

॥ श्रीः ॥

लघुसिद्धान्तकौमुदी.

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमद्वरदराजभट्टप्रणीता.

मुरादाबादीय-

धर्मसभामहोपदेशक-पण्डितप्रवर-दैवज्ञ-विद्वद्वर-

श्रीयुतज्वालानाथसूरिसूनुना

व्रजरत्नभट्टाचार्येण

प्रणीतया रसालाख्यया हिंदीभाषाव्याख्यया समलंकता.

परिक्षोपयोगिप्रश्नाः, गणेष्वनिदिष्टा उत्तरत्रोदाहृता धातवः, परिभाषापाठः, शिक्षा,
गणपाठः, अकारादिवर्णक्रमेण सुबतशब्द (प्रातिपदिक) सूची, अकारादि-
क्रमेण तत्तुसूची, अकारादिक्रमेण सूत्रसूची च तत्तत्पृष्ठबोधकाकर्गुफिता,
मंगलवादश्चेत्येव विविधपरिगणितेन समुपगृहिता च

- - - - -

सेयम्

गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासेत्यनेन

स्वकीये "लक्ष्मीवेंकटेश्वर" यन्त्रालयेऽकिता.

अभिनवसंस्करणम्.

कल्याण-मुम्बई.

संवत् १९५३, शकाब्दा १८१८.

इस पुस्तकके सब हक यन्त्राधिकारीने अपने स्वार्थित रक्वे हैं

TO
PANDIT JWĀLĀNĀTH SHĀSTRĪ
THE
BOOK IS DEDICATED
AS A TOKEN

BY
P. BRAJRATNA BHATTACHARYA

MOHULLA PATUBARGANJ,

MORADABAD

N W P. 1896.

॥ श्रीः ॥

समर्पणम्.

पूज्यपादश्रीमद्ज्वालानाथशास्त्रिभ्योगारगुरुभ्यो नमः ।

ये चास्मिञ्गति कानने कुसुमस्तवक इव स्वकीय-
काव्यसौरभं विस्तीर्य विशीर्णाः, ये चाखिलविद्यासार-
स्वतो गाहं गाहञ्चापि पारदेशीयानामबहुपरिचिताः सम-
भूवन्; तेषामेव स्वर्गसुखप्राप्तश्रीज्वालानाथज्योतिर्वि-
दाममलचरणसरोरुहेषु रसालेयं सबहुमानपुरःसरं सम-
र्पितास्ति ।

मुरादाबादः
८ वै० कृ० १९१३ }
पटुवरगञ्ज

तेषामौरससूनुना—
ब्रजरत्नभट्टाचार्येण
अनुवादकर्त्रा.

अनुवादकवंशपरिचयः ।

उद्धाटितारो ग्रन्थानां सर्वेषामर्थग्रन्थयः ॥

विमत्सरा वाग्मिनश्च कवयः साधुसम्पताः ॥ १ ॥

कृतकुक्कुटव्रताश्चैव त्यक्तबैडालवृत्तयः ॥

सततं क्रतुकर्तारो विद्यावन्तो यशस्विनः ॥ २ ॥

सर्गादौ समजायन्त कर्मठाग्र्याः सुगुर्जराः ॥

परिवादपराचीनचेतसो हि द्विजन्मनः ॥ ३ ॥

आसीत्कुलपतिस्तत्र विद्वद्रत्नमहाशयः ॥

विद्याचुञ्च राज्यमान्यो राधाकृष्णाभिधः कविः ॥ ४ ॥

तद्वंशे श्रीनृपजीधर्मदत्तौ ज्योतिःशास्त्रे लब्धकीर्त्ती किलास्ताम् ॥

तारुण्ये वै कोविदो धर्मदत्तः स्वर्गं ह्यातीद्यायजूकप्रवर्हः ॥ ५ ॥

सुतावभृतां किल धार्मिकस्य भुत्

वदाम्यका चन्द्रमणिश्च प्राणमुद् ॥

अनृपदत्तस्य कुलप्रकाशकौ

सुराज्यमान्यौ कविताविलासिनौ ॥ ६ ॥

श्रीमद्भूदेववंशप्रथितगुणगणाभूषणालङ्कृताङ्गौ

गोषट्कर्मार्चनादिष्वविरतनिरतश्चान्द्रमणिश्चण्डकर्म ॥

श्रीमच्चन्द्रार्धचूडामणिपदकमलाराधकः शुद्धबुद्धिः

ज्वालानाथः कवीन्द्रो ह्यजनि जनकजाजानिपादप्रसादात् ॥ ७ ॥

तत्सूनुना व्रजरत्नभट्टाचार्येण निर्मिता ॥

रसालाख्या सुव्याख्येयं विद्वन्मार्गानुसारिणा ॥ ८ ॥

॥ श्रीः ॥
मुखबन्धः ।

७९९६

सन्ति श्वान इवोद्धान्तभोजिनः किल पण्डिताः ।
स्वकीयबालवान् विद्वान् शरभः कोऽपि दुर्लभः ॥

प्रियवाचकवर्ग !

असार और अपार इस ससारमें विधाताने विद्या कैसा अमूल्य रत्न उत्पन्न किया है, जिसके द्वारा समस्त मनुष्य स्वकीय कर्त्तव्य कर्मोंको भली प्रकार जान सक्ते हैं। ऐसी कोईभी वस्तु नहीं है जिसे कि-विद्वान् न जान सकें। विद्वान् मनुष्यको जो कुछ लाभ है वोह सर्वसाधारणपर प्रकट हैं, पठित मनुष्य पुस्तक पढ़कर केवल सब स्थानोंहीके सुखका अनुभव नहीं किन्तु जिस समयका वर्णन उसमें होता है उसका ठीक २ अनुभव कर सक्ता है। इस विद्याहीके द्वारा प्राणी महाराज रामचन्द्र कृष्णचन्द्र और युधिष्ठिर आदिकोंके चरित्रोंको इस प्रकार देख सक्ता है जैसे कोई दर्पणमें प्रतिबिम्ब देखता हो। विद्यायुक्त प्राणी अपना चित्त प्रसन्न करनेके हेतु उन प्रपुरुषोंके बड़े २ कार्य माने। दूसरीवार कग सक्ता है, यह विद्यारत्न ऐसा अपूर्व और अनर्घ होनेपरभी चोरसे चुराया नहीं जाता। विद्याधन दान करनेसे न्हास न होकर वृद्धिगतही होता है, विशेष क्या कहे-विद्यारूप नेत्र जिसके नहीं है वोह अन्धकी समान परिगणित होता है। इस विद्या-मन्दिरमें प्रविष्ट होनेके अर्थ यह व्याकरणही एक मुख्य द्वार माना गया है, कारण कि-ऐसा कौनसा-वेद, धर्मशास्त्र, छन्दोग्रन्थ, अलंकार, इतिहास, पुराण, कोष, काव्य, नीति या नाटक है कि-जिसके पढ़ने पढ़ाने वा देखनेमें व्याकरणशास्त्रकी आवश्यकता न हो। व्याकरणशास्त्रके न जाननेसे अनेकों अनभिमत अर्थ हो जाते हैं, कारण यह है कि-जबतक उदात्तादि स्वर्गोंको सत्य २ न जाना जाय तबतक यथार्थ उच्चारण नहीं हो सक्ता अत एव यथार्थ अर्थकी प्रतीतिभी नहीं हो सक्ती, कहाभी गया है:-

• “ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वगतोऽपराधात् ॥ ”

अर्थात्-स्वर्ग वा वर्णसे मिथ्या (अन्यथा) प्रयोग किया गया दुष्ट शब्द उस (अभीष्ट) अर्थको नहीं कहता, किन्तु-स्वर्गके दोषसे ‘ इन्द्र-

शत्रुः ' की सदृश वोह (मिथ्याप्रयुक्त) वाणीरूप वज्र यजमानहीका हनन करता है—

तात्पर्य यह है कि—इन्द्रस्य शत्रुः (इन्द्रशत्रुः) यहां तत्पुरुष समासमें अन्तोदात्त स्वर होता है, और उसे अन्यथा उच्चारण करनेसे—इन्द्रः शत्रुः यस्य सः (इन्द्रशत्रुः) यहां बहुव्रीहि समासमें आद्युदात्त स्वर होनेसे अन्य अनभिमत अर्थ हो जाता है ।

अतएव हम मुक्तकण्ठसे कह सकते हैं कि—व्याकरणका पठन परमावश्यक है, कहाभी है—

“ यद्यपि बहु नाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम् ।

स्वजनः श्वजनो मा भूत्सकलं शकलं सकृच्छकृत् ॥

अर्थात् यदि बहुतभी न पढो तथापि व्याकरण पढना उचित है, क्यों—कि—बिना व्याकरणके अध्ययनसे स्वजन (कुटुम्बी) को श्वजन (श्वान) सकल (सम्पूर्ण) कू शकल (खण्ड) और सकृत् (एकवार) कू शकृत् (विष्टा) कहनेकी सम्भावना है । विशेष क्या लिखें ?

शब्दशास्त्रमनधीत्य यः पुमान् ।

सकृत्कुमिच्छति वचः सभान्तरे ॥

रोद्धुमिच्छति वने मदोत्कटं ।

हस्तिनं कमलनालतन्तुना ॥ १ ॥

अर्थात्—जो मनुष्य व्याकरणशास्त्रकू न पढकर सभामें वक्तृताकी इच्छा करते हैं, मानो वे मनुष्य कमलनालके तन्तुसे वनके बीचमें उन्मत्त गज-राजका बन्धन करना चाहते हैं । प्रथम व्याकरणशास्त्रमें श्रीपाणिनिमुनिप्रणीत अष्टाध्यायी पढायी जाती थी, परन्तु—उसके पढनेमें संक्षेप अधिक और सूत्रोंके पूर्वापरका क्रम न होनेके कारण अतिशय कठिनाई पडती थी. कुछदिनों पीछे श्रीजयादित्य महाशयने अष्टाध्यायीके क्रमानुसारही ' काशिका ' नाम वृत्ति बनायी, इसके पाठसे छात्रवर्गको किचिन्मात्र लाभ पहुँचा परन्तु—कठिनताका अत्यन्ताभाव न हुआ । तदनन्तर श्रीभट्टोजिदीक्षितने सूत्रोंके क्रमको परिवर्तन कर ' सिद्धान्तकौमुदी ' नामक वृत्ति बनायी, परन्तु—उसके पढनेभी यत्रतत्र आगामिसूत्रोंकी आवश्यकता होती थी, यही नहीं बल्कि—फक्रिकाओंकी क्लिष्टता और परदेशका वास सदाके लिये दृष्टान्तालकार हो गये हैं—

“ प्रथमतः पठनं कठिनं कृतं ।

पुनरहो परदेशनिवासनम् ॥

कठिनदीक्षितकौमुदिफाक्तिका ।

दहति छात्रवधूहृदयं सदा ॥ १ ॥ ”

इत्यादि असंख्य आपत्तियोंका प्रध्वसाभाव करनेके लिये श्रीवरदराज-भट्टने ‘ मध्यसिद्धान्तकौमुदी ’ और ‘ लघुसिद्धान्तकौमुदी ’ निर्माण करीं, उनमेंभी ‘ लघुकौमुदी ’ ही व्याकरणशास्त्रमें प्रवेश होनेका मुख्य द्वार है ।

उक्त नामके इस ग्रन्थमें—कौकिलकलकण्ठाका कलरव, जयदेव महापण्डितका ‘ मजितमणिमजीरे मलयसमीरे ’ आदि श्रवणसुखद वाक्यविन्यास, और भारविकविका अर्थगौरव, तथा दण्डी पण्डितका पदलालित्य, कौलीदास कवीश्वरकी उपमाकी अनुपम छटा नहीं है, इसमें बाणभट्टकी अलौकिक लेखशक्तिका धाराप्रवाह या भार्य कवीश्वरका अकथनीय पाण्डित्य और नैयायिकोंका वागाडम्बरभी नहीं है, इसके आदिहीमें भूतभावन योगिराज श्रीमहादेवजीके डमरुका भीषण निनाद और ‘ टिड्ढाणञ् ’ आदि श्रवणकटु शब्द हैं, फिर इसके पढ़नेमें कौन बड़ादर हो इसके पाठमें किसका लोलुपमन लगे ? नहीं नहीं—इसमें समास (संक्षेप) से महागूढ-गौरवता रक्खी है, आज दिन इस भूमण्डलपर कौन ऐसा हिदूस्तान हांगा कि—जो वेद भगवान्‌को अपना धर्मपुस्तक कहना स्वीकार न करता हो, आज दिन जितने मत मतान्तर हैं सभीका वेदके ऊपर निर्भर है, उसी वेदका न्यायशीला ब्रिटिश गव्हर्मेण्टनेभी सबसे प्राचीन पुस्तक समझ विशेष आदर किया है । पूर्वकालमें जिस वेदकी ध्वनिसे ब्राह्मणोंके आश्रम गुञ्जागने गृहते थे उसी आदि पुस्तक वेदका यह व्याकरणभी एक अङ्ग है ।

पहिले इस वेदाङ्गहीके नहीं बल्कि सबही विद्याओंके पढ़नेमें अधिकतर परिश्रम सहने पड़ते थे । यद्यपि प्राचीन छात्रवर्ग भगवान्‌ कुमुदिनीनायकका उज्ज्वल चन्द्रिकाका आश्रय ले घोषणा करते थे, गुरुकुलकी अनेकों

१ “ उपमा कालिदासस्य भारवर्गगौरवम् । दण्डिन पदलालित्य माधे सन्ति त्रयीगुणा ॥ १ ॥ ” २ नवमगगते माधे नवशब्दो न विद्यते । ३ शिक्षा कन्पो व्याकरण निरुक्त छन्दसा चय । ज्यातिषामयन चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥ १ ॥

सेवा करनेसे किचिन्मात्र गुरुलक्ष्य विद्या मिलती थी, तथापि प्राचीन पण्डित महाशय अर्वाचीन महापण्डितोंसे कही बढ चढ कर होते थे, विशेष प्राचीनोंका तो कहनाही क्या है अल्पकालकेभी पण्डित महाशय अपनी कीर्त्तिको चिरस्थायी कर गये है, ऐसा कौनसा पढा लिखा जन है कि-जिसकी जिव्हापर गुरुवर श्रीवालशास्त्रीजी महोदयका नाम नृत्य न करता हा ।

यद्यपि हमें इंग्रेजी राज्यमें पढनेके बहुतसे सुभाते हैं, सरकारने हमारे-हां उपकांगके लिये अनेकों महाविद्यालय (कॉलिज) स्थापित करा दिये हैं, दयालु गव्हर्मेण्टने प्रतिस्थानमें लालटेनोंकी कतार लगा दी है कि-जिसके प्रकाशमें हम सुखसे पढ सक्ते है प्राज्ञ-शास्त्री-और आचार्य आदि परीक्षायें हमारेहां सुभातेके लिये नियत करी है, तथापि यह देव-वाणी संस्कृतविद्या प्रतिदिन अधोगतिको जा रही है, हा-भाषाकी कुछ उन्नति कह सक्ते है ।

भिन्न २ देशभाषाओंमें सम्पूर्ण व्यवहार होनेहासे संस्कृत भाषा विशेष कठिन हो गयी, अतएव संस्कृत ग्रन्थोंका भाषानुवाद हो २ कर मुद्रित होने लगा इस बीचमें परमोदार गुणग्राहक श्रीयुक्त सेठजी गंगाविष्णु श्रीकृष्णदासजीके अनुग्रेहसे हमने यह अनुवाद निर्माण किया:

यद्यपि-सिद्धान्त और मध्यसिद्धान्त कौमुदीके ऊपर संस्कृत टीकेभी हैं, परन्तु-लघुकौमुदीके ऊपर, अद्यावधि कोई संस्कृत टीका अधिगत नहीं हुआ । इस ग्रन्थके ऊपर प्रथम बनारस कॉलिजके मुख्याध्यक्ष श्री-युत डाक्टर वाल्टेन माहवने इंग्रेजी भाषामें अनुवाद किया था । तदनन्तर उन्हीं महानुभावकी आज्ञासे इसका भाषानुवादभी छपकर प्रकाशित हुआ परन्तु यह अनुवाद सर्वथा श्लाघनीय होनेपरभी विशेष प्रसिद्ध न हुआ, तथापि अभिनव परिश्रम होनेके कारण विशेष प्रशमनीय है । इसके अनन्तर गुजराती मरहटा आदि कई भाषाओंमें कई टीके मुद्रित हुए जो कि-उक्त भाषाटीकेहीके आश्रयमें निर्मित हुए । तत्पश्चात् औरभी एक दो स्थानोंमें हिन्दीमें अनुवादित होकर यह ग्रन्थ छपा परन्तु-बांवे प्रान्तमें अद्यावधि कोई लाभकारी टीका मुद्रित नहीं हुआ था इस अभावको दूर करनेके लिये यह अनुवाद लक्ष्मीवैकटेश्वर नामक यन्त्रालयमें अंकित कराया ।

प्रथम हमने संवत् १९४३ में लघुसिद्धान्तकौमुदीका हिन्दीभाषानुवाद बनाना आरम्भ किया था, परन्तु उस समय षड्लिंगही पर्यन्त पूर्ण कर किसी विशेष कारणसे छोड़ दिया, हितोपदेश आदि अन्यान्य पुस्तकोंका अनुवाद बनाना प्रारम्भ किया । तदनन्तर फिरभी सवत् १९४९ में विजया दशमीके दिनसे इसका अनुवाद बनानेमें चित्त लगाया. परन्तु विघ्नोंका बाहुल्य होनेके कारण यह ग्रन्थ शीघ्र पूर्ण नहीं हो सका । तदनन्तर इस अवसरमें श्रीयुत गंगाविष्णु श्रीकृष्णदासजीके अनुरोधसे अधिक प्रोत्साहित होकर सवत् १९५१ कार्तिकी पूर्णिमाके दिन यह अनुवाद पूर्ण किया ।

कोमल हृदयवाले प्रेमियोंसे यहभी सादर निवेदन किया जाताहै कि-इस ग्रन्थमें यदि कहीं आपको कोई कुषांच्य शब्द प्रतीत होय तौ चित्तको सावधान रखकर उसपर ध्यान न दे के उसके उद्देशसे लाभके भागी हू-जिये, अभिप्राय यह है कि-हमको अपने लेखमें ऐसे श्रवणकटु शब्द आ-गये प्रतीत होते हैं जो साधुसज्जनोंके चित्तमें छिदकर उद्विग्न करेंगे-अत-एव यह प्रार्थना करनी आवश्यक समझी गयी है, आशा है कि-पाठक महाशय उदारबुद्धिसे इस अनुचित टिप्पणको क्षमा करेंगे-

पाठकों ! इस हिन्दीके अनुवादमेंभी सर्वोत्तम आदि भाषा ब्रजभाषाकी रेसीली वाणी, बड़े २ षड्गाली लेखकोंकी लेख परम्पराका आश्रय, हिन्दी-भाषाके ऊपर गुर्जर (गुजराती) भाषाकी बिन्दीका लगाना तथा सर्वगुणआगरी नागरीको निज राजभाषा इंग्रेजीसे विभूषित करना और मरेहठी आदि अनेक भाषाओंके सहवासका होना इत्यादि कोई गुण नहीं है, इन सबके बदलेमें इसका केवल ' रसाला ' नाम रखकर आपको लुभाया है ।

इस टीका करनेके प्रथम दो तीन स्थानोंके मुद्रित औरभी टीके देखनेमें आये, परन्तु-वोह सर्वसाधारणके विशेष उष्कारी न हुए कारणाकि वोह अनुवादक महाशय उन श्रुटियोंको पूर्ण नहीं कर सके हैं ।

स्मरण रहें कि- इस टीकेको जैसा उत्तम बनाना हम चाहते थे उसका सहस्रतम अंशभी न बना सके, इसका कारण शीघ्र मुद्रित होकर प्रकाश होना था ।

१ ब्रजकी रहनेवाली पांच वर्षकी अशेषबालिकाके कोमल चरणोंमें जब ककरी गडने लगी तब वोह अपनी मातासे कहने लगी " माय री माय मग सांकी प्रायगुमें कांकी मरतु है " जहाँके अशेष बालकोंकी भाषामें इतनी कमनीयता है वहाँके कवियोंकी कौन कहे ।

जिस प्रकार कि-‘ श्रीयुत शेठजी गङ्गाविष्णु श्रीकृष्णदासजी ’ ने इस ग्रन्थको मुद्रित कर दान और सम्मानसे हमें सन्तुष्ट किया है इसी प्रकार हमभी उक्त महानुभावके यश आर्यु सन्तान और लक्ष्मीकी वृद्धि श्रीमहादेवजीसे निरन्तर प्रार्थना करते हैं ।

अन्तमें-पाठकोंसे प्रार्थना है कि-इस अनुवादमें आपको अशुद्धियें उपलब्ध होंगी आशा है आप क्षमा कर गुण ग्रहण करेंगे । अनुग्राहक वाचकोंसे यहभी निवेदन है कि-इस आवृत्तिमें जो कोई उपयोगी विषय रखा गया हो कृपा कर पत्रद्वारा उसे सूचित कर दीजिये कारण कि-द्वितीयावृत्तिमें निविष्ट कर दिया जायगा ।

भवदीय प्रीतिविश्रम्भभाजन-

ब्रजरत्नभट्टाचार्यः

मोहला-पटुवरगंज,

मुरादाबाद-मिटी.

१५ चैत्र १९५३ }
२९ मार्च १८९६. }

॥ श्रीः ॥

परीक्षोपयोगिप्रश्नाः ।

- १ सुखार्त्तः । एतद्गुरारिः । चर्किस्त्रायस्व । सञ्छम्भुः । एतेषां साधुत्वं प्रदर्शनीयम् ।
विष्ण इह । रामष्टीकते । राज्ञश्चित्रम् । देवा इह । कथमेते साधवः ।
- २ दधिमातियुष्मच्छब्दानां षष्ठीचतुर्थ्येकवचने कीदृशानि रूपाणि, कथञ्च तत्सिद्धिः ।
क्रोष्टुहरिवारिविश्वावादशशब्दानां द्वितीयासप्तम्येकवचने कीदृशानि रूपाणि, विशेषसूत्रोपन्यासेन साध्यन्ताम् ।
- ३ अभूत् । अवोढाम् । अजुहवुः । अद्धिः । चकरतुः । अशिनद् ।
एषां सिद्धिः प्रदर्शनीया ।
अगौत्ताम् । इयष्ट । अयावि । बभूविथ । एतेषां प्रयोगाणां साधुत्वं ब्रूत ।
- ४ शतमपजानीते । दास्याः संयच्छते कामुकः । एतयोः आत्मने-
पदविधायकं किं पृथगुपपादनीयम् ।
- ५ जनमेजयः । रागः । अनयोः साधुत्वमुपपादयत ।
- ६ देवब्राह्मणः । रूपवद्भार्यः । महाराजः । अधिहरि । अहोरात्रः ।
अत्र प्रत्येकं कः समासः कश्च सिद्धिप्रकारः ।
अधस्तनानां पदानां विग्रहाः समासनामानि च निरूपणीयानि-
मारुतपूर्णरन्ध्रैः । जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् । विसृष्टपा-
श्वानुचरस्य । पल्वलोत्तीर्णवराहयूथानि । बाहुप्रतिष्ठम्भाविवृद्ध-
मन्युः । पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । पीतप्रतिबद्धवत्साम् ।
- ७ दाक्षायणः । अत्र कः प्रत्ययः किञ्च तद्विधायकम् ।
- ८ गोपी । गोपालिका । सुकेशी । एषां साधुत्वं कथम् ।
मृद्धी । चन्द्रमुखी । शूर्पणखा । एतेषु स्त्रीप्रत्ययविधायकसू-
त्राण्युपन्यस्य-षाण्मातुरः । तावकीनः । नादेयः । एतेषां सा-
धुत्वप्रकारः विग्रहश्च प्रदर्शनीयः ।

- ९ प्राहुः । इत्यस्य कथं सिद्धिः कथं चास्य उत्तमपुरुषैकवचनम् ।
प्रमादालस्यजाड्यानि कथमत्र समासः ।
- १० वस-धातोः लिटि कथं रूपाणि ।
- ११ गम-धातोः लुङि रूपाणि प्रदर्श्य धानिष्यते इति साधु साध-
नीयम् ।
- १२ साध्यः । शङ्कितदृष्टिः । अधोदृष्टिः । उपेक्षितः । एतेषां पदानां
सविस्तरं साधनं लेख्यम् ।
- १३ गुणग्राहिणी । वत्सराजचरितम् । वाञ्छितफलप्राप्तेः । मद्भा-
ग्योपचयात् । एतेषां पदानां समासो लेख्यः ।
- १४ अध्यास्य । अवोहि । निषेदुषी । आददाना । एतेषां पदानां
प्रकृतिप्रत्ययविभागः कथम् ।
- १५ गजो वनविहारणां सस्मार । अस्मभ्यं रोचते । धनाय स्पृह-
यति । मनुष्येषु पण्डितः श्रेष्ठः । एषु वाक्येषु का का विभक्तिः
कस्मिन्नर्थे केन केन सूत्रेण विहितास्ति ।
- १६ कामयम्राजः । शोचन् । जाज्वल्यमानः । पार्वतीयः । निष्कि-
ञ्चनः । चस्खाल । जगाद । एतेषां पदानां साधनं लेख्यम् ।
- १७ मुमोच । अगच्छन् । पठयति । तिष्ठति । जिघ्रति । दध्मौ ।
यच्छति । कस्य कस्य धातोरेतानि रूपाणि कथं चैषां धातूनां
लोटि लिङि च रूपाणि ।
- १८ विश्रान्तविग्रहकथः । बद्धपरिकराणाम् । ऽवसनोद्गमैः । कोप-
विपटलद्युति । सरोरुहद्युतिमृषः । श्रवणपथातिथित्वम् । हृद-
यनिहितातड्भविधुरा । सर्वमनोरमा । एषां पदानां विग्रहोऽर्थ-
श्च प्रदर्शनीयः ।
- १९ अन्तर्लीनभुजङ्गमं गृहमिव व्यालाकुलं वा वनम् ।
ग्राहाकीर्णमिवाभिगमक्रमलच्छायासनाथं सरः ॥
नानादुष्टजनैरसत्यवचनासत्करनार्यैर्वृतम् ।
दुःखेन प्रतिगम्यते प्रचकितै राज्ञां गृहं वार्द्धिमत् ॥ १ ॥

लोकेऽथवा तनुभृतां निजकर्मपाकं ।

नित्यं समाश्रितवतां सुहितक्रियाणाम् ॥

भावार्जितं शुभमथाप्यशुभं निकामम् ।

यद्भावि तद्भवति नात्र विचारहेतुः ॥ २ ॥

प्रथमश्लोके निम्नरेखाङ्कितपदानां समासाः व्यासवाक्यानि च
विलिख्य, प्रथमद्वितीयश्लोकयोर्वाच्यपरिवर्तनं विधेयम् ।

२० लीन । भुजङ्गम् । भावि । सुहित । क्रिया । कर्म । पाक । आ-
कीर्ण । इति शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशः कार्य्यः ।

२१ श्रि । भू । भृ । अर्ज् । अर्द । इति धातूनां लिटः प्रथमपुरुषै-
कवचने कानि रूपाणि ।

२२ युद्धाय अवस्थितः । भोगाय अलम् । न मे त्वया अर्थः । अ-
ल्पस्य हेतोः बहु त्यजति । विषवृक्षोऽपि संवर्ध स्वयं
छेत्तुमसाम्प्रतम् । एषु अधोरेखाङ्कितपदेषु प्रयुक्तानां विभक्ती-
नामुपपत्तिः कार्य्या ।

२३ “ मुक्ताफलाय हरिणं कट्तिणं पलाय
सिंहं निहन्ति भुजविक्रमसूचनाय ”

इत्यस्मिंश्लोके कश्चिद्दोषोऽस्ति न वा ? सयुक्तिकमुत्तरणीयम् ।

२४ अथ प्रयत्नोन्नमितानमत्फणैर्धृते कथंचित्फणिनां गणैरधः ।

न्यधायिषातामभिदेवकीसुतं सुतेन धातुश्चरणौ भुवस्तले ॥ १ ॥

घूर्णयन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीवदनोच्छिष्टपरिपुतपुटौ दृशी ॥ २ ॥

निशान्तनारीपरिधानधूनुनस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः ।

प्रियेण तस्यानपराधबाधिताः प्रकम्पनेनानुचकम्पिरे सुराः ॥ ३ ॥

उपेयिवांसि कर्तारः पुरीमाजातशात्रवीम् ।

राजन्यकान्युपायज्ञैरेकोर्थानि चिरैस्तव ॥ ४ ॥

अथोच्चकैस्तोरणरङ्गभङ्गभयावनम्रीकृतकेतकानि ।

क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैन्यानि सोमान्वयमन्वयुस्तम् ॥ ५ ॥

अधोविन्यस्तरेखापदानां विग्रहाः व्यासवाक्यानि च देयानि, उपरितनेषु श्लोकेषु यदि कुत्रचिदशुद्धिरुपलभ्येत तर्हि सा सुस्पष्टं प्रदर्शनीया शोधनीया च ।

२५ ऊरुमुक्तशीकरौघान् । विमलमणिद्युतिसभृतेन्द्रचापान् । आवद्धनेत्राञ्जनपङ्कलेशः । इति पदानां समासान् ब्रूत ।

२६ अनादरे गम्यमाने षष्ठ्याः, अभेदे गम्यमाने तृतीयायाः, क्रियाग्रहणाच्चतुर्थ्याश्च उदाहरणानि लेखनीयानि ।

२७ 'राज्यं भुङ्क्ते' अत्र कथं भुजेरात्मनेपदम् । 'कर्तुं शक्नोति' इत्यत्र कथं शकस्तुमुन् ।

२८ 'विदुः' इति पदस्य प्रकृतिप्रत्ययनिर्देशं कुरु । एतत्प्रकृतेर्लोपि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपाणि लिख ।

२९ अर्थग्रहणं किम्, वृत्तावर्थान्तरेति फक्किकाभिप्रायः स्फुटं स्फोरणीयः । अमुकेऽत्र-पुंस्त्वानम्-कांस्कानित्येतेषु संधिश्च निरूपणीयः ।

३० उभय-शब्दस्य द्विवचनमिति पङ्केराशयः कः, उभयोश्च मतयोः कतरन्याय्यम्, तदुपपादयत । साधु साधुन्त च सुसखिना बहुश्रेयस्याम् मत्याम् हे कतरदिति रूपाणि ।

लिप्सु मघवान् गोरक् उशनन् दधिसेचौ पिपठिषि । एते प्रयोगा यथाशास्त्रमुपपादनीयाः ।

३१ शूद्रोपाध्यायशब्दयोः स्त्रियां किं किं रूपं भवति, कथंच तत् 'शैषिके कपितु विकल्प एव, ताच्छीलिके णेपी' ति वचनयोश्च किम्मानम् ।

३२ बलिं याचते वसुधाम्, उभयतः कृष्णं गोपाः, यागाय याति, केशेषु चमरीं हन्ति, सर्पिषोपि स्यात् । एतेषां प्रयोगाणां साधुत्वमुपपादयत ।

३३ कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे कृद्ग्रहणस्य फलं ब्रूत ।

- ३४ द्व्यङ्गजातः, द्वयान्हा, चित्रजरद्वीकः, गायत्रीं पृच्छः शंसति,
कौमुदगन्धीपतिः, दूर्वावणम् ।
- ३५ ब्राध्रायन्यः, वैयासकिः, श्रौवेयः, पाणिनीयः, साखेयम्, शा-
कैरिकम् ।
- ३६ एको गोत्रे इति सूत्रस्य प्रयोजनं सप्रपञ्चं कथयत ।
साधुत्वे दुर्जनो जनः । नवे दारपरिग्रहे । विस्मारिता वयं
तातदशरथस्य रामभद्रेण । इत्यत्र सप्तम्याः षष्ठ्याश्च कोऽर्थः
अकथितं चेत्यस्य सूत्रस्य कोऽर्थः कश्चोपयोगः । १२
- ३७ दुर्जनः । दशरथः । रामभद्रः । विचारणीयचरिताः । कपथः ।
पश्चार्धम् । द्वादशम् । लोलोल्लोल्लुभितकरणोद्वेगः । इत्यत्र
प्रत्येकं कः समासः कश्च विग्रहः । १२
- ३८ असह्यः । सत्रम् । पौर्वशालः । दाक्षायणः । शीर्षघाती । स्त-
नसंबाधम् । सम्पृक्तौ । प्रत्यक्षम् । इत्यत्र प्रत्येकं प्रकृतिप्रत्या
विभागः प्रदर्श्यः । १२
- ३९ उत्तरेण । कनिष्ठः । पितृकः । पौरुषेयः । सार्वभौमः । आरावः ।
वनस्थली । इत्यत्र प्रत्येकं कस्मिन्नर्थे प्रत्ययः । १२
- ४० वरीवर्ति । पुत्रीयाति । भृशायते । पिपठिषति । इति रूपाणि
साध्यन्ताम् । १२
- ४१ व्रज्-दा-हु-अन्-मृज्-स्तु-रुध्-इत्येषां लङि लिटि च रूपाणि
प्रदेयानि । प्रत्येकं निष्ठान्तं शत्रन्तं रूपमपि प्रदर्श्यम् । २०
- ४२ अस्मत्-अदस्-जग्मिवस्-मधवन्-इत्येषां प्रथमाद्वितीयारूपाणि
प्रदर्श्य स्त्रीप्रत्ययान्तं रूपमपि यथासंभवं प्रदर्श्यम् । २०

व्रजरत्नभट्टाचार्यः

पटुवरगंज, मुरादाबाद

विषयानुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ.
मङ्गलाचरणम्	१	तिङन्ते कर्मकर्तृप्रक्रिया	३३०
सङ्गाप्रकरणम्	२	„ लकारार्थप्रक्रिया	३३१
अक्षसन्धिः	१२	कृदन्तकृत्यप्रक्रिया	३३३
ह्रस्वसन्धि	३१	कृदन्तम्	३३८
प्रिमर्गसन्धि	४५	कृदन्ते उणादयः	३५५
पञ्चमसन्धिः ।		विभक्त्यर्था	३६७
अजन्तपुलिङ्गम्	५०	केवलसमास	३७३
अजन्तर्त्वाल्लिङ्गम्	८४	अव्ययीभावसमास	३७५
अजन्तनपुमकलिङ्गम्	९३	तत्पुरुषसमास	३८०
हलन्तपुलिङ्गम्	९९	बहुव्रीहिसमास	३९५
हलन्तर्त्वाल्लिङ्गम्	१४०	द्वन्द्वसमास	४०१
हलन्तनपुसकलिङ्गम्	१४३	समासान्तप्रकरणम्	४०४
पङ्क्तिङ्गम् ।		तद्धिते अपन्यार्थप्रत्यया	४०५
अव्ययानि	१५०	तद्धिते चातुर्थिका	४१५
तिङन्ते +वादिगणः	१५६	तद्धिते शीषिका	४२३
„ अदादिगण	२२१	तद्धिते विकारार्था, प्राग्दीन्यतीया	४३४
„ जुहोत्यादिगण	२४७	तद्धिते ठगधिकारः	४३५
„ दिवादिगण	२५८	तद्धिते प्राग्घतीया, यतोवाधि	४३८
„ स्वादिगण	२६८	तद्धिते छयतोर्गधिकार	४४०
„ तदादिगण	२७१	तद्धिते ठञ्गधिकारः	४४२
„ रुधादिगण	२८५	तद्धिते नञ्छ्रोर्गधिकार	४४३
„ तनादिगण	२९२	तद्धिते मत्वर्थीया	४४६
„ प्रयादिगणः	२९७	तद्धिते स्वार्थिका	४५५
„ चुगादिगणः	३०८	क्षीप्रत्यया	४६९
दशगणविभागः ।			
तिङन्ते ण्यन्तप्रक्रिया	३०६	अथ परिशिष्टम् ।	
„ सन्नन्तप्रक्रिया	३०८	गणेष्वर्नादिष्टधातव	१
„ यङन्तप्रक्रिया	३११	परिभाषापट	७
„ यङलुगन्तप्रक्रिया	३१२	शिक्षा	११
„ नामधातवः ..	३१५	गणपट	१७
„ कण्ठवादिगण	३१९	अकारादिक्रमेण सुबतशब्दसूची	६०
„ आत्मनेपदप्रक्रिया	३१९	„ धातुसूची	६२
„ परस्मैपदप्रक्रिया	३२३	„ सूत्रसूची	६५
पदव्यवस्था ।		विषयानुक्रमणिका समाप्ता ।	
तिङन्ते भावकर्मप्रक्रिया	३२४		

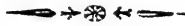
॥ श्रीः ॥

अथ

रसालाख्यहिन्दीव्याख्यासमन्विता

लघुसिद्धान्तकौमुदी.

(सटिप्पणीका)

अत्रभवान् व्याकरणाचार्य्यो वरदराजभट्टः स्वग्रन्थानिर्विघ्नपरिसमाप्त्य-
र्थत्रयस्कारात्मकमङ्गलमाचरन् स्वाभिलषितं सूचयति, नत्वेत्यादिना-

नत्वा सरस्वतीन्देवीं शुद्धाङ्गुण्याङ्गरोम्यहम् ।

पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ॥ १ ॥

अन्वयः-अहं शुद्धां गुण्यां सरस्वतीं देवीं नत्वा, पाणिनीयप्रवेशाय लघु-
सिद्धान्तकौमुदीं करोमि ॥ १ ॥

अर्थः-अहमिति । अहम्-ग्रन्थकारो भट्टवरदराज इत्यर्थः, शुद्धाम्-शु-
द्धियोगात् शुद्धा, शुद्धिश्च ? दोषराहित्य, सात्विकत्व वा, रजस्सम्पर्कशून्यत्व वा, यद्वा नेर्मल्यापरपर्यायत्व तद्योगात् शुद्धा तां शुद्धाम्, गुण्याम्-
गुणैर्वात्सल्यादिभिर्युक्ता गुण्या, वा गुणा देवस्तोमानुमोदनादीनि तैर्युक्ता
गुण्या, उत विविधमूर्तिप्रकाशरूपाः गुणास्तैर्युक्ता गुण्या, यद्वा सत्त्वादिभिः
जन्मस्थितिलयेहेतुभिर्गुणैर्युक्ता गुण्या तां गुण्याम्, सरस्वतीम्-सरः प्रसरण-
मुखेऽस्यास्तीति सरस्वती ताम् सरस्वतीम्, देवीम्-दीव्यति द्योतते त्रिभुवने
देवसभायां वेति देवी, अथवा दीव्यति ससारचक्रेण क्रीडतीति देवी, वा
दीव्यति स्तूयते मोक्षार्थिभिर्विद्यार्थिभिर्वेति देवी, यद्वा दीव्यति व्यवहरति
नानारूपप्रदर्शनेनेति देवी, उत दीव्यति विजिगीषाति नवरसात्मकसृष्टिप्रद-
र्शनेन स्रष्टार रक्तबीजादीनि वेति देवी, किं वा दीव्यति स्वानन्देनात्मानि
मोदते इति देवी, वा दीव्यति देवभयदूरतरापास्तत्वेन भावयतीति देवी, वा

१ मगलादीनि, मगलमध्यानि, शास्त्रान्ते च मगलानि प्रथन्त इति भाष्यम् ।

२ दिव्यं क्रीडाविजिगीषाव्यवहारयुतिस्तुतिमोदमदश्चक्रान्तिगतियु ।

दीव्यति भक्तैश्वर्यमिच्छतीति देवी, किंवा दीव्यति सुधासमुद्रान्तःपातिनि मणिद्वीपे ~~स्ते~~ इति देवी, उत दीव्यति सत्त्वादयत्तदयेऽततीति देवी तां देवीम्, 'नत्वा-कायवाङ्मनोभिः प्रणम्येत्यर्थः; पाणिनीयेति-पणन पणः स्तुतिः सा विद्यते यस्य सः पाणिर्ब्रह्मा तस्य गोत्रापत्य युवा पाणिनिस्तेन प्रोक्तम्पणोपदेशं विनैव परिज्ञायते इति पाणिनीय, 'तेन प्रोक्तमित्यण्' व्याकरणशास्त्रं तस्मिन्प्रवेशः पाणिनीयप्रवेशस्तस्मै पाणिनीयप्रवेशाय, लघ्वित्यादिः-लघितु योग्याः लघवः, सिद्धो निष्पन्नः अन्तः अर्थो येषां ते सिद्धान्ताः, यद्वा वादिप्रतिवादिभ्यां सिद्धाः निर्णीता अन्ताः अर्थाः येषां ते सिद्धान्ताः लघवश्च ते सिद्धान्ताः इति लघुसिद्धान्तास्तेषां कौमुदी-कुभूमि मोदयतीति कुमुदश्चन्द्रस्तस्येय चन्द्रिका कौमुदी, 'कौमुदीव कौमुदी' यथा सा घटपटादीन्प्रकाशयति तथेयमपि घटपटादिशब्दान्प्रकाशयति, वा कुमिलां मोदयति वगाहावतारे इति कुमुदो विष्णुस्तस्येय गदा कौमुदी सा यथा दुष्टदलनशीला तथेयमपि दुःशब्ददलनशीला, पूर्ववत्समासः, उद् कुमवनिं मोदयति पालनेनेति कुमुदोऽवनिपतिस्तस्येय सभा कौमुदी, यथा सा लोकव्यवहारं शोधयति तथेयमपि शब्दशुद्धिं करोति, ह्यत्रापि पूर्ववत्समासः, ताम् कौमुदाम्, करोमि सम्पादयामि विधास्यामीति भावः ॥ १ ॥

भाषार्थः—मैं (वरदराजभट्ट) पवित्र तथा गुणवान् सरस्वती महादेवीको नमस्कार करके, पाणिनीयजीके कहे हुए व्याकरणशास्त्रमें प्रवेशके अर्थ लघुसिद्धान्तकौमुदीकू निर्माण करता हूं ॥ १ ॥

अथ संज्ञाप्रकरणम् । प्रत्याहारसूत्राणि ।

१—अइउर्णं १, कलृर्क् २, एओई ३, ऐऔर्च् ४, हयवरैर्दृ ५, लर्ण् ६, जमङ्णनमूँ ७, झभर्त्र् ८, घढधर्ष ९, जबगडर्दंश् १०, खफछठथचटर्तर्व ११, कर्पर्य १२, शैषसर् १३, हर्ल १४ ॥

१ अण् । २ अक्, इक्, उक् । ३ एइ । ४ अच्, इच्, एच्, ऐच् । ५ अदृ । ६ अण्, इण्, यण् । ७ अम्, यम्, डम् । ८ उञ्, यञ् । ९ झष्, भष् । १० अश्, हश्, वश्, भश्, जश्, षश् । ११ छर् । १२ यय्, मय्, झय्, खय्, चय् । १३ यर्, सर्, खर्, चर्, शर् । १४ अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल्, एते प्रत्याहाराः । हकारो द्विरुपान्नेयमटि शन्यपि वाञ्छता । अर्हेणापुञ्जदित्यत्र द्वयं सिद्धम्भविष्यति ॥ १ ॥

२ इति + माहेश्वराणि *सूत्राण्यणादिसज्ञार्थानि ॥

यह महादेवजीसे प्राप्त हुए चतुर्दश सूत्र अणादि-प्रत्याहार बनाने-
के अर्थ हैं, जोकि अगाडी (मू० ६) से सिद्ध होते हैं ॥

एषामन्त्या इतः ॥

इन चतुर्दशसूत्रोंमें अंत्यके वर्ण (ण् क् ङ् च् द ण् म् ज् ष् श्
व् यू र् ल्) *इत्संज्ञावाले हैं ॥

हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ॥

पूर्वोक्त हकारादिवर्णोंमें अकार उच्चारणके अर्थ है, वास्तवमें यह
सब ' ह् यू र् ' ऐसे हैं; परन्तु विना स्वरके इनका उच्चारण नहीं
होता, महाभाष्यकारनेभी लिखा है कि—“अन्वग् भवति व्यंजनम्”
व्यंजनके अंत्यमें स्वर रहते हैं ॥

लण्मध्ये त्वित्सङ्गः ॥

लण्-सूत्रके मध्यके अकारकी इत्संज्ञा है, कारण कि (मू० ३४)
में 'लण्मत्रस्था०' यहां र-प्रत्याहार सिद्ध करके र और ल-का
ग्रहण करना है ॥

३ हलन्त्यम् । १ । ३ । ३ ॥

(हल्-प्रथमान्तम् । अन्त्यम्-प्रथमान्तम् ॥) उपदेशोऽन्त्य हलित्
स्यात् । 'उपदेश आद्योच्चारणम् ॥

उपदेशमें जो पिछला हल् (व्यंजन) है उसकी इत्संज्ञा है ।
पाणिनी, कात्यायन, पतञ्जलि, इन तीन व्याकरणाचार्योंके उच्चारण-
को उपदेश कहते हैं ॥

सूत्रेष्वट्ठम्पद सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ॥

+ नृत्यावसाने नटगजगजो ननाद ट्का नवपचवारम् । उद्धर्तुकाम सनकादिसिद्धानेत-
द्विमर्शे शिवमूत्रजालम् ॥ १ ॥ ५ सज्ञा च पणिभाषा च विधिर्नियम एव च । अतिदे-
शोऽधिकारश्च पट्विधः सूत्रलक्षणम् ॥ १ ॥ प्रतिषेधोऽनुवादश्च विभाषा च निपातनम् ।
एतच्चतुष्टयं क्षिप्त्वा दशधा सूत्रमुच्यते ॥ २ ॥ × इत् यह पाणिनिजीका पारिभाषिक
शब्द है, इसी प्रकार टि, मू, नदी इत्यादि औरभी शब्द इस ग्रंथमें हैं, इनके यौगिक-
अर्थका ग्रहण नहीं होता है, इनका फलभी भिन्न २ होता है ॥ १ धातुसूत्रगणोणादि-
वाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमप्रत्ययादेशा उपदेशा प्रकीर्तिता ॥ १ ॥

जो पद सूत्रमें नहीं हो वोह पद सर्वत्र और (पिछले) सूत्रोंसे ले आना चाहिये । एक पद बारम्बार कहना न पड़े इसलिये एक सूत्रमें एक पदको कहकर पाणिनीजी और सूत्रोंमें उस पदको अनुवृत्तिकरके ग्रहण कर लेते हैं, जैसे कि (मू० ३) में उपदेश आदिक पद (मू० ३४) से लाकर उनका यथार्थ अर्थ किया जाता है, अष्टाध्यायीके क्रमानुसार (मू० ३ से, मू० ३४) पूर्व है, क्योंकि प्रथम अध्यायके प्रथमपादका दूसरा सूत्र है और (मू० ३) प्रथमाध्यायके पहले पादका तीसरा सूत्र है, इसी प्रकार सम्पूर्ण सूत्रोंमें समझ लेना ॥

४ अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० ॥

(अदर्शनम्-प्रथमा० । लोपः-प्रथमा० ॥) प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसज्ञं स्यात् ॥
विद्यमान (दीखते हुए) के नहीं दीखनेको लोप कहते हैं ।
और जो विद्यमानही न हो उसके न दीखनेको अभाव कहते हैं ॥

५ तस्य लोपः । १ । ३ । ९ ॥

(तस्य-पष्ठचन्तम् । लोपः-प्रथमा० ॥) तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोणाद्यर्थाः ॥

उस इत्संज्ञावाले वर्णका लोप (४) हो । उक्त चतुर्दश सूत्रोंमें णकारादिक हल् (इत्) वर्ण अण् आदि प्रत्याहार बनानेके अर्थ है । प्रत्याहार बनानेका क्रम—

६ आदिरन्त्येन सहेता । १ । १ । ७१ ॥

(आदिः-प्रथमा० । अन्त्येन-तृतीयान्तम् । सह-अव्ययपदम् । इता-तृतीया० ॥) अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च सज्ञा स्यात् ॥

पिछले इत्के साथ जो प्रथम अक्षर वोह मध्यगामियोंकी और अपनी संज्ञावाला हो—

यथाणिति *अ इ उ वर्णानां सज्ञा । एवमक् अच् हल् अलित्यादयः ॥

*-१ अण्-अ इ उ ।

२ अक्-अ इ उ क द ।

जैसे-अण्-प्रत्याहार कहनेसे 'अ इ उ' इन तीन वर्णोंका बोध होता है ण-कारका नहीं, अर्थात्-पिछला इत् जो ' ण ' तिसके साथ पहिला जो ' अ ' सो अपनी और बी वके अक्षरोंकी संज्ञा ग्रहण करता है। इसी प्रकार अक्-अच्-हल् और अल्-प्रत्याहारभी जानो ॥

३ अच्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ।

४ अट्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ।

५ अण्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ल ।

६ अम्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ड ण न ।

७ अश्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ।

८ अल्-अ इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ।

९ इक्-इ उ क ल ।

१० इच्-इ उ क ल ए ओ ऐ औ ।

११ इण्-इ उ क ल ए ओ ऐ औ ह य व र ल ।

१२ उक्-उ क ल ।

१३ एङ्-ए ओ ।

१४ एच्-ए ओ ऐ औ ।

१५ ऐच्-ऐ औ ।

१६ हैश्-ह य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ।

१७ हल्-ह य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ।

१८ यण्-य व र ल ।

१९ यम्-य व र ल ञ म ड ण न ।

२० यञ्-य व र ल ञ म ड ण न झ भ ।

२१ यय्-य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प ।

२२ यर्य-य व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ।

२३ वश्-व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ।

२४ वल्-व र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ।

२५ रल्-र ल ञ म ड ण न झ भ ष ट ध ज व ग ढ ड ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ।

७ ऊंकालोऽह्रस्वदीर्घप्लुतः । १ । २ । २७ ॥

(उंकाळः-प्रथ० । अच्-प्रथ० । ह्रस्वदीर्घप्लुतः-प्रथ० ॥) उश्च
उश्च ऊ३ श्व वः, वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुत-
सज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥

उ ऊ ऊ३ इन तीन उकारोंको व कहते हैं । इन तीन उकारोंके
उच्चारणकालके सदृश जिस अच् (स्वर) के उच्चारणका काल
(समय) हो वोह अच् क्रमसे ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत संज्ञावाला हो ।
वोही प्रत्येक अच् उदात्त अनुदात्त और स्वरित इन भेदोंसे तीन प्र-
कारका है । उदात्तादिकोंको लिखते हैं-

८ उच्चैरुदात्तः । १ । २ । २९ ॥

(उच्चैः-अव्य० । उदात्तः-प्रथमा० ॥)

तालु आदि स्थानोंके ऊपरके भागसे जिस अच्का उच्चारण हो
वोह उदात्त कहावै ॥

२६ मय्-म ण न झ भ घ ढ ध ज ष ग ङ द ख फ छ ठ थ च ट त क प ।

२७ डम्-ड ण न ।

२८ झप्-झ भ घ ढ ध ।

२९ झश्-झ भ घ ढ ध ज ष ग ङ द ।

३० झय्-झ भ घ ढ ध ज ष ग ङ द ख फ छ ठ थ च ट त क प ।

३१ झर्-झ भ घ ढ ध ज ष ग ङ द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ।

३२ झल्-झ भ घ ढ ध ज ष ग ङ द ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ह ।

३३ भप्-भ घ ढ ध ।

३४ भश्-भ घ ङ द ।

३५ भय्-भ ग ङ द ।

३६ खय्-ख फ छ ठ थ च ट त क प ।

३७ खर्-ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स ।

३८ छव्-छ ठ थ च ट त ।

३९ चय्-च ट त क प ।

४० चर्-च ट त क प श ष स ।

४१ शर्-श ष स ।

४२ शल्-श ष स ह ।

९ नीचैरनुदात्तः । १ । २ । ३० ॥

(नीचैः-अव्यय० । अनुदात्तः-प्रथमा० ॥)

तालु आदि स्थानोंके नीचेके भागसे जिस अच्चा उच्चारण हो उसकी अनुदात्त संज्ञा हो ॥

१० समाहारः स्वरितः । १ । २ । ३१ ॥

(समाहारः-प्रथमा० । स्वरितः-प्रथमा० ॥)

जिसके उच्चारण करनेमें उदात्त और अनुदात्त यह दोनों वर्णधर्म समानतासे मिले हों उसकी स्वरित संज्ञा हो । इस प्रकार अच्चोंके नौ भेद हुए ॥

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

फिर वोही अच् नौ प्रकारका होकर अनुनासिक और अननुनासिक भेदोंसे द्विगुण (दूना) होता है ॥

११ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः । १ । १ । ८ ॥

(मुखनासिकावचन-प्रथमा० । अनुनासिकः-प्रथमा० ॥) मुखसाहि-
तनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसज्ञः स्यात् ॥

जिस वर्णका मुख और नासिकासे उच्चारण होता है उसकी अनुनासिक संज्ञा हो ।

तदित्यम्-अ इ उ ऋ एपां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः* ॥

* भेदश्चापकयंत्रमिदम् ।

अक्षराणि	अ इ उ ऋ ऌ	अ इ उ ऋ ए ओ ऐ औ	अ इ उ ऋ ऌ ए ओ ऐ औ
भेदः	ह्रस्वोदात्तानुनासिकः ह्रस्वोदात्ताननुनासिकः ह्रस्वानुदात्तानुनासिकः ह्रस्वानुदात्ताननुनासिकः ह्रस्वस्वरितानुनासिकः ह्रस्वस्वरिताननुनासिकः	दीर्घोदात्तानुनासिकः दीर्घोदात्ताननुनासिकः दीर्घानुदात्तानुनासिकः दीर्घानुदात्ताननुनासिकः दीर्घस्वरितानुनासिकः दीर्घस्वरिताननुनासिकः	प्लुतोदात्तानुनासिकः प्लुतोदात्ताननुनासिकः प्लुतानुदात्तानुनासिकः प्लुतानुदात्ताननुनासिकः प्लुतस्वरितानुनासिकः प्लुतस्वरिताननुनासिकः

सो इस उक्त प्रकारसे अ-इ-उ-ऋ इन प्रत्येक अक्षरोंके अठारह अठारह भेद हैं । परन्तु—

लृवर्णस्य द्वादश, तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश, तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

लृ इस अक्षरके बारह भेद हैं, कारण कि-इसे दीर्घका अभाव है । एच् (ए-ओ-ऐ-औ) वर्णोंकेभी बारह भेद हैं, क्योंकि-उनको ह्रस्वका अभाव है ॥

१२ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥

(तुल्यास्यप्रयत्नम्-प्रथमा० । सवर्णम्-प्रथमा० ॥) तात्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसज्ञं स्यात् ॥

तालु आदि स्थान और आभ्यन्तर प्रयत्न यह दोनों जिस वर्णके स्थान और प्रयत्नके तुल्य हों वे दोनों वर्ण परस्पर सवर्णसंज्ञावाले हों ॥

१३ (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) ॥

यह कहना चाहिये कि-ऋ और लृ इन दोनों वर्णोंकी परस्पर सवर्णसंज्ञा होय ।

१४ अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋदुरपाप्ममूर्द्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । जमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौताः कण्ठोष्ठम् । वकागस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य ॥

अ (तीन प्रकारका) कवर्ग (क ख ग घ ङ) ह और विसर्ग इनका कण्ठस्थान है । इ और चवर्ग (च छ ज झ ञ) य और श इनका तालुस्थान है । ऋ और टवर्ग (ट ठ ड ढ ण) र और प इनका मूर्धास्थान है । लृ (लृ३) तवर्ग (त थ द ध न) ल और स इनका दन्तस्थान है । उ और पवर्ग (प फ ब भ म) और उपध्मानीय (ँ ए ऌ) इनका ओष्ठस्थान है । ज म ङ ण न इनका

१ यह सर्वत्र जान लेना चाहिये । २ जिस स्थानीसे ये विसर्ग होते हैं वही विसर्गका स्थान होता है, यहा अकारसे पंक्ता निर्देश है ।

अपने २ वर्गोंसे विशेष नासिकाभी स्थान है । ए और ऐका कण्ठ और तालुस्थान है । ओ और औका कण्ठ और ओष्ठस्थान है । व-कारका दन्त और ओष्ठस्थान है । जिह्वामूलीय (ऋ क ५ ख) का जिह्वाका मूल स्थान है । और अनुस्वार (ँ) का नासिकास्थान है ॥

यत्नो द्विधा-आभ्यन्तरो बाह्यश्च । आद्यः पचधा-स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र-स्पृष्ट प्रयत्न स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तस्थानाम् । ईषद्विवृतमूर्ध्मणाम् । विवृत स्वराणाम् । ऋस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्, प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव ॥

यत्न दो प्रकारका है-आभ्यन्तर (मुखमें) और बाह्य (मुखके बाहर वा कण्ठ आदिमें) । पहिला (आभ्यन्तर) प्रयत्न पांच प्रकारका है-१-स्पृष्ट (जिसमें जीभ स्थानका स्पर्श करे) २-ईषत्स्पृष्ट (किंचित्स्पृष्ट) ३-ईषद्विवृत (जिसमें जीभ स्थानसे थोड़ी अलग रहे) ४-विवृत (जिसमें जीभ स्थानका स्पर्श न करे) ५-संवृत (भलीप्रकार भिन्न) इन भेदोंसे । तिनमेंसे-स्पृष्टप्रयत्न स्पर्शवर्णोंका है । ईषत्स्पृष्टप्रयत्न अन्तस्थ अक्षरोंका है । ईषद्विवृतप्रयत्न ऊर्ध्ववर्णोंका है । विवृतप्रयत्न स्वरोंका है । प्रयोग (बोल चाल) में तो ऋस्व अकारका संवृतप्रयत्न है, परन्तु-साधनकी दशमें (जहां अकार किसी विधिमें किया जाता हो तहां) तौ विवृतही प्रयत्न है ॥

बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा-विवारः सवारः श्वासो नादो घोषोऽधोपोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो विवाराः श्वासा अधोषाश्च । ह्रस्वः सवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपचमा यणश्चा^१-ल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः ॥

बाह्य प्रयत्न इन भेदोंसे ग्यारह प्रकारका है-विवार १, संवार २, श्वास ३, नाद ४, घोष ५, अधोष ६, अल्पप्राण ७, महाप्राण ८, उदात्त ९, अनुदात्त १०, और स्वरित ११ । खर्-प्रत्याहारके अक्षरों (ख फ छ ठ थ च ट त क प श ष स) का विवार श्वास और

अघोष-प्रयत्न है । हश्-प्रत्याहारके अक्षरों (ह य व र ल ज म ङ ण न झ भ घ ढ ध ज ब ग ड द) का संवार नाद और घोष प्रयत्न है । वर्गोंके पहिले (क च ट त प) तथा तीसरे (ग ज ङ द ब) पांचवें (ङ ज ण न म) और यण्-प्रत्याहारके अक्षर (य व र ल) अल्पप्राण-प्रयत्नवाले हैं । वर्गोंके दूसरे (ख छ ठ थ फ) चौथे (घ झ ढ ध भ) और शल्-प्रत्याहारके अक्षर (श ष स ह) महाप्राण-प्रयत्नवाले हैं ॥ *

कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तस्थाः । शल् ऊष्माणः । अचः स्वराः । २ क २ ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । २ प २ फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः । अ अः इत्यचः परावन्तुस्वारविसर्गौ ॥

ककारसे लेकर मकारपर्यन्त (पांचों वर्गों) के अक्षर स्पर्श कहते हैं । यण्-प्रत्याहारके अक्षरोंको अन्तस्थ कहते हैं । शल्-प्रत्याहारके वर्ण ऊष्म कहलाते हैं । अच्-प्रत्याहारके अक्षरोंका स्वर नाम है । क और खसे पहिले जो अर्धे विसर्गकी सदृश चिन्ह होता

* प्रयत्नज्ञापकयंत्रम् ।

विचार श्वाम अर्धघोष अल्पप्राण	विचार, श्वाम, अर्धघोष, महाप्राण		सवार, नाद, घोष, अल्पप्राण उदात्त, अनुदात्त स्वर्गित				सवार, नाद, घोष, महाप्राण	
	क	ख	ग ड	ङ	इ ए	य	घ	
अक्षरगण	च	छ	ज झ	ड ङ	उ ओ	व	झ	
	ट	ठ	स	अ	क ऐ	र	द	ह
	त	थ	द न		ल ओ	ल	ध	
	प	फ	ब म				भ	
आज्यन्तप्रयत्नाः	स्पृष्ट	ईषद्विभृत	स्पृष्ट	ईषद्विभृत मभृत विभृत	ईषत्स्पृष्ट	स्पृष्ट	ईषद्विभृत	

१ " शिरोविन्दुर्गुणस्वारो विन्दू द्वौ च विसर्गकौ । शृङ्गवद्वालवत्सस्य कुमारीस्तनयुग्म-
पत्न । नेत्रवत्कृष्णसर्पस्य विसर्जनीय इति स्मृत ॥ १ ॥ "

है उसे जिह्वामूलीय कहते हैं, जैसे ऋक ऋख । पं और फ से पहिले जो आधे विसर्गकी सदृश चिन्ह होते हैं उन्हें उपध्मानीय कहते हैं, जैसे— ऋप ऋफ । अकार आदि अच्से परे जो बिन्दु होते हैं उनको अनुस्वार और विसर्ग कहते हैं, जैसे—अं अः । इसी प्रकार अच्से परेही अनुस्वार विसर्ग होते हैं, हल्से परे नहीं ॥

१५ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः । १ । १ । ६९ ॥

(अण्-प्रथमान्तम् । उदित्-प्रथ० । सवर्णस्य-षष्ठ्यन्तम् । च-अव्ययपदम् । अप्रत्ययः-प्रथमान्तम् ॥) प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाण् परेण णकारेण ॥

जो किसी शब्दादिकसे विधान किया जाय (किसी शब्दादिकके लिये जो कुछ लायाजाय) उसको प्रत्यय कहते हैं, जैसे (राम+सु) इस प्रयोगमें सुका नाम प्रत्यय है, इसी प्रकार सब जगह जानो । जिस अण्-प्रत्याहारके अक्षरका विधान नहीं किया जाय वह और उदित्भी यह अपने सवर्णसंज्ञावालेका ग्रहण करते हैं । इसी पूर्वोक्त (१५) सूत्रमें अण्-प्रत्याहार अंगाडी (लण्) के णकारतक जानो ॥

कु चु टु तु पु एते उदितः ॥

कु—(कवर्ग) चु—(चवर्ग) टु—(टवर्ग) तु—(तवर्ग) और पु—(पवर्ग) इनको उदित् कहते हैं ॥

तदेवम्—अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ ॥

सो इस प्रकार—अकारकी अठारह प्रकारकी संज्ञा है । ऐसेही इकार और उकारकीभी अठारह प्रकारकी संज्ञा है ॥

ऋकारस्त्रिशतः । एव लृकारोपि ॥

अठारह अपने और बारह लृके भेद मिलनेसे ऋकारकी तीस तरहकी संज्ञा है । ऐसेही लृकारकीभी तीसही तरहकी संज्ञा है ॥

एचो द्वादशानाम् ॥

एच्-प्रत्याहारके अक्षर बारह प्रकारकी संज्ञावाले हैं ॥

अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनानुनासिकाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा ॥

अनुनासिक और अननुनासिक इन दो भेदोंसे यकार वकार और लकार दो-तरहके हैं, अर्थात् एक तौ अनुनासिक और एक अननुनासिक, तिसीसे वे य व ल अनुनासिक अननुनासिक इन दो अपनी २ संज्ञाओंका ग्रहण करते हैं ॥

१६ परः सन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०९ ॥

(परः-प्रथ० । सन्निकर्षः-प्रथ० । संहिता-प्रथमान्तम् ॥) वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासज्ञः स्यात् ॥

अक्षरोंकी अत्यन्त जो समीपता है (जो धोरे २ अक्षर हों) उसको संहिता कहते हैं ॥

१७ हलोऽनन्तराः संयोगः । १ । १ । ७ ॥

(हलः प्र० । अनन्तराः-प्रथ० । संयोगः-प्रथ० ॥) अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसज्ञाः स्युः ॥

जिन हल् अक्षरोंके बीचमें कोई अच् नहीं हो उनको संयोग कहते हैं ॥

१८ सुप्तिङन्तं पदम् । १ । ४ । १४ ॥

(सुप्तिङन्तम्-प्रथमान्तम् । पदम्-प्रथमान्तम् ॥) सुबन्त तिङन्त च पदसज्ञः स्यात् ॥

सुप्-प्रत्याहार (१३८) और तिङ्-प्रत्याहार (४२१) जिसके अन्तमें होय उसको पद कहते हैं ॥

इति भाषाटीकायुतायां श्रीविरदराजकृतायां
लघुकौमुद्यां संज्ञाप्रकरणं समाप्तम् ।

अथाच्संधिप्रकरणम् ।

१९ इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥

(इकः-पष्ठच० । यण्-प्र० । अचि-सप्तम्यन्तम् ॥) इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये ॥

जो सन्धि करनेकी इच्छा होय तौ इक्-प्रत्याहारके अक्षरोंके स्थानमें यण्-प्रत्याहारके अक्षर हो जाय । जब उस इक्-प्रत्याहारके अक्षरसे अच्-प्रत्याहारका कोई अक्षर परे होय तौ । जैसे-सुधी+उपास्यः, इस प्रयोगमें तीन इक् हैं और तीनोंसेही अच् परे हैं । तौ कौनसे इक्को यण् हो, जब ऐसी शंका हुई, तब यह सूत्र समाधान करनेके लिये लगा कि-

२० तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य । १ । १ । ६६ ॥

(तस्मिन्-सप्तम्यन्तम् । इति-अव्ययपदम् । निर्दिष्टे-सप्त० । पूर्वस्य-षष्ठ्यन्तम् ॥) सप्तमीनिर्देशेन विधीयमान कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥

सप्तमीसे करा हुआ कार्य वर्णान्तर करके अव्यवहित पूर्वको (जिस इक्के और अच्के बीचमें कोई अक्षर न हो उसको) जानना चाहिये । सप्तमीनिर्देश जो- (मू० १९ की) अचि, उससे किया हुआ यण्-कार्य जिस इक्के बीचमें कोई और अक्षर नहीं है, ऐसी इको यण् पाया, और शेष दो इक् व्यवधानवाले हैं, इस कारण उनको यण् नहीं हुआ । यण्-प्रत्याहारमें चार अक्षर हैं, कौनसा अक्षर हो, इस शंकाको दूर करनेके अर्थ यह सूत्र लगा-

२१ स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० ॥

(स्थाने-सप्त० । अन्तरतमः-प्रथमान्तम् ॥) प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात् ॥

जहां किसीकी प्राप्ति हो उस जगह बराबर आदेश हो, अर्थात् जिसका स्थान-प्रयत्न मिले वह आदेश होना चाहिये । पूर्व (२०) सूत्रसे 'इ' को यण् पाया है और अब (मू० २१) के अनुसार 'इ' को यकार पाता है परन्तु यह शंका होती है कि 'इ' का और 'य' का स्थान तौ मिलता है परन्तु प्रयत्न नहीं मिलता, इस शंकाको दूर करनेके कारण यह परिभाषा प्रवृत्त होती है-

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥

जहां बहुत प्रकारके आन्तर्य होते हैं वहां स्थानी आन्तर्य सबसे बली होता है—सो यहां प्रयत्न नहीं मिलता तौ स्थान मिलाकरही 'इ' कूं 'य' कर लिया, तब—'सुध् य्+उपास्य' ऐसा सिद्ध होनेपर यह सूत्र लगा—

२२ अनचि च । ८ । ४ । ४७ ॥

(अनचि-सप्त० । च-अव्ययपदम् ॥) अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वाचि ॥

अच्से परे जो यर् हो उससे परै यदि अच् न हो तौ उस यर्-को विकल्प करके दो हो जाय, 'उ' से परे जो यर् (ध) है उससे परे यकार अच् नहीं है, इस कारण दो धकार हो गये तौ—सुध् य्+उपास्यः । ऐसा सिद्ध होनेपर—

२३ झलं जश् झशि । ८ । ४ । ५३ ॥

(झलम्-षष्ठ्य० । जश्-प्रथ० । झशि-सप्तम्यन्तम् ॥)

यदि झल्-प्रत्याहारसे परे झश्-प्रत्याहार होय तौ झल्को जश् हो जाय, पहले धकारको झल् होनेसे, दूसरा धकार झश् परे होनेसे (मू० २१) के अनुसार 'द' जश् हो गया. दूसरेको इस कारण नहीं होता कि, उससे झश् परे नहीं है, तौ—सुध् य्+उपास्यः । ऐसा रूप सिद्ध होनेपर यह सूत्र लगा—

२४ संयोगान्तस्य लोपः । ८ । २ । २३ ॥

(संयोगान्तस्य-षष्ठ्य० । लोपः-प्रथमान्तम् ॥) संयोगान्त यत्पद तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥

जिस पद (१८) के अन्तमें संयोग (१७) होय और वोह संयोग जिस समुदायके अन्तमें होय तिसका लोप (४) हो जावै । इस प्रकार—'सुध् य्' इस संयोगान्तपदके लोपकी प्राप्ति हुई ॥ तब—

२५ अलोऽन्त्यस्य । १ । १ । ५२ ॥

(अलः-षष्ठ्यन्तम् । अन्त्यस्य-षष्ठ्यन्तम् ॥) षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्यादेशः स्यात् ॥

षष्ठी जिस आदेशको कहै वह आदेश अन्त्यके अक्षरको हो ।
षष्ठी जो (मू० २४) में ' संयोगान्तस्य ' है उसने लोप आदेशको
कहा है, सो वह आदेश अन्त्यके अक्षर ' य् ' का पाया, तब इस
वार्तिकने निषेध किया—

२२ (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) ॥

यदि अन्त्यमें यण-प्रत्याहारका कोई अक्षर हो तो उसका लोप
नहीं हो, और कोई वर्ण हो तो लोप हो जाय । सो यण-प्रत्याहारका
होनेसे ' य् ' काभी लोप न हुआ तो—सुधी+उपास्यः=सुद्धुपास्यः,
सुधुपास्यः । मधु+अरिः=मद्धरिः, मध्वरिः । घातृ+अंशः=धा-
त्रंशः, घात्रंशः । लृ+आकृतिः=लाकृतिः । सिद्ध हुए ॥

२७ एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ ॥

(एचः-पष्ठच० । अयवायावः-प्रथमान्तम् ॥) एच' क्रमादय् अच् आय्
आच् एते स्युरचि ॥

जो अच् परे होय तो एचों (ए ओ ऐ औ) को क्रमसे अय्-
अव्-आय्-आव् यह आदेश हो हरे+ए । विष्णो+ए । नै+अकः ।
पौ+अकः । इत्यादि प्रयोगोंके अर्थ कोई नियम नहीं किया कि,
कौनसे अक्षरको कौनसा आदेश हो सो निश्चय करते हैं—

२८ यथासंख्यमनुदेशः समानाम् । १ । ३ । १० ॥

(यथासंख्यम्-अव्य० । अनुदेशः-प्रथ० । समानाम्-पष्ठच० ॥) सम-
सम्बन्धी विधिर्यथासंख्य स्यात् ॥

जिस विधिका बराबर संबन्ध हो वह विधि यथा संख्य (पहले-
को पहला, दूसरेको दूसरा, तीसरेको तीसरा, चौथेको चौथा) इस
क्रमसे हो तो (मू० २७) के सूत्रसे यथासंख्य अय्-आदिक आदेश
होकर-हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः । इत्यादि प्रयोग सिद्ध हुवे ॥

१ " अन्वगभवति व्यजनम् " यह महाभाष्यमें लिखा है कि-व्यजनके अन्तमें अच्
होता है, कारण कि-अच्हीन (हल्) वर्णका उच्चारण नहीं हो सक्ता, अतएव हल्
अक्षर अच्रूपअवधिपर्यन्त परमें मिलाये जाते हैं ॥

२९ वान्तो यि प्रत्यये । ६ । १ । ७९ ॥

(वान्तः-षष्ठ्य० । यि-सप्त० । प्रत्यये-सप्तम्यन्तम् ॥) यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः ॥

यकार जिसके आदिमें हो ऐसे प्रत्ययके परे हुए संते ओ और औको अव् और आव् आदेश होंय, जैसे-गो+यम् । (मू० २९) से प्राप्त (मू० २८) के अनुसार आदेश होनेपर । गव्यम् । नौ+यम् = (२९-२८) नाव्यम् । इत्यादिरूप सिद्ध हुए ॥

३० (अध्वपरिमाणे च) ॥

रस्ता वाच्य होनेमेंभी गो-शब्दको यूति पर होनेमें अव् आदेश हो । जैसे-गो+यूतिः = गव्यूतिः । गव्यूति नाम (गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुगम्) इस कोषके प्रमाणसे दो कोषका है ॥

३१ अदेङ् गुणः । १ । १ । २ ॥

(अत्-प्रथमान्तम् । एङ्-प्रथ० । गुणः-प्रथमान्तम् ॥) अत् एङ् च गुणसज्ञः स्यात् ॥

ह्रस्व अकार (अ) और एङ्-प्रत्याहार (ए-ओ) को गुण कहते हैं ॥

३२ तपरस्तत्कालस्य । १ । १ । ७० ॥

(तपरः-प्रथमान्तम् । तत्कालस्य-षष्ठ्यन्तम् ॥) तः परो यस्मात्स तात् परश्चोच्चार्यमाणः *समकालस्यैव सज्ञा स्यात् ॥

जिस अच्से परे तकार हो वह अच् और तकारसे परे उच्चारण किया हुआ अच् अपनीही संज्ञावाला होता है । अर्थात् अत् कहनेसे ह्रस्व अकाही बोध होता है, अठारह भेदोंका ग्रहण नहीं किया जाता । इसी प्रकार सब जगह तपरकरणके ग्रहणसे जानो ॥

३३ आद्रुणः । ६ । १ । ८७ ॥

१ यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे-अल्ग्रहणे सप्तम्यन्ते विशेषणीभूते यो विधिविधीयते स तदादौ ज्ञेयः । तदन्तविधेरपवादोऽयम् । * तेन अत् इत् उत् इत्यादयः षण्णा षण्णा सज्ञा ।

(आत्-पचम्यन्तम् । गुणः-प्रथमान्तम् ।) अवर्णादचि परे पूर्वपरयो-
रेको गुणादेशः स्यात् ॥

अवर्ण (अ-आ) से परे यदि अच् होय तब पूर्व और परके
स्थानमें एक गुण (मू० ३१) आदेश हो जाय । जैसे-उप+इन्द्रः-
यहां ' प ' के ' अ ' से इन्द्रः की ' इ ' अच् परे है, सो पूर्व ' अ '
और पर ' इ ' के स्थानमें (म० २१) के अनुसार गुणोंमेंसे ' ए '
हो गया, तब उपेन्द्रः-और ऐसेही-गंगा+उदकम्-गङ्गोदकम् । इ-
त्यादि रूप सिद्ध हुए ॥

३४ उपदेशेऽनुनासिक इत् । १ । ३ । २ ॥

(उपदेशे ममम्यन्तम् । अच्-प्रथमान्तम् । अनुनासिकः-प्र० । इत्-
प्रथमान्तम् ।) उपदेशेऽनुनासिकोजित्मजः स्यात् ॥

उपदेशमें (म० ३) जो अनुनासिक (म० ११) अच् है उसकी
इत्संज्ञा होती है ॥

प्रतिज्ञानुनासिक्याः प णिनीयाः ॥

पाणिनिमुनिके कहे गये सम्पूर्ण वर्ण प्रतिज्ञा करके अनुनासिक होते हैं ॥

लण्स्त्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो ग्रेफो ग्लयोः सज्ञा ॥

लण्स्त्रम्भ्रमें स्थित जो (इत्संज्ञक) अवर्ण तिसके साथ उच्चारण
किया रकार (र-प्रत्याहार) र और ल इन दो अक्षरोंका ग्रहण कर-
ता है ॥

३५ उरण् रपरः । १ । १ । ५१ ॥

(उ-पष्ठ्यन्तम् । अण्-प्रथ० । रपरः-प्रथमान्तम् ।) ऋ इति त्रि-
शतः सज्ञेयुक्तम्, तत्स्थाने योऽण् स रपरः सत्रेव प्रवर्तते ॥

ऋ-यह अक्षर (मू० १५) के अनुसार तीस तरहका होता है, सो
उस ऋकारके स्थानमें जो अण होता है वह अण एक रकारके सा-
थही प्रवृत्त होता है, (मू० ३४) के अनुसार लृकारके स्थानमें वही
अण लकारके साथही प्रवृत्त होता है, जैसे-कृष्ण+ऋद्धिः-कृष्ण-

द्धिः । और-तव+लृकारः-तवल्कारः । यहां (मू० ३३) से पूर्व-परके स्थानमें एक गुण आदेश होनेपर (मू० ३५) से यथाक्रमसे र और ल् हो गये ॥

३६ लोपः शाकल्यस्य । ८ । ३ । १९ ॥

(लोपः-प्रथमान्तम् । शाकल्यस्य-षष्ठ्यन्तम् ।) अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽऽशि परे ॥

शाकल्यमुनिके मतमें जिससे पहले अ (आ) कार हो ऐसे पदान्त (मू० १८) के यकार और चकारका विकल्प करके लोप हो ॥

३७ पूर्वत्रासिद्धम् । ८ । २ । १ ॥

(पूर्वत्र अन्ययपदम् । अमिदम् प्रथमान्तम् ।) सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यामिडा त्रिपाद्यामपि पूर्वम्प्रति पर शास्त्रमसिद्धम् ॥

जहां सपादसप्ताध्यायीका कोई सूत्र लगता है उसके लगनेपर त्रिपादीका सूत्र असिद्ध हो जाता है और त्रिपादीमेंभी इतना विशेष है कि, पूर्वसूत्रके प्रति (दृष्टिमें) परसूत्र असिद्ध हो जाता है ॥ जैसे-हर+इह । इस प्रयोगमें (मू० ५७) के अनुसार एकारको अय आदेश हुआ तो रकार अयके अमें मिलनेसे-हरय्+इह-ऐसा रूप बननेपर (मू० ३६) के अनुसार यकारका लोप हो गया, तब-हर+इह-इस रूपमें (मू० ३३) के अनुसार पूर्वपरके स्थानमें एक गुण आदेशकी प्राप्ति होनेमें (मू० ३७) ने निषेध किया अर्थात्-(मू० ३६) त्रिपादीका सूत्र है उसने जो लोप किया है वोह सपादसप्ताध्यायीके (मू० ३३) की दृष्टिमें असिद्ध है, मानो (मू० ३३) यकारहीको देखता है, जब उसकी दृष्टिमें यलोप असिद्ध हुआ, तो गुण (मू० ३३) की प्राप्ति ही न रही । हरे+इह-हर इह. हरयिह । विष्णो+इह-विष्ण इह, विष्णविह । इसी प्रकार सर्वत्र जानना ॥

३८ वृद्धिरादिच् । १ । १ । १ ॥

(वृद्धिः प्रथमाः । आत्-प्रथमाः । ऐच्-प्रथमान्तम् ।) आदिच्च वृद्धिसज्ञः स्यात् ॥

आकार और ऐच्-प्रत्याहार (ऐ औ) इनकी वृद्धि संज्ञा है ॥

३९ वृद्धिरेचि । ६ । १ । ८८ ॥

(वृद्धिः-प्रथमान्तम् । एचि-सप्तम्यन्तम् ।) आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः ॥

अ (आ) कारसे परे यदि एच् हो तो पूर्व-परके स्थानमें वृद्धि एकादेश होय । यह सूत्र (म० ३३) से विहित गुणका बाधक अर्थात् निषेध करनेवाला है । कृष्ण+एकत्वम् । इस प्रयोगमें (म० ३९) से प्राप्त वृद्धि (म० २१) के अनुसार पूर्व-परके स्थानमें ऐ वृद्धि होने-पर-कृष्णैकत्वम्, और-गंगा+ओघः । यहां औ वृद्धि और-देव+ऐ-श्वर्यम् । और-कृष्ण+औत्कंठ्यम् । इन प्रयोगोंमें यथाक्रमसे पूर्व-परके स्थानमें ऐ-और औ वृद्धि होनेसे-गङ्गोघः । देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कंठ्यम् । इत्यादि रूप सिद्ध हो गये “निरवकाशो विधिरपवादः” यह (म० ३९) से प्राप्त विधि अवकाशगृहीत होकर गुणकी बाधक होती है, अर्थात्-यदि इस (म० ३९) के विषयमेंभी गुण (म० ३३) होय तो यह (म० ३९) कहां चिन्तार्थ होगा, अतः यह गुणका बाधक है ॥

४० एत्येधत्युठसु । ६ । १ । ८९ ॥

(एत्येधत्युठसु सप्तम्यन्तम् ।) एजादेजाद्योग्येधत्योरुठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । पररूपगुणापवादः ॥

अ (आ) कारसे एजादि (जिनके पहले एच्-प्रत्याहारका कोई अक्षर हो) एति और एधतिके और ऊठके परे होनेपर पूर्वपरके स्थानमें वृद्धि एकादेश होय । यह सूत्र (म० ४८) से प्राप्त पररूप और (म० ३३) से प्राप्त गुणका अपवाद है । जैसे-उप+एति । यहां एतिपरे होनेसे वृद्धि होनेपर-उपैति । और । उप+एधते । यहां एध परे होनेपर वृद्धि होनेसे । उपैधते । सिद्ध हुआ । और-प्रष्ट+ऊहः । यहां ऊठ पर होनेसे औ वृद्धि होकर-प्रष्टाहः । इत्यादिक रूप बने ॥ एजाद्योः किम् ॥ एजादि एति और एधति क्यों कहे ? यदि एजादि न कहते तो । उप+इतः । इस प्रयो-

गमेंभी वृद्धिही होती, क्योंकि यहांभी एतिकाही ' इत ' परे है सो नहीं होती-वह तौ एजादि कहता है, तो फिर (मू० ३३) से प्राप्त गुण होकर । उपेतः । मा भवान् प्र+इदिधत्-मा भवान् प्रेदिधत् । इत्यादि प्रयोग सिद्ध हुए ॥

४१ (अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्) ॥

अक्ष-शब्दसे जब ऊहिनी शब्द परे हो तौ वृद्धि हो, जैसे-अक्ष+ऊहिनी सेना । यहां अक्ष-शब्दसे ऊहिनी शब्द परे होनेसे । *अ-क्षौहिणी सेना । यह प्रयोग बना ॥

४२ (प्रादूहोढोढचेष्येषु) ॥

प्र-शब्दसे ऊह, ऊढ, ऊढि, एष, एष्य, इतने शब्दोंके परे हुए संते वृद्धि हो । जैसे-प्र+ऊहः-प्राँहः । प्र+ऊढः प्राँढः । प्र+ऊढिः-प्राँढिः । प्र+एषः-प्रेषः । प्र+एष्यः-प्रेष्यः । यह प्रयोग यथाक्रमसे सिद्ध हो गये ॥

४३ (ऋते च तृतीयासमासे) ॥

तृतीयासमास (मू० ९९९) में अकारसं परे ऋतशब्द हो तौ वृद्धि होय । सुखेन ऋतः = सुख+ऋतः-सुखार्तः ॥ तृतीयेति किम् ॥ तृतीयासमासमें हो, यह कहनेसे, परमश्चासौ ऋतः = परम+ऋतः-परमर्तः । यहां वृद्धि (मू० ४३) न हुई, क्योंकि यहां तृतीयासमास नहीं, किन्तु कर्मधारय (मू० १०१७) समास है ॥

४४ (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे) ॥

प्र, वत्सतर, कम्बल, वसन, ऋण और दशन, इन शब्दोंसे परे जब ऋण-शब्द हो तब वृद्धि हो, जैसे-प्र+ऋणम्-यहां (मू० २१) के अनुसार (मू० ४४) से प्राप्त आकार वृद्धि होनेपर (मू० ३५) से रपर होनेसे । प्रार्णम् । वत्सतर+ऋणम्-वत्सतरार्णम् । कम्बल+

अक्षाणामाहिनीति विग्रह एतत्, अक्षाणामृणोऽस्यास्तीति विग्रहे तु 'अक्षौहिणी' इति, तत्राऽयवर्द्धनीशब्दपरत्वाभावात् ।

ऋणम्-कम्बलार्णम् । वसन+ऋणम्-वसनार्णम् । ऋण+ऋणम्-ऋणा-
र्णम् । दशन+ऋणम्-दशनार्णम् । यह रूप यथाक्रमसे सब
सिद्ध हो गये ॥

४५ उपसर्गाः क्रियायोगे । १ । ४ । ५९ ॥

(उपसर्गाः-प्रथमान्तम् । क्रियायोगे-सप्तम्यन्तम् ।) प्रादयः क्रियायोगे
उपसर्गसज्ञाः स्युः ॥

जब प्र-इत्यादि क्रियाके योग (संग) में हों तब उनको उपस-
र्ग कहते हैं । प्रादिक यह है-

प्र १, परा २, अप ३, सम् ४, अनु ५, अव ६, निस् ७, निर ८,
तुस् ९, दुस् १०, वि ११, आद् १२, नि १३, अधि १४, अपि १५, अ-
ति १६, सु १७, उद् १८, अभि १९, प्रति २०, परि २१, उप २२ ॥

प्रकर्ष (बहुत) १, उलटा २, वियोग-त्याग ३, भलीप्रकार ४,
पीछे ५, निश्चय-अनादर ६, निषेध-निश्चय ७, निषेध-निश्चय-
बाहर होना ८, दुष्ट-निषेध-निन्दा-दुःख ९ । १०, विगत-विशेष
११, मर्यादा-थोडा १२, अत्यन्त १३, अधिकता १४, भी-क्या
१५, प्रशंसा-अतिशय १६, अत्यन्त-अच्छा-बिना श्रम १७,
उत्कर्ष-ऊपर १८, सन्मुख-चारां ओरसे १९, बदला-सामने २०,
छोडकर-सब तर्फ २१, धोरे २२ ॥

एते प्रादयः ॥

यह बाईस प्रादिक कहाते हैं । इन प्रादिकोंके और २ भी अर्थ
होते हैं, कार्यानुसार समझ लें ॥

४६ भूवादयो धातवः । १ । ३ । १ ॥

(भूवादयः-प्र० । धातवः-प्रथमान्तम् ।) क्रियावाचिनो भूवादयो धा-
तुसज्ञाः स्युः ॥

क्रियाका प्रतिपादन करनेवाला भूवादि (भूवादि १, अदादि २,
जुहोत्यादि ३, दिवादि ४, स्वादि ५, तुदादि ६, रुधादि ७, तना-

दि ८ क्र्यादि ९, चुरादि १०) आदिक इन दश गणोंमें उसका पाठ हो, उसको धातु कहते हैं॥

४७ उपसर्गादति धातौ । ६ । १ । ९१ ॥

(उपसर्गात्-पञ्चम्यन्तम् । ऋति-सप्तम्य० । धातौ-सप्तम्यन्तम् ।) अ-वर्णान्तादुपसर्गादकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥

अकारान्त उपसर्गसे ऋकारादि (जिसके पहले ऋकार हो) धातुके परे होनेपर वृद्धि (मू० ३८) एकादेश हो । जैसे-प्र+ऋच्छति । यहां अकारसे परे ऋकारादि धातु परे होनेसे पूर्व-परके स्थानमें (मू० २१) के अनुसार आ वृद्धि होनेपर (मू० ३५) से रपर होनेपर । प्राच्छति । यह रूप सिद्ध हुआ ॥

४८ एङि पररूपम् । ६ । १ । ९४ ॥

(एङि-सप्तम्यन्तम् । पररूपम्-प्रथमान्तम् ।) आदुपसर्गादिङादौ धातौ परे पररूपमेकादेशः स्यात् ॥

अकारान्त उपसर्गसे परे जब एङादि (जिसके पूर्व ए-ओ यह हों) धातुके (मू० ४६) परे हुए सन्तें पररूप एकादेश हो । जैसे-प्र+एजते । यहां (मू० ३९) की प्राप्ति थी सो उसको बाध कर प्र के अका पररूप (अर्थात् परमें ए है वैसाही उस ' अ ' काभी रूप हो गया) होकर । प्रेजते । और-उप+ओषति का उपोषति । इत्यादि रूप बने ॥

४९ अचोऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥

(अचः-षष्ठ्यन्तम् । अन्त्यादि-प्रथ० । टि-प्रथमान्तम् ।) अचाम्म-ध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तद्विसृज्य स्यात् ॥

अचोंमेंसे जो पीछेका अच् है वह अच् जिसके पहले हो उस-की टि संज्ञा होती है ॥

५० (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्) तच्च टेः ॥

ऐसा कहना चाहिये-शकन्ध्वादि-गणमें पाठित शब्दोंमें पररूप

होता है । और वह पररूप टि-संज्ञक वर्णका हो जैसे-शंक+अ-
न्धुः । यहां ककारका पररूप प्राप्त था, परंतु पररूप टिकाही होता
है, तो (मू० ४९) से ककारके 'अ' की टिसंज्ञा करके 'अ'
काही पररूप कर दिया तब । शकन्धुः । ऐसेही । कर्क+अन्धुः-क-
र्कन्धुः । हो गया, और । मनस्+ईशा । यहां (मू० ४९) के अनु-
सार अम्-मात्रकी टिसंज्ञा होनेसे टिका पररूप हो गया तो । म-
नीषा । यह सिद्ध हो गया । ऐसेही । लाङ्गल+ईषा-लाङ्गलीषा ।
मार्त्त+अंडः-मार्त्तडः । इत्यादि रूप सिद्ध हो गये ॥

आकृतिगणोऽयम् ॥

यह शकन्धादिगण आकृतिगण (सूरतसे पहचानने लायक)
होता है ॥

५१ ओमाङोश्च । ६ । १ । ९५ ॥

(ओमाङोः-सप्तम्यन्तम् । च-अव्ययपदम् ।) ओमि आङि चात्परे
पररूपमेकादेशः स्यात् ॥

जब अकारसे परे ओम्-या-आङ् हो तो पररूप एकादेश हो ।
जैसे । शिवाय+ओम् नमः-शिवायोन्नमः । रूप सिद्ध होता है ।
शिव+आ+इहि । यहांभी आङ् परे है, इसलिये यहां (मू० ५१) से
पररूप होता है, परन्तु यहां यह सूत्र विशेष है-

५२ अन्तादिवच्च । ६ । १ । ८५ ॥

(अन्तादिवत्-तद्धितातमव्ययम् । च-अव्ययपदम् ।) योऽयमेकादेशः
पूर्वस्यान्तवत्, परम्यादिवत् स्यात् ॥

जो यह एकादेश होता है यह यदि पूर्वको हो तो अन्तकी सदृश
और परको आदिकी सदृश हो । जैसे । शिव+आ+इहि । यहां
पररूप होता है सो पूर्वकी सदृश (पूर्वमें छोटा 'अ' है, पररूप
होनेसेभी छोटाही 'अ') हुआ तो । शिव+इहि । ऐसा रूप बन-
नेपर (मू० ३३) से पूर्वपरके स्थानमें एक गुणादेश होकर । शिवे-
हि । रूप सिद्ध हो गया ॥

५३ अकः सवर्णे दीर्घः । ६ । १ । १०१ ॥

(अकः-पञ्चम्यन्तम् । सवर्णे-सप्तम्यन्तम् । दीर्घः-प्रथमान्तम् ।)

अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घे एकादेशः स्यात् ॥

अक्-प्रत्याहारके अक्षरसे परे जब सवर्णी (जिसकी सवर्णसंज्ञा (मू० १२) होती है) अच् परे हो तब पूर्व-परके स्थानमें दीर्घ एकादेश हो । जैसे । दैत्य+अरिः-दैत्यारिः । श्री+ईशः-श्रीशः । विष्णु+ उदयः-विष्णूदयः । इत्यादिक रूप बने ॥

५४ (ऋति सवर्णे ऋ वा) ॥

जब ऋ से ऋ परे होय तौ विकल्प करके दीर्घ एकादेश हो । जैसे होतृ+ऋकारः-होतृकारः, होतृकारः ॥

५५ (लृति सवर्णे लृ वा) ॥

यदि सवर्णसंज्ञक लृ परे हो तौ विकल्पसे दीर्घ हो । जैसे-हो-लृ+लृकारः-होलृकारः, होलृकारः । यहां लृवर्ण दीर्घ नहीं होता, इसी कारण जहां विकल्पसे लृ दीर्घ प्राप्त होती है वहां सवर्णसंज्ञक होनेसे दीर्घ ऋही हो जाती है, परन्तु श्रीभट्टोजीदीक्षितने सिद्धान्तकौमुदीमें लृकोही दीर्घ कर रूप सिद्ध किया है, सो सिद्धान्तकौमुदीमें स्पष्ट कर दिया है ॥

५६ एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०२ ॥

(एङः-पञ्चम्यन्तम् । पदान्तात्-पचः । अति-सप्तम्यन्तम् ।) पदान्तादे-ङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥

पदान्तके एङ्से जब अ परे हो तौ पूर्वरूप एकादेश होय । जैसे । हरे+अव-हरेऽव । और । विष्णो+अव-विष्णोऽव । यहां यथा-क्रमसे जो पहले अक्षरका रूप है वैसेही 'अ' कामी हो गया । जहां पूर्वरूप होता है वहां अकारका ऐसा (ऽ) रूप हो जाता है । इसी-को अर्धाकार कहते हैं, प्रायकरके पूर्वरूपमें ऐसाही चिन्ह आता है ॥

५७ सर्वत्र विभाषा गोः । ६ । १ । १२२ ॥

(सर्वत्र-अव्ययपदम् । विभाषा-विकल्पार्थकमव्ययपदम् । गोः-षष्ठ्यन्तम् ।) लोके वेदे चैडन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते ॥

वैदिक और अवैदिकभी प्रयोगोंमें जो पदान्तमें एडन्त (ए ओ जिसके अन्तमें हों) गो-शब्दसे जब ह्रस्व अकार परे हो तौ विकल्प (जो काम एकवार तौ हो, और दूसरीवार न हो, उसको विकल्प कहते हैं) करके प्रकृतिभाव (जैसेका तैसाही रहजानेको प्रकृतिभाव कहते हैं) हो । जैसे । गो+अग्रम् । एकवार तौ प्रकृतिभाव होकर । गो अग्रम् । ऐसाही रह गया, और दूसरीवार । गो+अग्रम् । यहां (मू० ५६) से ' अ ' का प्रवरूप हो गया तौ । गोऽग्रम् । ऐसा सिद्ध हो गया ॥ एडन्तस्य किम् ॥ एडन्त गो-शब्दही क्यों ग्रहण करा । जो एडन्त गो-शब्द न कहते तौ । चित्रगु+अग्रम् । यहां गो-शब्द तौ है, परन्तु एडन्त नहीं । जो एडन्त ग्रहण न करते तौ यहांभी प्रकृति भाव हो जाता, अब यहां (मू० १९) से उ-को व हो गया तौ । चित्रग्वग्रम् । हो गया ॥ पदान्ते किम् ॥ पदान्तमें प्रकृतिभाव हो यह क्यों कहा, जो पदान्त न कहते तौ । गो+अस् । यहांभी प्रकृतिभाव हो जाता, ओकी पदसंज्ञाही नहीं । गोः (मू० १९४ । ११३) ॥

५८ अनेकाल् शित् सर्वम्य । १ । १ । ५५ ॥

(अनेकाल्-प्रथ० । शित्-प्रथमा० । सर्वस्य-षष्ठ्यन्तम्)

अनेकाल् (जिसमें अल्-ग्रन्थाहारके जादे वर्ण हों) और शित् (जिसके ' श ' की इत्संज्ञा हो) आदेश स्थानीके सम्पूर्ण स्थानमें होते हैं परन्तु—

• ५९ डिच्च १ । १ । ५३ ॥

(डिच्-प्रथ० । च-अव्ययपदम् ।) डिच्नेकालप्यन्तस्यैव स्यात् ॥

डिच् (जिसके ड्की इत्संज्ञा होती है) आदेश यदि अनेकाल्-भी हो तौभी अंतहीको हो (मू० ५८) से प्राप्त सबको न हो ॥

६० अवङ् स्फोटायनस्य । ६ । १ । १२३ ॥

(अवङ्-प्रथमा० । स्फोटायनस्य-षष्ठ्यन्तम् ।) पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि ॥

पदान्तमें जो एङन्त गो शब्द है उसे स्फोटायनआचार्यके मतमें अच्के परे होनेपर विकल्पकरके अवङ् (अव) आदेश हो । जैसे-गो+अग्रम् । यहां ओको अवङ् हो गया तौ (मू० ३) से 'ङ्' की इत्संज्ञा होकर (मू० ५३) से दीर्घ हो गया तौ । गवाग्रम् । यह रूप बना । गो+अग्रम् । यहां विकल्पके कारण अवङ् न हुआ तौ (मू० ५६) से पूर्वरूप हो गया । गोऽग्रम् ॥ पदान्ते किम् ॥ पदान्तमें कहनेसे,—गो+इ (मू० २७) से—गवि । यहां अवङ् न हुआ, क्योंकि, गो+इ । ऐसे प्रयोगमें ओकूं पदान्तत्व नहीं है गवि सिद्ध होकर इसमें पदान्त रहता है ॥

६१ इन्द्रे च । ६ । १ । १२४ ॥

(इन्द्रे-सप्तम्यन्तम् । च-अव्ययपदम् ।) गोरवङ् स्यादिन्द्रे ॥

गो-शब्दको इन्द्र-शब्द परे होनेपर अवङ् आदेश हो । जैसे-गो+इन्द्रः । यहां (मू० ६१) से प्राप्त जो गो-शब्दको अवङ् आदेश है वह (मू० ५८) से सारं गो-शब्दको प्राप्त था सो फिर (मू० ५९) से अन्त अर्थात् ओको अवङ् हो गया तौ (मू० ३) से 'ङ्' की इत्संज्ञा होकर (मू० ५३) से दीर्घ एकादेश हो । गवेन्द्रः । ऐसा रूप बना ॥

६२ दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ ॥

(दूरात्-पचम्य० । हूते-सप्त० । च-अव्ययपदम् ।) दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टः प्लुतो वा ॥

दूरसे संबोधन (पुकारने) में वाक्यकी टि (मू० ४९) को प्लुत (मू० ७) विकल्प करके हो ॥

६३ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् । ६ । १ । १२५ ॥

(प्लुतप्रगृह्याः-प्रथ० । अचि-सप्त० । नित्यम्-प्रथमान्तम् ।) एतेऽचि नित्य प्रकृत्या स्युः ॥

यह प्लुत (मू० ७) और प्रगृह्य (मू० ६४) नित्यही अच्के परे हुए संतै जैसेके तैसेही रह जाय । जैसे । आगच्छ कृष्ण+अत्र गौश्वरति । यहां दूरसे कृष्णके बुलानेमें, अही टि है उसको प्लुत हो गया तौ ऐसा (३) चिन्ह हो गया, फिर (मू० ५३) की प्राप्ति थी तौ (मू० ६३) ने निषेध कर दिया । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्वरति । ऐसाही रूप रह गया ॥

६४ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् । १ । १ । ११ ॥

(ईदूदेद्विवचनम्-प्रथमा० । प्रगृह्यम् प्रथमान्तम् ।) ईदूदेदन्त द्विवचनं प्रगृह्य म्यात् ॥

ई ऊ ण जिनके अन्तमें हों ऐसा द्विवचन प्रगृह्यनामवाला हो । हरी+एतां-हरी एतां । विष्णू+इमां-विष्णू इमां । यहां (मू० १९) की प्राप्ति थी सो (मू० ६२) से जैसेका तैसाही रह गया । और-गंगे+अम् । यहां (मू० २७) की प्राप्ति थी सो (मू० ६३) ने निषेध कर दिया । यहां क्रमसे ईदन्त ऊदन्त एदन्त द्विवचन समझ लें ॥

६५ अदसो मात् । १ । १ । १२ ॥

(अदसः-पचम्यन्तम् । मात् पचम्यन्तम् ।) अस्मात्परावीदूतो प्रगृह्यो स्तः ॥

जब अदस्-शब्दके मकारसँ परें जो ईदन्त और ऊदन्त सो प्रगृह्य (मू० ६४) संज्ञक हों ॥ जैसे-अमी+ईशाः । यहां (मू० ५३) की प्राप्ति थी, उसको (मू० ६५) ने बाध लिया तौ (मू० ६३) से ऐसाही रह गया । अमी ईशाः । यही रूप रहा । रामकृष्णावम्+आसाते । यहां (मू० १९) को बाधकर (मू० ६५) से प्रगृह्य संज्ञा हो (मू० ६३) से ज्योंका त्यों रह गया । रामकृष्णावम् आसाते । ऐसाही रहा ॥ मात् किम् ॥ अदस्-के 'म' सैही परें क्यों

कहा । यदि मकारसँ पैर न कहते तौ । अमुके+अत्र । यहाँभी प्रगृह्य-संज्ञा हो जाती, अब यहाँ (मू० ५६) सँ अका पूर्वरूप होकर । अमुकेत्र । ऐसा रूप बना । इस सूत्रमें (मू० ६४) से अनुवृत्ति होती है ॥

६६ चादयोऽसत्वे । १ । ४ । ५७ ॥

(चादयः-प्रथ० । असत्वे-सप्तम्यन्तम् ।) अद्रव्यार्थाश्चादयो निपा-
ताः स्युः ॥

द्रव्यार्थसे रहित जो चादिगणपठित शब्द हैं उनकी निपात संज्ञा हो । अद्रव्य उनको कहते हैं—जिनका अन्वय लिंग-संख्याके साथ न हो ॥

६७ प्रादयः । १ । ४ । ५८ ॥

(प्रादयः-प्रथमान्तम् ।) एतेऽपि तथा ॥

अद्रव्यार्थ प्रादिकों (मू० ४५) की निपात संज्ञा हो ॥

६८ निपात एकाजनाङ् । १ । १ । १४ ॥

(निपातः-प्रथ० । एकाच प्रथ० । अनाङ्-प्रथमान्तम् ।) एकाऽङ्
निपात आङ्वर्ज्यः प्रगृह्य स्यात् ॥

आङ्सँ रहित जो एकअच्वाला निपात (मू० ६६।६७) हैं उस-
कीभी प्रगृह्य संज्ञा हो । जैसे—इ+इन्द्रः । यहाँ (मू० ५३) का
निषेध होकर प्रगृह्य संज्ञा हुई, क्योंकि यहाँ (मू० ६६) सँ ' इ ' की
निपात-संज्ञा है और आङ्सँ रहितभी हो तो (मू० ६३) सँ
जैसेके तैसाही रह गया । इ इन्द्रः । और । उ+उमेशः । यहाँभी पू-
र्ववत्ही साधनका है । उ उमेशः ॥

६९ (वाक्यस्मरणयोरङित्) ॥

वाक्य और स्मरण करनेमें आङ्कीभी ङित् संज्ञा न हो । और
जगह हो जाय । जैसे—आ+एवं नु मन्यसे । (क्या अब आप ऐसा
मानते हैं ?) यहाँ वाक्यमें आकी ङित्संज्ञा न हुई तो (मू० ६८)

से प्रगृह्य संज्ञा हो (मू० ६३) से ज्योंका त्यों रह गया । आ एवं
 नु मन्यसे । और आ+एवं किल तत्-आ एवं किल तत् (.हां वह
 ऐसेही है) यहां स्मरणमें आकी सब पूर्ववत् साधनका समझ लो ।
 यहां दोनों प्रयोगोंमें (मू० ३९) काभी निषेध है ॥ 'अन्यत्र डित् ॥
 वाक्य और स्मरणसे रहित और जगह तो आकी डित्संज्ञाही
 होती है । जैसे-आ+उष्णम् । यहां आ थोड़ेका वाची है, इससे
 प्रगृह्य संज्ञा न हुई तो (मू० ३३) से पूर्व-परके स्थानमें एक ओ-
 गुण होकर । ओष्णम् । ऐसा रूप बना ॥ ईषदुष्णम् ॥ अर्थात्
 थोड़ा गरम ॥

७० ओत् । १ । १ । १५ ॥

(ओत्-प्रथमान्तम् ।) ओदन्ता निपातः प्रगृह्यः स्यात् ॥

ओकार जिसके अंतमें हो ऐसा निपात (मू० ६६) भी प्रगृह्यसंज्ञक
 हो । जैसे-अहो+ईशाः । यहां (मू० २७) का निषेध कर प्रगृह्य
 संज्ञा हो (मू० ६३) से । अहो+ईशाः । ऐसाही रह गया ॥

७१ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येनावनार्पे । १ । १ । १६ ॥

(सम्बुद्धौ-समम्यः । शाकल्यस्य-पष्ठ्यन्तम् । इतौ सप्तः । अनार्पे-
 सप्तम्यन्तम् ।) सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे ॥

यदि वेदभिन्न (लौकिक) इति-शब्द परे होय तो सम्बोधनसंबंधी
 ओकारकी विकल्प करके शाकल्यआचार्यके मतमें प्रगृह्य संज्ञा हो
 और किसीके मतमें नहीं । जैसे-विष्णो+इति । यहां लौकिक
 इति-शब्द परे होनेसे सम्बोधनके ओकी प्रगृह्य संज्ञा हुई तो ।
 विष्णो इति । ऐसाही रहा । औरोंके मतमें । विष्णो+इति । यहां
 (मू० २७) से ओकुं अवादेश हो गया तो । विष्णविति । यह रूप
 बना । और जब (मू० ३६) से ' व ' का लोप हो गया तो ।
 विष्ण इति । यह तीन रूप बने ॥

७२ मय उजो वो वा । ८ । ३ । ३३ ॥

(मयः-पंचम्य० । उजः-पष्ठ्य० । वः-प्रथ० । वा-विकल्पार्थकमव्ययपदम् ।) मयः पम्य उजो वो वा अचि ॥

मय-प्रत्याहारसे परे जो उजका उ तिसको अच्के परे हुए संतै विकल्प करके व हो । जैसे-किमु+उक्तम् । यहाँ जब उको व हुआ तौ । किमुक्तम् । हुआ । नहीं तौ (मू० ६८) से प्रगृह्य संज्ञा हो (मू० ६३) से ज्यौका त्यौही रह गया । किमु उक्तम् ॥

७३ इकोऽसवर्णे शाकल्यम्य ऋस्वश्च । ६ । १ । १२७ ॥

(इकः-प्रथ० । असवर्णे-सप्त० । शाकल्यम्य-पष्ठ्य० । ऋस्वः-प्रथ० । च-अव्ययपदम् ।) पदान्ता इको ऋस्वा वा स्युःसवर्णेऽचि ॥

यादि असवर्णी (जिसकी सवर्ण संज्ञा न हो) अच् परे होय तौ पदान्तके इक् विकल्प करके ऋस्व हो । चक्री+अत्र । यहाँ ईको ऋस्व कर लिया तौ । चक्रि अत्र । ऐसा रूप बननेपर (मू० १९) की प्राप्ति होनेपर ॥ ऋस्वाविधिसामर्थ्यान्न स्वरसंधिः ॥ ऋस्वविधिकी सामर्थ्यसे अच्संधिका फिर कुछ कार्य नहीं होता है । क्योंकि, जो (मू० १९) की संधि कर लेते तौ ऋस्व करनेका कुछ फल न होता । और जब ऋस्व न हुआ तब तौ (मू० १९) से । चक्रयत्र । ऐसाही रूप बनता है ॥ पदान्ता इति किम् ॥ पदान्तके इक् हों ऐसा क्यों कहा । जो पदान्त न कहते तौ । गौरी+औ । यहाँभी ऋस्व हो जाता । अब यहाँ (मू० १९) से ईकुं य होकर गौर्य्+औ ॥ ऐसा होनेपर—

७४ अचो ग्राभ्यां द्वे । ८ । ४ । ४६ ॥

(अचः पच० । ग्राभ्याम्-पच० । द्वे-प्रथ० ।) अचः पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यो द्वे वा स्तः ॥

अच्से परे जो रेफ और ह-कार उनसे परे यरको विकल्प करके द्वित्व हो, जैसा-गौर्य्+औ । यहाँ गौके औसे परे रेफ है तिससे

पर ' य ' यह यर् है उसै विकल्प करकै द्वित्व हुआ तौ । गीय्यौ ।
और न हुआ तौ । गीय्यौ । यह रूप सिद्ध हुए ऐसेही । हरि+अनु-
भवः । (म० १९) से य होकर द्वित्व हुआ तौ । हर्यनुभवः ।
और द्वित्व न हुआ तौ । हर्यनुभवः । इत्यादि रूप बने ॥

७५ (न ममामे) ॥

समासमें च्हरव (मू० ७३) न हो । जैसे-वापी+अश्वः । यहां ।
वाप्यां+अश्वः । ऐसा समास है इस कारण च्हरव न हुआ तौ (मू०
१९) से य होकर । वाप्यश्वः । ऐसा सिद्ध हो गया ॥

७६ ऋत्यकः । ६ । १ । १२८ ॥

(ऋति मय्यन्तम् । अक प्रथमान्तम् ।) ऋति परे पदान्ता अकः
प्राग्वदा स्युः ॥

जो ऋकार परे हो तौ पदान्तके अक विकल्प करकै च्हरव हों ।
जैसे-ब्रह्मा+ऋषिः । जब यहां च्हरव हुआ तब तौ । ब्रह्म ऋषिः ।
ऐसा हुआ । नहीं तौ (म० ३३) से गुण हो और (मू० ३५)
से ' र ' होकर । ब्रह्मर्षिः । ऐसा बना ॥ पदान्ता इति किम् ॥
पदान्तग्रहण क्यों करा । जो पदान्तग्रहण न करते तौ आ+ऋच्छत ।
यहां बिना पदान्तमेभी च्हरवकी प्राप्ति थी सो उसका निषेध कर
(म० ३९) से वृद्धि और (म० ३५) में रपर होकर । आर्च्छत् ।
यह रूप सिद्ध हुआ ॥

॥ इत्यच्संधिः ॥

अथ हल्संधिः ।

७७ स्तोः श्रुना श्रुः । ८ । ४ । ४० ॥

(स्तोः-पठ्यन्तम् । श्रुना तृतीयान्तम् । श्रुः प्रथमान्तम् ।) स-
कार-त्वर्गयोः शकार-चवर्गाभ्यां योगे शकार-चवर्गौ स्तः ॥

जब सकार-तवर्गकू शकार-चवर्गका योग हो तब यथाक्रमसे सकारको शकार और तवर्गको चवर्ग हों । जैसे—रामस्+शेते = रामश्शेते । और—रामस्+चिनोति = रामश्चिनोति । यह रूप बने, और—सत्+चित् = सच्चित् । शार्ङ्गिन्+जय = शार्ङ्गिञ्जय । यहांभी पूर्ववत् साधनका कर लो ॥

७८ शात् । ८ । ४ । ४४ ॥

(शात्-पचम्यन्तम् ।) शात्परस्य तवर्गस्य श्रुत्व न स्यात् ॥
शकारसे परे जो तवर्ग तिसको चवर्गादेश न हो । जैसे—विश्+नः = विश्नः । प्रश्+नः = प्रश्नः । यहां शकारसे परे होनेसे तवर्गको चवर्ग न हुआ ॥

७९ ण्नाट्टुः । ८ । ४ । ४१ ॥

(ण्ना-तृतीयान्तम् । ट्टुः-प्रथमान्तम् ।) स्तोः ण्ना योगे ट्टुः स्यात् ॥
जब सकार और तवर्गको पकार और टवर्गका योग हो तो यथाक्रमसे सकारको पकार और तवर्गको टवर्ग हो जाय । जैसे—रामस्+षष्ठः = रामप्षष्ठः । रामस्+टीकते = रामष्ठीकते । पेष्+ता = पेष्ठा । इत्यादि रूप सिद्ध हुए । तत्+टीका = तट्टीका । चक्रिन्+ढौकसे = चक्रिण्टौकसे । इत्यादि प्रयोगोंमें (मृ० २८) के क्रमसे साधनका करनी उचित है ॥

८० न पदान्ताट्टारनाम् । ८ । ४ । ४२ ॥

(न-निषेधार्थकमव्ययपदम् । पदान्तात्-पचः । टोः-पचः । अनाम्-लुप्तपृष्ठाकम्पदम् ।) पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः एने स्यात् ॥

पदान्तके टवर्गसे परे नामरहित जो सकार और तवर्ग तिसकू पकार-टवर्ग न हो । और नामका जो तवर्ग (न) तिसको तो टवर्ग (ण) होही जाय । जैसे—षट्+सन्तः = षट्सन्तः । षट्+ते = षट्ते । यहां सकार-तवर्गकू पकार-टवर्ग न हुआ ॥ पदान्तात्किम् ॥ पदान्तके टवर्गसे परे, ऐसा क्यों कहा । जो ऐसा न कहते तो—ईट्+ते यहां

पदान्तके ट्वर्गसँ परं नहीं है इससँ (म० ७९) के अनुसार त्वर्गको ट्वर्ग होकर । ईद्वे । ऐसा रूप बना ॥ टोः किम् ॥ ट्वर्गहीसँ परं क्यों कहा । जो ट्वर्गसँ परं न कहते तौ । सर्पिप्+तमम् = सर्पिष्टमम् । यहाँ ट्वर्गसँ परं नहीं है, इस कारण (म० ७९) सँ त्वर्गको ट्वर्ग हो गया तौ । सर्पिष्टमम् । यह रूप सिद्ध हुआ ॥

८१ (अनाक्षवतिनपरिणामिति वाच्यम्) ॥

जो (म० ८०) में नाम-शब्दको छोड़कर, ऐसा कहा है वहाँ नाम् . नवति और नगरी, उन शब्दोंको ग्रहणकर, नामगहित नवति-गहित नगरीगहित पदान्तके ट्वर्गसँ परं सकार-त्वर्गको पकार-त्वर्ग न हों, ऐसा अर्थ करना चाहिये । और जहाँ । नाम , नवति, नगरी । यह परं हो वहाँ तौ सकार-त्वर्गको पकार-त्वर्ग होही जाय । जैसे-पट नाम-पण्णाम् । पट नवति-पण्णतिः । पट नगर्य - पण्णगर्यः । उन प्रयोगोंमें क्याक्रम नाम नवति नगरी-शब्द परं होनेसँ (म० ७९) सँ (म० ७८) के अनुसार नको णकार हो फिर (म० ८४) में टकोभी नहीं हो गया तौ अपर लिखे हुए रूप सिद्ध हो गये ॥

८२ तौः पि । ८ । ४ । ४३ ॥

(तौ पटचन्तम् । पि ममचन्तम् ।) तदुक्त्यप्यपकारे परं पृत्वम् स्यात् ॥
जब त्वर्गने पर पकार नौ बीबी ट्वा न हो । जैसे-सन-पटुः -मन्पटुः । यहाँ त्वर्गको ट्वर्ग न हुआ ॥

८३ अलो जगोऽन्ते । ८ । २ । ३९ ॥

(अलोम पटुः । जग प्रयः । अन्ते ममचन्तम् ।) पदान्ते जगो जगोऽन्त्यु ॥

पदान्तमें अलोंको जग हों । जैसे-राहुः । अजः-वागीजः । चित् + रूपम्-चिपटम् । यहाँ (म० ८३) में जान जो जग है सो (म० २१) के अनुसार होना है ॥

८४ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा । ८ । ४ । ४५ ॥

(यः-पष्ठ्य० । अनुनासिके-सप्त० । अनुनासिकः-प्रथमा० । वा-विकल्पा-
र्थकमव्ययपदम् ।) यः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् ॥

जब अनुनासिक परे होय तौ पदान्तके यर्कू विकल्प करके अनु-
नासिक हो । जैसे-एतत्+मुरारिः-एतन्मुरारिः । रूप बना । और
जब अनुनासिक न हुआ तौ (म० ८३) से प्राप्त जश् (म० २१)
के अनुसार होकर । एतद्मुरारिः । हो गया ॥

८५ (प्रत्ययं ताषायान्नित्यम्) ॥

जो प्रत्यय परे हो तौ लौकिक प्रयोगोंमें नित्यही अनुनासिक हो।
जैसे-तत्+मात्रम्=तन्मात्रम् । यहां (मात्रच्) प्रत्यय परे होनेसे
और-चित्+मयम्=चिन्मयम् । यहां (मयट्) प्रत्यय परे होनेसे
नित्यही अनुनासिक हुआ ॥

८६ तौलि । ८ । ४ । ६० ॥

(तौः-पष्ठ्य० । लि सप्तम्य० ।) तौर्गोत्र लकार परे परसवर्णो भवति ॥

जब तवर्गसे लकार परे हो तौ तवर्गको परसवर्ण (लकार) ही
होता है । जैसे-तत्+लयः=तल्लयः ॥ नग्यानुनासिको लः ॥ न-
कारको अनुनासिकही लकार होना चाहिये । जैसे-विद्वान्+लिखति ।
यहां नको अनुनासिक ' ल ' होकर । विद्वोल्लिखति । ऐसा रूप
सिद्ध हो गया ॥

८७ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य । ८ । ४ । ६१ ॥

(उदः पच० । स्थास्तम्भो-पष्ठ्य० । पूर्वस्य-पष्ठ्य० ।) उदः पयोः
स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ॥

उद्-उपसर्गसे परे स्था और स्तम्भकू पूर्वका सवर्णो हो ॥

८८ तस्मादित्युत्तरस्य । १ । १ । ६७ ॥

(तस्मात्-पच० । इति अव्य० । उत्तरस्य-पष्ठ्य० ।) पञ्चमीनिर्देशेन
क्रियमाण कार्य वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

पंचम्यन्त पदसे जो कार्य किया जाय वह कार्य वर्णान्तरं करके अव्यवहित परको होना चाहिये ॥

८९ आदिः पग्म्य । १ । १ । ५४ ॥

('आदिः पञ्चम्यन्तम् । पग्म्य पष्ठचन्तम् ।) पग्म्य यद्विहित तत्तस्यादे-
वोध्यम् ॥

जो कार्य पक्को किया जाता है वह उसके आदिको होना चा-
हिये ॥ उरि पग्म्य थः ॥ इस सूत्रसे स-को थ हो गया । जैसे
उद्-थानम् । यहाँ (म० ८७) से स्था-को पर्वका सवर्णी पाया
तो प्रथि ' उ-द् ' यह दो अक्षर है, तो कौनसेका सवर्णी होना
चाहिये । ऐसी शंका होनेसे (म० ८८) करके स्था-को द-का
सवर्णी पाया तो स्थामेभी दो अक्षर है ' द ' का सवर्णी ' स ' को
हो या ' थ ' को हो । यह शंका होनेपर (म० ८९) से द-का सवर्णी
स-को पाया । सवर्णसंज्ञामे (म० १२) के अनुसार जब आभ्य-
न्तर-प्रयत्न नहीं मिले तो फिर-ः स ' के विचार-इवत्स-अघोष-
और महाप्राण-प्रयत्न है और पर्वोक्त प्रयत्नोंवाला सकारका सवर्णी
थकारही है इस कारण ' स ' के स्थानमे ' थ ' होनेसे-उद्+थ+
थानम् । ऐसा हुआ, तब-

९० अगे अग्नि सवर्णे । ८ । ४ । ६५ ॥

(अग्नि पष्ठचन्तम् । अग्नि-सपः । सवर्णे सपम्यन्तम् ।) हल्-पग्म्य अगे
वा लेप सवर्णे अग्नि ॥

सवर्णी अगे पर हुए सन्ते हल्मे पर अर्का विकल्प करके लोप
हो । उद्-थानम् । यहाँ इसी सूत्रसे पहले थकारका लोप होकर-
उद्-थानम् । ऐसा रूप हुआ फिर-

९१ ग्वग्नि च । ८ । ४ । ५५ ॥

(ग्वग्नि-सपः । च-अव्ययपदम् ।) ग्वग्नि झला चरः स्युः ॥

अघोषमहाप्राणप्रयत्नान्नामव्यय ।

जब खर परे हो तब झलोंको चर् हो । इस सूत्रसँ जब ' दू ' को ' तू ' हो गया तब । उत्थानम् । ऐसा रूप, और जब (मू० ९०) सँ विकल्प करके थ-कारका लोप न हुआ तौ । उत्थानम् । ऐसा रूप सिद्ध हुआ । ऐसेही-उद्+रतम्भनम् = उत्तम्भनम्, उत्थृत-म्भनम् । होता है ॥

१२ झयो होऽन्यतरम्याम् । ८ । ४ । ६२ ॥

(झयः-पच० । हः-प्रथ० । अन्यतरम्याम्-विकल्पार्थकमव्य० प० ।)

झयः पग्न्य हस्य वा पूर्वसवर्णः ॥

झयसँ पर जो हकार तिसको विकल्प करके पूर्वसवर्ण हो ॥

नादस्य-घोषस्य-सवारस्य-महाप्राणस्य हस्य तादृशो वर्गचतुर्थः ॥

नाद-प्रयत्नवाले-घोष-प्रयत्नवाले-संवार-प्रयत्नवाले-महाप्राण-प्रयत्नवाले-ह-कारकू वैसा (पूर्वाक्त-नादादि-प्रयत्नवाला) ही वर्गका चौथा अक्षर हो । जैसे-वाक्+हारिः । यहाँ झयसँ पर जो ' हारिः ' का ह-कार तिसको (मू० ९२) सँ प्राप्त पूर्वका खवर्णी (नादस्य० इत्यादिसँ) वर्गका चतुर्थ अक्षर अर्थात्-घ होकर फिर (मल ८३) सँ ' क ' को ' ग ' हुआ तौ । वाग्घरिः । रूप बना । जत्र पूर्वसवर्ण विकल्पसँ न हुआ तौ । (म० ८३) सँ ' क ' को गकारही होकर वाग्घरिः । ऐसा रूप बना ॥

१३ शश्छेति । ८ । ४ । ६३ ॥

(शः पपच० । छः प्रथ० । श्छेति-सप्तम्यन्तम् ।) जयः पग्न्य शस्य छो वाऽति ॥

झय-प्रत्याहारसँ पर जो शकार तिसको विकल्प करके छकार हो अद्-प्रत्याहार पर रहते ॥

तद् शिव, इत्यत्र दस्य श्रुत्वेन जकारे वृत्ते शशि चोत्ते जकारस्य चकारः ॥

' तद्+शिव ' इस प्रयोगमें दकारक ' स्तोः श्रुना श्रुः ' इस सूत्र-सँ जकार किये सँते ' खरि च ' इस सूत्रमें जकारक चकार हुआ । जैसे-तद्+शिवः । यहाँ (म० ७७) सँ दको ज करके फिर

(मू० ९१) से जको चकार जब (मू० ९३) से शकारको छकार हुआ तौ । तच्छिवः । यह रूप बना, और जय विकल्प करके शकारको छकार हुआ तौ पूर्वोक्त रीतिके अनुसार । तच्छिवः । यह रूप बना ॥

९.४ (छत्वममीति वाच्यम्) ॥

अग्रे परे जो शकार तिसको छकार हो अग्रे परे हुए सन्तै ऐसा कहना उचित है । जैसे—तद् इलोकेन । यहां (म० ७७) से ' द ' के स्थानमें ' ज ' कर फिर (म० ९१) से जकारको चकार कर करके (म० ९४) से ' श ' को ' छ ' हुआ ' ल ' अग्रे परे है तौ । तच्छिवेन । यह रूप बना । यहां (मू० ९३) से शकारको छकार उम कारण नहीं होता कि उमसे सस्वर शकारका बोध होता है ॥

९.५ मोऽनुस्वारः । ८ । ३ । २३ ॥

(म० पष्ठच० । अनुस्वारः प्रथमान्तम् ।) मान्तस्य पदस्यानुस्वागे हलि ॥

मकारान्त पदको अनुस्वार हो यदि हल परे हो तौ । जैसे—हरि-म+वन्दे । यहां (म० २५) के अनुसार मकारको अनुस्वार होकर । हरिं वन्दे । यह रूप बना ॥

९.६ नश्चापदान्तस्य झलि । ८ । ३ । २४ ॥

(न० पष्ठच० । च अन्यय० । अपदान्तस्य पष्ठच० । झलि-सप्तम्यन्तम् ।) नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः ॥

जो झल परे होय तौ अपदान्तके नकार और मकारकू अनुस्वार हो । जैसे—यशान्-सि । यहां (म० २५) के अनुसार नकारको अनुस्वार होकर । यशांसि । रूप हुआ, ऐसेही—आक्रम+स्यते—आ-क्रंस्यते । यहां मकारको अनुस्वार हुआ ॥

९.७ अनुस्वारस्य ययि परमावर्णः । ८ । ४ । ५८ ॥

(अनुम्वागस्य-पष्ठ्यः । ययि-सप्तः । परसवर्णः-प्रथमान्तम् ।)

यदि यप् परे होय तो अनुस्वारकू परसवर्ण होय। जैसे-शाम्+तः
यहां अनुस्वार (मृ० ९६) से होकर फिर (मृ० २१) के अनुसार
'त' का सवर्णान् होकर । शान्तः । रूप बना ॥

९८ वा पदान्तस्य । ८ । ४ । ५९ ॥

(वा विकल्पार्थकमव्ययपदम् । पदान्तस्य-पष्ठ्यन्तम् ।) पदान्तस्या-
नुम्वागस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् ॥

जो यप् परे होय तो पदान्तके अनुस्वारकू विकल्प करके अनुस्वार
हो । जैसे-त्वम्+करोषि । यहाँ अनुस्वार (मृ० ९५) कर फिर जब
परसवर्ण हुआ तो । त्वङ्करोषि । नहीं तौ-त्वं करोषि । ऐसा रूप बना ॥

९९. मां गजि समः कौ । ८ । ३ । २५ ॥

(मः पष्ठ्यः । गजि-सप्तः । समः-पष्ठ्यः । कौ-सप्तः ।) कि-
वन्ते गजतौ परे ममो मस्य म एव स्यात् ॥

किप् (मृ० ८६८) प्रत्यय जिसके अन्तमे हो ऐसी राज् धातुसै
परे जो सम् तिसके मकारकू मकारही हो अर्थात्-(मृ० ९५) के
अनुसार अनुस्वार नहीं होय । जैसे-सप्त+गट्=सप्राट् । यहाँ
राट्-शब्द किप्प्रत्ययान्त राज्धातुका रूप है ॥

१०० हे मपरे वा । ८ । ३ । २६ ॥

(हे सप्तः । मपरे सप्तः । वा विकल्पार्थकमव्ययपदम् ।) मपरे ह-
कारे परे मस्य मां वा स्यात् ॥

जिस हकारसै परे मकार है ऐस हकारके परे हुए सन्तें मकारकू
मकार विकल्प करके होय । जैसे-किम्+हल्लयति । यहाँ जब म-
कारही हुआ तौ । किम्हल्लयति । जब 'म' नहीं हुआ तौ (मृ०
९५) सै अनुस्वार होकर । किं हल्लयति । रूप बना ॥

१०१ (यवलपरे यवला वा) ॥

जिस हकारसै परे य-व-ल हों ऐसा हकार परे रहते मकारकू

क्रमानुसार य-व-ल हो । जैसे-किम्+ह्यः । यहां (मू० १५) के अनुसार । कियेह्यः । वा । (मू० १५) के अनुसार । किंह्यः । यह रूप सिद्ध हुआ । इसी प्रकार यथाक्रमसं । किम्+व्हलयति-किं व्हलयति, किं व्हलयति । किम्+ल्हादयति-किं ल्हादयति, किं ल्हादयति । इत्यादि रूप सिद्ध हो गये ॥

१०२ नपरे नः । ८ । ३ । २७ ॥

(नपरे मपः । न प्रथमान्तम् ।) नपरे हकार परे मस्य नो वा स्यात् ॥ जिम हकारसं नकार परे हो ऐसे हकारके परे हुए सन्तै मकारक नकार विकल्प कर्के हो । जैसे-किम्+न्हुते । यहां जो मको न हुआ तो । किन्हुते । नहीं तो (मू० १९) सं कि हुते । रूप बना ॥

१०३ डः मि धुट् । ८ । ३ । २९ ॥

(ड-पचम्यन्तम् । मि मपः । धुट् प्रथमः ।) डात्पग्न्यसस्य धुट् ॥ डकारसं परे जो मकार है तिम विकल्प कर्के धुट्का आगम हो ॥

१०४ आद्यन्ता टकिन्ता । १ । १ । ४६ ॥

(आद्यन्ता प्रथमः । टकिन्ता प्रथमान्तम् ।) टाकिन्ता यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

टित (जिसके ' ट ' की इत्संज्ञा हो) और कित् (जिसके ' क ' की इत्संज्ञा हो) आदेश जिसको प्राप्त हो उसके आदि-अन्त-के अवयव, अर्थात् टित आदि और कित् अन्तमें हो । जैसे-षट्+सन्तः । यहां (मू० १०३) सं धुट् (मू० १०४) के अनुसार मकारकी आदिमें हुआ, फिर (मू० ११) से (मू० २१) के अनुसार ' ड ' कू ' ट ' हो गया तो । षट्-धुट्-सन्तः । हुआ फिर (मू० ३४ और ३) सं उट्का लोप हुआ तो । षट्-धू-सन्तः । रूप हुआ फिर (मू० ८३) सं धकू द हुआ फिर (मू० ९१) सं दकू न हुआ तब । षट्सन्तः । ऐसा रूप बना, और जब धुट् न हुआ तो (मू० ९१) सं ' ड ' कू ' ट ' होकर । षट्सन्तः । ऐसा रूप बना ॥

१०५ इणोः कुक्कु शरि । ८ । ३ । २८ ॥

(इणोः-पष्ठच० । कुक्कु-प्रथमा० । शरि-सप्तः ।) उकार ण-
कारयोः कुक्कागमौ वा न्तः शरि ॥

जो शर् पं होय तौ उकार और णकारकू क्रमसे कुक् और टक्-
के आगम विकल्प करके हों ॥

१०६ (चथो द्वितीयाः शरि षौष्करमादेगिति वाच्यम्) ॥

षौष्करमादी आचार्यके मतमें चयकू वर्गके दूसरे अक्षर हों ।
जैसे-प्राङ्+पष्ठः । यहाँ (म० १०५) से कुक् होकर (म० ३४।३)
से ' उ, कू ' का लोप हुआ फिर (म० १०६) से ' क ' कू ' ख '
हो गया तौ । प्राङ् ख पष्ठः । रूप हुआ । जब ख न हुआ तौ ।
' कपसंयोगक्षः ' । क और ष मिलकर क्ष हो गया । प्राङ् क्षपष्ठः ।
जब कुक्ही न हुआ तौ । प्राङ् पष्ठः । यही रूप बना । ऐसेही ।
सुगण्+पष्ठः । सुगण्ट पष्ठः-सुगण्ट पष्ठः-गुगण पष्ठः । इत्यादि
रूप बने ॥

१०७ नश्च । ८ । ३ । ३० ॥

(नः-पचम्यः । च-त्यः प० ।) नान्तात्पर्य सम्य बुद्धि म्यात् ॥

नकारान्त पदसे परे जो सकार तिसको धुट्का आगम विकल्प
करके हो । जैसे-नउ सः । यहाँ धुट् होकर (म० ३४।३) से
उट्का लोप हो गया तौ (म० ८३) से ' ध ' कू ' ड ' हो गया
और (म० ९१) से ' द ' कू ' त ' होकर । सन्तसः । यः रूप
बना । जब धुट् न हुआ तब । सन्मः । ऐसाही रह गया ॥

१०८ शि तुक् । ८ । ३ । ३१ ॥

(शि-सप्तम्यः । तुक् प्रथः ।) पदान्तन्य नम्य शे पं तुवा ॥

यदि अकार परे होय तौ पदान्तके नकारकू विकल्प करके तुक्-
का आगम हो । जैसे-सन्+शम्भुः । यहाँ (म० १०८) से तुक्
हुआ तौ (म० ३४।३) से उक्का लोप हो गया, फिर (म०

७७) से ' त ' कू ' च ' हो गया, और (मू० ९३) से ' ज ' कू ' छ ' हो गया और फिर (मू० ७७) से ' न ' कू ' ज ' हो गया तो । सञ्छम्भः । रूप बना, और जब तुक् विकल्प करके होता है इस कारण नहीं हुआ तो (मू० ७७) से नकू अ हांकर । सञ्जम्भः । रूप बना, और जब तुक् तो हुआ और विकल्पके कारण ' श ' कू ' छ ' न हुआ तो—(मू० ७७) से ' त ' कू तो ' च ' और ' न ' कू ' ज ' होकर । सञ्जञ्जम्भः । यह रूप बना । पक्षान्तरमे— ' न ' कू ' ज ' और ' ज ' कू ' छ ' हा गया—सञ्छम्भः ॥

१०९. डमो ऋश्वाचि डमुण् नित्यम् । ८ । ३ । ३२ ॥

(डम पचः । ऋश्वाच पचः । अचि मसः । डमुट् प्रथः । नित्यम् प्रथः ।) ऋश्वाचमे यो डम तदन्त यत्पद तस्मात्तस्म्योचो नित्य डमुट् स्यात् ॥

ऋश्वमे परे जो डम्-प्रत्याहार (ड-ण-न) तदन्त (वोह डम् जिसके अन्तमें है ऐसा) या पद जिसमे परे जो अच् जिसकू नित्य डमुट्का आगम हो । जैसे—प्रत्यङ् + आत्मा—प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण + ईशः—सुगुणीशः । सन् + अच्युतः—सन्नच्युतः । इत्यादि रूपोंमें यथाक्रमसे डमुट् हुआ ॥

११० ममः सुटि । ८ । ३ । ५ ॥

(मम पष्ठचः । सुटि सप्तम्यन्तम् ।) ममो रुः सुट् ॥

सम्के मकारकू रु हो, जब सुट परे होगा तो ॥

१११ अत्रानुनामिकः पूर्वस्य तु वा । ८ । ३ । २ ॥

(अत्र-अव्ययपदम् । अनुनामिकः प्रथमाः । पूर्वस्य-पष्ठचः । तु अव्ययपदः । वा विकल्पार्थकमव्ययपदम् ।) अत्र रूपप्रकरणे गोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ॥

इस रुके प्रकरणमें रुसे पहले वर्णकू विकल्पसे अनुनासिक हो ॥

१ डमुट्के स्थानमें वस्तुतः डम होता है, उट् ना—(म० १०८) । न अनुसाग आदिमें कर्मेके अर्थ लगा दिया है ।

११२ अनुनासिकात्परेऽनुस्वारः । ८ । ३ । ४ ॥

(अनुनासिकात्-पचम्यन्तम् । परः-प्रथ० । अनुस्वारः-प्रथमान्तम् ।)
अनुनासिक विहाय गोः पूर्वम्मात्परेऽनुस्वारागमः स्यात् ॥

अनुनासिकके पक्षकू छोडकर रुके पूर्ववर्णसँ पर अनुस्वारका
आगम हो ॥

११३ खग्वमानयोर्विमर्जनीयः । ८ । ३ । १५ ॥

(खग्वमानयोः सप्तम्यः । विमर्जनीयः-प्रथमान्तम् ।) खरि अव-
साने च पदान्तस्य गम्य विमर्गः ॥

खर् पर होय अथवा अवसान (मू० १४५) के विषय पदान्तके
रकारकू विसर्ग हो ॥

११४ (संप्रकानां सो वक्तव्यः) ॥

जो सम्-अथवा-पुम्-वा-कान् शब्दकी विसर्ग हो तौ उनकू
सकार हो ऐसा कहना चाहिये । जैसे-सम्+स्कर्त्ता । यहाँ(म० ११०)
सँ 'म' कू 'र' हुआ, फिर (म० १११) सँ रुके पूर्ववर्ण सक
अनुनासिक हुआ तौ । स - रु+स्कर्त्ता । अथवा (म० ११२) सँ
पूर्व अनुस्वार होकर । संरु+स्कर्त्ता, ऐसा हुआ तौ (म० ३४) सँ
'उ' का लोप होकर (म० ११३) सँ 'र' की विसर्ग हो फिर
(म० ११४) सँ विसर्गोक् 'स' हुआ तौ । स - स्कर्त्ता ।
संस्कर्त्ता । इत्यादि रूप सिद्ध हुए ॥

११५ पुमः खध्यम्परे । ८ । ३ । ६ ॥

(पुमः पष्ठचः । खयि सप्तम्यः । अम्पे सप्तम्यन्तम् ।) अम्पे
खयि पुमां रुः ॥

जिस खयसँ पर अम् हो ऐसे खयके परे हुए सन्ते पुमके मकार-
क रु हो । जैसे पुम्+कोकिलः । यहाँ मकारकू रु होकर (म० ३४)
सँ 'उ' का लोप हो गया, फिर (म० १११) सँ रुके पूर्व अनुना-
सिक हो गया और पक्षमें (म० ११२) सँ अनुस्वार हो गया फिर
(म० ११३) सँ 'र' कू विसर्ग हो गई और (म० ११४)

सै विसर्गोंक सकार हो गया तौ । पुँस्कोकिलः । पुँस्कोकिलः । यह रूप बने ॥

११६ नश्छव्यप्रशान् । ८ । ३ । ७ ॥

(नः-पष्ठचः । छवि-मत्तः । अप्रशान्-रूपपष्ठीकम्पदम् ।) अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुं ननु प्रशान्शब्दस्य ॥

जिससे अम् परे हो ऐसे छव्के परे होनेपर नकारांत पदक रु हो और प्रशान्शब्दक न हो ॥

११७ विमर्जनीयस्य मः । ८ । ३ । ३४ ॥

(विमर्जनीयस्य पष्ठचन्तम् । स प्रथमान्तम् ।) विमर्जनीयस्य सः स्यान्वगि ॥

विमर्गोंक सकार हो खरके परे हुण सन्ते । जैसे-चक्रिन्+त्राय-स्व यहां (म० ११६) सै ' न ' क ' रु ' हुआ फिर (म० १११) सै अनुनासिक और एक पक्षमे (म० ११२) सै अनुस्वार हो गया, और (म० ३४) सै ' उ ' की इत्संज्ञा होकर (म० ११३) सै ' र ' की विसर्ग हो गई तौ (म० ११७) सै विसर्गोंक ' स ' होकर चक्रिन्त्रायस्व-चक्रिन्त्रायस्व । रूप बने ॥ अप्रशान् किम् ॥ प्रशान् शब्दक न हो, ऐसा क्यों कहा ? जो ऐसा न कहते तौ । प्रशान्+तनाति=प्रशान्तनाति । यहांभी रु आदिक कार्य हो जाते ॥ पदान्तम्येति किम् ॥ पदान्तहीके पदक रु हो, इस कहनेसै । हन+ति=हन्ति । यहांभी रु आदि कार्य न हुण, क्योंकि यहां पदांत नहीं है ॥

११८ नृन् पे । ८ । ३ । १० ॥

(नृन् लृपपष्ठीकम्पदम् । पे-सप्तम्यः ।) नृनिन्यस्य स्त्री पे ॥

पकारके परे होनेपर नृन्-शब्दके नकारक विकल्पसै रु हो ॥

११९ कुप्वाः ऽकऽपौ च । ८ । ३ । ३७ ॥

(कुप्वाः-पष्ठचः । ऽकऽपौ-प्र० च-अव्ययप० ।) कवर्गस्य ऽकऽपौ स्तः, चाद्विसर्गः ॥

कवर्ग और पवर्गके परे होनेपर विसर्गोक्त जिह्वामूलीय और उपध्मानीय हों एक पक्षमें विसर्गभी हों जैसे—नृन्+पाहि । (मू० ११८। १११। ११९) नृन् पाहि । (मू० ११८। १११। ११९) नृः पाहि । (मू० ११८। ११२। ११९) नृन् पाहि । (मू० ११८। ११२। ११९) नृः पाहि । जब रुभी न हुआ तौ । नृन्पाहि ॥

१२० तस्य परमाश्रेडितम् । ८ । १ । २ ॥

(तस्य-पष्ठच० । परम-प्र० । आश्रेडितम्-प्रथमा० ।) द्विरुक्तस्य परमाश्रेडितं स्यात् ॥

दोबार कहे हुए शब्दका दूसरा जो भाग है तिसकी आश्रेडित संज्ञा हो ॥

१२१ कानाश्रेडिते । ८ । ३ । १२ ॥

(कान् लुप्तपष्ठो० । आश्रेडिते-सप्त० ।) कान्नकारस्य रुः स्यादाश्रेडिते ॥

कान्-शब्दके नकारके रु हो, यदि आश्रेडित परे होय तौ । जैसे—कान्+कान् । यहाँ (मू० १२१) से रु होकर (मू० १११) से अनुनासिक और (मू० ११२) से अनुस्वार होकर (मू० ११३) से ' र ' की विसर्ग हुई, फिर (मू० ११४) से विसर्गोक्त ' स ' होकर । कांस्कान्, कांस्कान् । इत्यादि रूप सिद्ध हुए ॥

१२२ छे च । ६ । १ । ७३ ॥

(छे-सप्त० । च अत्य० ।) ऋम्बस्य छे तुक् ॥

यदि छकार परे होय तौ ऋस्व वर्णक तुक्का आगम हो । जैसे—शिव+छाया । यहाँ तुक् होकर (मू० ३२। ३) से ' उक् ' को लोप हुआ, तब फिर (मू० ७७) से ' त ' कू ' च ' होकर । शिव-च्छाया । यह रूप सिद्ध हुआ ॥

१२३ पदान्ताद्वा । ६ । १ । ७६ ॥

१ ऋम्बस्य णिति कृति तागम्यस्मात् ऋम्बस्य तत् चेत्यनुव्याह—ऋम्बस्येति तुगागमो बोध्यः ।

(पदान्तात्-पचम्यन्तम् । वा-विकल्पार्थकमव्ययपदम् ।) दीर्घात्पदान्ताच्छे तुवा स्यात् ॥

यदि छकार परे हो दीर्घ-पदान्तकू विकल्प करके तुक्का आंगम हो । जैसे-लक्ष्मी+छाया । यहां तुक् हुआ, फिर (मू० ३४।३) से उकका लोप करके (मू० ७७) से ' त ' कू जब ' च ' किया तो । लक्ष्मीच्छाया । यह रूप बना । जब तुक् न हुआ तो । लक्ष्मी-छाया । ऐसाही रह गया ॥

॥ इति ह्रस्वसन्धिः ॥

अथ विसर्गसन्धिः ।

(११७) विमर्जनीयस्य सः । ८ । ३ । ३४ ॥

(विमर्जनीयस्य पष्ठच० । सः प्रथमान्तम् ।) अग्नि ॥

विष्णुः-त्राता । यहां (मू० ११७) से विसर्गोंकू सकार•डोकर । विष्णुम्राता । रूप सिद्ध हुआ ॥

१२४ वा शर्गि । ८ । ३ । ३६ ॥

(वा विकल्पार्थकमव्यय० । अग्नि मचम्यन्तम् ।) अग्नि विमर्गस्य विमर्गो वा ॥

यदि अ् परे होय तो विमर्गोंकू विकल्पमें विसर्ग हो । पक्षमें सकार हो । जैसे-हरिः+अंते यहां मकार तो विसर्गही रहा, और इमगीनाग (मू० ११७) से सकार हो गया तो । हरिः अंते, हरि-अंते । इत्यादिक रूप सिद्ध हुए ॥

१२५ समजुषो रुः । ८ । ३ । ६६ ॥

(समजुषो-पष्ठच० । रुः प्रथमान्तम् ।) पदान्तस्य मय्य मन्त्रश्च रुः स्यात् ॥

पदान्तके सकार और मजुष-अब्जके पकारका न हो । जैसे-शिवम्-अर्च्यः-(रु)-शिवरु+अर्च्यः । हुआ ॥

१२६ अतो रोऽप्लुतादप्लुते । ६ । १ । ११३ ॥

(.अतः-पचम्यः। रो-पष्ठचः। अप्लुतात्-पचम्यः। अप्लुते-सप्तम्यः।)
अप्लुतादतः पचम्य रो रुः स्यादप्लुतेऽति ॥

अप्लुत (जिसकी मू०७सँ प्लुतसंज्ञा न हुई हो) अकारसँ परे जो रु उसको उकार हो, यदि उम रुसँ परेभी अप्लुत अकार होय तौ । जैसे-शिव रु+अर्च्यः । यहाँ 'रु' कू 'उ' हो गया तौ । शिव +उ+अर्च्यः । फिर (म०३३) सँ वकारके अकार और उकारको मिलकर एक गुण हुआ, फिर (म०५६) सँ अर्च्यः के 'अ' का पूर्वरूप होकर । शिवोऽर्च्यः । रूप सिद्ध हुआ ॥

१२७ हशि च । ६ । १ । ११४ ॥

(हशि सप्तः। च-अव्ययपदम् ।) अप्लुतादतः पचम्य रोः स्यात्-हशि परे ॥

अप्लुत अकारसँ परे रुकू उ हो यदि हश्प्रत्याहार परे होय तौ । शिवस्+वृन्त्यः । यहाँ (म० १२५) सँ रु (म० १२७) सँ उ (म०३३) सँ पूर्व-परके स्थानमे ओं गुण होकर । शिवो वन्त्यः । रूप सिद्ध हुआ ॥

१२८ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि । ८ । ३ । १७ ॥

(भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य पष्ठचः । य. प्रथः । आशि सप्तम्यः ।) एतत्पूर्वस्य रोर्थाशोऽशि ॥

भो-भगो-अघो-अ० उनमेंसँ कोईभी जिसके पूर्व हो ऐमे रुकू य आदेश होय जो अश् परे होय तौ । जैसे-देवास्+इह । यहाँ (म० १२५) सँ रु और (म० १२८) सँ अकार पूर्व होनेकारण 'रु' कू 'य' और (म०३६) सँ विकल्प करके यका लोप होकर । देवा इह, देवायिह । रूप सिद्ध हुए ॥

भोस् भगोस्-अघोस्-इति सन्ता. निपाताः । तेषां रोयेत्वे कृते ॥

भोस्-भगोस्-अघोस्-यह सकारान्त निपातन है । उनके सकारकू 'रु' और 'रु' कू 'य' करने पर ॥

१२९ हलि सर्वेषाम् । ८ । ३ । २२ ॥

(हलि-सप्तम्यन्तम् । सर्वेषाम् पष्ठ्यन्तम् ।) भोनगोअघापूर्वम्यस्य लोपः स्याद्वलि ॥

सम्पूर्ण व्याकरणाचार्योक्तं मतम् जिस यकारसे पूर्व भो-भगो-अ-यो-अ इनमेंसे कोई होय तो उस यकारका लोप हो, यदि उस यकारसे परे हल् होय तो । जैसे-भोम्-देवाः-भो देवाः । भगोस्+नमस्ते-भगो नमस्ते । अघोस्-याहि-अघो याहि । यहां (म० १२५) में 'रु' और (म० १२८) में 'रु' कृ 'य' और (म० १२९) में 'य' का लोप होकर पूर्वोक्त रूपोंकी सिद्धि हुई ॥

१३० गेऽमुपि । ८ । २ । ६९ ॥

(र प्रथमाः । अमुपि सप्तम्यः ।) अहो रेफादेशो नतु मुपि ॥
यदि मुप् पे न होय तो अहन-शब्दके नकारकृ र आदेश होय ।
जैसे-अहन-अहः-अहरहः । अहन-गणः-अहर्गणः । यहां रपर होकर पूर्वोक्त शब्द सिद्ध हुए ॥

१३१ गेऽगि । ८ । ३ । १४ ॥

(गेः पष्ठ्यः । गि सप्तम्यन्तम् ।) रेफस्य रेफे पे लोपः ॥
यदि रेफ परे होय तो पहिले रेफका लोप होय ॥

१३२ ह्रलोप पूर्वम्य दीर्घोऽणः । ६ । ३ । १११ ॥

(ह्रलोपे-सप्तः । पूर्वम्य-पष्ठ्यः । दीर्घः-प्रथमाः । अणः पष्ठ्यः ।)
रेफयोऽलोपनिमित्तयोः पूर्वम्याणो दीर्घः ॥

जा लोपके निमित्त (लोप करनेवाले) टकार वा रेफ परे होय तो पहले अणकृ दीर्घ होय । जैसे-पुनर्+रमते । यहां (म० १३१) में 'र' का लोप होकर (म० १३२) में नकारके 'अ' कृ दीर्घ हो गया तो । पुनर् रमते । सिद्ध हुआ । ऐसेही । हरिस्+रम्यः-हरी रम्यः । शम्भुस्-राजते-शम्भु राजते । यहां (म० १२५) में सका-रकृ 'रु' और उकी इत्संज्ञा होकर (म० १३१) में रकारका लोप

१३४ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि। ६। १। १३२॥

(एतत्तदोः-षष्ठ्य० । सुलोपः-प्रथ० । अकोः-षष्ठ्य० । अनञ्समासे-सप्त० । हलि-सप्तम्यन्तम् ।) अकारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि, नतु नञ्समासे ॥

ककार (मू० १३४४) सै रहित जो एतत् और तत्-शब्दका सकार तिसका लोप हो हल् परे रहते, परन्तु-नञ्समास (मू० १०२४) में नहीं। जैसे-एषस्+विष्णुः-एष विष्णुः। सस्+शम्भुः-स शम्भुः॥ अकोः किम् ॥ ककार रहित कहनेसे यहां न हुआ। जैसे-एपकस्+रुद्रः । यहां (मू० १२५) से रु और (मू० १२७) से 'उ' और (मू० ३३) से ओ गुण होकर। एषको रुद्रः। ऐसा सिद्ध हुआ ॥ अनञ्समासे किम् ॥ 'नञ्समासकू छोड़कर' ऐसा कहनेसे यहांभी लोप नहीं हुआ-असस्+शिवः। यहां (मू० १२५) से रु (मू० ११३) से रकारकी विसर्ग होकर। असः शिवः। सिद्ध रूप बना, क्योंकि इस पूर्वोक्त रूपमें नञ्समास है ॥ हलि किम् ॥ यदि हल् परे होय तो ऐसा कहनेसे यहांभी लोप न हुआ-एपस्+अत्र। यहां (मू० १२५) से रु (मू० १२६) से उ (मू० ३३) से गुण और (मू० ५६) से अकारका पूर्वस्वर होकर। एषोऽत्र। रूप बना, क्योंकि यहां हल् परे नहीं है ॥

१३५ सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्। ६। १। १३४॥

(सः-षष्ठ्य० । अचि-सप्त० । लोपे-सप्त० । चेत्-अव्य० । पादपूरणम्-प्रथमा० ॥) स इत्यस्य सोऽलोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत ॥

यदि अच् पं हो और लोपके करनेहीसे पादकी पूर्णता हो तो 'सस्' शब्दके सकारका लोप हो। जैसे-सस्+इमामविद्भि प्रभृतिम्। यहां सकारका लोप बिना किये अनुष्टुप् श्लोकके पादकी पूर्ति होती नहीं है। इस कारण सकारका लोप करके (मू० ३३) से 'ए' गुण होकर। सेमा मविद्भि प्रभृतिम्। रूप सिद्ध हुआ। ऐसेही-सस्+ए-

ष दांशरथी रामः । यहां लोप होकर (मू० ३९) से ऐ-वृद्धि हो ।
 सैष दांशरथी रामः । ऐसे रूपकी सिद्धि हुई ॥

॥ इति विसर्गसन्धिः । इति पंचसन्धिः ॥

अथ षड्लिङ्गम् ।

अजन्तपुल्लिङ्गम् ।

१३६ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । १ । २ । ४५ ॥

(अर्थवत्-प्रथ० । अधातुः-प्रथ० । अप्रत्ययः-प्रथ० । प्रातिपदिकम्-
 प्रथमान्तम् ॥) धातुप्रत्ययप्रत्ययान्त च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूप प्राति-
 पदिकसज्ञ स्यात् ॥

धातु (मू० ४६) प्रत्यय (मू० ४०) प्रत्ययान्त भिन्न जो अर्थवाला
 शब्दस्वरूप सो प्रातिपदिक-संज्ञावाला हो ॥

१३७ कृत्तद्धितसमासाश्च । १ । २ । ४६ ॥

(कृत्तद्धितसमासाः-प्रथ० । च-अव्ययपदम् ॥) कृत्तद्धितान्तौ समा-
 साश्च तथा ॥

कृत् (मू० ३३२) प्रत्ययान्त, और तद्धितप्रत्ययान्त (मू० १०८३)
 समास (मू० ९७५) कीभी प्रातिपदिक-संज्ञा होय ॥

१३८ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङोभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्य-
 स्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ४ । १ । २ ॥

(प्रथमान्तम् ।) सु औ जस्, इति प्रथमा । अम् औट् शस्, इति
 द्वितीया । टा भ्याम् भिस्, इति तृतीया । डे भ्याम् भ्यस्, इति चतुर्थी ।
 ङसि भ्याम् भ्यस्, इति पचमी । ङस् ओस् आम्, इति षष्ठी । ङि ओस्
 सुप्, इति सप्तमी ॥

इसीको सुप् (प्रत्याहार) कहते हैं ॥

१३९ डच्चाप्प्रातिपदिकात् । ४ । १ । १ ॥

(पचम्यन्तम् ॥)

१४० प्रत्ययः । ३ । १ । १ ॥

(प्रथमान्तम् ।)

१४१ पग्श्च । ३ । १ । २ ॥

(पग्-प्रथमान्तम् । च-अव्ययः ।)

(मू० १३९ । १४० । १४१) येह तीनों अधिकारसूत्र हैं ।
प्रत्यय परेही होता है ॥

इत्यधिकृत्य । डचन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥

डचन्त (डीप्-डीष्-वा-डीन्, जिसके अन्तमें हो) आबन्त
(टाप्-डाप्-वा-चाप्, जिसके अन्तमें हो) और प्रातिपदिकसे परे
स्वादिक प्रत्यय हों ॥

१४२ सुपः । १ । ४ । १०३ ॥

(सुपः-पष्ठचन्तम् ॥) सुपन्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचन-
बहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

सुप्-प्रत्याहारके प्रथमादिक तीन २ विभाग क्रमसे एकवचन द्विव-
चन बहुवचन संज्ञक हों । यथा-

(विभक्तीनां वचनज्ञापकयन्त्रमिदम्)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा-	सु	आ	जम
द्वितीया-	अम	आट	शम
तृतीया-	टा	भ्याम्	भिस
चतुर्थी-	डे	भ्याम्	भ्यस
पञ्चमी-	टाम	भ्याम्	भ्यस्
षष्ठी-	डम	आस	आम्
सप्तमी-	डि	आस	सम्

१४३ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १ । ४ । २२ ॥

(द्व्येकयोः-सप्त० । द्विवचनैकवचने-प्रथमान्तम् ॥) द्वित्वैकत्वयो-
रेते स्तः ॥

वक्ताकी द्विवचन और एकवचनकी इच्छामें क्रमसँ द्विवचन और
एकवचन हों ॥

१४४ बहुषु बहुवचनम् । १ । ४ । २१ ॥

(बहुषु-सप्तम्यन्तम् । बहुवचनम्-प्रथमान्तम् ॥) बहुत्वविवक्षायाम्ब-
हुवचन स्यात् ॥

जब बहुवचन बोलनेकी विवक्षा (इच्छा) हो तब बहुवचन हो ॥

१४५ विरामोऽवसानम् । १ । ४ । ११० ॥

(विरामः-षष्ठ्यन्त० । अवसानम्-प्रथमा० ॥) वर्णनामभावोऽवसा-
नसज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गो ॥

वर्णोंके अभावका नाम अवसान है । रुकी विसर्ग हों । यथा—

‘ राम ’ शब्दकी *प्रातिपदिक संज्ञा करके (मू० १३९) सँ
प्रथमादि सातो विभक्ति (सुप्-प्रत्याहार) प्राप्त हुई, फिर (मू०
१४३) के अनुसार यथाक्रमसँ प्रथमाका एकवचन-सु आकर ।
राम+सु । हुआ, तब (मू० ३४ । १२५ । ११३) के अनुसार
यथाक्रमसँ कार्य होकर । रामः । सिद्ध हुआ ॥

१४६ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । १ । २ । ६४ ॥

(सरूपाणाम्-पष्ठ्य० । एकशेषः-प्रथ० । एकविभक्तौ-सप्तम्यन्तम् ॥)
एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

एक विभक्तिके पूर्व जितने एकसे शब्दस्वरूप दीखें, उनमेंसे एक-
ही शेष (बाकी) रहता है, औरोंका लोप हो जाय । जैसे (मू० १४३)-

* संपूर्ण शब्दोंमें दो पक्ष होते हैं तिनमेंसे एक तो व्युत्पत्तिपक्ष, दूसरा अव्युत्पत्तिपक्ष,
जो यदि राम शब्दमें ‘ रमु क्रीडायाम् ’ धातुमें ‘ प्रव ’ प्रत्यय करके ‘ रमन्ते योगिनोऽ-
ग्निमिति राम ’ जैसी व्युत्पत्ति करके व्युत्पत्तिपक्ष माना जाय तो (मू० १३७) प्राति-
पदिक सज्ञा होती है । यदि साधारणही राम क्रियाका नाम मात्रही समझा जाय तो
(मू० १३८) सँ प्रातिपदिक सज्ञा होती है । यही क्रम सम्पूर्ण शब्दोंमें जानना चा-
हिये । इति ॥ † अन्ये लुप्यन्ते योऽर्वाशिष्यन् न लुप्यमानायाभिमथी ॥

५ अनुसार द्विवचनकी विवक्षामें । राम राम+औ । होनेपर एक रा-
का लोप होकर । राम+औ । रहा, ऐसी स्थिति होनेपर—

१४७ प्रथमयो ः पूर्वसवर्णः । ६ । १ । १०२ ॥

(प्रथमयोः-सप्त० । पूर्वसवर्णः-प्रथ० ॥) अकः प्रथमाद्वितीययोरचि
पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् ॥

जब अक्सै प्रथमा वा द्वितीयासम्बन्धी अच् परे होय तों दोनों-
के स्थानमें पूर्वका सवर्णी दीर्घ एकादेश हो । राम+औ । में ' म '
सम्बन्धी ' अ ' क् दीर्घ प्राप्त होनेपर—

१४८ नादिचि । ६ । १ । १४० ॥

(न-निषेधार्थकम् अव्ययपदम् । आत्-पचम्यन्तम् । इचि-सप्तम्य० ॥)
आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

यदि अवर्णसै इच् परे हो तों पूर्वसवर्णदीर्घ नहीं हो । राम+
औ । इस प्रयोगमें दीर्घका निषेध होकर (मू० ३९) सै वृद्धि हो गई,
तों । रामौ । सिद्ध हो गया ॥

राम-शब्दके बहुवचनकी अपेक्षामें (मू० १४४) के अनुसार
जम् लानेपर बहुत राम हुआ, फिर (मू० १४६) से एकही शेष
रहा, तों । राम+जस् । ऐसा हुआ ॥

१४९ चुट् । १ । ३ । ७ ॥

(प्रथमान्तम् ॥) प्रत्ययाद्यौ चुट् इतौ स्तः ॥

प्रत्ययकी आदिके चवर्ग और टवर्गकी इत्संज्ञा हो । राम+अस् ।
ऐसा होनेपर (अम्) के ' स ' का लोप प्राप्त हुआ—

१५० विभक्तिश्च । १ । ४ । १०४ ॥

(विभक्तिः-प्रथ० । च-अव्यय० ॥) सुप्तिडौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥

सुप् (मू० १३८) और तिङ् (मू० ४२१) विभक्ति-संज्ञक हो ॥

१५१ न विभक्तौ तुस्माः । १ । ३ । ४ ॥

(न- निषेधा० अ० । विभक्तौ-सप्त० । तुस्माः-प्रथ० ॥) विभक्तिस्थास्तं वर्गसमा इतो न स्युः ॥

विभक्तिके तवर्ग तथा सकार और मकारकी इत्संज्ञा नहीं होवै । राम+अस् । में ' स ' की इत्संज्ञाका निषेध होकर (मू० १४७) सै पूर्वसवर्णदीर्घ-एकादेश होकर (मू० १२५।११३) के कार्य होकर । रामाः । हे राम+सु ॥

१५२ एकवचनं सम्बुद्धिः । २ । ३ । ४९ ॥

(एकवचनम्-प्रथ० । सम्बुद्धिः-प्रथमान्तम् ॥) सम्बोधने प्रथमाया एकवचन सम्बुद्धिसंज्ञा स्यात् ॥

सम्बोधनके विषय प्रथमा विभक्तिका एकवचन (सु) सम्बुद्धि-संज्ञक हो ॥

१५३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् । १।४।१३ ॥

(यस्मात्-पचम्यन्तम् । प्रत्ययविधिः-प्रथ० । *तदादिः-प्रथ० । प्रत्यये-सप्त० । अगम्-प्रथमान्तम् ॥) यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दस्वरूप तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञा स्यात् ॥

जो प्रत्यय जिस प्रकृति (शब्द) सै किया जाय वोह प्रकृति जिसकेभी पूर्व हो, उस समुदायशब्दस्वरूपकी उसी प्रत्ययके परे रहते अंग संज्ञा है ॥

१५४ एङ्हस्वात्सम्बुद्धेः । ६ । १ । ६९ ॥

(एङ्हस्वात्-पच० । सम्बुद्धेः-पष्ठच० ॥) एङन्ताद् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गद्वलप्यते सम्बुद्धेश्चेत् ॥

एङन्त और ह्रस्वान्त अङ्गस परे हल्-अक्षरका लोप हो, यदि वोह हल् सम्बुद्धिका होय तौ । हे राम+सु । यहां (मू० १५२) सै सम्बुद्धिसंज्ञा करके (मू० १५३) सै अंगसंज्ञा हुई, फिर (मू० १५४) सै ' स ' का लोप हो गया तौ । हे राम । हे रामौ । हे रामाः ॥

१५५ अमि पूर्वः । ६ । १ । १०७ ॥

(अमि-सप्त० । पूर्वः-प्रथमा० ॥) अकोऽम्यचि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् ॥

अक्-प्रत्याहारसै यदि अम्सम्बन्धी अच् परे होय तौ पूर्व-परके स्थानमें दीर्घ एकादेश हो । राम+अम्-रामम् । राम+औ-रामौ । इसकी साधनका प्रथमकीही तरह है ॥

१५६ लशक्तद्धिते । १ । ३ । ८ ॥

(लशक्तु-प्रथमा० । अतद्धिते-सप्तम्यन्तम् ॥) तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशक्तवर्गा इतः स्युः ॥

तद्धितभिन्न प्रत्ययकी आदिके ल-श-कवर्ग इत्संज्ञावाले हों । राम +शम् । में शस-प्रत्ययके आदिके ' श ' की इत्संज्ञा होकर (मू० १३७) से पूर्वसवर्णदीर्घ होकर । रामास् । रहा ॥

१५७ तस्माच्छसो नः पुंसि । ६ । १ । १०३ ॥

(तस्मात्-पचम्य० । शसः-षष्ठ्य० । नः-प्रथ० । पुंसि-सप्तम्यन्तम् ॥) पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसस्सस्तस्य नः स्यात् पुंसि ॥

पुल्लिङ्गमें-यदि पूर्वसवर्णदीर्घसै परे शस्का सकार हो तौ उसकू नकार हो जाय । रामास्-रामान् ॥

१५८ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि । ८ । ४ । २ ॥

(अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये-सप्त० । अपि-अव्ययपदम् ॥) अट् कवर्ग पवर्ग आङ् नुम्, एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भव मिलिनैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्याम्प-रस्य नस्यः णः समानपदे ॥

अट्-प्रत्याहार, कवर्ग, पवर्ग, आङ् उपसर्ग, नुम्, यह पृथक् २ हों, अथवा यथासम्भव मिले हों, तौ तुल्यपदमें रकार या षकारसै परे जो नकार उसको णकार हो जाय । रामान्-में राकारमें आकार अट् है, और मकार पवर्ग है, तौ इसके क्रमसे पूर्वोक्तप्रयोगमें णकार-की प्राप्ति हुई ॥

१५९ पदान्तस्य । ८ । ४ । ३७ ॥

(षष्ठ्यन्तम् ॥) नस्य णो न ॥

पदान्तके नकू णकार न हो । रामान् । राम+टा ॥

१६० टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः । ७ । १ । १२ ॥

(टाङ्सिङ्साम्-षष्ठ्य० । इनात्स्याः-प्रथ० ॥) अदन्ताद्यादीनां क्रमादिनादयः स्युः ॥

अदन्त-शब्दसै परै टा-ङ्सि और ङ्सकू क्रमसै इन-आत् और स्य आदेश हो । राम+इन (मू० ३३ । १५८) सै । रामेण । राम+स्याम् ॥

१६१ सुपि च । ७ । ३ । १०२ ॥

(सुपि-सप्त० । च-अव्ययपदम् ॥) यत्रादौ सुप्यतोऽङ्स्य दीर्घः ॥

यञ्-प्रत्याहारके वर्णपूर्ववाले सुप् परे रहते अदन्त अंगकू दीर्घ हो । रामाभ्याम् । राम+भिस् ॥

१६२ अतो भिस् ऐस् । ७ । १ । ९ ॥

(अतः-पच० । भिस्-षष्ठ्य० । ऐस्-प्रथ० ॥)

अदन्त अंगसै परे भिस्कू ऐस् आदेश हो । राम+ऐस् (मू० ५८ । ३९ । १२५ । ३४ । ११३) के अनुसार । रामैः । राम+ङे ॥

१६३ डेर्यः । ७ । १ । १३ ॥

(डेः-षष्ठ्य० । यः-प्रथमान्तम् ॥) अतोऽङ्गात्प्रस्य डेर्योदेशः स्यात् ॥

अदन्त अंगसै परे जो डे हो तौ उसको य आदेश हो । राम+य ॥

१६४ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ । १ । १ । ५६ ॥

(स्थानिवत्-तद्धितांतमन्य० । आदेशः-प्र० । अनल्विधौ-सप्तम्यन्तम् ॥)

आवेशः स्थानिवत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयाविधौ ॥

आदेश स्थानीके सहश हो जाय, यदि स्थानीके अवयव अथवा तद्रूप अल्की विधिमें न हो ॥ इति स्थानिवत्त्वात्सुपि चेति दीर्घः ॥ इस सूत्रसै यकारकू स्थानी (डे) के तुल्य सुप् मानकर 'सुपि च' सै दीर्घ हुआ । रामाय । रामाभ्याम् । राम+भ्यस् ॥

* अत्र 'सुपि च' इति दीर्घ कर्त्तव्य 'सन्निपातलक्षणी विधिर्गर्भमित्तन्तद्विघातस्य' इति परिभाषा न हि प्रवर्त्तते, 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशात् ।

१६५ बहुवचने झल्येत् । ७ । ३ । १०३ ॥

(बहुवचने-सप्त० । झलि-सप्त० । एत्-प्रथमान्तम् ॥) झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः ॥

झल् जिसके पहले हो ऐसे बहुवचन-सुप् के परे रहते अदन्त अंगको एकार हो । रामे+भ्यस्- (मू० १२५ । ११३) के अनुसार । रामेभ्यः ॥ सुपि किम् ॥ 'सुप् परे रहते' ऐसे कहनेसे । पच+ध्वम्-पचध्वम् । इसमें एकार न हुआ, कारण कि- 'ध्वम्' सुप् परे नहीं है, किन्तु तिङ् है । राम+ङसि । यहां (मू० १६०) से । राम+आत् । (मू० ५३) रामात् । यहां (मू० ८३) से तकारकू दकार नित्य प्राप्त था, तौ-

१६६ वावसाने । ८ । ४ । ५६ ॥

(वा-विकल्पार्थकमव्ययपदम् । अवसाने-सप्त० ॥) अवसाने झला चरो वा स्युः ॥

अवसानके विषय झलोंकू विकल्पसे चर् हों । रामात्, रामाद् । (मू० १६१) रामाभ्याम् । (मू० १६५) रामेभ्यः । राम+ङस् । (मू० १६०) रामस्य । राम+ओस् ॥

१६७ ओसि च । ७ । ३ । १०४ ॥

(ओसि-सप्त० । च-अव्ययपदम् ॥) अतोऽङ्गस्यैकारः स्यादोसि ॥

यदि ओस्-प्रत्यय परे हो तौ अदन्त अंगकू एकार हो जाय । रामे+ओस् । (मू० २७) के अनुसार । रामयोस् । (मू० १२५ । ११३) से । रामयोः । राम+आम् ॥

१६८ ह्रस्वनद्यापो नुद् । ७ । १ । ५४ ॥

(ह्रस्वनद्यापः-पञ्च० । नुद्-प्रथमान्तम् ॥) ह्रस्वान्ताब्रद्यन्तादाबन्ता-च्चांगात्परस्यामो नुडागमः ॥

ह्रस्वान्त तथा नद्यन्त और आबन्त अंगसे परे जो आम् उसको नुद्का आगम हो । (मू० १०४) के अनुसार । राम+नुद्+आम् ।

* नदी सङ्गा झीलिंगमे आवेगी ।

हुआ, फिर (मू० ३ । ३४) सै उद्-का छोप होकर । राम+नाम् ।
रहा, फिर—

१६९ नामि । ६ । ४ । ३ ॥

(सप्तम्यन्तम् ॥) अजन्तांगस्य दीर्घः स्यान्नामि ॥ नामि परे
यदि नाम् परे हो तो अजन्त अंगकू दीर्घ हो । रामा+नाम् ।
(मू० १५८) के अनुसार । रामाणाम् । राम+ङि । (मू० १५६)
राम+इ । (मू० ३३) रामे । राम+ओस् । (मू० १६७) रामयोः ।
राम+सुप् ॥ एत्वे कृते ॥ पूर्वोक्त रूपमें (मू० १६५) सै एकार
करनेपर । रामे+सुप् । हुआ, तब—

१७० आदेशप्रत्यययोः । ८ । ३ । ५९ ॥

(सप्तम्यन्तम् ॥) इण्कुभ्याम्परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च
यस्सस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः ॥

*इण्-प्रत्याहार अथवा कवर्गसै परै जो अपदान्तके आदेशका-वा-
प्रत्ययके अवयवका जो सकार उसकू मूर्द्धन्य आदेश हो ॥ ईषद्वि-
वृतस्य सस्य तादृश एव षः ॥ ईषद्विवृत प्रयत्नवाले सकारकू
तत्तुल्य प्रयत्नवाला मूर्द्धन्यादेशमेंसै षकारही होता है । रामेषु ॥ एवं
कृष्णादयोप्यदन्ताः ॥ यह सामान्य नियम है कि, इसी राम-शब्द-
की सदृश कृष्ण आदि अदन्त शब्दोंके रूप होते हैं ॥

१७१ सर्वादीनि सर्वनामानि । १ । १ । २७ ॥

(सर्वादीनि-प्रथमा० । सर्वनामानि-प्रथमान्तम् ॥) सर्वादीनि शब्द-
स्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः । सर्व । विश्व । उभ । उभय । इतर । इतम ।
अन्य । अन्यतर । इतर । त्वत् । त्व । नेम । सम । सिम ॥ पूर्वपरावरदक्षिणो-
त्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ अन्तर ब-
हिर्योगोपसव्यानयोः ॥ त्यद् । तद् । यद् । एतद् । इदम् । अदस् । एक ।
द्वि । युष्मद् । अस्मद् । भवतु । किम् । इति ॥

* इण्प्रत्याहार लण्के णकारतक लिया जाता है, इसका प्रमाण (मू० १३२) की
सरकृत टिप्पणीसे ज्ञात होता है ॥

सर्वादिगणपठित शब्दस्वरूप सर्वनामसंज्ञक हों । वोह सर्वादिगण पठित शब्द यह हैं—सर्व (सम्पूर्ण), विश्व (सम्पूर्ण, -संसार), उभ (दो), उभय (दो अवयववाला), डतर, डतम, यह दोनों प्रत्यय जिसके अन्तमें हो—यथा 'कतर-कतम' । अन्य (दूसरा), अन्यतर (दोमें एक), इतर (भिन्न), त्वत्-त्व (दूसरा), नेम (आधा), सम (सम्पूर्ण), सिम (सम्पूर्ण), पूर्व १, पर २, अवर ३, दक्षिण ४, उत्तर ५, अपर ६, अधर ७, यह सात शब्द संज्ञाभिन्न और व्यवस्थावाची हों तौ सर्वनामसंज्ञक जानने । 'स्व' इस शब्दका ज्ञाति और धनसै अन्य अर्थात्—आत्मा-वा-आत्मीय अर्थ हो तौ सर्वनामसंज्ञा कहती । 'अन्तर' इस शब्दका यदि बाह्य अथवा परिधान अर्थ हो तौ सर्वनामसंज्ञा होती है । त्यद् (वोह), तद् (वोह), यद् (जो), एतद् (यह), इदम् (यह), अदस् (यह वोह), एक (एक), द्वि (दो), युष्मद् (तू), अस्मद् (मैं), भवतु (आप), किम् (क्या, कौन) ॥ इति ॥ इनको सर्वादिगण कहते हैं ॥ सर्वः । सर्वौ । सर्व+जुस् ॥

१७२ जसः शी । ७ । १ । १७ ॥

(जसः—षष्ठ्य० । शी—प्रथमान्तम् ॥) अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् ॥ अदन्त सर्वनामसै परै जस्क् शी आदेश हो ॥ अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः ॥ शी आदेश अनेकाल् है इस कारण सम्पूर्ण जस्क् होता है । सर्व+शी । (मू० १५६ । ३३) के अनुसार । सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वैः । सर्व+ङे ॥

१७३ सर्वनाम्नः स्मै । ७ । १ । १४ ॥

(सर्वनाम्नः—पंच० । स्मै—प्रथमान्तम् ॥) अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै स्यात् ॥ अदन्त सर्वनामसै परै ङेक् स्मै आदेश हो । सर्व+स्मै—सर्वस्मै । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्व+ङसि ॥

१७४ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ७ । १ । १५ ॥

(ङसिङ्योः—षष्ठ्य० । स्मात्स्मिनौ—प्रथ० ॥) अतः सर्वनाम्नो ङिसिङ्योः स्मात्स्मिनौ स्तः ॥

अदन्त सर्वनामसै परे ङस्मि और ङिक्र क्रमसै स्मात्-और स्मिन् हों । सर्वस्मात् (ङ्) । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः । सर्व+आम् ॥

१७५ आमि सर्वनाम्नः सुट् । ७ । १ । ५२ ॥

(आमि-सप्तम्य० । सर्वनाम्नः-पच० । सुट्-प्रथ० ।) अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः ॥

अवर्णान्तसै परे और सर्वनामसै विधान किये हुए आम्कू सुट्-का आगम हो । सर्व+सुट्+आम् । (मू० ३ । ३४) सै । सर्व+साम् ॥ एत्वषत्वे ॥ (मू० १६५) सै एत्व, और (मू० १७०) सै षत्व करकै । सर्वेषाम् । सर्व+ङि । (मू० १७४) सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे ॥

एव विश्वादयोऽप्यदन्ताः ॥

इसी तरह विश्वादिक अदन्त सर्वनामसंज्ञक शब्दोंके रूप होते हैं । अब विशेषता कहते हैं ॥

उभशब्दो नित्य द्विवचनान्तः ॥

सर्वादिगणमें पठित उभ-शब्द नित्य द्विवचनान्त है । उभौ २ । उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ ॥

तस्येह पाठोऽकजर्थः ॥

उभ-शब्दका पाठ सर्वादिगणमें अकच्-प्रत्ययके अर्थ है । अर्थात्-‘उभ-शब्दमें कोई सर्वादिगणकृत कार्य तौ होता नहीं, फिर उभ-शब्दको सर्वादिगणमें क्यों पढ़ा ?’ इस शंकाको दूर करनेको कहते हैं कि-(मू० १३४४) से अव्यय और सर्वनामकी टिसै पूर्व अकच्-प्रत्यय करकै (उभकौ) रूप बनानेके अर्थ है, यदि गणमें पाठ न रखते तौ अकच् नहीं होता ॥

ढतरढतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे *तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः ॥

ढतर और ढतम प्रत्यय हैं । प्रत्ययके ग्रहणमें तदन्त अर्थात्-

* कतर, कतम, यतर, यतम, ततर, ततम, एकतर, एकतम, एते शब्दाः ग्राह्याः ।

जिसके अन्तमें प्रत्यय होते हैं उसका ग्रहण होता है, इसके अनुसार ढतर और ढतम जिसके अन्तमें हो उस शब्दको सर्वादिगणमें जानना ॥

नेम इत्यर्द्धे ॥

नेम यह शब्द यदि आधेका वाची हो तो सर्वनामसंज्ञक हो ॥

समः सर्वपर्यायः, तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, यथासख्यमनुदेशः समाना-
मिति ज्ञापकात् ॥

सम-शब्द सम्पूर्णका वाची हो तो सर्वनामसंज्ञक होता है, बरा-
बरका वाची सर्वादिगणमें नहीं लिया जाता, कारण कि-(मृ० २८) में
सूत्रकारने-“ समानाम् ” पाठ किया है, यदि बराबरका वाचीभी
सर्वादिगणमें होता तो-“ समेषाम् ”रूप पढना था ॥ पूर्वः । पूर्वौ ।
पूर्व+जस् ॥

१७६ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञा-
याम् । १ । १ । ३४ ॥

(पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि-प्रथ० । व्यवस्थायाम्-सप्तम्य० । असं-
ज्ञायाम्-सप्तम्य० ॥) एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणसू-
त्रात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा ॥

पूर्व-(पहले, पूर्व दिशा, पूर्वदिशामें होनेवाला), पर-(दिशा.
परदिशावर्ती), अवर-(पश्चात्दिशा, पश्चात्दिशामें रहनेवाला),
दक्षिण-(दिशा, दक्षिणदिशामें रहनेवाला), उत्तर-(दूसरा, उत्त-
रदिशा, उत्तरदिशावर्ती), अपर-और, अधर-(नीचे), इन पूर्वा-
हि-शब्दोंकी गणसूत्रसै सर्वत्र जो सर्वनामसंज्ञा प्राप्त है सो जस् परे
रहते विकल्पसै हो, यदि यह शब्द व्यवस्था और असंज्ञावाचक हों
तो । पूर्व+शी । (मृ० १५६ । ३३) पूर्व । अथवा । पूर्व+जस्
(मृ० १४९ । १४७ । १२५ । ११३) के अनुसार । पूर्वाः ॥

असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः ॥

असंज्ञावाचक कहनेसै पूर्वोक्त उदाहरणमें वैकल्पिक सर्वनामसंज्ञा

होकर दो रूप नहीं बने, क्योंकि—यहां उत्तर यह कुरुदेशकी संज्ञा है॥

* स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था ॥

पूर्वादिशब्दोंके पूर्वदिशा आदि अभीष्ट अवधिके नियमोंको व्यवस्था कहते हैं ॥ व्यवस्थायां किम् । दक्षिणाः गायकाः । कुशला इत्यर्थः ॥ व्यवस्थामें कहनेसे पूर्वोक्त उदाहरणमेंभी दो रूप न बने, यहां व्यवस्था इस कारण नहीं है कि—दक्षिण-शब्दका अर्थ दिशावाची नहीं है, यहां यह अर्थ है कि—चतुर गवैये ॥ पूर्वम् । पूर्वा । पूर्वान् । पूर्वेण । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेः । पूर्वस्मै । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः । पूर्व+ङसि ॥

१७७ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा । ७ । १ । १६ ॥

(पूर्वादिभ्यः—पच० । नवभ्यः—पच० । वा—विकल्पार्थकमव्य० ॥)

एभ्यो ङसिङचोः स्मात्स्मिनौ वा स्तः ॥

पूर्व आदिक नव शब्दोंसे परे ङसि और ङिकू क्रमपूर्वक विकल्पसे स्मात् और स्मिन् हों । पूर्वस्मात् (ङ), पूर्वात् (ङ्) । पूर्वाभ्याम् । पूर्वेभ्यः । पूर्वस्य । पूर्वयोः । पूर्वेषाम् । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । पूर्वयोः । पूर्वेषु ॥ एवम्परादीनाम् । शेषं सर्ववत् ॥ इसी प्रकार पर आदिकभी शब्द जानने । शेष रूप सर्वकी सदृश हैं ॥

१७८ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् । १ । १ । ३५ ॥

(स्वम्—प्रथमा० । अज्ञातिधनाख्यायाम्—सप्तम्यन्तम् ॥) ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा ॥

ज्ञाति, धन, आत्मा, आत्मीय, स्व-शब्दके यह चार अर्थ होते हैं, इनमें ज्ञाति (बन्धु) और धनसे अन्यवाची अर्थात्—आत्मा आत्मीय अर्थात्वाची स्व-शब्दकी जस् परे रहते विकल्पसे सर्वनामसंज्ञा हो । स्व+जस्—(मू० १७२ । ३३) स्वे । वा (मू० १४९ । १४७ । १२५ । ३४ । ११३) स्वाः ॥ आत्मीयाः, आत्मान इति वा ॥

* स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेनियमोऽवधिनियम, स्वाभिधेयापेक्ष्यामावधिनियमश्चेति विग्रह ॥

इनका यह अर्थ हुआ कि—आप अथवा अपने ॥ ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः । ज्ञातयोऽर्था वा ॥ ज्ञाति और धनवाची स्व-शब्दका । स्वाः । ही रूप बनता है, अर्थात्—जाति वा धन ॥

१७९ अन्तरम्बहिर्योगोपसंव्यानयोः । १ । १ । ३६ ॥

(अन्तरम्—प्रथ० । बहिर्योगोपसंव्यानयोः—सप्त० ॥) बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता सज्ञा जसि वा ॥

बाहर और वस्त्र पहरनेके अर्थमें अन्तर-शब्दकी जस् परे रहते विकल्पसै सर्वनामसंज्ञा हो ॥ अन्तरे, अन्तराः वा गृहाः—बाह्या इत्यर्थः ॥ अर्थात्—बाहरके घर ॥ अन्तरे, अन्तराः वा शाटिकाः, परिधानीया इत्यर्थः ॥ अर्थात्—पहरने लायक शाड़ी ॥

१८० प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाश्च । १ । ८ । ३३ ॥

(प्रथमचरमतयाल्पाधकतिपयनेमाः—प्रः । च—अव्य० ॥) एते जस्य-क्तसज्ञा वा स्युः ॥

प्रथम, चरम, तय—प्रत्ययान्त, अल्प, अर्द्ध, कतिपय, नेम, इन शब्दोंकी जस् परे रहते विकल्पसै सर्वनामसंज्ञा हो । प्रथमे, प्रथमाः । तयः प्रत्ययः । तयप्रत्ययान्त, जैसे—द्वितीये, द्वितीयाः ॥ शेषं रामवत् ॥ इस शब्दके बाकी रूप रामकी तुल्य होते हैं । नेमे, नेमाः ॥ शेषं सर्ववत् ॥ इसके शेष रूप सर्वकी सदृश होते हैं ॥

१८१ (तीयस्य डित्सु वा) ॥

डित् अर्थात्—चतुर्थी पंचमी षष्ठी सप्तमीके एकवचनके परे रहते तीय-प्रत्ययान्त (मू० १२८४ । १२८५) शब्दकी विकल्पसै सर्वनाम संज्ञा हो । द्वितीय+डे—(मू० १७३) के अनुसार । द्वितीयस्मै । अथवा (मू० १६३ । १६१) के अनुसार । द्वितीयायेत्यादिः । इत्यादिक पंचमीआदिक विभक्तियोंमेंभी रूप जानने ॥ एवं तृतीयः ॥ इसीप्रकार तृतीयशब्दकेभी रूप होते हैं । निर्जरः । निर्जर+औ ॥

१ षष्ठीके एकवचनमें सर्वनामका कोई विशेष कार्य होता नहीं, इस कारण 'द्वितीयस्य' इत्यादिकही रूप होते हैं ॥

१८२ जराया जरसन्यतरस्याम् । ७ । २ । १०१ ॥

(जरायाः-षष्ठ्य० । जरस्-प्रथ० । अन्यतरस्याम्-विकल्पार्थक० ॥)
जराशब्दस्य जरसादेशो वा स्यादजादौ विभक्तौ ॥

यदि अजादिविभक्ति परे हो तौ जरा-शब्दकू विकल्पसै जरस् आदेश हो । यदि कहो कि 'निर' पूर्ववाले 'जर' कू आदेश नहीं होना चाहिये, केवल जहां 'जर' शब्द हो वहांही आदेश हो तौ ॥

पदांगाधिकारे तस्य तदन्तस्य च ॥

अष्टाध्यायीके क्रममें पद और अंगके अधिकारमें जो कार्य होता है सो उसकोभी हो ता है, और वोह जिसके अन्तमें हो उसकोभी होता है, अर्थात्-जहां जरा-शब्द निरके अन्तमें है तौ जरस् हो। यदि कहो कि-आदेशभी निरसहितकूही होना चाहिये तौ ॥

*निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥

सूत्रमें निर्देश किये हुए शब्दकूही आदेश होते हैं, अर्थात्-सूत्र (मू० १५२) में जरा-शब्दकू जरस्-निर्देश किया है इस कारण निरकू छोडकर आदेश होता है । यदि कहो कि-यहां जरा-शब्द नहीं है, किन्तु-(निर) ' जर ' शब्द है, तौ-

एकदेशविकृतमनन्यवदिति जरशब्दस्य जरस् ॥

एकदेशके विकारकू प्राप्त होनेसँ औरकी सदृश नहीं होता इसकारण जर-शब्दकू जरस् आदेश हुआ । निर्जरसाँ, निर्जरौ । निर्जरसः, निर्जराः । इत्यादि ॥ पक्षे हलादौ च रामवत् ॥ एक पक्ष (जरसादेशके अभाव) में, और हलादि विभक्तियोंमें रामशब्दकी सदृश रूप होते हैं॥ विखपा-संसारकी रक्षा करनेवाला। विश्वपाः।विश्वपा श्वऔ ॥

१८३ दीर्घाजसि च । ६ । १ । १०५ ॥

* षष्ठीप्रकृतजन्यप्राथमिकोपस्थितिषयत्वं निर्दिश्यमानत्वम् ॥ † वृत्तिभूता तु पूर्व-विप्रतिषेधेन इनातो कृतयो सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतामाश्रित्य जसि कृते निर्जर-सिन, निजसादिति रूपे, इति केचिदित्युक्तं, भसि निर्जरसैर्गिति रूपान्तरमुक्तम्, तदनुसारिभिश्च ङसि निर्जरस्यैव रूपमिति स्वीकृतमेतच्च भाष्यविरुद्धम् ॥

(दीर्घात्-पच० । जमि-सप्त० । च-अन्ययपदम् ॥) दीर्घाज्जासे
इच्चि च परे पूर्वसवर्णदीर्घा न स्यात् ॥

यदि दीर्घमे जम् वा इच्च परे रहे तौ दीर्घ न हो। (मू० ३९) से
वृद्धि होकर । विश्वपौ । विश्वपा+जम्- (मू० १४२ । ५३ । १२५ ।
११३) के अनुसार । विश्वपाः । हे विश्वपाः । यहाँ सका लोप न
हुआ क्योंकि एङन्त और ङ्ह्रस्वान्त अंगसे पर नहीं है । विश्वपाम् ।
विश्वपौ । विश्वपा गम् ॥

१८४ सुडनपुंसकस्य । १ । १ । ४३ ॥

(सुट् प्रत्य० । अनपुंसकस्य पष्ठ्यन्तम् ॥) स्वादिपचवचनानि सर्वनाम-
स्थानमज्ञानि स्थरकावस्य ॥

नपुंसकलिङ्गकृ लोटकर स्वादिके पांच वचनो (सु । औ । जम् ।
अम् । औट्) की सर्वनामस्थान-संज्ञा हो ॥

१८५ स्वादिष्वमर्वनामस्थाने । १ । ४ । १७ ॥

(स्वादिपु सप्त० । २ सर्वनामस्थाने सप्तम्यन्तम् ॥) कप्प्रत्ययावधिपु
स्वादिवसर्वनामस्थानेषु पूर्व पठ स्यात् ॥

मु (मू० १३८) से लेकर कप्-प्रत्ययपर्यन्त सर्वनामस्थान (मू० १८४)
भिन्न प्रत्ययोंमें पहले प्रत्ययोकी पदसंज्ञा हो ॥

१८६ यच्चि तप्त । १ । ४ । १८ ॥

(यच्चि सप्त० । भम् प्रथमान्तम् ॥) यादिवजादिपु च कप्प्रत्ययाव-
धिपु स्वादिष्वमर्वनामस्थानेषु पूर्वममज्ञ स्यात् ॥

स्वादि-अनर्वनामस्थानके परे रहते मु-प्रत्ययसे लेकर कप्प्रत्यय-
पर्यन्त जितने यकागादि तथा अजादि प्रत्यय होते हे उनमें पहले
अङ्गकी भसंज्ञा हो । (मू० १५६) से । विश्वपा+अम् । रहा तौ
(मू० १८५) से पद संज्ञा प्राप्त हुई और (मू० १८६) से २.संज्ञा
प्राप्त हुई तौ, कौनसी संज्ञा करनी चाहिये ? ॥

१८७ आकडागदेका मंज्ञा । १ । ४ । १ ॥

(आकृडागन्-पच० । एका संज्ञा-प्रथमा० ॥) इत उर्ध्व 'कडाराः कर्मधाग्ये' इत्यन्त प्रागेकस्यैकेव संज्ञा ज्ञेया । या पण्डनवकाशा च ॥

अष्टाध्यायीके क्रमानुसार यहाँसे लेकर 'कडाराः कर्मधाग्ये' सूत्र-से पहले एकशब्दकी एकही संज्ञा जाननी । उनमेंसे वोह संज्ञा हो जो अनवकाश हो । अनवकाश उसको कहते हैं कि—

जिसका कहीं अवकाश न हो, अर्थात्-पदसंज्ञाकू छोड़कर भसं-ज्ञाको और कहींभी अवकाश नहीं है, उस कारण अजादि विभक्ति परे रहते जहाँ पदसंज्ञाभी प्राप्त है वहाँभी भ संज्ञाही होती है, अतएव यहाँभी भसंज्ञाही हुई । फिर—

१८८ आतो धातोः । ६ । ४ । १४० ॥

(आतः पष्ठच० । धातोः-पष्ठच० ॥) आकारान्तो यो धातुस्तदन्त्यस्य भस्यागम्य लोपः ॥

आकारान्त जो धातु वोह धातु जिसके अन्तमें हो ऐसे भसंज्ञावाले अंगका लोप हो । उस सूत्रसे भसंज्ञक विश्वपा-शब्दका लोप पाया तो (मू० २५) से 'पा' के 'आ' का लोप होकर (मू० १२५) से 'स' 'क' 'र' हो (मू० ११३) के अनुसार । विश्वपः । विश्वापा । विश्वपाभ्याम् । इत्यादिः । अजादि-विभक्तियोंमें सब स्थानोंमें आका लोप होता गया ॥ एवं शङ्ख-मादयः ॥ इसी प्रकार आकारान्तधात्वन्त शङ्खध्मादिक औरभी शब्द होते हैं । हाहा-गन्धर्व । हाहाः । हाहौ । हाहाः । हाहाम् । हाहौ ॥ धातोः किम् ॥ धातु कहनेमें-हाहा-जस् (मू० १५६।१४७।१२५।११३) के अनुसार । हाहान् । यहाँ आका लोप न हुआ । हाहा । हाहाभ्याम् ३ । हाहाभिः । हाहौ । हाहाः २ । हाहौः २ । हाहाम् । हाहे । हाहासु । हरिः-दुःखोंकू हरनेवाला । हरिः । हरी । हरि+जस् ॥

१८९ जसि च । ७ । ३ । १०९ ॥

(जसि समः । च अव्ययः ॥) जस्वातस्यागम्य गुणो जसि पठे ॥

जम् पर रहतेभी ढहस्वान्न अंगक गुण हो । हरे+जस् (मू० १४२ ।
२७ । १२७ । ११३) सै । हरयः । हे हरि+सु ॥

१९० ढह्म्वस्य गुणः । ७ । ३ । १०८ ॥

(ढह्म्वस्य पपुचः । गुण प्रथमाः ॥) सम्बुद्धौ ॥

सम्बुद्धि पर रहतेपर ढहस्वको गुण हो । हे हरे+सु (मू० ३४ ।
१७४) सै । हे हरे । हे हरी । हे हरयः । हरिम् । हरी । हरीन् ।
हरि टा ॥

१९१ शेषो ध्यमसि । १ । ४ । ७ ॥

(शेष प्रथः । धि प्रथः । अमसि प्रथमान्तम् ॥) शेष इति स्प-
ष्टप्रथम । ढह्म्वो यावीद्वौ नदन्त सन्तिवर्ज धिमज स्यात् ॥

इस मन्त्रमें शेषग्रहण मगलनाके अर्थ है । सविशब्दक छोडकर
ढह्म्व उकारान्त और उकारान्त शब्दकी धि संज्ञा हो । अर्थात्-
सविशब्दकी धिमंज्ञा न हो ॥

१९२ आडो नाऽन्धियाम् । ७ । ३ । १२० ॥

(अड पपुचः । ना प्रथः । अन्धियाम् सप्तः ॥) घे परम्याडो
ना ना अन्धियाम् । आन्धिति समज्ञा प्राचाम् ॥

विमंज्ञाके शब्दसँ पर आड (टा) कू ना हो, स्त्रीलिंगक
न्यागरूप । प्राचीन आचार्योंके मतमें टाको आड कहते हैं । (म०
१०१) सै विमंज्ञा कर्क (म० १२२) के अनुसार । हरि+ना-
(म० १७८) हरिणा । हरि+याम् ३ । हरिभिः । हरि+हे (म० १७६)
सै । हरि+ए ॥

१९३ धेडिति । ७ । ३ । १११ ॥

(धे-पपुचः । डिति-सप्तम्यन्तम् ॥) धिमंज्ञाकस्य डिति मुपि गुणः ॥

डित्-मुप् पर रहते धिमंज्ञक शब्दकू गुण होय । हरे+ए (म०
२७) हरये । हरिभ्यः २ । हरि+डसि-डम् । (म० १७६ । १९३)
सै । हरे+अम् ॥

११४ डसिडसोश्च । ६ । १ । ११० ॥

(डसिडसोः-पष्ठ्य० । च-अव्यय० ॥) एडो डसिडसोरिति पूर्वरूप-
पमेकादेशः स्यात् ॥

एड्मै डसि तथा डस्सम्बन्धी अत् परे रहते पूर्वरूप एकादेश
हो । (मू० १२५ । ११३) सै । हरेः २ । हर्योः २ । हरीणाम् ।
हरि+ङि ॥

११५ अच्च घेः । ७ । ३ । ११९ ॥

(अत्-प्रथ० । च-अव्ययप० । घेः-पष्ठ्य० ॥) इदुद्गचामुत्तरस्य डे-
रौत् घेत् ॥

इ और उ-सै परे डि-कू औ हो, तथा घिसंज्ञक शब्दकू अ-कार
हो । हर+औ (मू० ३९) सै । हरौ । हरिषु ॥ एवं कव्यादयः ॥
इसी प्रकार ऋस्व-इकारान्त कवि आदिक शब्दोंकेभी रूप होते हैं ॥
सखि+सु ॥

११६ अनङ् साँ । ७ । १ । १३ ॥

(अनङ्-प्रथ० । सौ-सप्तम्यन्तम् ॥) सम्बुद्धिगम्यान्डादेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥

सम्बुद्धिभिन्न मुक्तं परे रहते सखि-रूप अंगकू अनङ् आदेश हो ।
यह आदेश (मू० ५९) के अनुसार अन्तकृही होता है, और
(मू० ३ । ३४) सै अनङ्-के अङ्-का लोप होता है । सखन्+सु ॥

११७ अलान्त्यात्पूर्व उपधा । १ । १ । ६५ ॥

(अल्-पच० । अन्त्यात् पच० । पूर्व-प्रथ० । उपधा-प्रथ० ॥) अ-
न्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधामञ् स्यात् ॥

अन्तके अलसै पूर्वके वर्णही उपधा संज्ञा होती है । पूर्वोक्त उ-
दाहरणमें अन्त्य अल्-नकारसै पूर्ववर्ती अकारकी उपधा संज्ञा है ॥

११८ सर्वनामस्थानं चाऽसम्बुद्धौ । ६ । ४ । ८ ॥

(सर्वनामस्थाने-सप्त० । च अव्यय० । असम्बुद्धौ-सप्तम्यः ॥) नान्तम्यो-
पधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

संबुद्धिभिन्न सर्वनामस्थान परे रहते नकारान्त-शब्दकी उपधाको दीर्घ हो । सखान्+सु (मू० ३४) है । सखान्+स् ॥

१९९ अपृक्त एकान् प्रत्ययः । १ । २ । ४१ ॥

(अपृक्तः-प्रत्यः । एकान्प्रत्ययः-प्रथमान्तम् ॥) एकान्प्रत्ययोऽपृक्त मज्ञः स्यात् ॥

जिस प्रत्ययमें एकही अन्त हो, उसकी अपृक्तसंज्ञा होती है । पूर्वाक्त उदाहरणमें स-की अपृक्तसंज्ञा हो गई, तब ॥

२०० हलङ्चाभ्यो दीर्घान्मुतिम्यपृक्तं हल् । ६ । १ । ६८ ॥

(हल्ङ्चाभ्यः पः । दीर्घान् पञ्च । मुतिमि-प्रः । अपृक्तम् प्रथमा । हल् प्रथमान्तम् ॥) हलन्तात्पः दीर्घो यो ङ्चाभ्यो तदन्तान्च पः मुति-मान्येनदपृक्तं हलङ्ग्यते ॥

हलन्तमें परे और दीर्घ डी (डीप , डीप , डीन्) तथा आप (टाप , डाप , चाप) जिसके अन्तमें हो ऐसे शब्दमें परे जो-मु-ति-मि-का अपृक्त हल् हो तौ उसका लोप हो । सखान्+म् । यहाँ स-कारका लोप हो गया तौ । सखान् । रूप रहा-

२०१ न लोपः प्रातिपदिकान्तम्य । ८ । २ । ७ ॥

(न लप्रपप्रच्यन्तम् । लोपः प्रत्यः । प्रातिपदिकान्तम्य पप्रच्यन्तम् ॥) प्रातिपदिकमज्ञः यत्पदं तदन्तम्य नकारम्य लोपः ॥

प्रातिपदिकसंज्ञावाले पदके अन्तमें जो नकार उसका लोप हो । सखान्-की प्रातिपदिक-संज्ञा है इसकागण नकारका लोप हो गया । सखा ॥

२०२ मग्युर्मग्युर्द्धा । ७ । १ । ९२ ॥

(मग्यु पप्रच्यः । अमग्युर्द्धा मप्रच्यन्तम् ॥) मग्युर्गात्पः सम्बुद्धि-वर्ज सर्वनामस्थान णिङ्गत्स्यात् ॥

सखि रूप अंगमें परे यदि सम्बुद्धिभिन्न सर्वनाम परे रहै, तौ वह

१ मुतिर्माति किम् ? अनेर्त्तादयत्र ' तिपा मङ्गाग्नस्य सिपो ग्रन्थान्मचो ग्रहण नागर्ताति निदमेत सिचो लोपो मा भव ।

णित्कीं सदृश हो, अर्थात्-जो कार्य णित्-प्रत्ययके परे हुए सन्तै होते हैं। वोही कार्य उस सर्वनामस्थानके परं रहते हो। सखि+औ। यहां (औ) को णिट् माना, तब-

२०३ अचो ङ्णिति । ७ । २ । ११५ ॥

(अच-पष्ठच० । ङ्णिति-मस्य० ॥) अजन्तागम्य वृद्धिर्निति णिति च प्रत्यये पं ॥

जिसके ज-कारकी इत्संज्ञा हो वा जिसके ण-कारकी इत्संज्ञा हो, ऐसे प्रत्ययके परे रहते अजन्त-अंगक वृद्धि हो। इस सूत्रसे वृद्धि हुई। सखे+औ (मृ० २७) से सखायौ। सखायः। हरिकी सदृश-। हे सखे, इत्यादि। सखायम्। सखायौ। सखीन्। सखि+टा- (मृ० १४९। १९) सख्या। सखिभ्याम् ३। सखिभिः। सख्ये। सखिभ्यः २। सखि+ङसि (मृ० १५६। ३४। ५) मै। सखि+अम् (मृ० १९) के अनुसार। सख्य्+अम् ॥

२०४ ग्यत्थात्यस्य । ६ । ३ । ११० ॥

(ग्यत्थात् पच० । पस्य पष्ठच० ॥) कृतयणादेशाभ्या नि ति-शब्दाभ्यां स्वी-ती-शब्दाभ्याम्पस्य ङमिङमोर्न उं ॥

जिसको यण आदेश किया हो ऐसे-खि वा ति-शब्द, अथवा स्वी-वा ती-शब्दसे परे जो ङमि या ङम-का अन उमका उकार-आदेश हो। सख्य्+उस (मृ० १२५। ११३) मै। सख्युः २। सख्याः २। सखीनाम्। सखि-ङि ॥

२०५ औत् । ७ । ३ । ११८ ॥

(प्रथमान्तम् ॥) इत् पस्य ङेगत्थात् ॥

इदन्तसे परे जो ङि उसको औ आदेश हो। सखि+औ। (मृ० १९) के अनुसार। सख्यौ। सखिषु ॥

२०६ पतिः समाम एव । १ । ४ । ८ ॥

(पतिः-प्रथ० । समासे-सप्त० । एव-अव्ययपदम् ॥) घिसजः ॥

पति-शब्दकी समासहीमें धि संज्ञा होती है । पतिः । पती २ । पतयः । पतिम् । पतीन् । पत्या । यहां धिसंज्ञा न होनेसै, (मू० १९२) न लगा । पतिभ्याम् ३ । पतिभिः । पत्ये । पतिभ्यः २ । पत्युः २ । पत्योः २ । पतीनाम् । पत्यौ । पतिषु ॥ समासे तु भवतिना ॥ समासमें तौ भवतिना, इत्यादिक रूप होते हैं । क्योंकि—तहां धिसंज्ञा होकर तन्मन्वन्धी कार्य होते हैं ॥ कतिशब्दो बहुवचनान्तः ॥ कति (कितने) शब्द बहुवचनान्त है । कति + जम् ॥

२०७ बहुगणवतुडति संख्या । १ । १ । २३ ॥

(बहुगणवतुडति-प्रत्ययः । संख्या प्रथमान्तम् ॥) एतस्यसंज्ञा स्युः ॥

बहु-शब्द, गण-शब्द, तथा वतु और डति-प्रत्ययान्त शब्दोंकी संख्या-संज्ञा हो । कति-शब्द डति-प्रत्ययान्त है, इस कारण उसकी संख्या संज्ञा हुई, फिर ॥

२०८ डति च । १ । १ । २५ ॥

(डति मत्तः । च अन्ययः ॥) इत्यन्ता संख्या पदसंज्ञा स्यात् ॥

डति-प्रत्ययान्त जो संख्यासंज्ञक शब्द है उसकी पद-संज्ञा हो । इस मत्तसं-कति-शब्दकी पदसंज्ञा हुई, तब ॥

२०९ पडभ्यां लुक् । ७ । १ । २० ॥

(पडभ्य पचः । लुक् प्रथमान्तम् ॥) पडभ्यः पर्योर्जस शसोर्लुक् स्यात् ॥

पद-संज्ञक शब्दमें परे जस् और गम-का लुक् (लोप) हो । जस्-का लोप होकर । 'कति' सिद्ध हुआ, तौ ॥

२१० प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । १ । १ । ६२ ॥

(प्रत्ययलोपे मत्तः । प्रत्ययलक्षणम् प्रथमाः ।) प्रत्यये लुपेऽपि तदाश्रितमङ्कार्यं स्यात् ॥

प्रत्ययका लोप होजानेपरभी तदाश्रित अङ्कार्य अर्थात्—उस प्रत्ययके परे रहते जो अङ्गका कार्य होता है वोह होय ॥ इति जसि-

चेति गुणे प्राप्ते ॥ इस सूचके अनुसार “ जसि च ” से गुणकी प्राप्ति होनेपर ॥

२११ प्रत्ययस्य लुक्शुलुपः । १ । १ । ६१ ॥

(प्रत्ययस्य-पष्ठ्य० । लुक्शुलुपः-प्रथमान्तम् ॥) लुक्-शु-लुप-शब्दः कृतम्प्रत्ययादर्शन क्रमात्तत्तत्सज स्यात् ॥

लुक् तथा शुलु वा लुप् जहां इन तीन शब्दोंसे प्रत्ययका लोप किया जाय, वहां उस लोपका क्रमसे लुक्, शुलु, लुप् नाम हो जाय ॥

२१२ न लुमनाङ्गम्य । १ । १ । ६३ ॥

(न निषेधार्थकम्० । लुमना तृतीया० । अङ्गम्य-पष्ठ्य० ॥) लुमना शब्देन लुमे तन्निमित्तमङ्कार्यत्र स्यात् ॥

लुक्, शुलु, लुप् यह लुमन्त है । लुमत् शब्दसे जहां लोप किया जाय वहां उस लोपक मानकर अङ्कार्य न हो । कति-शब्दमें (मृ० २०९) से लुक्-शब्द करके जम्-का लोप हुआ है, इस कारण (मृ० २१२) के अनुसार ‘जसि च’ में गुण न हुआ । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनाम् । कतिषु ॥

युष्मदस्मदपदमजकास्त्रिप् मरुपा ॥ त्रिशब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः ॥

युष्मद-अस्मद-शब्दोंके तथा पद-संज्ञक शब्दोंके रूप तीनों लिङ्गोंमें समान होते हैं ॥ त्रिशब्द नित्यही बहुवचनान्त है । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ । त्रि+आम् ॥

२१३ त्रस्रयः । ७ । १ । ५३ ॥

(त्रैः पष्ठ्यः । त्रय-प्रथमान्तम् ॥) त्रिशब्दस्य त्रयदेशः स्यादामि ॥

आम् पर रहते त्रि-शब्दक त्रय-आदेश हो । त्रय+आम्--(मृ० १६८ । १६९ । १५८) के अनुसार । त्रयाणाम् । त्रिषु ॥

गौणत्वे तु नेति केचित् । प्रियत्राणाम् । वस्तुनस्तु भवत्येवाप्रियत्रयाणाम् ॥

कोई व्याकरणाचार्य कहते हैं कि-जहां त्रि-शब्द गौण (मुख्य नहीं) है उस स्थानमें आम् पर रहते त्रि-को त्रय-आदेश नहीं होता,

जैसे-प्रियत्रीणाम् । वस्तुतः (दरअशलमें) तौ होताही है, जैसे प्रियत्रयाणाम् ॥

द्विशब्दो नित्य द्विवचनान्तः ॥

द्वि शब्द नित्यही द्विवचनान्त है । द्वि+औ-॥

२१४ त्यदादीनामः । ७ । २ । १०२ ॥

(त्यदादीनाम-पष्ठचन्तम् । अः प्रथमान्तम् ॥) ण्याम्कारो विभक्तौ । द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः ॥

त्यद्-आदिक शब्दाङ्क अकारान्त आदेश हो, विभक्ति पर रहते ॥ द्वि-शब्द पर्यन्तही (त्यद्, तद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि) यहाँतक न्यदादिकोंका ग्रहण होता है, भाष्यकारका यह अभिप्राय है । द्व औ-(म० ३९) द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ ॥ पपीः (संसारकी रक्षा करनेवाला-सूर्य) । पपीः । पपीः औ-(म० १४७) मैं पर्वसवर्णदीर्घ प्राप्त हुआ (म० १८३) ने निषेध कर दिया तौ (म० १९) मैं यण हो गया । पप्या २ । पप्यः । हे पपीः । पपीम । पपीन । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः २ । पप्याः २ । पपी आम्-॥ दीर्घान्वाङ्भावः ॥ दीर्घ होनेके कारण (म० १६८) मैं नृ न हुआ तौ (म० १९) मैं यण हो गया । पप्याम् । पपी-टि-॥ टौ नृ सवर्णदीर्घः ॥ डि पर रहते (म० १६६) मैं ड कारकी इन्मंजा होकर (म० १३) मैं सवर्णदीर्घ हो गया । पपी । पपीषु ॥ एवं वातप्रम्यादयः ॥ इसी प्रकार वातप्रमी (हरिणकी जातिविशेष) आदिक शब्दोंके रूप होते हैं ॥ वच्चाः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥ जिसकी बहुतसी स्त्रियें कल्याण करनेवाली हो, वोह बहुश्रेयसी होता है । बहुश्रेयसी+सु- (म० ३४ । २०० के अनुसार । बहुश्रेयसी । बहुश्रेयस्यो २ । बहुश्रेयस्यः । हे बहुश्रेयसी+सु-॥

२१५ यू ह्याभ्यां नदी । १ । ४ । ३ ॥

(य-प्र० । ख्याख्या-प्र० । नदी-प्रथमान्तम् ॥) ईदूदन्तौ नित्यस्त्री-
लिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः ॥

ईकारान्त और उकारान्त जो नित्यस्त्रीलिङ्गवाची शब्द हैं, उन-
की नदी-संज्ञा हो । श्रेयसी-शब्द ईकारान्त नित्यस्त्रीलिङ्ग है इस
कारण वह नदीसंज्ञक हो । यदि कहो कि-बहुव्रीहिसमास होकर
पुल्लिङ्गका विशेषण हो गया है इसकारण उसकी नदी-संज्ञा नहीं
होनी चाहिये, तो ॥

२१६ (प्रथमलिङ्गग्रहणञ्च) ॥

पूर्व ख्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीन्वं वक्तव्यमित्याशयः ॥ पहले-
ही लिङ्गका ग्रहण होता है, अर्थात्-जो शब्द पहले स्त्रीलिङ्गवाचक
हो, पीछेसँ समासमें यदि पुल्लिङ्ग हो गया हों, तौभी उनकी नदी-
संज्ञा हो, यह वार्तिककारका आशय है । श्रेयसी-शब्द पहले तौ
नित्य स्त्रीलिङ्ग है, इस कारण नदीसंज्ञा हो गई, तब ॥

२१७ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः । ७ । ३ । १०७ ॥

(अम्बार्थनद्योः-पष्ठ्य० । ह्रस्व-प्रथमान्तम् ॥) अम्बार्थानां नद्यन्ता-
ना च ह्रस्वम्यात्मम्बुद्धौ ॥

सम्बुद्धि परे गृहेत मातावाचक शब्द, और नदीसंज्ञक शब्दोंक
ह्रस्व हो । बहुश्रेयसी-शब्दकी (म० २१५ । २१६) के अनुसार
नदीसंज्ञा है इस कारण उसको ह्रस्व हो गया । हे बहुश्रेयसि+मु-
(म० ३४ । १५४) सँ । हे बहुश्रेयसि । बहुश्रेयसीम् । बहुश्रेय-
सीन् । बहुश्रेयस्या । बहुश्रेयसीभ्याम् ३ । बहुश्रेयसीभिः । बहुश्रे-
यसीः डे (म० १५६) सँ । बहुश्रेयसी+ए ॥

२१८ आणनद्याः । ७ । ३ । ११० ॥

(आहू-प्रथ० । नद्याः पचम्यन्तम् ॥) नद्यन्तात्पेया डितामाडागम-
स्यात् ॥

नदी-संज्ञक शब्दोंसे परे डित् (डे । डसि । डस् । डि) प्रत्य-

योंकू आट्-का आगम हो । (मू० १०४) से आदिमें हुआ । बहु-
श्रेयसी+आट्+ए (मू० ३१५) से । बहुश्रेयसी+आ+ए ॥

२१९ आटश्च । ६ । १ । ९० ॥

(आटः-पचः । च-अन्ययपदम् ॥) आटोऽचि पगे वृद्धिरेकादेशः स्यात् ॥

यदि आट्में अच परे हो तो दोनोंके स्थानमें एक वृद्धि हो (मू० २१) के अनुसार आ-को और ए-कू मिल ' ए ' वृद्धि हुई । फिर (मू० १९) से । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयसीभ्यः २ । बहुश्रेयस्याः २ । बहुश्रेयस्याः २ ॥ नद्यन्तावुट् ॥ नदीसंज्ञक होनेके कारण । बहुश्रेय-
सी-आम् । यहां (मू० १६८) से नुट् हो गया । बहुश्रेयसी-नुट् ।
आम्- (म० ३।३४१५) से बहुश्रेयसीनाम् । बहुश्रेयसी-डि ॥

२२० डेगम्रद्याप्तीभ्यः । ७ । ३ । ११६ ॥

(डे-पठ्यः । आम-प्रयः । नद्याप्तीभ्य पचम्यन्तम् ॥) नद्यन्ता-
दावन्ताप्ती शब्दान्च पम्य डेगम् स्यात् ॥

नदीसंज्ञक शब्द, तथा आवन्त, आर नी-शब्दसे परे जो डि उसको
आम्-आदेश हो । बहुश्रेयसी-शब्दकी नदी संज्ञा है, इस कारण डि-के
स्थानमें आम् आदेश हो गया । बहुश्रेयसी-आम्- (म० १९) से
बहुश्रेयस्याम् ॥ शेषं पर्यावत् ॥ शेष रूप पपी-शब्दकी सहज होते
हैं । अतिलङ्मी-सु ॥ अडयन्तत्वात् सुलोपः ॥ यहां (म० २००) से
सु-का लोप इसलिये नहीं हुआ कि अतिलङ्मी (लङ्मीकू अनिक्र-
मण करनेवाला) शब्द लचन्त नहीं है इसकारण सकारकी विसर्ग
होगई । अतिलङ्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् । शेषरूप बहुश्रेयसीकी
सहज जानो ॥ प्रधी-(अत्यन्तवृद्धिमान) । प्रधीः । प्रधी-आ ॥

२२१ अचि श्रुधानुभूवां श्वाग्नियदुवडां । ६ । ४।७७ ॥

(अचि मपः । श्रुधानु-श्रुवाम-पठ्यः । श्वाः पठ्यः । इयदुवडौ-
प्रथमान्तम् ॥) श्रुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धानात्र इत्यस्य चागम्ययदुव-
डौ स्तोऽजादौ प्रत्यये पगे । इति प्राप्ते मति ॥

अजादि-प्रत्यय परे होनेपर श्रु-प्रत्यय जिसके अन्तमें हो ऐसे अंग वा इवर्णान्त तथा उवर्णान्त, धातु, और भ्रू अंगकूभी इकारकू इयङ् और उकारकू उवङ्-आदेश हो । पूर्वोक्त उदाहरणमें इकारान्त धातु है, इस कारण इयङ् होना चाहिये, इस सूत्रकी प्राप्ति हुई तो ॥

२२२ एनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य । ६ । ४ । ८२ ॥

(ए-पष्ठचन्तम् । अनेकाचः-पष्ठच० । असंयोगपूर्वस्य-पष्ठच० ॥)
धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽ-
गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥

धातुका अवयव (हिस्मा) संयोग जिसके पहले न हो ऐसा जो इकारान्त धातु, बोह (धातु) जिसके अन्तमें हो ऐसे अनेकाच-अंगकू यण् हो, अजादि प्रत्यय परे रहते, अर्थात्-जिस इकारान्त धातुके पहले संयोगी धातुका अवयव न हो, और बोह इकारान्त धातु जिसके अन्तमें हो उस अनेकाच अंगकू यण् हो, अजादि प्रत्यय परे रहनेपर। प्रधी + औ । यहाँ धातुका अवयव पहले नहीं है, ऐसी इकारान्त-‘धी’ धातु है उसको औ पर रहते यण् हो गया । प्रध्यौ २ । प्रध्यः ४ । प्रध्यम् । प्रध्या । प्रधीभ्याम् ३ । प्रधीभिः । प्रध्ये । प्रधीभ्यः २ । प्रध्योः २ । प्रध्याम् । प्रध्यि । प्रधीषु ॥ एवं ग्रामणीः, डौ तु ग्रामण्यामिति विशेषः ॥ इसी प्रकार ग्रामणी (गांवका सरदार) शब्दके रूप होते हैं । ग्राम-
णी+डि-(म० २२०) के अनुसार । ग्रामण्याम् । विशेष है ॥ नीः । अनेकाचः किम् ॥ अनेकाच अंगकू यण् हो, यह कहनेसे । नी+औ-
(म० २२१) नियौ २ । यहाँ यण् न हुआ, कारण कि नी-शब्द अनेकाच नहीं, किन्तु एकाच है । नियः ४ । नियम् । निया । नीभ्या-
म् ३ । नीभिः । निये । नीभ्यः २ । नियोः २ । अमि शसि च परत्वा-
दियङ् ॥ अष्टाध्यायीके क्रमानुसार (म० १५५) से, और (म० १४७) से (म० २२१) ही पर है, इस कारण अम और शम् पर रहतेभी (म० २२१) से इयङ् ही होता है ॥ नियम् । नी+डि ॥ डेराम् ॥

(मू० २२०) सै डिकू आम् । नियाम् । नीषु ॥ सुश्री-(अच्छी शोभावाला) । सुश्रीः ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ॥ धातुकां अवयवसं-
योग पूर्व न हो, ऐसा कहने सै । सुश्री+औ-(मू० २२१) सुश्रियौ ।
यहां यण् न हुआ, क्योंकि, यहां श्री-धातुका संयोगी अवयव पहले
है । सुश्रियः । यवक्री-(जवोंका क्रय करनेवाला) । यवक्रीः । यव-
क्रियौ । यवक्रियः । इन दोनों शब्दोंके शेषरूप नी-शब्दकी सदृश
होते हैं ॥ शुद्धधी-(पवित्र बुद्धिवाला) । शुद्धधीः । शुद्धधी+औ ।
यहां (मू० २२२) के अनुसार यण् प्राप्त है, परन्तु विशेष यह है कि—॥

२२३ गतिश्च । १ । ४ । ६० ॥

(गति - प्रथमान्तम् । च-अव्ययपदम् ॥) प्रादेय' क्रियायोगे गति-
संज्ञाश्च स्युः ॥

प्र-आदि उपसर्ग (मू० ४५) यदि क्रियाके योगमें हों तौ उनकी
गति-संज्ञाभी हो जाय ॥

२२४ (गतिकारकेतृपूर्वपदस्य यण् नप्यते) ॥

महाभाष्यकारका मत है कि-गति और कारकसे इतर कोई पद
जिसके पूर्व हो, अर्थात्-गतिसंज्ञक और कारक जिसके पहले न हो,
ऐसे शब्दनेभी अजादि-विभक्ति पर रहते-(मू० २२२) सै यण् न
हो । शुद्धधी-शब्दमें 'धी' के पहले न तौ गतिसंज्ञक पद है, न कारक-
ही पूर्वपद है, इस कारण यण् न हुआ, तौ (मू० २२१) के अनु-
सार इयङ् हो गया । शुद्धधियाँ । शुद्धधियः ॥ शेषं सुश्रीवत् ॥ शेष
रूप सुश्री-शब्दकी सदृश होते हैं । सुधीः । सुधी+औ । यहां (मू० २२२)
से प्राप्त यण् (मू० २२४) के अनुसार तौ हो सक्ता है, कारण कि-
धी-शब्दके पहले गतिसंज्ञक ' सु ' है; परन्तु—॥

२२५ न भृमुधियाः । ६ । ४ । ८५ ॥

१ इह च शोभन श्रयताग्यव विप्रद । शोभना श्रयिष्योत । २ शोभाति । एवमेव
सुधीशब्दे वा यम । ३ यन्क्रियायुक्ता प्रादयस्त प्रत्येव गत्यपमगमज्ञा स्युः ।

(न-निषेधार्थकमव्ययपदम् । भ्रमुधियोः-पष्ठचन्तम् ॥) एतयोरगन्ति
सुपि यण् न स्यात् ॥

अजादि-सुप् परे होय तौ भू और सुधि-शब्दकृ यण न हो ।
सुधी-शब्दकृ यण न हुआ तौ (म० २२१) सै ड्यङ् हो गया ।
सुधियो । सुधियः ॥ शपं सुश्रीवत् ॥ बाकी रूप सुश्री-शब्दकी
सदृश जानो ॥ सुखमिच्छतीति सुखीः; सुतमिच्छतीति सुतीः ॥ सुख-
चाहनेवाला-सुखीः; सुत (पुत्र) को चाहनेवाला-सुतीः । सुखीः ।
सुख्यो २ । सुख्यः २ । सुख्यम् । सुख्या । सुखीभ्याम् ३ । सुखी-
भिः । सुख्ये । सुखीभ्यः २ । सुखी-डसि (म० १५६ । २२२ । २०४)
सै । सुख्युः २ । सुख्योः २ । सुख्याम् । सुख्यि । सुखीषु ॥ इसी-
प्रकार सुती-शब्दकेभी रूप होते हैं ॥ शम्भुर्हरिवत्, एवम्भान्वादयः ॥
शम्भु शब्दके रूप हरि-शब्दकी तरह होते हैं, ऐसेही भानु-आदिक
शब्दोंके रूपभी जानने । क्रोष्टु- (गीदङ्) । क्रोष्टु+सु ॥

२२६ तृज्वत् क्रोष्टुः । ७ । १ । ९५ ॥

(तज्जत् तद्धितातमव्ययम् । क्रोष्टु-पष्ठच० ॥) अमष्टुडौ सर्व-
नामस्थाने परं क्रोष्टुशब्दस्तृजन्तेन तुल्य स्यात् ॥

यादि सम्बन्धिभिन्न सर्वनामस्थान परे होय तौ क्रोष्टु-शब्द तृज
प्रत्ययान्तकी सदृश हो, अर्थात्-क्रोष्टुके स्थानमें क्रोष्टु-आदेश हो
जाय । क्रोष्टु+सु ॥

२२७ ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः । ७ । ३ । ११० ॥

(ऋत पठ्यः । ङि सर्वनामस्थानयोः समर्थः ॥) ऋतनामस्य गुणो
ङौ सर्वनामस्थाने च परं । इति प्राप्ते ॥

ङि (सप्तमीका एकवचन) और सर्वनामस्थान परे होय तौ
ऋदन्त-अङ्गकू गुण हो, पूर्वोक्त उदाहरणमें ऋदन्त (क्रोष्टु) शब्दसै
सर्वनामस्थान (सु) परै है, इसलिये गुण होना चाहिये । इस
सूत्रकी प्राप्ति हुई, तौ-॥

२२८ ऋदुशनम्पुरुदंसाऽनेहमाश्च । ७ । १ । ९४ ॥

(ऋदन्तस्फुटमोऽनेहमाम् पष्ठच० । च-अव्ययपदम् ॥) ऋद-
न्तानामुशनमार्दना चानङ् स्यादमम्बुद्वौ सौ ॥

यदि सम्बुद्धिरहित सु परे होय तो ऋदन्त-शब्द, उशनम्, पुरु-
दंमम्, और अनेहम-शब्दोंको अनङ् होय । (म० ५९) सै अनङ्
क्रोष्ट-शब्दकी ऋ कू हुआ, और (म० ३ । ३४ । ५) सै अनङ्-
मात्रमा लोप हो गया । क्रोष्टन् । मु-॥

२०९. अप्तृन्तृचृम्बमृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षृहोतृपोतृप्रशाम्भृणाम्
। ६ । ४ । ३३ ॥

(पष्ठचतुर्थम ॥) अच्-दीर्घानामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धा मर्गनामस्याने ॥
अप-शब्द, और-तृन्-तृच-प्रत्ययान्त शब्द, तथा स्वमृ-नप्तृ-ने-
ष्टृ-त्वष्टृ-क्षृ-होतृ-पोतृ और प्रशाम्भृ, इनकी उपधाकू दीर्घ हो,
सम्बुद्धिभिन्न मुके पर रहते । क्रोष्ट-शब्दकू तृच्-प्रत्ययान्त माना
गया है, इस कारण उसकी उपधा (म० १९७) को दीर्घ हो
गया, और (म० २००) सै सु-का लोप हो गया, तो फिर (म०
२०१) सै न-कारका लोप हो गया ता । क्रोष्टा । क्रोष्टृ+औ (म०
२०७ । ३५ । २२९) के अनुसार । क्रोष्ट्रगौ २ । क्रोष्ट्ररः ।
क्रोष्ट्राम् । क्रोष्टृ+अम्- (म० १७६ । १४७ । १५७) के अनुसार
क्रोष्टन् । क्रोष्टृ+टा । (म० १४९) सै । क्रोष्टृ+आ ॥

२३० विभाषा तृतीयादिष्वचि । ७ । ३ । ९७ ॥

(विभाषा विकल्पाः । तृतीयादिषु सप्त० । अचि सप्तम्यः ॥)
अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् ॥

अच्-जिनके पहले हो ऐसी तृतीयादिक-विभक्तियोंके पर होनेमें
क्रोष्ट-शब्द विकल्प करके तृच्-प्रत्ययान्तकी तुल्य हो । क्रोष्टृ+आ-
(म० १९) के अनुसार । क्रोष्ट्रा, वा । क्रोष्टृ+टा- (म० १९२)
सै । क्रोष्ट्रना । क्रोष्टृभ्याम् ३ । क्रोष्टृभिः । क्रोष्ट्रे, क्रोष्ट्वे । क्रोष्टृ-
भ्यः २ । क्रोष्टृ+ङ् (अ) सि । (म० ३४) क्रोष्टृ+अस् ।

२३१ क्त उत् । ६ । १ । १११ ॥

(.ऋतं-पचम्य० । उत्-प्रथमा० ॥) ऋतो ङसिङसोरनि उदेकादेशः । रपरः ॥

यदि ङसि वा ङस्का अत् परे होय तौ ऋदन्त-अंगकू उत् एका-
देश हो, और (मू० ३५) के अनुसार रकारभी उसके साथही
प्रवृत्त हो । क्रोष्ट्+उ-र्-स् ॥

२३२ रात्सस्य । ८ । २ । २४ ॥

(रात्-पच० । सम्य-पष्ठचन्तम् ॥) रेफात्सयोगान्तस्य सम्यैव लोपो
नान्यस्य । गम्य विमर्गः ॥

रकारसँ परे संयोग (मू० १७) के अन्तके सकारकाही लोप
होय. और किसी वर्णका नहीं, (मू० ११३) सँ रकारकी विसर्गे
हों । क्रोष्ट् २ । वा । क्रोष्ट्+ङ (अ) सि (स्) (मू० १९३ ।
१९४ । ११३) के अनुसार । क्रोष्टोः २ । क्रोष्ट्+ओम् । यहां (मू०
२३०) सँ जिस पक्षमे तृज्वद्भाव हुआ तौभी, और न हुआ तौभी
(मू० १९) का कार्य हुआ । क्रोष्टोः २, क्रोष्टोः २ । क्रोष्ट्+आम् ॥

२३३ (नमचिरतृज्वद्भावो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन) ॥

वार्तिककारकी आज्ञा है कि-नुम् (मू० २७२) अच् परे रहते रभा-
व (मू० २५१) और तृज्वद्भाव (मू० २३०) इन तीनोंको बाधकर
आम् पर रहते पूर्व विप्रतिषेध करके नुट्ही हो, अर्थात्-सूत्रकारने
जां कहा है कि परकार्य (मू० १३३) हो, उसका यह प्रतिबंधक है ।
क्रोष्ट्+नुट्+आम् (मू० ३ । ३४।५।६९) सँ क्रोष्ट्नाम् । क्रोष्ट्+
ङि (इ) (मू० २३० । २२७) सँ । क्रोष्टरि, वा (मू० १०५।३९)
सँ । क्रोष्टो । क्रोष्टपु । हे क्रोष्टो । इत्यादि ॥ हृह्- (गंधर्व) । हृह् ।
हृह्+आ (मू० १९) हृहो २ । हृह्व ३ । हृहम् । हृहन् । हृह्वा । हृह्व्याम्
३ । हृह्विः । हृह्वे । हृह्व्यः २ । हृह्वोः २ । हृह्वाम् । हृह्वि । हृह्वपु ॥
अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यविशेषः ॥ अतिचमू- (सेनाका धावन) श-
ब्दमें चम्-शब्द नित्यस्त्रीलिङ्ग है इस कारण उसकी (मू० २१५) स

नदीसंज्ञा होकर, सम्बोधनमें (मू० २१७) और डे-डसि-डस्में (मू० २१८ । २१९) तथा डिमें (मू० २२०) का कार्य विशेष है । खलपू-(खलकू पवित्र करनेवाला) । खलपूः । खलपू+औ-॥

२३४ ओः सुपि । ६ । ४ । ८३ ॥

(ओः-पष्ठच० । सुपि-सप्त० ॥) धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽगस्य यण् स्यादचि सुपि ॥

धातुका अवयवसंयोग जिसके पूर्वमें न हो ऐसा उवर्ण जिसके अन्तमें हो ऐसी धातु जिस अनेकाचके अन्तमें हो उस अंगकू यण् हो अजादि-सुप् परे होनेपर । पूर्वोक्त उदाहरणमें यण् हो गया । खल-प्वौ २ । खलप्वः ४ । खलप्वम् । खलप्व्वा । खलपूभ्याम् ३ । खलपूभिः । खलप्वे । खलपूभ्यः २ । खलप्वोः २ । खलप्वाम् । खलप्वि । खलपूपु ॥ एवं सुल्वादयः ॥ इसी प्रकार सुल्- (भली-भांति काटनेवाला) आदिक शब्दोंकेभी रूप होते हैं॥ स्वभू-(ब्रह्मा) । स्वभूः । स्वभू+औ । यहां (मू० २२२) सै यण् प्राप्त था (मू० २२५) ने निषेध कर दिया तो (मू० २२१) सै उवङ् हो गया । स्वभुवौ । स्वभुवः । इत्यादि, सब स्थानोंमें अजादिविभक्ति परे उवङ्ही होता गया ॥ वर्षाभू-(वर्षा में उत्पन्न होनेवाले) । वर्षाभूः । वर्षाभू+औ । यहांभी (मू० २२५) सै यण्का निषेध प्राप्त था, परन्तु-॥

२३५ वर्षाभ्विश्च । ६ । ४ । ८४ ॥

(वर्षाभ्वः-पष्ठच० । च-अव्यय० ॥) अस्य यण् स्यादचि सुपि ॥

यदि अजादि-सुप् परे होय तो वर्षाभू-शब्दकूभी यण् हो । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । शेष रूप खलपू-की समान जानो ॥ दृन्भू-(सर्प) । दृन्भूः । दृन्भू+औ ॥

२३६ (दृन्-कर-पुनः-पूर्वस्य भुवो यण् वाच्यः) ॥

दृन् और कर तथा पुनः यह पूर्वोक्त तीन शब्द जिसके पूर्व हों

ऐसे भू-शब्दकू यण् हो अजादि-विभक्ति परे रहते । दन्भ्वौ । दन्भ्वः । शेष रूप वर्षाभू-शब्दकी तुल्य होते हैं॥ एवं करभूः । तथा पुनर्भूः ॥ इसी प्रकार करभू-(नखआदि) और पुनर्भू (ब्राह्मण) शब्दके रूपभी जानो ॥ धातृ-(धारण वा पोषण कर्त्ता) । धातृ+सु । यहां-(मू० २२८) सै । धातृन्+सु (मू० २२९।२०० । २०१) सै । धाता । धातृ+औ-(मू० २२७।३५) सै । धातृ+औ । (मू० २२९) सै । धातारी २ । धातारः । धातारम् । धातृ+शस् (मू० १५६ । १४७ । १५७) सै । धातृन् । धात्रा । धातृभ्याम् ३ । धातृभिः । धात्रे । धातृभ्यः २ । धातृ+ङ्सि (मू० १५६।३४) सै । धातृ+अस् (मू० २३१ । ३५।२३२।११३) सै । धातुः २ । धात्रोः २ । धातृ+आम् (मू० १६८।३।३४।५) धातृ+नाम् (मू० १६९) सै । धातृ+नाम्-॥

२३७ (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्) ॥

ऋकारसै परे जो न-कार उसको ण-कार हो । धातृणाम् । धातृ+ङि-(मू० १५६ । २२७ । ३५) सै । धातरि । धातृषु । हे धातृ+सु । यहां (मू० २२७) सै । हे धातृ+सु (मू० २०० । ११३) सै । हे धातः । हे धातारी । हे धातारः ॥ एवं नप्त्रादयः॥ इसी भांति नमृ-(पौत्र) आदिक शब्दोंके रूपभी जानो ॥

नप्त्रादिग्रहण व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न । उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव, समर्थसूत्रे ' उद्गातारः ' इति भाष्यप्रयोगात् ॥ (मू० २२९) में नमृ-आदि शब्दोंका ग्रहण नियमके लिये है ।

१ जो वार्त्तिक जिस सूत्रका अर्थ पूर्ण करता है, उसमे उस सूत्रकाभी अनुवृत्तिसे अर्थ आ जाता है, इसी कारण यहां (मू० २३५) से अजादि-सुप्का अर्थ किया ।

२ कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भू प्रथमा प्रोक्ता पुन सम्भारकर्मणा॥

३ सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिनियमार्थ-उणादिनिष्पन्नाना तृन्तृचप्रत्ययान्ताना सज्ञाशब्दाना चेदुपधाया दीर्घस्तर्हि नप्त्रादीनामेवेति नियमार्थम् । महाभाष्यमते तूणा-दिघटकतृप्रत्यये सानुबन्धकत्वाभावादिव नियमवर्णनमसंगतमेवेति ध्येयम् ।

४ शङ्का-तृन्-तृच्-प्रत्ययान्त कहनेहीसै ' नमृ ' आदि शब्दोंका ग्रहण हो जाता, फिर यह शब्द (मू० २२८) में क्यों ग्रहण करे ? समाधान-व्युत्पत्ति पक्षमें यदि उणादिसिद्ध

इस कारण पितृ-भ्रातृ आदिशब्दोंकी उपधाकू (मू० २२९) सै दीर्घ नहीं होता । परन्तु उद्गातृ-शब्दकी उपाधाकू दीर्घ होताही है, कारण कि-समर्थ-सूत्रमें 'उद्गातारः' ऐसा भाष्यका प्रयोग है, यदि दीर्घ न होता तौ समर्थ-सूत्रमें 'उद्गातरः' रूप लिखना था ॥ पितरौ । पितरः॥ शेषं धातृवत् ॥ शेष रूप धातृकी सदृश जानो ॥ एवं जामात्रा-दयः ॥ इसी प्रकार जामातृ-(कन्यापति) आदिशब्दोंके रूप होते हे ॥ नृ-(मनुष्य) । ना । नरौ २ । नरः । नरम् । नृन् । ज्ञा । नृभ्या-म् ३ । नृभिः । ज्ञे । नृभ्यः २ । नुः २ । ज्ञोः । नृ+आम् (मू० १६८) सै । नृ+नाम् ॥

२३८ नृ च । ६ । ४ । ६ ॥

(नृ लुप्तपृष्ठीकम्पदम् । च-अव्ययपदम् ॥) अस्य नामि वा दीर्घः ॥

यदि नाम् परे होय तौ इस नृ-शब्दकू विकल्पसै दीर्घ हो (मू० २३७) नृणाम्, नृणाम् । नरि । नृषु । हे नः । इत्यादि । गो-(गाय) । गो+सु-॥

२३९ गोतो णित् । ७ । १ । ९० ॥

(गोत. पच० । णित्-प्रथमा० ॥) ओकाराद्विहित सर्वनामस्थानं णित्स्यात् ॥

जैसे यहां गो-शब्दसै विहित है इसी प्रकार ओकारसै विधान किया हुआ सर्वनामस्थान णित्की तुल्य हो, अर्थात्-जो णित्कू कार्य होता है वोही उस सर्वनामस्थानकू प्रानकर कार्य हो । पूर्वोक्त उदाहरणमें सु-कू णित् मानकर (मू० २०३) सै ओकू औ वृद्धि होकर सकार-की विसर्ग हो गई । गीः । गो+औ-(मू० २०३ । २७) सै । गावौ २ । गावः । गो+अम्-॥

तृन्-तृच्-प्रत्ययान्तकी दीर्घ होय तो केवल नप्त-आदिकोंको होय, औरोंको नहीं, यदि 'नप्त' आदिका ग्रहण पृथक् न करते तो " नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, होतृ, पोतृ, भ्रातृ, जामातृ, मातृ, पितृ, दुहितृ " इन सबही उणादिशब्दोंकू दीर्घ हो जाता ।

१ नृशब्दमें 'उपधाकू दीर्घ न होना' और (मू० २३८) के कार्यसे अतिरिक्त बाकों सारे कार्य धातृशब्दकी सदृश हुए हैं, इस कारण उसमें सम्पूर्ण सूत्रोंका विवरण नहीं किया ।

२४० औतोऽमृशसोः । ६ । १ । ९३ ॥

(आ-लुप्तप्रथमान्त ५० । ओतः-पच० । अमृशसोः-षष्ठ्य० ॥) ओका-
रादमृशसोराचि परे आकार एकादेशः स्यात् ॥

यदि ओकारसै अम् वा शस्का अच् परे होय तौ दोनोंके स्थानमें
आकार एकादेश हो । इस सूत्रनै (मू० २३९) कू बाध दिया ।
गाम् । गो+शस्-(मू० १५६ । २४०) सै । गाः । गो+टा-(मू०
१४९ । २७) सै । गवा । गोभ्याम् ३ । गोभिः । गवे । गोभ्यः २ ।
गो+ङ्सि-(मू० १५६ । ३४) गो+अम्-(मू० १९४ । १२५ ।
११३) गोः २ । गवोः २ । गवाम् । गवि । गोषु ॥ रै-(द्रव्य) । रै+सु-॥

२४१ रायो हलि । ७ । २ । ८५ ॥

(रायः-षष्ठ्यन्तम् । हलि-सप्तम्यन्तम् ॥) रै-शब्दस्याकारादेशो हलि
विभक्तौ । अचि आयादेशः ॥

यदि हलादि-विभक्ति परे होय तौ रै-शब्दकू आकारान्त आदेश
हो । और अजादि-विभक्ति परे रहते (मू० २७) सै आय्-आदेश
हो । सकारकी विसर्ग हो गई । राः । रायो २ । रायः ४ । रायम् ।
राया । राभ्याम् ३ । राभिः । राये । राभ्यः २ । रायोः २ । रायाम् ।
रायि । रासु ॥ गौ-(चन्द्रमा) । गौः । ग्रावौ २ । ग्रावः । ग्रावम् ।
ग्रावः । ग्रावा । ग्राभ्याम् ३ । ग्राभिः । ग्रावे । ग्राभ्यः । ग्रावः २ ।
ग्रावोः २ । ग्रावाम् । ग्रावि । ग्राषु । हे ग्राः । हे ग्रावौ । हे ग्रावः ॥

॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

अथाऽजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

रमा-(लक्ष्मी) । रमा+सु-(मू० ३४ । २००) सै सकारका लोप
हो गया, कारण कि, रमाशब्द दीर्घ-आबन्त है । रमा । रमा+औ-॥

२४२ औड आपः । ७ । १ । १८ ॥

(औडं-षष्ठ्य० । आपः-पचम्य० ॥) आवन्ताद्गात्परस्यौ डः शी स्यात् ॥

आबन्त-अङ्गसै परै औङ्कू शी-आदेश हो ॥ ' औङ् ' इत्यौका-
रविभक्तेः संज्ञा ॥ औकार-विभक्ति (प्रथमा-द्वितीयाका द्विवचन) का
नाम औङ् है । रमा+शी-(मू० १५६ । ३३) सै । रमे २ । रमा+
जस्-(मू० १४९ । १४७ । १२५ । ११३) सै । रमाः । हे रमा+सु-॥

२४३ सम्बुद्धौ च । ७ । ३ । १०६ ॥

(सम्बुद्धौ सप्त० । च अव्ययप० ॥) आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ ॥

सम्बुद्धि परे रहते आप्-कू ए-कार हो । हे रमे+सु-(मू० ३४ ।
१५४) सै । हे रमे । हे रमा+औ-(मू० २४२ । ३३) सै । हे रमे ।
हे रमाः । रमाम् । रमाः । रमा+टा-(मू० १४९) सै । रमा+आ-॥

२४४ आङि चापः । ७ । ३ । १०५ ॥

(आङि-सप्त० । च अव्ययप० । आपः-पष्ठचन्तम् ॥) आङि ओसि
चाप एकारः स्यात् ॥

आङ् और ओम् परे रहते आबन्तकू एकार हो । पूर्वोक्त उदाहरणमें
आङ् परे है इस कारण रमाकू ' ए ' हो गया । रमे+आ-(मू०
२७) सै । रमया । रमाभ्याम् ३ । रमाभिः । रमा+डे-(मू० १५६)
सै । रमा+ए-॥

२४५ याडापः । ७ । ३ । ११३ ॥

(याट प्रथ० । आपः पष्ठचन्तम् ॥) आपो डितो याडागमः ॥

आबन्तसै डित् (डे-डसि-डस्-डि) सुप् परे होय तौ याट्का
आगम हो । याट् (मू० १०४) के अनुसार डितमुपके पहले होता
है, और (मू० ३) सै ट-कारकी इत्संज्ञा हो जाती है । रमा+या+ए
(मू० ३९) सै । रमायै । रमाभ्यः २ । रमा+अ(ड) सि (मू० २४५ ।
५३ । ३४ । १२५ । ११३) के अनुसार । रमायाः २ । रमा+ओस्-
(मू० २४४ । २७ । १२५ । ११३) सै । रमयोः २ । रमा+आम्-
(मू० १६८ । १५८) सै । रमाणाम् । रमा+ङि । यहाँ

(मू० २४५) से याद् हुआ, और (मू० २२०) से डि-कू आम् हो गया तो। रमा+या+आम्-(मू० ५३) से। रमायाम्। रमासु॥ एवं दुर्गाम्बिकादयः ॥ इसी प्रकार दुर्गा तथा अम्बिकादिक आबन्त स्त्रीलिङ्गवाची शब्दोंके रूप होते हैं ॥ सर्वा-(स्त्रीवाचक-सर्वनाम)। सर्वा। सर्वे २। सर्वाः २। सर्वाम्। सर्वया। सर्वाभ्याम् ३। सर्वाभिः। सर्वा+ङे (ए)-॥

२४६ सर्वनाम्नः स्याट् ङस्वश्च । ७ । ३ । ११४ ॥

(सर्वनाम्नः-पच० । स्याट्-प्रथ० । ङस्व-प्र० । च-अव्यय० ॥) आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् स्यादापश्च ङस्वः ॥

आबन्त-सर्वनामसे परै ङित्-सुपकू स्याट्का आगम हो, और आबन्त-अङ्गकू ङस्व हो। स्याट् (मू० १०४) के अनुसार आदिमें होता है। और (मू० ३) से टकारका लोप हो जाता है। सर्व+स्या+ए-(मू० ३९) से। सर्वस्ये। सर्वाभ्यः २। सर्वा+ङसि-(मू० १५६। ३४। २४६) से। सर्व+स्या+अस्-(मू० ५३) से। सर्वस्या+स्-(मू० १२५। ११३) से। सर्वस्याः २। सर्वयोः २। सर्वा+आम् (मू० १७५) से। सर्वासाम्। सर्वा+ङि (मू० २४६। २२०) से। सर्वस्याम्। सर्वासु। हे सर्वे २। हे सर्वाः ॥ एवं विश्वादय आबन्ताः ॥ इसी प्रकार आबन्त-स्त्रीलिङ्गवाची सर्वनाम-विश्वादिक शब्दोंके रूप होते हैं ॥ उत्तरपूर्वा-(जिसके पहले उत्तर दिशा हो)। उत्तरपूर्वा। उत्तरपूर्वे २। उत्तरपूर्वाः २। उत्तरपूर्वाम्। उत्तरपूर्वया। उत्तरपूर्वाभ्याम् ३। उत्तरपूर्वाभिः। उत्तरपूर्वा+ङे (ए)-॥

२४७ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । १ । १ । २८ ॥

(विभाषा-विकल्पार्थकमव्ययपदम् । दिक्समासे-सप्त० । बहुव्रीहौ-सप्तम्यन्तम् ॥) अत्र सर्वनामता वा स्यात् ॥

१ जो पुल्लिङ्गमे अकारान्त शब्द होते हैं, जब उनको स्त्रीवाची किया जाता है तब "अजायतष्टाप् ४। १। ४॥" स्त्रीप्रत्ययके सूत्रमे टाप् हांकर बोह शब्द दीर्घ हो जाता है, जैसे-सर्व+आ-सर्वा इत्यादि ।

सर्वनाम-शब्दोंकी दिशावाचक बहुव्रीहिसमास (मू० १०४९) में विकल्पसे सर्वनामसंज्ञा हो । जब सर्वनामसंज्ञा हुई तौ (मू० २४६) से स्याट् हो गया । उत्तरपूर्वस्यै । जब सर्वनामसंज्ञा न हुई तौ (मू० २४५) से याट् हो गया । उत्तरपूर्वायै । उत्तरपूर्वाभ्यः २ । उत्तरपूर्वा+ङ (अ) सि । यहां जब (मू० २४७) से सर्वनामसंज्ञा हुई तौ (मू० २४६) से स्याट् हो गया । उत्तरपूर्वस्याः २ । जब सर्वनामसंज्ञा न हुई तौ (मू० २४५) से याट् हो गया । उत्तरपूर्वायाः २ । उत्तरपूर्वयोः २ । उत्तरपूर्वासाम् । उत्तरपूर्वा+ङि (मू० २४७ । २४६ । २२०) से । उत्तरपूर्वस्याम् । वा (मू० २४५ । २२०) से । उत्तरपूर्वायाम् । उत्तरपूर्वासु । हे उत्तरपूर्वे २ । हे उत्तरपूर्वाः । द्वितीया, तृतीया-इन दोशब्दोंके रूप (मू० १८१) के अनुसार ङित्-सुप् पर रहते विकल्पसे सर्वनामसंज्ञा होनेके कारण एकवार (मू० २४६) से । द्वितीयस्यै । और एकवार । (मू० २४५) के अनुसार । द्वितीयायै । इत्यादिक रूप होते हैं, शेष-रूप रमा-शब्दकी नाई जानो ॥ एवं तृतीया ॥ इसी प्रकार तृतीया-शब्दके रूप जानो ॥ अम्बा-(माता) । अम्बा । अम्बे । अम्बाः । हे अम्बा+सु-(मू० २१७) से ङस्व हो गया (मू० १५४) से ' स ' का लोप हो गया । हे अम्ब । शेषं रमावत् । शेष सम्पूर्ण रूप रमा-शब्दकी सदृश होते हैं ॥ एवं अक्का-अल्ला ॥ इसी अम्बाशब्दकी सदृश अक्का-(माता) और अल्ला-(माता) शब्दके रूपभी होते हैं ॥ जरा-(बुढ़ापा) । जरा+सु (मू० २००) से ' सु ' का लोप हो गया । जरा । जरा+औ (मू० १८२) से विकल्प करके जरस्-आदेश हो गया-जरसौ । जो जरम् आदेश न हुआ तौ-जरा+औ-(मू० २४२) से औ-को शी हो गई (मू० १५६ । ३३) से-जरे । इत्यादि ॥ पक्षे हलादी च रमावत् ॥ एकपक्ष (जहां जरस् नहीं होता उस) में और हलादि-विभक्तिमें रमा-शब्दकी समान रूप जानो ॥ गोपा विङ्गवावत् ॥ गोपा-(उपकार करनेवाला) शब्दके

रूप विश्वपा—(गोपा । गोपे, इत्यादिक) की समान जानो ॥ मतिः प्रायेण हरिवत् ॥ मति—(बुद्धि) शब्दके रूप प्रायः हरिकी सदृश होते हैं ॥ अन्तर इतनाही है—। मति+शस् (मू० १५६ । १४७) से—। मती+त् ॥ स्त्रीत्वान्नत्वाभावः ॥ स्त्रीलिङ्ग होनेके कारण (मू० १५७) से न-कार नहीं होता, तो (मू० १२५ । ११३) से । मतीः । मति+टा । यहांभी स्त्रीत्व होनेसे (मू० १९२) से ' टा ' कू ' ना ' नहीं हुआ तो (मू० १४९ । १९) से । मत्या । मति-भ्याम् ३ । मतिभिः । मति+ङे (ए)—॥

२४८ डिति ऋस्वश्च । १ । ४ । ६ ॥

(डिति-सप्त० । ऋस्वः-प्रथ० । च-अव्ययपदम् ॥) इयडुवड्स्थानौ-स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ ऋस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियां वा नदी सज्ञौ स्तो डिति ॥

इयड् और उवड् जिनकू होते हों, स्त्री-शब्दकू छोड़कर ऐसे जो नित्यस्त्रीलिङ्गवाची ईकारान्त और ऊकारान्त शब्द तथा ऋस्व इकारान्त उकारान्तभी शब्द स्त्रीलिङ्गमें विकल्पसे नदी-संज्ञक हों, यदि डित् (जिसके ' ड ' की इत्संज्ञा हो) सुप् परे हो तो । मति-शब्द ऋस्व-इकारान्त है नदीसंज्ञा हो गई तो (मू० २१८) से । मत्यै । वा (मू० १९१ । १९३ । २७) से । मतये । मतिभ्यः २ । मत्याः २ । मतेः २ । मत्योः २ । मति+आम् (मू० १८८ । १६९) से । मती-नाम् । मति+ङि—॥

२४९ इदुद्ध्याम् । ७ । ३ । ११७ ॥

इदुद्ध्या नदीसंज्ञकाभ्याम्परस्य डेराम् । औत्सृचापवादः ॥

नदीसंज्ञक-इदन्त और उदन्तसे परे जो डि उसको आम् हो । यह सूत्र औत्—(मू० २०५) सूत्रका अपवाद है । मति+आम् (मू० १९) से । मत्याम्, मति+ङि (मू० १९५) से । मत+औ (मू० ३९) से मतौ । मतिषु । हे मते ॥ एवम्बुद्ध्यादयः ॥ इसी प्रकार बुद्धि-आदि इदन्त-शब्दोंके रूप होते हैं ॥ त्रि—(तीन) । त्रि+जस् (मू० १४९)—॥

२५० त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ । ७ । २ । ९९ ॥

(त्रिचतुरोः-पष्ठचन्तम् । स्त्रियाम्-सप्त० । तिसृचतसृ-प्रथ० ॥) स्त्री-
लिंगयोरेतयोरेतावादेशौ स्तो विभक्तौ ॥

स्त्रीलिंगवाची त्रि और चतुर्-शब्दकू क्रमसे तिसृ और चतसृ
आदेश हों विभक्ति परे रहते । तिसृ+अस-॥

२५१ अचि र ऋतः । ७ । २ । १०० ॥

(अचि-सप्त० । रः-प्रथमा० । ऋत-पष्ठचन्तम् ॥) तिसृ चतसृ
एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि ॥

अच् परे रहते तिसृ और चतसृ-के ऋकारकू र आदेश हो ॥ गु-
णदीर्घोत्वानामपवादः ॥ यह रेफ (र्) आदेश गुण-(मू० १८९ ।
२०७) तथा दीर्घ-(मू० १४७) और उत्त्व-(मू० २३१) का बाधक
है । तिस्रः २ । तिसृभिः । तिसृभ्य २ । तिसृ+आम् (मू० २३३)
से तिसृ+नाम् । यहां (म० १६९) से दीर्घकी प्राप्ति हुई तो-॥

२५२ न तिसृचतसृ । ६ । ४ । ४ ॥

(न निषेधार्थकमव्ययपदम् । तिसृचतसृ लृप्तपष्ठकम्पदम् ॥) एत-
योर्नामि दीर्घां न ॥

तिसृ और चतसृ-कू नाम् परे रहते दीर्घ न हो । (मू० २३७) से
तिसृणाम् । तिसृषु । द्वाँ+औ (मू० २४२ । १५६ । ३३) से ।
द्वे २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वा+ओस (:) (मू० २४४ । २७) से । द्वयोः २ ।
हे द्वे ॥ गौरी+सु । मे दीर्घ-इत्यन्त होनेसे (मू० २००) करके
सुका लोप हो गया । गौरी । गौर्यौ २ । गौर्यः । गौरीम् । गौरीः ।
गौर्या । गौरीभ्याम् ३ । गौरीभिः । गौरी+ङे (ए) (मू० २१८ ।

१ म० २३१ से उच्च गणन प्राप्त न मुख्यम नदी (' प्रियास्तस्या यस्य ' इति वि-
ग्रहः-प्रियतिमा) प्रियातिम- आ-प्रियतिमा, इत्यादि गण (जरा त्रि ' तिसृ ' मुख्य न
है) मेरी गंदेश बाध लेता है । २ ' तिसृचतसृ ' इति लृप्तपष्ठक पदमेतदागम्भसा-
मव्याघादभावे नृत्ति च मिदं ' नुमाचरं ' इति वार्तिके अचिग्रहण न विधेयम् ।
३ द्विशब्दे ' यदादीनाम् ' होकर अदन्त हो जानेके कारण ' अजाद्यतष्टाप् ' से टाप्
(आ) प्रत्यय होता है, तब द्वा मिदं होता है ।

२१९ । १९) से । गौर्यौ । गौरीभ्यः २ । गौर्याः २ । गौर्योः २ ।
गौरी+आम् । नद्यन्त होनेके कारण (मू० १६८ । १५८) से । गौरी-
णाम् । गौरी+ङि- (मू० २२० । १९) से । गौर्याम् । गौरीषु । हे
गौरी+सु- (मू० २१७ । १५४) से । हे गौरि ॥ एवं नद्यादयः ॥
इसी प्रकार नदी आदिक शब्द जानो । लक्ष्मीः । यहां (मू० २००)
से सुका लोप नहीं होता, क्योंकि लक्ष्मी-शब्द ङ्यन्त नहीं है ॥ शेषं
गौरीवत् ॥ शेष रूप गौरी-शब्दकी सदृश होते हैं ॥ एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥
इसी प्रकार तरी- (नौका) तन्त्री- (वीणा) आदि शब्द होते हैं ।
स्त्री+सु (मू० २००) से । स्त्री । हे स्त्री+सु (मू० २१७ । १५४) से ।
हे स्त्रि । स्त्री+औ- ॥

२५३ स्त्रियाः । ६ । ४ । ७८ ॥

(पष्ठचन्तम् ॥) अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे ॥

यदि अजादि-प्रत्यय परे हो तौ स्त्री-शब्दकू इयङ् आदेश हो
जाय । स्त्रियौ २ । स्त्रियः । स्त्री+अम्- ॥

२५४ वाम्शसोः । ६ । ४ । ८० ॥

(वा-वि० मव्ययप० । अम्शसोः-सप्तम्यन्तम् ॥) अमि शसि च परे
स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् ॥

अम् और शम् परे रहें तौ स्त्रीकू इयङ् आदेश विकल्प करके
होय । स्त्रियम् । वा (मू० १५५) से । स्त्रीम् । स्त्री+शस्-स्त्रियः,
वा (मू० १४७) से । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् ३ । स्त्रीभिः ।
स्त्री+ङे (मू० २१८ । २१९ । १५३) से । स्त्रियै । स्त्रीभ्यः २ । स्त्रियाः २ ।
स्त्रियोः २ । स्त्री+आम् । परत्वानुद् । 'स्त्रियाः' सूत्रसे 'ह्रस्वनद्यापो
नुद्' अष्टाध्यायीके क्रमानुसार पर है इस कारण आम् परे रहते
नुद्ही होता है । स्त्रीणाम् । स्त्री+ङि- (मू० २२० । २५३) से ।
स्त्रियाम् । स्त्रीषु ॥ श्री- (शोभा) । श्रीः । श्री+औ (मू० २२१)

से । श्रियौ २ । श्रियः २ । श्रियम् । श्रिया । श्रीभ्याम् ३ । श्रीभिः ।
श्री+हे—(मू० २४८।२१८।२२१) से । श्रियै, वा श्रिये । श्रीभ्यः २ ।
श्रियाः २, श्रियः २ । श्रियोः २ । श्रि+आम्—॥

२५५ वामि । १ । ४ । ५ ॥

(वा-वि० म० प० । आमे-सप्तम्यः ॥) इयदुवड्स्थानौ ह्याख्यौ यू
आमे वा नदी-संज्ञां स्तो नतु स्त्री ॥

जिन ईकारान्त-ऊकारान्त शब्दोंकू इयड् उवड् होते हे वोह शब्द
आम् पर रहते विकल्पसे नदीसंज्ञक हो, स्त्री-शब्दको छोड़कर अर्थात्
यह विकल्पविधि स्त्री-शब्दमें न लगे । नदीत्वपक्षमें (मू० १६८) से ।
श्रीणाम्, वा (मू० २२१) से । श्रियाम् । श्रियाम्, श्रियि । श्रीषु ।
हे श्री+मु—॥

२५६ नेयदुवड्स्थानावस्त्री । १ । ४ । ४ ॥

(न निप० म० प० । इयदुवड्स्थानौ प्रथ० । अस्त्री-लु० प० प० ॥)
इयदुवडोः स्थितिर्योस्तावावर्तो नदीसंज्ञां न स्तो नतु स्त्री ॥ •

जिन ईकारान्त-ऊकारान्त शब्दोंकू इयड् उवड् होते हो उनकी
नदीसंज्ञा न हो स्त्रीशब्दको त्यागकर । इस सूत्रके अनुसार नदीसं-
ज्ञा न होनेके कारण (मू० २१७) से 'श्री' कू च्छ्व न हुआ । हे
श्रीः ॥ धेनुर्मतिवत् ॥ धेनु—(गौ) के रूप मति-शब्दकी सदृश होते
हे ॥ क्रोष्टु—(गीदडी) । क्रोष्टु+मु—॥

२५७ स्त्रियाश्च । ७ । १ । ९६ ॥

(स्त्रियाम्-सप्त० । च-अव्ययपदम् ॥) स्त्रीवार्त्ता क्रोष्टु शब्दमृजन्त-
वशप लभते ॥

स्त्रीवाचक क्रोष्टु-श-द तृच्-प्रत्ययान्तकी समान हो जाय । क्रोष्टु+
मु । ऐसा होनेपर—॥

२५८ ऋन्तेभ्यो ङीप् । ४ । १ । ५ ॥

(ऋन्तेभ्यः-पच० । ङीप्-प्रथमा० ॥) ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां
ङीप् स्यात् ॥

ऋत् जिनके अन्तमें हो उन तथा नकारान्त-शब्दोंसे परे डीप्-प्रत्यय हो, (मू० १५६) से ड-कारकी इत्संज्ञा हो गई (मू० ३) से पकारकी इत्संज्ञा हो गई । क्रोष्टृ+ई+सु (मू० १९) से । क्रोष्ट्री+सु- (मू० २००) से । क्रोष्ट्री ॥ शेषं गौरीवत् ॥ शेष रूप गौरीकी समान होते हैं । भ्रू- (भों) शब्दके रूप श्री-शब्दकी समान होते हैं ॥ स्वयम्भूः स्वभूवत् ॥ स्वयंभू- (ब्रह्मा) शब्दके रूप स्वभू-शब्दकी समान जानो ॥ स्वसृ- (बहिन) । स्वसृ+सु । यद्वां (मू० १५८) से डीप्की प्राप्ति हुई तौ, फिर-॥

२५९ न षट्स्वस्त्रादिभ्यः । ४ । १ । १० ॥

(न-नि० म० प० । षट्स्वस्त्रादिभ्यः-पच० ॥) डीप्पापो न स्तः ॥

षट्संज्ञक- (मू० २०८) और स्वसृ-आदि (सात) शब्दोंसे डीप् और टाप्-प्रत्यय न होय ॥ “ स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा । याता मातेति ससैते स्वस्त्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥ ” स्वसा- (बहिन १) तिस्र- (तीन २) चतस्र- (चार ३) ननान्दा- (न-नद ४) दुहिता- (बेटी ५) याता- (भाईकी स्त्री ६) माता- (जननी ७) यह सात शब्द स्वसृ-आदि कहे जाते हैं । इसके अनुसार डीप् न हुआ तौ (मू० २२८ । २२९ । ३ । ३४) से । स्वसा-न्+सु (मू० २०० । २०१) से । स्वसा । स्वसृ+औ (मू० २२७ । ३५ । २२९) से । स्वसारं २ । स्वसारः । स्वसारम् । स्वसृ+शस् (मू० १४७ । १२५ । ११३) से । स्वसृः । स्वस्त्रा । स्वसृभ्याम् ३ । स्वसृभिः । स्वस्त्रे । स्वसृभ्यः २ । स्वसृ+ङ्सि (मू० २३१ । ३५ । २३२ । ११३) से । स्वसृः २ । स्वस्त्रोः २ । स्वसृणाम् । स्वसृ+ङि (इ) (मू० २२७ । ३५) से । स्वसरि । स्वसृषु । हे स्वसृ+सु (मू० २२७ । ३५ । २३२ । ११३) से । हे स्वसृः । इत्यादि ॥ माता पितृवत्, शसि मातृः ॥ मातृ- (माता) के रूप पितृ-शब्दके समान होते हैं, केवल शस्में (मू० १५७) से सकारकू नकार न होकर- । मातृः । बन जाता है ॥ द्यौर्गोवत् । राः पुंवत् । नौर्गौवत् ॥ द्यौ- (आ-

काश) के रूप गो-शब्दकी समान जानो । रै-(धन) शब्दके रूप जैसे पुंलिङ्गमें होते हैं उसीप्रकार यहांभी होते हैं । नौ-(घनई) शब्दके रूप ग्लौ-शब्दके समान होते हैं ॥

॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

२६० अतोऽम् । ७ । १ । २४ ॥

(अत-पच० । अम्-प्रथमा० ॥) अतोऽगात् क्लीबात् स्वमोर्गम् ॥

अदन्त नपुंसकलिङ्ग अंगसे परे जो सु और अम् उनको अम् हो।
ज्ञान+सु = ज्ञान+अम् (मू० १५५) से । ज्ञानम् । ज्ञान+औ-॥

२६१ नपुंसकाच्च । ७ । १ । १९ ॥

(नपुंसकात्-पच० । च-अव्ययपदम् ॥) क्लीबादौर्दः शी स्यात् ।
भसजायाम् ॥

नपुंसक-लिङ्गसे परे औङ् (औ) को शी हो । ज्ञान+शी (मू० १५६) से ज-कारकी इत्संज्ञा होकर (मू० १८६) से भसंज्ञा हुई तां-॥

२६२ यम्येति च । ६ । ४ । १४६ ॥

(यम्य-पष्टच० । इति-अव्य० । च-अव्ययपदम् ॥) ईकारे तद्धिते च परे भम्येवर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यलोपे प्राप्ते ॥

ईकार और तद्धित-प्रत्यय परे रहते भसंज्ञक-इवर्ण और अवर्ण-का लोप हो । इस सूत्रसे ज्ञान-शब्दके नकारोत्तरवर्त्ती अकारके लोपकी प्राप्ति होनेपर-॥

२६३ (औङः श्यां प्रतिषेधा वाच्यः) ॥

१ मू० २६० आग २६० म गो-शब्दके रूप देखने चाहिये । २ पुंलिङ्गमें र शब्दके रूप, और ग्लौ-शब्दके म० २६१ में देखो । ३ अमोऽम्ग्रहण लुग्यावृत्त्यर्थम् । ४ औङ् इत्याकारविभक्ते सज्ञा ।

यदि ओ-के स्थानमें हुई शी परे हो तौ अकार और इकारके लोपका निषेध है । (मू० ३३) से । ज्ञाने २ । ज्ञान+जस्-॥

२६४ जश्शसोः शिः । ७ । १ । २० ॥

(जश्शसोः-पष्ठच० । शिः-प्रथ० ॥) क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥ नपुंसक-अंगसे परे जम् और शम्कू शि आदेश हो । ज्ञान+शि-॥

२६५ शि सर्वनामस्थानम् । १ । १ । ४२ ॥

(शि-प्र० । सर्वनामस्थानम्-प्रथ० ॥) शि सर्वनामस्थानसज्ञ स्यात् ॥ शि-आदेश सर्वनामस्थान-संज्ञक हो ॥

२६६ नपुंसकस्य झलचः । ७ । १ । ७२ ॥

(नपुंसकस्य-पष्ठच० । झलचः-पष्ठचन्तम् ॥) झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् सर्वनामस्थाने परे ॥

सर्वनामस्थान परे रहते झलन्त और अजन्त नपुंसकअंगकू नुम्-का आगम हो । नुम् अंगसे पूर्व हो वा पीछे, यह शंका होनेपर-॥

२६७ मिर्दचोऽन्त्यात्परः । १ । १ । ४७ ॥

(मित्-प्र० । अचः-पष्ठच० । अत्यात्-प० । परः-प्रथ० ॥) अचाम्मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित् स्यात् ॥

मित् (जिसके मकारकी इत्संज्ञा हो) आगम जिसको विधान किया है उसके अचोंमें जो अन्त्यका अच् उससे परे हो, और जिससे विधान किया है उसकाही अवयव माना जाय । ज्ञान+नुम्+शि । (मू० ३।३४) से उम्की इत्संज्ञा हो गई । (मू० १५६) से शकारकी इत्संज्ञा हो गई । (मू० १९८) से उपधाके दीर्घ हो गया । ज्ञानानि २ ॥ पुनरपि तद्वत् ॥ द्वितीयामेंभी इसी प्रकार रूप होते हैं ॥ शेषं पुंषत् ॥ शेष रूप अदन्त शब्दकी समान पुंलिङ्गवत् जानो । हे ज्ञान+स्- (मू० २६०। १५५) से । हे ज्ञानम् ॥ एङ् ह्रस्वादिति हल्मात्रलोपः ॥ (मू० १५४) से हल्मात्रका लोप हो गया । हे

ज्ञान ॥ एवं धनवनफलादयः ॥ इसी प्रकार ङ्स्व अकारान्त धन (द्रव्य), वन और फल आदिक नपुंसक-शब्दोंके रूप होते हैं ।
कतर+सु-॥

२६८ अद्भुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । ७ । १ । २५ ॥

(अद्भु-प्रथमांतम् । उतरादिभ्यः-पच० । पचभ्यः-पच० ॥) पचभ्यो
उतरादिभ्यः ऋवेभ्यः स्वमोरद्वादेशः स्यात् ॥

नपुंसकवाची पांच उतरादि अर्थात्-उतर, उतम, अन्य, अन्यतर,
इतर, इन शब्दोंसे परे सु और अम्कू अद्भु (अद्) आदेश हो ।
कतर+अद् । रहा तव-॥

२६९ टेः । ६ । ४ । १४३ ॥

(पप्रचन्तम् ॥) डिति पं भम्य टेलोप. स्यात् ॥

डित् (डकार इत्संज्ञक) प्रत्यय परे रहते भसंज्ञक-टि (म० ४९)
का लोप हो । कतरद् (मू० १६६), कतरत् २ । कतरे २ । कत-
राणि २ । हे कतरत-द् ॥ शेषं पुंवन्तं ॥ शेष रूप रामकी संदेश होते
हैं ॥ एवं-कतमत्, इतरत्, अन्यत्, अन्यतरत् ॥ इसी प्रकार कतम आदि
शब्दोंके 'कतमत्' आदि रूप होते हैं ॥ अन्यतमशब्दस्य तु अन्यतम-
मित्येव ॥ और अन्यतम-शब्दका ती 'अन्यतमम्' रूपही होता है
(अर्थात्-अन्यतम-शब्द तमप-प्रत्ययान्त होनेसे मू० २६८ का कार्य
नहीं होता) ॥

२७० (एकतरात्प्रतिषेधो वाच्यः) ॥

महर्षिकात्यायनजीका मत है कि-एकतरशब्दसे परे पूर्वोक्त विधि-
का निषेध है, अर्थात्-सु-अम्-कू अद्भु आदेश नहीं होता । एकतर+
सु- (मू० २६० । १५५) । एकतरम् २ । एकतरे २ । एकतराणि, इ-
त्यादि पुल्लिङ्गके समान जानो ॥ श्रीपा-(लक्ष्मीकी रक्षा करनेवाला) ।
श्रीपा+सु-॥

२७१ ङ्स्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य । १ । २ । ४७ ॥

(ह्रस्वः-प्र० । नपुसके-स० । प्रातिपदिक-
न्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् ॥) ह्रस्व-पष्ठचन्तम् ॥) क्लीबेऽज-

नपुंसक-लिङ्गमें (दीर्घ) अजन्त-प्रातिपदिक-संज्ञककू ह्रस्व हो ।
श्रीप+सु- (मू० २६० । १५५) श्रीपम् ॥ ज्ञानवत् शब्दकी समान होते हैं । द्वि+औ (मू० २१४ । ॥ शेष रूप ज्ञान-
द्वे २ ॥ पुंवत् ॥ शेष रूप पुंवत् जानो । त्रि+जस्- (२६१ । ३३)
२६६ । १०८) त्रीणि २ ॥ पुंवत् ॥ इसकेभी शेष रूप पुंलिङ्ग-
की समान होते हैं ॥ वारि- (जल) । वारि+सु- ॥ पुंलिङ्ग-

२७१ स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

(स्वमोः-पष्ठच० । नपुंसकात्-पचम्यन्तम् ॥) नपुंसकादगात्स्वमोर्लुक् स्यात् ॥
कृबि-अंगसे परे सु और अम्-का लुक् (लोप) हो । वारि+औ- ॥

२७२ इकोऽचि विभक्तौ । ७ । १ । ७३ ॥ गकू

(इक-पष्ठच० । अचि-सप्तम्य० । विभक्तौ-सप्त० ॥) इगानेप
स्य नुमाचि विभक्तौ ॥

जिसके इक अन्तमें हो ऐसे कृबि-अंगकू नुम् (न
हो अजादि-विभक्ति परे रहते । वारि+न्+औ- (मू० २६१ । १५८)
वारिणी २ । वारि+जस्- (मू० २६४ । २७२ । १९८) वारीणि २ । हे वारि+सु- (मू० २७१) हे वारि ॥ नलुक् और पतेति निषे-
धस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः ॥ “ न लुमताङ्ग-पु+प्य ” इस
निषेधविधिके अनित्य होनेके कारण एकपक्षमें सम्बुद्धिकू शक्यमानकर
गुण (मू० १९०) भी हो जाता है । हे वारे, वारि । वारि+टा- (मू० १९२) वारिणा । वारिभ्याम् ३ । वारिभिः ॥ धेङितीति गुण
प्राप्ते ॥ वारि+ङे (ए), यहाँ (मू० २७२) से नुम् और “ धे-
ङिति ” से गुणकी प्राप्ति होनेपर-॥

२७३ (वृद्धचैत्वतृज्वद्भावगुणेत्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन) ॥

वृद्धि (मू० २०३) औत्व (मू० १९५) तृज्वत्भाव (मू०

२२६) और गुण (मू० १९३) इनकी अपेक्षा (मू० १३३) के अनुसार पूर्वविप्रतिषेधकरके नुम्ही होता है । वारिणे । वारिभ्यः २ । वारिणः २ । वारिणोः २ । वारि+आम (मू० २३३ । १६९) वारीणाम् । वारिणि । वारिषु ॥ दधि-(दही) । दधि २ । दधिनी २ । दधीनि २ । दधि+टा (आ)-॥

२७४ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्मुदात्तः । ७ । ११ । ७५ ॥

(अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णाम्-पष्ठच० । अनङ्-प्रथ० । उदात्तः-प्रथमान्तम् ॥) एषामुदात्तोऽनङ् स्यादादावचि ॥

अस्थि-(हड्डी), दधि-(दही), सक्थि-(जंघा), अक्षि-(नेत्र), इन शब्दोंसे उदात्त अनङ् (अन्) आदेश हो टा-आदि अजादि विभक्ति पर रहते । दध्+अन्+आ-॥

२७५ अल्लोपोऽनः । ६ । ४ । १३४ ॥

(अन्-लुप्तपठ्य० । लोपः-प्रथ० । अनः-पष्ठचन्तम् ॥) अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्त्रादिपरो योन् तस्याकारस्य लोपः ॥

जो अन् अंगका अवयव हो और उससे सर्वनामस्थानभिन्न य-जादि वा स्वादि-प्रत्यय परे हों तौ उस अन्के अकारका लोप हो । दध्ना । दधिभ्याम् ३ । दधिभिः । दध्ने । दधिभ्यः २ । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् । दध्+अन्+ङि (इ)-॥

२७६ विभाषा डिश्याः । ६ । ६ । १३६ ॥

(विभाषा-वि० म० प० । डिश्याः-सप्तम्यन्तम् ॥) अंगावयवोऽसर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा डिश्याः परयोः ॥

अंगका अवयव जो अन् उसके अकारका लोप विकल्पसे हो सर्वनामस्थानभिन्न डि और शी परे रहते । दध्नि, दधानि । दधिषु । हे दधे, हे दधि ॥ एवं अस्थिसक्थ्यक्षि ॥ इसी प्रकार अस्थि, सक्थि, अक्षि, शब्दोंके रूप होते हैं ॥ सुधी-(भली बुद्धिवाला) । सुधी+सु-(मू० २७० । २७१) सुधि २ । सुधिनी २ । सुधीनि २ । हे सुधे, हे सुधि । सुधि+टा (आ)-॥

२७७ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कम्पुंवद्गालवस्य । ७।१।७४॥

(तृतीयादिषु ममः । भाषितपुंस्कम्-प्रथः । पुंवत्- प्रथः । गाल-
वस्य-पष्ठ्यन्तम् ॥) प्रवृत्तिनिमित्तक्ये भाषितपुंस्कमिगन्त क्लीब पुंवद्वा
गदावचि ॥

पुलिङ्गमें कथित इगन्त-क्लीब-शब्द-प्रवृत्तिके निमित्तकी एकतामें
विकल्पसे पुलिङ्गके सदृश हो, टा-आदि अच् पर रहते गालव-आ-
चार्यके मतमें । जब पुंवत् माना तब (म० १९२) से । सुधिना,
सुधिया । (म० २२१) सुधिने, सुधिये । सुधिनः, सुधियः ॥ मधु
२ । मधुनी २ । मधूनि २ । हे मधु, हे मधो । मधुना ॥ सुलु २ ।
सुलुनी २ । सुलुनि २ । सुलुना, सुल्वा ॥ धातृ २ । धातृणी २ ।
धातृणि २ । हे धातः, हे धातृ । धात्रा, धातृणा ॥ एवं जात्रादयः ॥

२७८ एच इग्नस्वादेशे । १।१।४८ ॥

(एचः-पष्ठ्यन्तः । इक्-प्रथः । ह्रस्वादेशः-मपभ्यन्तम् ॥) आदिभ्य-
मानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् ॥

जब एचोक् ह्रस्व (म० २७०) आदेश किया जाय तौ एचो-
कू इक् अर्थात्-ए-ए-कू ड ओ-औ-कू उ-ही हों । प्रयो+सु- (म०
२७० । २७८ । २७१) प्रयु २ । प्रयुनी २ । प्रयूनि २ । (म०
२७२) प्रयुना । प्रयुभ्याम् ३ । प्रयुभिः । प्रयुने । प्रयुभ्यः २ ।
प्रयुनः २ । प्रयुनोः २ । प्रयु+आम्- (म० २३३ । २६९) प्रयु-
नाम् । प्रयुनि । प्रयुपु । हे प्रयो. हे प्रयु ॥ प्रै- (श्रेष्ठधन) । प्रै+
सुं- (म० २७० । २७८ । २७१) प्रिरि २ । प्ररिणी २ । प्ररीणि
२ । प्ररिणा । प्ररि+भ्याम् ॥ एकदेशविकृतमन्यवत् ॥ एकदेशवि-
कारी होनेवाला अन्यकी सदृश न होनेके कारण (म० २४१) से
आकार-आदेश हो जाता है । प्रराभ्याम् ३ । प्रराभिः । (म०

१ प्रवृत्तिक निमित्तकी एकता उसको कहते हैं, जैसे-सुधा-शब्द तीनों लिंगोंमें शो-
भनर्षद्विके अर्थकृति लेकर प्रचल होता है, आग पीलु-शब्दके प्रवृत्तिक निमित्तकी एकता
नहीं है, कारण कि-पीलु-शब्द पुलिङ्गमें वृक्ष और नपुंसकमें फलके अर्थकृति लेकर प्रवृत्त
होता है । २ न तुमंगात् निषेयस्यानित्यत्वात्पक्षे सवर्द्धानिमित्तो गुण ।

२७२) । प्ररिणे । प्रराभ्यः २ । प्ररिणः २ । प्ररिणोः २ । प्ररी-
णाम् । प्ररिणि । प्ररासु । हे प्ररि, हे प्ररे ॥ सुनौ-(शुभ नौक्य) ।
सुनु २ । सुनुनी २ । सुनु+जम्-(म० २६४ । २६५ । १९८)
सुनुनि २ । सुनुना । सुनुभ्याम् ३ । सुनुभिः । सुनुने । सुनुभ्यः २ ।
सुनुनः २ । सुनुनोः २ । सुनुनाम् । सुनुनि । सुनुषु । हे सुनो, हे सुनु ।
हे सुनुनी । हे सुनुनि ॥

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

हलन्तपुल्लिङ्गम् ।

लिह्-(चाटनेवाला) । लिह्+सु (म० २००) से ' सु ' का
लोप । लिह् ॥

२७९ हो ढः । ८ । २ । ३१ ॥

(ह -पष्ठ्यन्तम् । ट प्रथमान्तम् ॥) हस्य टः स्याज्जलि पदान्ते च ॥
अल परे गृहते अथवा पदान्तमें हकारकू ढ-आदेश हो, लिह् (म०
१६६ । ८३ । २१)-लिट्, लिङ् । लिहो २ । लिहः २ । लिहम् ।
लिहा । लिङ्+भ्याम्, (म० २७९)-लिङ्भ्याम् ३ । लिङ्भिः ।
लिहे । लिङ्भ्यः २ । लिहः २ । लिहोः २ । लिहाम् । लिहि । लिह्+
सु-(म० २७९ । ९१) लिङ्+सु (म० १०३ । ९१) लिट्सु,
लिट्म् । हे लिट् (ङ्) । हे लिहो । हे लिहः । दुह्+सु(म० २००)
दुह्- ॥

२८० दादेर्धातोर्घः । ८ । २ । ३२ ॥

(दादेः-पष्ठ्य० । धातोः-पष्ठ्य० । घः-प्रथमान्तम् ॥) उपदेशे दादे-
र्धातोर्हस्य घः स्याज्जलि पदान्ते च ॥

उपदेशके विषय दकारादि-धातुके हकारकू घकारादेश हो शब्द
परे रहते वा पदान्तमें । दुष् ॥

२८१ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः । ८ । २ । ३७ ॥

(एकाचः-पष्ठच० । बशः-पष्ठच० । भष्-प्रथ० । झषन्तस्य-पष्ठच० । स्त्वोः-सप्तम्यन्तम् ॥) धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते च ॥

एकाच्-धातुका अवयव जो झषन्त बश् उसके भष् हो सकार और ध्व-शब्द परे रहते वा पदान्तमें । पूर्वोक्त रूपमें एकाच्-धातु ' दुष् ' है, उसका अवयव है ' दु ' वो घ अन्तमें होनेसे झषन्त बश् ' द ' है उसको भष् हुआ, (मू० २१) धुष्-(मू० १६६ । ८३) धुक्, धुग् । दुहौ २ । दुहः २ । दुहम् । दुहा । दुह्+भ्याम् (मू० २८० । २८१ । २१ । ८३) धुग्भ्याम् ३ । धुग्भिः । दुहे । दुहः २ । दुहोः २ । दुहाम् । दुहि । दुह्+सुप् (मू० २८० । २८१ । २१ । ९१ । १७०)- ' कषसंयोगे क्षः ' धुक्षु ॥ दुह्-(अनिष्टचिन्तन करनेवाला) । दुह्+सु (मू० २००) दुह्-(मू० २८१) धुह्-॥

२८२ वा दुहमुहण्णहण्णिहाम् । ८ । २ । ३३ ॥

(वा-वि० म० प० । दुहमुहण्णहण्णिहाम्-पष्ठच० ॥) एषां हस्य वा धो झलि पदान्ते च ॥

दुह्-(द्रोह करना), मुह्-(मोहित होना), ण्णह् (वमन करना), ण्णिह्-(स्नेह करना), इनके हकारकू घकार विकल्पसे हो झल् परे रहते और पदान्तमें । जिस पक्षमें इस सूत्रसे ' ह ' कू ' घ ' होता है तब (मू० १६६ । ८३) से ' क ' और ' ग ' हो जाते हैं । दूसरे पक्षमें-धुह्-के ' ह ' कू (मू० २७९ । १६६ । ८३ । २१) से ' ट ' और ' ड ' होते हैं । धुक्, धुग्, धुट्, धुड् । दुहौ २ । दुहः २ । दुहम् । दुहा । दुह्+भ्याम् (मू० २८२ । १८५ । ८३ । २८१)-धुग्भ्याम् ३, वा (मू० २७९ । ८३) धुड्भ्याम् ३ । धुग्भिः, धुड्भिः । दुहे । धुग्भ्यः २, धुड्भ्यः २ । दुहः २ । दुहोः २ । दुहाम् । दुहि । दुह्+सुप् (मू० २८२ । ९१ । १७० । २८१) धुक्षु, वा (मू० २७९ । ८३ । २८१ । १०३) धुट्सु-वा (मू० २७९ । ९१) धुट्सु । ण्णह्+सु (मू० २००) ण्णह्-॥

२८३ धात्वादेः षः सः । ६ । १ । ६४ ॥

(धात्वादेः-पष्ठच० । षः-पष्ठच० । सः-प्रथमा० ॥) धातुकी आदि-
के मूर्द्धन्य-षकारकू दन्त्य-सकार हो ॥ स्तुह् द्रुहवत् ॥

स्तुह-शब्दमें शेष संपूर्ण कार्य द्रुहकी समान होकर उसीकी समान
रूप होते हैं ॥ एवं स्निह् ॥ इसी प्रकार स्निह्-आदिके रूप जानो ॥
विश्ववाह्-(संसारका धारण करनेवाला) । विश्ववाह्+सु (मू०
२०० । २७० । २६६ । ८३)-विश्ववाट् , विश्ववाड् । विश्ववाहौ
२ । विश्ववाहः । विश्ववाहम् । विश्ववाह्+शस् (अस्)-॥

२८४ इयणः सम्प्रसारणम् । १ । १ । ४५ ॥

(इक्-प्रथ० । यणः-पष्ठच० । सम्प्रसारणम्-प्रथमान्तम् ॥) यणः
स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स सम्प्रसारणसूत्रः स्यात् ॥

यणके स्थानमें जो इक्का प्रयोग किया जाता है उसको सम्प्र-
सारण कहते हैं ॥

२८५ वाह ऊट् । ६ । ४ । १३२ ॥

(वाह् पष्ठच० । ऊट्-प्रथमान्तम् ॥) भूम्य वाह सम्प्रसारणमूत्र स्यात् ॥
भसंज्ञक-वाहकू ऊट् (ऊ) सम्प्रसारण हो । विश्व-वाह्+अस् ।
का-विश्व+ऊ+आह्+अस् । इस अवस्थामें-॥

२८६ सम्प्रसाणाच्च । ६ । १ । १०८ ॥

(सम्प्रसारणात्-पच० । च-अव्ययपदम् ॥) सम्प्रसारणादचि पूर्वरूपमे-
कादेशः ॥

सम्प्रसारणसे यदि अच् परे हो तो पूर्वका रूप हो जाय । विश्व+
ऊह्+अस् (मू० ४०) विश्वौहः । विश्ववाह्+टा (आ) (मू०
२८५ । २८६ । ४०)-विश्वौहा । विश्ववाह्+भ्याम् (मू० २७९ ।
८३)-विश्ववाड्भ्याम् ३ । विश्ववाडाभिः । विश्वौहे । विश्ववाड्भ्यः
२ । विश्वौहः २ । विश्वौहोः २ । विश्वौहाम् । विश्वौहि । विश्व-
वाह्+सुप् (मू० २७९ । ८३ । १०३ । ९१) विश्ववाट्सु, विश्व-
वाट्सु ॥ अनडुह्-(वृषभ) । अनडुह्+सु-॥

२८७ चतुरनडुहोरामुदात्तः । ७ । १ । ९८ ॥

(चतुरनडुहोः-पष्ठच० । आम्-प्रथ० । उदात्तः-प्रथमा० ॥) अनयो-
राम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

चतुर् और अनडुह्-शब्दकू उदात्त-आम्का आगम हों सर्वनाम-
स्थान परे रहते । आम्का आगम (मू० २६७) के अनुसार ' उ '
के अन्तमें होता है । अनडु+आम्+ह्+मु(मू० १९)-अनडाह्+सु-॥

२८८ सावनडुहः । ७ । १ । ८२ ॥

(मौ-सप्त० । अनडुह्-पष्ठचन्म ॥) अम्य नुम् स्यात्सौ परे ॥

सु परे रहनेपर अनडुह्-शब्दको नुम् (नृ) का आगम हो । अ-
नड्वान्+ह्+मु (मू० २०० । २४) -अनड्वान् । अनडाहौ २ ।
अनडाहः । हे अनडुह्+सु-॥

२८९ अम् सम्बुद्धौ । ७ । १ । ९९ ॥

(अम् प्रथमा० । सम्बुद्धौ सप्तम्यन्तम् ॥) अनयोगम् स्यात्सम्बुद्धौ ॥

चतुर् और अनडुह्-शब्दकू अम् (अ) आगम हो सम्बुद्धि(मू०
१५२) परे रहते । हे अनडुह्+सु (म० २८८ । २०० । २४) -हं
अनड्वान् । अनडुह्+श (अ) स्-अनडुहः । यहां सर्वनामस्थान
परे न होनेके कारण (मू० २८७) से आम् नहीं होता । अनडुहा ।
अनडुह्+भ्याम्-॥

२९० वसुस्त्रमुध्वंस्वनडुहां ङः । ८ । ३ । ७० ॥

(वसुस्त्रमुध्वंस्वनडुहाम् पष्ठच० । ङ-प्रथ० ॥) सान्तवम्बन्तन्य स्त्र-
मादेश्च ङ स्यात्पदान्ते ॥

सकारान्त जो वसु-प्रत्ययान्त तथा स्त्रं, ध्वंस् और अनडुह्-श-
ब्दोंके अंत्यको ङकार आदेश हो पदान्तमें । अनडुद्वयः ३ । अन-
डुद्धिः । अनडुहे । अनडुद्वयः २ । अनडुहः २ । अनडुहोः २ ।
अनडुहाम् । अनडुहि । अनडुह्+सु (म० २९० । ९९) -अनडु-
न्मु ॥ सान्तेति किम् । विद्वान् ॥ सकारान्त वसु-प्रत्ययान्त कहनेसे

‘ विद्वान् ’ में दकार न हुआ, कारण यह वस्वन्त तौ है परन्तु सान्त नहीं ॥ पदान्ते किम्-स्वस्तम्, ध्वस्तम् ॥ पदान्तमें कहनैके कारण ‘ स्वस्तम्, ध्वस्तम् ’ यहां संसु और ध्वंसको दकार नहीं हुआ ॥ तुरासाह्-(इन्द्र) । तुरासाह्+सु (मू० २०० । २७९ । १६६ । ८३) का कार्य होकर-। तुरामाह्-इ ॥

२९.१ सहः साडः सः । ८ । ३ । ५६ ॥

(सह-पष्ठ्यः । साड-पष्ठ्यः । सः-पष्ठ्यन्तम् ॥) साड्-रूपस्य सहः सम्य मूर्धन्यादेशः ॥

साड्-रूप (अर्थात्-‘ हो ढः ’ आदि कार्योंके पीछे) सह-के सकारको मूर्धन्य (ष) आदेश हो । तुरापाह्, तुरापाह् । तुरासाहो २ । तुरामाहः २ । तुरासाहम् । तुरासाहा । तुरासाह्+भ्याम् । (मू० २७९ । ८३ । २०१)-तुरापाह्+भ्याम् ३ । तुरापाह्भिः । तुरासाहे । तुरापाह्भ्यः २ । तुरासाहः २ । तुरासाहोः २ । तुरासाहाम् । तुरासाहि । तुरापाह्नु, तुरापाह्नु ॥ सुदिव्-(सुन्दर आकाश) । सुदिव्+सु-॥

२९.२ दिव औत् । ७ । १ । ८४ ॥

(दिव्-पष्ठ्यः औत् प्रथमान्तम् ॥) दिविति प्रातिपदिकम्यौत्स्यात्सौ ॥

सु पर रहते प्रातिपदिक-संज्ञक दिव्-शब्दक औत्कार आदेश हो । सुदि+औ+सु (मू० १९)-सुद्यौ+सु (मू० १२५ । ११३)-सुद्यौः । सुदिवा २ । सुदिवः २ । सुदिवम् । सुदिवा । सुदिव्+भ्याम्-॥

२९.३ दिव उत् । ६ । १ । १३१ ॥

(दिव्-पष्ठ्यन्तम् । उत्-प्रथमा ॥) दिवोन्तादेश उकारः स्यात्पदान्ते ॥

पदान्तमें विद्यमान दिव्-शब्दको उकार अन्तादेश हो । सुद्यु+भ्याम् ३ । सुद्युभिः । सुदिवे । सुद्युभ्यः २ । सुदिवः २ । सुदिवोः २ । सुदिवाम् । सुदिवि । सुद्युषु ॥ चतुर्-(चार) । चतुर्+जस (मू० २८७)-चत्वारः । चतुरः । चतुभिः । चतुर्भ्यः २ । चतुर्+आम् । इत्त दशमं-॥

२९४ षट्चतुर्भ्यश्च । ७ । १ । ५५ ॥

(षट्चतुर्भ्यः-पच० । च-अव्ययपदम् ॥) एभ्य आमो नुडागमः स्यात् ॥
षट्-संज्ञक (मू० ३२६ । २०८) शब्द और चतुर्-शब्दसे परे जो आम् उसको नुट् (न) का आगम हो । चतुर्+न्+आम् । इस दशममें-॥

२९५ रषाभ्यां नो णः समानपदे । ८ । ४ । ११ ॥

(रषाभ्याम्-पच० । नः-पष्ठच० । णः-प्र० । समानपदे-सप्तम्य० ॥)
एकपदभ्याभ्यां रषाभ्यां परस्य नस्य णस्यात्समानपदे ॥

एकपदमें स्थित रकार व पकारसे परे जो नकार उसको णकार हो समानपदमें । (मू० ७४)-चतुर्णाम्, चतुर्णाम् । चतुर्+सुप् । इस दशममें-(मू० ११३) से रकारकी विसर्ग प्राप्त हुई, परन्तु-॥

२९६ रोः सुपि । ८ । ३ । १६ ॥

(रोः-पष्ठच० । सुपि सप्तम्यन्तम् ॥) रोगे विसर्गः सुपि नान्यरेफस्य पत्वम् । पस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

सुप् (सप्तमीका बहुवचन) परे रहते रकेही रकारकी विसर्ग हों और रकारकी नहीं । चतुर्का रकार रके स्थानका नहीं (मू० १७०) से षत्व हुआ । और (म० ७४) से पकारको द्वित्व प्राप्त हुआ तौ-॥

२९७ शरोऽचि । ८ । ४ । ४९ ॥

(शरः-पष्ठच० । अचि-सप्तम्यन्तम् ॥) अचि परे शरो न द्वे स्तः ॥

जिस शर्से अच् परे हो उस शर्को द्वित्व नहीं हो । चतुर्षु । यहां षकारोत्तरवर्ती उकारको अच् समझना । हे चत्वारः ॥ प्रशाम् (शान्त) । प्रशाम्+सु (मू० २००)-॥

२९८ मो नो धातोः । ८ । २ । ६४ ॥

(मः-पष्ठच० । नः-प्रथ० । धातोः-पष्ठचन्तम् ॥) धातोर्मस्य नः स्यात्पदान्ते ॥

पदान्तमें वर्तमान धातुके मकारकू नकार हो । प्रशान् । प्रशामौ । प्रशामः । प्रशान्भ्याम् । इत्यादि । इसका साधन सरलही है॥ किम्- (क्या) । किम्+सु । इस अवस्थामें—॥

२९९ किमः कः । ७ । २ । १०३ ॥

(किमः-पष्ठ्यन्तम् । कः-प्रथमान्तम् ॥) किमः कः स्याद्विभक्तौ ॥ विभक्ति परे रहते किम्-शब्दके स्थानमें क-आदेश हो । कः । कौ । किम्+जस् । (मू० २०९ । १७२ । ३३) के ॥ इत्यादि सर्ववत् ॥ शेष रूप सर्वशब्दकी समान होते हैं ॥ इदम्- (यह) । इदम्+सु—॥

३०० इदमो मः । ७ । २ । १०८ ॥

(इदमः-पष्ठ्य० । मः-प्रथमा० ॥) इदमो मस्य मस्यात्सौ । त्यदा-द्यत्वापवादः ॥

इदम् शब्दके मकारको मकारही हो सु परे रहते । यह सूत्र 'त्यदादीनामः' का अपवाद है । फिर—॥

३०१ इदोऽय पुंसि । ७ । २ । १११ ॥

(इदः-पष्ठ्य० । अय-प्रथ० । पुंसि-सप्तम्य० ॥) इदम इदोऽय स्यात्सौ पुंसि ॥

सु परे रहते पुल्लिङ्गमें इदम्-शब्दके इदकू अय आदेश हो । अय-अम्+सु (मू० २००) अयम् । इदम्+औ (मू० २१४)-इद्+अ+औ—॥

३०२ अतो गुणे । ६ । १ । ९७ ॥

(अतः-पच० । गुणे-सप्त० ॥) अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥ अपदान्त अत्से परे यदि गुण (अ-ए-ओ) परे होय तौ दोनोंके स्थानमें पररूप एकादेश हो । इद्+औ ऐसी अवस्थामें—॥

३०३ दश्च । ७ । २ । १०९ ॥

(दः-पष्ठ्य० । च-अव्ययपदम् ॥) इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ ॥ विभक्ति परे रहते इदम्-के दकारकू मकार हो । इम+औ (मू० ३९) इमौ २ । इदम्+जस् (मू० २१४ । ३०२ । ३०३ ।

१७२।३३)-इमे ॥ त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥ त्यदादि-
शब्दोंका यह उत्सर्ग (स्वभाव) ही है कि-वे सम्बोधनमें नहीं होते ।
इदम्+टा (मू० २१४।३०२)-इद+टा । ऐसी अवस्थामें-॥

३०४ अनाप्यकः । ७ । २ । ११२ ॥

(अन्-प्रथमा० । आपि-सप्त० । अकः-पष्ठच० ॥) अककारस्येदम्
इदोऽनापि विभक्तौ । आविति टा इत्यागभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः ॥

ककाररहित इदम्-शब्दके इदको अन आदेश हो आप्-विभक्ति
परे रहते । आप् यह टाके आसे लेकर सुप्-के पकारपर्यंत प्रत्याहार
है । अन+टा (म० १६०।३३) अनेन । इदम्+भ्याम् (म० २१४।३०२)
इद+भ्याम्-॥

३०५ हलि लोपः । ७ । २ । ११३ ॥

(हलि सप्त० । लोपः-प्रथमान्तम् ॥) अककारस्येदम् इदो लोपः स्या-
दापि हलादौ ॥

इदम्-शब्दके इद-का लोप हो हलाहि आप्-प्रत्याहार (भ्याम् ।
भिस । भ्यम् । सुप) परे रहते । यहां (मू० २५) से अंत्य द-
कारका लोप प्राप्त हुआ ॥ नानर्थकेऽलान्त्यविधिरनभ्यासविकारः ॥
अभ्यासविकार (पूर्वोऽभ्यासः । औग-। उग्न । जो वक्ष्यमाण सत्रों-
में आवेगा) को छोड़कर निरर्थकमें 'अलान्त्यस्य' नहीं लगता और
यहांभी इद-भाग निरर्थक है, इस कारण द-मात्रका लोप नहीं होता
तो इद मात्रकाही लोप होता है । अ भ्याम्-॥

३०६ आद्यन्तवदकस्मिन् । १ । १ । २१ ॥

(आद्यन्तवत् तद्धितातमव्ययपदम् । एकस्मिन्-सप्तम्यन्तम् ॥) एक-
स्मिन् क्रियमाण कार्यमादाधितान्त इय स्यात् ॥

जो कार्य आदि और अन्तमें किया जाता है वही कार्य एकवर्ण-
मेंभी हो, अर्थात्- (सुप् च १६१) से जो दीर्घ अदन्तकू होता है

१ उत्सर्ग उमहें कहते हैं जो शिष्टपुरुषोंका दर्शमादिके लिये कर्मा लिया जाय,
इसी कारण महाभाष्यकारने 'हे म' यह उत्सर्गका उदाहरण दिया है ।

वोह दीर्घ केवल 'अ' कोभी हो । (म० १६१) से दीर्घ- । आ-
भ्याम् ३ । इदम्+भिस् (म० २१४ । ३०२ । ३०५)-अं+भिस् ।
इस अवस्थामेंभी (म० १६२) से भिस्को ऐस् प्राप्त था सो न
हुआ, कारण कि-॥

३०७ नेदमदमोःकोः । ७ । १ । ११ ॥

(न-नि० म० प० । इदमदमो' पच० । अकोः-पचम्यन्तम् ॥) अ-
ककारयोऽदिदमदमोभिम् ऐस् न स्यात् ॥

ककाररहित इदम् और अदम् शब्दसे परे जो भिस् उसको ऐस्
आदेश नहीं हो । तौ फिर (म० १६५) से- । एभिः । इदम्+डे
(म० २१४ । ३०२)-इद+डे (म० १७३ । ३०५)-अस्मै एभ्यः २ ।
इदम्+डसि (म० २१४ । ३०२ । १७४ । ३०५)-अस्मात्, अस्माद् ।
अस्य । इदम्+ओम् (म० २१४ । ३०२ । ३०४ । १६७ । २७)-अनयोः
२ । इदम्-इद+आम् (म० १७५ । ३०५ । १६५ । १७०) एषाम् ।
(इदम्-) इद+डि (म० १७४ । ३०५) अस्मिन् । एषु ॥ ०

किञ्चित् कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वा-
देशः ॥

जिसका एकवाक्यमें प्रयोग हो गया हो फिर कुछ एक कार्य क-
रनेके अर्थ पुनः उसी शब्दका जो प्रयोग किया जाय उसे अन्वादेश
कहते हैं ॥ इसका फल-॥

३०८ द्वितीयादौःम्वनः । २ । ४ । ३४ ॥

(द्वितीयादौ मु मप० एन प्रथमा० ॥) द्वितीयाया शैमोश्च एन
इदमेतदोऽन्वादेशः स्यादन्वादेशः ॥

द्वितीया (अम्-आद्-शम्) टा और ओम् पर रहते इदम् और
एतद्-शब्दकृ एन आदेश हो अन्वादेशमें । यथा । “ अनेन व्याक-
रणमधीतमेनं छन्दोऽव्यापयेति ” “ अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभू-
नं स्वमिति ” अब अन्वादेशमें एन-आदेशका उदाहरण देते हैं । जैसे-
(अनेन) इसने व्याकरण तौ अध्ययन किया और अब (एनम्)

इसकू वेद अध्ययन कराओ । (अनयोः) इन दोनोंका कुल पवित्र है और (एनयोः) इन दोनोंका विपुल धन है । यहाँ एक २ कार्य कर दूसरी वार्ता कही तब ए-आदेश हो गया, ऐसेही सर्वत्र जानो । एवम् । एनौ । एनान् । एनेन । एनयोः २ । इनकी साधनका सरलही है ॥

राजन्-(राजा) । राजन्+सु (मू० १९८ । २०० । २०१) राजा । हे राजन्+सु । इस अवस्थामें—॥

३०९ न डिसम्बुद्धयोः । ८ । २ । ८ ॥

(न-निषेधार्थकः । डिसम्बुद्धयोः-सप्तम्यः॥) नस्य लोपो न स्यात् डौ सम्बुद्धौ च ॥

डि और सम्बुद्धि (संबोधन) का सु परे रहते नकारका लोप न हो । (मू० २००) से मुका लोप हो गया । हे राजन् ॥ डौ तु छन्दस्युदाहरणम् । परमे व्योमन् ॥ डि परे रहते नकारके लोपका निषेध वैदमें आता है, जैसे-व्योमन्+डि । यहाँ (मू० ३०९) से नलोपका निषेध होकर (मृपां मुलुक्पर्वसवर्णाच्छयाडाड्यायाजालः । ७।१।३९॥) इस वैदिकप्रक्रियाके सूत्रसे डिका लुक् हो गया तौ—। व्योमन् । ऐसा सिद्ध हो गया । और 'पग्मे' इस सप्तम्यन्तके साथ होनेसे ' व्योमन् ' सप्तम्यन्तही स्पष्ट है ॥

३१० (ङावृत्तगपद प्रतिषेधा वक्तव्यः) ॥

जिसके उत्तर (परे) पद हो ऐसे डिके परे होनेपर (मू० ३०९) की विधिका निषेध है । ब्रह्मणि निष्ठा अस्य ब्रह्मनिष्ठः । ब्रह्मन्-डि-निष्ठः । में डिसे ' निष्ठः ' यह पद परे है, अत एव 'सुपो धा-तुप्रातिपदिकयोः' इस सूत्रसे डिका लोप होकर नकारका लोप हुआ

१ 'पग्मे व्योमन्' इत्यादि यह श्रुति उपनिषदकी है, इसमें स्पष्टरूपमें ज्ञात होता है कि-वेद कहनेसे उपनिषदकाभी ग्रहण होता है, कारण कि—“ डौ तु छन्दस्युदाहरण ” लिखकर श्रीयुत भट्टोजीदीक्षितने उपनिषदका प्रमाण दिया है, इस कारण स्वामी दयानन्दसरस्वतीका यह कहना सर्वथा असत्य है कि उपनिषद् वेद नहीं ।

तौ-। ब्रह्मनिष्ठः । रूप सिद्ध हुआ (ब्रह्मन् निष्ठः । नहीं सिद्ध होता ।)
 राजन्+औ (मू० १९८) राजानौ २ । राजानः । राजानम् । रा-
 जन्+शस् (मू० २७५)-राज्-न्+शस् (मू० ७७ । १५६)
 +राज्-ञ्+अस् (जजोर्ज्ञः) जकार और अकारको मिलकर झ ब-
 न जाता है । राज्ञः । राज्ञा । राजन्+भ्याम् (मू० १८५ । २०१)
 से जब-राज+भ्याम्-ऐसा हो गया तब (मू० १६१) से जकारकू
 दीर्घकी प्राप्ति हुई-॥

३११ नलोपः सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति । ८ । २।२॥

(नलोपः-प्रथमा० । सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु-सप्त० । कृति-सप्तम्य० ॥)
 सुञ्विधौ स्वरविधौ सञ्ज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धः । नान्यत्र
 राजाश्च इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्व च न ॥

सुप्-विधिमें स्वर-विधिमें संज्ञा-विधिमें और कृदन्त पर रहते
 तुक्-विधिमें नकारका लोप असिद्ध होता है । सुप्-विधिमें दो प्रकार-
 के समास होते हैं, जैसे-सुप्के पर रहते जो विधि और सुप्के
 स्थानमें जो विधि, सुप्के पर रहते विधि-राज+भ्याम् । यहां सुप्
 पर रहते (मू० १६१) से जो दीर्घ प्राप्त है सो नलोप असिद्ध
 होनेसे दीर्घ नहीं होता । सुप्के स्थानमें विधि राज+भिस् । यहां
 (मू० १६२) से भिस्के स्थानमें ऐस् प्राप्त है सो नहीं होता ।
 स्वर-विधिके उदाहरण कठिन होनेके कारण यहां नहीं लिखे, देख-
 नेवालेको स्वरप्रक्रियामें देख लेने चाहिये । संज्ञाविधि-पंचन्+जस्-
 (मू० २०१) से नलोप होकरभी नलोपको असिद्ध मान (णा-
 न्ता षट्) सूत्रसे षट्-संज्ञा होकर (मू० २०९) से जश्-शस्का

१ “ जजोर्ज्ञ ” “ कपसयोगे क्ष ” एसा २ शिक्षाओंके देखनेसे मलीभाति प्रकट
 होता है कि- (ज और झ के सयोगमें) ब्र वर्ण, तथा (ककार-षकारके सयोगसे) क्ष
 वर्ण विपर्यय हो जाता है, और स्वामी-दयानन्दके मतानुयायी जो (झ) इस प्रकारका
 उच्चारण करते हैं सो सवथा उनका भ्रम है, क्योंकि यदि जैसे दो अक्षर मिलकर उनका
 स्वरूप और उच्चारण जैसेका तैसाही रह जाता तो उक्त शिक्षा बनानेकी आवश्यकताही
 नहीं थी, क्योंकि ज्योंके त्यों तौ बोह स्वयही होते हैं ।

लुक् होता है । कृत् परे रहते विधि—(ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्) सूत्रसे सम्प्रज्ञो । पूर्वोक्त विधिको परित्याग करके अन्यत्र—राजन्+अ-इवः (मू० २०१ । ५३) राजाश्चः—इत्यादिमें नकारका लोप असिद्ध नहीं होता, कारण कि—यहां सुप्-आदि कोईभी विधि नहीं है । इस सूत्रसे नकारके लोपके असिद्ध होनेसे (मू० १६१ । १६५ । १६२) करके आकार एकार और ऐस नहीं होता । राजभ्याम् ३ । राजभिः । राजन्+ङे (ए) (मू० २७५ । ७७)—राज्ञे । राजभ्यः २ । राज्ञः २ । राज्ञोः २ । राज्ञाम् । राजन्+ङि (इ) (मू० २७६ । ७७)—राज्ञि, राजनि । राजसु ॥ यज्वन्—(याज्ञिक) । यज्वन्+सु (मू० १९८ । २०० । २०१)—यज्वा । यज्वानौ २ । यज्वानः । यज्वानम् । यज्वन्+शम् (मू० २७५) से अल्लोप प्राप्त होनेपर—॥

३१२ न संयोगाद्वमन्तात् । ६ । ४ । १३७ ॥

(न निषेधार्थकम् ० प० । संयोगान्-पच- ।) वमन्तसंयोगान्परम्यानां ऽ-कारस्य लोपो न ॥

वकारान्त वा मकारान्त-संयोगसे परे जो अन् उसके अकारका लोप नहीं होय । (मू० १५६ । १२५ । ११३) से । यज्वनः । यज्वनम् । यज्वन्+भ्याम् (मू० २०१) यज्वभ्याम् ३ । यज्वभिः । यज्वने । यज्वनः २ । यज्वनोः २ । यज्वनाम् । यज्वनि । यज्वसु । हे यज्वन् । (मू० ३१२) का सूत्र (मू० २७५ । २१६) काही ब-धक है ॥ ब्रह्मन्+सु (मू० १९८ । २०० । २०१)—ब्रह्मा । ब्र-ह्मन्+औ (मू० १९८ । १५८) से । ब्रह्माणौ । ब्रह्माणः । ओ रूप यज्वन्-शब्दकी सदृश होते हैं ॥ वृत्रहन्—(इन्द्र) । वृत्रहन्+सु । यहां (मू० १९८) से दीर्घकी प्राप्ति होनेपर—॥

३१३ इन्हनपृषार्यग्गां शौ । ६ । ४ । १२ ॥

(इन्हनपृषार्यग्गां-पठ्यन्तम् । शौ-सप्तम्यन्तम् ॥) एषा श्रावेषोपधायाः दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते ॥

इन्-हन्-पृषन्-अर्यमन्-इन शब्दोंकी उपधाको केवल शि परे

रहतेही दीर्घ हो अन्यत्र नहीं । इस सूत्रसे पूर्वोक्त उदाहरणमें दीर्घका निषेध प्राप्त भया तौ—॥

३१४ सौ च । ६ । ४ । ११ ॥

(सौ-सप्तम्य० । च-अ० १० ॥) इत्रादीनामुपधायाः दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे ॥

सम्बुद्धिभिन्न सु परे रहते इन्, हन्, पूप्न्, अर्यमन् इन शब्दोंकी उपधाको दीर्घ हो । (मू० २०० । २०१)—वृत्रहा । (म० ३०९) हे वृत्रहन् । वृत्रहन्+औ—॥

३१५ एकाजुत्तरपदे णः । ८ । ४ । १२ ॥

(एकाच्-प्रथ० । उत्तरपदे म० । ण-प्रथमा० ॥) एकाच् उत्तरपदस्य तस्मिन् समामे पूर्वपदम्यान्निमित्तात्प्रथम्य प्रातिपदिकान्तनुम्बिभाक्तिस्थस्य नम्य णः स्यात् ॥

एक अच जिसके उत्तर (दूसरे) पद हो उस समासमें पूर्वपदमें स्थित गकार वा षकार हो उससे परे प्रातिपदिकान्तका वा नुम्का अथवा विभक्तिमें स्थित जां नकार उसको णकार हो जाय । पूर्वोक्त प्रयोगमें प्रातिपदिकान्तका नकार होनेसे णकार हो गया । वृत्रहणौ २ । वृत्रहणः । वृत्रहणम् । वृत्रहन्+श(अ)म् । ऐसी अवस्थामें—॥

३१६ हो हन्तेऽङ्गिणेत्रेषु । १ । ३ । ५४ ॥

(ह-पष्ठ्य० । हन्ते-पष्ठ्य० । ङ्गिणेत्रेषु सप्तम्यन्तम् ॥) ङिति ङिति च प्रत्यये नकारे च परे हन्तेर्हकारस्य कुत्वम् ॥

ङित वा ङित् प्रत्यय परे होय तौ वा नकार परे रहे तब हन्ति (हन्) के हकारकू कुत्व (कवर्गादेशे) हो जाय । वृत्रघन्+अस् (म० १२५)—वृत्रघ्नः । वृत्रघ्ना । वृत्रहन+भ्याम् (म० २०१) वृत्रहभ्याम् ३ । वृत्रहभिः । वृत्रघ्ने । वृत्रहभ्यः २ । वृत्रघ्नः २ । वृत्रघ्नोः २ । वृत्रघ्नाम् । वृत्रहन्+ङि (इ) मू० २७६ । ३१६) वृत्रघ्नि, वा (म० ३१५) वृत्रहणि । वृत्रहसु ॥ एवं—शाङिन्, यशस्विन्, अर्य-

मन्, 'पूषन् ॥ ऐसेही शार्ङ्गिन्-(विष्णु), यशस्विन्-(यशवान्),
अर्य्यमन्-(सूर्य), पूषन्-(सूर्य), शब्दोंके रूप होते हैं ॥ मघवन्
-(इंद्र) । मघवन्+सु । इस दशामें-॥

३१७ मघवा बहुलम् । ६ । ४ । १२८॥

(मघवा-प्रथमा० । बहुलम्-३०५०॥) मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्ता-
देशः । ऋ इत् ॥

मघवन्-शब्दकू विकल्प करकै 'तृ' यह अन्तकू आदेश हो ।
(मू० ३४) से ऋकारकी इत्संज्ञा है । मघवत्+सु । इस अवस्थामें-॥

३१८ उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः । ७ । १ । ७० ॥

(उगिदचाम्-पष्ठच० । सर्वनामस्थाने-सप्त० । अधातोः-पष्ठच०॥) अ-
धातोरुगितो नलोपिनोऽचतेश्च नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

धातुसे भिन्न तौ उगित् (उ ऋ लृ-जिसकी इत् हों) शब्दकू
और जिसके नकारका लोप हो गया हो ऐसी अञ्च धातुकोभी नुम्
(न्) का आगम हो सर्वनामस्थान पर रहते । पूर्वोक्त प्रयोगमें ऋ
इत् होनेसे उगित हुआ तौ नुम् हो गया । मघवन्-त्+सु (मू० २०० ।
२४ । २०१)-मघवान् । मघवन्+औ (मू० ३१७ । ३१८) मघव-
न्तौ २ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवतः । मघवता । मघवद्भ्याम्
३ । मघवद्भिः । मघवते । मघवद्भ्यः २ । मघवतः २ । मघवतोः २ ।
मघवताम् । मघवति । मघवत्सु । हे मघवन् ॥ तृत्वाभावे सुटि राज-
वत् ॥ जिस पक्षमें तृ-आदेश नहीं होता उस पक्षमें सुसे लेकर औट्
पर्यन्त तथा हलादि विभक्तिमें मघवन्के रूप राजन्-की समान
होते हैं, जहां विशेष होता है सो अधो लिखते हैं-मघवन्+शस् ॥

३१९ श्वयुवमघोनामतद्धिते । ६ । ४ । ११३ ॥

(श्वयुवमघोनाम्-पष्ठचन्तम् । अतद्धिते-सप्तम्यन्तम् ॥) अत्रन्तानाम्
भसञ्ज्ञकानामेषामतद्धिते परे सम्प्रसारण स्यात् ॥

अन् जिनके अन्तमें हो ऐसे भसञ्ज्ञक श्वन्-(कुत्ता), युवन्-(त-

रुण), मघवन् (इन्द्र), इन शब्दोंको सम्प्रसारण हो, यदि तद्धित-का प्रत्यय परे न होय तो । मघ-उन्+अस् (मू० ३३) मघोनस् (मू० १२५।११३) मघोनः । मघोना । मघोने । मघोनः २ । मघोनोः २ । मघोनाम् । मघोनि । हे मघवन् ॥ एवं-श्वन् । इसी प्रकार श्वन्-शब्दके रूप होते हैं । और निम्न लिखित रूपोंके अतिरिक्त शेष रूप युवन्-केभी इवन्-की समान होते हैं । युवन्+शस् (मू० ३१९) से- । यु-उ-न्+अस् । इस दशमै (मू० ३१९) से यकारकृभी ' इ ' सम्प्रसारण प्राप्त है-॥

३२० न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् । ६ । १ । ३७ ॥

(न-नि० म० प० । सम्प्रसारणे-सप्त० । सम्प्रसारणम्-प्रथमा० ॥) सम्प्रसारणे पततः पूर्वस्य यणः सम्प्रसारणं न म्यात । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव जापकादन्त्यस्य यणः पूर्व सम्प्रसारणम् ॥

यदि सम्प्रसारण परे रहे तो पूर्वके यण्-कू सम्प्रसारण न हो । इस सूत्रके अनुसार यकारकू इकार नहीं होता, क्योंकि-सम्प्रसारण उकार परे है । यहाँ यह शंका नहीं हो सकती कि-प्रथम यकारकूही सम्प्रसारण करके पश्चात् वकारकू उकार-सम्प्रसारण कर लेंगे, कारण कि-इसी (३२०) सूत्रकेही विधानसे पहले अन्त्य यण्-कू सम्प्रसारण होता है अर्थात्-प्रथम ' य ' कू ' इ ' करनेसे (मू० ३२०) व्यर्थ हो जायगा । पूर्वोक्त उदाहरणमें (मू० ५३) से दीर्घ हो गया । यूनः । यूना । यूने । यूनः २ । यूनोः २ । यूनाम् । यूनि ॥ अर्वन्- (अश्व) । अर्वन्+सु (मू० २०० । १९८ । २०१)-अर्वा । हे अर्वन् । अर्वन्+औ-॥

३२१ अर्वणस्त्रसावनजः । ६ । ४ । १२७ ॥

(अर्वणः-पष्ठ्य० । तृ-प्र० । अर्मो-मप्र० । अनज-पष्ठ्य० ॥) नञ् राहितस्यावोन्नित्यस्यागम्य तृ इत्यन्तादेशो ननु मां पं । ऋ इत् ॥

नञ्ममास भिन्न जो अर्वन्-शब्द अंग तिसको तृ यह अन्तादेश हो, सु परे रहते न हो । अर्वन्+औ (मू० ३१८) अर्वन्ती २ ।

अर्वन्तः । अर्वन्तम् । अर्वतः । अर्वता । अर्वत्+भ्याम् (मू० ३२१ । ८३)-अर्वद्भ्याम् ३ । अर्वद्भिः । अर्वते । अर्वद्भ्यः २ । अर्वतः २ । अर्वतोः २ । अर्वताम् । अर्वति । अर्वत्सु ॥ अनञः किम्, अनर्वा य-ज्वत् ॥ नञ्भिन्न कहनेसे अनर्वन्-शब्दके रूप यज्वन्-शब्दकी समान होते हैं ॥ पथिन् (मार्ग) । पथिन्+सु । इस अवस्थामें—

३२२ पथिमथ्यभुक्षामात् । १ । ७ । ८५ ॥

(पथिमथ्यभुक्षाम्-षष्ठ्य० । आत्-प्रथमान्तम् ॥) एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात्सो परे ॥

पथिन् (मार्ग), मथिन् (मंथन करनेवाला), ऋभुक्षिन् (इंद्र), इन शब्दोंको आकार अन्तादेश हो सु-विभक्ति परे रहते । पथि-आ+सु । इस दशामें (मू० १९) से यण प्राप्त था, उसका बाधक निम्न सूत्र प्रवृत्त होता है—

३२३ इतोऽस्मर्वनामस्थाने । ७ । १ । ८६ ॥

(इतः-षष्ठ्य० । अन्-प्रथमा० । सर्वनामस्थाने-सप्तम्य० ॥) पथ्यादेरि-कारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने ॥

पथिन्, मथिन् और ऋभुक्षिन्-शब्दोंके इकारकू अकार हो सर्वनामस्थान परे रहते । पथ-आ+सु । इस अवस्थामें—

३२४ थो न्यः । ७ । १ । ८७ ॥

(थः-षष्ठ्य० । न्यः-प्रथमा० ॥) पथिमन्थस्य न्यादेशः सर्वनामस्थाने परे ॥

पथिन् और मथिन्-शब्दके थकारकू न्य आदेश हो । पन्थाः । पथिन्+औ (मू० ३२३ । ३२४) पन्थ्-अ-न्+औ (मू० ५३) से-पन्थानौ २ । पन्थानः । पन्थानम् । पथिन्+श (अ) स् । यहाँ (मू० ४९) से इन्-मात्रकी टि-संज्ञा होकर—

३२५ भस्य टेलोपः । ७ । १ । ८८ ॥

(भस्य-षष्ठ्य० । टेः-षष्ठ्य० । लोपः-प्रथमा० ॥) भस्य पथ्यादेष्टेलोपः स्यात् ॥

भ-संज्ञक जो पथिन् मथिन् और ऋभुक्षिन् शब्द उनकी टि-का लोप हो । पथः । पथा । पथिन्+भ्याम् (मू० २०१)-पथिभ्याम् ३ । पथिभिः । पथे । पथिभ्यः २ । पथः २ । पथोः २ । पथाम् । पथि । पथि-षु ॥ एवं मथिन् ऋभुक्षिन् ॥ इसी प्रकार मथिन् और ऋभुक्षिन्-श-ब्दोंके रूपभी जानो ॥ पञ्चन्शब्दो नित्यम्बहुवचनान्तः ॥ पञ्चन् (पांच) शब्द नित्यही बहुवचनान्त होता है । पञ्चन्+जस् । इस दशममें-॥

३२६ णान्ता षट् । १ । १ । २४ ॥

(णान्ता-प्रथमा० । षट्-प्रथमा० ॥) पान्ता नान्ता च सख्या षट्स-ञ्ज्ञा म्यात् ॥

संख्यावाची पकारान्त और नकारान्त-शब्दोंकी षट्-संज्ञा हो । पंचन्-शब्द नान्तसंख्यावाची होनेसे षट्-संज्ञक होकर (मू० २०९) से जश्शस्-का लुक् हो गया, तदनन्तर (मू० २०९) से नकारका लोप हुआ । पञ्च २ । पंचभिः । पंचभ्यः २ । पंचन्+आम् (मू० २९४)-पञ्चन्+न्+आम्-॥

३२७ नोपधायाः । ६ । ४ । ७ ॥

(न-लु० प० प० । उपधायाः-पष्ठच० ।) नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि ॥

नाम् परे रहते नकारान्तकी उपधा (मू० १९७) को दीर्घ हो । पंचान्+नाम् (मू० २०१)-पंचानाम् । पंचसु ॥ एवं सप्तन्-नवन्दशन्प्रभृतयः ॥ इसी प्रकार सप्तन्-(सात), नवन्-(नौ), दशन्-(दश) इत्यादिक शब्दोंके रूप होते हैं ॥ अष्टन् (आठ) ॥

३२८ अष्टन आ विभक्तौ । ७ । २ । ८४ ॥

(अष्टनः-पष्ठच० । आ-प्रथमसे विहित-साम्यन्तम्) अष्टन आत्व वा स्याद्वलादौ विभक्तौ परे ॥ चोः कुः सूत्रम् ॥

यदि हलादि-विभक्ति परे आ असिद्ध है । (मू० १६६) ॥

३- अष्टान्य और अष्टौ २ । ऋत्विजः ४ । ऋत्विजम् ।

(अष्टाभ्यः-पच० । औश्-प्रथमा० ॥) कृताकारादष्टनः परयोर्जश्-
शसोर्जश् ॥

जिस अष्टन्-शब्दको पूर्वोक्त (मू० ३२८) सूत्रसे आकार कर-
लिया हो उस अष्टन्-से परे जो जस् और शस् तिनको औश्
(औ) आदेश हो ॥

अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्व जापयति ॥

‘ अष्टभ्य औश् ’ ऐसा कहनेमें ‘ अष्टाभ्यः ’ यह दीर्घनिर्देश
जस् और शस् पर रहतेभी आकारादेशको बोधन कराता है, अर्थात्
यद्यपि जस् तथा शस्के पर रहते आत्वकी प्राप्ति नहीं है तथापि सू-
त्रकारने ‘ अष्टभ्यः ’ ऐसा लाघव छोड़कर ‘ अष्टाभ्यः ’ ऐसा जो
पढ़ा अनएव ज्ञात होता है कि, जस्-शस् पर रहतेभी आत्व होता
है । अष्टन्+जस् (मू० ३२८/५३/६२९)-अष्टा+औ (मू० ३९)-
अष्टौ २ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः २ । अष्टन्+आम् (मू० २९४/३२७ ।
२०१)-अष्टानाम् । अष्टासु ॥ आत्वाभावे-अष्ट पंचवत् ॥ जहां आ-
त्व नहीं होता उस पक्षमें अष्टन्-शब्दके रूप पंचन्-शब्दकी समान
होते हैं ॥

३३० ऋत्विग्दधृक्स्त्रगदिगुण्णिगंचुयुजिक्कुंचां च । ३।१।५९॥

(ऋच्-चाम (यद्वातक) पप्रचन्तम् । च-अ० प० ॥) एभ्यः क्तिन्
स्यात् । अच् सुप्युपपदे, युजिक्कुचोः केवलयोः, कुचनेलोपाभावश्च निपात्य-
ते । कर्ताविना ॥

ऋत्विज् (प्रति ऋतुमें यज्ञ करने वा करानेवाला), दधृक् (धार-
णकर्ता), स्त्रज् (माला), दिक् (दिशा), उण्णिक् (छंद),
अञ्चु (ग-यर्थ और पूजार्थ धातु २ । युजि (सम्मेलनार्थ धातु),
कुञ्ज् (अनान्वयार्थक), इनसे -संज्ञा होकृत्यय होय । परन्तु अञ्चु-
धातुसे, मन्त्रस्य टलापः । ७ । १ । युजि और कुञ्च यह दो
धातु भस्य-षष्ठ्य० । टेः-षष्ठ्य० । लोपः-प्रथ निपातन किया जाता है
पः स्यात् ॥

नहीं :

किं कुञ्-धातुके नकारका लोप (मू० ३७७) न हो । किन्-प्रत्ययके ककार-नकारकी (मू० १५६।३) से इत्संज्ञा है । ऋत्विञ्+किन्-ऋत्विञ्+वि । इस अवस्थामें (मू० ३४) से इकारकी इत्संज्ञा हो गई तौ । ऋत्विञ्+व् । इस दशामें (मू० १९९) से वकारकी अपृक्त-संज्ञा हो गई । उसका फल—॥

३३१ वरपृक्तस्य । ६ । १ । ६७ ॥

(वेः-पष्ठचन्तम् । अपृक्तस्य पष्ठचन्तः० ॥) अपृक्तस्य वस्य लोपः स्यात् ॥

अपृक्त-संज्ञक जो वि अर्थात् इकारेत्संज्ञक व उसका लोप हो । यदि सम्पूर्ण किन् लोप किया तौ, उसके करनेहीसे क्या फल हुआ सो दिखलाते हैं—॥

३३२ कृदतिङ् । ३ । १ । ९३ ॥

(कृत्-प्रथमाः । अतिङ्-प्रथमाः ॥) अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्सजः स्यात् ॥

(धातोः ३ । १ । ९१) इस सूत्रके अधिकारमें (अर्थात् तीसरे अध्यायकी समाप्ति पर्यन्त) जो तिङ्भिन्न प्रत्यय हैं उनकी कृत्-संज्ञा हो । किन्-प्रत्यय द्वितीयाध्यायका होनेके कारण कृत् माना जाकर (मू० १३७) से कृदन्तकी प्रातिपदिक-संज्ञा होकर स्वादि-प्रत्यय आते हैं । ऋत्विञ्+सु (मू० २००)—ऋत्विञ् । इस अवस्थामें—॥

३३३ किन्प्रत्ययस्य कुः । ८ । २ । ६२ ॥

(किन्प्रत्ययस्य-पष्ठचः । कुः-प्रथमाः ॥) किन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गान्तादेशः स्यात्पदान्ते । अस्यासिद्धत्वाच्चाः कुरिते कुत्वम् ॥

किन्-प्रत्यय जिस शब्दसे विहित हो उसको पदान्तमें कवर्ग अन्तादेश हो । पूर्वोक्तरूपमें ' चोः कुः ' सूत्रे कुर्ण होता है, कारण कि यह सूत्र उसकी अपेक्षा असिद्ध है । (मू० १६६।८३) ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजौ ० । ऋत्विजः ४ । ऋत्विजम् ।

ऋत्विजा । ऋत्विभ्याम् ३ । ऋत्विग्भिः । ऋत्विजे । ऋत्विग्भ्यः २ ।
ऋत्विजोः २ । ऋत्विक्षु ॥ युञ्+सु-॥

३३४ युजेरसमासे । ७ । १ । ७१ ॥

(युजेः-पष्ठच० । असमासे-सप्तम्यन्तम् ॥) युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । सयोगान्तलोपः । कुत्वेन नस्य ङः ॥

यदि समास न हो तौ सर्वनामस्थान परे रहते युञ्-कू नुम् (न्) आगम हो । यु-न्-ञ्+सु (मू० २००) से सुका लोप (मू० २४) से संयोगान्त जकारका लोप हो गया तब । युन् । इस दशममें-॥

३३५ चोः कुः । ८ । २ । ३० ॥

(चोः-पष्ठच० । कुः-प्रथमान्तम् ॥) चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च ॥

झल् परे रहते तथा पदान्तमें चवर्गकू कवर्ग हो । इस सूत्रमें नकारकू ङकार हुआ । युङ् ॥ अनुस्वारपरसवर्णौ ॥ युन्ञ्+औ । यहाँ (मू० ९६ । ९७) से अनुस्वार और परसवर्ण जकार होता है । युञ्औ २ । युञ्जः । युञ्जम् । नुम् न होकर- । युजः । युजा । युग्भ्याम् ३ । युग्भिः । युजे । युग्भ्यः २ । युजः २ । युजोः २ । युजाम् । युजि । युञ्+सु (मू० ३३५ । १७०)-॥ कपसंयोगे क्षः ॥ युक्षु ॥ असमासे किम् । सुयुक्, सुयुग् ॥ (मू० ३३४) में असमास कहनेसे-सुयुञ्+सु (मू० २०० । ३३५ । ८३ । १६६)-सु-युक्, (ग्र) । यहाँ नुम् नहीं होता, क्योंकि, यहाँ सु-के साथ समास है । सुयुजौ २ । सुयुजः २ । सुयुजम् । शेष रूप युञ्जकी समान जानो ॥ खञ् (पङ्क्तु) । खञ्ज्+सु (मू० २०० । २४) से ' सु ' और जकारका लोप हुआ । जब जकारकाही लोप हो गया तौ (मू० ७७) से जो नकारकू जकार हुआ था सोभी न रहा कारण कि-
“निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः” अर्थात्-जब निमित्तका अभाव होता है तब नैमित्तिक (निमित्तके आश्रयीभूत कार्य) काभी अभाव हो जाता है । खन् । खञ्औ । खन्ज्+भ्याम् (मू० २४) खन्भ्याम् । खन्सु । हे खन् ॥ राज्+सु-॥

३३६ ब्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः।८।२।३६॥

(छशाम् (तक) षष्ठ्यन्तम् । षः प्रथमा० ॥) ब्रश्चादीनां सप्तानां छशान्तयोश्च षकारोऽन्तादेशः स्याज्ज्ञलि पदान्ते च । जश्त्वचत्वे ॥

ब्रश्च १ भ्रस्ज २ सृज ३ मृज ४ यज ५ राज ६ भ्राज ७ सात
तौ इन पूर्वोक्त शब्दोंको और छकारान्त वा शकारान्त शब्दोंको षकार
अन्तादेश हो झट् परे रहते और पदान्तमें, उस षकारको (मू०
१६६ । ८३) से जश् और चर् हो । राष्+सु (मू० २००) राट्,
इ । राजौ २ । राजः । राज्ञ्+भ्याम् (मू० ३३६ । ८३), राट्भ्या-
म् । राज्ञ्+सुप् (मू० ३३६ । ८३ । १०३)-राट्सु, राट्सु ॥ एवं
विभ्राट् । देवेट् । विश्वसृट् ॥ इसी प्रकार-विभ्राट् (विशेष शोभित),
देवेट् (देवप्रीत्यर्थ यज्ञ करनेवाला), विश्वसृट् (विधाता)-शब्द-
के रूप होते हैं ॥ परि-ब्रज्-॥

३३७ (परौ व्रजेः षः पदान्ते) ॥

परावुपपदे व्रजेः क्तिप् स्यात् दीर्घश्च पदान्तविषयं पत्व च । सर्वं परि-
त्यज्य व्रजतीति परिव्राट् ॥

व्रज-(गतौ) धातुसे परि-उपपद (प्रथम) हो तां क्तिप्-प्रत्यय
और दीर्घ हो तथा पदान्त-विषयमें पत्वभी हो । क्तिप्का पूर्ववत् सर्वा-
पहारी लोप होता है । जो सम्पूर्णको परित्याग कर चला जाय वोह,
परिव्राट्-(संन्यासी) । परिव्राष+सु (मू० २०० । १६६ । ८३)
परिव्राट्-इ । परिव्राजौ । परिव्राजः । परिव्राज्ञ्+भ्याम् (मू० ३३७ ।
८३)-परिव्राट्सु, परिव्राट्सु ॥ विश्व-राज्ञ्+सु
(मू० २०० । १६६ । ८३) विश्व-राट् (इ)-इस अवस्थामें-॥

३३८ विश्वस्य वसुराटोः । ६ । ३ । १२८ ॥

(विश्वस्य-षष्ठ्य० । वसुराटोः-सप्तम्य० ॥) विश्वशब्दस्य दीर्घः स्या-
द्वसौ राट्सुन्दे च परे । राडिति पदान्तोपलक्षणम् ॥

विश्व-शब्दको दीर्घ हो वसु और राट्-शब्दके परे रहनेपर । सूत्रमें

कू क्रमसे युव और आव-आदेश हों विभक्ति परे रहते । युव+अद्+औ । आव+अद्+औ (मू० ३४३) युव+औ । आव+औ-॥

३४५ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् । ७ । २ । ८८ ॥

(प्रथमायाः-पष्ठच० । च-अ० प० । द्विवचने-सप्त० । भाषायाम्-सप्त० ॥) औडचेतयोरात्व लोके ॥

औड् परे रहते युष्मद् और अस्मद्-शब्दकू आकार हो लोकमें, अर्थात् वेदमें न हो । (मू० ३४१।५३) युवाम् २ । आवाम् २ । युष्मद्+जस् । अस्मद्+जस् (मू० ३४१)-युष्मद्+अम् । अस्मद्+अम्-॥

३४६ यूयवयौ जसि । ७ । २ । ९३ ॥

(यूयवयौ-प्रथमा० । जसि-सप्तम्य० ॥) अनयोर्मपर्यन्तस्य यूयवयौ स्तो जसि ॥

जस परे रहते युष्मद् और अस्मद्-शब्दके मपर्यन्त-भागकू क्रमसे यूय और वय हों (मू० ३४३) यूयम् । वयम् । युष्मद्+अम् । अस्मद्+अम् । इस दशमं-॥

३४७ त्वमावेकवचने । ७ । २ । ९७ ॥

(त्वमौ-प्रथमा० । एकवचने-सप्त० ॥) एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

एकके वाची युष्मद्-अस्मद्-के मपर्यन्त-भागको त्व और म यह आदेश क्रमसे हो विभक्ति परे रहते । (मू० ३४१) त्व+अम् । अह+अम् । ऐसी अवस्थामं-॥

३४८ द्वितीयायाश्च । ७ । २ । ८७ ॥

(द्वितीयायाम्-सप्त० । च-अ० प० ॥) अनयोरात्स्यात् ॥

द्वितीया-विभक्ति परे रहतेभी युष्मद् और अस्मद्-शब्दकू आकार होय । त्वाम् । माम् । युष्मद्+शस् । अस्मद्+शस्-(मू० १।१६) ॥

३४९ शसो न । ७ । १ । २८ ॥

(शसः-पष्ठच० । न-निर्विभक्तिक पदम् ॥) आभ्या शसो नः स्यादमोपवादः ॥

युष्मद् और अस्मद्-शब्दोंसे परे जो शस् तिसे न-आदेश हो । यह सूत्र अम् (मू० ३४१) का अपवाद है। (मू० ८९)-युष्मद्+न्म् । अस्मद्+न्स् (मू० २४।३४३।३४८) युष्मान् । अस्मान् ॥ युष्मद्+(टा) आ । अस्मद्+(टा) आ-॥

३५० योऽचि । ७ । २ । ८९ ॥

(यः-प्रथमा० । अचि-सप्तम्य० ॥) अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः ॥

जिसको कोई आदेश न हुआ हो ऐसी अजादि-विभक्ति परे रहते युष्मद्-अस्मद्-शब्दकू यकार-आदेश हो । (मू० ३४७)-त्व-अ-य+आ । म-अ-य+आ (मू० ३०२।५३)-त्वया । मया । युष्मद्+भ्याम् । अस्मद्+भ्याम् । (मू० ३४४) युव-अद्+भ्याम् । आव-अद्+भ्याम् । इस प्रकार होनेपर-॥

३५१ युष्मदस्मदोरनादेशे । ७ । २ । ८६ ॥

(युष्मदस्मदोः-पष्ठच० । अनादेशे-सप्त० ॥) अनयोगकारः स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ ॥

अनादेश अर्थात्-जिसको कोई आदेश न हुआ हो ऐसी हलादि-विभक्ति परे रहते युष्मद्-अस्मद्-शब्दको आकार हो । यहां अन्त्य-दकारकू आकार होकर (मू० ५३)-से । युवाभ्याम् ३ । आवाभ्याम् ३ । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मद्+डे । अस्मद्+डे ॥

३५२ तुभ्यमहौ डयि । ७ । २ । ९५ ॥

(तुभ्यमहौ-प्रथमा० । डयि-सप्तम्य० ॥) अनयोर्मपर्यन्तस्य तुभ्यमहौ स्तो डयि ॥

डे परे रहते युष्मद्-अस्मद्-शब्दोंके मपर्यन्त-भागको क्रमसे तुभ्य और महा-आदेश हों । तदनन्तर (मू० ३४१ । ३४३) का कार्य होय । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्मद्+भ्यस् । अस्मद्+भ्यस्-॥

३५३ भ्यसोऽभ्यम् । ७ । १ । ३० ॥

(भ्यसः-षष्ठ्य० । अभ्यम्-प्रथमा० ॥) आभ्याम्परस्य भ्यसोऽभ्यमादेशः स्यात् ॥

युष्मद्-अस्मद्-शब्दोंसे परे भ्यस्-कू अभ्यम्-आदेश हो । (मू० ३४३) युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । युष्मद्+ङसि । अस्मद्+ङसि (मू० ३४७ । ३४३)-त्व+ङसि । म+ङसि । फिर-॥

३५४ एकवचनस्य च । ७ । १ । ३२ ॥

(एकवचनस्य-षष्ठ्य० । च-अव्य० ॥) आभ्यां ङसेरत् स्यात् ॥

युष्मद् और अस्मद्-शब्दके परे जो ङसि उसके स्थानमें अत् होय । त्व+अत् । म+अत् (मू० ३०२)-त्वत् । मत् । युष्मद्+भ्यस् । अस्मद्+भ्यस् । यहां अद्-भागका लोप होकर-॥

३५५ पञ्चम्या अत् । ७ । १ । ३१ ॥

(पञ्चम्याः-षष्ठ्य० । अत्-प्रथमा० ॥) आभ्याम्पञ्चम्या भ्यसोऽस्यात् ॥

यदि युष्मद् और अस्मद्-शब्दसे परे पञ्चमी-विभक्तिका प्रत्यय भ्यस् होय तौ उसका अत् हो जाय । युष्मत् । अस्मत् । युष्मद्+ङम् । अस्मद्+ङम् । इस अवस्थामें-॥

३६६ तवममौ ङसि । ७ । २ । ९६ ॥

(तवममौ-प्रथमा० । ङसि-सप्तम्य० ॥) अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

ङस् परे रहते युष्मद्-अस्मद्-के मपर्यन्त-भागको क्रमसे तव और मम-आदेश हों । और अद्-भागका लोप होकर । तव्+ङस् । मम्+ङस् । ऐसी सिद्धि होने पर-॥

३६७ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् । ७ । १ । २७ ॥

(युष्मदस्मद्भ्याम्-पच० । ङसः-षष्ठ्य० । अश्-प्रथमा० ॥)

युष्मद्-अस्मद्-शब्दसे परे जो ङस् उसको अश्-आदेश हो । (मू० ५८) तव्+अश् । मम्+अश् (मू० ३ । ५) तव । मम ।

३६६ यहांसे मूलक भ्रममें लगे हैं, द्वितीयावृत्तिमें ठीक हो जायेंगे ।

युष्मद्+ओस् । अस्मद्+ओस् (मू० ३४४ । ३५०) युवयोः २ ।
आवयोः २ । युष्मद्+आम् । अस्मद्+आम् (मू० ३४३) युष्म+
आम् । अस्म+आम् । इति अवस्थामे—॥

३६८ साम आकम् । ७ । १ ३३ ॥

(सामः-पष्ठच० । आकम्-प्रथमा० ॥) आभ्याम्परस्य साम आक
स्यात् । भाविनः सुतो निवृत्त्यर्थं ससुङ्गनिर्देशः ॥

युष्मद् और अस्मद्-शब्दसे परे जो साम् अर्थात् विद्यमान जो
आम् और भविष्यत् जो सुट् उसके स्थानमें आकम्-आदेश हो ।
यहां भविष्यत्-सुट्की निवृत्ति करनेके अर्थ सुट्-सहित आम्-का
निर्देश किया है । तदनन्तर (मू० ५३) से दीर्घ हो जाय । युष्मा-
कम् । अस्माकम् । युष्मद्+ङि (ङ) । अस्मद्+ङि (ङ) (मू० ३४७ ।
३५०)-त्वयि । मयि । युष्मद्+सु । अस्मद्+सु (मू० ३५१/५३)
युष्मासु । अस्मासु । जो इन दो शब्दोंमें विशेषता है उसको निम्न
लिखित चार सूत्रोंसे स्पष्ट लिखते हैं—॥

३६९ युष्मदस्मदोः पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वाच्चावौ । ८।

१ । २० ॥

(युष्मदस्मदोः-पष्ठच० । पष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोः-पष्ठच० । वाच्चा-
वौ-प्रथमान्तम् ॥) पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः पष्ठ्यादिविशिष्टयोरनयो-
र्वा नौ इत्यादेशौ स्तः ॥

जो पष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयासे युक्त युष्मद् और अस्मद्-शब्द पदसे
तौ परे हों और पाद (श्लोकके चरण) की आदिमें न हों तौ उनको

१ युष्मद्+आम् । अस्मद्+आम् । यहा 'शेषे लोप' में अन्यदकारका लोप करने-
पर 'आमि सक्ताम् सुट्' इस सूत्रमें सुट्की प्राप्ति ह कारण कि अब आम् अदन्तसे
परेमी है, यदि सुट्का आगममी मान लिया जाय तामी आकम् हो जाता है । और
'शेषे लोप' सूत्रमें दो पक्ष हैं—एकम् तौ टि-का लोप माना है, दूसरेमें आदेशसे श-
पका लोप माना है, पूर्वपक्षमें तौ सुट्की प्राप्तिही नहीं है, परन्तु मुकुमारमति-विद्यार-
सिन्धोका दूसरा पक्ष ग्रहण करनेमें सुगमता रहगी और सुट्-सहित निर्देशकी शक्तामी
सहजमेंही निवृत्त हो जायगी ।

'वज्रगन्तमष्टाचाय'

क्रमसे वाम् और नौ यह आदेश हो जाय । निम्न लिखित तीन सूत्रोंसे बांधित होकर यह सूत्र केवल द्विवचनमेंही लगता है ॥

३७० बहुवचनस्य वस्त्रसौ । ८ । १ । २१ ॥

(बहुवचनस्य-षष्ठ्य० । वस्त्रसौ-प्रथमा० ॥) उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिवहुवचनान्तयोर्वस्त्रसौ स्तः ॥

पदसे परे अपादादिमें स्थित षष्ठी-चतुर्थी-द्वितीयाके बहुवचन-सहित युष्मद्-अस्मद्-कू क्रमसे वस् (वः) और नस् (नः) आदेश हों ॥

३७१ तेमयावेकवचनस्य । ८ । १ । २२ ॥

(तेमयो-प्रथमा० । एकवचनस्य-षष्ठ्यन्तम् ॥) उक्तविधयोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्तेमे एतौ स्तः ॥

पूर्वोक्तविधिमें षष्ठी-चतुर्थी-के एकवचनान्त युष्मद्-अस्मद्-शब्द-कू क्रमसे त और मे आदेश हों-॥

३७२ त्वामौ द्वितीयायाः । ८ । १ । २३ ॥

(त्वामौ-प्रथमा० । द्वितीयायाः-षष्ठ्यन्तम् ॥) उक्तविधयोः द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वामा इत्यादेशौ स्तः ॥

पूर्वोक्तविषयमें द्वितीया-विभक्तिके एकवचन-सहित युष्मद्-अस्मद्-शब्दको क्रमसे त्वा और मा आदेश हों,-॥

वचन	द्वितीया	आदेश	चतुर्थी	आदेश	षष्ठी	आदेश
एकवचन.	त्वाम्	त्वा	तुभ्यम्	ते	तव	ते
द्विवचन.	युवाम्	वाम्	युवाभ्याम्	वाम्	युवयो	वाम्
बहुवचन.	युस्मान्	व	युष्मभ्यम्	व	युष्माकम्	व
वचन	द्वितीया	आदेश	चतुर्थी	आदेश	षष्ठी	आदेश
एकवचन.	माम्	मा	मह्यम्	मे	मम	मे
द्विवचन.	आवाम्	नौ	आवाभ्याम्	नौ	आवयो	नौ
बहुवचन.	अस्मान्	न	अस्मभ्यम्	नः	अस्माकम्	न

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह, दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः ।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः, पातु वामपि नौ विभुः ॥ १ ॥

सुख वा नौ ददात्वीशः, पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याहो नः शिव वो नो, दद्यात्सेव्योऽत्र व स नः ॥ २ ॥

श्रीशः—लक्ष्मीपती त्वा (त्वाम्) तुझको मा (माम्)—मुझ-
को अपि—भी इह—इस संसारमें अवतु—रक्षा करें। सः—वोही
परमेश्वर ते—(तुभ्यम्) तेरे अर्थ मे—(मह्यम्) मेरे अर्थभी शर्म-
कल्याण दत्तात्—देवें। सः—हरिः—वोह भगवान ते—(तव) तेरा
मे—(मम) अपि—मेराभी स्वामी—स्वामी है, विभुः—सर्वव्यापक
नारायण वाम्—(युवाम्) तुम दोनोंको नौ—(आवाम्) अपि—ह-
म दोनोंकोभी पातु—पालन करें ॥ १ ॥ ईशः—ईश्वर वाम्—(युवा-
भ्याम्) तुम दोनोंके अर्थ नौ (आवाम्) हम दोनोंके अर्थ
सुखम्—सुख ददातु—देवें, हरिः—परमात्मा वाम्—(युवयोः)
तुम दोनोंका नौ—(आवयोः) हम दोनोंकाभी पतिः—स्वामी है।
सः—वोही वः—(युष्मान्) तुमको नः—(अस्मान्) हमको अव्यात्-
पालन करे, वः—(युष्मभ्यम्) तुम्हारे निमित्त नः—(अस्मभ्यम्) हमारे
निमित्त शिवम्—कल्याण दद्यात्—दे, सः—वोही परमेश्वर वः—
(युष्माकम्) तुम्हारे नः—(अस्माकम्) हमारे संबन्धः—सेवन करने
योग्य है ॥ २ ॥ इति ॥ पदात् परयोः किम् ॥ पदसे परे कहनेके
कारण ' त्वाम्पातु ' इत्यादिमें उक्त आदेश नहीं होता ॥ अपादादौ
किम् ॥ पादकी आदिमें न हों, ऐसा कहनेसे ' अस्मान् कृष्णः सर्व-
दावतु ' यहाँ पादकी आदिमें आदेश न हो जाय ॥

३७३ (एकतिङ् वाक्यम्) ॥

जिसमें एक तिङ् अर्थात् एकही क्रिया हो उसको वाक्य कहते
हैं। इसका फल—॥

३७४ (एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) ॥

युष्मद्—अस्मद्—शब्दोंको जो आदेश उक्त चार सूत्रोंसे कहे हैं

वोह आदेश एकवाक्यमेंही हों अर्थात् जहां एकही क्रिया हो तहां आदेश हों । जैसे—शालीनां ते ओदनं दास्यामि ॥ चावलोंका भात में (ते) तुझको दूंगा, यहां ' दास्यामि ' इस एक क्रियाके होनेसे ' ते ' आदेश हो गया ॥ ते- न ॥ ' एकतिङ् ' कहनेसे यहां नहीं होता ' ओदनं पच तव प्यति ' क्योंकि यहां ' पच ' और ' भविष्यति ' यह दो क्रिया ह ॥

३७५ (एते वान्नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः) ।
अन्वादेशे तु नित्यं स्युः ॥

यह वाम् और नौ-आदि आदेश अनन्वादेशमें विकल्प करके हों । और अन्वादेश (मू० ३०८) में तौ नित्यही होय । “ धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति वा ” यहां अन्वादेश न होनेसे तव-कू ते-आदेश विकल्पसे हुआ और ' तस्मै ते नमः ' अर्थात्-धाता जिसका भक्त है उसी तुझको नमस्कार है, यहां अन्वादेशमें तुभ्यं-कू ते-आदेश नित्यही हुआ ॥

सुपाद् (सुन्दर चरणवाला) । सुपाद्+सु (मू० २००।१६६)—
सुपात् (ढ) । सुपादौ २ । सुपादः । सुपादम् । सुपाद्+श
(अ) स्र-॥

३७६ पादः पत् । ६ । ४ । १३० ॥

(पादः पष्ठच० । पत्-प्रथमा० ॥) पाच्छब्दान्त यदग भ तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः ॥

पाद्-शब्द जिसके अन्तमें हो ऐसा जो भ-संज्ञक अंग उसके अवयव पाद्-शब्दकू पद्-आदेश हो । सुपदः । सुपदा । सुपाद्भ्याम् ३ । सुपाद्भिः । सुपदे । सुपाद्भ्यः २ । सुपदः २ । सुपदोः २ । सुपदाम् । सुपदि । सुपात्सु ॥

अग्रिमथ् (मंथनकर अग्रिका निकालनेवाला) । अग्रिमथ्+सु ।
(मू० २००।८३।१६६) अग्रिमत्-द् । अग्रिमथौ २ । अग्रिमथः २ ।

अग्निमथम् । अग्निमथा । अग्निमथ्+भ्याम् (मू० ८३) अग्निम-
द्रचाम् ३ । अग्निमद्भिः । अग्निमथे । अग्निमद्भ्यः २ । अग्निमथः २ ।
अग्निमथोः २ । अग्निमथाम् । अग्निमथि । अग्निमत्सु ॥

३७७ अनिदितां हल उपधायाः कृति । ६ । ४ । २४ ॥

(अनिदिताम्-पप्रच० । हलः पप्रच० । उपधायाः-प० । कृति-सप्त० ॥)
हलन्तानामनिदितामगानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति । तुम् । संयो-
गान्तलोपः । नस्य कुत्वेन डः ॥

जिसके नकारकी इत्संज्ञा न होती हो ऐसा जो हलन्त-अंग उस-
की उपधाके नकारका लोप हो कित् वा डित्-प्रत्यय पर रहते ।
प्राञ्च् (पूर्वादिशा) यहाँ प्र-पूर्वक अञ्चु-धातुमें (म० ३३०) करके
जो कित्-प्रत्यय होकर लोप हो जाता है, उस लुप्त किन्-को कित्
पर मानकर अञ्चुमें जिस नकारको चकार पर रहते (म० ७७) से
अकार हो रहा है उसी नकारका लोप हो गया । प्राञ्च्+सु । इस
दशामे (म० ३१८) से नुम् हुआ । प्रान्च्+सु- (म० २०० । २४)
प्रान् । इस अवस्थामें (म० ३३३) नकारकृ ड-कार हुआ तौ ।
प्राङ् । प्राञ्चौ २ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । प्राञ्च्+ञ (अ) स् ॥

३७८ अचः । ६ । ४ । १३८ ॥

(पप्रचन्तम् ॥) लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥

जिमक नकारका लोप हो गया हो ऐसे अञ्चु-धातुके भ-संज्ञक
अकारका लोप हो । प्र-ञ्+अम् । फिर-॥

३७९ चौ । ६ । ३ । १३८ ॥

(मप्रच्यन्तम् ॥) लुप्तनकाराकारेऽञ्चतेर्भे प्रवृत्त्याणो दीर्घः स्यात् ॥

जिमके नकार और अकारका लोप हो गया हो ऐसे अञ्चु-धातुके
पर रहते प्रवृत्ती अण्-को दीर्घ हो । इसमें ' प्र ' के अकारको

१ यद्यपि ' प्राञ्च ' इस प्रयोगमें प्रथम अकारका लोप आया, फिर दीर्घ आया अतः
अकारका लोप व्यर्थ ही जान होता है, परन्तु ' प्रति-पञ्च शम् ' इस अवस्थामें अकारका
लोप होकर पुन अण् अर्थात् तत्प्रागेत्तमवती द्वाकाको दाघ कर ' प्रतोच ' ऐसा रूप सिद्ध

पुनः दीर्घ हो गया । प्राचः । प्राचा । प्राच्+भ्याम् (मू० ३३५।८३)
 प्राग्भ्याम् ३ । प्राग्भिः । प्राचे । प्राग्भ्यः २ । प्राचः २ । प्राचोः २ ।
 प्राचाम् । प्राचि । प्राच्+सु (मू० ३३५ । ८३ । १७०) प्राक्षु ॥
 प्रत्यञ्च् (सर्वमें गमन कर्त्ता) । प्रत्यञ्च्+सु (मू० ३७७ । ३१८ ।
 २०० । २४ । ३३३ से) प्रत्यङ् । प्रत्यञ्च्+शस् (मू० ३७७ ।
 ३७८ । ३७९ से) प्रतीचः । प्रत्यच्+भ्याम् (मू० ३३५ । २३)
 प्रत्यग्भ्याम् । प्रत्यक्षु । इसी प्रकार-उदङ् । उदञ्चौ २ । उदञ्चः ।
 उदञ्च्+शस् । (मू० ३७७) से । उदच्+अम् । इस अवस्थामें-॥

३८० उद ईत् । ६ । ४ । १३९ ॥

(उदः-पञ्च० । ईत्-प्रथमा० ॥) उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चते-
 र्भस्याकारस्य ईत् ॥

उद्-उपसर्गसे परे जिसके नकारका लोप हो गया हो ऐसे अञ्चु-
 धातुके भ-संज्ञक अकारको ईकार हो । उदीचः । उदीचा । उद-
 ग्भ्याम् । उदक्षु ॥ सम्-अञ्च्+किन् । किन्का सर्वापहारी लोप हो
 गया । सम्-अञ्च् । इस अवस्थामें-॥

३८१ सम्ः समि । ६ । ३ । १३ ॥

(सम्ः-षष्ठ्य० । समि-इति निर्विभक्तिकम् ॥) अप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे ॥

जिसके अन्तमें प्रत्यय न हो ऐसे अञ्चु-धातुके परे रहते सम्-कू
 समि-आदेश हो । इस सूत्रसे समि-आदेश होकर (मू० १९ से)
 ण् हो गया तौ पूर्ववत् साधुत्व होकर-। सम्यङ् । सम्यच्+शस्
 (मू० ३७७ । ३७८ । ३७९ से) समीचः । सम्यग्भ्याम् । सम्यक्षु ॥
 सह+अञ्चु । यहाँ-॥

३८२ सहस्य सध्रिः । ६ । ३ । १५ ॥

(सहस्य-षष्ठ्य० । सध्रिः-प्रथमा० ॥) अप्रत्ययान्तेऽञ्चौ परे ॥

हाता है । अतः अकारलोपका व्यर्थ समझनाही व्यर्थ है । और धियाभिलाषियोको ऐसेही
 प्रयोगोमे उक्त दो सूत्रोकी चरितार्थता स्पष्ट रूपसे ध्यानमे आवेगी ।

जिसके अन्तमें प्रत्यय न हो ऐसे अञ्चु-धातुके परे रहते सह-कू सधि-आदेश हो । इस सूत्रसे सधि-आदेश होकर (म० १९) से यण होता है, और पूर्वकी समान साधन है । सध्यङ् । सधीचः । सध्यग्भ्याम् । सध्यक्षु ॥ तिरस्-अञ्चु । यहाँ-॥

३८३ तिरसन्तिर्यलोपे । ६ । ३ । ९४ ॥

(तिरस्-पृष्ठः । तिर्यलोपे-सप्तः ॥) अलुप्ताकारिऽचर्त्ता वप्रत्ययान्ते परे तिरसन्तिर्योदेशः ॥

जिसके अकारका लोप न हुआ हो और जिसके अन्तमें कोई प्रत्यय न हो ऐसे अञ्चु-धातुके परे रहते तिरस्-को तिरि-आदेश हो । (म० १९) से यण और साधुत्व पहलेकी समान जानो । तिर्यङ् । इत्यादिः ॥ प्र-अञ्च = प्राञ्च्+सु । इस अवस्थामें-॥

३८४ नाञ्चः पूजायाम् । ६ । ४ । ३० ॥

(न-नि० म० ५० । अच पृष्ठः । पूजायाम् सप्तम्यः ॥) पूजा-र्थम्यांचनेरुपधाया नम्य लोपो न ॥

पूजा-अर्थवाले अञ्चु-धातुकी उपधाके नकारका लोप न हो । तौ (म० २०० । २४) से-प्रान्-(म० ३३३) प्राङ् । प्राञ्चौ २ । प्राञ्चः । प्राञ्चम् । नलोपाभावादलोपो न । प्रान्+शस् । इस अवस्थामें नकारका लोप न होनेके कारण 'अचः' से अकारका लोप भी नहीं होता । प्राञ्चः । प्राञ्चा । प्राञ्च्+भ्याम् (म० २४ । ३३३) प्राङ्भ्याम् ३ । प्राङ्भि । प्राञ्चे । प्राङ्भ्यः २ । प्राञ्चः २ । प्राञ्चोः २ । प्राञ्चाम् । प्राञ्चि । प्राञ्च्+सु (म० २४ । ३३३ । १७०) से-प्राङ्+सु, (म० १०५) प्राङ्क्षु, प्राङ्सु ॥ एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः ॥ इसी प्रकार पूजा-अर्थमें प्रत्यङ्-आदिके रूप होते हैं ॥ कुञ्च्+सु-(म० २०० । २४ । ३३३) कुङ् । कुञ्चौ । कुञ्चः । कुञ्चम् । कुङ्क्षु, कुङ्सु । सरलताके हेतु सब रूप नहीं लिखे ॥ पयोमुचमेव । पयोमुच्+सु (म० २०० । ३३५ । १६६ । ८३) पयोमुक्ष् । पयोमुचौ २ । पयोमुचः । पयोमुग्भ्याम् । पयो-

मुक्षु ॥ महत् (बडा) । महत्+सु (मू० ३१८) मह-न्-त्+सु ।
इस दशममें—॥

३८५ सान्तमहतः संयोगस्य । ६ । ४ । १४ ॥

(सान्तमहतः-षष्ठ्य० । संयोगस्य-पष्ठ्य० ॥) सान्तसंयोगस्य मह-
तश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

सकारान्त-संयोग और महत्-शब्दका जो नकार उसकी उपधा-
को दीर्घ हो सम्बुद्धिभिन्न सर्वनामस्थान परे रहते । महान्-त्+सु-
(मू० २००।२४) महान् । महान्तौ २ । महान्तः । हे महन् । महा-
न्तम् । महतः । महता । महत्+भ्याम्-(मू० ८३) महद्भ्याम् ३ ।
महद्भिः । महते । महद्भ्यः २ । महतः २ । महतोः २ । महताम् ।
महति । महत्सु ॥ धी-से मतुप्-प्रत्यय होकर धीमत्-शब्द सिद्ध
होता है । धीमत्+सु—॥

३८६ अत्वसन्तस्य चाऽधातोः । ६ । ४ । १४ ॥

(अत्वसन्तस्य-षष्ठ्य० । च-अव्यय० । अधातोः-पष्ठ्यन्तम् ॥) अ-
त्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासबुद्धौ सौ परे ॥

अतु जिसके अंतमें हो उसकी उपधाकू और धातुकू छोडकर अ-
सन्तको दीर्घ हो असम्बुद्धि-सु परे रहते । धीमात्+सु-(मू० ३१८ ।
२००।२४) धीमान् । धीमत्+औ (मू० ३१८) धीमन्तौ २। धीम-
न्तः २ । हे धीमन् ॥ शसादौ महद्भत् ॥ शसादि-विभक्तिमें महत्-श-
ब्दकी समान रूप होते हैं ॥ भातर्दवतुः । द्वित्वसामर्थ्यादभस्यापि
टेलोपः॥ 'भा दीर्घा' धातुसे डवतु-प्रत्यय होता है । यद्यपि डवतु परे
रहते भ-संज्ञा नहीं है, तथापि डवतुमें जो डकारकी इत्संज्ञा की है
इस द्वित्वसामर्थ्यसही (मू० २६१) करके टि-का लोप हो जाता है ।
भवत्+सु-(मू० ३१८ । २०० । २४) भवान् । भवन्तौ । भवन् ।
शेष रूप महत्-शब्दकी समान होते हैं ॥ शत्रन्तस्य तु भ्राषियोंको ऐसी
भवत् शतृ-प्रत्ययान्त है तत्र—' भवन् ' रूप होता है ।

शतृ-प्रत्यय अत्वन्त न होनेके कारण उक्त (मू० ३८६) सूत्रसे दीर्घ नहीं होता । शेष रूप उसी प्रकार जानें॥ ददत्+सु-॥

३८७ उभे अभ्यस्तम् । ६ । १ । ५ ॥

(उभे-प्रथमा० । अभ्यस्तम् प्रथमा० ॥) पाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

छठे अध्यायके द्वित्वप्रकरणमें जो दो विधान किये हैं वोह दोनों अभ्यस्त-संज्ञक हों । उक्त उदाहरणें ' श्लो ६ । १ । १० ॥ ' इस षष्ठाध्यायके सूत्रसे द्वित्व हुआ है, अतएव अभ्यस्त-संज्ञा मानी गई । अभ्यस्त-संज्ञाका फल-॥

३८८ नाभ्यस्ताच्छतुः । ७ । १ । ७८ ॥

(न-नि० प० । अभ्यस्तात्-पच० । शतुः-पष्ठच० ॥) अभ्यस्तात्परस्य शतनुम् न ॥

अभ्यस्त-संज्ञकसे पर जो शतृ-प्रत्यय तिसको नुम् न हो । उक्त प्रयोगमें जो (मू० ३१८) से नुम् प्राप्त था, उसका निषेध होकर (मू० २००) से सु-का लोप हो गया । ददत् . (मू० ८३) ददद् । ददत्तौ २ । ददतः २ । ददता । ददद्भ्याम् । ददत्सु ॥ जक्षत् (खानेवाला) । जक्षत्+सु । यद्वांभी (मू० ३१८) से नुम्-की प्राप्ति है । परन्तु-॥

३८९ जक्षित्यादयः षट् । ६ । १ । ६ ॥

(जक्षित्यादयः-प्रथ० । षट्-प्रथमा० ॥) षट् धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एतेऽभ्यस्तसंज्ञाः स्युः ॥

छै धातुएँ तौ और तथा सातमा जक्ष-धातु यह अभ्यस्त-संज्ञक होय । उक्त उदाहरणमें जक्ष-की अभ्यस्त-संज्ञा होनेके कारण (मू० ३८८) से नुम्का निषेध होकर (मू० २००) से सुका लोप हो गया ।

१ आर छै धातु यह हे नाप्रत १, शक्तिन २, शामन् ३, चकामत् ४, दीध्यत् ५, वेव्यत् ६-“ दीर्घावेव्योऽन्वेऽपि छान्दसमन्वात् व्यन्येन परस्मैपदम् ” अयात्-‘ दीर्घाड् ’ और ‘ वी-डि ’ इन पिछले दो धातुओंके द्वित्व होनेपरभी सूत्रपाठ होनेमें परस्मैपद हो जाता है । अन्यथा द्वित्-धातुमें आत्मनेपद होता है ।

जक्षत् (दृ) । जक्षतौ २ । जक्षतः २ । जक्षतम् । जक्षता । जक्षद्भ्याम् ३ ।
जक्षद्भिः । जक्षते । जक्षद्भ्यः २ । जक्षतः २ । जक्षतोः २ । जक्ष-
ताम् । जक्षति । जक्षत्सु ॥ एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चका-
सत् ॥ इसी प्रकार जाग्रत् (जागनेवाला), दरिद्रत् (दरिद्री होने-
वाला), शासत् (शिक्षक), चकासत् (प्रकाशक), शब्दोंके रूप
होते हैं ॥ गुप्- (रक्षक) । गुप्+सु (मू० २०० । ८३ । १६६)
गुप्, गुब् । गुपौ २ । गुपः २ । गुपम् । गुपा । गुप्+भ्याम्-
(मू० ८३) गुब्भ्याम् ३ । गुब्भिः । गुपे । गुब्भ्यः २ । गुपः २ ।
गुपोः २ । गुपाम् । गुपि । गुप्सु । यहाँ 'खरि च' से पकारही रहता
है ॥ तत्+दृश्-॥

३९० त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् । ३ । २ । ६० ॥

(त्यदादिषु-सप्त० । दृशः-पष्ठच० । अनालोचने-सप्त० । कञ्-प्रथ-
मा० । च-अ० १०॥) त्यदादिषूपपदेषु अज्ञानार्थदृशः कञ् चात् किन् ॥

जब त्यद्-आदि शब्द उपपद हों तौ अज्ञान-अर्थवाले दृश-धातुसे
कञ्-प्रत्यय हो, सूत्रमें चकार लिखनेसे ज्ञात होता है कि-किन्-प्र-
त्ययभी हो। उक्तप्रयोगमें किन्-प्रत्ययका सर्वापहारी लोप कर दिया,
तदनु स्वादि-प्रत्यय आये । तत्+दृश्+सु (मू० २००)-॥

३९१ आ सर्वनाम्नः । ६ । ३ । ६१ ॥

(आ० प्रथमा० । सर्वनाम्नः-पष्ठच० ॥) सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः
स्यात् दृक् दृशवतुषु ॥

दृक् दृश् और वतु परे रहते सर्वनाम-शब्दोंको आकार अन्ता-
देश हो । तादृश्- (मू० ३३६ प । ८३ पक्व ड । ३३३ से ग । १६६
पाक्षिक क्) तादृक्- । तादृशौ २ । तादृशः २ । तादृशम् । तादृ-
शा । तादृग्भ्याम् ३ । तादृग्भिः । तादृशे । तादृग्भ्यः २ । तादृशः
२ । तादृशोः २ । तादृशाम् । तादृशि । तादृक्षु ॥ व्रश्चेति षः ।
जश्त्वचत्वे ॥ विश+सु । यहाँ (मू० ३३६) से ' ष ' और (मू०
१६६ । ८३) से ' ट ' और ' ड ' । विट्, विड् । विशौ । विड्भ्या-

से स होता है, अर्थात् 'ससजुषो रुः' सूत्र सन्-के षकारकू
दन्त्यही समझता है । पिपठिर्+ सु (मू० २००)—॥

३९४ वोरूपधाया दीर्घ इकः । ८ । २ । ७६ ॥

(वोरुः—पष्ठच० । उपधायाः—पष्ठच० । दीर्घः—प्रथ० । इकः—पष्ठच० ॥)
रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते ॥

रकारान्त तथा वकारान्त धातुकी उपधारूप इक्कू दीर्घ होय प-
दान्तमें । इससे दीर्घ हो (मू० ११३) से—पिपठीः । पिपठिषौ ।
पिपठीभ्याम् । पिपठिस्+सुप्—(मू० १२५ । ३९४ । १२४) पिप-
ठीः+सु । इस अवस्थामें—॥

३९५ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि । ८ । ३ । ५८ ॥

(व्यवाये (तक्) सप्तम्यन्तम् । अपि—अ० प० ॥) एतैः प्रत्येक व्य-
वधानेऽपि इण्कुभ्याम्परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः । एतत्वेन पूर्वस्य षत्वम् ॥

नुम् , विसर्ग, शर् (प्रत्याहार) इनमेंसे किसी एककेभी व्यवधान
(बिचमें होनेपर) में जो इण् अथवा कवर्गसे परे जो सकार उसको
मूर्धन्य-आदेश (ष) होय । ' वा शरि ' के दूसरे पक्षमें विसर्गोको
सकार होकर पूर्व-सको ' एना एः ' से ष होता है । पिपठीःपु, पिप-
ठीष्णु ॥ चिकीर्ष (करनेकी इच्छावाला) । चिकीर्षु+सु (मू० २००)
से सुञोप, (मू० १२५ । १३१ । ११३) से । चिकीः । चिकीर्षौ २ ।
चिकीर्षः २ । चिकीर्षम् । चिकीर्षा । चिकीर्षु+भ्याम् (मू० १२५ ।
१३१) चिकीर्ष्याम् ३ । चिकीर्भिः । चिकीर्षे । चिकीर्भ्यः । चि-
कीर्षः २ । चिकीर्षोः २ । चिकीर्षाम् । चिकीर्षि । चिकीर्षु+सु (')
(मू० २३२ । २९६) चिकीर्षु ॥ विद्वस्—(ज्ञाता, अतु-पंडित)
उक्त शब्दमें विद्-धातुसे जो शत-प्रत्यय हुआ है, उस-
उक्त शब्द सिद्ध हुआ । विद्वस्+सु—(मू० ३१८ । २
विद्वान् । विद्वान्सौ २ । यहां (मू० ९६) से अ
विद्वान्सः । हे विद्वन् । विद्वान्सम् । विद्वस्+अ (श) अदसो दात्पर-

३९६ वसोः सम्प्रसारणम् । ६ । ४ । १ ।

(वसोः-षष्ठ्य० । सम्प्रसारणम्-प्रथमा० ॥) वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारण स्यात् ॥

जिसके अन्तमें वसु-प्रत्यय हो ऐसे भ-संज्ञक अंगकू संप्रसारण हो । विदु-अस्+अस् (म० २८६।१७१) विदुषः । विदुषा । विद्वस्+भ्याम्- (म० २९०) विद्वद्भ्याम् ३ । विद्वद्भिः । विदुषे । विद्वद्भ्यः २ । विदुषः २ । विदुषोः २ । विदुषाम् । विदुषि । विद्वत्सु ॥ पुम् (पुरुष) । (म० १६) पुंस+सु-॥

३९७ पुंसोऽसुङ् । ७ । १ । ८९ ॥

(पुमः-षष्ठ्य० । असुङ्-प्रथमा० ॥) सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् ॥

जब सर्वनामस्थान कहनेकी इच्छा हो तब पुंस-शब्दको असुङ् (अम) आदेश हो । जब (म० ११०) के अनुसार असुङ्-आदेश सकारके स्थानमें हुआ, तब अनुस्वार अपने मकार-रूपमेंही प्राप्त हो गया । पुम्+सु- (म० ३१८ । १९८) पुमान्+सु (म० २०० । २४) पुमान् । पुमांसौ २ । पुमांसः । हे पुमत । पुमांसम् । पुंसः । पुम्+भ्याम् (म० २४) पुम्भ्याम् । पुम्+सु (प)- (म० २४ । ०६ । ३९५) पुंसु ॥ ऋदुशनेत्यनङ् ॥ उशना । उशनस् (शुक्र) । उशनस्+सु (म० २२८) उशन-अन्+सु (म० २०० । १९८ । ५३) उशना । हे उशनस्+सु-॥

३९८ (अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः) ॥

सम्बुद्धिका सु परे रहते उशनस् शब्दको विकल्पसे अनङ् हो (म० ४००) अम् नकारका लोप हो । अनङ् होकर मुक्ता और 'न' अमीभिः । अद+ङे । अनङ् होकर नलोप नहीं । हे उशनन् । दोनोंही अद+ङसि (म० विसर्ग) हे उशनः । उशनसा । उशनसः । उशनस्+ (म० १२७ । ३३) उशनोभ्याम् । उशनम्सु ॥ अनेहम्

१ अर्थात्-अ३ अम् अमे सागस्वतकारणे विकल्पक एक पशु' रूपमा सिद्ध किया है, अमके 'आ' का पूर्वरूपमे सागस्वतकारणे विकल्पक एक पशु' रूपमा सिद्ध किया है, रूप फिर उत्त्व-मत्व होते की सिद्ध करनेके अग्रीही सागस्वत-प्रत्य निर्माण किया गया है।

(समय) । अनेहस्+सु (मू० २२८।१९८।२००।२०१) अनेहा ।
 अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । अनेहोभ्याम् । अनेहस्सु ॥ वेधस्
 (ब्रह्मा) । वेधस्+सु- (मू० ३८६।२०० । १२५।११३) वेधाः ।
 वेधसौ । शेष रूप अनेहस्-की सदृश होते हैं ॥ अदस् (यह) ।
 अदस्+सु-॥

३९९ अदस् औ सुलोपश्च । ७ । २ । १०७ ॥

(अदस्:-पष्ठच० । औ-प्रथमा० । सुलोप:-प्रथ० । च-अ० प० ॥)
 अदस् औत्स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोरिति सः ॥

सु परे रहते अदस्-शब्दकू औ-कार (अन्तादेश) हो, और सु-
 का लोप हो । औ होकर 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' से द-कू स हो।
 असौ ॥ त्यदाद्यत्वम्-पररूपत्वम् ॥ अदस्+औ । इस अवस्थामें
 'त्यदादीनामः' से 'स' 'स' कू 'अ' होकर 'अतोऽगुणे' से पर-
 रूप हुआ तो । अद+औ (मू० ३९०) से- । अदौ । इस दशामें-॥

४०० अदसोऽसेर्दादुदोमः । ८ । २ । ८० ॥

(अदस्-पष्ठच० । असे-पष्ठच० । दात्-पच० । उदः-प्रथ० । मः-प्र-
 थ० ॥) अदसोऽसान्त्व दात्परस्य उदूतो दस्य मश्च । आन्तरतभ्यात् दस्व-
 स्य उः दीर्घस्य उः ॥

जिसके अन्तमें सकार न हो ऐसे अदस्-शब्दके दकारसे परकू
 उ और ऊ आदेश हों और दकारको मकार हो जाय । बराबरीसे
 णस्व-स्वरकू उ और दीर्घ-स्वरकू ऊ हों । उक्त उदाहरणमें 'द' से
 परे औ दीर्घ स्वर पर है उसको दीर्घ ऊ, और 'द' कू 'म' हो
 गया । अमू २ । अदस् = अद+जस् (मू० १७२ । ३३) अदे ।
 इस दशामें-॥

४०१ एत ईद्वहुवचने । ८ । २ । ८१ ॥

(एतः-पष्ठच० । ईत्-प्रथमा० । बहुवचने-सप्त०) अदसो दात्पर-
 स्यैत ईद्वस्य च मो बहुव्योक्तौ ॥

अदस्-शब्दके दकारसे परे जो एकार उसको ईकार हो बहुवचनकी धक्तिमें और द-कारकू मकार हो । अमी ॥

पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्य्यम्प्राक्, पश्चात् उत्त्वमत्वे ॥

‘ पूर्वत्रासिद्धम् ’ इस सूत्रसे उत्त्व-मत्व असिद्ध होते हैं, इस कारण विभक्तिकू मानकर अत्व-आदि कार्य्य प्रथम होते हैं, पश्चात् उत्त्व और मत्व होते हैं । अदस्+अम्—(मू० २१४ । ३०२ । १५५ । ४००) अमुम् । अदस्+श (अ) स्—(मू० २१४ १४७।१५७ । ४००) अमून् । अदस्+टा (मू० २१४ । ३०२) अट टा ॥ मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥ अर्थात् मुत्व करके लिखित सूत्रोंसे घिसंज्ञा होनेपर टाको ना होता है । (मू० ४००।१९१।१९२) अमु+ना । इस अवस्थामें जब घि-संज्ञा करते हैं तब अष्टाध्यायीके क्रमानुसार ‘ मुत्व ’ असिद्ध होता है । मु-भाव अमिद्ध होनेसे घि-संज्ञाभी न हुई, और घि-संज्ञाके असिद्ध होनेसे ‘ ना ’ भाव जो कि घिसंज्ञाको मानकर होता है, उसकाभी निषेध प्राप्त हुआ, अतएव उन सबको समाधान करनेको वक्ष्यमाण सूत्र मिलते हैं-॥

४०२ न मु ने । ८ । २ । ३ ॥

(न-निषे० । मु-प्रथ० । ने सप्त० ॥) नाभावे कर्त्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः ॥

ना-आदेश कर्त्तव्य हो अथवा किया हो तो मु आदेश असिद्ध नहीं होता । जब मु-भाव असिद्ध न हुआ तो उक्त प्रकारसे सिद्धि हो गई । अमुना । अदस्+भ्याम् (मू० २१४।३०२।१६१) अदा+भ्याम् (मू० ४००) अमूभ्याम् ३ । अदस्+भिम (मू० २१४।१६५।४०१) अमीभिः । अद+ङे (मू० १७३।४००।१७०) अमुष्मै । अमीभ्यः २ । अद+ङसि (मू० १७४।४००।१७०) अमुष्मात् (ङ) । अद+ङम्

१ अर्थात्—अद+अम् । यहा मू० ४०० से उत्त्व-मत्व करके फिर ‘ आमि पूर्व ’ में अमूके ‘ आ ’ का पूर्वरूप इसलिये नहीं होता कि, उत्त्व-मत्व असिद्ध दृष्टिमें प्रथम पूर्व-रूप फिर उत्त्व-मत्व होते हैं ।

(मू० १६०।४००।१७०) अमुष्य । अद+ओस् (मू० १६७।२७।४००)
अमुयोः २ । अद+आम् (मू० १७५।१६५।१७०।४०१) अमीषाम् ।
अद+ङि (मू० १७४ । ४०० । १७०) अमुष्मिन् । अमीषु ॥

॥ इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गम्।

उपनह् (जूता) । उपनह्+सु (मू० २००) ॥

४०३ नहो धः । ८ । २ । ३४ ॥

(नहः-पष्ठचन्त । धः-प्रथमा० ॥) नहो हस्य धस्स्यात् इलि पदान्ते च ॥
नह् (बंधने) धातुके हकारकू धकार हो झल् परे रहते वा पदा-
न्तमें । इस सूत्रसे हकारकू ध-कार हुआ । उप-नध् । इस दशममें-॥

४०४ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषि कौ। ६।३।११६ ॥

(निषि (तक्)-सप्तम्य० । कौ-सप्त० ॥) क्तिवन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

नह्-वृत्-वृष्-व्यध्-रुच्-सह्-तन्, जब यह धातु क्तिप्-प्रत्य-
यान्त हों अर्थात् जब इनसे क्तिप्-प्रत्यय हुआ हो तब इनके पूर्व-
पदकू दीर्घ हो । (“ सर्वधातुभ्यः क्तिव्क्तव्यः । ” अर्थात्-सर्व-
धातुओंसे क्तिप् होता है । इससे उक्त उप-नधमें भी क्तिप् होता है ।
और क्तिप्-का सर्वापहारी लोप हो गया है) तौ इस सूत्रसे पूर्वपद
उप-को दीर्घ हो गया । और (मू० १६६ । ८३) से-। उपानत् ,
उपानद् । उपानहो । उपानहः । उपानद्भ्याम् । उपानत्सु ॥ क्तित्र-
न्तत्वात् कुत्वेन घः ॥ उष्णिह्-शब्दसे (मू० ३३०) करके क्तिन्-
प्रत्यय होता है, अतः क्तिन्-प्रत्ययान्त होनेके कारण (मू० ३३३)
से ‘ ह ’ कू स्थान-प्रयत्न मिलाके तत्सदृश वर्गचतुर्थ ‘ घ ’ होता है,

१ नह्-बाधना । वृत्-होना । वृष्-वर्षना । व्यध्-बधना वा ताडन करना । रुच्-
चमकना वा प्यार करना । सह्-सहन करना । तन्-विस्तार करना ।

और (मू० १६६।८३) से 'घ' को 'क' और 'ग' भी होता है । उ-
 ण्णिकृ (ग्र) । उण्णिहौ । उण्णिहः । उण्णिगृभ्याम् । उण्णिक्षु ॥
 दिव्- (स्वर्ग) । दिव्+सु (मू० २९२ । १९ । १२५ । ११३)
 द्यौः । दिवौ । दिवः । दिव्+भ्याम् (मू० २९३ । १९) द्युभ्याम् ।
 द्युषु ॥ गिर् (वाणी) । गिर्+सु (मू० २०० । ३९४ । ११३)
 गीः । गिरी २ । गिरः २ । गिरम् । गिरा । गिर्+भ्याम्- (मू० ३९४)
 गीर्भ्याम् ३ । गीर्भिः । गिरे । गीर्भ्यः २ । गिरः २ । गिरोः २ ।
 गिराम् । गिरि । गीर्षु । यहां ' रोः सुपि ' के अनुसार विसर्ग
 नहीं होते ॥ एवं पृः ॥ इसी प्रकार पुर (नगरी)-शब्दके रूप
 होते हैं ॥ चतुर्=चार (स्त्री) । चतुर्+जस् (मू० २५० ।
 २५१) चतस्रः २ । चतसृभिः । चतसृभ्यः २ । चतुर्+आम्
 (मू० २५०) चतसृ+आम् (मू० १६८ । २५२) चतसृणाम् ।
 चतसृषु ॥ किम्=क्या, कौन (स्त्री) । किम्+सु (मू० २९९)
 से ' अजाद्यतष्टाप् ' के फलितार्थक लेकर स्त्रीलिङ्गमें ' का० ' आदेश
 होता है, तब-का+सु- (मू० २००) का । के । काः ॥ सर्वावत् ॥
 इसके रूप स्त्रीलिङ्गवाची आकारान्त सर्वा-शब्दकी समान होते हैं ॥
 इदम्-यह (स्त्री) । इदम्+सु-॥

४०५ यः सौ । ७ । २ । ११० ॥

(यः-प्रथमा० । सौ-सप्तम्य० ॥) इदमो दस्य यः स्यात्सौ ॥

यदि सु परे रहै तौ इदम्-शब्दके द-कारको यकार आदेश हो ।
 इस सूत्रसे ' द ' कू ' य ' हो गया तौ (मू० ३००।२००) इयम् ।
 इदम्+आ (मू० २१४ । ३०२) इद+औ (यहां स्त्रीत्व होनेसे
 टाप् होता है) इदा+औ (मू० ३०३।२४२।३३) इमै २। इमाः २।
 इमाण् । इदा+टा (आ) (मू० ३०४) अना+आ (मू० २४४ ।
 २७) अनया । इदम्+आ ३०५ । ३०६) आभ्याम् ३ ।
 अ २४६) इद+स्या+ए (मू० ३०५।

५ः २ । अस्याः २ । इदा+ओस्

(मू० ३०४ । २४४) अने+ओः (मू० २७) अनयोः २ । इदा+
आम् (मू० १७५ । ३०५) आसाम् । इदा+ङि (मू० २२० । २४६ ।
३०५) अस्याम् । आसु ॥ त्यद् (वोह-स्त्री) ॥ त्यदाद्यत्वं । टाप् ॥
उक्त रूपमें ' त्यदादीनामः ' से अकार होकर स्त्रीत्व-टाप् होता है ।
त्या+सु- (मू० २००) त्या । त्या+औ (मू० २४२ । ३३) त्ये ।
त्याः । इत्यादि ॥ एवं तद् एतद् ॥ इसी प्रकार तद्के (सा । ते ।
ताः । इत्यादि) और एतद्के (एषा । एते । एताः । इत्यादिक)
रूप होते हैं ॥ वाच् (वाणी) । वाच्+सु (मू० २०० । ३३५ ।
१६६ । ८३) वाक् (ग्) । वाचौ । वाचः । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥

अप्रशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः ॥

अप् (जल) शब्द नित्य बहुवचनान्त है, सर्वनामस्थान-जम्में
उपधाको दीर्घ (मू० २२९) होता है । आपः । अपः । अप्+भि-
स् । इस दशमें-॥

४०६ अपो भि । ७ । ४ । ४८ ॥

(अपः-षष्ठ्य० । भि-सप्तम्य० ॥) अपस्तकारः स्याद्भादौ प्रत्यये परे ॥

अप्-शब्दकू तकार अन्तादेश हो मकारादि-प्रत्यय परे रहते ।
इस सूत्रसे पकारको तकार होकर (मू० ८३) से ' त ' कू ' द '
होकर- । अद्भिः । अद्भ्यः २ । अपाम् । अप्सु ॥ दिश् (दिशा)
दिश् (मू० ३३०) से किन्-प्रत्यय होकर सर्वापहारी लोप हुआ ।
दिश्+सु (मू० २०० । ३३३ । १६६ । ८३) दिक् (ग्) । दिशौ ।
दिशः । दिग्भ्याम् । दिक्षु ॥

त्यदादिष्विति दृशेः किनो विधानादन्यत्रापि कुत्वम् ॥

(मू० ३९०) करके दृश्-धातुसे किन्-का विधान किय इस
कारण अन्यत्रभी (अर्थात्-जहां दृश्-धातुसे त्यदादि उपपद
तौभी) इसके अन्त्यकू कुत्व ' जैसे' दृश्+सु (मू०
३३३ । १६६ । ८३) दृक् (रूप)
की समान होते हैं ॥ त्विष् (का

८३ । १६६) त्विट् (इ) । त्विषौ । त्विषः । त्विङ्भ्याम् । त्विष्
 +सुप् (मू० ८३ । १०३ । ९१) त्विट्सु, वा त्विट्सु ॥ सजुष्-
 (मित्र) । सजुष्+सु (मू० २००) ॥ ससजुषोः इति रुत्वम् ॥ यहाँ
 ' ससजुषो रुः ' से रु हुआ, (मू० ३९४ । ११३) सजूः । सजुषौ ।
 सजुषः । सजुष्+भ्याम् (मू० १२५ । ३४) सजूर्भ्याम् । सजुष्+
 सुप् (मू० १२५ । ३९४) सजू+र+सु । यहाँ ' खरि च ' से
 रकारकू सकार होकर । सजूष्यु । रूप होता है ॥ आशिष्-(आशी-
 र्वाद) । इस उक्त शब्दमें मूर्धन्य-पत्वके असिद्ध होनेसे 'ससजुषो रुः'
 द्वारा रु होकर सजुष्-शब्दकी समान रूप होते हैं ॥ अदस्-(यह
 स्त्री) । अदस्+सु-(मू० ३९९ । ३४० । ३९) असौ । अदस्+
 औ (मू० २१४ । ३९ । ४००) अमू २ । अमुम । अदा+ज (अ)
 स् (मू० १४७ । ४००) अमः २ । अमुम । अदा+टा (मू० २४४ ।
 २७ । ४००) अमुया । अमृभ्याम् ३ । अमृभिः । अदा+डसि
 (मू० २४६) अद+स्या+अम्-(मू० ४०० । १७० । ४३) अ-
 मृष्याः २ । अमृभ्यः २ । अमृयोः २ । अदा+आम् (मू० १७५ ।
 ४०० । १७०) अमूषाम् । अदा+डि (मू० २२० । २४६ । ४०० ।
 १७०) अमृष्याम् । अमृषु ॥

॥ इति हलन्तस्त्रीलिङ्गम् ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गम् ।

स्वनड्ड (सुन्दर वृषभवाला) । स्वनड्ड+सु- ॥

४०७ स्वमोर्नपुंसकात् । ७ । १ । २३ ॥

स्वमोर्लुक् । दत्वम् ॥

नपुंसकलिङ्गवाची शब्दसे परे जो सु और अम् उनका लुक् हो ।

लुक् होकर (मू० २९०) से अंत्यको

‘ द ’ होकर (मू० १६६।८३) से । स्वनडुत्-इ २ । स्वनडुह्+औ
 (मू० २६१) स्वनडुही २ । स्वनडुह्+जस् (मू० २६४ । २६५)
 स्वनडुह्+इ (मू० २८७ । २६६।१९। ९६) स्वनड्वाहि २ ॥ पुनर-
 पि तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ द्वितीयामेभी इसी प्रकार रूप होते हैं ।
 शेष रूप पुल्लिङ्ग ‘ अनडुह् ’ की समान जानो ॥ वार (जल) । वार
 +सु (मू० २७१ । ११३) वाः २ । वारी २ । वारि २ । वारा ।
 वाभ्याम् ३ । वाभिः । वार+मुप् (मू० २९६ । १७०) वार्षु ॥
 चतुर् (चार) । चतुर्+जस् (मू० २८७ । २६४) चत्वारि २ ।
 शेष रूप पुल्लिङ्ग चतुर्-शब्दकी सदृश होते हैं ॥ किम् (कौन वा क्या) ।
 किम्+सु (मू० २७१) किम् २ । किम्+औ (मू० २९९।२६१।३३) ।
 के २ । किम्+जस् (मू० २०९ । २६४।२६६।१९८) । कानि २ ।
 शेष रूप पुल्लिङ्गकी समान होते हैं ॥ इदम् (यह) । इदम्+सु
 (मू० ३०० । २७१) इदम् २ । इदम्+औ (मू० २१४ । ३०२ ।
 ३०३ । २६१) इमे २ । इमानि २ । शेष रूप पुल्लिङ्गकी समान
 होते हैं ॥ परन्तु इस शब्दमें कुछ विशेषता है सो नीचे लिखते हैं-॥

४०७ (अन्वादेशे नपुंसके एनद्रक्तव्यः) ॥

नपुंसक लिङ्गमें अन्वादेशके विषय इदम् और एतत्-शब्दको ए-
 नत् आदेश होया ॥ (मू० २७१) से-। एनत् (इ) २ । (मू० २१४।२६१)
 से-। एने २ । एनानि २ । (मू० ३०८ से)-। एनेन, एतेन । एनयोः
 २ ॥ ब्रह्मन् (परब्रह्म) । ब्रह्मन्+सु (मू० २७१ । २०१) ब्रह्म २ ।
 ब्रह्मणी २ । (मू० १०८ से) ब्रह्माणि २ । हे ब्रह्मन्,
 हे ब्रह्म । शेष रूप पुल्लिङ्गकी समान होते हैं ॥ अहन् (दिन) ।
 अहन्+सु (मू० २७१ । १३० । ११३) अहः २ ।
 अहन्+औ (मू० २६१।२७६) अह्नी २, अहनी २ । अहन्+
 जस्- (मू० २६४ । २६५ । १९८) अहानि २ । (मू०
 से)-। अन्हा । अहन्+भ्याम्- ॥

४०८ अहन् । ८ । २ । ६८॥

अहन्निवृत्त्यस्य रुः स्यात्पदान्ते ॥

पदान्तके विषयमे अहन्-शब्दकू रु अन्तादेश हो । (मू० १२७)
से रु-कू उ हो (मू० ३३) से ओ-गुण हो । अहोभ्याम् ३ । अहो-
भिः । अन्हे । अहोभ्यः २ । अन्हः २ । अन्होः २ । अहाम् ।
(मू० २७६) से- । अह्नि+अहनि । अहन्+मुप (मू० ४०८ ।
११३ । ११७) अहन्मु ॥ दण्डिन् = दण्ड धाग्न कग्नेवाला (स-
न्यासियोंकी जाति विशेष) । दण्डिन्+मु (मू० २७१ । २०१)
दण्डि २ । दण्डिन्+औ (मू० २६१) दण्डिनी २ । दण्डिन्+ज-
स् (मू० २६४ । १९८) दण्डीनि २ । हे दण्डिन्-मु-॥

४०९. (सम्बुद्धो नपुंसकानां नल्यपो वा वाच्यः) ॥

सम्बुद्धि परे रहते नपुंसकलिङ्ग-शब्दोंके नकारका लोप विकल्पसे
वक्तव्य है । हे दण्डि, हे दण्डिन् । दण्डिना । दण्डिन्+भ्याम् (मू०
२०१) दण्डिभ्याम् । दण्डिषु ॥ सुपथिन (सुन्दर मार्गवीर्य) ।
सुपथिन्+मु (मू० २७१ । २०१) सुपथि २ । सुपथिन्+औ (मू०
२६१ । ३२५) सुपथी २ । सुपथिन्+जस् (मू० २६४ । २६५ ।
३२३ । ३२४ । १९८) सुपन्यानि २ । अप रूप पुल्लिङ्गकी
सदृश होते हैं ॥ ऊर्ज (बलवान्) । ऊर्ज+मु (मू० २७१ । ३३५ ।
१६६ । ८३) ऊर्क, ऊर्ग २ । ऊर्ज+औ (मू० २६१) ऊर्जी २ ।
ऊर्ज+जस् (मू० २६४ । २६५ । २६६) ऊर्जि २ ॥ नरजानां
संयोगः ॥ उक्त ' ऊर्जि ' रूपमेव, २, ज इन तीन वर्णोंका
संयोग है । ऊर्जा । ऊर्गभ्याम् । ऊर्धु ॥ तन (बलवान्) । तन् मु

१ शका-त्रय उनीन पर रूपदा शिखा या नी नरजाना संयोग यह शिखनेकी
क्या आवश्यकता थी ? क्याक वाचकजन उक्त रूपकदा-समस उक्त ताना वणका
१। जान लेते । उभय-कोड २ मुकुमागमात उक्त समस रूप रूपमेव यद शका कर्त है
स्तो. श्ना श्ने ने 'न' कू 'न' क्या नहीं होता, इसा शकाक वाग्याय प्रय-
लिखा कि, न-न-ज-के संयोगमे 'न' कू 'र' का वाग्य है, 'ज' का नहीं,
उक्त उक्त मूलमे 'न' कू 'ज' नहीं होता ।

(मू० १६६) तत्, तद् २ । तद्+औ (मू० २१४ । २६१ । ३३) । तद्+जस् (मू० २१४ । २६४ । २६६ । १९८) तानि रूप पुष्टिगकी समान जानो ॥ यत्-(जो) । यत् (द्) २ । ये २ । यानि २ । शेषरूप पुष्टिगकी सदृश होते हैं ॥ एतत् (यह) । एतत् (द्) २ । एते । एतानि २ । और अन्वादेशमें- एनत् २ । एने २ । एनानि २ । शेषरूप पुष्टिगकी समान होते हैं ॥ अञ्च्-धातुके दो अर्थ हैं, एक तौ-गति / दूसरा- पूजा २, अतएव निम्न लिखित शब्दके दो अर्थ होते हैं । उनमें प्रथम गत्यर्थ रूप लिखेंगे- गो-अञ्च (गौकी सदृश गतिवाला, गौकी पूजा करनेवाला) । गो-अन्च्+सु-॥ गतौ नलोपः । अवङ् ॥ गत्यर्थमें (मू० ३७७) से नलोप, (मू० ६०) से अवङ् होकर (मू० ३३५) से-

एकवचन.

द्विवचन.

बहुवचन.

गवाक्-ग् २

गोची (३७७ । ३७८ २६१) २

गवाञ्चि २ (३७७ । २६६ २६४ । १९८ । ६०)

गोअक्-ग् (५७) २

गोअञ्चि २ (५७)

गोऽक्-ग् (५६) २

गोऽञ्चि २ (५६)

गोचा (३७७ । ३७८)

गवाग्भ्याम् ३ (६० । ३३५)

गवाग्भिः

गोअग्भ्याम् ३ (५७ । ३३५)

गोअग्भिः

गोऽग्भ्याम् ३ (५६ । ३३५)

गोऽग्भिः

गोचे

"

गवाग्भ्यः २

गोअग्भ्यः २

गोऽग्भ्यः २

गोचः २

"

"

"

गोचोः २

गोचाम्

१ गवाक्शब्दस्य रूपाणि द्वौवेऽर्चागतिभेदतः । अस्य व्यवत्परूपेणैवाधिकशतं मतम् ॥ १ ॥ स्वमसुप्सु नव, पठ मादौ पठके, स्युस्त्राणि जग्शमो । चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय ॥ २ ॥

गोचि

"

गवाक्षु

गोअक्षु

गोऽक्षु

पृजार्थमे ' नाञ्चः पृजायाम ' इस सत्रसे नकारके लोपका निषेध है. इस कारण पृजा-अर्थमे (म० २७१) मे मुक्ता लोप होकर (म० २८) मे चक्रागका लोप होता है. पुनः (म० ३३३) का कार्य होकर उक्त अवट्ट आदि गत्यर्थके कृत्य होते हे-॥

गवाट्ट० (३३३।६०)	गवाञ्ची२ (६०।१३।७७।२६१)	गवाञ्चि२
गोअट्ट० (१७)	गोअञ्ची२ (१७।१३।७७।२६१)	गोअञ्चि०
गोऽट्ट० (१६)	गोऽञ्ची० (१६।१३।७७।२६१)	गोऽञ्चि०
गवाञ्चा	गवाट्टभ्याम् ३	गवाट्टभिः
गोअञ्चा	गोअट्टभ्याम् ३	गोअट्टभिः
गोऽञ्चा	गोऽट्टभ्याम् ३	गोऽट्टभिः
गवाञ्चे	"	गवाट्टभ्यः२
गोअञ्चे		गोअट्टभ्यः२
गोऽञ्चे		गोऽट्टभ्यः२
गवाञ्चः२	"	"
गोअञ्चः२		
गोऽञ्चः२		

गवाञ्चोः२

गवाञ्चाम

गोअञ्चो २

गोअञ्चाम

गोऽञ्चोः२

गोऽञ्चाम

गवाञ्चि

"

गवाट्टक्षु (२८।३३१।१०१)

अदोऽञ्चि

गोअट्टक्षु (१७।३३१।१०१)

उन्वम

गोऽट्टक्षु (१६।३३१।१०१)

विभक्तिक

गवाट्टपु (२८।३३१।१७०)

उन्व-मत्व ६

गोअट्टपु (१७।३३१।१७०)

गोऽङ्गु (५६।३३।१।१७०)

गवाङ्गु

गोअङ्गु

गोऽङ्गु

शकृत् (विष्ठा) । शकृत्+सु (मू० २७१) शकृत् २ । शकृती २ ।
 (मू० २६१) शकृत्+जम् (मू० २६४ । २६६) शकृन्ति २ ।
 शकृता । शकृद्भ्याम् । शकृत्सु ॥ ददत् (दाता) । ददत् २ ।
 (मू० २७१) ददती २ । (मू० २६१) ददत्+जम्—(मू० २६४)
 ददत्+शि । इस अवस्थामें—॥

४१० वा नपुंसकस्य । ७ । १ । ७९ ॥

(वा-वि० म० प० । नपुंसकस्य-पष्ठ्यन्तम् ॥) अभ्यस्तात्परो यः शता
 तदन्तस्य क्वावस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने परे ॥

अभ्यस्त-संज्ञक (मू० ३८७ । ३८९) से परे जो शतृ-प्रत्यय
 तदन्त नपुंसकलिङ्गवाची शब्दको नुम् (न्) का आगम विकल्पसे
 हो सर्वनामस्थान परे रहते । उक्त उदाहरणमें ' त् ' शतृ-प्रत्ययका
 चिन्ह है । ददन्ति २, ददति २ । शेष रूप पुङ्लिङ्गकी समान होते हैं ॥
 तुदत् (व्यथित) । तुदत्+सु (मू० २७१) तुदत् २ । तुदत्+औ
 (मू० २६१) तुदत्+शी । इस दशामें—॥

४११ आच्छीनद्यानृम् । ७ । १ । ८० ॥

(आत-पच० । शीनद्योः-मपम्य० । नुम्-प्रथमा० ॥) अवर्णान्ताद्गा-
 त्परो यः शतृग्वयवस्तदन्तस्य वा नुम् शीनद्योः पठतः ॥

अवर्णान्त-अंगसे परे जो शतृ-प्रत्ययका अवयव (त्) तदन्तकू
 विकल्पसे नुम् (न्) का आगम हो शी और नदी-संज्ञक परे रहते ।
 तुदन्ती २, तुदती २ । तुदन्ति २ (मू० २६४ । २६६) । शेष
 पुङ्लिङ्गवाची ददत्-शब्दकी समान होते हैं ॥

पन्त् (रसोइया) । यह शब्द ' पन् ' धातुसे '

‘शतृ’ प्रत्यय होकर सिद्ध होता । पचत्+सु (मू० २७१) पचत्
२ । पचत्+औ (मू० २६१) पचत्-गी । इस अवस्थामें—॥

४१२ शपथ्यनोर्नित्यम् । ७ । १ । ८१ ॥

(शपथ्यनो-पप्रचः । नित्यम्-प्रथमा० ॥) शपथ्यनोगत्परो यः श-
तुग्वयवन्तडन्नस्य नित्यं नुम् जीतयो पग्नः ॥

शप तथा ड्यन-सम्बंधी अकारसे परे जो शतृ-प्रत्ययका अवय-
व उस शतृ-प्रत्ययान्त शब्दकू नित्यं नुम् (न्) हो गी और नदी
परे रहते । शप । पचन्ती २ । पचन्ति २ । शेष रूप तुदत्-की समा-
न होते हैं ॥ ड्यन- । दीव्यन- (क्रीडा करनेवाला) । दीव्यन्त २ ।
दीव्यन्ती २ । दीव्यन्ति २ । शेष रूप तुदत्-की सदृश जानो ॥
धनुष-सु- (मू० २७१ । १०५ । ११३) धनुः २ । धनुषी २ ।
धनुष-जस (म० २६६ । २६४ । ३८७ । ३९५) धनुंषि २ । धनुषा ।
धनुष-भ्याम् (म० १०५) धनुर्भ्याम् । धनुष-सुप (म० १२५ ।
११३ । १२४) धनुःपु, धनुष्पु ॥ एवं चक्षुर्देविगादयः ॥ इसी
प्रकार चक्षुष (नेत्र), हृषि (शाकल्य), आदि शब्दोंके रूप
होते हैं ॥ पयस (दूध वा जल) । पयस+सु (म० २७१ । १०५ ।
११३) पयः २ । पयसी २ । (म० २६१) पयांसि २ । पयस-भ्याम्
(म० १०५ । १०७ । ३३) पयोभ्याम् । पयस्सु ॥ सुपुंस (सु-
न्दर पुरुषवाला-वन) । सुपुंस सु (म० २७१ । २४) सुपुम् २ ।
सुपुंस-औ (म० २६१) सुपुंसी २ । सुपुंस-जस (म० ३९७ ।
३१८ । ३८७ । २६४) सुपुमांसि २ । सुपुंसा । सुपुंस-भ्याम्
(म० २४) सुपुंभ्याम् ३ । सुपुंभिः । सुपुंसे । सुपुंभ्यः २ । सुपुं-
सः २ । सुपुंसेः २ । सुपुंताम् । सुपुंसि । सुपुंसु ॥ अदस (यह) ।
अदस+सु (म० २७१ । १०५ । ११३) अदः २ ॥ विभक्तिकार्यम्
उत्त्वमन्वे ॥ अदस-औ । इस अवस्थामें प्रथम (म० २१४) से
विभक्तिकार्य होता है । फिर (म० २६१) को (म० ४००) से
उत्त्व-मन्त्व होते हैं । अम् २ । अदस+जस (म० २१४ । २६४)

अद+इ (मू० २६६ । ४०० । १९८) अमृनि २ ॥ शेषं पुंवत् ॥

शेष रूप पुल्लिङ्गकी समान होते हैं ॥

॥ इति हलन्तनपुंसकलिङ्गं समाप्तम् ॥

॥ इति षड्लिङ्गं समाप्तम् ॥

अथाव्ययानि ।

४१३ स्वरादिनिपातमव्ययम् । १ । १ । ३७॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः ॥

स्वर-आदिक शब्द और निपात-संज्ञक शब्दोंकी अव्यय संज्ञा हो ॥

अव्ययोंका कोष भाषाटीकासमन्वित ।

स्वर-रम्य पद्योच्च ।

अन्तर-मध्य, वित्त ।

प्रातर-प्रज्ज काल (सवेरा) ।

पुनर-अपुन, फिर विशेष ।

सुगुतर-छिपना ।

उच्चैस्-उच्चा बड़ा ।

नीचैस्-नीचे छोटा थोड़ा ।

शनेस्-धीरे २ धिलम्बमे ।

ऋधक्-गत्य धीरे २ वियोग, समाप ।

शीघ्र अलापन बयाव शब्द ।

ऋते-गौत-विना-छोड़कर ।

गुणपट एकसाथम् ।

आरात् न समाप ।

पृथक्-अलग विना, अनेकम् ।

ह्यस्-व्यतीत दिन ।

श्वस्-आगामी र्नि ।

दिवा-दिन ।

रात्रौ-रात्रीम् ।

सायम्-सन्ध्या-दिनका अत ।

चिरम्-बहुत समय ।

मनाक्) थोड़ा थोड़ासा ।
ईपत्)

जोरम्-सुल मान ।

तृष्णीम्-चुपचाप मान ।

बहिस्) बाहर बाहरका

अवस्)

अधस्-नीचे ।

समया-समाप नय

निष्कषा-सेवे ।

स्वयम्-आपही ।

वृथा-बिनाकार ।

नक्तम्-रात्रि ।

न नेहा ।

नञ-निषेध अन्त्य

हेतौ-कारण (निर्मित) ।

इडा-प्रकाश मन्द रीति ।

अडा-निश्चय, स्पष्ट साक्षात्, तन्व अ-

तिशय ।

सामि-आया जुगुप्सित (निर्मित) ।

वत्-अथात वर्तिप्रत्ययान्त शब्दोंकीर्भा

अव्यय सत्रा हो जैमे-‘ब्राह्मणवत्, क्षत्रियवत्’ अथान् ब्राह्मण ओर क्षत्रियकी तुल्य क्रिया करनेवाला ।

सना }
सनत् } नित्य ।
सनात् }

उपधा-भेद ।

तिरस्-अन्तर्धान किया अन्तरकार ।

अन्तरा-मध्य, बिना ।

अन्तरेण-छोड़कर बिना ।

ज्योक्त-प्रथम श्रवणार्थ प्रथम श्रोत्र प्रिय ।

कम्-जड़ मस्तक निन्दा संग ।

शम्-मुख स्पर्शण ।

महसा आत्र एकान्त आत्मता, विना विचार ।

विना-छोड़कर ।

नाना विना, अनेक ।

स्वस्ति मग्न स्वभावजनक

स्वध्या विचारन ।

अलम् भक्षण एव (इहम्) शक्ति, नि-
धेय निवारण ।

तपट् } दानम ध्वजाधारो अम ज्ञान
श्रोतृ } करनेमें ।
वोपट् }

अन्यत्-गौर ।

अस्ति-होता ।

उपांशु अल्प माषण गोपनीय ।

क्षम्

मृषा } असत्य ।
मिथ्या }

मुधा-व्यर्थ ।

पुरा-परिले निगन्तर अधिक समयमें,
व्यतीत हुआ अधिक समय ।

मिथो } अन्योन्य एकान्त
मिथ (.) सु } साथ ।

प्राय (:) स्-बहुधा बहुतायतमें ।

मुहु ( ) स्-बारम्बार अफराफर ।

प्रवाहिका } उपर, समानकार ।

प्रवालुकम् }

आर्यहलम् सदाकारमें ।

आर्य प्रातःपथ ।

हलम् विना, प्रातःपथ ।

आभीक्ष्णम् अल्पन्त, बारम्बार ।

नमस ( ) नमस्कार प्रणाम ।

साकम्

साद्धम्

समम्

सत्

हिस्क श्रोतक, श्रवण ।

धिक ज्ञान, श्रवण, शिक्षा देना ।

जम् अत्र आत्र उपर ।

आम् आकार ता ।

प्रताम (न) राजनी शक्त, विस्तार ।

प्रशाम (न) परज सामान्य ।

मा } आपर श्रवण ।

माट् }

आकृतिगणेशायम् इह स्वर्गादि आकृ-
तिगण ह, अथान्-इतकी समानके
अग रूपारोमी अवयव जानो ।

विद्या प्रशामम् अल्पन्तर्ही ।

मय ( ) मा अत्र ।

माश्रयम्-अत्र, प्रान्त ।

म किन्तु (लेकिन) ।

च-समुच्चय, और, अन्वाचय, इतरेतरयोग,

समाहार ।

वा-विकल्प, उपमा, निश्चय, एव, समुच्चय ।

ह-प्रसिद्ध ।

अह-पूजा, आदरमें सर्वोपन ।

एव-निश्चय, केवल ।

एवम्-ऐसेही ।

नूनम्-वितर्क निश्चय, समावना ।

शश्वत्-निगन्त, सहाय वागवाग, साथ ।

युगपत्-एकसाथ ।

भूयस्-बहुधा अधिकता फिर ।

कृ (कु) पत्-प्रश्न, प्रशमा ।

कुचित्-बहुतायत, प्रशमा ।

सूपत्-अच्छा, प्रशमा, प्रश्न ।

नेत्-शका, विचार निषेध, समुच्चय ।

चेत्-जो, यदि ।

चण्-यदि जो ।

कश्चित्-प्रश्न क्या ।

साक्षात्-प्रत्यक्ष ।

साचि-तिळा, कूटित ।

सत्यम्-कुछ स्वाकाग ।

मक्षु } शीघ्र ।

आशु }

सवद-वप ।

अवश्यम्-निश्चय, जरूर ।

सपदि-शीघ्रही ।

बलवत्-आतिशय, बालिष्ठ ।

प्रादुम्-प्रकाश, स्फुट, समावना ।

अनिशम्-प्रातिसमय ।

नित्यम्-सदा, हमेशा ।

अजस्रम्-निगन्त ।

उपा-राची ।

किञ्चित्-कुछ, क्या ।

यत्र-अनिश्चय, आश्चर्य, निन्दा, अमर्ष ।

तत्र-तथा ।

नह-नहीं, प्रत्यागम् ।

हन्त-वाक्यागम्, हर्ष, खेद, कृपा ।

माकिः

माकि (की) म्

नकिः

नकि (की) म्

माङ्

नञ्

यावत्-जतक, प्रथम सपण, परिमाण, निश्चय अवधि ।

तावत्-तबतक-अवधि सपूर्ण, परिमाण, निश्चय ।

त्वे-विशेष, वितर्क, कडाचित ।

डे (चे)

न्वे

रे-अनादर जान ।

झटिति

झर्गति

तग्मा

सृष्टि-अच्छा ।

दृष्टि-बग ।

सु-सुन्दर, अच्छा, भला ।

कु-कुत्सित, स्वल्प ।

अवसा-जर्दी, यथार्थ

मिथु-दोनो ।

स्थान-उचित, वे

यग्म-श्रेष्ठ ।

मुदि-शुक्ल

वदि-

२

श्रोपट् } हविदानवाची ।
वापट् }

स्वाहा-देवार्पणविषयक ।

स्वधा-पितृदानवाची ।

वपट्-ईश्वरापणवाची ।

ओम्-ब्रह्मा-विष्णु-महेशवाची, अर्गीकार ।

तुम्-तुकारना ।

तथाहि-देवो उमीप्रकार ।

खलु-निश्चय, वाक्यालंकार, निषेध ।

किल-निश्चय, मिथ्या वार्ता ।

अथो } इमंके पीछे मंगलवाचक प्रश्न ।
अथ }

सुष्ठु-उत्तम ।

स्म-भतकारवाचक पाठपूरक ।

आटह-आगमम नन्ना तस्मा विकार ।

उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च ॥

जो शब्द उपसर्ग तथा विभक्ति और स्वरके तुल्य हो (अर्थात्-वस्तुतः उपसर्ग विभक्ति स्वर न हों) उनकीभी अव्यय संज्ञा हो । जैसे-उपसर्गप्रतिरूपक-अचदत्तम्-इस प्रयोगमें अब उपसर्ग नहीं है, किन्तु उपसर्गकी समान प्रतीत होता है, यदि-उपसर्गही होता तो अचत्तम् हो जाता, अतएव अव्यय-संज्ञक है ॥

विभक्तिप्रतिरूपक-अहंयुः-इस प्रयोगमें 'अहं' प्रथमाविभक्तिकारूप नहीं है, किन्तु-उसकी तुल्य है, यदि प्रथमाविभक्तिकाही रूप होता तो (मय्युः) रूप हो जाता, अतएव अव्ययोंमें गिना जाता है । ऐसेही-अस्तिक्षीरा-इस प्रयोगमें 'अस्ति' तिङन्त-विभक्ति नहीं है, किन्तु तिङ्-विभक्तिकी समान है, यदि तिङन्त-विभक्तिकाही 'अस्ति' रूप होता तो (अस्ति क्षिरं यस्याः सा अस्तिक्षीरा-गौः) यह बहुव्रीहि-समास नहीं घटता, अतएव अव्यय-संज्ञक शब्दोंमें गणना है ॥

नरप्रतिरूपक = अ-(सम्बोधन । अधिक्षेप । निषेध), आ-स्मरण), इ-(सम्बोधन । निन्दे । विस्मय), ई, उ, ने, औ-(सम्बोधनवाचक) यह उक्त 'अ' आ-दीं है उनकी तुल्य है, इसी कारण अव्ययोंमें

पशु-अच्छा ।

शुकम्-शीघ्रता ।

यथाकथाच्च-अनादर ।

पाट्

प्याट्

अंग

हे

हे

भो

अये

द्य-हिमा सम्बोधन पादपूष्ण प्रतिकूल ।

विषु-अनेक, चाने और ।

एकपदे-इसमें अरुम्मात ।

युत्-कुत्सित, निन्दा ।

आतः-इसमेंभी ।

चादिरप्याकृतिगणः-यह चकारादिभी
आकृतिगण हैं ।यत्) हेतु ।
तत्)

अनुक्रम-वितक ।

शब्द-आनुकृत्य अतः करण ।

व-समान पादपूष्ण ।

चाटु-प्रियवाक्य ।

ह्रस्व-ललकारिता । इत्यादिक जानो ॥

तमिलादयः प्राक् पाशप. । शम्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम्,
आम्, कृत्योर्थः, तन्मिवर्ता, नानात्रो, एतदन्तमव्ययम् ॥

तसिल्-से लेकर पाशप के पहले । और शस्-प्रत्ययसे लेकर
समासान्तके पहले जो प्रत्यय हैं, उनकी अव्यय-संज्ञा हो । अम्,
आम्, कृत्योर्थ, अर्थात्-कृत्वमुच्, मुच्, धा, । और तसि, वति,
ना, नाञ्, यह प्रत्यय जिन शब्दोंके अन्तमें हैं उनकीभी अव्यय-
संज्ञा हाय ॥

४१४ कृन्मेजन्तः । १ । १ । ३९ ॥

कृत्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्यय स्यात् ॥

मकारान्त तथा एजन्त (ए ओ ऐ औ, जिनके अन्तमें हो)
जो कृत् प्रत्यय बोध जिसके अन्तमें हो उसकी अव्यय-संज्ञा हो ।
जैसे-‘ स्मारम स्मारम ’ (वारंवार स्मरण करके) यहाँ स्मृ-धातुसे
णमुल् प्रत्यय हुआ है । जीवसे (जीवन) । यहाँ जीव-धातुसे असे-

१ उनमेंसे कुछ प्रसिद्ध शब्द नीचे लिखे जाते हैं-अत-यहाम् इसमें । कुत
कहामे । एत-जहामे, वयोर्क । तत-तहामे । इत-यहामे इवम् इसमें ।
ओरामे । कुत्र-कहा । इह-यहा इसमें । व-कहा इसमें । सवदा-नि
एताह-इससमय । अयुना-अव । यहि-जव । ताहि-ता तव । अ
सग दिन । तया-उसीप्रकार । इत्यम्-इसप्रकार । कयम्-नि
अत्पश-थोडा । आदित-पहले आदिमें । इति

प्रत्यय है । पिबध्ये (पीना) । यहां पा-धातुसे शब्दे प्रत्यय हुआ है ॥

४१५ क्तातोमुन्कमुनः । १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्यय स्यात् ॥

क्त्वा, तोमुन्, कमुन्, यह प्रत्यय जिन शब्दोंके अन्तमें हों उनकी अव्यय-संज्ञा हो ॥ जैसे-क्त्वा-कृत्वा (करके), तोमुन्-उदेतोः (उदय), कमुन्-विसृप. (गमन), इत्यादिक ॥

४१६ अव्ययीभावश्च । १ । १ । ४१ ॥

अव्ययीभाव-समासकी अव्यय-संज्ञा हो । जैसे- । अधिहरि । अर्थात्-हरिमें ॥

४१७ अव्ययादाप्सुपः । ० । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् ॥

अव्यय-संज्ञक शब्दसे विधान किया हुआ जो आप (स्त्रीलिङ्ग-का चिन्ह) और सुप तिसका लुक् (लोप) हो । जैसे । ' तत्र शालायाम् ' (उस शालामें) । यहा तत्र शब्दसे विहित आप और सुपका लुक् हो गया है ॥

४१८ महशं त्रिपु लिङ्गेषु नवामु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

जो शब्द तीनों लिंग सातों विभक्ति और सम्पूर्ण वचनोंमें विकार-क न प्राप्त हो उसका अव्यय कहते हैं ॥ १ ॥

वष्टि नागुगिष्ठोपमवाध्योरामगये ।

आपश्चैव हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा ॥ ० ॥

श्रीभागुनि-य-करणाचार्यका यह मत है कि, ' अव ' और ' अ-पि ' इन दो उपसर्गोंके अकारका लोप होय । और हलन्त-शब्दोंमें आप प्रत्यय हो जाय, जैसे हलन्तोंमें आप वाच-से वाचा, निश-से निशा, दिश-से दिशा ॥ २ ॥ अवगाहः, वगाहः (स्नान) ।

अब परस्मैपद और आत्मनेपद तथा उभयपदके प्रयोगका क्रम लिखते हैं ॥

४२४ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् । १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्ततो ङितश्च धातोर्गत्मानेपद स्यात् ॥

जिस धातुका अनुदात्त (म्० १) इन् हो तथा जिस धातुके ङ-कारकी उत्संज्ञा हो उससे आत्मनेपदका प्रयोग किया जाता है ॥

४२५ स्वर्गितञितः कर्त्तृभिर्प्रायः क्रियाफले । १ । ३ । ७२ ॥

स्वर्गितो ङितश्च धातोर्गत्मानेपद स्यात्-कर्त्तृगामिनि क्रियाफले ॥

जिस धातुमें स्वरित (म्० १०) हो तथा जिसके ञकारकी उत्संज्ञा हो उससे आत्मनेपदका प्रयोग हो यदि क्रियाका फल कर्त्तामें जाता हो ॥

४२६ शेषात्कर्त्तृणि परस्मैपदम् । १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाढात्तोः कर्त्तृणि परस्मैपद स्यात् ॥

जो धातु आत्मनेपद-प्रत्ययके स्थापनरूप निमित्तसे हीन हो उस धातुसे कर्त्ता-अर्थमें परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय हों ॥

परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय कर्मको कभी नहीं दिया जाता । और यह सामान्य नियम है कि-दशगणके प्रत्यय मत्व-कर्त्ता-अर्थमें होते हैं ॥

४२७ तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमान्तमाः । १ । ४ । १०१ ॥

तिङ् उभयोः पदयोश्चयन्त्रिकाः क्रमादेनत्वज्ञा स्युः ॥

तिङ्-प्रत्याहारके दोनों (परस्मैपद, आत्मनेपद) पदके तीन ० त्रिक क्रमसे प्रथम-मध्यम-उत्तम-संज्ञावाले हों अर्थात्-तिङ्-के ति-से लेकर महिङ्-के ट-पर्यन्त तीन २ प्रत्ययोंका समुदाय लेकर उस एक २ समुदायकी इस प्रकार प्रथमादि-संज्ञा हों जैसे पहले तीनकी प्रथमपुरुष संज्ञा, दूसरेकी मध्यमपुरुष संज्ञा, तीसरेकी उत्तमपुरुष संज्ञा होती है, ऐसीही आत्मनेपदमें जान लेना । इस उक्त सूत्रकृत-संज्ञाकी विधि और निम्नलिखित सूत्रकी संज्ञाविधि (म० ४२३) के नीचे पढ़ो और समझो ॥

रम्भ तौ

४२८ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः । १ । ४ । १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्मन्त्राणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिमंज्ञानि स्युः ॥

जिन तिङ्-के तीन २ प्रत्ययोंकी प्रथमपुरुषादि संज्ञा करी है, उन तीनमेंसे एक २ की क्रमसे एकवचन-द्विवचन-बहुवचन-संज्ञा हो. अर्थात्-तिङ्-एकवचन. तम्-द्विवचन. जि-बहुवचन । इसी रीतिसे आगेको समझ लेना ॥

४२९ युष्मद्युपसंद ममानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

१ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि गुमदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥

तिङ् (लकार) जिस कारक (कर्त्ता-कर्म) को कहता हो, यदि युष्मद्-शब्दभी उसी कारकका बोध करे तो तहां युष्मद्-शब्दका प्रयोग किया हो वा नहीं हो भी उस लकारके स्थानमें मध्यम-पुरुषही होता है ॥

४३० अस्मद्युत्तमः । १ । ४ । १०७ ॥

तथापि अस्मद्युत्तमः स्यात् ॥

लकार जिस कर्म वा कर्त्ताको कहता हो यदि अस्मद्-शब्दभी उसी कर्म कर्त्ताको कहें तो अस्मद्-शब्दका प्रयोग हो वा न हो परन्तु उस लकारके स्थानमें उत्तमपुरुषहीका प्रयोग हो ॥

४३१ शेषे प्रथमः । १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । न ति उति जाते ॥

जो विषय उक्त हो (म० ४२९ । ४३०) सत्रोंमें लिखा है उन मध्यम और उत्तमपुरुष-के विषयको छोड़कर लकारके स्थानमें प्रथम पुरुष हो । अर्थात् हम-उत्तमपुरुष । तुम-मध्यमपुरुष । हम-तुमसे अन्य प्रथमपुरुष होता है । इस सत्रके अनुसार ' भ+लृ ' इस प्रयोगमें लकारके स्थानमें प्रथमपुरुष-के एकवचन (ति) का प्रयोग होकर-। भू+ति । हो गया, इस अवस्थामें ॥

४३२ तिङ् शित् सार्वधातुकम् । ३ । ४ । ११३ ॥

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्सञ्ज्ञाः स्युः ॥

“ धातोः ” इस सूत्रके अधिकारमें कहे हुए जो तिङ् (मू० ४२१) तथा शित्-प्रत्यय उनकी सार्वधातुक संज्ञा हो । इस सूत्रसे ‘ ति ’ की सार्वधातुक-संज्ञा हुई, उसका फल—

४३३ कर्त्तरि शप् । ३ । १ । ६८ ॥

कर्त्तर्ये सार्वधातुके परे धातोः शप् ॥

कर्त्ताअर्थ-वाचक सार्वधातुक परे रहते धातुसे शप् प्रत्यय हो । शप्में (मू० ३ । १५६) से ‘ श् ’ और ‘ प् ’ की इत्संज्ञा है ॥

भू+अ+ति । इस अवस्थामें ॥

४३४ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः पग्योगिगन्तादस्य गुणः ॥

सार्वधातुक और आर्द्धधातुक परे रहते डगन्त-अंगकू गुण हो । इस सूत्रसे भू-के ‘ ऊ ’ कू ‘ ओ ’ गुण होकर (मू० २७) से अव्-आदेश होकर । भवति (होता है) । रूप बनता है । इसी प्रकार ।

भू+अ+तः (स्)-भवतः (दो होते हैं) । भू+अ+झि । (मू० ४३४ । २७)—। भव+झि । इस दशामें ॥

४३५ आऽन्तः । ७ । १ । ३ ॥

प्रत्ययावयवस्य झम्यान्तादेशः । अतो गुणे ॥

प्रत्ययका अवयव जो अ् उसको अन्त-आदेश हो अन्त-के और भव-के अकारकू (मू० ३०२) से पररूप हो गया । भवन्ति (होते हैं) । भवसि (तू होता है) । भवथः (तुम दो होते हो) । भवथ (तुम होते हो) ॥

भू+अ+मि (प्) (मू० ४३४ । २७) से । भव+मि । इस दशामें ॥

लिट्-के स्थानमें किये गये जो तिप्-आदि नव परस्मैपद-प्रत्यय उनको णल्-आदि नव आदेश हों । निम्नलिखित चक्रमें देखो ॥

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	णकार
प्रथमपुरुष-	तिप् १	तस् २	झि ३	णलम् (म० १४९) से णकार
आदेश-	णल् (अ) १	अतस् २	उस ३	और (म० ३) से लकारकी इत्सं-
मध्यमपुरुष-	सिप् ४	थस् ५	थ ६	ज्ञा होकर लोप हो जाता है
आदेश-	थल् ४	अथुस् ५	अ ६	
उत्तमपुरुष-	मिप् ७	वस् ८	मस् ९	
आदेश-	णल् (अ) ७	व ८	म ९	

भू+अ । ऐसी स्थिति होनेपर ॥

४३९. भुवा वुग लुङलिट्ठाः । ६ । ४ । ८८ ॥

भुवा वुगागमः स्यात् लुङलिट्ठाच्चि ॥

भू धातुको वृक् (वृ) का आगम हो यदि लुङ् अथवा लिट्-सम्बन्धी अच् पर हो तौ । भू+वृ+अ इस दशामे-॥

४४० लिटि धातोर्गन्ध्यामस्य । ६ । १ । ८ ॥

लिटि परं अनभ्यासभावव्यवस्थैकाच्च प्रथमस्य हे स्तः, आदिभ्नादच परस्य तु द्वितीयस्य ॥

जिस धातुसे लिट् पर हो और उसका द्वित्व न हुआ हो तौ उस के एकाच्-प्रथमभागका द्वित्व हो, यदि आदिमें अच् हो तौ द्वितीय-एकाच्-भागक द्वित्व होय ॥ जैसे वृक्षके हिलनेसे शाखाभी हिलती हैं, इसी प्रकार एकाचको द्वित्व करनेमें उसके साथी वर्णकभी द्वित्व होता है । भूव् भूव्+अ । ऐसी स्थिति होने पर-॥

४४१ पूर्वोऽभ्यासः । ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्यासमज्ञः स्यात् ॥

यहां जो उक्तसूत्रसे द्वित्व-विधान किया है उसमें प्रथमभागकी अभ्यास-संज्ञा हो । इस सूत्रसे पहले भूव्-की अभ्यास-संज्ञा हो गई । अभ्यास-संज्ञाका फल-॥

४४२ हलादिः शेषः । ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासम्यादिर्हल् शिष्यते. अन्ये हलो लृप्यन्ते ॥

अभ्यास-संज्ञककी आदिका हल् (वर्ण) शेष रहता है, और शेषहलोंका लोप होता है। इस सूत्रके अनुसार अभ्यासकी आदिका हल् जो ' भ ' में ' भ ' है सो तो शेष रहा बाकी दूसरे हल्-वकारका लोप हो गया । भ भ्+अ । ऐसी अवस्थामें—॥

४४३ ऋस्वः । ७ । ४ । ५९ ॥

अभ्यासम्याचो ऋस्वः स्यात् ॥

अभ्यासके अचकृ ऋस्व हो । इस रीतिसे । भु भृव+अ । हुआ ॥

४४४ भवत्तः । ७ । ४ । ७३ ॥

भवत्तमभ्यासम्याकागम्य ' अ ' स्याल्लिट् ॥

भू-धातुके अभ्यास-सम्बन्धी उकारकृ अकार हो लिट् परे रहते । भ भव्+अ । ऐसी दशामें—॥

४४५ अभ्यासे चर्च । ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झल चर्च स्युर्जज्ञश्च । अर्थात् जज्ञः स्या चर्च इति विवेकः ॥

अभ्यास-संबन्धी झलके स्थानमें चर् और जज्ञ हों । अर्थात्-ज्ञश्-के स्थानमें जज्ञ हों, और खय-के स्थानमें चर् हों । इस सूत्रसे (म० २१) के अनुसार भ-कारकृ व-कार हो गया । बभ्रव (वह हुआ) । भू+लिट्=तम (म० ४३८ । ४३९ । ४४० । ४४१ । ४४२ । ४४३ । ४४४ । ४४५ । से) बभ्रवतुः । (वोह दो हुए) । बभ्रवुः (वे हुए) । बभ्रू+थल् (थ) । इस अवस्थामें—॥

४४६ लिट् च । ३ । ४ । ११५ ॥

लिट्वादेशाग्निदार्धधातुकमज्ञ ॥

लिट्के स्थानमें जो आदेश (म० ४२१) तिइ सो आर्धधातुक-अंज्ञको, तका फल—॥

४४७ अर्धधातुकस्येड् वलादिः । ७ । २ । ३५ ॥

बलादेगर्धधातुकस्येडागमः स्यात् ॥

जिसके आदिमें बल्-प्रत्याहार हो उसे इट् (इ) का आगम हो।
बभूविथ (त हुआ) । बभूवथुः (तुम दो हुए) । बभूव (तुम हुए) ।
बभूव (मैं हुआ) । बभूविव (हम दो हुए) । बभूविम (हम हुए) ॥

४४८ अनद्यतने लुट् । ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यन्-अनद्यतनेऽयं धातोलुट् स्यात् ॥

भविष्यत्-अनद्यतन-अर्थ-प्रकाश करनेमें धातुमें परे लुट्-लकार हो । भू+लुट् = नि । अब-॥

४४९ स्यातामी लृट् लृटोः । ३ । १ । ३३ ॥

धातोः स्यातामी एतां प्रत्ययौ स्तो लृटोः पठन् । श्वाद्यपवादः ।
लृ इति लृट् लृटोः ग्रहणम् ॥

लृ और लृट् परे रहते धातुसे स्य और तास प्रत्यय क्रमसे हों ।
यह सत्र शप्-आदिका अपवाद है । लृ कहनेमें लृइ और
लृट्-का ग्रहण होता है अर्थात्-लृट् और लृइ परे रहते स्य हो ।
भू+ताम्-ति । उस अवस्थामें-॥

४५० आर्धधातुकं शेषः । ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शितोऽन्यो धातोर्गिति विहित प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् इट् ॥

तिङ् और शित-प्रत्ययोको छोड़कर ' धातोः ' ऐसा कह धातुमें
जो प्रत्यय विधान किया जाय वोह प्रत्यय आर्धधातुक संज्ञावाला
हो । आर्धधातुक-संज्ञा हो (म० ४४ । ७) से इट् हो गया ।
और (म० ४३४ । २७) में । भविताम्-ति । हुआ, फिर-॥

४५१ लृट् प्रथमस्य डर्गगमः । २ । ४ । ८५ ॥

दित्वमाम्बोऽनम्यापि ढेरौप ॥

लृट् लकारके प्रथमपुरुष-संज्ञक प्रत्ययोक्त क्रमसे डा-रौ-रस्-रान्
आदेश हो ॥ यद्यपि यहां ' भविताम् ' में भ-संज्ञा नहीं होती
तथापि डा इस ङित्-के कहनेसेही अभसंज्ञकभी टिका ' टः ' सूत्रसे

लोप होता है । भवित+डा = भविता (बोह होगा) । भवितास्+
गै । यहाँ-॥

४५२ तामस्योर्लोपः । ७ । ४ । ५० ॥

तामेग्नेश्च लोप स्यात्मादेशे प्रत्यये परे ॥

तास-प्रत्यय और अस् धातुके सकारका लोप हो, सकारादि-प्र-
त्यय पर रहते । उस सूत्रकी निम्नलिखित सूत्रमे अनवृत्ति जाती
है, इस कारण उक्तसूत्र यहाँ लिखा ॥

४५३ गि च । ७ । ४ । ५१ ॥

गर्दो प्रत्यये नञ् ॥

रकारादि-प्रत्यय पर रहतेभी तास-प्रत्यय और अस्-धातुके सका-
रका लोप हो । भवितागै (वो दो होंगे) । भवितारः (वे होंगे) ।
भविताममि (प) (मः ४५२) मे । भवितामि (त होगा) ।
भवितास्य (तुम दो होंगे) । भवितास्य (तुम होंगे) । भविता-
स्मि (मे होंगें) । भवितास्वः (हम दो होंगे) । भवितास्मः (हम
होंगे) ॥

४५४ लृट् शेषे च । ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यद्योडातोर्लृट् क्रियायां वा क्रियाया मयाममत्या वा ॥

भविष्यत्-अर्थमे धातुमे लृट्-लकार हो क्रियार्था-क्रिया विद्यमान
हो वा न हो ॥ क्रियार्था-क्रिया उसे कहते हैं, जैसे 'स पठितुं याति'
(वो पढ़नेको जाता है) इस उदाहरणमे पढ़नाक्रिया भविष्य-का-
लका बोधकर है, कारण कि-पढ़ना अभीतक हुआ नहीं किन्तु होगा,
इस पठनरूप कार्यको कटप्रतिष्ठा अर्थ जाना दूसरी क्रिया आई है
उसी क्रियाकृ क्रियार्थाक्रिया कहते हैं । "तुमन्ष्वन्त्रे क्रियायां क्रिया-
रथायाम् ३ । ३ । १० ॥" उस वक्ष्यमाण सूत्रका यह नियम है कि,
क्रियार्थाक्रिया हो तो धातुमे तुमन् और ण्वल्-प्रत्यय हो । परन्तु
(५० ४५४) का यह आजय है कि-उक्त क्रिया विद्यमान हो वा
न हो परन्तु भविष्य-अर्थमे धातुमे लृट्-लकार हो ॥ भृ+लृट्=ति

(मृ० ४४९ । ४४७ । ४३४ । २७) भविष्यति (वह होगा) ।
 भविष्यतः—(वोह दो होंगे) । भविष्यन्ति (मृ० ४३५) (वे होंगे) ।
 भविष्यसि (तू होगा) । भविष्यथः (तुम दो होंगे) । भविष्यथ
 (तुम होंगे) । भविष्यामि (मृ० ४३६) (मैं हूँगा) । भवि-
 ष्यावः (हम दो होंगे) । भविष्यामः (हम होंगे) ॥

४५५ लोट् च । ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् ॥

विधि-आदि अर्थोंमें (मृ० ४७३) धातुसे लोट्-लकार हो ॥

४५६ आशिषि लिङ्लोटौ । ३ । ३ । १७३ ॥

आशीर्वाद-अर्थमें धातुसे परे लिङ् और लोट हों ॥ भृ+लोट्=
 ति—(मृ० ४३३।४३४।२७) भव+ति । उस दशामे—॥

४५७ एङ् । ३ । ४ । ८६ ॥

लोट् ईकारम्य उः ॥

लोट्के स्थानमें जो प्रत्यय हो उसके इकारकू उ हो । भवतु
 (वोह होय) । ' भवतु ' जब सिद्ध हो जाता है, तब—॥

४५८ तुह्योस्तातङाशिष्यन्यतरम्याम् । ७ । १ । ३५ ॥

आशिषि तुह्योस्तातङ वा । परत्वात्मवादेशः ॥

आशीर्वाद अर्थमें तू और हि-कू तातङ् (तात) आदेश वि-
 कल्पकरके हो ॥ यद्यपि 'तातङ्' आदेश डित होनेके कारण 'डिञ्च'
 से अन्त्यकू प्राप्त है, तथापि अष्टाध्यायीके क्रमानुसार (मृ० ५९) से
 (मृ० ५८) पर है, इसी लिये परन्वके कारण 'तु' और 'हि'
 सम्पूर्णको तातङ् आदेश होता है ॥ भवतात (वह होय) ॥ ङङ्का-
 (मूल ५८) तौ (मूल १३३) के अनुसार (मूल ५९) से स-
 दाही पर है, फिर (मृ० ५९) कहां चरितार्थ होगा? ॥ समाधान-
 जब डकार केवल इत्-कार्यके निमित्तही है तब तौ हमें (मृ० ५८)-
 ही इष्ट है, और जो वोह और कोई कार्य दिखावे तौ (मृ० ५९)

सफल होगा । तातङ्-के डकारसे गुण-वृद्धिका निषेध और संप्रसारण-आदि कार्य होते हैं ॥ भव+तस् । इस अवस्थामें—॥

४५९ लोटो लङ्वत् । ३ । ४ । ८५ ॥

लोटस्तामादयः सलोपश्च ॥

लोट्-कृ लङ्-की समान ताम् (मू० ४६०) आदि आदेश हों और सकारका लोप हो ॥

४६० तम्यम्यमिपां तातंतामः । ३ । ४ । १०१ ॥

डित्-चतुर्णां तामादयः क्रमात्म्यः ॥

डित्-लकारोंके चार आदेशोंकू (अर्थात्-तस्-थम्-थ-मिप्-कू)

डितलकार	प्रत्यय	आदेश	क्रमसे ताम आदिक (ताम्-तम्-त-अम्) आदेश हो । इस सूत्रसे तस्-कू ताम्-आदेश हो गया । भवताम् (वे होय) । भवन्तु (म० ४३५।४५७)
लट्	तम्	ताम्	
लिट्	थम्	तम्	
लृट्	थ	त	
लङ्	मिप्	अम्	

(वे होय) । भव+सि—॥

४६१ मेर्हापिच्च । ३ । ४ । ८७ ॥

लोपः मेर्हिः मोऽपिच्च ॥

लोटके स्थानमें जो सि (मिप) उसे ' हि ' आदेश हो और हि अपित माना जाय अर्थात्-पित मानकर जो कार्य किया सो न हो । भव+हि । इस अवस्थामें—॥

४६२ अतो हः । ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परम्य हेतुकः ॥

अतःसे पर जो ' हि ' तिसका लृक (लोप) हो । भव, भवतात् (मू० ४५८) (तृ हो) । भवन्तम् (मू० ४६०) (तुम दो हों) । भवत (म० ४६०) (तुम हो) । भव+मि ॥

४६३ मेर्निः । ३ । ४ । ८९ ॥

' लोटो लङ्वत् ' इस सूत्रके अनुसार लोटकर्म यह आदेश होते हैं ।

लोटे मेनि. स्यात् ॥

लोट-के स्थानमें जो मि (मिप्) उसे नि-आदेश हो । भव+नि॥

४६४ आटुत्तमस्य पिच्च । ३ । ४ । १२ ॥

लोटुत्तमस्याट पिच्च ॥

लोटके उत्तमपुरुष-संज्ञक प्रत्ययकू आट् (आ) का आगम हो, वोह आट् पित हो । भव+आ+नि (म० २६७।१३) भवा+नि । इस अवस्थामें (म० ४५७) से ' नि ' के ' इ ' कू ' उ ' प्राप्त है,—परन्तु—निम्न लिखित नियमसे नहीं होता—॥

हिन्योन्व न । उन्वाच्चाग्नमामभ्यात् ॥

हि (म० ४६१) और नि (म० ४६३) के डकारकू उत्त्ब नहीं होता, कारण कि उन्व-उच्चारणकी सामर्थ्यसे, अर्थात् यदि हि-नि-को उकार करना होता तो हु और नु-आदेशही करते, अत एव ' हि ' ' नि ' इनमें इन्व-साठसेही जान होता है कि उत्त्ब नहीं होता। भवानि (भै होऊं) ॥

४६५ ते प्राग्धातोः । १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गमञ्जका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

जिनकी गति (म० २०३) और उपसर्गमंजा (म० ४५) है उनका धातुसे प्रथमही प्रयोग करना कर्त्तव्य है । प्र+भवानि ॥

४६६ आनि लोट । ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्पस्य लोटोदेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् ॥

उपसर्गमें स्थित निमित्त (र-प) से परे लोटके स्थानमें जो आनि- (म० ४६३।४६४) आदेश उसके नकारकू णकार हो । प्र-भवानि (भै समर्थ होऊं) ॥

४६७ (दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) ॥

जब सकारकू षकार और नकारकू णकार करना हो तब दुर-कू उपसर्गत्वका निषेध कहना, जैसे । दुःस्थितिः (दुर्भाग्य) । दुर्भवानि

(मे दुःखी होऊं) । यहां ' स ' कू ' प ' और ' न ' कू ' ण ' नहीं हुआ कारण कि दुःकूपसर्गही नहीं माना ॥

४६८ (अन्तःशब्दम्याङ्किविधिणत्वेपपसर्गत्वं वाच्यम्) ॥

अङ्-प्रत्यय और कि-प्रत्ययका विधान करनेके लिये तथा नकारकृ णकार करनेके लिये अन्तर्-शब्दकूपसर्ग मानना चाहिये । अन्तर्भाषाणि (मे भीतर होऊं) । यहां ' भवानि ' के नकारकृ ण किया है ॥ भव+आ+वम् = भवा वम् । इस अवस्थामें ॥

४६९. नित्यं डितः । ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य डिटुत्तमस्य नित्यं लोपः । अग्रेऽन्त्यस्य ॥

डित-टकारका सकारान्त जो उत्तम-पुरुष उसका नित्य लोप हो । (म० २५) में अन्य-सकारकाही लोप होता है । यह सत्र (म० ४११) के अनुसार लोट-मेभी लगता है । भवाव (हम दो हों) । भवाम (हम हो) ॥

४७० अनद्यतने लङ् । ३ । ७ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्यतोर्लङ् स्यात् ॥

जब धातु अनद्यतनभूतार्थप्रकाश करती हो तब धातुमें लङ्-लकार हो । भ+लङ् (म० ४२१/४३३/४३४/२७) भव+ति । इस दशममें-॥

४७१ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदानः । ६ । ४ । ७१ ॥

पञ्चगम्याट् स्यात् ॥

लुङ् (म० ४८२) लृङ् (म० ४१०) लृङ् (म० ४९०) इन लकारोंके पङ्गे रहते अङ्गक उदात्त-संज्ञक अट् (अ) का (म० ४०४) आगम हो । उस प्रकार । अ भव+ति । इस दशममें-॥

४७२ इतश्च । ३ । ४ । १०० ॥

डितो लस्य पश्मैपदमिकारान्त यन्तदन्तस्य लोपः ॥

डित्-लकारके स्थानमें डकारांत पश्मैपद-संज्ञक जो (ति, अन्ति,

सि, मि) आदेश उसके अन्त्य 'इ' का लोप हो । अभवत् (वोह हुआ) । अभवताम् (मू० ४६०) (वोह दो हुए) । अभवन् (मू० ४३७ । ४७२ । २४) (वे हुए) । अभवः (मू० ४७२ । १२५ । ११३) (तु हुआ) । अभवतम् (मू० ४६०) (तुम दो हुए) । अभवत (मू० ४६०) (तुम हुए) । अभवम (मू० ४६०) (मैं हुआ) । अभवाव (मू० ४६९) (हम दो हुए) । अभवाम (हम हुए) ॥

४७३ विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । ३ ।

३ । १६१ ॥

एवर्थेषु धातोलिङ् ॥

विधि, निमन्त्रण, आमन्त्रण, अधीष्ट, सम्प्रश्न, प्रार्थना, इन छे अर्थोंके प्रकाश करनेमें धातुसे लिङ्-लकार हो ॥ भृ+लिङ्=ति (मू० ४३३ । ४३४ । २७) भव+ति । इस दशममें—

४७४ यासुट् परस्मैपदेषु दात्ता डिञ्च । ३ । ४ । १०३ ॥

लिङ् परस्मैपदानां यामुटागमो डिञ्च ॥

लिङ्-के स्थानमें जो परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय उनै यामुट् (यास) — का आगम (मू० १०४) हो, और वोह यामुट् उदात्त और डित हो । भव+यास+ति (मू० ४७०) इस अवस्थामें—

४७५ लिङः मत्तर्पाऽनन्त्यभ्य । ७ । २ । ७९ ॥

१ विधिय आजायते इत्येतत् तमे । कर्मणि परार्थानम कृता किं यजेत । वोह यज कृत् । २ निमन्त्रण कर्तव्ये माननादङ्गा आजा तमे । कर्मणि आवश्यक श्राद्धभोजनार्थकमे कृता इह मात वोह यज स्वाय । ३ आमन्त्रण कर्तव्ये कर्मार्का दुन्नातु-साग सम्मातनेना तमे इहार्मात आपर्का दुन्ना हो ता यज वेद्यो । ४ अधीष्ट कर्तव्ये आजर्मे प्रेरणा तमे वोह गरमे नम्रतामे इह पत्रमयापयेत् आप पत्रक पशवो । ५ सम्प्रश्न कर्तव्ये पत्रना तमे वेदमधीयाय उत तक्म क्या म वेद पद वा न्यायशास्त्र । ६ प्रार्थना कर्तव्ये मणना तमे भोजन लभेय मुक्षे भोजन मि-लेया । दुर्नी भयामे रोम्भी होता ह । इनका विशेष विवरण लकाराण्य प्रक्रियाके अन्तमें देखो ।

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते ॥

लिङ्-के स्थानमें जो सार्वधातुक (म० ४३२) आदेश उसके अवयव-सकारका लोप हो, यदि वोह सकार अन्तका न हो तौ । इस प्रकार यास्-के सकारका लोप प्राप्त हुआ ॥

४७६ अतो येयः । ७ । २ । ८० ॥

अतः परम्य सार्वधातुकावयवम्य याम् इत्यम्य इय् । गुणः ॥

अत्-से सार्वधातुकका अवयव जो यास् (म० ४७४) उसे इय्-आदेश हो । भव+इय्+त् (म० ३३) भवे+य्+त् । इस दशममें ॥

४७७ लोपो व्योर्वलि । ६ । १ । ६६ ॥

वकारयकारयोर्लोपः स्याद्वलि परे ॥

वल्-प्रत्याहार पर रहते वकार और यकारका लोप हो । इस सत्रसे यकारका लोप हो गया । भवेत् (वह होय) । भव+तस् (म० ४६० । ४७४ । ४७६ । ३३ । ४७७) भवेताम् (वे दो हों) । भव+ञि (म० ४७४ । ४७६ । ३३) । भवे+य्+ञि ॥ •

४७८ अर्जुम् । ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो अर्जुम स्यात् ॥

लिङ्-की झिक जुस् (म० १४९) हो । भवे+य्+जुस् = उस् । भवेयुः (वे हो) । भवे+य्+मि (म० ४७७ । ४७२ । १०७ । ११३) भवेः (त हो) । भवेतम् (म० ४६०) (तुम दो हो) । भवेत (तुम हो) । भवे+य्+मिप (म० ४६०) भवेयम् (मैं होऊँ) । भवेव (म० ४६९) (हम दो हों) । भवेम (हम हो) । अब आशिप-अर्थमें लिङ्-के रूप लिखते हैं—॥

भ+लिङ्=ति (म० ४७४ । ४७२) भ+यास्+त् । इस अव-स्थामें (म० ४३३) से अप प्राप्त है, परन्तु-निम्न लिखित सत्रसे सार्वधातुक-संज्ञा होनेके कारण नहीं होता ॥

४७९ लिङाशिपि । ३ । ४ । ११६ ॥

आशिपि लिङमिति सार्वधातुकमज्ञः ॥

आशीर्वाद-अर्थमें जो लिङ्-के स्थानमें तिङ्-आदेश होते हैं उन-
की आर्धधातुक-संज्ञा हो । भृ+यास्+त्-॥

४८० किदाशिपि । ३ । ४ । १०४ ॥

आशिपि णिङो यामुट कित । स्फोः सयोगाद्योगिति मलोपः ॥

आशीर्वाद-अर्थमें लिङ्-के स्थानमें जो यामुट् बोह कित्-संज्ञक
हो (म० ३३०) से सकारका लोप हो गया । भूया+त । यहां
(म० ४३४) से गुणकी प्राप्ति होनेपर-॥

४८१ णिति च । १ । १ । ५ ॥

गितकिर्नाडिनिमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः ॥

जिम निमित्तक मानवार उक्-लक्षण गुण वा वृद्धि हो यदि वोह
निमित्त गित वा कित या डित्-संज्ञक हो तो गुण-वृद्धि न हो ।
उक्त उदाहरणमें (म० ४८०) में यामुट्-की कित्-संज्ञा है, अत-
एव गुण नहीं होता ॥ उक्-लक्षण उसे कहते हैं-जिस सूत्रसे गुण या
वृद्धि का विधान हो उसमें उक्-पदकी उपस्थिति होती हो ॥ भूयात् ।
भूयारताम् (म० ४६०) । भूयामुः (म० ४७८) । भूयाः (म०
३३९) । भूयास्तम् । भूयारन् । भूयामम् (म० ४६०) । भूयास्व
(म० ४६९) । भूयारम् । उनके अर्थ पहलेकी समान जान लेने ॥

४८२ लुङ् । ३ । २ । ११० ॥

भूतार्थे भातो णिङ् स्यात् ॥

भूत-अर्थ-प्रकाश करनेमें धातुसे लुङ् लकार हो । फलितार्थ-अद्यत-
नभूत तथा प्रगट भूत अर्थके प्रगट करनेमें तो लुङ्-लकारही होता
है तथा परोक्ष अनद्यतनभूतमें लिट्, और अपरोक्ष-अनद्यतनमें लङ्
होते हैं ॥ भू लुङ् = ति ॥

४८३ च्लि लुङि । ३ । १ । ४३ ॥

अवाद्यपवादः ॥

१ यहा तकार स्वर होनेके कारण सयोग-संज्ञा नहीं है, इसीमें 'स' का लोप
(म० ३३०) नहीं होता ।

लुङ् परे रहते धातुसे परे च्लि-प्रत्यय हो । यह सूत्र शप् (म० ४३३) आदिको अपवाद है । भू+च्लि+ति (म० ४७२) ॥

४८४ च्लेः मिच् । ३ । १ । ४४ ॥

इच्छावितौ ॥

च्लि-प्रत्यय (म० ४८३) के स्थानमें सिच हो । सिच-मे 'इ, च' इत्संज्ञक (म० ३१३४) है ॥ प्रश्न-यादि सम्पूर्ण च्लि-के स्थानमें ही सिच होता है तो च्लि करना व्यर्थ ही है ॥ उत्तर-च्लि के स्थानमें सर्वत्र ही मिच् नही होता है, किन्तु अन्यत्र अन्य २ आदेश भी होते हैं ॥ भ-म+त (म० ४७१) अभ+म+त ॥

४८५ गानिस्थावुपास्तयः मिचः परस्मैपदेषु । ७ । ४ । ७७ ॥

पश्य मिचो लृक् । गापानिस्थावुपास्तयः मध्ये ॥

गा (जाना), स्था (ठहरना), वुसंज्ञक (म० ६७६) तथा पा (पाना), भ् (होना), इन धातुओंसे जब परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय परे हो तो मिच (म० ४८४) का लृक्- (लाप) हो । 'गा' कहनेसे 'उण (गर्त)' धातुको जो गमन अर्थमें 'गा' आदेश होता है उसका ग्रहण है, 'पा' कहनेसे 'पा (पाने)' धातु जिसे पान अर्थमें पिय आदेश होता है उसका ग्रहण है । अभ न । उस अवस्थामें (म० ४३४) से गुणकी प्राप्ति है परन्तु-निम्नलिखित सूत्र बाधक है ॥

४८६ भृमुवांभिङि । ७ । ३ । ८८ ॥

भृ मु प्तयो सार्वधातुकं तिङि परे गुणो न ॥

भृ और मू इन दो धातुओंका गुण न हो सार्वधातुक-तिङ् परे रहते ॥ अभन (वो हुआ था) । अभताम् (म० ३६०) (वे दो हुए थे) । अभवन् (म० ४३७ । ४३९ । ४७२) (वे हुए थे) । अभः (तू हुआ था) । अभतम् (म० ४६०) (तुम दो हुए थे) । अभन (तुम हुए थे) । अभवम् (म० ४७० । ४३९) (मैं हुआ

था) । अभव (म० ४६९) (हम दो हुए थे) । अभूम (हम हुए थे) ॥

४८७ माङि लृङ् । ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

धातुके पूर्व माङ्-उपपद रहते धातुसे परे लृङ्-लकार हो । यह लृङ्-विधायक सूत्र सब लकारोंका अपवाद है । ऐसी अवस्थामें वर्तमानआदि कालका ज्ञान प्रसंगसे होता है ॥

४८८ स्मोन्ते लङ् च । ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोन्ते माङि लट् स्याच्चालुट् ॥

जिससे परं स्म हो ऐसे माङ्-उपपद हुए संते धातुसे लङ् हो, चकारसे लृङ्भी हो । ऐसे स्थानमें जो लकार दोनोंमें उष्ट्र हो उस-हीका प्रयोग करना ॥

४८९ न माङ्-योगे । ६ । ४ । ७४ ॥

अडाये न स्म ॥

जब धातुके साथ माङ्का योग हो तौ अट् (म० ४७१) और आट् (म० ४९२) न हों । मा भवान् भून् (म० ४८७) । मा स्म भवत् (म० ४८८) । मा स्म भून् ॥

४९० लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्ता । ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृट् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ॥

जहां लिङ् स्थापन करनेके अर्थ कार्य कारण भाव विधि-निमंत्रण आदि (म० ४७३) अर्थोंमेंसे कोई अर्थ हो तहां भविष्य-अर्थ-में लृङ्-लकार हो यदि क्रियाकी असिद्धि समझी जाती हो तौ ॥ भू+लृङ्=ति (म० ४७१ । ४७२) अभ्र+त् (म० ४४९ । ४४७ । ४३४ । २७) अभविष्यत् (म० १७०) (जो वह हो) । अभविष्यताम् (म० ४६०) (जो वोह दो हों) । अभविष्यन् (म० ४३५ । ४७२) (जो वे हों) । अभविष्यः

(जो तू हो) । अभविष्यत् (जो तुम दो हों) । अभविष्यत
(जो तुम हों) । अभविष्यम् (जो मैं होऊँ) । अभविष्याव (मू०
४३६।४६९) (जो हम दो हों) । अभविष्याम (जो हम हों) ॥
उक्त प्रकारसे भविष्य-अर्थमें लृङ्-का उदाहरण ॥ “ सुवृष्टिश्चेदभवि-
ष्यत् तदा मुभिक्षमभविष्यत् ” यदि अच्छी वर्षा होयगी तो सुकाल
होगा । इस उदाहरणमें कार्यकी असिद्धिका प्रकाश है ॥ यद्यपि इस
सूत्रकी वृत्तिमें यह लिखा है कि-भविष्य अर्थमें लृङ् हो, तथापि
भूतार्थमेंभी लृङ् होता है जैसे— “ नचेदिदं द्रुमयोजयिष्यत् पत्युः
प्रजानां विफलोभविष्यत् ॥ ” जो विधाता इस अज और इन्दुमती-
के मिथुन (जोड़े) कू न मिलाता तो प्रजापतिका यन् विफल
होता । ऐसेही “ जो ईधन होता तो रमोई बनाता ” इत्यादि उ-
दाहरण जानो ॥

अत मानव्यगमने । परमपदा सकर्मक मेव ॥

अत-(जाना) धातुका रूप धातु-पाठमें अदन्त-रूप है, अकार
केवल अनुबन्ध मात्र है । अत+लट्=ति (मू० ४३३) अतति
(वह निरन्तर गमन करता है) । म० पु० १ व०-अतसि (तू
निरन्तर गमन करता है) । अतामि (मू० ४३६) (मैं निरन्तर
गमन करता हूँ) । अत+लिट्=ति (मू० ४३८) अत+अत् (मू०
४४० । ४४२) अअत्+अ-॥

४९.१ अत आदेः । ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासभ्यादेर्नो दीर्घः स्यात् ॥

अभ्यास (मू० ४४१) के आदिभत ऋव-अकारको दीर्घ हो ॥
आत (वह गया) । आततुः (वे दो गये) । आतुः (वे गये) ।
आतिथ (मू० ४४७) (तू गया) । आतथुः (तुम दो गये) ।
आत (तुम गये) । आत (मैं गया) । आतिव (मू० ४४७)
(हम दो गये) । आतिम (हम गये) ॥ लुट् प्र० पु० १ व०-अ-
तिता (मू० ४५१) (वह जायगा) । म० पु० १ व०-अतितासि

(मू० ४५२) (तृ जायगा) । उ० पु० १ व०—अतितास्मि (में जाऊंगा) ॥ लृट्-अतिप्यति (मू० ४४९) (वह जायगा) । अतिप्यसि (तृ जायगा) । अतिप्यामि (में जाऊंगा) ॥ लोट्-अतनु, (मू० ४५७ । ४५८) अतनात (वोह जावे) । अत (मू० ४६१ । ४६२) (तृ जाँवे) । अतानि (मू० ४६३ । ४६४) (में जाऊँ) ॥ अत+लट्=ति (मू० ४३३ । ४७२) अत+त् । इस दशमै—॥

४९२ आडजाडिनाम् । ६ । ४ । ७२ ॥

अजाडि-अंगठ आट लृट् लृट् लृट् ॥

अजाडि-अंगठ आट (आ) का आगम हो लृइ, लइ, लृइ पर रहते ॥ आदन (वोह गया) । आतः (तृ गया) । आतम् (में गया) ॥ लिङ्-अनेन (वह जाय) । इत्यादि ॥ आशिषि लिङ्-अत्यान (ईश्वर करे वह जाय) । अन्यास्ताम् । अन्यासुः । इत्यादि ॥

लृडि भिचि डटागमे वृत्ते ॥

लृइ परे हुए सन्ते जब च्लि- (म० ४८३) के स्थानमें भिच (म० ४८४) कर लिखा और जब भिच-को इट्- (म० ४४७) का आगमभी हो चुका तब निम्नलिखित सूत्र प्रवृत्त होते हैं । अत-इ+स+ति (म० ४९२ । ४७२) आन । स-त-त-॥

४९३ अस्मिभिचोऽपृक्तः । ७ । ३ । ९६ ॥

विद्यमान भिचो अस्मि व परम्यात्कस्य ह्यङ् उदागम ॥

विद्यमान भिच-परे पर तथा अस् धातुसे परे जो अपृक्त (म० १९९) हलसे ई (ई) का आगम हो । आन्-इ-स+ई+त् (म० १०४) इस अवस्थामै—॥

४९४ इट् ईटि । ८ । २ । २८ ॥

इट्. परम्य सम्य लोप स्यादी ट परे ॥

इट्-से परे जो सकार उसका लोप हो ईट् परे रहते । आति+

ई+त् । यहां सिच्के 'स' का लोप त्रिपादीके सूत्र (मू० ४९४) से किया है, इस कारण सवासात अध्यायीका सूत्र (मू० ५३) उसे असिद्ध मानता है, अतः यहां संधि नहीं होनी चाहिये । इसका समाधान—॥

४९.५ (मिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः) ॥

जहां एकमे अधिक स्वरके स्थानमें एकादेश करना हो तहां सिच्-का लोप सिद्ध माना जाय । जैसे—उक्त उदाहरणमें ड-ई-के स्थानमें एकादेश 'ई' होता है, यहां मिच्-लोप सिद्ध है । आ-तीन् (वह गया) । आनिष्टम् (म० ४६० । ४८७ । १७० । ९) (वे दो गये) । आति+स जि ॥

४९.६ मिज्जन्त्यस्मिन्विदित्यश्च । ३ । ४ । १०९ ॥

मिज्जन्त्यस्मिन्विदित्यश्च परम्य विदित्यस्मिन्विदित्यश्च ॥

मिच्-में परे वा अभ्यस्त-सज्ञक (म० ३८९) में परे अथवा विदित्य-स्थानमें परे जो विदित्य-लकार-सम्बन्धी जि उग जुम (उस) आदेश हो । आतिपुः (म० १७० । १२७ । ११३) (व गये) । आतीः (म० ४०३ । १-४) (तु गया) । आतिष्टम् (तुम दो गये) । आतिष्ट (तुम गये) । आतिपम् (मैं गया) । आतिव (हम दो गये) । आतिम् (हम गये) ॥ लट्-आतिष्यन् (म० ४४९ । १७०) (वह जायगा) । इत्यादि ॥ पिधु-गन्ध्याम् । सक० पर० मे० । पिध (जाना) । पिध नि (म० २८३ । ४३३) मिध-अ-ति । इम अवस्थामे—॥

४९.७ ऋस्व लघु । ३ । ४ । १० ॥

ऋस्व अच-की लघु-संज्ञा हो ॥

४९.८ संयोगे गुरु । ३ । ४ । ११ ॥

संयोगे परे ऋस्व गुरु स्यात् ॥

संयोग पर रहते ऋस्व-अच-की गुरु-संज्ञा हो ॥

४९९ दीर्घश्च । १ । ४ । १२ ॥

गुरु स्यात् ॥

दीर्घ अत्र-कीभी गुरु-संज्ञा हो ॥

५०० पुगन्तलघूपधस्य च । ७ । ३ । ८६ ॥

पुगन्तस्य लघूपधस्य चागम्येको गुणः सार्वधानुकारधधातुकयोः ॥

जिस अंगके अन्तमें पुक् (म० ७६२) हो अथवा जिसकी उपधामें लघु (म० ४९७) हो उस अंगक गुण हो सार्वधानुक और आर्धधातुक पर रहते । सेधति (वोह जाता है) । सेधसि (तू जाता है) । मेधामि (म० ४३६) (मैं जाता हूं) । सिध्+ लिट् = ति (म० ४३८ । ४४० । १७० । ५००) सिपेध (वह गया) । सिपिधः अतस । यहां निम्नलिखित सूत्र गुणको बाधता है ॥

५०१ असंयोगालिट् कित् । १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिलिट् कित् स्यात् ॥

असंयोगमें परे (अर्थात्-जिसके प्रथम संयोग न हो) जो अपित (जिसकी पित-संज्ञा न हो) लिट्- (आदेश) की कित्-संज्ञा हो ॥ सिपिधतुः (म० ४८१) (वे दों गये) । सिपिधुः (वे गये) । सिपेधिय (म० ४४७) (तू गया) । सिपिधयुः (तुम दों गये) । सिपिध (तुम गये) । सिपेध (मैं गया) । सिपिधिव (हम दों गये) । सिपिधिम (हम गये) ॥ लृट्-सेधिता (म० ४४९ । ४५१) (वह जायगा) ॥ लृट्-सेधिष्यति (म० ४४९ । ४४०) (वह जायगा) ॥ लोट्-सेधतु (म० ४३३ । ४५७) (वह जावे) ॥ लङ्-असेधत (म० ४७२) (वोह गया) । वि० लिङ्-सेधेत (म० ४७४ । ४७६ । ४७७) (वोह जाय) ॥ आ० लिङ्-सिध्यात् (म० ४८० । ४८१) (ईश्वर करे दोह जाय) ॥ लृङ्-असेधीत् (म० ४८३ । ४८४ । ४८७ । ४७२ । ४७१ । ४९३ । ४९४ । ५००) (वोह गया) ॥ लृङ्-असेधिष्यत् (म० ४७२) (जो वह जाय) ॥

एव चित्ती-सज्ञाने । ४। सक० पर० सेट् ॥ शुच-शोके । ५। संक० पर० सेट् ॥
इसी पिभू-धातुकी समान चित्ती = चित (चेत करना) और
शुच = शुच् (खेद करना) इन दो धातुओंके रूप होते हैं ॥

गद्-व्यक्ताया वाचि । ६। सक० पर० सेट् ॥

गद् = गद्-(स्पष्ट बोलना) धातुके रूप लिखते हैं । गदति
(बोह बोलता है) ॥

७.०२ नेर्गदनदपनपदघुमाम्यनिहन्निन्यानिवातिप्रातिष्मातिव-
पतिवहतिशाम्यनिचिनोतिदेग्धिषु च । ८। ४। १७ ॥

उपसर्गाद्विभक्तान्तरम्य नेर्णो गदादिषु पेषु ॥

उपसर्गमे स्थित निमित्त (र-प) से परे जो नकार तिसकृ ण-
कार हो गद्-आदि धातु परे रहते ॥ गद्-(स्पष्ट बोलना), नद्-
(नाद करना), पत (गिरना), पद (जाना), घु-संज्ञक (मू०
६७६), मा (मापना), पा (नष्ट होना), हन (मारना-जाना),
या (जाना) वा (गमन), द्रा (भागना), प्मा (भक्षण करना),
वपति (बोना), वह (ले जाना), शम (शान्त होना), चि
(डकड़ा करना), दिह (लीपना-पातना) ॥ जैसे-प्र-नि-गदति
(मू० १०२) प्रणिगदति ॥ गद्-लिट् = ति (मू० ४३८ । ४४०)
गद्-गद्+अ (मू० ४४२) ॥

७.०३ कुहाश्चुः । ७। ४। ६२ ॥

पाण (मू० ४४१) के क-वर्ग तथा हकारकृ च-वर्ग आदेश
हो ॥ जगद्-अ । इम दशामे-॥

७.०४ अत उपधायाः । ७। २। ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धि स्यात् निर्नि णिति च प्रत्यये परे ॥

उपधा (मू० १९७) के अत-कृ वृद्धि हो जित वा णित-प्रत्यय
परे रहते । उक्त उदाहरणमें णल-का ' अ ' णित-प्रत्यय परे है ।

१ तादासाधधातुके वप्, हात काचत ।

जगाद (वोह स्पष्ट बोला) । जगदतुः (वे दो स्पष्ट बोले) ।
जगदुः (वे स्पष्ट बोले) । जगदिथ (मू० ४४७) (तू स्पष्ट
बोला) । जगदथुः (तुम दो स्पष्ट बोले) । जगद (तुम स्पष्ट
बोले) । जगद्+अ (णल)-॥

५०५ णलुत्तमो वा । ७ । १ । ९१ ॥

उत्तमो णल् वा णित् स्यात् ॥

उत्तमपुरुष (म० ४३०) का णल् (म० ४३८) विकल्पसे
णित् माना जाय । जगाद, (म० ५०४) जगद् (मे स्पष्ट बोला) ।
जगदिव (हम दो स्पष्ट बोले) । जगदिम (हम स्पष्ट बोले) ॥
लृट्-गदिता (म० ४५१/४४९ । ४४७) (वोह बोलेगा) ॥
लृट्-गदिष्यति (वोह बोलेगा) ॥ लृट्-गदतु (म० ४५७)
(वह बोले) ॥ लङ्-अगदतु (म० ४७२/४७१) (वह स्पष्ट बोला) ॥
लिङ्-गदतु (म० ४७४/४७६/४७७/४७२) (वह स्पष्ट बोले) ॥
आ० लिङ्-गद्यात (ईश्वर कै वह स्पष्ट बोले) ॥ लृङ्-गद्+
ति (म० ४८३ । ४८४ । ४४७ । ४७२ । ४७१ । ४९३) अ
गद्+इ+स+ई+त । इम दशामे-॥

५०६ अतो हलादेलघाः । ७ । २ । ७ ॥

हलादेलघाःकाग्य वृद्धिर्वादा पश्मपदे मिचि ॥

जिसके आदिमे इट् हो ऐसे पश्मपद-संज्ञक मिचि पर रहते
हलादि-धातुके लघु- (म० ४९७) अकारक विकल्पकरके वृद्धि हो ।
अगादात् . (म० ४९४) अगदीत् (वह स्पष्ट बोला था) ॥ लृङ्-
अगदिष्यत (जो वोह स्पष्ट बोले) ॥

णद-अ-यक्ते शब्दे । ७ । अकर्मक' प० मेर ॥

॥ णद = णद्- (अस्पष्ट शब्द करना) धातुके रूप लिखते हैं ॥

५०७ णो नः । ६ । १ । ६५ ॥

धात्वादेशेण्य न स्यात् ॥ णोपदेशास्वनदेशादिनाथना-नन्दनमनूत' ॥

धातुके आदि-णकारकू नकार हो ॥ नर्द (शब्द करना), नाटि (नृत्य करना), नाथ (मांगना), नाध (मांगना), नन्द (समृद्ध होना), नक्क (नाश करना), नृ (ले जाना), इन धातुओंकू छोटकर नकागादि और धातु णोपदेश हैं, अर्थात् इन उक्त धातुओंके अनिरिक्त नकागादि और धातुओंके उपदेशमें णकार जानना ॥

७०८ उपमर्गादममामेऽपि णोपदेशस्य । ८ । ४ । १४ ॥

उपमर्गस्यात्रिमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य ण ॥

उपमर्गमे स्थित निमित्त (र-प) से परे णोपदेश- (म० ५०७) धातुक नकारकू णकार हो । जैसे— प्र-नदति = प्रणदति (वह भली भांति शब्द करता है) । प्रणिनदति (म० ५०२) (बोह अन्यंत भली भांति शब्द करता है) ॥ नदति (वह शब्द करता है) ॥ लिट्-ननाद (म० ५०४) (उमने शब्द कर) । नद-नद+अ-नम् । इस अवस्थामें—॥

७०९ अत एकहलमध्येऽनादेशादेलिटि । ६ । ४ । १२० ॥

लिप्ति भित्तादेशादिक न भवति यदग नदवयवस्यामयुक्तहलमभ्यस्यभ्या-न पत्वमभ्यामलोपश्च किति लिटि ॥

लिट् निमित्त मानके जिस अंगके आदि-अक्षरके स्थानमें आदेश न हुए हो, उसके अवयव असंयुक्त-हलोंके बीचमें जो अकार उसको एकार हो और अभ्यामका लोप हो, कित- (म० ५०५) संज्ञक लिट् परे रहते । इस प्रकारमें पहले 'नद' का लोप हुआ, दूसरे नका-रांतगवर्ती-अकारकू ए हो गया । नदनुः (उन दोन शब्द किया) । नदुः (उन्होंने शब्द किया) । नद-नद+इ+थ । इस अवस्थामें—॥

७१० थल्लि च मेऽटि । ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्त म्यात् ॥

जब सेट- (इत्सहित) थल्ल परे हो, तौभी पूर्वोक्त कार्य्य हो, अर्थात् लिट्-कू निमित्त मानके जिस अंगके आदि-अक्षरके स्थानमें

आदेश न हुए हों उसके अवयव असंयुक्त-हलोंके बीचमें जो अकार उसे एकार हो और अभ्यासका लोप हो । नेदिथ (तुने शब्द किया) । नेदथुः (तुम दोने शब्द किया) । नेद (तुमने शब्द किया) । ननाद, (मू० ५०५) ननद (मैंने शब्द किया) । नेदिव (हम दोने शब्द किया) । नेदिम (हमने शब्द किया) ॥ लृट्-नदिता (वह शब्द करेगा) । नदितासि (तू शब्द करेगा) । नदितारिम (मैं शब्द करूंगा) ॥ लृट्-नदिष्यति (वह शब्द करेगा) । नदतु (मू० ४५७), नदतात् (मू० ४५८) (वह शब्द करे) । नद, नदतात् (तू शब्द करे) । नदानि (मू० ४६३/४६४) (मैं शब्द करूँ) ॥ लङ्-अनदत् (मू० ४७२) (उसने शब्द किया) । अनदः (तुने शब्द किया) । अमदम् (मू० ४६०) (मैंने शब्द किया) ॥ लिङ्-नदेत् (वह शब्द करे) । नदेः (तू शब्द कर) । नदेयम् (मैं शब्द करूँ) । नद्यात् (ईश्वर करे कि वोह शब्द करे) । नद्याः (ईश्वर करे तू शब्द करे) । नद्यासम् (मैं शब्द करूँ) ॥ लुङ्-अनादीत्, (मू० ५०६) अनदीत् (उसने शब्द किया) । अनदिष्यत् (जो वोह शब्द करे) ॥

टु नदि-ममृद्धा । ८ । अक० पर० मेट् ॥

(टु) नदि = नद- (समृद्धि-हर्ष) धातुका साधते हैं ॥

५११ आदिजिटुडवः । १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोर्गत्या एते इतः स्युः ॥

उपदेश (आदिके उच्चारण) में धातुकी आदिके जो जि-टु और डु इनकी इत्संज्ञा हो । नद+लृट् = (मू० ४२१/४३३) नद+ति । इस अवस्थामें—

५१२ इदिता नुम् धातोः । ७ । १ । ५८ ॥

इदित्- (जिसके इकारकी इत्संज्ञा हो) धातुकु नुम् (न्) का आगम (मू० २६७) हो । नन्दति (वोह आनन्द होता है) । न-

नदसि (तू आनन्द होता है) । नन्दामि (मैं आनन्द होता हूँ) ।
 नद्+लिङ् = ति (म० ४३८।४४०।४४२) न-नद्+अ (म० ५१९)
 ननन्द (वह समृद्ध हुआ) । ननन्दिथ (म० ४४७) (तू समृद्ध
 हुआ) । ननन्द (मैं समृद्ध हुआ) ॥ लृट्-नन्दिता (वह समृद्ध
 होगा) । नन्दितासि (तू समृद्ध होगा) । नन्दितास्मि (मैं समृद्ध
 होऊंगा) ॥ लृट्-नन्दिष्यति (वह आनन्द होगा) । नन्दिष्यसि
 (तू आनन्द होगा) । नन्दिष्यामि (मैं आनन्द होऊंगा) ॥ लोट्-
 नन्दतु (म० ४९७) , नन्दतात (म० ४९८) (वह समृद्ध
 होवे) । नन्द (म० ४६१।४६२) , नन्दतात (म० ४९८) (तू
 आनन्द हो) । नन्दानि (मे आनन्द होऊँ) । अनन्दत् (म० ४७१।
 ४७२) (वह समृद्ध हुआ) । अनन्दः (तू समृद्ध हुआ) । अनन्दम्
 (मैं समृद्ध हुआ) ॥ लिङ्-नन्देत् (वह समृद्ध हो) । नन्देः (तू
 समृद्ध हो) । नन्देयम् (मैं समृद्ध होऊँ) ॥ आ० लिङ्-नन्द्यात्
 (म० ४७४) (ईश्वर करे कि वह समृद्ध हो) । नन्द्याः (ई० तू
 समृद्ध हो) । नन्द्यामम् (ई० मैं समृद्ध हूँ) ॥ लुङ्-अनन्द+इ+स+
 त्- (म० ४९३।४९४) अनन्दीत् (वह समृद्ध हुआ) । अनन्दीः
 (तू समृद्ध हुआ) । अनन्दिषम् (मैं समृद्ध हुआ) । अनन्दिष्यत्
 (जो तू समृद्ध हो) ॥

अर्च-पूजायाम् । ० । सक० पग० सेट् ॥

अर्च = अर्च- (पूजा) धातुके रूप दिव्याते हे ॥ अर्च+लृट् =
 ति (म० ४३३) अर्चति (वह पूजता है) । अर्च+लिङ् = अ(ति)
 (म० ४४० । ४९१) आ-अर्च+अ । इस दशम-॥

५१३ तस्मान्नृड द्विहलः । ७ । ४ । १७ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घानतात्पर्यम् नृ ग्यात् ॥

जिसमें दो हल् हो ऐसे धातुके अभ्यासमें दीर्घ किये हुए ~~स्वर~~से
 परे जो वर्ण उसे नृट् (नृ) का आगम हो । आनर्च (म० १०४)
 (उसने पूजा की) ॥ लृट्-अर्चिता (वह पूजेगा) ॥ लृट्-अर्चि-

प्यति (वह पूजा करेगा) ॥ लोट्-अर्चतु, अर्चतात् (वह पूजा करे) ॥
 लङ्-आर्चत् (म० ४९२) (उसने पूजा करी) । आर्चः (तूने
 पूजा करी) । चर्म् (मैंने पूजा करी) ॥ लिङ्-अर्चेत् (वह
 पूजा करे) ॥ आ० लिङ्-अर्च्यात् (ई० वह पूजा करे) । आर्ची-
 त् (मू० ४९३) (उसने पूजा की) ॥ लृङ्-आर्चिष्यत् (जो वह
 पूजा करे) ॥

व्रज-गर्ता । १० । सक० पर० सेट् ॥

व्रज = व्रज्- (गमन) धातुके रूप लिखते हैं । व्रजति (बोह
 जाता है) । वव्राज (म० ४४२ । ५०४) (बोह गया) । व्रजि-
 ता (बोह जायगा) । व्रजिष्यति (बोह जायगा) । व्रजतु (बोह
 जाय) । अव्रजत (बोह गया) । व्रजेत् (बोह जाय) । व्रज्यात्
 (ई० बोह जाय) । व्रज्+लुङ् = ति (मू० ४८३ । ४८४ । ४७१ । ४७२ ।
 ४७७ । ४९३) अव्रज्+ङ्+म्+ई+त् । इस अवस्थामें—॥

५१४ वदव्रजहलन्तम्याचः । ७ । २ । ३ ॥

एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु ॥

वद- (स्पष्ट बोलना) । व्रज- (जाना) और हलन्त-धातु इनके
 अचकृ वृद्धि हो जिसमें परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय परे हो ऐसे सिच्-के
 परे रहते । अव्राजीत (मू० ४९४) (बोह गया था) । अव्राजिष्यत्
 (जो वह जाय) ॥

कटे-वर्षावर्णयोः । ११ । सक० पर० सेट् ॥

कटे = कट्- (वर्षा और घेरना) धातुको साधते हैं ॥ कटति
 (वह वरसता है) । चकाट (मू० ५०३ । ५०४) (वह वरसा) ।
 कटिता (वह वरसेगा) । कटिष्यति (वह वरसेगा) । कटतु (वह
 वरसे) । अकटत (वह वरसा) । कटेत् (वह वरसे) । कट्यात्
 (ई० वह वरसे) ॥ लुङ्-अकट्+ङ्+स्+ई+त् । यहां (मू० ५१४)
 आदिसे वृद्धि निम्नलिखित मन्त्रके अनुसार नहीं होती—॥

५१५ ह्यन्तक्षणश्वसजागृणिष्येदिताम् । ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य ऽवयेनेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि ॥

जिसके अन्तमें ह, म, और य हो उसे: और क्षण-(मरना),
इवस्-(स्वास लेना), जागृ-(जागना), तथा जिनके अन्तमें णि-
प्रत्यय (म० ७७४ । ७६०) हो उन्हें: और ङिव-(बढना वा जाना),
तथा एदित् धातु इन सबकू वृद्धि न हो जिसके आदिमें इट् हो ऐसे
सिच्चे पर रहते ॥ अकटोत्त (म० ४९४) (वोह वरमा था) ।
अकटिष्यत् (जो वह वरमे) ॥

गुप्-रक्षणे । १० । मक० पर० वेट् ॥

गुप् = गुप्-(रक्षण) धातुके रूप लिखते हैं ॥

५१६ गुप्धुपविच्छिपणिपनिष्य आयः । ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयप्रत्यय स्यात्कार्यं ॥

गुप् (रक्षा करना), धुप (नत्त करना), विच्छि (निकट
आना), पण (स्तुति करना), पन (स्तुति करना), इन धातुओं-
में स्वार्थमेंही आय-प्रत्यय हो । बहुत प्रत्यय गेमे होते हैं कि जब वे
प्रत्यय किसी धातुके अगाडी आते हैं तौ धातुका अर्थ बदल जाता
है, परन्तु आय-प्रत्ययके आनेसे धातुका अर्थ वैसाही रहता है ॥
गुप्+आय-॥

५१७ मनादयन्ता धातवः । ३ । १ । ३२ ॥

मनादयः कर्मणिङन्ता प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुमजकाः । धातुन्वा-
ल्लडादयः ॥

सन्नेम लेकर ' कर्मणिङ् (म० ५७५) ' सत्रतक जो बागह
प्रत्यय हैं वे जिसके अन्तमें हों उस प्रत्यय-विशिष्टकी धातु-संज्ञा हो ।
धातु-संज्ञा होनेसे लट्-आदि होते हैं । गुप्+आय+लट् = ति (म०
४३३ । ५००) गोपायति (वोह रक्षा करता है) । गोपायतः (वे
दो रक्षा करते हैं) । गोपायन्ति (वे रक्षा करते हैं) । गोपायुस्ति
(तू रक्षा करता है) । गोपायथः (तुम दो रक्षा करते हो) । गो-
पायथ (तुम रक्षा करते हो) । गोपायामि (मैं रक्षा करता हूं) ।

गोपायावः (हम दो रक्षा करते हैं) । गोपायामः (हम रक्षा करने हैं) ॥

५१८ आयादय आर्धधातुके वा । ३ । १ । ३१ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः ॥

जब आर्धधातुक कहनेकी इच्छा हो तब आय्-आदि द्वादश प्रत्ययोंमेंसे केवल आय्, ईयङ् और णिङ् यह तीन प्रत्यय विकल्पसे हों ॥ गुप्-आय्+लिट् (मू० ५००) ॥

५१९ (काम्यनकाच आम्बक्तव्यः) ॥

लिटि । आम्कामोगम्बिधानान्मस्य नेत्त्वम् ॥

सूत्रकारको ऐसा कहना उचित है कि-लिट् पर रहते कास् (दीप्ति) और अनेकाच्-धातुंसे परे आम्-प्रत्यय हो । आस्(बैठना), कास् (चमकना) इन दो धातुओंसे परे आम्-प्रत्यय करनेसे यह बोध होता है कि-आम्-के मकारकी उत्संज्ञा नहीं है, कारण कि-जो मित् होगा तो अच्-के अन्त-(मू० २६७) में होगा, पुनः दीर्घ (मू० ५३) होकर आस्-कास्-का जैसा रूप है वैसाही रह जाय-गा तो आम्-का करनाही व्यर्थ होगा । गोपाय्+आम्+लिट्- ॥

५२० अतो लोपः । ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशे यददन्त तस्यातो लोप आर्धधातुके ॥

आर्धधातुक करनेकी इच्छामें जिस धातुक अन्तमें अकार हो उस अकारका लोप हो आर्धधातुक पर रहते । ' गोपाय ' जो प्रत्यय-विशिष्ट अदन्त-धातु है, उसमें यकारोत्तरवर्ती जो अकार है तिसका लोप हो गया । गोपाय्+आम् = गोपायाम्+लिट् = ति (मू० ४३८) गोपायाम्+अ ॥

५२१ आमः । २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् ॥

आम्-से परे जो प्रत्यय उसका लुक् (लोप) हो । गोपायाम् । ऐसी स्थिति रहनेपर- ॥

५२२ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । ३ । १ । ४० ॥

आमन्तालिल्यप्रगः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि ॥

आमन्त-(मू० ५१९) धातुसे परे ऐसी कृ (करना), भू (होना), अस् (होना) का प्रयोग हो जिनके अन्तमें लिट् हो और इन कृ-आदि धातुओंकोही द्वित्वादि लिट्-के कार्य हो ॥ गोपा-याम्+कृ+लिट् = च (मू० ४४०) गोपायाम्+कृ-कृ+अ-॥

५२३ उगृत् । ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यामऋवर्णम्यात्म्यात् । वृद्धिः ॥

अभ्यास-(मू० ४४१) के ऋकारकू अकार हो । गोपायाम्+क-कृ+अ-(मू० ५०३ । २०३ । ९५ । ९८) गोपायाञ्चकार (उसने रक्षा करी) । गोपायाम्+कृ+अतुम् । इस अवस्थामें-“द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ” द्वित्वविधायी सृत्र (मू० ४४०) से पर होनेके कारण सृत्र (मू० १३३) के अनुमात्र सृत्र (मू० १९) से यणकी प्राप्ति होनेपर-॥

५२४ द्विर्वचनेऽचि । १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अचि आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥

जो द्वित्व करनेका निमित्त हो ऐसे अच- ल्यय पर रहतेपूर्व अच-कू कोई आदेश न हो, जबतक द्वित्व न किया हो अर्थात्-द्वित्व हो जानेपर तौ आदेश होनाही है । गोपायाम् अतुम् (मू० ४४० । ५२३ । ५०३ । १९) गोपायाञ्चक्रतुः (उन दोने रक्षा की) । गोपायाञ्चक्रुः (उन्होंने रक्षा की) । गोपायाम्+चक्रु+थ-॥

५२५ एकाच उपदेशेऽनुदानात् । ७ । २ । १० ॥

उपदेशो यो धातुर्गोपजनदानश्च तत्र आर्धधातुकस्येण न ॥

उपदेशं जो धातु एकाच और अनुदान हो निससे पर जो व-लादि आर्धधातुक-प्रत्यय उसे इट्-का आगम न हो ॥

(१) उद्वर्त्तयैतिरुष्णशस्त्रान्मुषिर्वाङ्गिप्रभिः ।

वृहवृभ्या च विनेकाचोऽजनेषु निहताः स्मृताः ॥ १ ॥

उकारान्त और ऋकारान्त धातुओंकू छोड़कर, तथा यु (मिलाना-पृथक् करना), रु (शब्द करना), ऋणु (तीक्ष्ण करना), शीङ् (शयन करना), स्नु (चूना), नु (प्रशंसा करना), धु (छींकना), श्वि (गमन-वृद्धि), डीङ् (उड़ना), श्रि (सेवा करना), वृङ् (सेवा करना), वृञ् (स्वीकार करना) इन धातुओंका छोड़कर अजन्तोंमें सब एकाच् अनुदात्त है ॥ १ ॥

एकाच् हलन्त-धातु जो अनुदात्त हैं उनका विवरण नीचे लिखते हैं-॥

कान्तेषु-शक्के ॥

ककारान्तोंमें-शक् (शक्) (समर्थ होना) एकही धातु है । अर्थात्-ककारान्त एकही धातु अनुदात्त है ऐसेही सर्वत्र समझना ॥

चान्तेषु-पच्-मुच् रिच्-वच्-विच्-मिच् पट् ॥

चकारान्तोंमें-पच् (पकाना), मुच् (छोड़ना), रिच् (रेचक औषधिसे पेट चलाना), वच् (बोलना), विच् (पृथक् करना), सिच् (छिड़कना) यह छै धातु अनुदात्त है ॥

छान्तेषु-प्रच्छकः ॥

छकारान्तोंमें-प्रच्छ (पूछना) यह एकही धातु है ॥

जान्तेषु-न्यज्-निज् भज् भञ्ज्-भृज् भ्रज् भृज्-यज् युज् रुज्-गञ्-विज्-ग्वञ् मञ्ज् मृज् पञ्चदश ॥

जकारान्तोंमें-त्यज् (न्यागना), निज् (शुद्ध करना), भज् (सेवा करना), भञ्ज् (तोड़ना), भृज् (भोगना), भ्रज् (भूँजना-भनना), भृज् (दूबना), यज् (यज्ञादि करना), युज् (मिलाना), रुज् (रंगी होना), गञ्ज् (रंगना), विज् (अलग करना), स्वञ्ज् (आलिंगन करना), सञ्ज् (मिलाना), सृज् (छोड़ना) यह पन्द्रह धातु अनुदात्त है ॥

— दान्तेषु अङ्-भृङ् श्विङ्-छिङ्-तुङ्-नुङ्-पठ्-भिङ्-विद्यति-विनङ् विन्द्-शङ्-मङ्-स्विद्य-स्कन्द् हृद पोटश ॥

दकारान्तोमे-अद् (भक्षण करना), क्षुद् (कूटना), खिद् (खेद करना), छिद् (काटना), तुद् (व्यथा देना), नुद् (प्रेरण करना), पद्य = पद् (जाना), भिद् (तोड़ना), विद्य = विद् (होना), विन्द = विद् (विचारना), विन्द = विद् (उपार्जन करना), शद् (नष्ट करना), सद् (गमनादिक), स्विद्य = स्विद् (पसीजना), स्कन्द (जाना-सगना), हद् (मलत्याग करना), यह सोलह धातु अनुदात्त है ॥

धान्तेषु कृध्-लुध्-बुध्य-वन्ध् युध् मध्-गध्-व्यध् अध्-मा . मिथ्या एकादश ॥
धकारान्तोमे-व्रध् (क्रोध करना), क्षुध् (बुभक्षित होना), बुध्य = बुध् (जानना), बन्ध् (बांधना), युध् (लड़ना), रुध् (घेरना), राध् (सम्मिलन करना), व्यध् (ताड़न करना), शुध् (शुद्ध होना), माध् (सिद्ध करना), सिध्य = मिथ् (पूर्ण होना) यह ग्याग्रह धातु अनुदात्त है ॥

नान्तेषु मन्य-हनौ हौ ॥

नकारान्तोमे-मन्य = मन (मानना), हन (मारना) यह दो धातु अनुदात्त है ॥

पान्तेषु-आप्-लुप्-क्षिप् तप् तिप् तप्य-टप् लिप् लृप् वप् उप-स्वप् सप् स्त्रयोदश ॥

पकारान्तोमे-आप् (व्याप्त होना), क्षुप् (स्पर्श करना), क्षिप् (फेंकना), तप् (तपना), तिप् (टपकना), तृप् = तृप् (संतुष्ट होना, संतुष्ट करना), टप्य = टप् (अभिमान करना), लिप् (लीपना), लृप् (काटना), वप् (बाना), उप (आप देना), स्वप् (शयन करना), सृप् (जाना) यह तेग्रह धातु अनुदात्त है ॥

नान्तेषु यन-ग्रन्-मन्त्रय ॥

भकारान्तोमे-यम (मैथुन करना), ग्रम् (जीघ्रता करना), लभ् (प्राप्त करना) यह तीन धातु अनुदात्त है ॥

मान्तेषु गम-तम-यम-रम-श्रन्वाग् ॥

१ लब्धा-रुधाप ॥ २ रुधा-पणीय ॥ ३ तर्का गणाय ॥ ४ मद विज्ञाणमयवमादनेषु ।

मकारान्तोमे-गम् (गमन करना), नम् (नमस्कार करना),
यम् (दान करना, निवृत्त होना), रम् (क्रीडा करना) यह चार
धातु अनुदात्त हैं ॥

शान्तेषु-कुश-दश-दिश-दृश-मृश-रिश-रुश-लिश-विश-स्पृशो दश ॥

शकारान्तोमे-कुश (उच्च स्वर्गसे गेदन करना), दंश (डसना),
दिश (दिखाना, दान करना) दृश (देखना), मृश (स्पर्श करना),
रिश (हिसा करना), रुश (हिसा करना), लिश (घटना), विश
(प्रवेश करना), स्पृश (स्पर्श करना) यह दश धातु अनुदात्त हैं ॥

षान्तेषु-कृष्-त्विष्-नुष्-द्विष्-तुष्-पुष्प्य-पिष्-विष्-शिष्-शुष्-क्षिष् एकादश ॥

षकारान्तोमे-कृष् (स्वीचना), त्विष् (चमकना), नुष् (नृत्य
होना), द्विष् (द्वेष करना), तुष् (विगडना), पुष्प्य = पुष्
(पुष्ट करना), पिष् (पीसना), विष् (व्याप्त होना), शिष् (वि-
शिष्ट करना), शुष् (सूखना), क्षिष् (आलङ्घन करना) यह ग्यारह
धातु अनुदात्त हैं ॥

मान्तेषु घम्-वमती हौ ॥

सकारान्तोमे-यम् (भक्षण करना), वम् (वनना) यह दो
धातु अनुदात्त हैं ॥

हान्तेषु दह-दिह दह-नह मिह रुह लिह-वहोऽहौ ॥

हकारान्तोमे-दह (जलाना), दिह (लीपना), दुह (दुहना),
नह (बांधना), मिह (सीचना), रुह (उपजना), लिह (चा-
टना), वह (ले जाना, प्राप्त करना) यह आठ धातु अनुदात्त हैं ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातव्ययधिक शतम् ॥

इस प्रकार हलन्त धातुओमेंसे एक सौ तीन (१०३)
धातु अनुदात्त हैं ॥

जिस कारणसे कि कृ-धातु अनुदात्त और एकाच् है अतः अव्य-
वाहित पूर्व-सूत्रसे संबंध रखता है, परन्तु-तथापि लिट्पर रहते इट्-

का निषेध (मू० ५२९) है । गोपायाञ्चकर्थ (तुने रक्षा की) । गोपायाञ्चक्रथुः (मू० १९) (तुम दोने रक्षा की) । गोपायांचक्र (तुमने रक्षा की) । गोपायाञ्चकार (मू० २०३), गोपायाञ्चकर (मू० ५०५) (मैंने रक्षा की) । गोपायांचक्रव (मू० ५०५ । ४८१) (हम दोने रक्षा की) । गोपायाञ्चकृम (हमने रक्षा की) । इसी अर्थमें । गोपायांचक्रव, (मू० ५२२) गोपायामास । इत्यादिरूप जानो । (मू० ५५८) संन्यक्त सूत्रके वैकल्पिक होनेसे ऐसेभी रूप होते हैं— जुगोप (मू० ४४० । ५०३) । जुगुपनः (मू० ५०१ । ४८१) । जुगुपुः । जुगोप मिप = थल । जुगोप म्थ । इस दशामे—॥

५२६ स्वगतिमृतिमृयतिभुज्जतिना वा । ७ । २ । ४४ ॥

स्वगत्यादिभूतिभूयतिभुज्जतिना वा ॥

स्वगति आदि अर्थात्—मृत् (शब्द करना), म (उत्पन्न करना), सुं (उत्पन्न करना), वृत् (कांपना), उन धातुओंमें पर और ऊदित-धातुमें पर वल्गादि-आर्धधातुकको विकल्पमें डट (ड) का आगम हो । गुप्त-धातु ऊदित है । जुगोपिथ, जुगोप्य । जुगुपथुः । जुगुप । जुगोप । जुगुपिव, जुगुप्य । जुगुपिम, जुगुपम ॥ लट्—गोपायिता (मू० ५१६), गोपिता (मू० ५५८), गोप्ता (मू० ५२६) (वह रक्षा करेगा) । गोपायितासि, गोपितासि, गोप्तासि (तू रक्षा करेगा) । गोपायितास्मि, गोपितास्मि, गोप्तास्मि (मैं रक्षा करूंगा) ॥ लृट्—गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति (वह रक्षा करेगा) । गोपायिष्यामि, गोपिष्यामि, गोप्स्यामि (मैं रक्षा करेगा) । गोपाये-ष्यामि, गोपिष्यामि, गोप्स्यामि (मैं रक्षा करूंगा) ॥ लेट्—गोपा-यतु (मू० ४५७) (वोह रक्षा करे) । गोपाय (मू० ४६१ । ४६२), गोपायतात (मू० ४५८) (तू रक्षा करे) । गोपायानि (मू० ४६३ । ४६४) (मैं रक्षा करूं) ॥ लङ्—अगोपायन् (मू० ४७१ । ४७२) (उसने रक्षा की) । अगोपायः (तुने रक्षा की) ।

अगोपायम् (मैंने रक्षा की) ॥ वि० लिङ्-गोपायेत् (वोह रक्षा करे) ॥ आ० लिङ्-गोपाय्यात् (मू० ५१६), गुप्यात् (मू० ५१८) (ई० वह रक्षा करे) । गोपाय्याः, गुप्याः (ई० तू रक्षा करे) । गोपाय्यासम्, गुप्यासम् (मैं रक्षा करूं) ॥ लृङ्-अगुप्+आय्+सु+त (मू० ५२६ । ४९३ । ५००) अगोपाय्+इ+म्+ई+त । यहाँ (मू० ५१४) से वृद्धिकी प्राप्ति है, उसका निषेध— ॥

५२७ नेटि । ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्ने ॥

जिसके आदिमें इट हो ऐसे सिचि पर रहते हलन्त-धातुको वृद्धि न हो । अगोपायीत् (मू० ४९४), अगोपीत् (मू० ५२६ । ४९३ । ५१८), अगौप्सीत् (मू० ५१४ । ४९३) (उसने रक्षा की) । अगुप्+स+तम् (मू० ४६०)—॥

५२८ झलं झलि । ८ । २ । ३६ ॥

अल पश्य मस्य लोपो झलि ॥

झल्-से पर जो सकार तिसका लोप हो झल पर रहते ॥ अगुप्+ताम् (मू० ५१४) अगौताम् (उन दोने रक्षा की) । अगौप्सुः (उन्होंने रक्षा की) । अगौप्सीः (तूने रक्षा की) । अगौतम् (तुम दोने रक्षा की) । अगौत (तुमने रक्षा की) । अगौप्सम् (मैंने रक्षा की) । अगौप्स्व (हम दोने रक्षा की) । अगौप्सम् (हमने रक्षा की) । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् (जो वोह रक्षा करे) ॥

क्षि-अये । १३ । अक० पर० अनिट ॥

क्षि-(घटना) धातुको साधते हैं ॥ क्षि+लट=ति (मू० ४३३ । ४३४।२७) क्षयति (वह घटता है) । क्षि-क्षि+अ (मू० ४४२।५०३।२०-२२७) चिक्षाय (वोह घटा) । चिक्षियतुः (मू० २२१) (वे दो घटे) । चिक्षियुः (वे घटे) । चिक्षि-थ । यहाँ (मू० ४४७) से इट प्राप्त था उसे (मू० ५२५) ने बाधा, परन्तु विशेषता लिखते हैं—॥

५२९ कसृभृवृस्तुदुबृश्रुवो लिटि । ७ । २ । १३ ॥

क्रादिभ्य एव लिट् इप्न स्यादन्यस्मादनित्योऽपि स्यात् ॥

कृ (करना), सृ (जाना), भृ (पोषण करना), वृ (स्वीका-
र करना), स्तु (दु) (प्रशंसा करना), दु (जाना), सु (टप-
कना), श्रु (श्रवण करना), केवल इन धातुओं में परे लिट्-कू इट्-
का आगम न हो और यदि अनिट्-धातु भी (म० १२१) हो तौ भी
लिट्-कू इट्-का आगम हो जाय ॥

५३० अचम्नाम्बत्थल्यनितो नित्यम् । ७ । २ । ६१ ॥

उपदेशोऽजन्तो यो अचम्नामो नित्यानिट् तत्स्थल इप्न ॥

जो धातु उपदेश में अजन्त हो और ताम्-प्रत्यय पर रहते नित्य
अनिट् हो उस धातु में पर थल-कू इट् न हो ॥

५३१ उपदेशोऽत्वतः । ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशोऽकारवत्तामो नित्यानिट् परम्य थल इप्न ॥

जो हलन्त धातु उपदेश में अकारवान हो तथा तामि में नित्य
अनिट् हो ऐसे धातु में पर थल-कू इट् न हो ॥

५३२ क्तो भारद्वाजस्य । ७ । २ । ६३ ॥

तामो नित्यानिट् ऋदन्तादेव यत्ते नैव भारद्वाजस्य मतं ॥

श्रीभारद्वाजआचार्यके मत में जो धातु ताम् प्रत्यय पर रहते नित्य
अनिट् हो ऐसी ऋदन्त-धातु में परही थल-कू इट् न हो, अर्थात्-
भारद्वाजके मत में ऋदन्त-धातु में परही थल-कू इट् का निषेध है, और
ऋदन्तों में भिन्न धातुओं में पर थल-कू इट् होना चाहिये ॥

अयमत्र संग्रहः ।

अजन्तोऽकारवान वा यन्ताम्यनिट् थल नैवयम् ।

ऋदन्त इट् इट् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि मेह भवेत् ॥ १ ॥

जो तामि-प्रत्यय पर रहते नित्य अनिट् हो ऐसे अजन्त और

अकारवान् धातुओंसे परे थल्-कू विकल्पसे इट् हो । यदि ऐसी अवस्थामें ऋदन्त धातु हो तौ नित्य अनिट् होता है, और कृ-आदि (मू० ५२९) धातुओंको छोड़कर और धातुओंसे ईट् होता है ॥१॥ यह सबका तात्पर्य है ॥ चिक्षयिथ, (मू० ४३४) चिक्षेथ (तू घटा) । चिक्षियथुः (मू० २२१) (तुम दो घटे) । चिक्षिय (तुम घटे) । चिक्षाय (मू० २०३), चिक्षय (मू० ५०५) (मैं घटा) । चिक्षियिव (हम दो घटे) । चिक्षियिम (हम घटे) ॥ लृट्-क्षेता (वह घटेगा) ॥ लृट्-क्षेप्यति (वह घटेगा) ॥ लोट्-क्षयतु (वह घटे) ॥ लङ्-अक्षयत (वह घटा) । क्षयेत् (वह घटे) ॥ आशीलिङ्-क्षि+यास्+त् ॥

५३३ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । ७ । ४ । ०५ ॥

अजन्तागम्य दीर्घो यादौ प्रत्यये नतु कृत्सार्वधातुकयोः ॥

कृत्- (मू० ३३२) संज्ञक भिन्न प्रत्यय और सार्वधातुक-प्रत्यय-को छोड़कर यादि-प्रत्यय परे रहते अजन्त-अंगकू दीर्घ हो । क्षीयात् (मू० ३३९) (ई० वोह घटे) ॥ लुङ्-अक्षि+स्+त् । इस अवस्थामें-॥

५३४ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १ ॥

इगन्तागम्य वृद्धिः परस्मैपदे सिचि ॥

परस्मैपदपङ्क सिचि परे रहते इगन्त-अंगकू वृद्धि हो ॥ अक्षेपीत् (मू० ४९३) (वोह घटा) । अक्षेप्यत् (जो वह घटेगा) ॥

तप्-सन्तापे । १४ । अक० पर० अनिट् ॥

तप् = तप्- (तपना) धातुको साधते हैं ॥ लट्-तपति (वह तपता है) ॥ लिट्-तताप (मू० २०३) (वह तपा) । तेपतुः (मू० ५०९) (वे दो तपे) । तेपुः (वे तपे) । तेपिथ (मू० ५१०), ततपथ (मू० ५३२) (तू तपा) । तताप, ततप (मू० ५०५) (मैं

तपा) ॥ लृट्-तप्ता (वह तपेगा) ॥ लृट्-तप्स्यति (वह तपेगा) ॥
 लोट्-तपतु (वह तपे) ॥ लङ्-अतपत (वह तपा) ॥ लिङ्-तपेत्
 (वह तपे) ॥ आ० लिङ्-तप्यात् (ई० वह तपे) ॥ लुङ्-अता-
 प्सीति (म० ५१४) (वह तपा था) । अताप्ताम् (म० ५२८)
 (वे दो तपे थे) । अताप्सुः (वे तपे थे) ॥ लृट्-अतप्स्यत्
 (जो वह तपे) ॥

क्रम-पाठविशेष । १७ । पर० मक० मेर ॥

क्रम = क्रम् (चरण गवना) ॥ क्रम् + लट् = ति ॥

५३५ वा भ्राश्रित्वाश्रमक्रमक्रमुत्रमित्रुटिलपः । ३ । ३ । ७० ॥

एभ्यः श्यन्वा कर्त्रेण सार्वधानुक्तं परं । पक्षे अप् ॥

भ्राश्र (चमकना), भ्राश्र (चमकना), भ्रम् (भ्रमण करना),
 क्रम् (चरण गवना), क्रम् (गेदित होना), त्रम् (डगना),
 त्रटि (काटना), लप (चाहना), उन धानुओंमें परं विकल्प कर
 इयन-प्रत्यय हो कर्त्ता-अथ बोधक सार्वधानुक्त परं रहते । इसमें प
 क्षमें अप (म० ४३३) हो । क्रम् + इयन् + ति (म० ३ । १५६) ।
 क्रम् + य + ति ॥

५३६ क्रमः परम्पदेषु । ७ । ३ । ७६ ॥

क्रमो दीर्घे श्यान्परम्पदे शिति ॥

जिसमें परम्पद परं हो उसमें शित के परं रहते क्रम्-धानुक्त दीर्घ
 हो । क्राम्यति, क्रामति (वह टहलता है) । क्राम्यमि, क्राममि
 (न टहलता है) । क्राम्यामि, क्रामामि (मैं टहलता हूँ) ॥ लिट्-
 चक्राम (वह टहलता है) । चक्रमिथ (न टहलता है) । चक्राम,
 चक्रम (म० ५०५) (मैं टहला) । क्रमिता (वह टहलेगा) ।
 क्रमिष्यति (वह टहलेगा) । क्राम्यतु, क्रामतु (वह टहले) । अ-
 क्राम्यत, अक्रामत (वह टहला) । क्राम्यन्त, क्रामन्त, (वह टहले) ।

क्रम्यात् (ई० वह टहलै) । अक्रमीत् (मू० ४९४) (वह टह-
ला था) । अक्रमिष्यत् (जो वोह टहलै) ॥

पा-पाने । १६ । सक० पग० अनिट् ॥

पा-धातु पीनेमें होती है । पा+इप्+ति । इस अवस्थामें—॥

५३७ पाघ्राध्मास्थान्नादाणृदृश्यत्तिमर्त्तिशदमदां पिबजिघ्र-
धमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशीयसीदाः । ७ । ३ । ७८ ॥

पार्दानां पिवाडयः स्युः इत्सजकशकारादौ प्रत्यये परे । पिवादेशोऽदन्त-
स्तेन न गुणः ॥

पा १ (पीना), घ्रा २ (संघना), ध्मा ३ (फूंकना), स्था ४
(खडा होना), घ्रा ५ (अभ्यास करना), दाण ६ (देना),
दृश ७ (देखना), ऋ ८ (जाना), मृ ९ (चलना), शद् १०
(मरझाना), मद ११ (नाश होना), इन ग्यारह धातुओंको
क्रमसे—पिब १, जिघ्र २, धम् ३, तिष्ठ ४, मन ५, यच्छ ६, पश्य
७, ऋच्छ ८, धौ ९, शीय १०, मीद् ११, यह ग्य रह आदेश हों
उत्संजावाला शकार जिसके आदिमें हा णेने शकारादि प्रत्यय पर
रहते । पिब-आदेश अदन्त है इन कारण गुण (म० ५००) नहीं
होता । पिबति (वह पीता है) ॥ लिट्-पा पा+णल्ल ॥

५३८ आन आं णलः । ७ । १ । ३४ ॥

आदन्तादातोणल्ल औमागदेश ग्यात् ॥

आकारान्त-धातुमें परे णल्ल (म० ४३८) को आ-आदेश हो ।
पपौ (म० ४६३ । ३०) (उमने पिया) । पापा+अतुम (म० ४४३) ॥

५३९ आतो लोप इटि च । ६ । ४ । ६४ ॥

अजाद्योर्धधातुकयोः द्विदिथे पर्योगतो लोपः ॥

कित वा दित अजादि-आर्धधातुक परे रहते अथवा इट् परे रहते
आकारका लोप हो । पपतुः (म० ५०१) (उन दोने पिया) ।
पपुः (उन्होने पिया) । पपिथ, पपाथ (म० ५३२) (तूने पिया) ।
पपुः (तुम दोने पिया) । पप (तुमने पिया) । पपौ (म० ५३८)

(मैने पिया) । पपिव (म० ५२९) (हम देने पिया) । पपिम
(हमने पिया) ॥ लृट्-पाता (वह पियेगा) ॥ लृट्-पास्यति (वह
पियेगा) ॥ लोट्-पिबतु (म० ५३७ । ४५७) (वह पिये) ।
अपिबत (उसने पिया) ॥ लिट्-पिबेत् (वह पिये) । पा+लिट्=ति
(म० ४७२ । ४७४ । ३३९) पा+या+त् । इस अवस्थामे-॥

५४० एलिङि । ६ । ४ । ६७ ॥

धुमज्जाना मास्थार्जाना न एत स्यादार्धधातुके किति लिङि ॥

धु-संज्ञक(म० ६७६) धातुओंके तथा मा, स्था(म० ६३९) उत्थादि
धातुओंके अच्-कू ए हो यदि लिङ्-के स्थानमें किति (म० ४८०)
आर्धधातुक (म० ४७९) परे हो । पेयात् (ईश्वर करे वोह पिये) ।
पेयाः (ई० तु पिये) । पेयामम (ई० मे पिऊं) ॥ लृट्-अ पा+
ति (म० ४८३ । ४८४ । ४८५ । ४७२) अपात् (उसने पिया
था) । अपाताम् (म० ४८६-४८७) (उन देने पिया था) । अ
पा सू+ञि (म० ४८५) इस अवस्थामे-॥

५४१ आतः । ३ । ४ । ११० ॥

सितलुकि आदन्तादेव अर्जुम ॥

सित्-का लुक (लोर) हो जाने पर आदन्त-धातुसे परे झि-कू
जुम (म० १४९) हो । अ पा+उम । पुनः-॥

५४२ उभ्य पदान्तात् । ६ । १ । ९६ ॥

अपदान्तादकागदुमि पररूपमेकादेश ॥

अपदान्तके अकागसे उभ परे रहते पूर्व-परके स्थानमें पररूप ए-
कादेश हो । अपुः (उन्होंने पिया) ॥ लृट्-अपास्यत (जो वह पिये) ॥

ग्लै हर्षक्षये । १७ । अकः परः अनिट् ॥

ग्लै- (ग्लानि करना) धातुको माधते है ॥ ग्लै+लट्=ति (म०
४३३-४३४) ग्लायति (वह ग्लानि करना है) ॥

५४३ आदच्च उपदेशश्रुतिः । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरागन्, नन् श्रुति ॥

उपदेशमें जो धातु एजन्त हो उसे आकार हो, परन्तु शित् परे रहते न हो। ग्ला+लिट्=ति(मू० ४३८ । ४४० । ४४२ । ५०३ । ५३८) जग्लौ (उसने ग्लानी की) । जग्लतुः (मू० ५३९) (उन दोने ग्लानि की) ॥ लृट्-ग्लाता (वह ग्लानि करेगा) । ग्लास्यति (वह ग्लानि करेगा) । ग्लायतु (वह ग्लानि करे) ॥ लङ्-अग्लायत् (उसने ग्लानी की) ॥ लिङ्-ग्लायेत् (वह ग्लानि करे) ॥ आ० लिङ्-ग्लै+या+त् (मू० ५४३) ॥

५४४ वाऽन्यस्य संयोगादः । ६ । ४ । ६८ ॥

धुमास्थादेग्न्यस्य संयोगादेर्धातोरात् एव वाऽर्धधातुके किति लिङि ॥ धु-संज्ञक (म० ६७६) तथा मा स्था (म० ६३९) आदि धातुओंसे अन्य संयोगादि-धातुके आ-कू एव विकल्पसे हो, आर्धधातुक कित् लिङ् परे रहते । ग्लेयात्, ग्लयात् (ई० वह ग्लानि करे) । ग्लेयाः, ग्लयाः (तू ग्लानि करे) । ग्लेयासम्, ग्लयासम् (मैं ग्लानि करूँ) ॥ लृङ्-अग्ला+सृ+त्- ॥

५४५ यमग्मनमातां सकृ च । ७ । २ । ७३ ॥

एषां सकृ स्यादेभ्यः सिच इट् परस्मैपदेषु ॥

यम् (निवृत्त होना), रम् (क्रीडा करना), नम् (नमस्कार करना) इन धातुओंकू तथा आकारान्त-धातुओंकू सकृ-का आगम हो, और उससे परे सिच्-कू इट्-का आगम हो परस्मैपद परे रहते । अ-ग्ला+सक्+इ+सृ+त् (म० ४९३ । ४९४ । ५३) अग्ला+सक्+ई+त् (म० ३।३४) अग्लासीत् (उसने ग्लानी की) । अग्लासिष्टाम् (म० ५४५ । १७० । ७९) (उन दोने ग्लानी की) ॥ लृङ्-अग्लास्यत् (मू० ५४३) (जो वह ग्लानी करे) ॥

ह्र कौटिल्ये । १८ । अक० पर० अनिट् ॥

• ह्र- (कुटिलता करना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ ह्र+लट्=ति (मू० ४३३ । ४३४) हरति (वह कुटिलता करता है) ॥ लिट्-ह्रहृ+अ (म० ५२३ । ४४२ । ५०३) जहृ+अ । इस दशमें-॥

५४६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेर्गुणस्य गुणो लिटि ॥

जिसके आदिमें संयोग हो ऐसे ऋदन्त-अंगकू गुण हो लिट् परे रहते । ज ह् र्+अ (म० ५०४) जवहार (उसने कुटिलता की) । ज-वहरतुः (म० ५४६) (उन दोने कुटिलता करी) । जवहरुः (उन्होंने कुटिलता की) । जवहर्थ (तने कुटिलता की) । जवहरथुः (तुम दोने कुटिलता की) । जवहर (तुमने कुटिलता की) । जवहार (म० ५०४), जवहर (म० ५०५) (मेने कुटिलता की) । जवहरिव (हम दोने कुटिलता की) । जवहरिम (हमने कुटिलता की) ॥ लुट्-वहर्त्ता (वोह कुटिलता करेगा) । वहर्त्तासि (तू कुटिलता करेगा) । वहर्त्तास्मि (मे कुटिलता करेगा) ॥ लृट्-इ+स्य+ति ॥

५४७ ऋद्वनोः म्ये । ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च म्यम्येत ॥

ऋदन्त-धातुसे परे तथा हन-धातुसे परे स्य-(म० ४४९) कू इट् (इ) का आगम हो । कू+इ+स्य+ति (म० ४३४) व्हारिष्यति (वोह कुटिलता करेगा) ॥ लोट्-वहरतु (वोह कुटिलता करे) ॥ लङ्-अवहरत (उसने कुटिलता की) ॥ लिङ्-वहरेत (वह कुटिलता करे) ॥ आशीर्लिङ्-इ+या+त्-॥

५४८ गुणाऽर्त्तिमंयोगाद्याः । ७ । ४ । २९ ॥

अर्त्ते संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्यात् यकि यादावार्धधातुके लिङि च ॥

ऋ-(गौ) कृ और संयोगादि-ऋदन्त-धातुकू गुण हो यक् (म० ८१५) पर रहते और यकारादि-आर्धधातुक-लिङ् पर रहते । व्हर्यात् (ई० वह कुटिलता करे) ॥ लुङ्-अवहर्षात् (म० ५३४) (उसने कुटिलता की थी) । अवहर्षात् (उन दोने कुटिलता की थी) । अवहर्षिष्यत् (म० ५४७) (जो वह कुटिलता करे) ॥

श्रु-श्रवणे । १० । सूक्त० प० अनिर ॥

श्रु-(सुनना) धातुक रूप सिद्ध करते हैं ॥

५४९ श्रुवः शृच । ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः ॥

श्रु-धातुकू शृ-आदेश हो और श्रु-प्रत्यय हो । शप्- (म० ४३३) का अपवाद है । शृ+श्रु+ति (म० १५६ । २३७ । ४३४) शृणोति (वह सुनता है) । शृणु+तम्-॥

५५० सार्वधातुकमपित् । १ । २ । ४ ॥

अपित्सार्वधातुकं ङित्वम् ॥

अपित् सार्वधातुक प्रत्यय ङित् की समान माना जाय । शृणुतः (म० ४८१) (वे दो सुनते हैं) । शृ+णु+ङ्गि (म० ४३५) ॥

५५१ दृशुवोः सार्वधातुके । ६ । ४ । ८७ ॥

दृशुवोःगनेकाचोऽस्योगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके परे ॥

दृ-धातु और इतु-प्रत्ययान्त अनेकाच् धातुओंके ऐसे उकारकू कि जिसके पूर्व संयोग न हो तब यण् हो, जब अजादि सार्वधातुक परे रहे । शृण्वन्ति (वे सुनते हैं) । शृणापि (त सुनता है) । शृणथः (तुम दो सुनते हो) । शृणुथ (तुम सुनते हो) । शृणोमि (मैं सुनता हूँ) । शृ+णु +वम् (:) इस अवस्थामें-॥

५५२ लोपश्चाभ्यान्यतरभ्यां म्वाः । ६ । ४ । १०७ ॥

अस्योगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वा परयोः ॥

जिसके पहले संयोग न हो ऐसे प्रत्ययके उकारका विकल्पसे लोप हो मकार और वकार पर रहते । शृण्वः, शृणवः (हम दो सुनते हैं) । शृण्मः, शृणुमः (हम सुनते हैं) ॥ लिट्-श्रुश्रु+अ (म० ४४२ । २०३ । २७) शुश्राव (उसने सुना) । शुश्रुवतुः (म० २२१) (उन दोने सुना) । शुश्रुवः (उनोंने सुना) । शुश्रुविथ, शुश्रुथ (म० ५३२) (तूने सुना) । शुश्रुवथुः (तुम दोने सुना) । शुश्रुव (तुमने सुना) । शुश्राव (म० २०३), शुश्रव (म० ४३४ । ५०५) (मैंने सुना) । शुश्रुव (हम दोने सुना) ।

शुश्रुम (हमने सुना) ॥ लुट्-श्रोता (वह सुनेगा) । श्रोष्यति (वह सुनेगा) ॥ लोट्-शृणोतु, शृणुतात् (मू० ४५८) (वोह सुने) । शृणुताम् (मू० ५५०) (वे दो सुने) । शृण्वन्तु (मू० ५५१ । ४५७) (वे सुने) । शृ+णु+सि (मू० ४६१) शृणु+हि । इस दशमै-॥

५५३ उतश्च प्रत्ययादमयोगपूर्वात् । ६ । ४ । १०६ ॥

अमयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेलेक् ॥

जिमके प्रथम संयोग न हो ऐसे प्रत्ययके उकारसे परे हि (मू० ४६१) का लृक् (लोप) हो । शृण, शृणुतात् (मू० ४५८) (त सुन) । शृणुतम् (तुम दो सुना) । शृणुत (तुम सुना) । शृणु+मि (मू० ४६३ । ४६४ । ४३४ । २७) शृणवानि (मैं सुनूं) । शृणवाव (हम दो सुने) । शृणवाम (हम सुने) ॥ लङ्-अशृणोत् (उसने सुना) । अशृणुताम् (उन दोने सुना) । अशृण्वन् (मू० ४७२ । ५५१) (उनोंने सुना) । अशृणोः (तने सुना) । अशृणुतम् (तुम दोने सुना) । अशृणुत (तुमने सुना) । अशृणुवम् (मू० ४३४ । २७) (मैंने सुना) । अशृण्व (मू० ५५२), अशृणुव (हम दोने सुना) । अशृण्व, अशृण्व (हमने सुना) ॥ लिङ्-शृणुयान् (मू० ४७४ । ४७५ ।) (वाह सुने) । शृणुयाताम् (वे दो सुने) । शृणुयुः (मू० ४७५ । ५४०) (वे सुने) । शृणुयाः (त सुने) । शृणुयातम् (तुम दो सुना) । शृणुयात (तुम सुना) । शृणुयाम (मैं सुन) । शृणुयाव (हम दो सुने) । शृणुयाम (हम सुने) ॥ आ० लिङ्-श्रयात् (मू० ५३३ । ४८१) (ई० वह सुने) । श्रयास्ताम् (वे दो सुने) । इत्यादि ॥ लृङ्-अश्रूषीत (मू० ५९३ । ५३४) (उसने सुना था) । अश्रूषाम (उन दोने सुना था) । अश्रूषीः (तने सुना था) । अश्रूषम् (मैंने सुना था) ॥ लृङ्-अश्रोष्यत् (जो वह सुने) ॥

गम्-गता । २० । मरुः परः अनिट् ॥

गम्लृ = गम्- (जाना) धातु साधेगे । गम्+लृट् = ति (मू० ४३३) इस दशमै-॥

५५४ इषुगमियमां छः । ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्यात् शिति ॥

इष् (इच्छा करना), गम् (जाना), यम् (निवृत्त होना),
इन धातुओंकू (मू० २५) छकार हो शित् परे रहते । गच्छ्+अ+
ति (मू० १२२) गच्छति (बोह जाता है) ॥ लिट्-जगाम (मू०
५०३ । ५०४) (बोह गया) । जगम्+अतुस्-॥

५५५ गमहनजनखनघसां लोपः क्तिन्त्यनङि । ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपोऽजादौ किति ङिति नत्वङि ॥

गम (जाना), हन (मारना), जन (उत्पन्न होना), खन (खो-
दना), घस (खाना), इन उक्त धातुओंकी उपधाका लोप हो अङ्
(मू० ५५७) प्रत्ययभिन्न अजादि कित् वा ङित् प्रत्यय परे रहते ।
जग्मतुः (वे दो गये) । जग्मुः (वे गये) । जगमिथ (मू० ५३२),
जगन्थु (मू० ९६ । ९७) (तू गया) । जग्मथुः (तुम दो गये) ।
जग्म (तुम गये) । जगाम, जगम (मू० ५०५) (मैं गया) ।
जग्मिव (मू० ४४७ । ५५५) (हम दो गये) । जग्मिम (हम गये) ।
लृट्-गन्ता (मू० ५२५) (बोह जायगा) । गन्तासि (तू जायगा) ।
गन्तास्मि (मैं जाऊंगा) ॥ लृट्-गम्+स्य+ति ॥

५५६ गमरिट् परस्मैपदेषु । ७ । २ । ५८ ॥

गमः परस्य सादेगर्धधातुकस्येड् स्यात् परस्मैपदेषु ॥

गम् धातुसे परे सकारादि-प्रत्ययकू इट् (इ) का आगम हो पर-
स्मैपदमें । गमिष्यति (बोह जायगा) ॥ लोट्-गच्छतु (मू० ५५४ ।
४५७ । १२२) (बोह जाय) । अगच्छत् (बोह गया) । गच्छेत्
(बोह जाय) ॥ आ० लिङ्-गम्यात् (ई० बोह जाय) ॥ लुङ्-
अगम्+ति (मू० ४७२ । ४८३) अगम्+चि+त् । इस अवस्थामें-॥

५५७ पुषादिद्युताहूदितः परस्मैपदेषु । ३ । १ । ५५ ॥

श्यनविकरणपुषादेशुतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु ॥

इयन्-विकरण (जिसे इयन् होता है) अर्थात्-दिवादिगणपठित
पुष- (पुष्ट करना) आदि धातुओंसे परे और द्युत- (दीप्ति) आदि
धातुओंसे परे तथा लृदित्- (जिनके लृकारकी इत्संज्ञा हो) धातु-
ओंसे परे च्लि- (मू० ४८३) कू अङ् (अ) हो । अगमत् (वोह
गया था) । अगमः (तू गया था) । अगमम् (मे गया था) ॥
लृङ्-अगमिष्यत् (मू० ५५६) (जो वोह जाय) । अगमिष्यः
(जो तू जाय) । अगमिष्यम् (जो मे जाऊं) ॥ इति परस्मैपदिनः ॥

अथ आत्मनेपदप्रारम्भः ।

१ एध वृद्धौ । २१ । अक० आत्मने० मेत् ॥

एध्- (बढ़ना) धातु साधते है । एध्+त (मू० ४२३ । ४२४ ।
४३३) एध्+अ+त । इस दशामे-॥

५५८ टित आत्मनेपदानां ढेत् । ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लभ्यात्मनेपदानां ढेत्त्वम् ॥

टित्-लकारके स्थानमे जो आत्मनेपद-संज्ञक आदेश उनकी टि-
(मू० ४९) कू ए हो । एधते (वोह बढ़ता है) । एध्+अ+आ-
ताम् (मू० ५५८) ॥

५५९ आतो डितः । ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य डितामाकारस्य इय स्यात् ॥

अकारसे परे डित्- (मू० ५५०) प्रत्ययोंके आकारकू इय हो ।
एध्+इय्+ते (मू० ४७७।३३) एधेते (वे दो बढ़ते है) । एध्+अ+झ
(मू० ४३५।५५८।३०२) एधन्ते (वे बढ़ते है) । एध्+लट (मू०
४२१।४३३) एध्व+अ+थास-॥

५६० थामः मे । ३ । ४ । ८० ॥

टितो लभ्य थासः से स्यात् ॥

टित्-लकारके थास-कू से-आदेश हो । एधसे (तू बढ़ता है) ।
एधेथे (मू० ५५९) (तुम दो बढ़ते हो) । एधध्वे (मू० ५५८)

(तुम् बढते हो) । एध्+अ+इद् (मू० ५५८।३०२) एधे (मैं बढता हूं) । एधावहे (मू० ५५८।४३६) (हम दो बढते हैं) । एधामहे (हम बढते हैं) । एध्+लिट् = त-॥

५६१ इजादेश्व गुरुमनोऽनुच्छः । ३ । १ । ३६ ॥

इजादियों धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि ॥

ऋच्छ-धातुको छोडकर इच्-आदि तथा गुरु-संज्ञक (मू० ४९८ । ४९०) अच्सहित जो धातु तिससे परे आम्-प्रत्यय हो लिट् परे रहते । एध्+आम्+त (मू० ५२१) एध्+आम् । यहां (मू० ५२२) से कृ-आदिके प्रयोगकी प्राप्ति हुई । परन्तु-यह सन्देह हुआ कि कृ-धातुके परे जो लिट् का प्रयोग (मू० ५२२) हो उसे आत्मनेपद-संज्ञक आदेश हों वा परस्मैपद-संज्ञक ? ॥

५६२ आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य । १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽप्यात्मनेपदम् । आम् प्रत्ययो यस्मात्तत् आम्प्रत्ययवदित्यनद्वुणमविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥

आम् की प्रकृतिके सदृश अर्थात् आम्-प्रत्ययान्त धातुको प्रकृति- (स्वभाव) के सदृश कृ-धातुसेभी आत्मनेपद हो । सूत्र (मू० ५६२) में जो ' आम्प्रत्ययवत् ' शब्द लिखा है, यह अंतद्वुणसंविज्ञानबहु-

१ बहुव्रीहि-समान दाप्रकारका होता है, एक तो तद्वुणसंविज्ञान बहुव्रीहि । उभय-अतद्वुणसंविज्ञान बहुव्रीहि । तद्वुणमावज्ञान उसे कहते हैं कि- जिस लक्षणमें किसी पदार्थका ज्ञान हो वोह लक्षण उस पदार्थमें दृष्टिगोचर हो, और उस लक्षणके साथही पदार्थका विशिष्ट-ज्ञान होना अभीष्ट हो, जैसे- ' लम्बोदरमानय ' दीर्घ उदरवालेको लाओ । इस वाक्यमें लम्बा उदर उस व्यक्तिका लक्षण है कि-जिसे हम मांगते हैं और उसीमें रहता है, तथा उसीके साथ उसका विशिष्टज्ञान होता है । अतद्वुणसंविज्ञानमें यह क्रम नहीं है, जैसे ' दृष्टगमगमानय ' जिसे गमगमा देखी है, उसे लाओ । इस वाक्यमें गमगमा उसका लक्षण तो है परन्तु उसमें रहती नहीं है और गमगमाविशिष्टका लाना अभीष्ट नहीं है । इसी प्रकार सूत्रस्थ ' आम्प्रत्ययवत् ' से यह ज्ञान होता है कि जिस धातुमें केवल आम् आता है उसीका ग्रहण है, न कि आम्-प्रत्ययविशिष्टका । अथान-जिस धातुमें आम्-प्रत्यय आता है, यदि वोह धातु आत्मनेपदी हो तो कृ-धातु-सेभी आत्मनेपद हो । यदि वोह धातु परस्मैपदी होय तो कृ-धातुसेभी परस्मैपद हो ।

ब्रीहि-समास (मू० १०४९) है, इस शब्दका यह अर्थ है कि-
' आम्-प्रत्यय जिससे किया हो ' । अर्थात्-जिससे आम्-प्रत्यय
आता है उसे ' आम्प्रत्ययवत् ' कहते हैं । एध्+आम्+कृ+त
(मू० ४४० । ५२३ । ५०३) एधाम्+चकृ+त । इस अवस्थामें-॥

५६३ लिट्स्तञ्जयोगिशिञ्च । ३ । ४ । ८१ ॥

लिट्-आदेशोस्तञ्जयोगिश्च इरेच्-पठेत् ॥

लिट्-के स्थानमें आदेश हुये जो त और झ उनको क्रमसे
पठा और इरेच्-आदेश हो । एधाश्चक्रे (मू० १९) (वह बढ़ा) ।
एधांचक्राते (म० ५५८) (वे दो बढे) । एधाश्चक्रिरे (वे बढे) ।
एधाश्चकृपे (म० ५६० । १७०) (त बढ़ा) । एधाश्चक्राथे
(तुम दो बढे) । एधाश्चकृध्वे (म० ५५८) ॥

५६४ णः पीध्वंलुङ्लिट्तां धाऽङ्गात् । ८ । ३ । ७८ ॥

ङणन्तादगात्पेधा पीध्वन्लुङ्लिट्तां धम्य ङ स्यात् ॥

जिस अंगके अन्तमें ङण प्रत्याहारका कोई अक्षर हो उस अंगसे
पेर पीध्वं और लुङ्-लिट्-क धकारकृ दङ्गा हो । एधाश्चकृदे (तुम
बढे) । एधाश्चक्रे (मे बढ़ा) । एधाश्चकृबहे (हम दो बढे) ।
एधाश्चकृमे (हम बढे) । एधावभव (म० ५२२) एधावभविथ ।
एधावभव । एधामास । एधामासिथ । एधामास । इनके अर्थ पूर्ववत्
समझ लेने ॥ लुङ्-णयिता (म० ४४९ । ४५१ । ४४७) (वोह
बढेगा) । एधितारो (वे दो बढेंगे) । एधितारः (वे बढेंगे) ।
एधितासे (म० ५६०) (त बढेगा) । एधितासाथे (तुम दो
बढेंगे) । एधि-तासुध्वे (म० ५५८) ॥

५६५ धि च । ८ । २ । ७५ ॥

धादौ प्रत्यये परे मय्य लोपः स्यात् ॥

जिसके आदिमें धकार हो ऐसा प्रत्यय पर रहते सकारका लोप
हो । एधिताध्वे (तुम बढेंगे) । एधि-तासु+ङ् (म० ५५८) ॥

५६६ हएति । ७ । ४ । ५२ ॥

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे ॥

तास्-के और अस्-धातुके सकारकू हकार हो एकार परे रहते ।
एधिताहे (मैं बढ़ूंगा) । एधितास्वहे (हम दो बढ़ेंगे) । एधिता-
स्महे (हम बढ़ेंगे) ॥ लट्-एधिष्यन्त (वह बढ़ेगा) । एधिष्येते
(मू० ५५९) (वे दो बढ़ेंगे) । एधिष्यन्ते (वे बढ़ेंगे) । एधिष्यसे
(तू बढ़ेगा) । एधिष्यथे (तुम दो बढ़ोगे) । एधिष्यध्वे (तुम
बढ़ोगे) । एधिष्ये (मैं बढ़ूंगा) । एधिष्यावहे (हम दो बढ़ेंगे) ।
एधिष्यामहे (हम बढ़ेंगे) ॥ लोट्-एध्+त (मू० ४३३ । ५५८)
एध+ते । इस दशमं-॥

५६७ आमेतः । ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्यात् ॥

लोट्-लकार-सम्बन्धी एकारकू आम हो । एधताम् (वोह बढ़े) ।
एधेताम् (मू० ५५९ । ५६७) (वे दो बढ़े) । एधन्ताम् (वे बढ़े) ।
एध+थास् (मू० ५६०) एध+से । इस अवरथामं-॥

५६८ सवाभ्यां वामौ । ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्याम्परस्य लोटेत क्रमाद्वामा स्तः ॥

सकार और वकारसे परे जो लोट्-का एकार तिसे क्रमसे 'व' और
'अम्' हों, अर्थात्- 'स' से परे 'व' और 'व' से परे 'अम्' हो ।
एधस्व (तू बढ़) । एधेथाम् (मू० ५५९ । ५६७) (तुम दो
बढ़ो) । एधध्वम् (मू० ५५८ । ५६८) (तुम बढ़ो) । एध्+इट्
(मू० ४३३ । ५५८) एध+ए-॥

५६९ एतए । ३ । ४ । ९३ ॥

लोटुत्तमस्य एत ए स्यात् ॥

लोट्-लकारके उत्तमपुरुष-सम्बन्धी एकारकू ऐ हो । एधै (मैं
बढ़ूं) । एधावहै (हम दो बढ़ें) । एधामहै (हम बढ़ें) ॥ लट्-एध्+

अ+त (मू० ४९२।२१९) ऐधत (वोह बढा) । ऐधेताम् (मू० ५५९) (वे दो बढे) । ऐधन्त (वे बढे) । ऐधथाः (तू बढा) । ऐधेथाम् (तुम दो बढे) । ऐधध्वम् (तुम बढे) । ऐधे (मू० ३३।३) (मैं बढा) । ऐधावहि (मू० ४३६) (हम दो बढे) । ऐधामहि (हम बढे) ॥ विधिलिङ्-अध्+अ+त-॥

५७० लिङः सीयुट् । ३ । ४ । १०२ ॥

लिङ्-लकारकृ सीयुट्-का आगम हो । अध्+सीयुट्+त (मू० ४७५ । ४७७) अधेत (वोह बढे) । अधेयाताम् (वे दो बढे) । अध्+सीयु+झ (मू० ४७५ । ४७७) ॥

५७१ अम्य ग्न् । ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो अम्य ग्न् स्यात् ॥

लिङ्-लकार-सम्बन्धी अकारकृ ग्न् हो । अधेग्न् (वे बढे) । अधेथाः (तू बढे) । अधेयाथाम् (तुम दो बढे) । अधेध्वम् (तुम बढे) । अध्+सीयु+ङ् ।

५७२ इटाऽत । ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशम्य इटाऽत स्यात् ॥

लिङ्-कृ आदेश जो टट उमको अत (अ) हो । अधेत्य (मू० (४७५) (मैं बढे) । अधेवाहि (हम दो बढे) । अधेमहि (हम बढे) ॥ आशीलिङ्-अध्+सीयु+त (मू० ४७७ । ४४७) अधि+सी+त ॥

५७३ मुट् तिथोः । ३ । ४ । १०७ ॥

लिङस्तथो मुट् स्यात् । आधेगन्तुक्रव्यान्मरोपो न ॥

लिङ्-के स्थानमे अदेश जो तकार और थकार उनको मुट् (स) का आगम हो । आशीलिङ्-की आधेधातुक संज्ञा होनेसे मकारका लोप (मू० ४७५) नहीं होता । अधि+सी+म+त (मू० १७० । १०) अधिषीष्ट (ईश्वर करे कि वोह बढे) अधिपीया-

स्ताम् (बढें) । एधिषीरन् (मू० ५७१) (ई० वे बढें) ।
 एधिषीः (मू० ५७३ । ७९) (ई० तू बढें) । एधिषीयास्थाम् (ई०
 तुम दो) । एधिषीध्वम् (तुम बढो) । एधिषीय (मू० ५७२)
 (मै बढें) । एधिषीवाहि (ई० हम दो बढें) । एधिषीमहि (ई०
 हम बढें) ॥ लृङ्-एध्+त (मू० ४९२ । ४८३ । ४८४ । ४४७ ।
 २१९) ऐधि+स्+त (मू० १७० । १९) ऐधिष्ट (वोह बढा था) ।
 ऐधिषाताम् (वे दो बढे थे) । ऐधिष्-ज्ञ-॥

५७४ आत्मनेपदेष्वनतः । ७ । १ । ५ ॥

अनकागात्परम्यात्मनेपदेषु अग्न्य अत् इत्यादेशः स्यात् ॥

आत्मनेपदमे यदि अकारसे परे न हो तौ झकारकू अ आदेश
 हो । ऐधिषत (वे बढे थे) । ऐधिष्ठाः (तू बढा था) । ऐधिषा-
 थाम् (तुम दो बढे थे) । ऐधिद्धम् (मू० ५६५ । ५६४) (तुम
 बढे थे) । ऐधिषि (मै बढा) । ऐधिष्वहि (हम दो बढे) । ऐधि-
 ष्महि (हम बढे) ॥ लृङ्-ऐधिष्यत (जो वोह बढें) । ऐधिष्ये-
 ताम् (मू०-५९) (जो वोह दो बढें) । ऐधिष्यन्त (जो वे बढें) ।
 ऐधिष्यथाः (जो तू बढें) । ऐधिष्यथाम् (जो तुम दो बढो) ।
 ऐधिष्यध्वम् (जो तुम बढो) । ऐधिष्ये (जो मै बढें) । ऐधिष्या-
 वहि (मू० ४३६) (जो हम दो बढें) । ऐधिष्यामहि (जो हम
 बढें) ॥

२ कमु-कान्तौ । २२ । सक० आत्म० सेट् ॥

कमु = कम्- (इच्छा करना) धातु साधते हैं ॥

५७५ कमेणिङ् । ३ । १ । ३० ॥

स्वार्थे । डित्वात्तङ् ॥

कम् धातुसे परे स्वार्थमें णिङ् (इ) प्रत्यय हो । मू० ५१७ से
 णिङ्-प्रत्ययान्तकी धातु-संज्ञा होती है । णिङ् के डित् होनेसे मू०
 ४२४ से आत्मनेपद होता है । कम्+इ+अ+त (मू० ५०४ ।
 ४३४ । २७ । ५५८) कामयते (वह इच्छा करता है) । कामयेते

(मू० ५१९) (वे दो इच्छा करते हैं) । कामयसे (तू इच्छा करता है) । कामये (मैं इच्छा करता हूं) ॥ लिट्-काम्+इ+ते (मू० ५१९) ॥

५७६ अयामन्तात्वाय्येत्त्विष्णुषु । ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इप्नु एष ण्यादेशः स्यात् ॥

आम्, अन्त, आलु, आय्य, इत्नु, इप्नु इन प्रत्ययोके परे रहते णि-कू अय्-आदेश हो । काम्+अय्+आम्+ते (मू० ५६३ । ५२२) कामयाञ्चे (उसने इच्छा की) । इत्यादि ॥ और (मू० ५१८) से णिङ्-भी विकल्प करके होता है । कम् कम्+त (मू० ५६३ । ४४२ । ५०३) चकमे (उसने इच्छा की) । चकमाते (उन दोने इच्छा की) । चकमिरे (मू० ५६३) (उनोने इच्छा की) । चकमिषे (मू० ५६०) (तूने इच्छा की) । चकमाथे (तुम दोने इच्छा की) चकमिहे (मू० ५६४) (तुमने इच्छा की) । चकमे (मैंने इच्छा की) । चकमिवहे (हम दोने इच्छा की) । चकमिमेहे (हमने इच्छा की) ॥ लृट्-कामयिता, कमिता (मू० ५१८) (वोह इच्छा करेगा) । कामयितासे (मू० ५७५) , कमितासे (मू० ५१८) (तू इच्छा करेगा) । कामयिताहे (मू० ५७५ । ५६६) , कमिताहे (मू० ५१८ । ५६६) (मैं इच्छा करुंगा) ॥ लृट्-कामयिष्यते, कमिष्यते (वोह इच्छा करेगा) । इत्यादि ॥ लोट्-कामयताम् (मू० ५६७) (वोह इच्छा करे) ॥ लङ्-अकामयत (उसने इच्छा की) ॥ लिङ्-कामयेत (मू० ५७०) (वोह इच्छा करे) । कामयेथाः (त इच्छा करे) । कामयेय (मू० ५७२) (मैं इच्छा करुं) ॥ आ० लिङ्-कामयिषीष्ट, कमिषीष्ट (मू० ५७३) (ई-वोह इच्छा करे) । कामयिषीष्टाः, कमिषीष्टाः (ई-त इच्छा करे) । कामयिषी+वम ॥

५७७ विज्ञापटः । ८ । २ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः पेषा पीध्व लुङ्गलिटा भ्रम्य वा टः ॥

इण्-प्रत्याहारसे परे जो इट् तिससे परे पीध्व और लुङ्ग तथा लिट्-के धकारकू विकल्पसे ट हो । कामयिषीट्, कामयिषीवम्,

कमिषीध्वम् (तुम् इच्छा करो) । कामयिषीय, कमिषीय (मैं इच्छा करूं) ॥ लुङ्-कामि+त (मू० ४८३) कामि+च्लि+त-॥

५७८ णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् । ३ । १ । ४८ ॥

ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च च्लेश्चङ् कर्त्तर्ये लुङि परे ॥

ण्यन्त-धातुओंसे परे तथा श्रि (सेवा करना), द्रु (दौड़ना), सु (टपकना) इन धातुओंसे परे च्लि-कू चङ् (अ) हो, कर्त्ता-अर्थवाची लुङ् परं रहते । कामि+अ+त । ऐसी स्थिति हुई, तौ-॥

५७९ णौ चङ्चुपधाया ऋस्वः । ७ । ४ । १ ॥

चङ् परे णौ यदङ् तस्योपधाया ऋस्वः स्यात् ॥

जिसके परे चङ् हो ऐसी णि-के परे रहते जो अंग तिसकी उपधा- (मू० १९७) को ऋस्व हो । कामि+अ+त-॥

५८० णेरनिटि । ६ । ४ । ५१ ॥

अनिटादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् ॥

जिसके आदिमें इट् न हो ऐसा आर्धधातुक परे रहते णि-का लोप हो । कम्+अ+त-॥

५८१ चङि । ६ । १ । ११ ।

चङि परे अनभ्यासम्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य ॥

चङ् परं रहते अनभ्यास-धातुका अवयव जो एकाच्-प्रथमभाग उसे द्वित्व हो, यदि अजादि होय तौ दूसरे एकाच्भागकू द्वित्व हो । चकम्+अ+त (मू० ५०३) ॥

५८२ सन्वल्लघुनि चङ् परेऽनलोपे । ७ । ४ । ९३ ॥

चङ् परे णौ यदङ् तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सतीवागकार्यं स्यात् णावल्लोपऽसति ॥

जिससे परे चङ् हो ऐसी णि परे रहते जो अङ्ग उसका ऐसा जो अभ्यास कि-जिससे लघु (मू० ४९७) परे हो, उस अभ्यासकू ऐसा कार्य हो, जैसा सन् (मू० ७६५) परे रहते होता है, यदि णि निमित्त मानके अक्-प्रत्याहारके वर्णका लोप न हुआ होय तौ-॥

५८३ सन्यतः । ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात् इत् स्यात् सनि ॥

सन् परे रहते अभ्यासके अत्-कृ इ हो । उक्त उदाहरणमें सन् परे (म० ५८२) मानाही गया है । चिकम्-अ+त-॥

५८४ दीर्घो लघोः । ७ । ४ । ९४ ॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्रावविषये ॥

अभ्यासके लघुको दीर्घ हो सन्वद्रावके (म० ५८२) विषयमें । अचीकमत् (म० ४७१) (उसने इच्छा की) ॥

णिङभावपक्षे तु ॥

जिस पक्षमें णिङ्-का अभाव (म० ५१८) होता है, उस पक्षमें निम्नलिखित वार्तिक लगता है ॥ कम्+चि+त ॥

५८५ (कमेच्छलश्वङ् वाच्यः) ॥

कम्-धातुमे परे जो चि उमें चङ् (अ) हो । चकम्+अ+त (म० ५८१) अचकमत (म० ४७१) (उमने इच्छा की) ॥

लृङ्-अकामिष्यत (म० ५७२), अकामिष्यत (म० ५१८) (जो बोह इच्छा करे) ॥

३ अय गर्ता । २३ । मरु-आत्मने-मेदः ॥

अय = अय्- (जाना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ अयते (म० ४२३ । ५५८) (बोह जाना है) । अयसे (न जाता है) । अये (मे जाता हूं) ॥

५८६ उपमर्गम्यायना । ८ । २ । १९ ॥

अयतिपमर्ग्योपमर्गम्येफस्य लृत् स्यात् ॥

जब अय्-धातु परे हो तब उपमर्ग (म० ४५) के रकारक लकार हो । जैसे-प्र+अयते (म० ५३) प्रायते (बोह आगता है) । परा+अयते (म० ५३) पठायते (बोह भागता है) । अय्+लिङ् = त-॥

५८७ दयायासश्च । ३ । १ । ३७ ॥

दय् अय् आम् एभ्य आम् स्याल्लिटि ॥

दय् (देना), अय् (जाना), आस् (बैठना) इन धातुओंसे परे आम् हो लिट् परे रहते । अयाश्चके (मू० ५६३) (वोह गया) ॥ लुट्-अयिता (वोह जायगा) ॥ लृट्-अयिप्यते (वोह जायगा) ॥ लोट्-अयताम् (मू० ५६७) (वोह जाय) ॥ लङ्-आयत (वोह गया) ॥ लिङ्-अयेत (मू० ५७०) (वोह जाय) । अयिषीष्ट (मू० ५७३) (ई० वोह जाय) । अयिषीद्वम्, अयिषीध्वम् (मू० ५७७), (ई० तुम जाओ) ॥ लुङ्-आयिष्ट (मू० ४९२ । ४८४) (वोह गया) । आयिष्टाः (तृ गया) । आयिद्वं (मू० ५६५ । ५७७), आयिध्वम् (तुम गये) । आयिपि (मे गया) । आयिप्यत (जो तृ जाय) ॥

४ द्युत-दीप्ता । २४ । अक० आत्मने० सेट् ॥

द्युर्त = द्युत्- (दीप्ति, चमकना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ द्योत-ते (मू० ४३३ । ५००) (वोह चमकता है) ॥ लिट्-द्यु द्युत्+त- ॥

५८८ द्युतिस्वाप्याः सम्प्रसारणम् । ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारण स्यात् ॥

द्युत (चमकना), स्वापि (सोना), इन दो धातुके अभ्यासकू सम्प्रसारण (मू० २८४) हो । दिद्युते (मू० ५६३) (वोह चमका) ॥ लुट्-द्योतिता (वोह चमकेगा) । द्योतिप्यते (वोह चमकेगा) ॥ लोट्-द्योतताम् (मू० ५६७) (वोह चमके) ॥ लङ्-अद्योतत (वोह चमका) ॥ लिङ्-द्योतेत (वोह चमके) ॥ आ० लि०-द्योतिषीष्ट (ई० वह चमके) । अद्युत्+लुङ् (मू० ४८३) ॥

५८९ द्युद्धयो लुङि । १ । ३ । ९१ ॥

द्युद्धादिभ्यो लुङः परस्मैपद वा स्यात् ॥

द्युत आदि धातुओंसे परे लुङ्-कू परस्मैपद विकल्पसे हो । अद्युत्+च्लि+त् (मू० ५५७) अद्युतत्, अद्योतिष्ट (मू० ४८४ । ४४७)

१७० । ५००) (वोह चमका था) । अद्योतिष्यत (जो वोह चमकै) । इसी प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप जानो ॥

५ श्विता-वरणे । २५ । अक० आत्म० सेट् ॥

श्विता = श्विच् (श्वेत होना) । लट्-श्वेतते । लिट्-शिश्विते । लृट्-श्वेतिता । लृट्-श्वेतिष्यते । लोट्-श्वेतताम् । लङ्-अश्वेतत । लिङ्-अश्वेतते । आ० लि०-श्वेतिषीष्ट । लुङ्-अश्वेतत, अश्वेतिष्ट । लृङ्-अश्वेतिष्यत ॥

६ अमिदा-स्नेहने । २६ । अक० आत्म० सेट् ॥

अमिदा = मिट् (चिकना होना) ॥

७ अष्विदा-स्नेहनमोचनयो, मोहनयोगित्येके । २७ । अक० आत्म० सेट् ॥

अष्विदा = प्विच्-धातु (चिकना होना, और लुडाना) अर्थमें होती है । कोई २ आचार्य चिकना होना वा मोहित होना अर्थमें कहते हैं ।

अश्विदा चेत्येके ॥

कोई कहते हैं कि चिकना होना और मोहित होना अर्थमें प्विच् नहीं, बल्कि श्विच्-धातु है ।

८ रुच-दीप्तावभिप्रार्ता च । २८ । अक० आ० सेट् ॥

रुच = रुच् (प्रकाश करना । और प्रीति करना) ॥

९ घुट-पश्विर्त्तने । २९ । आत्मने० सक्रमे० सेट् ॥

घुट = घुट् (घोटना । बदलना) ॥

१० शुभ-दीप्ता । ३० । अक० आ० सेट् ॥

शुभ = शुभ् (शोभित होना । चमकना) ॥

११ क्षुभ-संचलने । ३१ । अक० आत्म० सेट् ॥

क्षुभ = क्षुभ् (घबडाके कंपित होना) ॥

१२ । १३ णभ-तुभ-हिमायाम् । ३२ । ३३ । सक० आ० से० ॥

णभ = णभ्, और तुभ = तुभ् (हिंसा करना) ॥

१४ । १५ । १६ स्वसु, भ्रसु, ध्वसु-अवस्रसने । ३४ । ३५ । ३६ ।

अक० आत्मने० सेट् ॥

संसु = संस् , भंसु = भ्रंस् , ध्वंसु = ध्वंस् (गिरना) ॥

१७ ध्वसु-गतौ । ३७ । सक० आत्म० सेट् ॥

ध्वंसु = ध्वंस् (जाना) ॥

१८ स्रम्भु-विश्वासे । ३८ । अक० आ० सेट् ॥

संभु = स्रम्भ् (विश्वास करना) ॥

१९ वृत्-वर्त्तने । ३९ । अक० आ० सेट् वृतादि ॥

वृत् = वृत् (होना) ॥ लट्-वर्त्तते (बोह है) । लिट्-वर्त्तते (म० ५२३ । ५६३) (बोह था) । लृट्-वर्त्तिता (बोह होगा) ।
वृत्+स्य+लट्-॥

५९० वृद्ध्यः स्यसनोः । १ । ३ । ९२ ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यां वा परस्मैपद स्ये सनि च ॥

वृत् आदि पांच धातुओंसे विकल्प करके परस्मैपद हो, स्य और सन पर रहते । वृत्+स्य+ति ॥

५९१ न वृद्ध्यश्चतुर्भ्यः । ७ । २ । ५९ ॥

वृत्-वृध्-शृध्-स्यन्दूभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न तडानयोरभावे ॥

वृत् (होना), वृध् (बढना), शृध् (कुत्सित शब्द करना),
स्यन्दू (वहना) इन चार धातुओंसे परे सकारादि आर्धधातुककू
इट् न हो, जब आत्मनेपदका अभाव (परस्मैपदका विषय) हो ।
वत्स्यति, वर्त्तिष्यते (बोह होगा) । लोट्-वर्त्तताम् (बोह हो) ।
अवर्त्तत (बोह था) । वर्त्तत (बोह होय) । वर्त्तिषीष्ट (म० ५७३)
(ई०बोह होय) । अवर्त्तिष्ट (वह था) । अवत्स्यत , अवर्त्तिष्यत्
(म० ५९० । ५९१) (जो बोह होय) ॥

२० दद-दाने । ४० । सक० आत्मने० सेट् ॥

दद = दट्- (देना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ ददते (बोह देता है) । दद+लिट् = त ॥

५९२ न शसददवादिगुणानाम् । ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽकारस्तस्य एत्वाभ्यासलोपौ न ॥

शस् (हिंसा करना), दद् (देना), तथा वकारादि धातु और गुणशब्दसे विहित जो अकार (मू० ६६७) इनको एकार और अभ्यासका लोप न हों । दददे (मू० ५६३) (उसने दिया) । दददाते (उन दोने दिया) । दददिरे (उन्होंने दिया) । ददिता (वोह देगा) । ददिष्यते (वह देगा) । ददताम् (वोह दे) । ददस्व (मू० ५६८) (तू दे) । ददै (मू० ५६९) (मैं दूं) । अददत (उसने दिया) । ददेत (वोह दे) । ददिषीष्ट (मू० ५७३) (ई० वोह वे) । अददिष्ट (उसने दिया) । अददिष्यत (जो वोह दे) ॥

२१ त्रपृष-लज्जायाम् । ४१ । अक० आत्म० वेद ॥

त्रपृष् = त्रप्- (लज्जित होना) धातुको साधते हैं ॥ त्रपते (वह लज्जित होता है) ॥ लिट्-तत्रप्+त ॥

५९३ तृफलभजत्रपश्च । ६ । ४ । १२२ ॥

एषामात एत्वमभ्यासलोपश्च किति लिटि मटि यलि च ॥

तृ (तरना), फल (फलना), भज (सेवा करना), त्रप् (लज्जित होना) इन धातुओंके अकार-कृ एकार हों और अभ्यासका लोप हो कित्- (मू० ५०१) संज्ञक लिट् पर रहते, और सेट् थल् पर रहते । त्रपे (मू० ५६३) (वोह लज्जित हुआ) । त्रपिसे (त लज्जित हुआ) । त्रपे (मैं लज्जित हुआ) । त्रपिता, त्रप्ता (मू० ५०६) (वह लज्जित होगा) । त्रप्स्यते, त्रपिष्यते (वोह लज्जित होगा) । त्रपताम् (वोह लज्जित हो) । अत्रपत (वोह लज्जित हुआ) । त्रपेत (वोह लज्जित होय) । त्रपिषीष्ट, त्रप्सीष्ट (मू० ५७३ । ५२६) (ईश्वर करे वोह लज्जित हो) । अत्रपिष्ट, अत्रप्त (मू० ५२८ । ५२६) (वोह लज्जित हुआ था) । अत्रपिष्यत, अत्रप्स्यत (जो वह लज्जित हो) ॥

इत्यात्मनेपदिनः ।

उभयपदिनः ।

१ श्रिञ्-सेवायाम् । ४२ । सक० उभयपदीयः सेट् ॥

श्रिञ्=श्रि-(सेवा करना) धातुके रूप लिखते हैं । श्रिञ्-आदि धातुओंसे आत्मनेपद और परस्मैपद दोनों प्रत्यय आते हैं ॥ श्रयति, श्रयते (वोह सेवा करता है) । शिश्राय, शिश्रिये (उसने सेवा की) । श्रयिता (वोह सेवा करैगा) । श्रयितासि, श्रयितासे (तू सेवा करैगा) । श्रयिष्यति, श्रयिष्यते (वोह सेवा करैगा) । श्रयतु, श्रयताम् (वोह सेवा करै) । अश्रयत्, अश्रयत (उसने सेवा की) । श्रयेत्, श्रयेत (वोह सेवा करै) । श्रीयात् (मू० ५३३), श्रयिषीष्ट (मू० ५७३) (ई० वोह सेवा करै) । अशिश्रियत् (मू० ५७८), अशिश्रियत (उसने सेवा की) । अश्रयिष्यत्, अश्रयिष्यत (जो वह सेवा करै) ॥

२ भृञ्-भरणे । ४३ । सक० उभय० अनिट् ॥

भृञ्=भृ-(पालना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ भरति, भरते (वह पालता है) । बभार (उसने पाला) । बभ्रतुः (मू० ४३८ । १९) (उन दोने पाला) । बभ्रुः (उन्होंने पाला) । बभर्थ (तूने पाला) । बभृव (मू० ५०१ । ४८१) (हम दोने पाला) । बभृम (हमने पाला) ॥ आ०प०-बभ्रे (मू० ५६३) बभृषे । इत्यादि ॥ भर्त्तासि, भर्त्तासे (वह पालैगा) । भारिष्यति, भारिष्यते (वोह पालैगा) । भरतु-भरतात्, भरताम् (वोह पालै) । अभरत्, अभरत (उसने पाला) । भरेत्, भरेत (वोह पालै) ॥ भृ+या+त् (लिङ्)-॥

५९४ रिङ्शयग्लिङ्शु । ७ । ४ । २८ ॥

शे युक्ति यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् आदेशः । रीङि प्रकृते रिङ्बिधानसामर्थ्यात् दीर्घो न ॥

श (मू० ७०५) वा यक् (मू० ८१५) अथवा यकारादि आ-

र्धधातुक (मू० ४७९) लिङ् परे रहते ऋकारके स्थानमें रिङ् (रि)
आदेश हो ॥ इस स्थानमें सूत्र (मू० ११४२) से अनुवृत्ति आकर
रिङ् आदेश करके प्रयोजन सिद्ध हो जाता, पुनः यहां रिङ्-विधान
करनेसे क्या फल सिद्ध हुआ ? यहां रिङ् करनेसे यह ज्ञात होता है
कि मू० ५३३ से रिङ्-को दीर्घ नहीं होता कारण कि-यदि दीर्घ
करना इष्ट होता तौ उक्त (मू० ५९४) सूत्रमेंही दीर्घ रिङ् विधान
कर देते ॥ भ्रियात् (ई० वोह पाले) । भृ+त (मू० ५७० । ५७३)
भृ+सी+स+त्-॥

५९५ उश्च । १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्ताडि ॥

ऋवर्णसे परे जो झलादि लिङ् और सिच् वोह कित्-संज्ञक हों,
तङ् (आत्मनेपद) परे रहते । भृषीष्ट (मू० १७० । ४८१)
(ई० वोह पाले) । भृषीयास्ताम् (ई० वे दो पाले) । अभृ+सृ+
त् (मू० ४९३ । १७० । ५३४) अभर्षीत् (उसने पाला) ।
अभृ+सृ+त । आत्मनेपदकी इस अवस्थामें-॥

५९६ ह्रस्वादङ्गात् । ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपो झलि ॥

ह्रस्व-अंगसे परे जो सिच् उसका लोप हो, झल्-प्रत्याहारान्तर्गत
वर्ण परे रहते । अभृत् (उसने पाला) । अभृपाताम् (उन दोने
पाला) । अभरिष्यत्, अभरिष्यत (जो वोह पाले) ॥

३ हञ्-ह्रणे । ४४ । द्विकर्मकः उभय० अनिट् ॥

हञ् = ह- (हरना) धातुके रूप लिखने हे ॥

हरति, हरते (वोह हरता है) । जहार (मू० २०३ । ५०३),
जहे (मू० ५६३) (उसने हरा) । जहर्थ, जन्हिषे (मू० ५६० ।
५२९) (तूने हरा) जन्हिव । जन्हिवहे (हम दोने हरा) । हर्ता
(वोह हरैगा) । हरिष्यति, हरिष्यते (वोह हरैगा) । हरतु, हरताम्

(वह हरै) । अहरत् , अहरत (उसने हरा) । हरेत् , हरेत (वह हरै) । त्रिह्यात् (मू० ५९४), हृषीष्ट (मू० ५७०।५७३ । ५९५) (ई० वोह हरै) । अहार्षीत् (मू० ५३४), अहृत (मू० ५९६) (उसने हरा था) । अहरिष्यत् , अहरिष्यत (जो वह हरै) ॥

४ धृञ्-धरणे । ४५ । सक० उभय० अनिट् ॥

धृञ् = धृ- (धरना) धातुको दिखाते हैं ॥

धरति, धरते (वोह धरता है) इत्यादि सुगमम् ॥

५ णीञ्-प्रापणे । ४६ । द्विक० उभय० अनि० ॥

णीञ् = णी (ले जाना) । नयति (मू० ५०७), नयते (वह ले जाता है) इत्यादि ॥

६ डुपचप्-पाके । ४७ । सक० उभय० अनिट् ॥

डुपचप् = (मू० ५११ । ३ । ३४) पच् (पकाना) । पचति, पचते (वह पकाता है) । पपाच, पेचे (मू० ५०९) (उसने पकाया) । पेचिथ (मू० ५३२ । ५१०), पपक्थ (मू० ५३१) (तूने पकाया) । पक्ता (वोह पकावैगा) । पश्यति, पश्यते (वह पकावैगा) इत्यादि ॥

७ भज-सेवायाम् । ४८ । सक० उभ० अनि० ॥

भज = भज् (सेवा करना) । भजति, भजते (वह सेवा करता है) । बभाज, भेजे (मू० ५९३) (उसने सेवा की) । भक्ता (वह सेवा करैगा) । भक्ष्यति, भक्ष्यते (वह सेवा करैगा) । अभक्षीत् (मू० ५१४), अभक्त (मू० ५२८) (उसने सेवा की) । अभष्टाम् , अभक्षाताम् (उन दोने सेवा की) इत्यादि ॥

८ यज-देवपूजासंगतिकरणदानेषु । ४९ । सक० उभय० अनि० ॥

यज = यज् (दैवीपूजा करना । संग करना । दान करना) ॥ यजति, यजते (वह यज्ञ करता है) । यज् यज् + ति = अ (मू० ४४२) ॥

५९७ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारण लिटि ॥

वच्-आदि धातु (मू० ५९८) तथा ग्रह-आदि धातु-(मू० ६८६) ओंके अभ्यासकू सम्प्रसारण हो, लिट् परे रहते ॥ इयाज (मू० २०३) (उसने पूजा की) । यञ्+त ॥

५९८ वचिस्वपियजादीनां किति । ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारण किति ॥

वच् (बोलना), स्वप् (सोना) और यञ्-आदि धातुओंको सम्प्रसारण हो, कित् परे रहते । इ-अञ्+त (मू० ५०१ । २८६) इञ्+त (मू० ४४० । ५६३) ईजे (उसने पूजा की) । ईजतुः, ईजाते (उन दोने पूजा की) । ईजुः, ईजिरे (मू० ५६३) (उनने पूजा की) । इयजिथ (मू० ५९७), इयष्ट (मू० ५३१ । ३३६ । ७९) (तूने पूजा की) । यष्टा (मू० ३३६) (वह पूजा करेगा) । यञ्+स्य+ति (ते) (मू० ३३६) यप्+स्य+ति (ते)—॥

५९९ षढोः कः मि । ८ । २ । ४१ ॥

पस्य ढस्य च कः स्यात्सकारे परे ॥

पकार तथा ढ-कारकू क हो सकार परे रहते । यक्+स्यति (ते) (मू० १७०) यक्ष्यति, यक्ष्यते (वोह पूजा करेगा) । इज्यात् (मू० ५९८ । ३३९), यक्षीष्ट (मू० ५७० । ५७३) (ई० वह पूजा करे) । अयाक्षीत् (मू० ५१४), अयष्ट (मू० ३३६ । ५२८) (उसने पूजा की) इत्यादि ॥

१. वह-प्रापणे । ५० । द्विक० उभयः अनिट् . यनादि ॥

वह = वह (ले जाना) । वहति, वहते (वह ले जाता है) । परस्मैपद—उवाह (मू० ५९७) (वोह ले गया) । ऊहतुः (मू० ५९८) (वे दो ले गये) । ऊहः (वे ले गये) । उवाहित्य (मू० ५९७ । ५३०) (त ले गया) । उवाह्+थ । इस अवस्थामें—॥

६०० अषस्तथोर्धोऽधः । ८ । २ । ४० ॥

अषः पर्योस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातः ॥

धारणार्थं धा-धातुकू छोडकर झप्से परे जो त और थ तिनकू ध हो । उवह्+ध (मू० २७९ । ७९) उवह्+ ढ ॥

६०१ ढो ढे लोपः । ८ । ३ । १३ ॥

ढस्य लोपः स्याद्ढे परे ॥

ढकार परे रहसे पूर्व ढ-कारका लोप हो । उव+ढ ॥

६०२ सहिवहोरोदवर्णस्य । ६ । ३ । ११२ ॥

अनयोर्वर्णस्य ओत् स्यात् ढलोपे सति ॥

सह (सहना), वह (ले जाना) इन दो धातुओंके अकारकू ओ-कार हो जब कि-ढकारका लोप (मू० ६०१) हो गया हो ॥ उवोढ (तू ले गया) । ऊहथुः (तुम दो ले गये) । ऊह (तुम ले गये) । उवाह, उवह (मैं ले गया) । ऊहिव (हम दो ले गये) । ऊहिम (हम ले गये) ॥ आ० प०-ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । ऊहिषे । ऊहाथे । ऊहिध्वे । ऊहे । ऊहिवहे । ऊहिमहे । इनका अर्थ पूर्ववत् जानो ॥ लुट्-वोढा (मू० ६०० । २७९ । ७९ । ६०१ । ६०२) (वोह ले जायगा) । वोढासि, वोढासे (तू ले जायगा) । वोढास्मि, वोढाहे (मैं लाऊंगा) ॥ लृट्-वक्ष्यति (मू० ५९९), वक्ष्यते (वोह ले जायगा) ॥ लोट्-वहतु, वहताम् (वोह ले जावै) । अवहत्, अवहत् (वोह ले गया) । वहेत्, वहेत् (वोह ले जाय) ॥ आ० लि०-उद्यात्, वक्षीष्ट (ई० वोह ले जाय) ॥ लुङ्-अवाक्षीत् (मू० ५१४ । ५९९) (वोह ले गया था) । अवोढाम् (मू० ५२८ । ६०० । २७९) (वे दो ले गये थे) । अवाक्षुः (वे ले गये थे) । अवाक्षीः (तू ले गया था) । अवोढम् (तुम दो ले गये थे) । अवोढ (तुम ले गये थे) । अवाक्षम् (मैं ले गया था) । अवाक्ष्व (हम दो ले गये थे) । अवाक्ष्म (हम ले गये थे) ॥ आ० पदं-अवोढ (मू० ५२८ । ६०० । २७९ । ७९ । ६०१ । ६०२) । अवक्षाताम् (मू० ५९९) । अवक्षत । अवोढाः । अवक्षाथाम् । अवोढ्वम् । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । इनके

अर्थभी परस्मैपदवत् जानो ॥ लृङ्-अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत (जो बोह ले जाय) । अवक्ष्यः, अवक्ष्यथाः (जो तू ले जाय) । अवक्ष्यम्, अवक्ष्ये (जो में ले जाऊं) । इत्यादि ॥

॥ इति भ्वादयः ॥

अथादादयः ।

अद्-भक्षणे । १ । सक० पर० अनिट् ॥

अद्- (खाना) धातुके रूप सिद्ध करते हैं ॥ अद्+शप्+ति ॥

६०३ अदिप्रभृतिभ्यः शप् । २ । ४ । ७२ ॥

लुक् स्यात् ॥

अद्भादि धातुओंसे परे शप्- (मू० ४३३) का लुक् (लोप) हो । अत्ति (मू० ९१) (वह खाता है) । अत्तः (वे दो खाते हैं) । अदन्ति (मू० ४३५) (वे खाते हैं) । अत्ति (तू खाता है) । अत्थः (तुम दो खाते हो) । अत्थ (तुम खाते हो) । अत्ति (मैं खाता हूँ) । अद्दः (हम दो खाते हैं) । अद्दः (हम खाते हैं) । अद्+लिट्=ति ॥

६०४ लिट्यन्यतरस्याम् । २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि ॥

अद्-धातुको घस्लृ- (घम्) आदेश विकल्पकरके हो, लिट् पर रहते । घम्+ति (मू० ४४० । ४४२ । ४३८) घवम्+अ (मू० २०३ । ५०३) जघास (उसने खाया) । जघम्+अनुस् (मू० ५५५) जघ-स्+अनुस् ॥

६०५ शासिवमिधमीनाञ्च । ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्याम्परस्येवा सस्य प. स्यात् । घम्य चन्यम् ॥

इण् अथवा कवर्गसे परे जो शास् (शिक्षा करना), वस् (बसना), घम् (खाना) यह धातु इनके स-कारकू प-कार हो । और यहां

(मू० ९१) से 'घ' कू चर् (क) होता है । जक्षतुः (उन दोने खाया) । जक्षुः (उनोंने खाया) । जघसिथ (मू० ५२९) (तू ने खाया) । जक्षथुः (तुम दोने खाया) । जक्ष (तुमने खाया) । जघास, जघस (मू० ५०५) (मैंने खाया) । जक्षिव (हम दोने खाया) । जक्षिम (हमने खाया) । मू० ६०४ के दूसरे पक्षमें आद (मू० ४९१) । आदतुः । आदुः । आद्+सिप्=थ । इस अवस्थामें—॥

६०६ इडत्यन्तिव्ययतीनाम् । ७ । २ । ६६ ॥

अदक्रव्यञ्ज एभ्यस्यलो नित्यमिड् स्यात् ॥

अद् (खाना), ऋ (जाना), और व्यञ्ज (आच्छादन करना) इन धातुओंसे परे जां थल् तिसे नित्य इड्- (इ) का आगम हो । आदिथ । आदथुः । आद । आद् । आदिव । आदिम । इन रूपोंके अर्थभी घस्-आदेशकी समानही होते हैं । अत्ता (वोह खायगा) । अत्तासे (तू खायगा) । अत्तास्मि (मैं खाऊंगा) । अत्स्यति (वोह खायगा) । अत्स्यसि (तू खायगा) । अत्स्यामि (मैं खाऊंगा) । अत्तु (मू० ४५७), अत्तात् (मू० ४५८) (वोह खावे) । अत्ताम् (मू० ४६०) (वे दो खांय) । अदन्तु (वे खांय) । अद्+सिप् (मू० ४६१) अद्+हि ॥

६०७ हुञ्जल्यो हेर्धिः । ६ । ४ । १०१ ॥

होझलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् ॥

हु- (होम करना, खाना) धातु तथा झलन्त-धातुओंसे परे जो हि उसे धि-आदेश हो । अद्धि, अत्तात् (मू० ४५८) (तू खाय) । अत्तम् (तुम दो खाओ) । अत्त (तुम खाओ) । अदानि (मू० ४६३ । ४६४) (मैं खाऊं) । अदाव (मू० ४५९ । ४६९) (हम दो खायें) । अदाम (हम खायें) । अद्+ति (मू० ४७२) ॥

६०८ अदः सर्वेषाम् । ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याट् स्यात्सर्वमतेन ॥

अद्-धातुसे परे अपृक्त-(मू० १९९) सार्वधातुककू अद्-(अ) का आगम हो, यह सम्पूर्ण वैयाकरणोंका मत है । आदत् (मू० ४९२) (उसने खाया) । आत्ताम् (उन दोने खाया) । आदन् (उनोंने खाया) । आदः (तूने खाया) । आत्तम् (तुम दोने खाया) । आत्त (तुमने खाया) । आदम् (मैंने खाया) । आद् (मू० ४६९) (हम दोने खाया) । आद्म (हमने खाया) । अद्यात् (मू० ४७५) (वोह खाया) । अद्याताम् (वे दो खायें) । अद्युः (मू० ५४२) (वे खायें) । अद्याः (तू ग्या) । अद्याम् (मैं खाऊँ) । अद्यात् (मू० ३३९) (ई० वह ग्याय) । अद्यास्ताम् (ई० वे दो खायें) । अद्यामुः (वे खांय) । अद्याः (ई० तू खा) । अद्यासम् (मैं खाऊँ) । अद्+लङ् = त (मू० ४८३) ॥

६०९ लुङ्मनोर्धस्त् ॥ २ ॥ ४ ॥ ३७ ॥

अदो घस्त् स्याद्भट्टि सनि च । लृदिन्यादद् ॥

अद्-धातुकू घस्त्-(घम्) आदेश हो, लृङ् और सन् (मू० ७६५) परे रहते । उक्त आदेशके लृटिने होनेसे च्लिकू अद् (मू० ५५७) होता है । अवसन् (मू० ४७५) (उसने खाया था) । अवसः (तूने खाया था) । अवमम् (मैंने खाया था) । आन्स्यत् (मू० ४९२) (जो वोह ग्याय) । आन्स्यः (जो तू ग्याय) । आन्स्यम् (जो मैं खाऊँ) ॥

हन-हिमागत्यो । २ । मकः पगः अनि ॥

हन = हन्- (मारना । जाना) धातुकी साधनका करते हैं ॥ हन्ति (वह मारता है) । हन+तम् ॥

६१० अनुदात्तानामेपा वनेनेश्च लेपः स्याज्जलार्दो ऋति ङिति ॥
झलि क्तिनि । ६ । ४ । ३७ ॥

अनुनामिकान्तानामेपा वनेनेश्च लेपः स्याज्जलार्दो ऋति ङिति ॥
उपदेशमे जो अनुदात्त-धातु है वे, तथा वन् (मांगना) और तन् (विस्तार करना) यह धातु यदि अनुनासिकान्त हों तो इन-

के अनुनासिक- (मू० ११) वर्णका लोप हो । उपदेशमें अनुदात्त-धातु लिखते हैं-॥

यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः ॥

यम् (निवृत्त होना), रम् (क्रीडा करना), नम् (नमस्कार करना), गम् (जाना), हन् (मारना । जाना), मन्य = मन् (मानना) इतने धातु अनुनासिकान्त उपदेशमें अनुदात्त हैं ॥ तनो-त्यादि-धातु नीचे लिखते हैं-॥

तनु क्षण-क्षिण-ऋण-नृण-पृण-वतु-मनु-ननोत्यादयः ॥

तन् (फैलाना), क्षण् (मारना), क्षिण् (मारना), ऋण् (जाना), तृण् (खाना), घृण् (चमकना), वन् (माँगना), मन् (समझाना), वह तन्-आदि अनुनासिकान्त धातु हैं । इस उक्त सूत्रानुसार नकार-का लोप हुआ । हतः (मू० ५५०) (वे दो मारते हैं) । घ्नन्ति (मू० ५५५ । ३१६ । ९६ । ९७) (वे मारते हैं) । हंसि (मू० ९६) (त मारता है) । हथः (मू० ६१०) (तुम दो मारते हो) । हथ (तुम मारते हो) हन्मि (मैं मारता हूँ) । हन्वः (हम दो मारते हैं) । हन्मः (हम मारते हैं) । जघान (मू० ३१६ । ५०३ । ५०४) (उसने मारा) । जघ्नतुः (मू० ५५५) (उन दोने मारा) । जघ्नः (उन्होंने मारा) । जहन् + थ ॥

६११ अभ्यामाच्च । ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्पस्य हन्नेर्हस्य कुत्त स्यात् ॥

अभ्यासे पर हन-धातुके हकार-कू कवर्ग हो । जघनिथ (मू० ५३२), अधन्थ (मू० ५३१) (तने मारा) । जघ्नथुः (मू० ५५५) (तुम दोने मारा) । जघ्न (तुमने मारा) । जघान (मू० ५०४), जघन (मू० ५०५) (मैंने मारा) । जघ्निव (मू० ५२९) (हम दोने मारा) । जघ्निम (हमने मारा) । हन्ता (मू० ५२५) (वह

मारैगा) । हन्तासि (त मारैगा) । हन्तास्मि (मे मारूंगा) ।
हनिष्यति (म० १४७) (वह मारैगा) । हनिष्यसि (तू मारैगा) ।
हनिष्यामि (मे मारूंगा) । हन्तु, हतात् (म० ४६८ । ६१०)
(वह मारै) । हताम (वे दो मारै) । व्रन्तु (म० १५५ । ३१६)
(वे मारै) । हन-हि (म० ४६१) । इस अवस्थामे—॥

६१० हन्नेर्जः । ६ । ४ । ३६ ॥

हो पगे ॥

हि पगे रहते हन-धातुक ज-आदेश हो । ज-हि । यहाँ हि-का
लोप (म० ४६२) प्राप्त हुआ नव—॥

६१३ अमिद्धवद्व्राजात् । ६ । ४ । २० ॥

एत उन्मिष्यदपस्मिमप्रेमनायम । ममानाये तस्मिन् कर्त्तव्ये तद-
मिद्धम । इति जग्यमिद्धनायमेव ॥

इस सूत्रमें आगे छठे अध्यायके चतुर्थ-पादकी समाप्तिपर्यन्त
जितने सूत्र हैं वे सब आभीय कहाने हैं । जब एक आभीयका
कार्य किसी निमित्तको मानके किया हो और दूसरे आभीयका कार्य-
भी उसी प्रयोगमें उसी निमित्तको मानके किया जाय तो—प्रथम
प्रवृत्त हुआ आभीय (अर्थात् जिस आभीयका कार्य कर चुके हैं)
असिद्ध होता है । इसी कारण छठे अध्यायसम्बन्धी चौथे पादके सूत्र
(म० ६१०) में एक ज-आदेश हुआ है, वह आदेश दूसरे
आभीय (म० ४६२) की दृष्टिमें अमिद्ध हुआ तो—हि-का लुक नहीं
होना कारण कि दोनोंही सूत्र (म० ४६१ । ४६२) प्रकृति-प्रत्य-
यका आश्रय करने हैं । जहि, हतात् (म० ४५८) (त मार) ।
हनम (म० ६१०) (तुम दोनों मारो) । हन (तुम मारो) ।
हनानि (म० ४६३ । ४६४) (मे मारुं) । हनाव (हम दो मारें) ।
हनाम (हम मारें) । अहन (म० ४७२ । २००) (उसने मारो) ।
अहनाम (म० ६१०) (उन दोनों मारा) । अव्रन् (म० १५५ ।
३१६ । २४) (उन्होंने मारा) । अहन (म० २००) (तने

मारा) । अहतम् (तुम दोने मारा) । अहत (तुमने मारा) ।
 अहनम् (मैंने मारा) । अहन्व (हम दोने मारा) । अहन्म (हम-
 ने मारा) । हन्यात् (मू० ४७४ । ४७५) (वह मारै) । हन्युः
 (मू० ४७८) (वे मारें) । हन्याः (तू मारै) । हन्याम् (मैं
 मारूं) । हन्+या+त् (मू० ४७९)-॥

६१४ आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

आर्धधातुक-प्रत्यय परे रहते हो । जहां सम्भव होता है तहां
 आर्धधातुकको मानके कार्य हो । अधिकार-सूत्रका फलितार्थ विषय-
 सूत्रसे विदित होना है, जैसे- मू० ६१५ में-॥

६१५ हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

आर्धधातुक लिङ् पर रहते हन्-धातुक वध आदेश हो ॥

६१६ लुङि च । २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः । आर्धधातुके इति विषयमसमीक्षा । तेनार्धधातुकोपदेशे
 अकारान्तत्वादतो लोपः ॥

और लुङ् पर रहतेभी हन्-धातुक वध-आदेश हो ॥ वध-आदेश
 अदन्त है । आर्धधातुके (मू० ६१४) यहां विषय-अर्थमें सप्तमी है,
 अर्थात्-आर्धधातुकके विषयमें हो । इसीमें-जब आर्धधातुक होने-
 वाला हो तब वधके अदन्त होनेसे अकारका लोप (मू० ५२०)
 होता है । वध्यात् (मू० ३३९) (ई० वह मारै) । वध्यास्ताम्
 (वे दोनों मारें) । वध्याः (तू मारै) । वध्यासम् (मैं मारूं) ।
 अवधीत् (मू० ४९४) (उसने मारा था) । अवधीः (तने
 मारा था) । अवधिषम् (मैंने मारा था) । अहनिष्यत् (जो वह
 मारै) । अहनिष्यः (जो तू मारै) । अहनिष्यम् (जो मैं मारूं) ॥

यु-मिश्रणामिश्रणयोः । ३ । सक० पर० सेट् ॥

यु-(मिलाना वा अलग करना) धातुको साधते है ॥ यु+ति
 (मू० ६०३)-॥

६१७ उतो वृद्धिलुकि हलि । ७ । ३ । ८९ ॥

लुकिपये उतो वृद्धिः पितृ हलादीं सार्वधातुके नत्वभ्यस्तस्य ॥

लुक्-विषयमे उत (उ) को वृद्धि हो, हलादि पितृ-सार्वधातुक परे रहते, परन्तु-अभ्यस्त-(म० ३८७) संज्ञकके उ-को वृद्धि न हो । यौति (वह मिलाना है) । युतः (म० ११० । ४८१) (वे दो मिलाने हैं) । युवन्ति (म० २२१) (वे मिलाने हैं) । यौषि (म० १७०) (न मिलाना है) । युथः (तुम दो मिलाने हो) । युथ (तुम मिलाने हो) । यौभि (मैं मिलाना हूँ) । युवः (हम दो मिलाने हैं) । युमः (हम मिलाने हैं) । युयाव (म० २०३ । २७) (उमने मिलाना) । युयुवनः (म० २२१) (उन दोने मिलाना) । युयविथ (तने मिलाना) । युयाव, युयव (मैंने मिलाना) । यतिना (म० ४४७ । ४३४) (वह मिलानेगा) । यविनाभि (न मिलानेगा) । यविनारिम (मैं मिलानेगा) । यविप्यनि (वह मिलानेगा) । यविप्यमि (न मिलानेगा) । यविप्याभि (मैं मिलानेगा) । यौतु, युनात (म० ४१८) (वह मिलाने) । यौहि (त मिलाना) । अयौत (उमने मिलाना) । अयुनाम (उन दोने मिलाना) । अयुवन (म० ४७१ । ४७० । २०१) (उनने मिलाना) । अयौः (तने मिलाना) । अयुवम (मैंने मिलाना) । युयात (वह मिलाने) । “ उह उतो वृद्धिर्न-भाष्ये “ पिञ्च डिञ्च, टिञ्च पिञ्च ” इति व्याख्यानान् । “ युयात-मे उकारकृ वृद्धि (म० ६१७) नहीं होनी-भाष्यमे लिखा है कि-पितृ तौ डित नही माना जाता और डित पितृ नही माना जाना । यामुद् (म० ४७४) तौ डित है, इस कारण किसी प्रकार पितृ नही हो नक्ता, पितृ न होनेसे यह सूत्र (म० ६१७) नहीं लगना । युयाताम (वे दो मिलाने) । युयुः (म० ४७८ । १२०) (वे मिलाने) । युयान (म० ३३१ । १३३) (ई० वह मिलाने) । युयास्ताम (वे दो मिलाने) । युयासुः (ई० वे मिलाने) । युयाः (तू मिलाना) । युयासम् (मैं मिलाना) । अया-

वीत् (मृ० ५३४) (उसने मिलाया) । अयावीः (तूने मिलाया) ।
अयाविषम् (मेने मिलाया) । अयविष्यत् (मृ० ४३४ । ४४७ ।
२७) (जो वह मिलावे) । अयविष्यः (जो तू मिलावे) । अयवि-
ष्यम् (जो मैं मिलाऊँ) ॥

या-प्रापणे । ४ । सक० पर० अनिट् ॥

या-(जाना) धातुके रूप लिखते हैं ॥ याति (वह जाता है) ।
यातः (वे दो जाते हैं) । यान्ति (वे जाते हैं) । यासि (तू जाता
है) । यामि (मैं जाता हूँ) । ययौ (मृ० ५३८ । ४४३) (वोह
गया) । ययतुः (मृ० ५३९) (वे दो गये) । ययिथ, ययाथ
(तू गया) । ययौ (मैं गया) । याता (वोह जायगा) । यातासि
(तू जायगा) । यातास्मि (मैं जाऊँगा) । यास्यति (वह जायगा) ।
यास्यसि (तू जायगा) । यास्यामि (मैं जाऊँगा) । यातु, यातात्
(वोह जाय) । याहि, यातात् (तू जा) । यानि (मैं जाऊँ) ।
अयात् (वोह गया) । अयाताम् (वे दो गये) । अया+ङि-॥

६१८ लङः शाकटायनस्यैव । ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्पस्य लङो अङ्गुमु वा म्यात् ॥

अकारान्त-धातुसे परे लङ्-के स्थानमें जो ङि उसे विकल्पसे जुस्
(उस्) हो, श्रीशाकटायन आचार्यके मतमें । अयुः (मृ० ५४२),
अयान् (मृ० ४३५ । ४७२) (वे गये) । यातात् (मृ० ४७५)
(वोह जाय) । यायाताम् (वे दो जाय) । यायुः (मृ० ५४२)
(वे गये) । यायाः (तू जा) । यायाम् (मैं जाऊँ) । यायात्
(ई० वोह जाय) । यायास्ताम् (ई० वे दो जाय) । यायासुः
(ई० वे जाय) । यायाः (ई० तू जा) । यायासम् (ई० मैं
जाऊँ) । अयासीत् (मृ० ४९३) (वोह गया) । अयासीः (तू
गया) । अयास्यत् (जो वह जाय) । अयास्यः (जो तू जाय) ।
अयास्यम् (जो मैं जाऊँ) ॥ इसी प्रकार निम्न-लिखत धातुओंके
रूप जानो ॥

वा-गतिगन्धनयोः । ५ । सक० पर० अनिट् ॥

वा (जाना वा सुगंधित करना) । वाति । ववौ । वाना । वा-
स्यति । वानु । अवात् । वायात् । वायात् । अवासीत् । अवास्यत् ।
अर्थज्ञान स्वयं करो ॥

भा-दीप्तौ । ६ । अक० पर० अनिट् ॥

भा (चमकना) । भाति । बभौ । भाता । भास्यति । भातु । अ-
भात् । भायात् । भायात् । अभासीत् । अभास्यत् ॥

ष्ठा-शोचने । ७ । अक० पर० अनिट् ॥

स्त्रा (शुद्ध होना) । स्त्राति । सस्त्रौ । स्त्राता । स्त्रास्यति । स्त्रा-
तु । अस्त्रात् । स्त्रेयात् । स्त्रायात् । अस्त्रासीत् । अस्त्रास्यत् ॥

श्रा पाके । ८ । अक० पर० अनिट् ॥

श्रा (पकाना) । श्राति । शश्रौ । श्राता । श्रास्यति । श्रातु ।
अश्रात् । श्रेयात् । श्रायात् । अश्रासीत् । अश्रास्यत् ॥

द्रा कुम्भाया गतौ । ९ । परस्मै० अक० अनिट् ॥

द्रा (कुगह जाना) । द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति । द्रातु ।
अद्रात् । द्रायात् । द्रेयात् (म० ५२४) । अद्रासीत् । अद्रास्यत् ॥

प्सा मद्ये । १० । सक० पर० अनिट् ॥

प्सा (म्वाना) । प्साति । पस्सौ । प्साता । प्सास्यति । प्सातु ।
अप्सात् । प्सायात् २ । अप्सासीत् । अप्सास्यत् ॥

ग दाने । ११ । सक० पर० अनिट् ॥

रा (देना) । राति । ररौ । राता । रास्यति । रातु । अरात् ।
रायात् २ । अरासीत् । अरास्यत् ॥

ला-आदाने । १२ । सक० पर० अनिट् ॥

ला (लेना) । लाति । ललौ । लाता । लास्यति । लातु । अलात् ।
लायात् २ । अलासीत् । अलास्यत् ॥

दाप्-लवने । १३ । सक० पर० अनिट् ॥

दाप्=दा (काटना) । दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।
दातु । अदात् । देयात् । देयात् । अदासीत् । अदास्यत् ॥

पा-रक्षणे । १४ । सक० पर० अनिट् ॥

पा (रक्षा करना) । पाति । पपौ । पाता । पास्यति । पातु ।
अपात् । पायात् २ । अपासीत् । अपास्यत् ॥

ख्या-प्रकथने । १५ । सक० पर० अनिट् ॥ अय सार्वधातुक एव प्रयो-
क्तव्यः ॥

ख्या (कहना) यह धातु केवल सार्वधातुकहीमें होता है। ख्याति।
ख्यातु । अख्यात् । ख्यायात् । ख्येयात् ॥

विद्-ज्ञाने । १६ । सक० पर० सेंट् ॥

विद् (जानना) । विद्+लट्=ति ॥

६१९ विदो लटो वा । ३ । ४ । ८३ ॥

वेत्तेलटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः ॥

विद-धातुसे परे लट्-के स्थानमें जो परस्मैपद आदेश तिनै णल्
(मू० ४३८) आदि प्रत्यय विकल्पसे हों । विद्+अ=वेद (म०
५००) (वह जानता है) । विदतुः (वे दो जानते हे) । विदुः
(वे जानते हैं) । वेत्थ (तू जानता है) । विदथुः (तुम दो जा-
नते हो) । विद (तुम जानते हो) । वेद (मैं जानता हूं) । विद्म
(हम दो जानते हे) । विद्म (हम जानते हे) । पक्षान्तरमें । वेत्ति
(म० ५०० । ९१) । वित्तः (मू० ५५० । ४८१) । विदन्ति ।
वेत्ति । वित्थः । वित्थ । वेद्मि । विद्मः । विद्मः ॥ विद्+
लिट्=ति (अ)-॥

६२० उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटि आम् वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः ॥

उष (जलाना), विद (जानना), जागृ (जागना) इन धातुओंसे
आम्-प्रत्यय विकल्प करके हो लिट् परे रहते । और विद-धातुक
अदन्त माननेकी प्रतिज्ञा है इसकारण गुण (मू० ५००) नहीं होता।
विदाश्चकार (मू० ५२२) । विदाम्बभूव । विदामास (उसने जाना) ।
वा । विवेद । विवेदिथ । विवेद । इत्यादि ॥ वेदिता (वोह जानैगा) ।

वेदितासि (तू जानैगा) । वेदितास्मि (मैं जानूंगा) । वेदिष्यति (वह जानैगा) । वेदिष्यसि (तू जानैगा) । वेदिष्यामि (मैं जानूंगा) । विद+लोट् ॥

६२१ विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । ३ । १ । ४१ ॥

वेत्तेल्लोटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोटन्तिकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते ॥

विद-धातुसे परे आम् हो, और गुणका निषेध रहे, तथा लोटका लोप हो, लोट् जिसके अन्तमें ऐसे कृ-(करोतु) का प्रयोगभी विकल्पसे निपातन किया जाय । और इस सूत्रमें पुरुष और वचनकी विवक्षा नहीं है ॥

व्याख्यान:-यद्यपि ' विदांकरोतु ' ऐसा रूप किसी सूत्रसे सिद्ध नहीं होता, और शास्त्रोंमें ऐसा प्रयोग आता है, इस कारण सूत्रकारन ' विदाङ्कुर्वन्तु ' यह सिद्ध शब्दही सूत्रमें पढ़ दिया । सूत्रमें ' विदाङ्कुर्वन्तु ' ऐसा रूप देखके यह न समझना कि-सर्वत्रही प्रथम पुरुष और बहुवचन होता है, क्योंकि-यहां पुरुष और वचनकी विवक्षा न कर उदाहरणमात्र दिग्वा दिया है, अर्थात् तीनों पुरुष और तीनों वचनभी होते हैं । विद+आम्+करोतु = विदांकरोतु ॥

६०२ तनादिकृञ्प्रत्यय उः । ३ । ४ । ७९ ॥

तनादेः कृञ्प्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः ॥

तन-आदि धातु-(म० ७३३) आंसे आर कृ-धातुसे परे उ-प्रत्यय हो । यह शप (म० ४३३) का अपवाद है । विदाङ्क+उ+तु (म० ४३४)-॥

६२३ अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञ्प्रत्ययः उत्सार्वधातुके किति डिति ॥

उ-प्रत्ययान्त कृ-धातुके अकारकू उ-कार होय सार्वधातुक कित् वा डित् परे रहते । विदाङ्कुरुतात् (म० ४५८) (वोह जान) । विदाङ्कुरुताम् (वे दो जाने) । विदाङ्कुर्वन्तु (वे जाने) । विदाङ्कुरु

(मू० ४६१ । ५५३) (तू जाने) । विदांकुरुतम् (तुम दो जानो) । विदांकुरुत (तुम जानो) । विदांकरवाणि (मैं जानूँ) । विदांकरवाव (हम दो जाने) । विदांकरवाम (हम जाने) । तथा-
वेत्तु, वित्तात् । वित्ताम् । विदन्तु । विद्धि । वित्तम् । वित्त । विदानि ।
विदाव । विदाम । आविद्+त् (मू० ५०० । २००) अवेत् (उस-
ने जाना) । अवित्ताम् (उन दोने जाना) । अविदुः (मू० ४९६)
(उन्होंने जाना) । अवेद्+स-॥

६२४ दश्च । ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि परे रुर्वा ॥

सिप् परे रहते धातुके पदान्तरूप दकारकू रु विकल्पसे हो ।
अवेः (मू० ११३) अवेद् (त्) (तूने जाना) । विद्यात् (वोह
जाने) । अवेदीत् (उसने जाना) । अवेदिष्यत् (जो वोह जाने) ॥

अस्-भुवि । १७ । अक० पर० सेट् ॥

अस् (होना) । अस्ति (वोह है) । अस्+तस्-॥

६२५ श्तसोरल्लोपः । ६ । ४ । १११ ॥

शन्स्यास्तेश्वातो लोपः सार्वधातुके किति ङिति ॥

श्नम्-प्रत्यय (मू० ७२६) के तथा अस्-धातुके अकारका
लोप हो, कित् वा ङित् सार्वधातुक पर रहते । स्तः (मू० ५५०)
(वे दो हैं) । सन्ति (वे हैं) । असि (मू० ४५२) (तू है) ।
स्थः (तुम दो हो) । स्थ (तुम हो) । अस्मि (मैं हूँ) । स्वः
(हम दो हैं) । अस्मः (हम हैं) । अस्+लिट्-॥

६२६ अस्तेभूः । २ । ४ । ५२ ॥

आर्धधातुकविषये अस्तेभूः ॥

आर्धधातुक-विषयमें अस्-धातुकू भू आदेश हो । बभूव । भविता ।
भविष्यति ॥ आ० लि०-भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् । अस्तु
(मू० ४५७), स्तात् (मू० ४५८ । ६२५) (वोह होय) ।

स्ताम् (वे दो होंय) । सन्तु (वे होंय) । असि (मू० ४६१)
अस्+हि । इस अवस्थामें—॥

६२७ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । ६ । ४ । ११९ ॥

धोरस्तेश्च एत्व स्याद्धौ पं० अभ्यासलोपश्च । आभीयत्वेन एत्वस्यासिद्ध-
त्वाद्धेर्धिः । तातड् पक्षे एव न, पं० तातडा बाधात् ॥

हि परे रहते घु-संज्ञक धातु (मू० ६७६) और अम्-धातुको
एकार हो, और अभ्यासका लोप हो । आभीयत्व (मू० ६१३)
से एत्व असिद्ध होनेके कारण हिकृ धि (मू० ६०७) होती है ।
और तातड् (मू० ४५८) के पक्षमें एत्व नहीं होता, कारण कि-
तातड् (मू० ४५८) मू० ६२७ से पर होनेके कारण बाधक है ।
एधि (मू० ६२५), स्तात् (तू हो) । स्तम् (तुम दो हो) ।
स्त (तुम हो) । असानि (मू० ४८३ । ४६४) (मे होऊं) । अ-
साव (हम दो हो) । असाम (हम हो) । आसीत् (मू० ४९२ ।
४९३) (वोह था) । आस्ताम् (वे दो थे) । आसन (वे थे) ।
आसीः (तू था) । आसम् (मे था) । स्यात् (मू० ४७४ । ६२५)
(वोह हो) । स्याताम् (वे दो हो) । स्युः (वे हो) । स्याः (तू
हो) । स्याम् (मे होऊं) ॥ प्र-नि+सन्ति ॥

६२८ उपसर्गप्रादुर्भ्यामभिनिर्यचपरः । ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गभ्यः प्रादुर्भ्यश्च परस्याम्ने मस्य पो यकारोऽचि च परे ॥

उपसर्गोंसे तथा प्रादुस-अव्ययसे परे अम्-धातुके सकारकू
षकार हो यकार और अच परे रहते । जैसे-प्रनिपन्ति (वे बाहर
जाते हैं) । प्रादुस+सन्ति (मू० १०५ । ११३) प्रादुःपन्ति (वे
प्रकट होते हैं) । नि+स्यात्=निष्यात् (वोह जाय) ॥

यच्चा किम् ? अभिस्तः ॥

यदि कोई यह शंका करे कि-य और अच परे रहते मू० ६२८
सूत्र लगे ऐसा क्यों कहा ? तब यह उत्तर देना चाहिये कि-यदि

१ अर्थात्-उपसर्गमें स्थित इण-प्रत्ययान्तर्गत वर्णमें परे यह अर्थ करना ।

ऐसा न कहेंगे तो-अभि+स्तः=अभिस्तः (वे दो सर्वथा हैं) ।

यहांभी मू० ६२८ सूत्रका प्रयोग हो जायगा ॥

इण्-गतौ । १७ । सक० पर० अनिट् ॥

इ (जाना) । एति (मू० ४३४) (वह जाता है) ।

इतः (मू० ५५० । ४८१) (वे दो जाते हैं) । इ+ञि (मू० ४३५)

इ+अन्ति ॥

६२९ इणो यण् । ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । इयङोऽपवादः ॥

अजादि-प्रत्यय परे रहते इ-धातुकू यण् हो । यह सूत्र इयङ् (मू० २२१) का अपवाद है । यन्ति (वे जाते हैं) । एसि (तू जाता है) । एमि (मैं जाता हूं) । इ+इ+अ (मू० ४३८)—॥

६३० अभ्यासस्यासवर्णे । ६ । ४ । ७८ ॥

इ-उ-वर्णयोरियदुवडौ स्तोऽसवर्णेऽचि परे ॥

अभ्यासके इकार उकारकू क्रमसे इयङ् उवङ् हो असवर्णी अच् परे रहते । इय्+इ+अ (मू० २०३ । २७) इयाय (वोह गया) । इ य् इ+अतुम् ॥

६३१ दीर्घ इणः किति । ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घ किति लिटि ॥

इ-धातुके अभ्यासकू दीर्घ हो, कित्-संज्ञक (मू० ५०१) लिट् परे रहते । ईयुः (मू० ६२९ । ६३१) (वे दो गये) । ईयुः (वे गये) । इययिथ (मू० ५३२), इयेथ (मू० ६३० । ४३४ । ६३०) (तू गया) । एता (वोह जायगा) । एप्यति (वोह जायगा) । एतु, इतात् (वोह जाय) । ऐत् (मू० ४९२ । २१९) (वोह गया) । ऐताम् (वे दो गये) । आयन् (मू० २७) (वे गये) । इयात् (वोह गया) । इयाताम् (वे दो गये) । ईयात् (मू० ५३३) (ई० वोह जाय) । इ+लुङ् ॥

६३२ इणो गा लुङि । २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लुक् ॥

लुङ्-लकार परे रहते इण्-धातुक गा-आदेश हो । अगा+सि+त्
(म० ४८५) अगात् (बोह गया) । ऐष्यत् (म० ४९२ । २१९)
(जो बोह जाय) । निर्+ईयात् ॥

६३३ एतेर्लिङि । ७ । ४ । २४ ॥

उपसर्गात्पग्न्य इणोऽणो ऋस्व आर्धधातुके किति लिङि ॥

उपसर्गसे परे इण्-धातुका जो अण् तिसे ऋस्व हो, जब
लिङ्के स्थानमें कित्-संज्ञक आर्धधातुक परे हो । निरियात् (ई०
वह निकले) ॥

उभयत आश्रयेण नान्नादिवत् । अभीयात् ॥

अभि+ईयात् = अभीयात् (ई० बोह जाय) । यहां ऋस्व नहीं
हुआ कारण कि-किसी कार्यके अर्थ जब प्रयोगमें पूर्व और पर-भागका
आश्रय एकहीमें किया जाता है तब बोह (म० ५२) सूत्र प्रवृत्त नहीं
होता, अतएव अभीयात् के डकारक एक साथ धातुका अवयव और
उपसर्ग नहीं मान सक्ते ॥ अणः किम् ? समेयात् ॥ अणको ऋस्व
हो यह कहनेसे-सम्+णयात् (सम् आ ईयात्) समेयात् (ई० बोह
आवे) । यहां ऋस्व नहीं हुआ ॥

शीङ्-स्वप्ने । १८ । अक० आत्म० सेट् ॥

शी (सोता) । शी+त् (म० ४०४) ॥

६३४ शीङिः सार्वधातुके गुणः । ७ । ४ । २१ ॥

ङिति चैन्यस्यापवादः ॥

सार्वधातुक-प्रत्यय परे रहते शीङ्-धातुक गुण हो । यह सूत्र
(म० ४८१) का अपवाद है । शेने (म० ५५८) (वह सोता है) ।
शयाते (म० २७) (वे दो सोते हैं) । शी+ञ् (म० ६३४ । ५७४)
शे+अत्+अ । इस अवस्थाम-॥

६३५ शीङो रुट् । ७ । १ । ६ ॥

शीङः परस्य ज्ञादेशस्यातो रुडागमः स्यात् ॥

शीङ्-धातुसे परे झ-के स्थानमें आदेश हुआ जो अत् तिसे रुद्
(र्) का आगम हो । शेरते (म० ५५८) (वे सोते हैं) । शेषे
(तू सोता है) । शयाथे (तुम दो सोते हो) । शेध्वे (तुम सोते
हो) । शये (मैं सोता हूं) । शेवहे (हम दो सोते हैं) । शेमेहे
(हम सोते हैं) । शिश्ये (म० ४४३ । ५६३ । १९) (वोह
सोया) । शिष्याते (वे दो सोये) । शिष्येरे (म० ५६३) (वे
सोये) । शयिता (म० ४४७) (वोह सोवेगा) । शयिष्यते (वोह
सोवेगा) । शेताम् (म० ५६७) (वह सोवें) । शयाताम् (वे दो
सोवें) । शेरताम् (म० ६३५) (वे सोवें) । शेष्वा (तू सो) ।
शये (मैं सोऊं) । अशेत (वोह सोया) । अशेयाताम् (वे दो
सोये) । अशेरत (म० ५७४ । ६३५) (वे सोये) । शयीत (म०
५७० । ७७) (वह सोवें) । शयीयाताम् (वे दो सोवें) ।
शयीरन् (म० ५७१) (वे सोवें) । शयीथाः (तू सोवें) ।
शयीय (म० ५७२) (मैं सोऊं) । शयिषीष्ट (म० ५७३) (ई०
वह सोवें) । अशयिष्ट (म० ४३४ । ४८४ । ४४७) (वह सोया
था) । अशयिष्ठाः (तू सोया था) । अशयिषि (मैं सोया था) ।
अशयिष्यत (जो वह सोवें) ॥

इङ्-अध्ययने । १९ । इङिक्रावध्युपसर्गतो न व्यभिचरन् । सक्र-
आत्म० अनिट् ॥

इ (पढना), इङ् (पढना), इक् (गमरण) यह दो धातु अ-
धि- उपसर्गसे कभी पृथक् नहीं होते, अर्थात्-दोनों धातुके पहले
अधि-उपसर्ग रहता है । अधीते (म० ५३ । ५५८) (वह पढता है) ।
अधि+इ+आते (म० ५५८ । २२१ । ५३) अधीयाते (वे
दो पढते हैं) । अधीयते (म० ५७४) (वे पढते हैं) । अधि+
इ+त (म० ५६३) ॥

६३६ गाङ् लिटि । २ । ४ । ४९ ॥

इडो गाड् स्याल्लिटि ॥

इङ्-धातुकू गाङ्- (गा) आदेश हो लिट् परे रहते । अधि+गा+
ए (म० ४४० । ४४३ । ५०३ । ५३९) अधिजगे (उसने पढा) ।
अधिजगते (उन दोने पढा) । अधिजगिरे (उनोंने पढा) । अ-
धि+ङ+ता (म० ४३४ । १९) अध्येता (वह पढेगा) । अध्येष्य-
ते (वोह पढेगा) । अधीताम् (म० ५६७) (वोह पढे) । अधी-
याताम् (वे दो पढे) । अधीयताम् (म० ५७४ । २२१ । ५३)
(वे पढे) । अधीष्व (म० ५६८) (त पढ) । अधीयाथाम् (तुम
दो पढो) । अधीध्वम् (तुम पढो) । अधि+ङ्+इत् (म० ५५८ ।
५६० । ४८४ । २१९) अधि+ङ्+ए (म० ४३४ । २७ । १९)
अध्ययं (मे पढे) । अध्ययावहे (हम दो पढे) । अध्ययामहे
(हम पढे) । अधि+ङ्+त (म० ४९० । २१९) अधि+ए+त
(म० १०) अध्ययत (उसने पढा) । अध्ययाताम् (उन दोने पढा) ।
अध्ययन् (म० ५७४) (उनोंने पढा) । अध्ययाः (तने पढा) ।
अध्ययायाम् (तुम दोने पढा) । अध्ययध्वम् (तुमने पढा) । अ-
ध्यय (मेने पढा) । अध्ययवहि (हम दोने पढा) । अध्ययमहि (हमने
पढा) । अधीयीत (म० ५७० । ४७७ । ४७७ । २०१ । ५३)
(वोह पढे) । अधीयीयाताम् (वे दो पढे) । अधीयीरन् (म०
५७१) (वे पढे) । अधीयीयाः (त पढ) । अधीयि (मे पढे) ।
अध्यपीष्ट (म० ५७३) (ई० वोह पढे) । अध्यपीष्टाः (ई० तू
पढ) । अध्यपीय (ई० मे पढे) । अधि+ङ्+लुङ् = त ॥

६३७ विभाषा लुङ्-लुङाः । ७ । ४ । ५० ॥

लुङ्-धातुः स्यात् ॥

लुङ्-धातुकू गाङ्- (गा) आदेश विकल्पमे हो लुङ् वा लृङ्
परे रहते । अधि+गा+त (म० ४७१) ॥

६३८ गाङ् कृदादिभ्योऽञ्जिण्डित । १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कृदादिभ्यश्च पेऽञ्जितः प्रत्ययाः डितः स्युः ॥

जो प्रत्यय जित् और णित् न हों वे प्रत्यय गाङ्- (मू० ६३६)
आदेशसे परे और कुट्-आदि धातुओंसे परे ङित् माने जाय । अधि+
अ+गा+त (मू० ४८१ । ४८४) ॥

६३९ घुमास्थागापाजहानिमां हलि । ६ । ४ । ६६ ॥

एषामान ईत्स्याद्धलादौ कृत्या यधातुके ॥

घु- (मू० ६७६) संज्ञक धातु, तथा मा (मापना), स्था (सकना),
गा (पढ़ना), पा (पीना) और ओहाक् (त्यागना), पो (नाश
करना) इन धातुओंके आ-कृ ई हो हलादि कित् वा ङित् आर्ध-
धातुक परे रहते । अधि+अगी+स्+त (मू० १७० । ७९ । १९)
अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट (मू० ४९२ । २१९) (उसने पढ़ा था) । अ-
ध्यगासाताम्, अध्यैषाताम् (उन दोने पढ़ा) । अध्यगीप्यत, अध्यै-
प्यत (जो बोह पढ़े) । अध्यगीप्यथाः, अध्यैप्यथाः (जो त पढ़े) ।
अध्यगीप्ये, अध्यैप्ये (जो मे पढ़े) ॥

दुह-प्रपूर्णे । २० । उभयप० द्विकर्म० अनिट् ॥

दुह- (दूहना) । दोग्धि (मू० २८० । ६०० । २३ । ४३४)
(बोह दूहता है) । दुग्धः (वे दो दुहते हैं) । दुहन्ति (वे दूहते
हैं) । धोक्षि (मू० ५०० । २८० । २८१ । २३ । ९१ । १७०)
(तू दुहता है) । दुग्धे (मू० २८० । ९१ । ६०० । ५५८) (वह
दूहता है) । दुहाते (वे दो दुहते हैं) । दुहते (मू० ५७४) (वे दुहते
हैं) । धुक्षे (मू० २८० । २८१ । २३ । ९१ । १७० । ५५० । ४८१)
(तू दुहता है) । धुग्ध्वे (मू० २८० । २८१ । २३) (तुम दुहते
हो) । दुदोह (मू० ५००) (उसने दुहा) । दुदुहिय (तने
दुहा) । दुदोह (मैंने दुहा) । दुदुह (मू० ५६३) (उसने दुहा) ।
दोग्धा (मू० ६००) (बोह दुहैगा) । दोग्धासि, दोग्धासे (तू
दुहैगा) । दोग्धास्मि, दोग्धाहे (मैं दुहूंगा) । धोक्ष्यति (मू० ५०० ।
२८० । २८१ । २३ । ९१), धोक्ष्यते (बोह दुहैगा) । दोग्धु,
दुग्धात (मू० ४५८ । ४८१) (बोह दुहै) । दुग्धाम् (वे दो

दुहै) । दुहन्तु (वे दुहैं) । दुग्धि (मू० ६०७), दुग्धात् (मू० ४५८) (तू दुहै) । दुग्धम् (तुम दो दुहो) । दुग्ध (तुम दुहो) । दोहानि (में दुहूं) । दोहाव (हम दो दुहैं) । दोहाम (हम दुहैं) ॥ आ० प०—दुग्धाम् (मू० ६०० । ५६७) । दुहाताम् । दुहताम् (मू० ५७४) । धुक्व (मू० २८१ । ५६८) । दुहाथाम् । धुग्ध्वम् (मू० २८० । २८१ । २३) । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । अधोक् (मू० २०० । २८० । २८१) (उसने दुहा) । अदुग्धाम् (मू० ६००) (उन दोने दुहा) । अदुहन् (उनोंने दुहा) । अधोक्—(ग्) (मू० १६६) (तूने दुहा) । अदुग्धम् (तुम दोने दुहा) । अदुग्ध (तुमने दुहा) । अदोहम् (मैंने दुहा) ॥ आ० प०—अदुग्ध । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । अदुहाथाम् । अधुग्ध्वम् । अदुहि । अदुहहि । अदुह्यहि । दुह्यात् (वोह दुहै) । दुह्याः (तू दुह) । दुह्याम् (में दुहूं) । दुहीत (मू० ५७०) । दुहीयाताम् । दुहीरन् । दुह्यात् । दुह्यास्तामित्यादि ॥ दुह्+सी+स+त+॥

६४० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । १ । २ । ११ ॥

इक्समीपादलः परो झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्मन्निडि ॥

इक्-के समीप जो हल् तिससे परे झलादि लिङ् तथा सिच (मू० ४०) कित् हो, आत्मनेपद परे रहते । उक्त प्रयोगमें दु-गत 'उ' (इक्) के समीप 'ह' हल् है । धुक्षीष्ट (मू० २८० । २८१ । २३ । ९१ । १७० । ७९ । ४८१) (ई० वोह दुहै) । धुक्षीष्टाः (ई० तू दुहै) । धुक्षीय (मू० ५७२) (ई० में दुहूं) । दुह+च्लि+त् (मू० ४७२) ॥

६४१ शल इगुपधादनिटः क्सः । ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्चलः क्सादेशः ॥

जिसकी उपाधा इक् हो ऐसे शलन्तसे परे अनिट् च्लिकू कस-
आदेश हो । अदुह्+कस+त् (मू० ४८१ । २८० । २८१ । २३ ।
९१ । १७० । १५६) अधुक्षत् (उसने दुहा) । अधुक्षः (तूने
दुहा) । अधुक्षम् (मैंने दुहा) । अदुह्+कस+त ॥

६४२ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपद दन्त्ये। ७।३।७३॥

एषां कसस्य लुग्वा स्याद् दन्त्ये तडि ॥

दुह (दुहना), दिह (इकट्ठा करना), लिह (चाटना), गुह
(ढकना) इन धातुओंके कस-का लोप विकल्पसे हो, दन्तस्थानीय
आत्मनेपद प्रत्यय परे रहते । अदुह्+त (मू० २८० । ६००) अदुग्ध,
अधुक्षत् (उसने दुहा) । अदुह्+कस+आताम् (मू० २८० । २८१ ।
९१ । २३) अधुक्+कस+आताम् ॥

६४३ कसस्याचि । ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तडि कसस्य लोपः ॥

अजादि-आत्मनेपद परे रहते कस-का लोप (मू० २५) हो ।
अधुक्षाताम् (मू० १७०) (उन दोने दुहा) । अधुक्षन्त (मू०
४३५) (उनोंने दुहा) । अदुग्धाः, अधुक्षथाः (तूने दुहा) ।
अधुक्षाथाम् (तुम दोने दुहा) । अधुगध्वम्, अधुक्षध्वम् (तुमने
दुहा) । अधुक्षि (मू० ६४३) (मैंने दुहा) । अदुह्वहि (मू०
६४२), अधुक्षावहि (मू० ४३६) (हम दोने दुहा) । अधुक्षा-
महि (हमने दुहा) । अधोक्ष्यत् (मू० ४७२ । ४७१), अधो-
क्ष्यत (जो बांह दुहै) । अधोक्ष्यः, अधोक्ष्यथाः (जो त् दुहै) ।
अधोक्ष्यम्, अधोक्ष्ये (जो मे दुहूँ) ॥

एव दिह-उपचये । ७१ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

इसी प्रकार दिह- (उन्नति करना) धातुके रूपभी होते हैं ॥

१ कोई * महाशय (वही) के उक्त दो रूपोंके भ्रमसे यहाभी (अदुह्वहि) ऐसा
वैकल्पिक रूप लिखते हैं सो आन्तिमात्र है । उन्हें मू० ६४२ के 'दन्त्ये' पदपर ध्यान
देना चाहिये ।

लिह-अस्वादने । २२ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

लिह (चाटना) । लिह्+ति (मू० २७९ । ६०० । ७९)
 लिह्+टि (मू० ५०० । ६०१) लेटि (वोह चाटता है) । लीढः
 (मू० १३२) (वे दो चाटते हैं) । लिहन्ति (वे चाटते हैं) ।
 लेक्षि (मू० २७९ । ५९९) (तू चाटता है) । लेक्षि (में चाटता
 हूं) । लीढे (मू० ५५८) (वह चाटता है) । लिहाते (वे दो
 चाटते हैं) । लिहते (मू० ५७४ । ५५८) (वे चाटते हैं) । लिक्षे
 (तू चाटता है) । लिहाथे (तुम दो चाटते हो) । लीढे (तुम
 चाटते हो) । लिहे (में चाटता हूं) । लिलेह (मू० ५००)
 उसने चाटा) । लिलेहिथ (तूने चाटा) । लिलेह (मेंने चाटा) ।
 लिलिहे । लिलिहिषे । लिलिहे । लीढा (वोह चाटंगा) । लीढासि,
 लीढासे (तू चाटंगा) । लेढास्मि, लेढाहे (मे चाटंगा) । लेक्ष्यति,
 लेक्ष्यते (वोह चाटंगा) । लेक्ष्यसि, लेक्ष्यसे (तू चाटंगा) । लेक्ष्या-
 मि, लेक्ष्ये (मे चाटंगा) । लेहु (मू० ४५७), लीढात् (मू० ४५८ ।
 ४८१) (वोह चाटे) । लीढाम् (मू० ४६०) (वे दो चाटें) ।
 लिहन्तु (वे चाटे) । लीढि (मू० ४६१ । २७९ । ६०७ । ७९ ।
 ६०१ । १३२), लीढात् (मू० ४५८) (तू चाट) । लेहानि
 (मे चाटें) । लीढाम् (मू० ५६७) । लिहाताम् । लिहताम् ।
 लिङ् । लेहै । अलेट् (मू० २७९ । २०० । १६६), अलेड् (मू०
 ८३) (उसने चाटा) । अलेट्-ड् (मू० ८३) (तूने चाटा) ।
 अलेहम् (में चाटें) । अलीढ । अलीढाः । अलिहि । लिह्यात्
 (वोह चाटे) । लिहीत (वोह चाटे) । लिह्यात्, लिहीष्ट (ई० वोह
 चाटे) । लिह्यास्ताम्, लेक्ष्यास्ताम् (ई० वे दो चाटें) । इत्यादि ॥
 अलिक्षत् (मू० ६४१ । २७९ । ५९९); अलिक्षत, अलीढ
 (मू० ६४३) (उसने चाटा) । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत (जो वोह
 चाटे) ॥

ब्रू-व्यक्तायाम्वाचि । २३ । उभय० द्विकर्म० सेट् ॥

ब्रूञ् = ब्रू (स्पष्ट बोलना) । ब्रू + लट् = ति ॥

६४४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लट्स्तिवादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युः, ब्रुवश्चाहादेशः ॥
ब्रू-धातुसे परे लट्-के स्थानमें तिप्-आदि (तिप्, तस्, भि, सिप्, यस्) पांच आदेशोंकू णल्-आदि पांच (णल् अतुस्, उस्, थल्, अथुस्) आदेश विकल्पकरके हों और ब्रू-धातुकू आह-आदेश हो । आह (वोह कहता है) । आहतुः (वे दो कहते हैं) । आहुः (वे कहते हैं) । आह् + थ ॥

६४५ आहस्थः । ८ । २ । ३५ ॥

झलि परे । चत्त्वम् ॥

झल् परे रहते आह-(मू० ६४४) कू थ (मू० २५) होय । और थकू चत्त्व अर्थात् त (मू० ९१) होता है । आत्थ (तू कहता है) । आहथुः (तुम दो कहते हो) । जब मूल ६४४ कू नहीं लगाया तौ-। ब्रू + ति । इस दशामें-॥

६४६ ब्रुव ईट् । ७ । ३ । ९३ ॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् ॥

ब्रू-धातुसे परे हलादि-पित् संज्ञक प्रत्ययकू ईट् (ई) का आगम हो । ब्रू + ई + ति (मू० ४३४ । २७) ब्रवीति (वोह कहता है) । ब्रूतः (वे दो कहते हैं) । ब्रुवन्ति (मू० २२१) (वे बोलते हैं) । ब्रवीषि (तू कहता है) । ब्रवीमि (मैं कहता हूं) । आ० प०-ब्रूते (मू० ५५८) । ब्रुवाते (मू० २२१) । ब्रुवते (मू० ५७४ । २२१) । ब्रूषे । ब्रुषे (मू० २२१) । ब्रू + लिट् = ति (मू० ४३८) ॥

६४७ ब्रुवो वचिः । २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके ॥

आर्धधातुक प्रत्ययकी विवक्षामें ब्रू-कू वच्-आदेश हो । वच् + अ (मू० ४४६ । ४४० । ४४२ । ५९७ । ५०४) उवाच (उसने

कहा) । ऊचतुः (मू० ५९८) (उन दोने कहा) । ऊचुः (उनोंने कहा) । उवचिथ (मू० ५३२), उवक्थ (मू० ३३६ । ५३१) (तूने कहा) । उवाच (मू० ५०४), उवच (मू० ५०५) (मैंने कहा) । ऊचे (मू० ५९८ । ५६३) । ऊचाते । ऊचिरे । ऊचिषे । ऊचे । वक्ता (मू० ३३५) (वोह बोलेगा) । वक्तासि, वक्तासे (तू बोलेगा) । वक्तास्मि, वक्ताहे (मैं बोलेगा) । वक्ष्यति, वक्ष्यते (वोह बोलैगा) । ब्रवीतु (मू० ६४६), ब्रूतात् (मू० ४५८) (वोह बोलै) । ब्रूताम् (वे दो बोलै) । ब्रुवन्तु (मू० २२१) (वे बोलै) । ब्रूहि (तू बोल) । ब्रूवाणि (मैं बोलं) । ब्रूताम् । ब्रूवाताम् । ब्रूवताम् । ब्रूव । ब्रूवै (मू० ५६९) । अब्रवीत् (मू० ६४६), अब्रूत (वोह बोलै) । अब्रवीः, अब्रूथाः (तू बोला) । अब्रुवम्, अब्रूवि (मैं बोला) । ब्रूयात् (वोह बोलै) । ब्रूयाः (तू बोल) । ब्रूयाम् (मैं बोलं) । ब्रूवीत (मू० ५७० । ४७७ । २२१) । ब्रूवाथाः । ब्रूवीय । उच्यतात् (मू० ६४७ । ५५८), वक्षीष्ट (मू० ५७० । ५७३) (ई० वोह बोला) । उच्यः, वक्षीष्टाः (ई० तू बोल) । उच्यसम्, वक्षीय (ई० मैं बोलं) । ब्रू+च्छि+त् (मू० ४७२ । ६४७ । ४७१) अवच्+च्छि+त् ॥

६४८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेङ् स्यात् ॥

अस् (फेंकना), वच् (बोलना), ख्या (कहना) इन धातुओंसे परे च्लिङ् अङ् (अ) हो । अवच्+अ+त् ॥

६४९ वच उम् । ७ । ४ । २० ॥

१ कोई २ नवयुवक प्रमादसे डिट् लफागेंमेंभी मू० ५५८ लगाकर अनेक स्थानोंमें विद्यारसिकोंका भ्रममें डाल देते हैं, यदि गुरुके सन्मुख कुछभी परिश्रम किया होता तो मू० ५५८ का ' टित्. ' पैद निश्चय उपास्थित रहता, वा बाल्यावस्थामें रूपावलाही कठ करी होती तौभी कार्य बाहीकर सक्तेथे, परन्तु आगेको ऐसी पुस्तकमें हस्तक्षेपकर व्यर्थ भ्रम न कीजिये ।

अङि परे ॥

अङ् (मू० ६४८) परे रहते वच्-धातुक उम्का आगम (मू० २६७) हो । अवोचत् (मू० ३३), अवोचत (उसने कहा) । अवोचः, अवोचथाः (तूने कहा) । अवोचम्, अवोचे (मैने कहा) । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत (जो बोह कहै) । अवक्ष्यः, अवक्ष्यथाः (जो तू कहै) । अवक्ष्यम्, अवक्ष्ये (जो मैं कहूं) ॥

६५० (चर्करीतं च) ॥

चर्करीतमिति यङ्लुङन्ततददादौ बाध्यम् ॥

चर्करीतम् यह यङ्लुङन्तप्रक्रियामें क्री-धातुका रूप होता है, परन्तु धातुमात्रका उपलक्षण है, अर्थात्-जिससे परे यङ्- (मू० ७७१ । ७७८) का लृक् हुआ हो, तथा जिसको द्वित्व हुआ हो उस धातुकोभी अदादि गणमें जानो ॥

ऊर्णञ्-आन्त्यादौ । २४ । उभय० सकर्षे० भेदः ॥

ऊर्ण (टांकना) । ऊर्ण+ति ॥

६५१ ऊर्णोतिर्विभाषा । ७ । ३ । १० ॥

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके परे ॥

ऊर्ण-धातुक विकल्पसे वृद्धि हो, हलादि पित्-सार्वधातुक पर रहते । ऊर्णोति, ऊर्णोति (मू० ४३४) (बोह ढकता है) । ऊर्णुतः (मू० ५५० । ४८१) (वे दो ढकते हैं) । ऊर्ण्वन्ति (मू० २२१) (वे ढकते हैं) । ऊर्णोपि, ऊर्णोपि (तू ढकता है) । ऊर्णोमि, ऊर्णोमि (मैं ढकता हूं) । ऊर्णुते । ऊर्ण्वाते (मू० २२१) । ऊर्ण्वते (मू० ५७४) । ऊर्णपे । ऊर्ण्व । ऊर्ण्+अ (मू० ४३८) ॥

६५२ (ऊर्णोतिराम्नेति वाच्यम्) ॥

यह कहना चाहिये कि-ऊर्ण-धातुक आम (मू० ५६१) न हो । ऊर्ण्+अ । यहां मू० ४४० से रकारक द्वित्व पाया, परन्तु-॥

६५३ न न्द्राः संयोगादयः । ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नु-शब्दस्य द्वित्वम् ॥
 अच्-से परे संयोगकी आदिके जो न-द-र तिने द्वित्व (मू० ४४०)
 न हो । अतः नु-मात्रकू द्वित्व होता है । ऊर्णनाव (मू० २०३।२७)
 (उसने ढका) । ऊर्णनुवतुः (म० २२१) (उन दोने ढका) ।
 ऊर्णनुवुः (उनोंने ढका) । ऊर्णनु+इ+थ ॥

६५४ विभाषोर्णाः । १ । २ । ३ ॥

इडादि-प्रत्ययो वा ङित्स्यात् ॥

ऊर्ण-धातुसे परे जिसकी आदिमें इट् ऐसा प्रत्यय विकल्पसे ङित्
 हो । ऊर्णनुविथ (मू० २२१), ऊर्णनविथ (मू० ४३४ । २७)
 (तूने ढका) । ऊर्णनाव (मैंने ढका) । ऊर्णनुवे । ऊर्णनुवाते ।
 ऊर्णनुविरे । ऊर्णनुविषे, ऊर्णनविषे । ऊर्णनुवे । ऊर्णविता, ऊर्णविता
 (तू ढकैगा) । ऊर्णवितासि, ऊर्णवितासि; ऊर्णवितासे, ऊर्णवि-
 तासे (तू ढकैगा) । ऊर्णवितास्मि, ऊर्णवितास्मि; ऊर्णविताहे,
 ऊर्णविताहे (मैं ढकूंगा) । ऊर्णविष्यति, ऊर्णविष्यति; ऊर्णविष्यते,
 ऊर्णविष्यते (वोह ढकैगा) । ऊर्णविष्यसि, ऊर्णविष्यसि; ऊर्णवि-
 ष्यसे, ऊर्णविष्यसे (तू ढकैगा) । ऊर्णविष्यामि, ऊर्णविष्यामि;
 ऊर्णविष्ये, ऊर्णविष्ये (मैं ढकूंगा) । ऊर्णोतु (मू० ६५१), ऊ-
 र्णोतु (मू० ४३४), ऊर्णतात् (मू० ४५८) (वोह ढकै) । ऊर्ण-
 हि, ऊर्णतात् (तू ढक) । ऊर्णवानि (मैं ढकूँ) । ऊर्णताम् ।
 ऊर्णष्व । ऊर्णवै (मू० ५६९) ॥ ऊर्णु+त (म० ४७२ । ४९२)
 आ+ऊर्णु+त् ॥

६५५ गुणोऽपृक्ते । ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णातिगुणोऽपृक्ते हलादीं पिति सार्वधातुके । वृद्धचपवादः ॥

ऊर्ण-धातुकू गुण हो, अपृक्त- (मू० १९१) हलादि पित् सार्व-
 धातुक परे रहते । यह सूत्र वृद्धि (म० ६५१) का अपवाद है ।
 और्णात् (म० २१९) (उसने ढका) । और्णाः (तूने ढका) ।

और्णवम् (मैंने ढका) । और्णुत । और्णुथाः । और्णुवि । ऊर्णयात् ,
ऊर्णवीत (मू० ५७० । २२१) (वोह ढकै) । ऊर्णयाः, ऊर्ण-
वीथाः (तू ढक) । ऊर्णयाम्, ऊर्णवीय (मैं ढकूं) । ऊर्णयात्
(मू० ५३३) ; ऊर्णविषीष्ट, ऊर्णविषीष्ट (मू० ६५४) (ईश्वर
करै वोह ढकै) । ऊर्णयाः ; ऊर्णविषीष्टाः, ऊर्णविषीष्टाः (ई० तू ढक) ।
ऊर्णयासम् ; ऊर्णविषीय, ऊर्णविषीय (ई० मैं ढकूं) ॥ आ+ऊर्णु+
इ+सिच्+त् (मू० ४९३) ॥

६५६ ऊर्णांतेर्विभाषा । ७ । २ । ६ ॥

इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वा वृद्धिः । पक्षे गुणः ॥

इडादि-परस्मैपद सिच् परे रहते ऊर्णु-धातुकू विकल्पकरकै वृद्धि
हो । पक्षान्तरमें गुण हो । और्णावीत् (मू० ४९४), और्णुवीत् (मू०
६५४), और्णवीत् (उसने ढका) । और्णाविष्टाम्, और्णुविष्टाम्, औ-
र्णविष्टाम् (उन दोने ढका) । और्णाविषुः, और्णुविषुः, और्णविषुः
(उनोंने ढका) । और्णावीः, और्णुवीः, और्णवीः (तूने ढका) । औ-
र्णाविष्टम्, और्णुविष्टम्, और्णविष्टम् (तुम दोने ढका) । और्णाविष्ट,
और्णुविष्ट, और्णविष्ट (तुमने ढका) । और्णाविषम्, और्णुविषम्,
और्णविषम् (मैंने ढका) । और्णाविष्व, और्णुविष्व, और्णविष्व (हम
दोने ढका) । और्णाविष्म, और्णुविष्म, और्णविष्म (हमने ढका) ।
और्णुविष्ट (मू० ६५४ । २२१), और्णविष्ट (मू० ४३४ । २७) ।
और्णाविषाताम्, और्णविषाताम् । और्णुविषत, और्णविषत । और्ण-
विष्टाः, और्णविष्टाः । और्णुविषाथाम्, और्णविषाथाम् । और्णुविद्वम्,
और्णविद्वम् । और्णुविषि, और्णविषि । और्णुविष्वहि, और्णविष्वहि ।
और्णुविष्महि, और्णविष्महि । और्णुविष्यत्, और्णविष्यत् ; और्ण-
विष्यत, और्णविष्यत (जो वह ढकै) । और्णुविष्यः, और्णविष्यः ;
और्णुविष्यथाः, और्णविष्यथाः (जो तू ढकै) । और्णुविष्यम्, और्ण-
विष्यम् ; और्णुविष्ये, और्णविष्ये (जो मैं ढकूं) ॥

॥ इत्यदादयः ॥

अथ जुहोत्यादयः ।

हु-दानादनयोः । १ । परस्मै० सकर्म० अनिट् ॥

हु (यज्ञ करना, खाना) । हु+शप्+ति ॥

६५७ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । २ । ४ । ७५ ॥

शप् श्लुः स्यात् ॥

जुहोत्यादि-गणकी धातुओंसे परे शप्-का श्लु (लोप, मू० २११) हो । हु+ति ॥

६५८ श्लौ । ६ । १ । १० ॥

धातोर्हो स्तः ॥

श्लु-के विषयमें धातुकू द्वित्व हो । हु-हु+ति (मू० ५०३।४३४) जुहोति (वोह यज्ञ करता है) । जुहुतः (मू० ५५०) (वे दो यज्ञ करते हैं) । जुहु+ञि ॥

६५९ अदभ्यस्तात् । ७ । १ । ४ ॥

अस्यात् स्यात् ॥

अभ्यस्त-संज्ञक- (मू० ३८७) धातुसे परे झ-कू अस् आदेश हो । जुहति (मू० ५५१) (वे यज्ञ करते हैं) ॥ हु+लिट्=ति (मू० ४३८) ॥

६६० भीहीभृहुवां श्लुवच्च । ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिटि आम्वा स्यात्, आभि श्लाविव कार्यं च ॥

भी (डरना), भी (लजाना), भृ (पालना), हु (यज्ञ करना) इन धातुओंसे लिट् परे रहते आम् विकल्प करके हो, और भाम् परे रहतेभी श्लु-की सदृश कार्य (मू० ६५८) हो । जुह-वाञ्कार, जुहाव (मू० ४४० । २०३) (उसने यज्ञ किया) । होता (मू० ४४९) (वोह यज्ञ करेगा) । होष्यति (वोह यज्ञ करेगा) । जुहोतु (मू० ४५७), जुहुतात् (मू० ४५८) (वोह

यज्ञ करै) । जुहुताम् (वे दो यज्ञ करैं) । जुह्वतु (मू० ६५९)
 (वे यज्ञ करैं) । जुहुधि (मू० ६०७) (तू यज्ञ कर) । जुह्वानि
 (मू० ४६४) (मैं यज्ञ करूँ) । अजुहोत् (मू० ४७२) (उसने
 यज्ञ किया) । अजुहुताम् (उन दोने यज्ञ किया) । अजुहु+क्षि =
 जुस्र (मू० ४०६ । १४९) ॥

६६१ जुसि च । ७ । ३ । ८३ ॥

इगन्तांगस्य गुणोऽजादौ जुसि ॥

जिसके अन्तमें इक् हो ऐसे अंगकू गुण हो, अजादि जुस्र परे
 रहते । अजुहवुः (मू० २७) (उनोंने यज्ञ किया) । जुहुयात्
 (वोह यज्ञ करै) । ह्यात् (मू० ४७९ । ४८० । ५३३) (ई० वोह
 यज्ञ करै) । ह्यास्तामित्यादि ॥ अहु+स्+त् (मू० ४९३ । ५३४ ।
 १७०) अहौषीत् (उसने यज्ञ किया था) । अहौष्टाम् (इन दोने
 यज्ञ किया था) । अहौषुः (उनोंने यज्ञ किया था) । अहौषीः
 (तूने यज्ञ किया था) । अहौषम् (मैंने यज्ञ किया था) । अहो-
 प्यत् (जो वह यज्ञ करै) । अहोप्यः (जो त्र यज्ञ करै) । अहो-
 प्यम् (जो मैं यज्ञ करूँ) ॥

जिभी-भये । २ । प० सक० अनिट् ॥

जिभी = भी (मू० ५११) (डरना) । बिभेति (मू० ४४३ ।
 ४३४ । ६५८) (वोह डरता है) । बिभी+तस् (मू० ५५०) ॥

६६२ जियोऽन्यतरस्याम् । ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्धलादौ कृति सार्वधातुके ॥

भी-धातुकू इकार विकल्पकरकै हो, हलादि-कित् वा ङित् सार्व-
 धातुक परे रहते । बिभितः, बिभीतः (वे दो डरते हैं) । बिभ्य-
 ति (मू० ६५९ । १९) (वे डरते हैं) । बिभेधि (तू डरता है) ।
 बिभेमि (मैं डरता हूँ) । बिभयाञ्चकार (मू० ६६०), बिभाय
 (मू० २०३ । २७) (वोह डरा) । भेता (वोह डरैगा) । भेष्य-
 ति (वोह डरैगा) । बिभेतु, बिभितात् (मू० ४५८ । ६६२),

विभीतात् (वोह डरै) । विभेहि (तू डर) । बिभ्यानि (मैं डरूं) ।
 आबिभेत् (वोह डरा) । आबिभेः (तू डरा) । आबिभयम् (मैं
 डरा) । बिभियात् (मू० ६६२), बिभीयात् (वोह डरै) ।
 बिभियाः, बिभीयाः (तू डरै) । बिभियाम्, बिभीयाम् (मैं डरूं) ।
 भीयात् (ई० वोह डरै) । अभैषीत् (मू० ४९३ । ५३४)
 (वोह डरा) । अभैष्टाम् (वे दो डरें) । अभैषीः (तू डरा) ।
 अभैषम् (मैं डरा) । अभैष्यत् (जो वोह डरै) ॥

न्ही-लज्जायाम् । ३ । पर० अक० अनिट् ॥

न्ही (लज्जाना) । जिन्हेति (मू० ६५८ । ४४२ । ४४३ ।
 ५०३ । ४३४) (वोह लज्जित होता है) । जिन्हीतः (वे दो
 लज्जित होते हैं) । जिन्हियति (मू० ६५९ । २२१) (वे लज्जि-
 त होते हैं) । जिन्हयाञ्चकार (मू० ६६०), जिन्हाय (वोह लज्जित
 हुआ) । न्हेता (वोह लज्जित होगा) । न्हेप्यति (वोह लज्जित
 होगा) । जिन्हेतु, जिन्हीतात् (वोह लज्जित हो) । अजिन्हेत् (वह
 लज्जित हुआ) । जिन्हीयात् (वोह लज्जित हो) । न्हीयात् (ई०
 वोह लज्जित हो) । अन्हेषीत् (मू० ४८४ । ४९३ । ५३४)
 (वोह लज्जित हुआ था) । अन्हेप्यत् (जो वोह लज्जित हो) ॥

पृ-पालनपूरणयोः । ४ । पर० सक० सेट् ॥

पृ (पालना वा पूर्ण करना) । पृ+ति (मू० ६५८) पृपृ+ति ॥

६६३ अतिपिपत्योश्च । ७ । ४ । ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् श्लो ॥

इलु के विषयमें ऋ (जाना) और पृ (पालना) इन दो धातु-
 ओंके अभ्यासकू इकार अन्तादेश हो । पिपृ+ति (मू० ४३४)
 पिपति (वोह पालता है) । पिपृ+तस् ॥

६६४ उदोष्ठचपूर्वस्य । ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठचपूर्वो य ऋतु तदन्तङ्गस्य उत्स्यात् ॥

अंगका अवयव ओष्ठस्थानीय वर्ण जिसके प्रथम हो ऐसे ऋदन्त अंगकू उत् हो । पिपुर+तस् (मू० ३५) ॥

६६५ हलि च । ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि ॥

रेफान्त तथा वान्त-धातुकी उपरूप इक्-कू दीर्घ हो, हल् परे रहते । पिपूर्तः (बे दो पालते हैं) । पिपुरति (मू० ६५९।६६४) (बे पालते हैं) । पिपासिं (तू पालता है) । पिपामिं (मैं पालता हूँ) । पृ पृ+अ (मू० ५२३ । २०३ । ३५) पपार(उसने पाला) । पपृ+अतुस् (मू० ५०१) ॥

६६६ शृट्प्रां ऋस्वो वा । ७ । ४ । १२ ॥

एषां किति लिटि ऋस्वो वा स्यात् ॥

शृ (मारना), दृ (फाड़ना), पृ (पालना) इन धातुओंकू ह्रस्व विकल्प करकै हो, कित्-संज्ञक लिट् परे रहते । यह सूत्र मू० ६६७ का अपवाद है । पपृ+अतुस् (मू० १९) पप्रतुः (उन दोने पाला) । वा । पपृ+अतुस् ॥

६६७ ऋच्छतृताम् । ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकऋच्छेऋधातोर्कृतां च गुणो लिटि ॥

तुदादि-गणकी ऋच्छ-धातुकू तथा ऋ-धातुकू और ऋदन्त-धातु-ओंकू गुण हो, लिट् परे रहते । पपरतुः (मू० ३५) (उन दोने पाला) । पपरुः (मू० ६६६), पप्रुः (उनोंने पाला) । पृ+इ+ता (मू० ४४७) ॥

६६८ वृतो वा । ७ । २ । ३८ ॥

वृड्-वृश्-भ्यामृदन्ताच्चेयो दीर्घो वा, नतु लिटि ॥

वृक् (सेवा करना), वृश् (स्वीकार करना) और ऋदन्त-धा-तुओंसे परे इड्-कू दीर्घ विकल्पकरकै हो, परन्तु-लिट्में विकल्पसे न हो । परीता, परिता (मू० ४३४) (वोह पालैगा) । परीष्यति,

परिष्यति (वोह पालैगा) । पिपर्तु, पिपूर्त्तात् (मू० ६६३।४५७)
 (वोह पालै) । पिपर्धि (तू पालै) । पिपराणि (मैं पालूँ) ।
 अपिपः (मू० ४७२ । ४३४ । २०० । ११३) (उसने पाला) ।
 अपिपूर्त्ताम् (मू० ६६४ । ६६५) (उन दोने पाला) । अपिपरुः
 (मू० ४९६ । ६६१) (उनोंने पाला) । पिपूर्यात् (मू० ६६४ ।
 ६६५) (वोह पालें) । पिपूर्याताम् (वे दो पालें) । पूर्यात् (ई०
 वोह पालै) । अपारीत् (मू० ४४७ । ४९३ । ४९४ । ५३४) (उ-
 सने पाला) । अपार्+इ+म्+ताम् । यहां इट्-कू दीर्घ (मू० ६६८)
 प्राप्त हुआ—॥

६६९ सिचि च परस्मैपदेषु । ७ । २ । ४० ॥

अत्र इटो न दीर्घः ॥

बृङ् तथा वृञ् और ऋदन्त धातुओंसे सिच् परे रहते इट्-कू
 दीर्घ न हो, परस्मैपदमें । अपारिष्टाम् (मू० १७० । ७९) (उन
 दोने पाला) । अपरीष्यत्, अपरिष्यत् (मू० ६६८) (जो वोह
 पालै) ॥

ओ-हाक्-त्यागे । ५ । पर० सक० अनिट् ॥

ओहाक् = हा (त्यागना) । जहाति (मू० ६५८ । ५०३)
 (वोह त्यागता है) । जहा+तस् (मू० ५५०) ॥

६७० जहातेश्च । ६ । ४ । ११६ ॥

इद्वा स्याद्वलादां किति सार्वधातुके ॥

हा-धातुकू इकार विकल्पकरकै हो, हलादि-कित् वा डित्-सार्व-
 धातुक परे रहते । जहितः (वे दो त्यागते है) । वा । जहा+तः ॥

६७१ ई हल्यघोः । ६ । ४ । ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयो रात ई स्यात्सार्वधातुके किति डिति हलि, नतु घोः ॥

इना (मू० ७४४) और अभ्यस्त- (मू० ३८७) के आ-कू
 ई हो कित् वा डित् सार्वधातुक परे रहते, परन्तु-अभ्यस्त-संज्ञक

घु-(मू० ६७६) कू न हो । जहीतः (वे दो त्यागते हैं) । जहा+
अति (मू० ६५९) ॥

६७२ श्नाभ्यस्तयोरातः । ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः कृति सार्वधातुके ॥

इना-(मू० ७४४) प्रत्यय और अभ्यस्त-(मू० ३८७) संज्ञ-
कके आ-का लोप हो, कित् अथवा डित् सार्वधातुक प्रत्यय परे
रहते । जहति (वे त्यागते हैं) । जहौ (मू० ५३८) (उसने
त्यागा) । जहतुः (मू० ५३९) (उन दोने त्यागा) । हाता
(वोह त्यागैगा) । हास्यति (वोह त्यागैगा) । जहातु (मू०
४५७), जहितात् (मू० ६७०), जहीतात् (मू० ६७१) (वोह
त्यागै) । जहा+हि (मू० ४६१) ॥

६७३ आच हौ । ६ । ४ । ११७ ॥

जहातेहौ परे आ स्याच्चादिर्दीतो ॥

हि परे रहते हा-धातुके आ कू आ हो, चकारसे इत् (इ) हो
तथा ईत् (ई) हो । जहाहि, जहिहि, जहीहि (त् त्याग) । अज-
हात् (उसने त्यागा) । अजहुः (मू० ४९६ । ६७२) (उनोंने
त्यागा) । जहा+या+त् (मू० ४७४) ॥

६७४ लोपो यि । ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरातो लोपो यादौ सार्वधातुके परे ॥

यकारादि-सार्वधातुक परे रहते हा-धातुके आका लोप हो ।
जह्यात् (वोह त्यागै) । हेयात् (मू० ४७९ । ५४०) (ई०
वोह त्यागै) । हेयास्तामित्यादि ॥ अहासीत् (मू० ५४५ । ४९३ ।
४९४) (उसने त्यागा था) । अहासिष्टामित्यादि ॥ अहास्यत्
(जो वोह त्यागै) ॥

माङ्-माने शब्दे च । ६ । आत्मने० सकर्म० अनिट् ॥

माङ् = मा (मान करना वा शब्द करना) । मामा+ते (मू० ६५८ । ५५८) ॥

६७५ भृजामित् । ७ । ४ । ७६ ॥

भृज् माङ् ओहाङ् एषा त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ ॥

भृज् (पालना), माङ् (मान करना), ओहाङ् = हा (जाना)
इन तीन धातुओंके अभ्यासकू इ हो, श्लु-के विषयमें । मि मा+ते
(मू० ६७१) मिमीते (वोह प्र-मान करता है) । मिमाते (मू०
६७२) (वे दो मान करते हैं) । मिमते (मू० ६५९ । ६७२)
(वे मान करते हैं) । मिमीषे (तू मान करता है) । मिमे (मैंने मान
किया) । ममे (मू० ५६३ । ४४० । ४४३ । ५३९) (उसने
मान किया) । ममिषे (तूने मान किया) । माता (वोह मान
करेगा) । मास्यते (वोह मान करेगा) । मिमीताम् (मू० ५६७ ।
६७१) (वोह मान करे) । मिमीष्व (त मान करे) । मिमै (मैं
मान करूँ) । अमिमीत (उसने मान किया) । अमिमीथाः (तूने
मान किया) । अमिमै (मैंने मान किया) । मिमीत (मू० ५७० ।
६७१) (वोह मान करे) । मिमीयाताम् (वे दो मान करें) ।
मासीष्ट (मू० ५७३) (ई० वोह मान करे) । मासीयास्तामि-
त्यादि ॥ अमास्त (मू० ४८३ । ४८४) (उसने मान किया) ।
अमासाताम् (उन दोने मान किया) । अमास्यत् (जो वोह
मान करे) ॥

ओहाङ्-गतौ । ७ । आत्मने० सकर्म० अनिट् ॥

ओहाङ् = हा (जाना) । जिहीते (मू० ६७१) (वोह जाता
है) । जिहाते (मू० ६७२) (वे दो जाते हैं) । जिहते (मू०
६५९ । ६७२) (वे जाते हैं) । जिहीसे (तू जाता है) । जिहते
(मैं जाता हूँ) । जहे (मू० ५६३ । ५३९) (वोह गया) ।
हाता (वोह जायगा) । हास्यते (वोह जायगा) । जिहीताम्
(मू० ५६७) (वोह जाय) । अजिहीत (वोह गया) । जिहीत

(मू० ५७० । ६७२) (वोह जाय) । हासीष्ट (मू० ५७३)
(ई० वोह जाय) । अहास्त (मू० ४८४) (वोह गया) । अ-
हास्यत (जो वोह जाय) ॥

दुभृञ्-धारणपोषणयोः । ८ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

दुभृञ् = भृ (धारण करना वा पोसना) । बिभर्त्ति, बिभृते
(वोह धारण करता है) । बिभृतः, बिभ्राते (वे दो धारण करते हैं) ।
बिभ्रति (मू० ६५९ । १९), बिभ्रते (वे धारण करते हैं) ।
बिभरांचकार (मू० ६६०), बभार (मू० ५२३ । २०३), बिभ-
राञ्चक्रे, बभ्रे (मू० ५६३) (उसने धारण किया) । बभर्थ, बभृ-
षे (तूने धारण किया) । बभृव (मू० ५२९), बभृवहे (हम दोने
धारण किया) । भर्त्ता (मू० ५२५) (वोह धारण करेगा) । भ-
र्त्तासि, भर्त्तासे (तू धारण करेगा) । भरिष्यति, भरिष्यते (मू० ५४७)
(वोह धारण करेगा) । बिभर्त्तु, बिभृतात् ; बिभृताम् (वोह धार-
ण करै) । बिभराणि, बिभरै (मे धारण करूं) । अबिभः (मू०
४३४ । २०० । ११३), अबिभृत (उसने धारण किया) । अ-
बिभृताम्, अबिभ्राताम् (उन दोने धारण किया) । अबिभरुः
(मू० ४९६ । ६६१), अबिभ्रत (उनोंने धारण किया) । बिभृ-
यात्, बिभ्रीत (मू० ५७०) (वोह धारण करै) । भ्रियात् (मू०
४७९ । ५९४), भृषीष्ट (मू० ५७३ । ५९५ । ४८१) (ई०
वोह धारण करै) । अभाषीत् (मू० ४९३ । ५३४), अभृत (मू०
५९५ । ४८१ । ५९६) (उसने धारण किया था) । अभरिष्यत्
(मू० ५४७), अभरिष्यत (जो वोह धारण करै) ॥

हुदाञ्-दाने । ९ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

हुदाञ् = (मू० ५११) दा (देना) । ददाति, दत्ते (मू० ६७२ ।
९१) (वोह देता है) । दत्तः (मू० ६७२ । ९१), ददाते (वे
दो देते हैं) । ददाति (मू० ६५९ । ६७२), ददते (मू० ६५९ ।
५५८) (वे देते हैं) । ददौ (मू० ५३८), ददे (मू० ५६३ ।

५३९) (उसने दिया) । दाता (बोह देगा) । दातासि, दाता-
से (तू देगा) । दास्यति, दास्यते (बोह देगा) । ददातु, दत्तात् ;
दत्ताम् (मू० ६७२ । ५६७) (बोह दे) । ददा+हि (मू० ४६१) ॥

६७६ दाधाध्वदाप् । १ । १ । २० ॥

दाहूपा धारूपाश्च धातवो घुसजाः स्युर्दापदैपौ विना ॥

दाप् (काटना), दैप् (निमेल करना) इन दो धातुओंकू
छोड़कर दारूप और धारूप धातु घुसंज्ञक हो । देहि (मू० ६२७),
दत्स्व (तू दे) । अददात्, अदत्त (मू० ६७२) (उसने दिया) ।
दद्यात् (मू० ४७४ । ६७२), ददीत (मू० ५७० । ६७२)
(बोह दे) । देयात् (मू० ५४०), दासीष्ट (मू० ५७३ । ५७०)
(ई० बोह दे) । अदात् (मू० ४८५) वा । अदा+स्+त ॥

६७७ स्थाध्वोरिच्च । १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदन्तादेशः सिच् कित्स्यादात्मने पदे ॥

स्था और घु-संज्ञक (मू० ६७६) धातुके अंत्यके अक्षरकू इत्
हो, और सिच् कित् हो । अदि+स् त (मू० ५९६) अदित (उसने
दिया था) । अदाताम्, अदिताम् (उन दाने दिया था) । अदुः
(मू० ५३९), अदिषत् (उनोंने दिया था) । अदास्यत्, अदा-
स्यत् (जो बोह दे) ॥

दुधाञ्-धारणपोषणयोः । १० । उभ० सक० अनिट् ॥

दुधाञ् = धा (धारण करना वा पोषण करना) । दधाति (बोह
धारण करता है) । दधा+तस् ॥

६७८ दधस्तथोश्च । ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य श्पन्तस्य धाञो वशो भष्, तथोः स्ध्वोश्च परतः ॥

द्वित्व किये हुए श्पन्त धा-धातुके वश-कू भष् हो त और थ
तथा स और ध्वके परे रहते । धधा+तः (मू० ६७२ । ९२) धत्तः

१ दा (देना), दो (खटन करना), दे (रक्षा करना वा प्रत्यर्पण करना) ।

२ धा (धाण करना), धे (पान करना) ।

(वे दो धारण करते हैं) । दधति (मू० ६५९) (वे धारण करते हैं) । दधासि (तू धारण करता है) । धत्थः (मू० ६७८) (तुम दो धारण करते हो) । धत्थ (तुम धारण करते हो) । धत्ते (मू० ५५८।६७८) । दधाते । दधते (मू० ६५९) । धत्से । दधाथे । धध्ने । दधातु (वोह धारण करै) । दधा+हि (मू० ६७६ । ६२७) धेहि (तू धारण करै) । दधानि (में धारण करूं) । धत्ताम् । धन्स्व । दधै । अदधातु , अधत्त (मू० ६७२ । ६७८) (उसने धारण करा) । दध्यात् (मू० ४७४ । ६७२) , दधीत (मू० ५७०।६७२) (वोह धारण करै) । धेयात् (मू० ५४०) , धासीष्ट (मू० ५७० । ५७३) (ई० वोह धारण करै) । अधात (मू० ४८५) , अधित (मू० ६७७ । ५९६) (उसने धारण किया) । अधास्यत् , अधास्यत (जो वोह धारण करै) ॥

णिजिर्-शौचपोषणयोः । ११ ।

णिजिर्=निजिर् (मू० ५०७) (शुद्ध करना वा पोषण करना) ॥

६७९ (इर इत्संज्ञा वाच्या) ॥

धातुके इर-की इत्संज्ञा कहनी चाहिये । निनिज्+ति (मू० ६५८) ॥

६८० निजां त्रयाणां गुणः श्लौ । ७ । ४ । ७५ ॥

निज्+विज्+विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ ॥

निज् (शुद्ध करना) , विज् (पृथक् करना) , विप् (विप्ल) (व्याप्त होना) इन तीन धातुओंके अभ्यास- (मू० ४४१) कू गुण हो श्लु-के विषयमें । नेनेज्+ति (मू० ५०० । ३३५) नेनेक्ति (वोह शुद्ध करता है) । नेनेक्तिः (मू० ५५० । ४८१) (वे दो शुद्ध करते हैं) । नेनेजति (मू० ६५९) (वे शुद्ध करते हैं) । नेनेक्षि (मू० १७०) (तू शुद्ध करता है) । नेनेज्मि (में शुद्ध करता हूं) । नेनेक्ते (मू० ५५०) । नेनेजाते । नेनेजते । नेनेक्षे ।

नेनिजे । निनेज (मू० ५००), निनिजे (मू० ५६३।५०१।४८१)
 (उसने शुद्ध करा) । नेक्ता (वोह शुद्ध करैगा) । नेक्तासि,
 नेक्तासे (वोह शुद्ध करैगा) । नेक्ष्यति (मू० ३३५ । १७०),
 नेक्ष्यते (वोह शुद्ध करैगा) । नेनेक्तु, नेनिक्तात् ; नेनिक्ताम् (वोह
 शुद्ध करै) । नेनिग्वि (मू० ६०७ । ३३५), नेनिक्ष्व (तू शुद्ध कर) ।
 नेनिञ्+आ+नि (मू० ४६३ । ४६४) ॥

६८१ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् ॥

अभ्यस्तसंज्ञक धातुकी लघु- (मू० ४९७) उपधा- (मू० १९७)
 कू गुण न हो, पित्-सार्वधातुक परे रहते । यह सूत्र मू० ५०० का
 बाधक है । नेनिजानि, नेनिजे (मैं शुद्ध करूं) । अनेनेक् (ग)
 (मू० २०० । ३३५।१६६), अनेनिक्त (उसने शुद्ध किया) ।
 अनेनिक्ताम्, अनेनिजाताम् (उन दोने शुद्ध किया) । अनेनिजुः
 (म० ४९६), अनेनिजत (उनोंने शुद्ध किया) । अनेनिजम्, अनेनि-
 जि (मैंने शुद्ध किया) । नेनिज्यात्, नेनिजीत (म० ५७०) (वोह
 शुद्ध करै) । निज्यात्, निक्षीष्ट (मू० ५७३ । ६४० । ४८१)
 (ई० वोह शुद्ध करै) । अनिञ्+च्छि+त् ॥

६८२ इरितो वा । ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु ॥

जिस धातुके इर्की इत्संज्ञा (मू० ६७९) हो, उससे परे च्छि-कू
 अङ् (अ) विकल्पसे हो, परस्मैपदमें । अनिजत्, अनेक्षीत् (मू०
 ४८४ । ५१४ । ५२५); अनिक्त (मू० ५२८) (उसने शुद्ध
 किया) । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत (जो वोह शुद्ध करै) ॥

॥ इति जुहोत्यादयः ॥

अथ दिवादयः ।

दिवु-क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदमदम्बप्रक्रान्तिगतिषु । १ ।
परस्मै० सक्रमे० (अकर्म० च) सेट् ॥

दिवु = दिव् क्रीडा करना । विजयकी इच्छा करना । व्यव-
हार करना । चमकना । स्तुति करना । आनन्द करना । उन्मत्त
होना । शयन करना । इच्छा करना । जाना) ॥

६८१ दिवादिभ्यः श्यन् । ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः ॥

दिवादिगणपठित धातुओंसे परे श्यन्-प्रत्यय हो । यह सूत्र शप्-
(मू० ४३३) का अपवाद है । दिव्+श्यन्+ति (मू० १५६ ।
३) दिव्+य+ति (मू० ६६५) दीव्यति (वोह क्रीडा करता है) ।
दीव्यसि (तू क्रीडा करता है) । दीव्यामि (मैं क्रीडा करता हूं) ।
दिदेव (मू० ५००) (उसने क्रीडा करी) । देविता (वोह क्रीडा
करैगा) । देविष्यति (वोह क्रीडा करैगा) । दीव्यतु (मू० ४५७ ।
६६५) (वोह क्रीडा करे) । अदीव्यत् (उसने क्रीडा करी) ।
दीव्येत् (मू० ४७६ । ४७७) (वोह क्रीडा करे) । दीव्यात्
(मू० ४७९) (ई० वोह क्रीडा करे) । अदेवीत् (मू० ४९४)
(उसने क्रीडा की थी) । अदेविष्यत् (जो वोह क्रीडा करे) । एवम्-॥

पिबु-तन्तुसन्ताने । २ । पर० सक० सेट् ॥

इसी उक्त-प्रकारसे बिबु = सिव्- (मू० २८३) (तन्तु विस्तार
(सीवना) करना) धातुके रूप जानो ॥

नृती-गात्रविक्षेपे । ३ । पर० अकर्म० सेट् ॥

नृती = नृत् (नाचना) । नृत्यति (वोह नाचता है) । ननर्त्त
(मू० ५२३ । ५००) (वोह नाचा) । नर्त्तिता (वोह नाचेगा) ।
नृत्+स्य+ति । इस दशमि-॥

६८२ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः । ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिञ्जिभ्रम्य सादेगर्धधातुकस्येद्धा स्यात् ॥

कृत (काटना), चृत (मारना) छृद (उच्छिदिर्) (क्रीडा करना वा चमकना), तृद (उत्तृदिर्) (मारना वा अनादर करना), नृत (नाचना) इन धातुओंसे परे सिच्- (मू० ४८४) भिन्न सकारादि आर्धधातुककू विकल्पकरकै इट्-का आगम हो । नर्ति-प्यति, नर्त्स्यति (वोह नाचेगा) । नृत्यतु, नृत्यतात् (वोह नाचे) । अनृत्यत् (वोह नाचा) । नृत्येत् (वोह नाचै) । नृत्यात् (ई० वोह नाचे) । अनर्तीत् (मू० ४९३ । ४९४) (वोह नाचा) । अनर्त्तिप्यत (मू० ६८२), अनर्त्स्यत् (जो वोह नाचै) ॥

त्रमी-उद्गे । ४ । पर० अक० सेट् फणादि ॥

त्रसी = त्रस् (घबराणा) । त्रस्यति (मू० ५३५), त्रसति (वोह घबराता है) । तत्रास (मू० ४४२ । ५०४) (वोह घबराया) । तत्रस+अनुस् ॥

६८३ वा जृभ्रमुत्रसाम् । ६ । ४ । १२४ ॥

एषा किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपो वा ॥

जृ (प्राचीन होना), भ्रम् (घूमना), त्रस् (घबराणा) इन धातुओंके अकारकू एकार अभ्यासका लोप विकल्पकरके हो, कित् (मू० ५०१) लिट् और सेट् थल परे रहते । त्रसतुः, तत्रसतुः (वे दो घबराये) । तत्रसुः (वे घबराये) । त्रसिथ, तत्रसिथ (तू घबराया) । त्रसिता (वोह घबरावेगा) । त्रसिप्यति (वोह घबरावेगा) । त्रस्यतु, त्रसतु (वोह घबरावे) । अत्रस्यत्, अत्रसत् (वोह घबराया) । त्रस्येत्, त्रसेत् (वोह घबरावे) । त्रस्यात् (ई० वोह घबरावे) । अत्रासीत्, अत्रसीत् (वोह घबराया) । अत्रसिप्यत् (जो वोह घबरावे) ॥

शो-तनूकरणे । ५ । पर० सक० अनिट् ॥

शो (पतला करना) । शो+य+ति (मू० ६८१) ॥

६८४ ओतः श्यनि । ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् श्यनि ॥

इयन्-प्रत्यय परे रहते ओकारका लोप हो । इयति (वोह पतला करता है) । इयतः (वे दो पतला करते हैं) । इयन्ति (वे पतला करते हैं) । शो-शो+अ (मू० ५४३ । ४४३) शश+अ (मू० ५३८ । ५३९ । ३९) शशौ (उसने पतला किया) । शशतुः (मू० ५४३ । ४३८) (उन दोने पतला किया) । शशुः (मू० ५४३ । ५३९) (उनोंने पतला किया) । शाता (मू० ५४३) (वोह पतला करेगा) । शास्यति (वोह पतला करेगा) । इयतु (वोह पतला करे) । अइयत् (उसने पतला किया) । अ+शा+स्र+त् (मू० ५४३ । ४८४) ॥

६८५ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः । २ । ४ । ७८ ॥

एभ्यः सिचो लृग्व्य परस्मैपदे परे ॥

घ्रा (संघना), धेट् (पीना), शा (शो) (पतला करना), छो (काटना), पो (नाश करना) इन धातुओंस परे सिच्-का विकल्पसे लृक् (लोप) हो, परस्मैपद प्रत्यय परे रहते । अशात्, अशाशीत् (मू० ५४५) (उसने पतला किया) । अशाताम्, अशासिष्टाम् (उन दोने पतला किया) । अशुः (मू० ५४३ । ५४१ । ५४२), अशासिपुः (उनोंने पतला किया) । अशास्यत् (जो वोह पतला करे) ॥

छो-छेदने । ६ । पर० सक० अनिट् ॥

छो (काटना) । छयति (मू० ६८१ । ६८४) (वह काटता है) । अच्छात्, अच्छासीत् (उसने काटा था) ॥

पो-अन्तर्कर्मणि । ७ । पर० अक० अनिट् ॥

पो (मू० २८३) सा (नाश करना) । रयाति (वोह नाश करता है) । ससौ (मू० ५४३ । ४२० । ४४३ । ५३८ । ३९) (उसने नाश किया) । असात्, असासीत् (उसने नाश किया था) ॥

दो-अवखण्डने । ८ । पर० सकर्म० अनिट् ॥

दो (तोडना । काटना) । द्यति (वोह तोडता है) । ददौ(उसने काटा) । देयात् (मू० ५४०) (ईश्वर करै वोह तोडै) । अदात् (मू० ४८५) (उसने तोडा था) ॥

व्यध-ताडने । ९ । पर० सक० अनिट् ॥

व्यध् (मारना) । व्यध्+य+ति ॥

६८६ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जती-
नां ङिति च । ६ । १ । १६ ॥

एषां सम्प्रसारण स्यात् किति ङिति च ॥

ग्रह (लेना), ज्या (वृद्ध होना), वय् (बुनना), व्यध् (मारना), वश् (इच्छा करना), व्यच् (ठगना), व्रश्च (काटना), प्रच्छ (पृछना), भ्रस्ज् (भूनना) इन धातुओंकू सम्प्रसारण (मू० २८४) हो कित् वा डित् प्रत्यय परे रहते । मू० ५५० से इयत् (मू० ६८१) डित् है और उक्त (मू० ६८६) सूत्रसे व्यध-के य-कारकू ई सम्प्रसारण हो गया । विध्यति (वोह मारता है) । विव्याध (मू० ५९७ । २८६ । ५०४) (उसने मारा) विविधतुः (उन दोने मारा) । विविधुः (उनोंने मारा) । विव्यधिथ (मू० ५३२), विव्यद्ध (मू० ५३१ । ६००) (तूने मारा) । व्यद्धा (मू० ६००) (वोह मारेगा) । व्यत्स्यति (वोह मारैगा) । विध्यतु (वोह मारे) । अविध्यत् (उसने मारा) । विध्येत् (मू० ४७४ । ४७६ । ३३।४७७) (वोह मारै) । विध्यात् (मू० ४८०) (ई० वोह मारै) । अव्यात्सीत् (मू० ४६३ । ५१४ । ९१) (उसने मारा) । अव्यत्स्यत् (जो वोह मारै) ॥

पुष्-पुष्टौ । १० । पर० अक० अनिट् ॥

पुष् (पुष्ट करना) । पुष्यति (वोह पुष्ट करता है) । पुपोष (मू० ५००) (उसने पुष्ट किया) । पुपुषतुः (मू० ५०१) (उन

दोने पुष्ट किया) । पुषोषिथ (मू० ५२९) (तूने पुष्ट किया) ।
पोषा (मू० ७९) (वोह पुष्ट करैगा) । पोष्यति (मू० ५९९ ।
१७०) (वोह पुष्ट करैगा) । पुष्यतु (वोह पुष्ट करै) । अपुष्यत्
(उसने पुष्ट किया) । पुष्येत् (वोह पुष्ट करै) । पुष्यात् (ई०
वोह पुष्ट करै) । अपुषत् (मू० ५५७) (उसने पुष्ट किया) ।
अपोष्यत् (जो वोह पुष्ट करै) ॥

शुष-शोषणे । ११ । पर० सक० अनिट् ॥

शुष् (सूखना) । शुष्यति (वोह सूखता है) । शुशोष (वोह
सूखा) । अशुषत (मू० ५५७) (वोह सूख गया) ॥

णश-अदर्शने । १२ । परस्मै० अकर्म० वेट् ॥

णश (मू० ५०७) नश् (नष्ट होना) । नश्यति (वोह नष्ट
होता है) । ननाश (वह नष्ट हुआ) । नेशतुः (मू० ५०९)
(वे दो नष्ट हुए) । ननश्+थ ॥

६८७ रधादिभ्यश्च । ७ । २ । ४५ ॥

रध् नश्नृषट्पट्पट्पट्पट्पट्पट् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् ॥

रध् (हिंसा करना । उत्पन्न करना) , नश् (नष्ट होना) , तृष्
(तृप्त होना । तृप्त करना) , टृप् (हर्ष करना । गर्व करना) , दुह्
(मारनेकी इच्छा करना) , मुह् (मोहित होना) , ण्ह् (कै करना) ,
ण्णिह् (दुलारना) इन धातुओंसे परे वलादि-आर्धधातुककू इट्-का
आगम विकल्पकरके हो । नेशिथ (मू० ५१०) वा-॥

६८८ मस्जिनशोर्झलि । ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् ॥

मस्ज् (निमग्न होना) और नश् (नष्ट होना) इन धातुओंकू
नुम्-का आगम हो, झल् परे रहते । ननंष्ट (मू० ३३६ । ७९)
(तू नष्ट हुआ) । नेशिव (मू० ५०९ । ६८७) , नेश्व (हम दो
नष्ट हुए) । नेशिम, नेश्म (हम नष्ट हुए) । नशिना (मू० ६८७) ,
नंथा (वोह नष्ट होगा) । नशिष्यति, नंक्ष्यति (मू० ३३६ । ५९९ ।

१७०) (वोह नष्ट होगा) । नश्यतु (वोह नष्ट होय) । अनश्य-
त् (वह नष्ट हुआ) । नश्येत् (वह नष्ट हो) । नश्यात् (ई० वोह
नष्ट हो) । अनशत् (मू० ५५७) (वोह नष्ट हुआ) । अनशि-
प्यत् , अनश्यत् (जो वोह नष्ट हो) ॥

पूङ्-प्राणिप्रसवे । १३ । आत्मने० सकर्म० सेट् ॥

पूङ् = (मू० २८३) सू (प्राणिको उत्पन्न करना) । सूयते
(मू० ५५८) (वह उत्पन्न करता है) । सुषुवे (मू० ५६३ ।
२२१) (उसने उत्पन्न किया) । सुषुविषे (मू० ५२९) (तूने
उत्पन्न किया) । सुषुविबहे (हम दोने उत्पन्न किया) । सुषुविम-
हे (हमने उत्पन्न किया) । सविता (मू० ५२६), सोता (वोह
उत्पन्न करेगा) । सविप्यते, सोप्यते (वोह उत्पन्न करेगा) ।
सूयताम् (मू० ५६७) (वोह उत्पन्न करे) । असूयत (उसने
उत्पन्न किया) । सूयेत (वह उत्पन्न करे) । सविषीष्ट (मू० ५७३),
सोषीष्ट (ई० वोह उत्पन्न करे) । असविष्ट, असोष्ट (उसने उत्प-
न्न किया था) ॥

दृङ्-परितापे । १४ । आत्मने० अक० सेट् ॥

दृङ् = दू (दुःखी होना) । दूयते (वोह दुःखी होता है) ।
अदविष्ट (वोह दुःखी हुआ) ॥

दीङ्-क्षये । १५ । आत्मने० अक० अनिट् ॥

दीङ्-दी (क्षय होना) । दीयते (वोह क्षीण होता है) । दि+दी+
ए (मू० ४४३ । ५०१) ॥

६८९ दीङो युङचि क्ति । ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्ति आर्धधातुकस्य युट् स्यात् ॥

दीङ्-धातुसे परे अजादि-क्ति वा ङित् आर्धधातुककू युट्- (य्)
का आगम हो । दिदी+य्+ए ॥

६९० (वुग्युटावुवङच्योः सिद्धौ वक्तव्यौ) ॥ •

उवङ् (मू० २२१) वा यण् (मू० २२२) करनेकी इच्छामें

वुक (मू० ४३९) और युट् (मू० ६८९) सिद्ध हों, अर्थात्-मूल ६१३ से असिद्ध न हों ऐसा कहना चाहिये । 'दिदीये (वोह क्षीण हुआ) । दी+ता । यहां मूल ४३४ की प्राप्ति है, क्योंकि- 'ता' गुणका निमित्त परे है ॥

६९१ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । ६ । १ । ५० ॥

एषामात्वं स्यात् ल्यपि, चात्-अशित्येज्निमित्ते ॥

मी (मीञ्) (मारना), मि (डुमिञ्) (फेंकना) और दीङ् (क्षीण होना) इन धातुओंकू आकार हो ल्यप्-प्रत्यय (मू० ९५५) परे रहते, और शित्-भिन्न गुण तथा वृद्धिका निमित्त परे रहते । दाता (वोह क्षीण होगा) । दास्यते (वोह क्षीण होगा) । दीय-ताम् (वोह क्षीण हो) । अदीयत (वोह क्षीण हुआ) । दीयेत (वोह क्षीण हो) । दासीष्ट (ई० वोह क्षीण हो) । अदा+स+त (मू० ४८४) यहां मूल ६७७ से इत्-की प्राप्ति होनेपर-॥

६९२ (स्थाध्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः) ॥

(मू० ६७७) स्थाध्वोरिञ्च । १ । २ । १७ ॥ इस सूत्रसे स्था और धु-संज्ञक (मू० ६७६) धातुओंकू इत्व विधान करनेमें दीङ्-धातुका प्रतिषेध है, अर्थात्-दीङ्-धातुकू इत्व न हो । अदास्त (वोह क्षीण हो गया) । अदास्यत (जो वोह क्षीण हो) ॥

डीङ्-विहायसा गर्ता । १६ । आत्म० अक० सेट् ॥

डीङ् = डी (उडना) । डीयते (वोह उडता है) । डिङ्ये (मू० ४४३ । २२२) (वोह उडा) । डयिता (मू० २७) (वोह उडेगा) । डयिष्यते (वोह उडेगा) । डीयताम् (मू० ५६७) (वोह उडै) । अडीयत (वोह उडा) । डयीत (वोह उडै) । डयिषीष्ट (ई० वोह उडै) । अडयिष्ट (वोह उडा था) । अडयिष्यत (जो वोह उडै) ॥

पीङ्-पाने । १७ । आत्म० सक० अनिट् ॥

पीड् = पी (पीना) । पीयते (वोह पीता है) । पेता (मू० ५२५) (वोह पियेगा) ॥

माड् - माने । १८ । आत्म० सक० अनिट् ॥

माड् = मा (मापना । जाचना) । मायते (वोह मापता है) । ममे (उसने मापा) ॥

जनी-प्रादुर्भावे । १९ । आत्म० अकर्म० सेट्, घटादिः ॥

जनी = जन् (प्रकट होना) । जन्+य+ते (मू० ५५८) ॥

६९३ ज्ञाजनोर्जा । ७ । ३ । ७९ ॥

ज्ञा (जानना), जन (प्रकट होना) इन दो धातुओंकू जा-आ-देश हो, शित् परे रहते । जायते (वोह प्रकट होता है) । जन्-जन्+त (मू० ४४२ । ५५५ । ५६३) जज्न्+ए (मू० ७७) जज्ञे (वोह प्रकट हुआ) । जनिता (वोह प्रकट होगा) । जनिष्यते (वोह प्रकट होगा) । जायताम (मू० ६९३ । ५६७) (वोह प्रकट हो) । अजायत (वोह प्रकट हुआ) । जायेत (मू० ५७०) (वोह प्रकट हो) । जनिषीष्ट (ई० वोह प्रकट हो) । अजन्+च्लि+त (मू० ४८३) ॥

६९४ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । ३ ।

१ । ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यात् एकवचने तशब्दे परे ॥

दीप (चमकना), जन (प्रकट होना), बुध (बोध करना), पूर (भरना), ताय् (फैलाना । पालन करना), प्याय् (फूलना) इन धातुओंसे परे च्लि-कू चिण् (इ) आदेश विकल्प करके हो, एकवचन त-प्रत्यय परे रहते । अजन्+इ+त ॥

६९५ चिणो लुक् । ६ । ४ । १०४ ॥

चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् ॥

चिण्- (मू० ६९४) से परे त-प्रत्ययका लुक् (लोप) हो । अजन्+इ । यहाँ मू० ५०४ की प्राप्ति हुई—॥

६९६ जनिवध्योश्च । ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न चिणि ञिणिति कृति च ॥

जन् (प्रकट होना), वध् (मारना) इन धातुओंकी उपधाकू वृद्धि न हो, जब चिण् वा ञित् अथवा णित् कृत्- (मू० ३३२) प्रत्यय परे हो । अजनि, अजनिष्ट (मू० ४८४) (वोह प्रकट हुआ था) । अजनिप्यत (जो वोह प्रकट हो) ॥

दीपी-दीप्तौ । २० । आत्मने० अक० सेट् ॥

दीपी = दीप् (चमकना) । दीप्यते (वोह चमकता है) । दि-दीपे (वोह चमका) । अदीपि, अदीपिष्ट (वोह चमका था) ॥

पठ- गतौ । २१ । आत्मने० सकर्म० अनिट् ॥

पठ् (जाना) । पद्यते (वोह जाता है) । पेदे (मू० ५०९) (वोह गया) । पत्ता (मू० ९१) (वोह जायगा) । पत्स्यते (वोह जायगा) । पद्यताम् (वोह जाय) । अपद्यत (वोह गया) । पद्येत (वोह जाय) । पत्सीष्ट (ई० वोह जाय) । अपट्+च्लि+त ॥

६९७ चिण् ते पदः । ३ । १ । ६० ॥

पदः च्लेश्चिण् स्यात् तशब्दे परे ॥

पद-धातुसे परे च्लि- (मू० ४८३) कू चिण् (इ) हो, एकवचन तशब्द परे रहते । अपट्+इ+त (मू० ६९५ । ५०४) अपा-दि (वोह गया) । अपत्साताम् (वे दो गये) । अपत्सत (वे गये) । अपत्स्यत (जो वोह जाय) ॥

विद्-सत्तायाम् । २२ । आत्मने० अकर्म० अनिट् ॥

विद् (होना) । विद्यते (वोह है) । विविदे (वोह था) । वेत्ता (वोह होगा) । वेत्स्यते (वोह होगा) । विद्यताम् (वोह हो) । अविद्यत (वोह था) । विद्येत (वोह हो) । वित्सीष्ट (ई० वोह हो) । अवित्त (मू० ६४० । ४८१ । ५२८) (वोह था) । अवित्स्यत (जो वोह हो) ॥

बुध- अवगमने । २३ । आत्मने० सकर्म० अनिट् ॥

बुध् (समझना । जानना) । बुध्यते (वोह समझता है) । बुबुधे (उसने समझा) । बोद्धा (मू० ६००) (वोह समझेगा) । भोत्स्यते (मू० २८१) (वोह समझेगा) । बुध्यताम् (वोह समझे) । अबुध्यत (उसने समझा) । बुध्येत (वोह समझे) । भुत्सीष्ट (मू० ६४० । ४८१ । २८१ । ९१) (ई० वोह समझे) । अबोधि (मू० ६९४ । ६९५ । ४३४), अबुद्ध (मू० ६४० । ४८१ । ६००) (उसने समझा) । अभुत्साताम् (मू० २८१) (उन दोने समझा) । अभोत्स्यत (जो वोह समझे) ॥

युध-सम्प्रहारे । २४ । आत्मने० सक० अनिट् ॥

युध् (लडना) । युध्यते (वोह लडता है) । युयुधे (वोह लडा) । योद्धा (मू० ६००) (वोह लडैगा) । योत्स्यते (वोह लडैगा) । युध्यताम् (वोह लडै) । अयुध्यत (वोह लडा) । युध्येत (वोह लडै) । युत्सीष्ट (ई० वोह लडै) । अयुद्ध (मू० ६४० । ४८१ । ६००) (वोह लडा) । अयोत्स्यत (जो वोह लडै) ॥

सृज-विसर्गे । २५ । आत्मने० सक० अनिट् ॥

सृज् (छोडना) । सृज्यते (वोह छोडता है) । ससृजे (मू० ५२३ । ५६३) (उसने छोडा) । ससृजिषे (तूने छोडा) । सृज्+ता-॥

६९८ सृजिदृशोर्ज्ञल्यमकिति । ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्ज्ञलादावकिति ॥

सृज् (छोडना), दृश् (देखना) इन दो धातुओंकू अम् (अ) आगम हो, ज्ञज्ञादि-कित्-भिन्न प्रत्यय पर रहते । सृ+अ+ज्+ता = सृज्+ता (मू० ३३६ । ७९) स्रष्टा (वोह छोडेगा) । स्रक्ष्यते (मू० ३३६ । ५९९ । १७०) (वोह छोडेगा) । सृज्यताम् (वोह छोडै) । असृज्यत (उसने छोडा) । सृज्येत (वोह छोडै) । सृक्षीष्ट (ई० वोह छोडै) । असृष्ट (मू० ५२८ । ६४० । ३३६ । ७९) (उसने

छोडा) । असृक्षाताम् (मू० ६४० । ३३६ । ५९९ । १७०)
(उन दोने छोडा) । असृज्यत (जो वोह छोडै) ॥

मृष-नितिक्षायाम् । २६ । सकर्म० उभ० सेट् ॥

मृष् (सहना) । मृष्यति, मृष्यते (वोह सहता है) । ममर्ष,
ममृषे (उसने सहा) । ममर्षिथ, ममृषिषे (तूने सहा) । मर्षिता
(वोह सहैगा) । मर्षितासि, मर्षितासे (तू सहैगा) । मर्षिष्यति,
मर्षिष्यते (वोह सहैगा) । मृष्यतु, मृष्यताम् (वोह सहै) । अमृष्यत्,
अमृष्यत (उसने सहा) । मृष्येत्, मृष्येत (वोह सहै) । मृष्यात्,
मृषिषीष्ट (ई० वोह सहै) ॥

णह-बन्धने । २७ ।

णह = नह् (बांधना) । नह्यति, नह्यते (वोह बांधता है) ।
ननाह, नेहे (उसने बांधा) । ननद्ध (मू० ५३१ । ४०३ । ६०० ।
२३), नेहिथ (मू० ५३२) (तूने बांधा) नद्धा (वोह बांधैगा) ।
नत्स्यति, नत्स्यते (वोह बांधैगा) । नह्यतु, नह्यताम् (वोह बांधै) ।
अनह्यत्, अनह्यत (उसने बांधा) । नह्येत्, नह्येत (वोह बांधै) । नह्यात्,
नत्सीष्ट (ई० वोह बांधै) । अनात्सीत् (मू० ५१४), अनद्ध (उसने
बांधा) । अनत्स्यत्, अनत्स्यत (जो वोह बांधै) ॥

॥ इति दिवादयः ॥

अथ स्वादयः ।

षुञ्-अभिषवे । १ । सक० उभ० अनिट् ॥

षुञ् = सु (स्नान कराना । सोमको कूटना । स्नान करना । मद्य
बनाना) ॥

६१९ स्वादिभ्यः श्नुः । ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः ॥

१ अभिषव - स्नपन पीडन स्नान मुरासधान च । तत्र स्नानेऽकर्मक ।

स्वादिगणी-धातुओंसे श्नु-प्रत्यय हो । यह शप्- (मू० ४३३) का अपवाद है । सु+नु+ति (मू० १५६ । ४३४) सुनोति, सुनुते (मू० ५५० । ४८१ । ५५८) (वोह स्नान करता है) । सुनुतः (मू० ४३२ । ५५० । ४८१), सुन्वाते (वे दो स्नान करते हैं) । सुन्वन्ति (मू० ५५१), सुन्वते (वे स्नान करते हैं) । सुन्वः (मू० ५५२), सुनुवः, सुन्वहे, सुनुवहे (हम दो स्नान करते हैं) । सुषाव, सुषुवे (उसने स्नान किया) । सोता (वोह स्नान करेगा) । सोप्यति, सोप्यते (वोह स्नान करेगा) । सुनोतु, सुनुताम् (वोह स्नान करे) । सुनु (मू० ५५३), सुनुष्व (तू स्नान करे) । सुनवानि, सुनवै (मैं स्नान करूँ) । असुनोत, असुनुत (उसने स्नान किया) । सुनुयात्, सुन्वीत (वोह स्नान करे) । सूयात् (मू० ५३३), सोषीष्ट (ई० वोह स्नान करे) । असु+स+त् (मू० ४८४) ॥

७०० स्तुसुधूञ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । १२ ॥

एभ्यः सिच इट् परस्मैपदेषु ॥

स्तु (स्तुति करना), सु (स्नान करना आदि), धू (कांपना) इन धातुओंसे परे सिच्-कू इट् (इ) आगम हो, परस्मैपदमें । असु+इ+म्+त् (मू० ५१४ । ५२८ । २७) असावीत्, असोष्ट (मू० ४३४ । १७० । ७९) (उसने स्नान किया) । असोप्यत, असोप्यत (जो वोह स्नान करे) ॥

चिञ्-चयने । २ । उभय० द्विकर्म० अनिट् ॥

चिञ्=चि (इकट्ठा करना) । चिनोति, चिनुते (वोह संग्रह करता है) । चिचि+अ ॥

७०१ विभाषा चेः । ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्व या स्यात् सनि लिटि च ॥

१ क्रिती २ टीकाकारोंने 'सुनुष्व' के स्थानमें 'सुन्वाताम्' ऐसा श्रष्टरूप लिखकर कौमलमति छात्रोंको भ्रमाया है, न जाने महापण्डितोंने किना समझे बूझे कैसे लिख घसीटा क्या मू० ५६८ पर ध्यान नहीं दिया ।

अभ्याससे परे चिञ्-धातुके च- (मू० ८९) के स्थानमें कवर्ग विकल्प करके हो, सन् (मू० ७६५) और लिट् परे रहते । चिकि+अ (मू० २०३ । २७) चिकाय, चिचाय; चिक्ये, चिच्ये (उसने इकट्ठा किया) । अचैषीत्, अचेष्ट (उसने संग्रह किया) ॥

स्तृञ्-आच्छादने । ३ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

स्तृञ् = स्तृ (ढकना । घेरना) । स्तृणोति (मू० २३७), स्तृणुते (वोह ढकता है) । स्तृस्तृ+अ । यद्वा त्-का लोप (मू० ४४२) प्राप्त हुआ, परन्तु-॥

७०२ शर्पूर्वाः स्वयः । ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वा स्वयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते ॥

अभ्यासके ऐसे स्वयू शेष रहते हैं कि जिनके प्रथम शर् हो, और हलोका लोप हो । तस्तार (मू० २०३), तस्तर (मू० ५४६) (उसने ढका) । तस्तरतुः (मू० ५४६), तस्तराते (उन देने ढका) । स्तर्यात् (मू० ५४८) वा । स्तृ+सी+स्+त (मू० ५७३) ॥

७०३ ऋतश्च संयोगादेः । ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात् संयोगादेः पर्योलिङ्सिचोरिद्वा तडि ॥

जिस धातुके अंतमें ऋ और आदिमें संयोग हो उससे परे लिङ् और सिच्-कू विकल्पसे इट् (इ) का आगम हो, आत्मनेपदमें । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट (मू० ५९५ । ४८१) (ई० वोह ढकै) । अस्ता-रीत्; अस्तरिष्ट, अस्तृत (मू० ५९५ । ४८१ । ५०६) (उसने ढका) ॥

धूञ्-कम्पने । ४ । उभ० सक० वेद्, प्यादिः ॥

धूञ् = धू (कांपना) । धूनोति, धूनुते (वोह कांपता है) । दु-धाव, दुधुवे (वोह कांपा) । दुधविथ (मू० ५२६), दुधोथ; दुधविषे, दुधोषे (तू कांपा) । दुधू+व (मू० ५०१) इस दशामें-॥

७०४ श्र्युकः किति । ७ । २ । ११ ॥

श्रिञ् एकाच्च उगन्ताच्च परयोः गित्कितोरिण् न । परमपि स्वरत्या-

दिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते
त्रयादिनियमान्नित्यमिदम् ॥

श्रि-धातु अथवा उक्-प्रत्याहार जिसके अन्तमें हो ऐसे एकाच्-
धातुसे परे गित् वा कित्-संज्ञक प्रत्यय परे रहते इट् न हो । परभी
स्वरत्यादि-(मू० ५२६) विकल्पकू बाधकर अगाडीके निषेधका-
ण्डके आरम्भकी सामर्थ्यकरके इस सूत्रसे निषेधकी प्राप्ति होनेपर
त्रयादि-नियम-(मू० ५२९) से नित्यही इट् होता है । दुधुविव
(मू० १२१), दुधुविवहे (द्वा. दो कांपे) । अधावीत् (मू०
७०० । ५३४); अधविष्ट (मू० ५२६), अधोष्ट (वोह कांपा) ।
अधविष्यत्, अधोष्यत् (मू० ५२६); अधविष्यत्, अधोष्यत् (जो
वोह कांपै) । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् ; अधविष्येताम्, अधो-
ष्येताम् (जो वे दो कांपै) ॥

॥ इति स्वादयः ॥

अथ तुदादयः ।

तुद्-व्यथने । १ । उभय० मकर्म० अनिट् ॥

तुद् (पीडा देना) ॥

७०५ तुदादिभ्यः शः । ३ । १ । ७७ ॥

शपोऽपवादः ॥

तुदादिगणीय धातुओंसे परे श-(मू० १५६-अ) प्रत्यय हो ।
यह श शप्-(मू० ४३३) का अपवाद है । तुदति, तुदते (मू०
४३२ । ५५० । ४८१ । ५५८) (वोह पीडा देता है) । तुतोद
(मू० ५००), तुतुदे (मू० ५६३) (उसने पीडा दी) । तुतो-
दिथ (मू० ५२९), तुतुदिषे (तूने पीडा दी) । तोत्ता (वोह
पीडा देगा) । तोत्स्यति, तोत्स्यते (वोह पीडा देगा) । तुदतु,
तुदताम् (वोह पीडा दे) । अतुदत्, अतुदत (उसने पीडा दी) ।
तुदेत्, तुदेत (वोह पीडा दे) । अतौत्सीत् (मू० ५१४), अतु-

त्त (मू० २५८।४८१) (उसने पीडा दी) । अनुत्स्यत् , अनुत्स्यत
(जो बोह पीडा दे) ॥

णु (तु) द-प्रेरणे । २ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

नुद् (प्रेरणा करना) । नुदति, नुदते (बोह प्रेरणा करता है) ।
नुनोद, नुनुदे (उसने प्रेरणा की) । नेत्ता (बोह प्रेरणा करेगा) ।
नोत्स्यति, नोत्स्यते (बोह प्रेरणा करेगा) । नुदत्तु, नुदताम् (बोह
प्रेरणा करे) । अनुदत्त, अनुदत (उसने प्रेरणा की) । नुदेत् ,
नुदीत (बोह प्रेरणा करे) । नुद्यात्, नुन्मीष्ट । अनौत्सीत्, अनुत्त
(उसने प्रेरणा की) । अनोन्म्यन्, अनोन्म्यत (जो बोह प्रेरणा
करे) ॥

भ्रस्ज पाके । ३ । उभय० सक० अनिट् ॥

भ्रस्ज [पकाना (भंजना)] । भ्रस्-ज्+अ+ति (मू० ६८६।
७७ । २३ । २१) भृज्जति, भृज्जते (बोह पकाना है) । भ्रस्ज्-
भ्रस्ज्+अ ॥

७०६ भ्रस्जो रोपधयोर्मन्यतरम्याम् । ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे र्फस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वार्धधातुके मित्थादन्त्यादचः
पगः । स्थानपष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः ॥

भ्रस्ज-धातुके रेफ और उपधाके स्थानमें रम् (र) का आगम
विकल्प करके हो, आर्धधातुक प्रत्यय पर रहते । यह रमागम मित्
होनेके कारण अन्त्य अच्-से पर (म० २६७) होता है । ' रोप-
धयोः ' इससे रकार और उपधाका बोध होता है, इससे ज्ञात होता
है कि—' रम् ' आदेश होता है आगम नहीं; यदि ' रम् ' आगमही
करनेका अभिप्राय होता तो सूत्रमें केवल धातुही लिखते, अर्थात्—
उस धातुके विशेषवर्णोंका उच्चारण नहीं होता । यथा—' रोपधयोः '
इस पष्ठीसमन्वित रेफ और उपधाके कदनेसे रपष्ठ बोध होता है
कि—' रम् ' आदेश है न कि आगम, अतएव ' रेफ और उपधा-
(स्) का लोप हुआ, कारण कि-स्थानपष्ठीका अर्थही यह है—

एकको नष्ट कर उसके स्थानमें और कुछ हो । बभर्ज, बभ्रज्ज (मू० ७७ । २३) ; बभर्जे, बभ्रज्जे (उसने पकाया) । बभर्जतुः, बभ्रज्ज-तुः ; बभर्जाते, बभ्रज्जाते (उन दोने पकाया) । बभर्जिथ, बभ्रज्जिथ, बभर्ष्ट (मू० ३३९ । ३३६ । ७९), बभ्रष्ट; बभर्जिषे, बभ्रज्जिषे, बभ्रष्टे (तूने पकाया) । भर्ष्टा, भ्रष्टा (वोह पकावेगा) । भर्क्ष्यति, भ्रक्ष्यति (मू० ३३९ । ३३६ । १२९) (वोह पकावेगा) । भृ-ज्जतु, भृज्जताम् (वोह पकावे) । अभृज्जत, अभृज्जत (उसने प-काया) । भृज्ज्यात्, (वोह पकावे) । भ्ररज्+याज्+त् (मू० ४७९ । ४८०) यहां रमागम (मू० ७०६) की प्राप्ति होनेपर—

“ कृति रमागम बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन ” ॥

कित वा डित पर रहने रमागमको बाधकर पूर्वविप्रतिषेधसे सम्प्र-सारण (मू० ६८६) ही होता है, अर्थात् यहां अष्टाध्यायीके क्रमानु-सार मू० ७०६ (६-४-४७) की अपेक्षा मू० ६८६ (६-१-१६) बलिष्ठ (मू० १३३) है । भृज्ज्यात् (मू० ७७ । २३ । ३३९) ; भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट (मू० ३३९ । ३३६ । १२९ । १७०) (ई० वोह पकावे) । भृज्ज्यास्ताम् ; भर्क्षीयास्ताम्, भ्रक्षीयास्ताम् (ई० वे दो पकावें) । भृज्ज्यामुः ; भर्क्षीरन्, भ्रक्षीरन् (ई० वे पकावें) । अभर्क्षीति, अ-भ्रर्क्षीति ; अभर्ष्ट, अभ्रष्ट (उसने पकाया) । अभ्रक्ष्यत्, अभर्क्ष्यत् ; अभर्क्ष्यत, अभ्रक्ष्यत (जो वोह पकावे) ॥

कृप-विलेखने । ४ । उम० सक० अनिट् ॥

कृप् (जातना) । कृषति, कृषते (वोह जातता है) । चकर्ष, चकृपे (उसने जाता) । कृप्+ता ॥

७०७ अनुदात्तस्य चर्दुपधम्यान्यतरस्याम् । ६।१।५९ ॥

उपदेशेऽनुदात्तां य ऋटुभ्यस्तस्याम्वा झलादावकिति ॥

जिस धातुके उपदेशमें अनुदात्त हो और उपधामें ऋ हो ऐसे धातुकू अम आगम विकल्पसे हो, कितभिन्न झलादि आर्धधातुक पर रहते । कृष्टा (मू० २६७ । १९ । ७९), कर्ष्टा (मू० ५०० ।

७९) (वोह जोतेगा) । कक्ष्यति, कक्ष्यति; कक्ष्यते, कक्ष्यते (वोह जोतेगा) । कृषतु, कृषताम् (वोह जोतै) । अकृषत्, अकृषत (उसने जोता) । कृष्यात्, कृषेत (वोह जोतै) । कृष्यात्, कृक्षीष्ट (मू० ६४० । ४८१ । ५९९ । १७०) (ई० वोह जोतै) । अकृष्+च्लि+त् ॥

७०८ (स्पृशमृशकृषतृषट्पां च्लेः सिज्वा वाच्यः) ॥

स्पृश् (छूना), मृश् (छूना । अडना), कृष् (जोतना), तृष् (तृप्त होना), टृप् (अभिमान करना) इन धातुओंसे परे च्लि-कू सिच् आदेश विकल्प करके हो यह कहना उचित है । अक्राक्षीत् (मू० ७०७), अक्राक्षीति (मू० ५१४); अकृक्षत (मू० ६४१), अकृष्ट (उसने जोता) ॥

मिल्-सङ्गमे । ६ । उभ० सक० सेट् ॥

मिल् (मिलना) । मिलति, मिलते (वोह मिलता है) । मिमेल, मिमिले (वोह मिला) । मेलिता (वोह मिलेगा) । मेलिष्यति, मेलिष्यते (वोह मिलेगा) । मिलनु, मिलताम् (वोह मिलै) । अमिलत, अमिलत (वोह मिला) । मिलेत, मिलेत (वोह मिलै) । अमेलीत् (मू० ५००), अमेलिष्ट (वोह मिला) । अमेलिष्यत, अमेलिष्यत (जो वोह मिलै) ॥

मुच्लृ-मोचने । ६ । उभ० सक० अनि० मुचादिः ॥

मृच्लृ = मुच् (छोडना) । मुच्+अ+ति ॥

७०९ शे मुचादीनाम् । ७ । १ । ५८ ॥

मुच्-लिप्-विट्-लुप्-सिच्-कृत्-खिद्-पिशां नुम् ॥

मुच् (छोडना), लिप् (लीपना (वृद्धि)), विट् (पाना), लुप् (लोप करना । काटना), सिच् (छिडकना), कृत् (काटना), खिद् (मारना), पिश् (पीसना । दलना) इन धातुओंकू नुम् (न) आगम हो, श परे रहते । मुन्-च्+अ+ति (मू० ७७) मुञ्चति, मुञ्चते (मू० ९६ । ९७) (वोह छोडता है) । मुमेच,

मुमुचे (उसने छोडा) । मोक्ता (मू० ३३५) (वोह छोडैगा) ।
मुच्यात्, मुक्षीष्ट (मू० ६४० । ४८१) (ई० वोह छोडै) । अ-
मुचत् (मू० ५५७), अमुक्त (उसने छोडा) । अमुचताम्,
अमुक्षाताम् (उन दोने छोडा) ॥

लुप्लृ-लुप्ते । ७ । उभ० सक० अनिट् मुचा० ॥

लुप्लृ = लुप् (काटना) । लुम्पति, लुम्पते (वोह काटता है) ।
लुलोप, लुलुपे (उसने काटा) । लोप्ता (वोह काटेगा) । लु-
प्यात्, लुप्येत (वोह काटे) । लुप्यात्, लुप्सीष्ट (ई० वोह काटे) ।
अलुपत्, अलुप्त (मू० ६४० । ४८१ । ५२८) (उसने काटा) ।
अलोप्स्यत्, अलोप्स्यत् (जो वोह काटे) ॥

विद्लृ-लामे । ८ । अक० उभ० अनिट् ॥

विद् (पाना) । विन्दति, विन्दते (वोह पाता है) । विवेद,
विविदे (उसने पाया) ॥ व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता-वेत्ता ॥
भाष्यमतेऽनिट् । परिवेत्ता ॥ यह ' विद् ' धातु श्रीव्याघ्रभूति व्या-
करणाचार्यके मतमें सेट् है । वेदिता-वेत्ता (वोह पावैगा) ॥ और
महाभाष्यकारके मतमें अनिट् है । परिवेत्ता (वोह अपने ज्येष्ठ भ्रा-
तासे प्रथम गृहस्थ होगा) ॥

षिच-क्षणे । ९ । उभ० सक० अनिट् मुचा० ॥

षिच = सिच (छिडकना) । सिञ्चति, सिञ्चते (वोह छिड-
कता है) । सिसिच, सिसिचे (उसने छिडका) । असिच+च्लि+त ॥

७१० लिपि सिचि वृश्च । ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्च्लेगद् स्यात् ॥

लिप् (लीपना), सिच् (सींचना । छिडकना), वृश्च (बुलाना)
इन धातुओंसे परे च्लि-कू अङ् (अ) हो । असिचत्, वा-असि-
च्+च्लि+त ॥

७११ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । ३ । १ । ५४० ॥

१ यहा दूसरे आचार्यका मत होनेके कारण वैकल्पिक इट् होता है ।

लिपि सिचि व्हः परस्य च्छेरड् वा तडि ॥

लिप् (लीपना), सिच् (सींचना), व्हेञ् (बुलाना) इन धातुओंसे परे च्लि-कू अङ् (अ) विकल्प करकै हो, आत्मनेपद परे रहते । असिचत्, असिक्त (मू० ६४० । ४८१ । ५२८ । ३३५) (उसने छिडका) ॥

लिप-उपदेह (उपदेहो वृद्धिः) । १० । उभय० सकर्म० अनिट् मुचादिः ॥

लिप् (लीपना-उपदेह वृद्धिको कहते हैं । सो लीपनारूपही है) । लिम्पति, लिम्पते (बोह लीपता है) । लिलेप, लिलिपे (उसने लीपा) । लेप्ता (बोह लीपैगा) । लिप्यात्, लिप्सीष्ट (ई० बोह लीपै) । अलिपत्, अलिपत, अलिप्त (उसने लीपा) । अलेप्स्यत्, अलेप्स्यत (जो बोह लीपै) ॥ इति उभयपदिनः ॥

अथ परस्मैपदिनः ।

कृती-कृटने । ११ । पर० सक० अनिट् ॥

कृती = कृत (काटना) । कृन्तति (बोह काटता है) । चकर्त्त (उसने काटा) । कर्तिता (बोह काटेगा) । कर्तिष्यति, कत्स्यति (मू० ६८२) (बोह काटेगा) । कृन्ततु (बोह काटे) । अकृन्तत् (उसने काटा) । कृन्तेत् (बोह काटे) । कृन्यात् (ई० बोह काटे) । अकर्तीति (उसने काटा) । अकर्तिष्यत्, अकत्स्यत् (जो बोह काटे) ॥

खिद पाग्भाते । १२ । पर० अक० अनि० मुचा० ॥

खिद (पीडा देना) । खिन्दति (वह पीडा देता है) । चिखेद (उसने पीडा दी) । खेत्ता (बोह पीडा देगा) । खेत्स्यति (बोह पीडा देगा) । अखेदीति (उसने पीडा दी) ॥

पिश-अपयत् । १३ । पर० सक० सेट् मुचा० ॥

पिश् (पीसना) । पिशति (मू० ७०९ । ९६) (बोह पीसता है) । पिशिता (बोह पीसेगा) । पिश्यात् (ई० बोह पीसे) । अपिशिष्यत् (जो बोह पीसे) ॥

ओव्रश्चू-छेदने । १४ । पर० सक० वेट् ॥

ओ-व्रश्चू = व्रश्चू (काटना) । वृश्चति (मू० ६८६ । २८६) (वोह काटता है) । वव्रश्च (मू० ४४० । ५९७ । ५२३ । ४४२) (उसने काटा) । वव्रश्चिथ, वव्रश्च (मू० ५२६) (तूने काटा) । व्रश्चिता, व्रश्चा (वोह काटेगा) । व्रश्चिष्यति, व्रश्च्यति (मू० ३३९ । ३३६ । ५९९ । १७०) (वाह काटेगा) । वृश्चतु (वोह काटे) । अवृश्चत् (उसने काटा) । वृश्च्यात् (मू० ६८६ । २८६) (ई० वोह काटे) । अव्रश्चीत् (उसने काटा) । अव्रश्चिष्यत्, अव्रश्च्यत् (जो वोह काटे) ॥

व्यच-व्याजीकरणे । १५ । पर० अक० सेट् कुटादिः ॥

व्यच (ठगना) । विचति (मू० ६८६ । २८६) (वोह ठगता है) । विव्याच (मू० ५९७ । २८६ । ४४२) (उसने ठगा) । विविचतुः (मू० ६८६) (उन दोने ठगा) । व्यचिता (वोह ठगेगा) । व्यचिष्यति (वोह ठगेगा) । विच्यात् (ई० वोह ठगे) । अव्यच्+स्+त् (मू० ४९३ । ४९४) ॥

७१२ (व्यचेः कुटादित्वमनमि) ॥

इति तु नेह प्रवर्त्तते, अनसीति पर्युदासेन कुन्मात्रविषयत्वात् ॥

अस्-रूप कृत्-प्रत्यय-(मू० ३३२) कू छोड़कर और कोई प्रत्यय परे हो तो व्यच्-धातु कुटादि माना जाय । यह वार्तिकरूप निषेध यहां प्रवृत्त नहीं होता, कारण कि-अनसि अर्थात्-अस्-रूप कृत्-प्रत्ययकू त्यागकर ऐसा निषेध है, अतएव अस्-रूप कृत्-प्रत्ययके सदृश और जो प्रत्यय हैं उन्हींका उक्त वार्तिकमें ग्रहण है तिङ्-प्रत्ययोंका नहीं; और उक्त उदाहरणमें कृत्-प्रत्यय परे नहीं है, किन्तु-तिङ्-प्रत्यय परे है, क्योंकि अनम् यहां नञ् पर्युदासरूप है-प्रसज्जरूप नहीं, और पर्युदासरूप नञ्-का फलितार्थ यही है कि जहां वोह होता है वहां निषिध्यमानसे भिन्न तत्सदृश विवक्षित होते

हैं । आशय यह है कि—उक्त उदाहरणमें तिङ्-प्रत्यय परे होनेसे व्यच्-धातुका कुटादिमें ग्रहण नहीं है, इसीसे तत्सम्बन्धी प्रत्यय डित् (मू० ६३८) नहीं माने जाते । अव्याचीत् (मू० ५०६), अव्यचीत् (उसने ठगा) ॥

उच्छि-उच्छे । १६ । पर० सक० सेट् ॥

उच्छि = उच्छ- (वीनना) । उच्छति (मू० ५१२) (वोह वीनता है) । औच्छीत् (उसने वीना था) ॥

ऋच्छ-गर्तान्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ । पर० सक० (अक०) सेट् ॥

ऋच्छ (जाना) । इन्द्रियोंसे शिथिल होना । मूर्तिरूप (कडा) होना) । ऋच्छति (वोह जाता है) । ऋच्छ+अ (मू० ४३८ । ६६७) अर्च्छ+अ । यहां मूल ५१३ से नुट् होता है, क्योंकि “ द्विहल्ग्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वानुट् ” ॥ मू० ५१३ में दो हल्-ग्रहणसे अनेक हलोंका ग्रहण होता है । आनर्च्छ (वोह गया) । आनर्च्छतुः (वे दो गये) । ऋच्छिता (वोह जायगा) । आर्च्छत् (वोह गया) ॥

उज्झ-उत्सर्गं । १८ । पर० सक० सेट् ॥

उज्झ (त्यागना) । उज्झति (वोह त्यागता है) । उज्झाश्चकार (उसने त्यागा) । औज्झीत् (उसने त्यागा था) ॥

लुभ-विमोहने । १९ । पर० सक० सेट् ॥

लुभ (लुभाना) । लुभति (वोह लुभाता है) । लुलोभ (उसने लुभाया) । लुभ्+तास्+आ ॥

७१३ तीषसहलुभरुषरिषः । ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येद्वा ॥

इष् (इच्छा करना), सह् (सहना), लुभ् (लुभाना), रुष् (मारना), रिष् (मारना) इन धातुओंसे परे तकारादि प्रत्ययोंकू इट् आगम विकल्पसे हो । लोभिता, लोब्धा (मू० ६००) (वोह

लुभावैगा) । लोभिष्यति, लोप्स्यति (वोह लुभावैगा) ॥

तृप्-तृप्तौ । २० । पर० सक० सेट् मुचा० ॥

तृप् (तृप्त होना) । तृपति (वोह तृप्त होता है) । ततर्प (वोह तृप्त हुआ) । तर्पिता (वोह तृप्त होगी) । अतर्पित् (वोह तृप्त हुआ) । अतर्पिष्यत् (जो वोह तृप्त हो) ॥

तृम्फ-तृप्तौ । २१ ।

तृम्फ् (तृप्त होना) । तृन्-फ+अ+ति (मू० ३७७) तृफ्+अ+ति ॥

७१४ (शे तृम्फादीनां नुम्वाच्यः) ॥

आदिशब्दः प्रकारे, तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते तृम्फादयः ॥

श (मू० ७०५) परे रहते तृम्फादि-धातुओंकू नुम् (न्) आगम हो, यह कहना चाहिये । यहां (मू० ७१४) आदिशब्द प्रकार-वाची है, इसकारण जिनकी उपधा में नकार हो वे तृम्फादिक समझे जाते हैं । अर्थात्-तृम्फ-धातु और जिनकी उपधा में नकार हो उनको नुम्-का आगम हो । तृन्-फ+अ+ति । तृम्फति (वोह तृप्त होता है) । तृम्फ (वोह तृप्त हुआ) । तृप्यात् (मू० ३७७) (ई० वोह तृप्त हो) ॥

मृड्-मुखने । २२ । पर० सक० सेट् ॥

मृड् (सुखी करना) । मृडति (वोह सुखी करता है) । अमर्डीत् (उसने सुखी किया था) ॥

एष पृड्-मुखने । २३ । पर० सक० सेट् ॥

पृड् (सुखी करना) । इसके भी मृड्-धातुकी समान रूप होते हैं ॥
शुन-गतौ । २४ । पर० सक० सेट् ॥

शुन् (जाना) । शुनति (वोह जाता है) । अशोनीत् (वोह गया था) ॥

इप्-इच्छायाम् । २५ । पर० सक० सेट् ॥

१ नश्चापदान्तस्येत्यनुस्वारे-अनुस्वारस्य ययति पसवर्णे च कृते 'तृम्फ' इति रूपम् ।
विग्रहे तु न एव दृश्यते, तस्य-अनदितामिति लोप । २ अत्रोदित्याह प्रमाद एव ।

इष् (इच्छा करना) । इच्छति (मू० ५५४) (वोह इच्छा करता है) । एषिता (मू० ७१३), एष्टा (मू० ७९) (वोह इच्छा करेगा) । एषिष्यति (वोह इच्छा करेगा) । इष्यात् (ई० वोह इच्छा करेगा) । ऐषीत् (मू० ४९३ । ४९२ । २१९) (उ-सने इच्छा की) ॥

कुट-कौटिल्ये । २६ । पर० सक० सेट् कुटादिः ॥

कुट् (कुटिलता करना) । कुटति (वोह कुटिलता करता है) । चुकोट (उसने कुटिलता की) । चुकुटिथ (मू० ६३८।४८१) (तूने कुटिलता की) । चुकोट, चुकुट (मू० ५०५।६३८।४८१) (मैंने कुटिलता की) । कुटिता (वोह कुटिलता करेगा) ॥

पुट-सश्लेषणे । २७ । पर० सक० सेट् कुटा० ॥

पुट् (आलिंगन करना) । पुटति (वोह आलिंगन करता है) । पुपोट (उसने आलिंगन किया) । पुटिता (मू० ६३८) (वोह आलिंगन करेगा) ॥

स्फुट-विकसने । २८ । पर० अक० से० कुटा० ॥

स्फुट् (खिलना) । स्फुटति (वोह खिलता है) । पुस्फोट (मू० ४४५) (वोह खिला) । स्फुटिता (मू० ६३८) (वोह खिलेगा) ॥

स्फुर-स्फुल-सचलने । २९।३० । पर० अक० सेट् कु० ॥

स्फुर् और स्फुल् (फरकना) । स्फुरति, स्फुलति (वोह फरकता है) । निर्+स्फुरति । निर्+स्फुलति ॥

७१५ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । ८ । ३ । ७६ ॥

षत्व वा स्यात् ॥

निर्-नि-वि इन उपसर्गोंसे परे स्फुर और स्फुल-धातुओंके सकारकू ष-कार विकल्पसे हो । निःष्फुरति, निःस्फुरति, निःष्फुलति, निःस्फुलति (वोह निरन्तर फरकता है) ॥ *

णू-स्तवने । ३१ । पर० सक० सेट् कुटा० ॥

णू = नू (स्तुति करना) । 'परिणूतगुणोदयः' यह धातु दीर्घ उकारान्त है जैसे—'परिणूतगुणोदयः' अर्थात्- जिसका गुणोदय प्रशंसित हो, इस वाक्यमें णू-का उकार यदि ऋस्व होता तो छन्दोभङ्ग हो जाता । नुवति (मू० २२१) (वोह स्तुति करता है) । नुनाष (उसने स्तुति की) । नुबिता (वह स्तुति करेगा) ॥

टु-मस्जो-शुद्धौ । ३२ । (मू० ५११) ॥

मस्ज् (शुद्ध करना । डूबना) । मज्जति (मू० ७७।२३) (वोह शुद्ध करता है) । ममज्ज (उसने शुद्ध किया) । ममस्ज् + थ । यहां मू० ६८८ से नुम् होता है, परन्तु-मू० २६७ के अनुसार अन्त अच्-से परे प्राप्ति थी, उसका बाधक—॥

७१६ (मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः) ॥

सूत्रकारको यह कहना चाहिये कि-मस्ज्-धातुके पिछले अक्षर-से पहले नुम् होय । ममस्+नू+ज्+थ (मू० ३३९।७७) ममज्+ज्+थ (मू० २३।३३५) ममङ्क्ष्य, ममज्जिथ (मू० ५३२) (तूने शुद्ध किया) । मङ्क्षता (मू० ६८८।७१६।३३५।९६।९७) (वोह शुद्ध करेगा) । अमाङ्क्षीत् (उसने शुद्ध किया) । अमाङ्क्षताम् (मू० ५२८) (उन दोने शुद्ध किया) । अमाङ्क्षुः (उनोंने शुद्ध किया) । अमङ्क्ष्यत् (जो वोह शुद्ध करे) ॥

रुजो-भङ्गे । ३३ ।

रुजो = रुज् (तोड़ना) । रुजति (वोह तोड़ता है) । रुरोज (उसने तोड़ा) । रुरोक्ता (वोह तोड़ेंगा) । रुरोक्ष्यति (वह तोड़ेगा) । अरुरोक्षीत् (उसने तोड़ा) । एवम्—॥

भुजो-कौटिल्ये । ३४ ।

इसी प्रकार भुजो = भुज्- (कुटिलता करना) धातुके रूप जानो ॥

विश-प्रवेशने । ३५ ।

विश् (प्रवेश करना) । विशति (वोह प्रवेश करता है) । वि-

वेश (उसने प्रवेश किया) । अवेशीत् (उसने प्रवेश किया) ॥

मृश-आमर्शने । ३६ । (आमर्शन स्पर्शः) ॥

मृश् (छूना) । मृशति (वोह छूता है) । अम्राक्षीत् (मू० ७०७ । ३३६ । ५९९), अमाक्षीत् (मू० ७०८), अमृक्षत् (मू० ६४१) (उसने छुआ) ॥

षट्लृ-विशरणगत्यवसादनेषु । ३७ । पर० सक० अनिट् ज्वलादिः ॥

षट्लृ = सट् (विशीर्ण होना । जाना । दुःखी होना) । सीदति (मू० ५३७) (वोह जाता है) । असदत् (वोह गया) ॥

शट्लृ-शातने । ३८ ।

शट्लृ = शट् (छीलना) ॥

७१७ शदेः शितः । १ । ३ । ६० ॥

शिद्राविनोऽस्मात्तडानौ स्तः ॥

जब शट्-धातुसे परे शित्-प्रत्यय होनेवाला हो तब उससे आत्मनेपदसंज्ञक (मू० ४२३) प्रत्यय हों । शीयते (मू० ५३७) (वोह छीलता है) । शीयताम (वोह छीलें) । अशीयत । शीयेत । शशाद । शत्ता (मू० ५२५) । शत्स्यति । अशदत् (मू० ५५७) । अशत्स्यत ॥

कृ-विक्षेपे । ३९ ।

कृ (वखेरना । फेंकना) ॥

७१८ ऋत इद्धातोः । ७ । १ । १०० ॥

ऋदस्तस्य धातोरङ्स्य इत्स्यात् ॥

ऋकारान्त-धातुके अङ्कू इत् हो । किरति (वोह वखेरता है) । चकार (मू० ५०४) (उसने वखेरा) । चक्ररतुः (मू० ६६७) (उन दोने वखेरा) । करीता (मू० ६६८), करिता (वोह वखे-

१ औ० लिङ्के पीछे इस रूपका लिखना तौ टीकाकारोंका विशेष पण्डितार्ह दिखाता है । न जाने आप कौनसी श्रेणीके विद्यार्थीओका उपकार करेंगे । २ (इत्वोत्वाभ्या गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन) ।

रेगा) । कीर्यात् (मू० ६६५) (ई० वोह वखेरै) ॥ विशेषता-
उप+किरति ॥

७१९ किरतौ लवने । ६ । १ । १४० ॥

उपात् किरतेः सुट छेदनेऽर्थे ॥

उप-से परे किरति-(कृ-धातु) कू सुट् (स्) आगम हो, छेदन-
(काटना) अर्थमें । उपस्किरति (वोह काटता है) । उप+कृ-कृ ॥

७२० अडाभ्यामव्यवायेऽपि । ६ । १ । १३६ ॥

यदि अट् (मू० ४७१) अथवा अभ्यासका व्यवधान होय तौभी
उप-से परे कृ-धातुकू सुट्-का आगम हो ॥

७२१ (सुट् कात्पूर्व इति वक्तव्यम्) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि-ककारसे पहले सुट्-का आगम (मू०
७१९ । ७२०) हो । उपचस्कार । उपास्किरत् (उसने काटा) ।
उप+किरति ॥

७२२ हिंसायाम्प्रतेश्च । ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् हिंसायाम् ॥

हिंसा-अर्थमें उप और प्रतिसे परे कृ-धातुकू सुट्-का आगम हो ।
उपस्किरति । प्रतिस्किरति (वोह हिंसा करता है) ॥

गृ-निगणने । ४० ।

गृ (निगलना) । गृ+अ+ति-गिर्+अ+ति (मू० ७१८) ॥

७२३ अचि विभाषा । ८ । २ । २१ ॥

गिगते रेफस्य वा लोऽजादौ प्रत्यये ॥

गृ-धातुके रेफ-कू लकार विकल्पसे हो, अजादि प्रत्यय परे रहते।
गिलति-गिरति (वोह निगलता है) । जगाल-जगार (उसने
निगला) । जगलिथ-जगरिथ (तुने निगला) । गलीता (मू०
६६८)-गलिता, गरीता-गरिता (वोह निगलेगा) ॥ .

प्रच्छ-झाप्सायाम् । ४१ ।

प्रच्छ (पूछना) । पृच्छति (मू० ६८६) (वोह पूछता है) ।

पप्रच्छ (उसने पूछा) । पप्रच्छतुः (उन दोने पूछा) । प्रष्टा
(मू० ३३६ । ७९) (वोह पूछेगा) । प्रक्ष्यति (मू० १७०)
(वोह पूछेगा) । अप्राक्षीत् (उसने पूछा) । अप्रक्ष्यत् (जो वोह पूछै) ॥
मृड्-प्राणत्यागे । ४२ ।

मृङ् = मृ (मरना) ॥

७२४ प्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृडस्तङ्, नान्यत्र ॥

लुङ् तथा लिङ् और शित्-प्रत्ययके विषयमें मृ-धातुसे आत्मने-
पद-संज्ञक प्रत्यय हों, अन्यत्र नहीं । मृ+अ+त् (मू० ५९४ ।
२२१) म्रियते (वोह मरता है) । म्रियताम् (वोह मरें) । अ-
म्रियत (वोह मरा) । म्रियेत (वोह मरें) । ममार (वोह मरा) ।
मर्त्ता (वोह मरैगा) । मरिष्यति (मू० ५४७) (वोह मरैगा) ।
मृषीष्ट (मू० ५९५ । ४८१) (ई० वोह मरै) । अमृत (मू०
५९५ । ४८१ । ५९६) (वोह मरा) । अमरिष्यत् (जो वह मरै) ॥

पृङ्-व्यायामे । प्रायेणाय व्याङ्पूर्वः । ४३ ।

पृङ् = पृ (उद्योग करना) । प्रायः इस धातुके प्रथम वि और
आङ् यह दो उपसर्ग रहते हैं । व्याप्रियते (वोह उद्योग करता है) ।
व्यापमे (मू० ५६३) (उसने उद्योग किया) । व्यापप्राते (उन
दोने उद्योग किया) । व्यापरिष्यते (मू० ५४७) (वोह उद्योग
करेगा) । व्यापृत (मू० ५९५ । ५९६ । ४८१) (उसने उद्यो-
ग किया) । व्यापृषाताम् (मू० ५९५ । ४८१ । १७०) (उन
दोने उद्योग किया) ॥

जुषी-प्रीतिसेवनयोः । ४४ । अक० आत्मने० सेट् ॥

जुषी = जुष् (प्रीति करना । सेवा करना) । जुषते (वोह प्रीति
करता है) । जुजुषे (उसने प्रीति करी) । अजेष्विष्ट (उसने
प्रीति की) ॥

ओविजी-भयचलनयोः । प्रायेणाय उत्पूर्वः । ४५ ।

ओविजी = विज् (भय करना । कांपना) बहुधा इस धातुके प्रथम उत्-उपसर्ग देखा जाता है। उद्विजते (वोह भय करता है)। उद्विविजे (उसने भय किया) । उद्विज्+इ+ता ॥

७२५ विज इट् । १ । २ । २ ॥

विजे पर इडादिप्रत्ययो ङित्वत् ॥

विज्-धातुसे परे इडादि प्रत्यय ङित्-की समान माना जाय । उद्विजिता (मू० ४८१) (वोह भय करेगा) । उद्विजिष्यते (वोह भय करेगा) ॥

॥ इति तुदादयः ॥

अथ रुधादयः ।

रुधिर्-आवरणे । १ । द्विक० उभय० अनिट् ॥

रुधिर् = रुध् (घेरना) ॥

७२६ रुधादिभ्यः श्रम् । ३ । १ । ७८ ॥

शपोऽपवाद ॥

रुध्-आदि धातुओंसे परे श्रम (न) हो । यह सूत्र शप् (मू० ४३३) का अपवाद है । रु+न+ध्+ति (मू० २६७।१५८।६००। २३) रुणद्धि, रुन्धे (मू० ६२५।६००) (वोह घेरता है) । रुन्धः (मू० ६४५।६००।२३।९६।९७), रुन्धाते (वे दो घेरते हैं) । रुन्धन्ति, रुन्धते (मू० ५७४) (वे घेरते हैं) । रुणत्सि (मू० ९१), रुन्त्से (मू० ९६।९१।८७) (तू घेरता है) । रुन्धः (मू० ६००।२३।९६।९७), रुन्धाथे (तुम दो घेरते हो) । रुन्ध, रुन्ध्वे (मू० ९०) (तुम घेरते हो) । रुणध्मि, रुन्ध्वे (मैं घेरता हूं) । रुन्ध्वः, रुन्ध्वहे (हम दो घेरते हैं) । रुन्ध्वः, रुन्ध्वहे

(हम घेरते हैं) । रुरोध, रुरुधे (उसने घेरा) । रोद्धा (मू० ५०० । ६०० । २३) (वोह घेरेगा) । रोत्स्यति, रोत्स्यते (वोह घेरेगा) । रुणद्ध (मू० ४५७), रुन्धात् (मू० ४५८); रुन्धाम (मू० ५६७) (वोह घेरै) । रुद्धाम, रुन्धाताम् (वे दो घेरै) । रुन्धन्तु, रुन्धताम् (वे घेरें) । रुन्धि (मू० ९०), रुन्धस्व (तू घेरै) । रुणधानि, रुणधे (मैं घेरूँ) । रुणधाव, रुणधावहै (हम दो घेरें) । अरुणत् (मू० १६६)-अरुणद्, अरुद्ध (उसने घेरा) । अरुन्धाम, अरुन्धाताम् (उन दोने घेरा) । अरुन्धन्, अरुन्धत (उमोंने घेरा) । अरुणत्, अरुणः; अरुन्धाः (तूने घेरा) । रुन्ध्यात्, रुन्धीत (वोह घेरै) । रुन्ध्यात्, रुन्सीष्ट (मू० ६४० । ४८१) (ई० वोह घेरै) । अरुधत् (मू० ६८२), अरौत्सीत् (मू० ५१४); अरुद्ध (उसने घेरा) । अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत (जो वोह घेरै) । एवम-ऐसेही-॥

भिदिग्-विदारणे । २ ।

भिद् (तोड़ना) ॥

छिदिग् द्वेधाकरणे । ३ । उभय० सक० अनिट् ॥

छिद् (दो खण्ड करना) ॥

युजिग्-योगे । ४ । उभय० सक० अनिट् ॥

युज् (मिलाना) यह तीन धातुभी रुध्-धातुकी समान साधे जाते हैं । परन्तु-युजिर्-धातुमे परसवर्ण (मू० ९७) विशेष होता है ॥

रिचिग्-विरचने । ५ । उभय० अक० अनिट् ॥

रिचिर् = रिच् (पेट चलायाना) । रिणक्ति, रिङ्क्ते (मू० ६२५ । ९६ । ९७) (वोह पेट चलाता है) । रिरिच, रिरिचे (उसने पेट चलाया) । रेक्ता (वोह पेट चलावेगा) । रेक्ष्यति, रेक्ष्यते (वोह पेट चलावेगा) । अरिणक्-ग् (मू० २०० । १६६), अरिंक्त (उसने पेट चलाया) । अरिचत् (मू० ६८२), अरैक्षीत् (मू०

५१४); अरिक्त (उसने पेट चलाया) । अरेक्ष्यत्, अरेक्ष्यत (जो बोह पेट चलावै) ॥

विचिर्-पृथक्भागे । ६ । उभय० सक० अनिट् ॥

विच् (पृथक् होना) । विनक्ति, विङ्क्ते (बोह पृथक् होता है) । विवेच, विविचे (बोह पृथक् हुआ) । वेक्ता (बोह पृथक् होगा) । विनक्तु, विङ्क्ताम् (बोह पृथक् हो) । अविचत्, अवैक्षीत् ; अविक्त (बोह पृथक् हुआ) ॥

क्षुदिर्-सम्प्रेषणे । ७ । उभय० अनिट् ॥

क्षुद् (पीसना) । क्षुणत्ति, क्षुन्ते (बोह पीसता है) । चुक्षुदे, चुक्षुदे (उसने पीसा) । क्षोत्ता (बोह पीसेगा) । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत् ; अक्षुत्त (उसने पीसा) ॥

उच्छृदिर्-दीप्तिदेवनयोः । ८ । उभय० अक० सेट् ॥

छृद् (चमकना । खेलना) । छृणत्ति, छृन्ते (बोह चमकता है) । चच्छृद्, चच्छृदे (बोह चमका) । चच्छृदिथ; चच्छृदिषे, चच्छृत्से (म० ६८२) (त चमका) । छृदिता (बोह चमकेगा) । छृदिप्यति, छृत्स्यति; छृदिप्यते, छृत्स्यते (बोह चमकेगा) । अच्छृदत्, अच्छृदीत् ; अच्छृदिष्ट (बोह चमका) ॥

उतृदिर्-हिंसानादग्नयोः । ९ । उभय० सक० सेट् ॥

तृद् (हिंसा करना । अनादर करना) । तृणत्ति, तृन्ते (बोह हिंसा करता है) । अतृदत्, अतृदीत् ; अतृदिष्ट (उसने हिंसा करी) ॥

कृती-वेष्टने । १० ।

कृत् (घेरना) । कृणत्ति (बोह घेरता है) ॥

तृह-हिंसायाम् । ११ । पर० सक० सेट् ॥

तृह् (हिंसा करना) । तृ+न+ह्+ति ॥

७२७ तृणह इम् । ७ । ३ । १२ ॥

तृह. श्रमि कृते इमागमो हलादा पिति ॥

तृह-धातुसे परे श्रम् करनेकी पश्चात् इम् (इ) आगम हो, ह-

छादि-पितृ प्रत्यय परे रहते । तृणेदि (मू० ३३ । २७९ । ६०० । ७९ । ६०१) (वोह हिंसा करता है) । तृण्डः (मू० १५८ । ६२५ । २७९ । ६०० । ७९ । ६०१ । ९६ । ९७) (वे दो हिंसा करते हैं) । तृहन्ति (वे हिंसा करते हैं) । ततर्ह (उसने हिंसा की) । तर्हिता (वोह हिंसा करेगा) । अतृणेद्-ड् (मू० २३ । २०० । २७९ । ८३ । १६६) (उसने हिंसा की) । अतर्हीत् (उसने हिंसा की) । अतर्हिष्यत् (जो वोह हिंसा करे) ॥

हिसि-हिंसायाम् । १२ । प० सक० संट् ॥

हिस्र (हिंसा करना) । हिन+न+स्+ति (मू० ५१३) ॥

७२८ श्रान्नलोपः । ६ । ४ । २३ ॥

श्रमः पश्य नस्य लोपः स्यात् ॥

श्रम-से परे जो नकार उसका लोप हो । हिनस्ति (वोह हिंसा करता है) । हिंस्तः (वे दो हिंसा करते हैं) । हिंसन्ति (वे हिंसा करते हैं) । जिहिस (उमने हिंसा करी) । हिंसीता (वोह हिंसा करेगा) । अहिन-न+स्+ति (मू० ७२८ । ४७२) ॥

७२९ तिप्यनन्तः । ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सम्य दः स्यात्तिपि, नत्वस्तेः ॥

तिप् परे रहते पदान्तके सकारकू दकार हो, अस्-धातुकू छोट-कर । यह सूत्र स-(मू० १२५) का बाधक है । अहिनत् (मू० १६६ । २००)-अहिनद् (उसने हिंसा की) । अहिंस्ताम् (उन दोने हिंसा की) । अहिसन् (उनोंने हिंसा की) । अहिन+न+स्+ति (मू० ४७२ । ७२८ । २००) ॥

७३० सिपि धातो र्वा । ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सम्य र्वा स्यात् ॥

धातुके पदान्तके सकारकू रु विकल्पकरके हो । अहिनः, अहि-नत् (मू० ८३)-द् (मू० १६६) (तूने हिंसा की) । अहिंसीत् (उसने हिंसा की) ॥

उन्दी-कृदने । १३ । पर० ॥

उन्ट् (भिगोना) । उनत्ति (मू० ७२८) (वोह भिगोता है) ।
उन्तः (मू० ७२८।६२५।९०।९६।९७) (वे दो भिगोते हैं) ।
उन्दन्ति (मू० ७२८ । ६२५) (वे भिगोते हैं) । उन्दाञ्चकार
(मू० ५६१) (उसने भिगोया) । औनत् (मू० ७२८ । २०० ।
४९२ । २११) (उसने भिगोया) । औन्ताम् (मू० ७२८।६२५।
९०) (उन दोने भिगोया) । औन्दन् (मू० ७२८ । ६२५)
(उनोंने भिगोया) । औनः, औनत्-ट् (तूने भिगोया) । औ-
नदम् (मेने भिगोया) ॥

अञ्ज व्यक्तिप्रवृत्तकान्तिगतिषु । १४ । पर० सक० वेट् ॥

अञ्ज (अनुञ्) (प्रकाश करना । तलादि लगाना । सुन्दर हो-
ना । जाना) । अनत्ति (मू० ७२८। ३३५) (वोह प्रकाश करता
है) । अङ्गः (मू० ७२८।६२५।२३५) (वे दो प्रकाश करते हैं) ।
अञ्जन्ति (वे प्रकाश करते हैं) । आनञ्ज (मू० ४१० । ४४२ ।
४११ । ५१३) (उसने प्रकाश किया) । अनञ्जित्, अनङ्ग्य
(मू० ५२६) (तूने प्रकाश किया) । अञ्जिता, अङ्गा (मू० ५२६)
(वोह प्रकाश करेगा) । अञ्जिष्यति, अङ्ग्यति (वोह प्रकाश करे-
गा) । अनक्तु, अङ्गतात् (वोह प्रकाश करे) । अङ्गि (मू० ६०७)
(त प्रकाश करे) । अनजानि (मू० ७२८) (मैं प्रकाश करूँ) ।
अनक् (मू० ७२८ । २००) (उसने प्रकाश किया) । अञ्ज्+
स्+त (मू० ४८४ । ४९२) ॥

७३१ अञ्जः मिचि । ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जः मिचो नित्यमित् म्यात् ॥

अञ्ज-धातुसे परे सिच्-कृ नित्य इट्-का आगम हो । आञ्ज्+
इ+स्+त (मू० ४१३।४१४) आञ्जीत् (उसने प्रकाश किया) ॥

तच्-सक्रोचने । १५ । पर० सक० वेट् ॥

तश्च (तन्च्) (सुकडना) । तनक्ति (वोह सुकडता है) ।

तञ्जिता, तङ्कता (मू० ५२६) (वोह सुकडेगा) । भतञ्जीत्, भताङ्क्षीत् (उसने सकोडा) ॥

ओ-विर्जी-भयचलनयोः । १६ । पर० सक० सेट ॥

विञ् (भय करना । कॉपना) । विनक्ति (मू० ३३५) (वोह भय करता है) । विङ्क्तः (वे दो भय करते हैं) । विञ्जन्ति (वे भय करते हैं) । विवेज (उसने भय किया) । विविजिथ (मू० ७२५ । ४८१) (तूने भय किया) । विजिता (वोह भय करेगा) । अभिनक् (मू० २०० । ३३५) (उसने भय किया) । अविञ्जीत् (मू० ४९४) (उसने भय किया) ॥

शिष्ट-विशेषणे । १७ । पर० सक० अनिट ॥

शिष् (विशेष करना) । शिनष्टि (मू० ७९) (वोह विशेष करता है) । शिष्टः (मू० ६२५ । ९६) (वे दो विशेष करते हैं) । शिषन्ति (मू० ६२५ । ९६) (वे विशेष करते हैं) । शिनक्षि (मू० ५९९ । १७०) (तू विशेष करता है) । शिशेष (उसने विशेष किया) । शिशेषिथ (मू० ५२९) (तूने विशेष किया) । शोष्टा (वोह विशेष करेगा) । शोक्ष्यति (मू० ५९९ । १७०) (वोह विशेष करेगा) । शिनष्टु, शिष्टात् (वोह विशेष करे) । शिण्टि (मू० ६०७ । ७९ । ८३ । ६२५ । ९० । ९६ । ९७) (तू विशेष कर) । शिनषाणि (मू० १५८) (मैं विशेष करूँ) । अशिण्ट् (मू० ८३ । १६६) (उसने विशेष किया) । शिष्यात् (मू० ७२८ । ९६) (वोह विशेष करे) । शिष्यात् (ई० वोह विशेष करे) । अशिषत् (मू० ५५७) (उसने विशेष किया) । अशोक्ष्यत् (जो वोह विशेष करे) । एवम्-ऐसेही-॥

पिष्ट-सचूर्णे । १८ । पर० सक० अनिट ॥

पिष्- (पीसना) धातुके रूप शिष्-की समाप्त होते हैं ॥

भञ्जो-आमर्दने । १९ । पर० सक० अनिट ॥

भञ्ज (भञ्ज) (तोड़ना) । भनक्ति (मू० ७२८ । ३३५)

(बोह तोडता है) । बभञ्जिथ (मू० ५३२), बभङ्क्थ (मू० ५३१)
 (तुने तोडा) । भङ्गा (मू० ३३५ । ९६ । ९७) (बोह तोडेगा) ।
 भङ्क्ष्यति (बोह तोडेगा) । भङ्ग्धि (मू० ६०७ । २३ । ९६ । ९७)
 (तू तोड) । अभनक्-ग् (उसने तोडा) । अभङ्क्षीत् (मू०
 ६१४ । ३३५ । ९६ । ९७ । ४९३ । १७०) (उसने तोडा) ॥

भुज-पालनाभ्यवहारयोः । २० । प० सक० अनिट् ॥

भुज् (पालना । खाना) । भुनक्ति (बोह पालता है) । बुभोज
 (उसने पाला) । भोक्ता (बोह पालेगा) । भोक्ष्यति (बोह
 पालेगा) । भुनक्तु (बोह पाले) । अभुनक् (उसने पाला) ।
 भुङ्क्ष्यात् (बोह पाले) । भुज्यात् (ई० बोह पाले) । अभोक्षीत्
 (उसने पाला) । अभोक्ष्यत् (जो बोह पाले) ॥ उक्त 'भुज' धातु
 पालन-अर्थमें परस्मैपदी होती है । भोजन-अर्थमें नीचे लिखे
 सूत्रपर ध्यान दो ॥

७३२ भुजाऽनवने । १ । ३ । ६६ ॥

तदानीं स्तः ।

पालन-अर्थकृ लोडकर अर्थात्-भोजन करने अर्थमें भुज-धातुसे
 आत्मनेपद संज्ञक प्रत्यय हो । जैसे-आदनं भुङ्क्ते (बोह भात खाता
 है) यहां आत्मनेपद हुआ ॥ अनवने किम् ॥ पालन-अर्थमें आत्मने-
 पदका निषेध करनेसे-मही भुनक्ति (बोह पृथ्वीको पालता है) ॥
 यहां आत्मनेपद न होकर परस्मैपद हुआ । भुङ्क्ते (बोह खाता है) ।
 बुभुजे (उसने खाया) । भोक्ष्यते (बोह खायगा) । भुङ्क्षाम् (बोह
 खाय) । अभुङ्क्ष (उसने खाया) । भुञ्जीत (बोह खाय) । भु-
 क्षीष्ट (ई० बोह खाय) । अभुक्त (उसने खाया) । अभोक्ष्यत
 (जो बोह खाय) ॥

त्रि-इन्धी-दीप्तौ । २१ । आत्मने० अक० सेट् ॥

त्रिइन्धी = इन्ध्र (चमकना) । इन्धे (मू० ७२८ । ०६२५ ।
 ६५८) (बोह चमकता है) । इन्धाते (वे दो चमकते हैं) । इ-

न्धते (मू० ५७४) (वे चमकते हैं) । इन्से (तू चमकता है) ।
 इन्ध्वे (मू० ७२८ । ६२५ । ९० । ९६ । ९७) (तुम चमकते
 हो) । इन्धाश्चक्रे (मू० ५६१) (वोह चमका) । इन्धिता (वोह
 चमकेगा) । इन्धाम् (मू० ५६७) (वोह चमकें) । इन्धाताम्
 (वे दो चमकें) । इनधै (मू० ७२८ । ५६९ । ४६४ । २१९)
 (मैं चमकूं) । ऐन्ध (वोह चमका) । ऐन्धीत (वोह चमका) ॥

विद्-विचारणे । २२ । आत्मने० सक० अनिट् ॥

विद् (विचारना) । विन्ते (वोह विचारता है) । वेत्ता (वोह
 विचारैगा) । अविक्त (उसने विचारा) ॥

॥ इति रुधादयः ॥

अथ तनादयः ।

तनु-विस्तारे । १ । उभय० सक० सेट् ॥

तनु (विस्तार करना) ॥

७३३ तनादिङ्ङञ्य उः । ३ । १ । ७९ ॥

शपोऽपवादः ॥

तनु-आदि धातु तथा कृ-धातुसे परे उ-प्रत्यय हो । यह सूत्र
 शप-(मू० ४३३) का अपवाद है । तनोति (मू० ४३४), तनुते
 (मू० ५५० । ४८१ । ५५८) (वोह विस्तार करता है) । ततान,
 तेने (मू० ५०९) (उसने विस्तार किया) । तनिता (वोह
 विस्तार करैगा) । तनितासि, तनितासे (तू विस्तार करैगा) ।
 तनिष्यति, तनिष्यते (वोह विस्तार करैगा) । तनोतु, तनुतात ;
 तनुताम् (मू० ५६७) (वोह विस्तार करै) । अतनोत, अतनुत
 (उसने विस्तार किया) । तनुयात् (मू० ४७४), तन्वीत (मू०
 ५७० । १९) (वोह विस्तार करै) । तन्यात्, तनिषीष्ट (मू०
 ५७३) (ई० वोह विस्तार करै) । अतानीत (मू० ५०६), अत-
 नीत् ; अतनु+सू+त (मू० ४८४) ॥

७३४ तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात् तथासोः ष्योः ॥

तनादि-धातुओंसे परे सिच्-का लुक् (लोप) विकल्प करके हो, त तथा थाम् परे रहते । अतत (म० ६१०), अतनिष्ठ (म० १७० । ७९) (उसने विस्तार किया) । अतनीः, अतानीः; अतथाः, अतनिष्ठाः (तने विस्तार किया) । अतनिष्यत्, अतनिष्यत (जो बोह विस्तार करै) ॥

षणु-दाने । २ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

षणु = सन् (म० २८३) (देना) । सनोति, सनुते (बोह देता है) । सनिता (बोह देगा) । सनुयात् (बोह दे) । सन् + या + त् (म० ४८०) ॥

७३५ ये विभाषा । ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा यादौ कृति ॥

जन् (जन्म लेना), सन् (देना), खन् (खोदना) इन धातु-ओंकू विकल्प करके आकार हो, यकारादि कित् वा डित् परे रहते । सायात्, सन्यात्; सनिषीष्ट (ई० बोह दे) । असानीत्, असनीत् (म० ५०६); असन् + स + त (म० ७३४) ॥

७३६ जनमनखनां सञ्जल्योः । ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाक्रान्तादेशः स्यात्सनि झलादौ कृति ॥

जन् (पैदा होना), सन् (देना), खन् (खोदना) इन धातु-ओंकू आकार अन्तादेश हो, सन तथा झलादि कित् वा डित् परे रहते । असात, असनिष्ठ (उसने दिया) । असानीः, असनीः; असाथाः (म० ७३४), असनिष्ठाः (तने दिया) । असनिष्यत्, असनिष्यत (जो बोह दे) ॥

क्षणु-हिंसायाम् । ३ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

क्षण् (हिंसा करना) । क्षणोति, क्षणते (बोह हिंसा करता है) । अक्षणीत् (म० ५१५); अक्षत (म० ६१० । ७३४), अक्षणिष्ठ

(उसने हिंसा की) । अक्षणीः, अक्षयाः, अक्षणिष्ठाः (तूने हिंसा की) ॥

क्षिणु-हिंसायाम् । ४ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

क्षिण् (मारना) ॥

“ उ-प्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा ” ॥

उ-प्रत्यय परे रहते लघूपध-धातुकू गुण विकल्प करके हो । क्षे-
णोति, क्षिणोति; क्षिणुते (वोह मारता है) । क्षेणिता (वोह मारै-
गा) । अक्षेणीत ; अक्षित (मू० ७३४ । ६१० । ५५० । ४८१),
अक्षेणिष्ट (उसने मारा) ॥

तृणु-अदने । ५ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

तृण् (खाना) । तर्णाति, तृणोति; तृणुते, तर्णुते (वोह खाता है) । अतर्णाति, अतर्णिष्ट (उसने खाया) ॥

डु-कृञ्-कण्णे । ६ । (मू० ५११) उभय० सकर्म० अनिट् ॥

कृञ्=कृ (करना) । करोति, कर्+उ+ते (मू० ५५८ । ४३४ । ५५०) ॥

७३७ अत उत्सार्वधातुके । ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तकृञोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके कृति ॥

जिसके अन्तमें उ-प्रत्यय हो ऐसे कृ-धातुके अकारकू उ हो, कित्
वा डित् सार्वधातुक परे रहते । कुरुते (वोह करता है) । कुरुतः
(मू० ७३७), कृ+उ+आते (मू० ४३४ । ७३७ । २२१) इस
अवस्थामें मू० ६६५ की प्राप्ति होनेपर—॥

७३८ न भकुर्धुराम् । ८ । २ । ७९ ॥

१ यह वाक्य सूत्र वाचक अथवा भाष्य नहीं है, किन्तु कल्पित वाक्य है । इसके
बनानेका अभिप्राय यह है कि-किमीके मतमें सत्रासूत्रकी अपेक्षा गुणविधायक सूत्र
(मू० ५००) अनित्य है, अतः ' क्षिणोति ' में गुण प्राप्त नहीं, कारण कि-मू० ५०० वि-
धिसूत्र मू० ३१ सत्रासूत्रकी अपेक्षा रखता है । कोई-२ इस विवादकी अप्रमाण मान
उक्त रूपमें नित्य गुण (मू० ५००) करते हैं । अतएव इन दोनों आशयोंको लेकर विद्वा-
नोंने एक वाक्य कल्पना किया है ।

भस्य कुर्वुरोरुपधाया न दीर्घः ॥

भ-संज्ञक-(म० १८६) की तथा कृ (करना) और छुर (काटना) इन धातुओंकी उपधाकू दीर्घ न हो । कुर्वाते (वे दो करते हैं) । कुर्वन्ति, कुर्वते (वे करते हैं) । करोषि, कुरुषे (दू करता है) । कृ+उ+वस् ॥

७३९ नित्यं करोतेः । ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकागम्य नित्य लोपो भ्योः परयोः ॥

कृ-धातुसे परे प्रत्ययरूप उकारका नित्य लोप हो, म तथा न परे रहते । कुर्वः (म० ७३७), कुर्वहे (दो करते हैं) । कुर्मः, कुर्महे (हम करते हैं) । चकार, चक्रे (उसने किया) । कर्त्ता (बोह करैगा) । करिष्यति (म० ५४७), करिष्यते (बोह करैगा) । करोतु, कर्त्ताम् (म० ७३७) (बोह करै) । अकरोत्, अकुरुत् (उसने किया) । कृ+उ+या+त् ॥

७४० ये च । ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ् उलोपो यादौ प्रत्यये फे ॥

कृ-(करना) धातुसे परे उकारका लोप हो, यकारादि प्रत्यय परे रहते । कुर्यात्, कुर्वीत (बोह करै) । क्रियात् (म० ५९४), कृषीष्ट (म० ५९५ । ४८१) (ई० बोह करै) । अकृषीत्, अकृत (म० ५९६) (उसने किया) । अकरिष्यत्, अकरिष्यत (जो बोह करै) ॥ सम+करोति ॥

७४१ सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् भूषणेऽर्थे ॥

सम और परि-पूर्वक कृ-धातुकू सुट् (स) आगम हो, भूषण-अर्थमें । संस्करोति (बोह अलंकृत करता है) ॥ सम्पूर्वस्य क्वचि-दभूषणेऽपि सुट्, संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् ॥ 'संस्कृतं भक्षाः' म० ११३७ इस सूत्रके 'संस्कृतं' पदके देखनेसे विदित होता है कि-कहीं अभूषण अर्थमेंभी सं-पूर्वक कृ-धातुसे सुट् हो जाता है,

क्योंकि उक्त-^१ संस्कृतं शब्दका संस्कार करना अर्थ है न कि भूषित करना ॥

७४२ समवाये च । ६ । १ । १३८ ॥

सघाते चार्थे सुट् ॥

सम और परि-पूर्वक कृ-धातुसे संघात-(समृह) अर्थमेंभी सुट् हो । संस्कुर्वन्ति (वे इकट्ठे होते हैं) ॥

७४३ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । ६ । १ । १३९ ॥

उपात् कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेप, चात्प्रागुक्तयोगर्थयोः । प्रतियत्नो ? गुणा-धानम् । विकृतमेव वैकृत विकारः । वाक्याध्याहारः ? आकांक्षितैकदेशपूरणम् ॥

उप-उपसर्गसे परे कृञ्-धातुकू सुट् आगम हो, प्रतियत्न, वैकृत और वाक्याध्याहार अर्थमें । चकारसे पूर्वोक्त (मू० ७४१ । ७४२) अर्थोंमेंभी सुट् हो । किसी वस्तुमें नवीन गुण देनेको प्रतियत्न कहते हैं । विकारको वैकृत कहते हैं । संभाषणमें जो बातें छूट जाय उनको ईहासे पूरा करना वाक्याध्याहार कहाता है । उक्त पांचों अर्थोंमें कृ-कू सुट् आगम होता है ॥ १ भूषण-उपरकृता कन्या(कन्या अलंकृत हुई) । २ संघात-उपस्कृता ब्राह्मणाः (ब्राह्मण इकट्ठे हुए) । ३ प्रतियत्न-एधो दकस्योपस्कुरुते (लकड़ी जलकू नवीन गुण देती है) । ४ वैकृत-उपस्कृतं भुङ्क्ते (वोह विकृत अन्न खाता है) । ५ वाक्याध्याहार-उपस्कृतं ब्रूते (वोह पदोंका अध्याहार कर बोलता है) ॥

वनु-याचने । ७ । आत्म० द्विक० सेट् ॥

वन् (मांगना) । वनुते (वोह मांगता है) । ववने (मू० ५९२) (उसने मांगा) । अवनिष्ट (उसने मांगा) ॥

मनु-अवबोधने । ८ । आत्मने० सक० सेट् ॥

मन् (मानना) । मनुते (वोह मानता है) । मेने (मू० ५०९)

१ क्ता-वेदित बोध्यम् ।

(उसने माना) । मनिता (वोह मानेगा) । मनिष्यते (वोह मानेगा) । मनुताम् (वोह माने) । अमनुत (उसने माना) । मन्वीत (मू० १९) (वोह माने) । मनिषीष्ट (ई० वोह माने) । अमनिष्ट (उसने माना) । अमनिष्यत (जो वोह माने) ॥

॥ इति तनादयः ॥

अथ क्र्यादयः ।

दुःक्रीञ्-द्रव्यविनिमये । १ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

क्री (द्रव्यका अदलाबदला- मोल लेना) ॥

७४४ क्र्यादिभ्यः श्ना । ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः ॥

क्री-आदि धातुओंसे परे श्रा-(ना) प्रत्यय हो । यह श्रा शप्- (मू० ४३३) का अपवाद है । क्रीणाति (मू० १५८), क्रीणीते (मू० ६७१) (वोह मोल लेता है) । क्रीणीतः (मू० ६७१), क्रीणाने (मू० ६७२) (वे दो मोल लेते हैं) । क्रीणन्ति (मू० ६७२), क्रीणते (वे मोल लेते हैं) । क्रीणासि, क्रीणीषे (तू मोल लेता है) । क्रीणीथः, क्रीणाथे (तुम दो मोल लेते हो) । क्रीणीय, क्रीणीध्वे (तुम मोल लेते हो) । क्रीणामि, क्रीणे (मैं मोल लेता हूं) । क्रीणीवः, क्रीणीवहे (हम दो मोल लेते हैं) । क्रीणीमः, क्रीणीमहे (हम मोल लेते हैं) । चिक्राय (मू० २०३ । २७), चिक्रिये (मू० २२१) (उसने मोल लिया) । चिक्रियतुः, चिक्रियाते (उन दोने मोल लिया) । चिक्रियुः, चिक्रियिरे (उनोंने मोल लिया) । चिक्रियिथ (मू० ५३२), चिक्रेथ (मू० ५३०); चिक्रियिषे (तूने मोल लिया) । क्रेता (वोह मोल लेगा) । क्रेष्यति, क्रेष्यते (वोह मोल लेगा) । क्रीणातु, क्रीणीतातुं; क्रीणीताम् (वोह मोल ले) । अक्रीणातु, अक्रीणीत (उसने मोल लिया) । क्रीणीयात् (मू० ६७१), क्रीणीत

(मू० ६७२) (वोह मोल ले) । क्रीयात्, क्रेषीष्ट (ई० वोह मोल ले) । अक्रीषीत् (मू० ५३४), अक्रेष्ट (उसने मोल लिया) । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत (जो वोह मोल ले) ॥

प्रीञ्-तर्पणे, कान्तौ च । २ । उभ० सक० अनिट् ॥

प्रीञ् = प्री (तृप्त करना । इच्छा करना) । प्रीणाति (मू० १५८), प्रीणीते (वोह तृप्त करता है) । पिप्राय, पिप्रिये (उसने तृप्त किया) । अप्रीषीत्, अप्रेष्ट (उसने तृप्त किया) ॥

श्रीञ्-पाके । ३ । उभ० सक० अनिट् ॥

श्री (पकाना) । श्रीणाति, श्रीणीते (वोह पकाता है) । अश्रीषीत्, अश्रेष्ट (उसने पकाया) ॥

मीञ् हिमायाम् । ४ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

मी (मारना) । मीनाति, मीनीते (वोह मारता है) । ममौ (मू० ६९१।५३८।३९), मिम्ये (उसने मारा) । मिम्यतुः (मू० २२२), मिम्याते (उन दोने मारा) । ममिथ (मू० ६९१।५३२।५३९), ममाथ (मू० ६९१।५३०); मिमीषे (तूने मारा) । माता (मू० ६९१) (वोह मारैगा) । मास्यति, मास्यते (वोह मारैगा) । मीयात्, मासीष्ट (वोह मारै) । अमासीत् (मू० ६९१।५४५), अमास्त (मू० ६९१) (उसने मारा) । अमासिष्टाम्, अमासाताम् (उन दोने मारा) । अमास्यत्, अमास्यत (जो वोह मारै) । प्र+मीनाति ॥

७४५ हिनुमीना । ८ । ४ । १५ ॥

उपसर्गस्यात्रिमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः ॥

उपसर्गस्थ निमित्त- (र-ष) से परे हिनु और मीनाके नकारकृ णकार हो । प्रमीणाति, प्रमीणीते (वोह अत्यंत हिंसा करता है) ॥

षिञ्-बन्धने । ५ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

सि (बांधना) । सिनाति, सिनीते (मू० ६७१) (वोह बांधता है) । सिषाय, सिष्ये (मू० २२२ । १७०) (उसने बांधा) ।

सेता (बोह बांधेगा) । असैषीत्, असेष्ट (उसने बांधा) ॥

स्कुञ्-आल्पवने । ६ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

स्कु (पैरना । उद्धार करना) । स्कु+ति ॥

७४६ स्तम्भु-स्तम्भु-स्कम्भु-स्कुम्भु-स्कुञ्जयः शुभ्वा ३।१।८२ ॥

एभ्यो धातुभ्यः श्नुः स्याच्चात् श्रा ॥

स्तम्भ्-स्तुम्भ्-स्कम्भ्-स्कुम्भ्- (रोकना), स्कुञ् (पैरना । तैरना) इन धातुओंसे परे श्रु (मू० ६९९) प्रत्यय हो, एक-वार श्राभी हो । स्कुनोति, स्कुनाति (मू० ७४४); स्कुनुते, स्कुनीते (बोह उद्धार करता है) । चुस्काव, चुस्कुवे (उसने उद्धार किया) । स्कोता (बोह उद्धार करेगा) । अस्कौषीत्, अस्कोष्ट (उसने उद्धार किया) ॥

स्तम्भ् (१) स्तुम्भ् (२) } सौत्राः । रोधने । पर० सक० सेटः ॥
स्कम्भ् (३) स्कुम्भ् (४) }

उक्त 'स्तम्भ्' आदि चार धातु सूत्रलिखित हैं, अर्थात्-पाणिनी-मुनिकृत-धातुपाठमें नहीं है । इनका रोकना अर्थ है ॥ इनकी साधन-कामें जो विशेष हैं सो साधे देते हैं । स्तम्भ्+ना+हि (मू० ४६१) ॥

७४७ हल्ः श्रः शानज्झौ । ३ । १ । ८३ ॥

हल्' पम्य श्रः शानजादेशः हौ परे ॥

हल्-से परेश्रा-कू शानच् (आन) आदेश हो, हि परे रहते । स्तम्भ्+आन+हि (मू० ३७७।४६२) स्तभान (तू रोक) । अस्तम्भ्+च्छि+त् ॥

७४८ जृ-स्तम्भु-मृचु-म्लुचु-ग्रुचु-ग्लुचु-ग्लुञ्चु-स्विभ्यश्च ।

३ । १ । ५८ ॥

च्लेरद् वा स्यात् ॥

जृ (वृद्ध होना), स्तम्भ् (रोकना), मृच् (जाना), म्लुच् (जाना), ग्रुच् (चुराना), ग्लुच् (चुराना), ग्लुञ्च् (जाना),

शिव (जाना) इन धातुओंसे परे च्लि-कू अङ् विकल्प करके हो ।
अस्तभत् । वि-अस्तभ्+अ+त् ॥

७४९ स्तम्भेः । ८ । ३ । ६७ ॥

स्तम्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् ॥

र तथा ष-से परे सूत्रोक्त स्तम्भ- (मू० ७४६) धातुके स-कारकू
ष-कार हो । व्यष्टभत् (मू० ७९) वा अस्तम्भीत् (मू० ४९४)
(उसने रोका) ॥

यञ्-बन्धने । ७ । उभय० सकर्म० अनिट् ॥

यु (बांधना) । युनाति, युनीते (मू० ६७१) (वोह बांध-
ता है) । युयाव, युयुवे (उसने बांधा) । योता (वोह बांधेगा) ।
अयोषीत्, अयोष्ट (उसने बांधा) ॥

कृञ्-शब्दे । ८ । उभय० सक० सेट् ॥

कृ (शब्द करना) । कृनाति, कृनीते (वोह शब्द करता है) ।
क्राविता (वोह शब्द करेगा) । अक्रावीत्, अक्रविष्ट (उसने शब्द
किया) ॥

दृञ्-हिंसायाम् । ९ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

दृ (मारना) । दृणाति, दृणीते (वोह मारता है) ॥

दृञ्-हिंसायाम् । १० । उभय० सकर्म० सेट् ॥

द्रू (मारना) । द्रूणाति, द्रूणीते (वोह मारता है) । अद्रावीत्,
अद्रविष्ट (उसने मारा) ॥

पूञ्-पवने । ११ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

पू (पवित्र करना) । प+ना+ति (मू० ७४४) ॥

७५० प्वादीनां ऋस्वः । ७ । ३ । ८० ॥

पूञ्-लृञ्-स्तृञ्-कृञ्-वृञ्-धूञ्-शृञ्-पृञ्-भृञ्-मृञ्-जृञ्-धृञ्-नृञ्-कृञ्-गृञ्-ज्या-
री-ली-व्ली-प्लीनां चतुर्विंशतिः शिति ऋस्वः ॥

पू (पवित्र करना), लृ (काटना), स्तृ (आच्छादन करना),
कृञ् (हिंसा करना), वृञ् (स्वीकार करना), धूञ् (कांपना),

झृ (मारना), पृ (पालना । पूर्ण करना), वृ (स्वीकार करना), भृ (भय देना), मृ (हिंसा करना), जृ (वृद्ध होना), झृ (वृद्ध होना), धृ (वृद्ध होना), नृ (प्राप्त करना), कृ (हिंसा करना), ध्वृ (टेढा होना), ऋ (जाना), गृ (शब्द करना), ज्या (वृद्ध होना), री (हिंसा करना), ली (मिलाना), व्ली (स्वीकार करना), प्ली (जाना) इन चौबीस धातुओंका चहस्व हो, शित्-प्रत्यय परे रहते । पुनाति, पुनीते (बोह पवित्र करता है) । पविता (बोह पवित्र करेगा) । अपावीत्, अपविष्ट (उसने पवित्र किया) ॥

लृञ्-छेदने । १२ । उभय० सक० सेट् प्वादिः ॥

लृ (काटना) । लुनाति, लुनीते (बोह काटता है) । लुलाव, लुलुवे (उसने काटा) । लूयात्, लविषीष्ट (ई० बोह काटे) ॥

स्तृञ्-आच्छादने । १३ । उभय० सक० सेट् प्वादिः ॥

स्तृ (आच्छादन करना) । स्तृणाति (मू० २३७), स्तृणीते (बोह आच्छादन करता है) तस्तार (मू० ७०२), तस्तरे (मू० ६६७) (उसने आच्छादन किया) । तस्तरतुः, तस्तराते (उन दोने आच्छादन किया) । स्तरीता (मू० ६६८), स्तरिता (बोह आच्छादन करेगा) । स्तृणीयात्, स्तृणीत (मू० ६७२) (बोह आच्छादन करे) । स्तीर्यात् (मू० ७१८।६६५), स्तृ+सी+स्+त ॥

७५१ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । ७ । २ । ४२ ॥

वृङ् वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिङ्वा तङि ॥

वृङ् (सेवा करना) और वृञ् (स्वीकार करना) तथा ऋदन्त धातुओंसे परे लिङ् और सिञ्-कू इट् आगम विकल्प करके हो, आत्मनेपदमें । स्तृ+इ+सी+स्+त । यहां दीर्घ (मू० ६६८) की प्राप्ति होनेपर—॥

७५२ न लिङि । ७ । २ । ३९ ॥

वृत् इटो लिङि न दीर्घः ॥

वृद्ध तथा वृञ् और ऋदन्त-धातुओंसे परे इट्-कू दीर्घ नहो, लिङ् परे रहते । स्तरिषीष्ट, स्तीर्षीष्ट (मू० ५९५।७१८ । ६६५) (ई० वोह आच्छादन करे) । अस्तारीत् (मू० ६६९) ; अस्तरिष्ट (मू० ७५१), अस्तीर्ष्ट (मू० ५९५ । ७१८ । ६६५) (उसने आच्छादन किया) । अस्तारिष्टाम् (मू० ५३४) ; अस्तरिषाताम्, अस्तीर्ष्टाम् (उन दोने आच्छादन किया) ॥

कृञ्-हिंसायाम् । १४ । उभय० सक० सेट् प्वादिः ॥

कृ (मारना) । कृणाति, कृणीते (वोह मारता है) । चकार, चक्रे (मू० ६६७) (उसने मारा) । चकरिथ, चकरिषे (तूने मारा) ॥

वृञ्-वरणे । १५ । उभय० सक० सेट् प्वादिः ॥

वृ (स्वीकार करना) । वृणाति, वृणीते (वोह स्वीकार करता है) । ववार, ववरे (मू० ६६७) (उसने स्वीकार किया) । वरी-ता (मू० ६६८), वरिता (वोह स्वीकार करेगा) । वर्यात् (मू० ५९५ । ६६४ । ६६५) ; वरिषीष्ट (मू० ७५१), वूर्पीष्ट (मू० ५९५ । ६६४ । ६६५) (ई० वोह स्वीकार करे) । अवारीत् ; अवरीष्ट (मू० ७५१ । ६६८), अवरिष्ट (मू० ७५१), अवूर्ष्ट (मू० ५९५ । ६६४ । ६६५) (उसने स्वीकार किया) । अवरीष्टाम्, अवरिष्टाम् (मू० ६६८) ; अवरीषाताम्, अवरिषाताम् (उन दोने स्वीकार किया) ॥

धूञ्-कम्पने । १६ । उभय० सक० सेट् प्वादिः ॥

धू (कंपाना) । धुनाति, धुनीते (वोह कंपाता है) । दुधाव, दुधुवे (उसने कंपाया) । धविता (मू० ५२६), धोता (वोह कंपावेगा) । अधावीत् (मू० ७००) ; अधविष्ट, अधोष्ट (उसने कंपाया) । अधविष्यत्, अधोष्यत् ; अधविष्यत, अधोष्यत (जो वोह कंपावे) ॥

१ “ धूनीति चम्पकवनानि ” अत्र ‘ धूञ् ’ धातु स्वादि । “ धूनाति ” इत्युदाहरण प्रमाद एव, “ चूत धुनाति ” इति दर्शनात् ।

ग्रह-उपादाने । १७ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

ग्रह् (लेना) । गृह्णाति (मू० ६८६), गृहीते (वोह लेता है) ।
जग्राह, जगृहे (उसने लिया) । ग्रह्+इ+ता ॥

७५३ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितम्येदो दीर्घो, नतु लिटि ॥

एकाच ग्रह-धातुमे विहित इट्-कू दीर्घ हो, परन्तु लिट् परे रहते दीर्घ न हो । ग्रहीता (वोह लेगा) । ग्रहीष्यति, ग्रहीष्यते (वोह लेगा) । गृह्णातु, गृह्णीताम् (वोह ले) । गृह्णाण, गृह्णीष्व (मू० ७४७ । ४६२) (तू ले) । गृह्णात् . ग्रहीषीष्ट (मू० ७५३) (ई० वोह ले) । अग्रहीत (म० ५१५), अग्रहीष्ट (उसने लिया) । अग्रहीष्टाम् , अग्रहीषाताम् (उन दोने किया) ॥

कृप् निष्कपे । १८ । पर० मक० सेट् ॥

कृप् (निश्चय करना । बाहर निकालना) । कुष्णाति (मू० २९५) (वोह बाहर निकालता है) । चुक्राप् (उसने बाहर निकाला) । कोपिता (वोह बाहर निकालेगा) । अक्रोपीत् (उसने बाहर निकाला) ॥

अश्-भोजने । १९ । पर० मक० सेट् ॥

अश् (भोजन करना) । अश्नाति (वोह भोजन करता है) । आश (उसने भोजन किया) । अशिता (वोह भोजन करेगा) । अश्नात् (वोह भोजन करे) । अशान (मू० ७४७ । ४६२) (तू भोजन कर) । आशीत् (उसने भोजन किया) ॥

मुष्-स्नेये । २० । पर० द्विकर्म० सेट् ॥

मुष् (चुगना) । मुष्णाति (वोह चुगाता है) । मुमोष (उसने चुगाया) । मोषिता (वोह चुगावेगा) । मुषाण (मू० ७४७ । ४६२ । १५८) (तू चुगा) । अमोषीत् (उसने चुगाया) ॥

ज्ञा-अवबोधने । २१ । पर० सकर्म० अनिट् ॥

ज्ञा (जानना) । जानाति (मू० ६९३) (वोह जानता है) ।

जज्ञौ (मू० ५३८) (उसने जाना) । अज्ञासीत् (उसने जाना) ॥

वृद्ध-सम्भक्तौ । २२ । आत्मने० सकर्म० सेट् ॥

वृ (सेवा करना) । वृणीते (वोह सेवा करता है) । ववृषे (मू० ५२९) (तूने सेवा की) । ववृद्धे (तुमने सेवा की) । वरीता (मू० ६६८), वरिता (वोह सेवा करेगा) । अवरीष्ट (मू० ६६८), अवरीष्ट (मू० ७५१), अवृत (मू० ५९५ । ९९६) (उसने सेवा की) ॥

॥ इति त्रयादयः ॥

अथ चुरादयः ।

चुर स्तेये । १ । उभयप० सकर्म० सेट् ॥

चुर (चुराना) ॥

७५४ सत्यापपाशरूपवीणातृलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् । ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् म्यात्मवार्थे । चूर्णान्तिभ्यः 'प्रातिपदिक'वात्त्वर्थे इत्येव मिदं
तेषामिह ग्रहण प्रपञ्चार्थम् ॥

सत्याप (आपुक्-सहित-सत्य शब्द), पाश (फांसी), रूप (आकार), वीणा (बीन), तृल (रई), श्लोक (पद्यात्मक श्लोक वा यश), सेना (फौज), लोम (रुएं), त्वच् (खाल), वर्म-
न् (कवच), वर्ण (रंग), चूर्ण (चूर्ण) इन शब्दोंसे और चुर-
आदि धातुओंसे परे स्वार्थमें णिच्-प्रत्यय हो । चूर्णान्ति अर्थात्-स-
त्यापादि-शब्दोंसे तौ 'प्रातिपदिकसे धात्वर्थमें हो' यही सिद्ध था
यहां मू० ७५४ उन शब्दोंका ग्रहण पृथक् करनेके लिये है ।
चुराणि (मू० ५१७ । ५०० । १४९) चोरिति (मू० ४३० ।
४३४ । २७) चोरयति (वोह चुराता है) ॥

७५५ णिचश्च । १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपद स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

यदि क्रियाका फल कर्ताको पहुँचता हो तौ णिच्- (मू० ७५४) प्रत्ययान्तसे परे आत्मनेपद प्रत्यय (मू० ५१९) हों । चोरयते (वोह अपने अर्थ चुराता है) । चोरयामास, चोरयाञ्चके (उसने चुराया) । चोरयिता (वोह चुरावेगा) । चोर्यात् (मू० ५८०), चोरयिषीष्ट (ई० वोह चुरावै) । अञ्चचुरत् (मू० ५७८ । ५७९ । ५८१ । ४४२ । ५८४), अञ्चचुरत (उसने चुराया) । अचोर-यिष्यत्, अचोरयिष्यत (जो वोह चुरावै) ॥

कथ-वाक्यप्रवन्धे । २ । उभय० सक० सेंट् ॥

कथ् (म० ५२०) (कहना) । कथ्+इ+अ+ति । यहाँ वृद्धि (मू० ५०४) की प्राप्ति होनेपर-॥

७५६ अचः पगमिन्पर्वविधा । १ । १ । ५७ ॥

पगमिन्तोऽजादेश स्थानिवन्वादिभूतादच प्रवृत्तिन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवन्वालोपधावृद्धि ॥

जो अच्-के स्थानमें आदेश पगवर्णका निमित्त मानके हुआ हो तौ वोह आदेश जिस अच्-के स्थानमें हुआ हो उसीके समान माना जाय, यदि कोई सत्र उस अच्-में पहले वर्णमें लगनेवाला हो तौ इस प्रकार लोपको स्थानिवत् माननेसे उपधाको वृद्धि नहीं हुई । कयोकि-अलोप असिद्ध माननेसे थ्-की उपधा-संज्ञा होती है न कि-ककारकी । कथयति, कथयते (वोह कहता है) । कथयाञ्चकार, कथयाञ्चके (उसने कहा) । कथयेत्, कथयेत (वोह कहै) । कथ्यात्, कथयिषीष्ट (ई० वोह कहै) ॥ अग्लोपिन्वादीर्वसन्वद्भावौ न ॥ मू० ५०० से अकारका लोप होनेके कारण दीर्घ (मू० ५८४) और सन्वद्भाव मानकर कार्य (मू० ५८२) भी नहीं होते, कारण-कथ-धातु अग्लोपी है । अचकथत्, अचकथत (उसने कहा) ॥

गण-सग्न्याने । ३ । उभय० सकर्म० सेंट् ॥

गण् (गिनना) । गणयति, गणयते (वोह गिनता है) । गण-

यामास, गणयाश्चके (उसने गिना) । गणयिता (वोह गिनेगा) ।
गण्यात्, गणयिषीष्ट (ई० वोह गिनै) । अजगण्+इ+अ+त
(मू० ५७८) ॥

७५७ ई च गणः । ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेग्भ्यासम्य इत् स्याच्चादङ्परे णौ ॥

गण-धातुके अभ्यासकू ई हो चकारसे अ-भी, जिसके परे चङ् हो
ऐसी णि परे रहते । अजीगणत्, अजगणत्; अजीगणत् अजगणत्
(उसने गिना) । अगणयिष्यत्, अगणयिष्यत् (जो वोह गिनै) ॥

॥ इति चुरादयः ॥

इति श्रीवरदराजप्रेक्षावतप्रणीतलघुसिद्धान्तकौमुद्याः श्रीमन्निखिल-
विद्यापारंगमज्योतिर्विच्छ्रीचन्द्रमणिसूरिसूनुश्रीमन्नारायणामलचरणक-
मलरसानुभवशालिश्रीज्वालानाथभट्टक्रेविदतनयेन मुरादावादनवासि-
ना उदीच्य-व्रजरत्नभट्टाचार्येण प्रणीतभाषानुवादे तिङन्ते दश-
गणविभागः समाप्तः ।

अथ ण्यन्तप्रक्रिया ।

७५८ स्वतन्त्रः कर्ता । १ । ४ । ५४ ॥

क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥

किसी क्रियामें जिस अर्थकी स्वतन्त्रतासे विवक्षा हो (कि-जैसे-
यहां क्रिया करनेवाला है) उसकी कर्ता संज्ञा हो ॥

७५९ तत्प्रयोजको हेतुश्च । १ । ४ । ५५ ॥

कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् ॥

कर्त्ताके प्रेरणा करनेवालेकी हेतु-संज्ञा और कर्तृ-संज्ञा हो ॥

७६० हेतुमति च । ३ । १ । २६ ॥

१ रसोद्भवा पकाता है । आग पकाती है । ईधन पकाता है । यहां वक्ताकी इच्छा-
नुसार तीनों कर्ता हो सकते हैं ।

प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ च वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्त प्रेरयति-
भावयति ॥

जब प्रेरणा करनेवालेका व्यापार प्रेषणादि-(प्रेरणा, अध्येषणा, विज्ञापना) मेंसे किसी प्रकारकी प्रेरणा प्रकट करनी हो तो धातुसे परे णिच् (इ) प्रत्यय हो । भू+इ (म० २०३ । ५१७) भौ+इ+अ+ति (म० ४३३ । ४३४ । २७) भावयति (म० २७) (बोह होनेवालेको प्रेरणा करता है) । भावयाम्बभूव (म० ५१९) (उ-सने होनेवालेको प्रेरणा की) । भावयिता (बोह होनेवालेको प्रेरणा करेगा) । भावयिष्यति (बोह होनेवालेको प्रेरणा करेगा) । भाव-यतु (बोह होनेवालेको प्रेरणा करे) । अभावयतु (उसने होनेवाले-को प्रेरणा की) । भावयेतु (बोह होनेवालेको प्रेरणा करे) । भाव-यातु (ई० बोह होनेवालेको प्रेरणा करे) । अ-भू+इ+अ+तु (म० ७६० । ५७८ । ४७२ । ५८१ । ५७२ । ४८५) अ-भू+इ+अ+त (म० ५८२) ॥

७६१ ओः पुण्यज्यपरे । ७ । ४ । ८० ॥

सति परे यदङ्ग तदवयवाभ्यासोऽङ्गस्य इत्यात्मवर्गयणजकारेणवर्णेण परतः ॥

जिस अंगसे परे सन् हो उस (अंग) के अवयव अभ्यासके उ-कारकू इकार हो, जिससे परे अवर्ण हो ऐसे पवर्ग तथा यण् वा ज-कार परे रहते । अवि-भू+इ+अ+तु (म० ५८४ । ४३४ । २७ । २०३ । २७) अवीभवत् (म० ६७२) (उसने होनेवालेको प्रेरणा की) । अभावयिष्यत् (जो बोह प्रेरणा करे) ॥

ष्ठा-गतिनिवृत्तौ ॥

ष्ठा=स्था (म० २८३) (स्थित होना) । स्था+इ+अ+ति ॥

१ नीचको प्रेरणा करना प्रेरणा कहाती है । गुरुआदि शिष्ट पुरुषको सत्कारपूर्वक प्रेरण करना अध्येषणा कहाती है । स्वामीको प्रार्थनासे प्रेरण करनेको विज्ञापना कहते हैं । २ म० ७५५ में आत्मनेपदभी हो जाता है । ३ “ निमित्तापाये निमित्तकस्याप्य-पायः ” अर्थात्-जब निमित्तका नाश हो जाता है तब निमित्तककाभी नाश हो जाता है । जैसे-बकायका नाश होनेसे तन्निमित्त ठकारकाभी नाश हो गया ।

७६२ अर्त्तिर्हात्त्रिरीकूर्यक्ष्माय्यातां पुङ् णौ । ७ । ३ । ३६ ॥

ऋ (जाना), ऋही (लज्जित होना), व्ली (स्वीकार करना), री (मारना), कूर्यी (शब्द करना), क्ष्मायी (कांपना) और आकारान्त-धातुओंसे परे पुक् (प्) आगम हो, णि परे रहते ।
स्था+प्+इ+अ+ति (मू० ४३४ । २७) स्थापयति (बोह स्थित करवाता है) । अस्था+प्+इ+अ+त् (मू० ५७८) ॥

७६३ तिष्ठतेरित् । ७ । ४ । ५ ॥

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ ॥

स्था-धातुकी उपधाके स्थानमें इ हो, चङ्-परक णि परे रहते ।
अस्थिप्+इ+अ+त् (मू० ५८१ । ७०२ । ४४५ । ५८०) अति-
स्थिप्+अ+त् (मू० १७० । ७१) अतिष्ठिपत् (उसने स्थित करवाया) ॥

घट-चेष्टायाम् ॥

घट् (चेष्टा करना) । घट्+इ+अ+ति (मू० ५०४) ॥

७६४ मितां ह्रस्वः । ६ । ४ । ९२ ॥

घटादीनां जपादीनां च 'ह्रस्वः' स्यात् ॥

घट-आदि तथा जप्-आदि मित-धातुओंको 'ह्रस्व' हो । घटयति (मू० ४३४ । २७) (बोह चेष्टा करना है) । अजीघटत् (उसने चेष्टा कराई) ॥

ज्ञप् जाने ज्ञापने च ॥

ज्ञप् (जानना वा जनाना) । ज्ञपयति (बोह जानता है) ।
अजिज्ञपत् (मू० ५८२ । ५८३) (उसने जाना) ॥

॥ इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ।

पठ-प्यक्तायां वाचि ॥

पठ् (पठना) ॥

७६५ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम्वा । ३ । १ । ७ ॥

इषिकर्मण इषिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् ॥

जिस क्रियाका कर्त्ता और इच्छा करनेवाला दोनों एकही हों और यदि वोह धातु इच्छारूप क्रियाका कर्म हो तो उस धातुसे परे इच्छा-अर्थमें सन्-प्रत्यय विकल्प करके हो । पठ्+स+अ+ति ॥

७६६ मन्यङोः । ६ । १ । ९ ॥

सन्नतस्य यङन्तस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य ॥

सन्- (म० ७६५) प्रत्ययान्त और यङ्- (म० ७७१) प्रत्ययान्त धातुके प्रथम एकाच्-भागकू द्वित्व हो, और यदि प्रथम एकाच्-भागके आदिमें अच् हो तो दूसरे एकाच्-भागकू द्वित्व हो । पठ् पठ्+स+अ+ति (म० ४४२ । ५.८३ । ४४७ । १७०) पिपठिषति (पठितुमिच्छति) (वोह पठनेकी इच्छा करता है) ॥

कर्मण किम् ? गमनेनेच्छति ॥

म० ७६५ में ' यदि वोह धातु इच्छारूप क्रियाका कर्म हो ' ऐसा कहनेसे-गमनेनेच्छति (गमनसे कुछ करनेकी इच्छा करता है) । यहां सन् नहीं हुआ, क्योंकि-उक्त वाक्यमें गमनरूप क्रिया इच्छारूप क्रियाका कर्म नहीं है-किन्तु करण है ॥

समानकर्तृकात्किम् ? शिष्याः पठन्तु-इतीच्छति गुरुः ॥

और म० ७६५ में ' जिस क्रियाका कर्त्ता और इच्छा करनेवाला एकही हो ' यह कहनेसे-शिष्याः पठन्तु-इतीच्छति गुरुः (शिष्य पढ़ें-गुरु यह इच्छा करता है) । यहां सन्-प्रत्यय नहीं हुआ, कारण-उक्तोदाहरणमें पठनरूप क्रियाके कर्त्ता शिष्य और इच्छारूप क्रियाके कर्त्ता गुरु यह दोनों पृथक् २ कर्त्ता हैं ॥

वाग्रहणाद्वाक्यमपि ॥

सन्-प्रत्यय विकल्प करके हो, यह कहनेसे ज्ञात होता है कि-सन्-के अभाव-पक्षमें वाक्यकाभी ग्रहण होता है । जैसे-'पिपठिषति' के

स्थानमें—‘पठितुमिच्छति’ इत्यादि वाक्यान्तरोंका प्रयोगभी होता है ॥
 अद्+स+ति (मू० ६०९ । ७६६।४४२।५०३।५८३) जिघत्सु+स
 +अ+ति (मू० ४५०) ॥

७६७ सः स्यार्धधातुके । ७ । ४ । ४९ ॥

सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके ॥

सकारकू तकार हो, सकारादि-आर्धधातुक परे रहते । जिघत्स-
 ति (मू० ३०२ । ५२५) (अत्तुमिच्छति-वा) (वोह खानेकी
 इच्छा करता है) ॥ कृ+स+अ+ति (मू० ७६६ । ५२३ । ५८३)
 चिकृ+स+अ+ति ॥

७६८ अज्ज्ञनगमां सनि । ६ । ४ । १६ ॥

अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घो झलादौ सनि ॥

अजन्त-धातुओंकू तथा हन् (मारना) और अच्-रूप (इ-इक्
 आदिके स्थानमें हुए) गम्-आदेशकूभी दीर्घ हो, झलादि सन्-प्रत्य-
 य परे रहते । चिकृ+स+अ+ति ॥

७६९ इको झल । १ । २ । ९ ॥

इगन्ताज्झलादिः मन् कित् स्यात् ॥

जिसके अन्तमें इक् हो उस धातुसे परे झलादि सन्-प्रत्यय कित्
 माना जाय । चिकीर्षति (मू० ७१८।६६५) (कर्त्तुमिच्छति)
 (वोह करनेकी इच्छा करता है) ॥ भृ+स+अ+ति = बुभृ+स+अ+ति ।
 यहां इट्- (मू० ४४७) की प्राप्ति हुई, परन्तु—॥

७७० सनि ग्रहगुहोश्च । ७ । २ । १२ ॥

ग्रहेगुहेरुगन्ताच्च सन इण् न स्यात् ॥

ग्रह (लेना), गुह (ढांपना) इन धातुओंसे और उक्-प्रत्याहारा-
 न्त धातुओंसे परे सन्-कू इट् न हो । भूषति (भवितुमिच्छति)
 (वोह होनेकी इच्छा करता है) ॥

॥ इति सन्नन्ताः ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया ।

७७१ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ३।१।२२॥

पौनःपुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोरेकाचो हलादेर्यङ् स्यात् ॥

जब क्रियाका वारंवार करना हो अथवा उस क्रियाकी अत्यन्तता प्रकट करनी हो तौ हलादि एकाच्-धातुसे परे यङ् (य) हो ।
भू+य (मू० ७६६।४४५) बुभू+य (मू० ५१७।४२४) बुभू+य
+अ+ते (मू० ५५८)— ॥

७७२ गुणो यङ्लुकोः । ७ । ४ । ८२ ॥

अभ्यासस्य गुणो यङि यङ्लुकि च परतः ॥

अभ्यास-(मू० ४४१) कू गुण हो, यङ् परे रहे तौ अथवा यङ्का लुक् (मू० ७७८) परे हो तौ । बोभूयते (मू० ३०२)
(पुनः पुनः अतिशयेन वा भवति) (वोह वारंवार अथवा अत्यन्त करके होता है) । बोभूयाञ्चके (वोह वारंवार हुआ) । अबोभूयिष्ठ
(वोह वार २ हुआ) ॥ 'व्रज्'धातुसे क्रियासमभिहारमें यङ् (मू० ७७१) प्राप्त था, परन्तु—॥

७७३ नित्यं कौटिल्ये गतौ । ३ । १ । २३ ॥

गत्यर्थात् कौटिल्य एव यङ् स्यात्, नतु क्रियासमभिहारे ॥

गति-अर्थवाले धातुओंसे परे कुटिलता-अर्थमेंही यङ् प्रत्यय हो, न कि-क्रियासमभिहार अर्थात्-क्रियाके वारंवार करने वा अतिशयार्थमें । व्रज्+य+अ+ते (मू० ७६६) वव्रज्य+अ+ते (मू० ३०२) ॥

७७४ दीर्घोऽकितः । ७ । ४ । ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो यङ्यङ्लुकोः ॥

जिसकी कित्-संज्ञा न हो तिस अभ्यासकू दीर्घ हो, यङ् वा यङ्लुक् परे रहते । वव्रज्यते (कुटिलं व्रजति) (वोह कुटिल जाना है) । वव्रज्य+आम्+चकृ+ए (मू० ५१९ । ५२२ । ५६३) ॥

७७५ यस्य हलः । ६ । ४ । ४९ ॥

हलः परस्य य-शब्दस्य लोप आर्धधातुके ॥

हल्-से परे य-कारका लोप हो, आर्धधातुक प्रत्यय परे रहते ।
मू० ८९ के अनुसार य-का लोप होता है । और मू० ५२० से य-
कारके 'अ' का लोप होता है । वाव्रजाञ्चके (वोह कुटिल गया) ।
वाव्रजिता (वोह कुटिल जायगा) ॥ वृवृत्+य+ते । इस अवस्थामें—॥

७७६ रीगृदुपधस्य च । ७ । ४ । ९० ॥

ऋदुपधस्य धातोरभ्यासस्य रीगागमो यङ्यङ्लुकोः ॥

जिस धातुकी उपधामें ऋकार हो तिसके अभ्यासकू रीक् (री)
आगम हो, यङ् वा यङ्-लुक् परे रहते । वरू+री+वृत्त्य+ते (मू०
४३४ । १३१) वरीवृत्त्यते (वोह वारंवार होता है) । वरीवृत्ता-
ञ्चके (वोह वार २ हुआ) । वरीवृत्तिता (वोह वार २ होगा) ॥
नृनृत्+य+अ+ते । यहां नकारकू ण (म० १५८) प्राप्त हुआ
था, परन्तु—॥

७७७ क्षुभ्नादिषु च । ८ । ४ । ३९ ॥

णत्व न ॥

क्षुभ्नादि-पठितधातुओंकू णकार न हो । नरीनृत्यते (मू० ७७६)
(वोह वार २ नाचता है) ॥ गृगृह्+य+अ+ते (मू० ७७६) जरी-
गृह्यते (वोह वारंवार लेता है) ॥

॥ इति यङन्तप्रक्रिया ॥

अथ यङ्लुगन्तप्रक्रिया ।

७७८ यङोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङोऽचि प्रत्यये लुक् स्याच्चकारान्त विनापि क्वचित् । अनैमित्तिकोऽ-
यम् अन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वमभ्यास-

१ 'यस्येति सघातग्रहणम्' ।

कार्य्यञ्च । धातुत्वाल्लडादयः । शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम् । चर्करीत चेत्य-
दादौ पाठाच्छपो लुक् ॥

अच्-(मू० ८५१) प्रत्यय परे रहते यङ्-(मू० ७७१) का
लुक् हो, सूत्र-लिखित चकारसे ज्ञात होता है कि-कभी अच्-प्रत्य-
यके परे न रहतेभी यङ्-का लुक् हो जाता है । यह अच्-प्रत्ययके
विना यङ्-का लुक् होना अनैमित्तिक (निमित्तरहित) है, कारण
कि-उसके लिये किसी निमित्तकी अपेक्षा नहीं है, और इसको
किसी आश्रयणका आश्रय न होनेके कारण यह अन्तरङ्ग है, इसीसे
पहले हो जाता है । तदनन्तर यङ्-का लुक् हो जानेपरभी मू०
२१० के अनुसार यङन्त मानकर मू० ७६६ के अनुसार द्वित्व
और यथासम्भव अभ्यासके कार्य्य होते हैं । फिर मू० ५१७ के
अनुसार धातुत्व होनेसे लट्-आदि धातुकार्य्य किये जाते हैं । और
मूल ४२६ के अनुसार परस्मैपद प्रत्यय होते हैं । मू० ६५० के
अनुसार यङ्-लुगन्तकू अदादि मान मू० ६०३ के अनुसार शप्-का
लुक् होता है ॥ बुभू+ति । इस अवस्थामें—॥

७७९ यङो वा । ७ । ३ । ९४ ॥

यङ्लुगन्तात्परस्य हलादेः पिनः सार्वधातुकस्येद्धा स्यात् । भूसुवोरिति
गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषाया न, “ बोभूतु तेतिक्ते ” इति छन्दसि
निपातनात् ॥

जिस धातुसे परे यङ्-का लुक् हुआ हो तिमसे परे हलादि-पित्
सार्वधातुककू इट् (इ) आगम विकल्प करके हो । भाषा अर्थात्-
वेदभिन्न अन्य शास्त्रोंमें यङ्-लुक् होनेपर गुणका निषेध करनेवाला
(मू० ४८६) सूत्र नहीं लगता, क्योंकि-‘ बोभूतु ’ इस वैदिक
प्रयोगमें गुण न हो, इसलिये “ बोभूतु तेतिक्ते ” इस सूत्रद्वारा
वेदमें ‘ बोभूतु ’ यह निपातन किया है । यदि यहांभी गुणनिषेध
(मू० ४८६) लगता तौ उसीसे गुणका निषेध सिद्ध थी निपात
करनेकी क्या आवश्यकता थी, इससे विदित होता है कि-वेदमें यङ्-

लुगन्त प्रयोगमें गुण नहीं होता; अर्थात्-शास्त्रमें गुण हो जाता है ।
 बुभू+ई+ति = बोभो+ई+ति (मू० २७) बोभवीति, बोभोति (वोह
 वार २ होता है) । बोभूतः (वे दो वार २ होते हैं) । बोभुवति
 (मू० ६५९ । २२१) (वे वार २ होते हैं) । बोभवीषि, बोभोषि
 (तू वार २ होता है) । बोभवीमि, बोभोमि (मैं वार २ होता हूं) ।
 बोभवाञ्चकार, बोभवामास (वोह वार २ हुआ) । बोभविता (वोह
 वार २ होगा) । बोभविष्यति (वोह वार २ होगा) । बोभवीतु,
 बोभोतु, बोभूतात् (मू० ४५८) (वोह वार २ हो) । बोभूताम्
 (वे दो वार २ हों) । बोभुवतुः (वे वार २ हों) । बोभूहि (मू०
 ४६१) (तू वार २ हो) । बोभवानि (मू० ४६४) (मैं वार २
 होऊं) । अबोभवीत्, अबोभोत् (वोह वार २ हुआ) । अबोभू-
 ताम् (वे दो वार २ हुए) । अबोभवुः (वे वार २ हुए) । बोभू-
 यात् (वोह वार २ हो) । बोभूयाताम् (वे दो वार २ हों) ।
 बोभूयुः (वे वार २ हों) । बोभूयात् (ई० वोह वार २ हो) ।
 बोभूयास्ताम् (ई० वे दो वार २ हों) । बोभूयासुः (ई० वे वार २
 हों) । अबोभू+म्+त (मू० ४८४) ॥

गानिस्थेति सिचो लृक् । यङो वेतीट्पक्षे गुण बाधित्वा नित्यत्वादृक् ॥

उक्त अवस्थामें सिच्-का लृक् (मू० ४८५) हो गया । और
 जिस पक्षमें मू० ७७९ से इट्-का आगम होता है, उस पक्षमें गुण-
 (मू० ४३४) कू बाधकर नित्य होनेके कारण वृक् (मू० ४३९)
 आगम होता है, क्योंकि-वृक् नित्य और गुणसे विशेष बलवान् है ।
 अबोभू+व्+ई+त् = अबोभवीत्, अबोभोत् (वोह वारंवार हुआ) ।
 अबोभूताम् (वे दो वारंवार हुए) । अबोभवुः (वे वारंवार हुए) ।
 अबोभविष्यत् (जो वोह वारंवार हो) ॥

॥ इति यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥

१ उस विधिक नित्य कहते हैं जो अपने विरोधी सूत्रके लग जानेपरभी उसी उदा-
 हरणमें लग सकती हो ।

अथ नामधातवः ।

७८० सुप् आत्मनः क्यच् । ३ । १ । ८ ॥

इषिकर्मण एपितुः सम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे क्यच् प्रत्ययो वा स्यात् ॥

जिस सुबन्तका इच्छा करनेवालेके साथ आत्मसम्बन्ध हो और वोह सम्बन्धी इष-धातुका कर्म हो तिस सुबन्तसे परे इच्छा-अर्थमें विकल्प करके क्यच् (मू० १५६ । ३) (य) प्रत्यय हो ॥ जब कोई मनुष्य पुत्रकी इच्छा करता है तब पुत्रवाची शब्द इष्-(इच्छा करना) धातुका कर्म होता है, क्योंकि-पुत्रवाचक शब्द तिसका विषय हो रहा है, और इच्छा करनेवालेका आत्मसंबंधभी है, कारण उस पुरुषको अपने लिये पुत्रकी इच्छा है, दूसरेके लिये नहीं ॥ पुत्र+अम्+य+अ+ति । इस अवस्थामे-॥

७८१ सुपो धातुप्रातिपदिकयोः । २ । ४ । ७१ ॥

एतयोरेवयवस्य सुपो लृक् ॥

धातु अथवा प्रातिपदिक-(मू० १३६ । १३७) का अवयव जो सुप् (मू० १३८) तिसका लृक् हो । पुत्र+य+अ+ति (मू० ३०२) ॥

७८२ क्यचि च । ७ । ४ । ३३ ॥

अवर्णस्य ई. ॥

क्यच्-(मू० ७८०) प्रत्यय परे रहते अवर्णकृ ई हो । पुत्रीयति (आत्मनः पुत्रमिच्छति) (वोह अपने लिये पुत्रकी इच्छा करता है) । राजन+अम्+य+अ+ति (मू० ७८१ । ३०२ । ७८२) राजीन+यति ॥

७८३ नः क्ये । १ । ४ । १५ ॥

क्यचि क्यडि च नान्तमेव पद, नान्यत् ॥

क्यच् (मू० ७८०) अथवा क्यङ् (मू० ७८९) परे रहते

१ यह अम् द्वितीयाका चिन्ह है ।

नकारान्तकीही पद-संज्ञा हो, नकारान्तसे भिन्नकी नहीं । पदसंज्ञा होकर नकारका लोप (मू० २०१) हो गया । राजीयति (आत्मनः राजानमिच्छति) (वोह अपने लिये राजाकी इच्छा करता है) ॥
नान्तमेवेति किम् ? वाच्यति ॥

नान्तकीही पद-संज्ञा हो यह कहनेसे-वाच्यति (वोह वाणीकी इच्छा करता है) । यह पद-संज्ञा न हुई । क्योंकि-वाच्-शब्द नकारांत नहीं किन्तु चकारान्त है, पद-संज्ञा न होनेसे ' च ' कू ' क ' (मू० ३३५) न हुआ ॥ गिर्+अम्+यति (मू० ७८१ । ६६५) गीर्यति (आत्मनः गिरमिच्छति) (वोह अपने लिये वाणीकी इच्छा करता है) । पूर्यति (आत्मनः पुरमिच्छति) (वोह अपने लिये नगरीकी इच्छा करता है) । दिव्यति (आत्मनः दिवमिच्छति) (वोह अपने अर्थ स्वर्गकी इच्छा करता है) । यहां दीर्घ नहीं होता, क्योंकि-मू० ६६५ धातुहीमें लगता है, और यहां दिव्-शब्द स्वर्गवाची है ॥ समिध्यति (आत्मनः समिधमिच्छति) (वोह अपने लिये ईधनकी इच्छा करता है) । समिध्+य+इ+ता (मू० ४४७) ॥

७८४ क्यस्य विभाषा । ६ । ४ । ५० ॥

हलः परयोः क्यच्क्यडोलोपो वार्धधातुके । आदेः परम्य । अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न ॥

हल्-से परे जो क्यच् और क्यड् तिनका विकल्प करके लोप हो, आर्धधातुक प्रत्यय परे रहते । मू० ८९ के अनुसार केवल ' यू ' का लोप होता है । मू० ५२० से ' अ ' का लोप होता है । उस अकारके लोपकू स्थानिवत् माननेसे गुण (मू० ५००) नहीं होता । समिधिता, समिध्यिता (वो ईधनकी इच्छा करेगा) ॥

७८५ काम्यच्च । ३ । १ । ९ ॥

उक्तविषये काम्यच् स्यात् ॥

उक्त विषय-(मू० ७८०) हीमें काम्यच् (काम्य) प्रत्ययभी हो ।
पुत्रकाम्यति (वोह पुत्रकी इच्छा करता है) । पुत्रकाम्यता (वोह
पुत्रकी इच्छा करैगा) ॥

७८६ उपमानादाचारे । ३ । १ । १० ॥

उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे क्यच् ॥

उपमानवाचक कर्म-संज्ञक सुबन्तसे परे आचरणार्थमें क्यच् (य)
प्रत्यय हो । पुत्रीयति-छात्रम् (मू० ७८२) (पुत्रमिवाचरति)
(वोह छात्रको पुत्रकी समान आचरण करता है) । विष्णयति-
द्विजम् (विष्णुमिवाचरति) (वोह ब्राह्मणकू विष्णुकी समान
मानता है) ॥

७८७ (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा वक्तव्यः) ॥

सम्पूर्ण प्रातिपदिकोंसे परे मू० ७८६ के विषयमें क्तिप्-प्रत्यय
विकल्प करके हो ऐसा कहना चाहिये । क्तिप्-का लोप (मू०
११६ । ३३१) हो जाता है । कृष्ण+क्तिप्+अ+ति (मू० ३०२)
कृष्णति (कृष्ण इवाचरति) (वोह कृष्णकी सदृश आचरण करता
है) । स्वति (स्व इवाचरति) (वोह अपनी सदृश आचरण
करता है) । सस्वौ (मू० ५३८) (उसने अपनी समान
आचरण किया) ॥ इदम्+क्तिप्+अ+ति ॥

७८८ अनुनामिकम्य क्तिङ्लः क्तिङ् । ६ । ४ । १५ ॥

अनुनामिकान्तस्योपधाया दीर्घः कौ श्लोदौ च क्तिङ्ति ॥

अनुनासिकान्तकी उपधाको दीर्घ हो, क्तिप् अथवा श्लोदि क्तिङ्
वा ङित् प्रत्यय परे रहते । इदामति (इदमिवाचरति) (वोह
इसकी सदृश आचरण करता है) । राजानति (राजेवाचरति)
(वोह राजाकी सदृश आचरण करता है) । पथीनति (पन्था इवा-
चरति) (वोह मार्गसरीखा आचरण करता है) ॥

७८९ कष्टाय क्रमण । ३ । १ । १४ ॥

चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् ॥

चतुर्थ्यन्त कष्ट-(कष्टाय) शब्दसे परे उत्साह अर्थमें क्यङ् (य) प्रत्यय हो । कष्टाय+य+ते (मू० ७८१) कष्टायते (पापं कर्तुमुत्सहत इत्यर्थः) (बोह पाप करनेके अर्थ उत्साह करता है) ॥

७९० शब्दवैरकलहाभकण्वमेघेभ्यः करणे । ३।१।१७ ॥

एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् ॥

शब्द (शब्द), वैर (विरोध), कलह (लड़ाई, टंटा), अभ्र (बादल), कण्व (पाप), मेघ (बादल) जब यह शब्द कर्म हों तब इनसे करने-अर्थमें क्यङ् प्रत्यय हो । शब्द+अम+य+अ+ते (मू० ७८१ । ५३३ । ३०२) शब्दायते (शब्दं करोति) (बोह शब्द करता है) ।

७९१ (प्रातिपदिकाद्धात्वर्थं बहुलमिष्टवच्च) ॥

प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिच् स्यात्, इष्टे यथा-प्रातिपदिकस्य पुवद्भाव-रभाव-दिलोप-विन्मत्तुवलोप-यणादिलोप-प्रस्थ स्फाद्यादेश-भसज्ञास्तद्वणावपि स्युः ॥

प्रातिपदिक-से परे धातुके अर्थमें णिच् प्रत्यय हो, और जैसे इ-ष्टन्-(मू० १३२९) प्रत्यय परे रहते स्त्रीलिंगका पुंलिङ्ग होता है, ऋकारकू र-आदेश होता है, टि-(मू० ४९) का लोप होता है, तथा विन्-(मू० १३०३) प्रत्यय और मत्तुप्-(मू० १२९०) प्रत्ययका लोप होता है, यण्-आदिका लोप होता है, तथा प्रियशब्द-कू प्र-आदेश स्थिर-शब्दकू स्य आदेश और स्फिर-शब्दकू स्फ आदेश होते हैं, भ-(मू० १८६) संज्ञा होती है, वैसेही यह कार्य णि परे रहतेभी हो ॥ यह (मू० ७९१) णिच्-विधान करनेमें सामान्य विधि है, विशेषविधि नीचे (मू० ७९२) लिखते हैं-॥

७९२ (तत्करोति तदाचष्टे) इति णिच् ॥

बोह अमुक कार्य करता है, अथवा बोह अमुक वार्त्ताको कहता है, इन अर्थोंमें णिच् प्रत्यय हो; अर्थात् मू० ७९१ से जो णिच्-प्रत्यय धात्वर्थमें प्रातिपदिकोंसे प्राप्त है वोह केवल करना और क-

हना इन्ही दो अर्थोंमें हो, अन्य धात्वर्थमें न हो । घट+इ+अ+ति ।
यहां भ-संज्ञक अकारका लोप (मू० ७९१) हो गया । घटि+अ+
ति (मू० ४३४ । २७) घटयति (घटं करोति-आचष्टे वा) (वोह
घटकू बनाता है, वा घटकू कहता है) ॥

॥ इति नामधातवः ॥

अथ कण्डादयः ।

कण्ट्-गात्रविधरणे । १ । उभय० सकर्म० सेट् ॥

कण्ड (खुजाना) ॥

७९.३ कण्डादिभ्यो यक् । ३ । १ । २७ ॥

एभ्यो धातुभ्यो नित्य यक् स्यात्कार्यं ॥

कण्ड-आदि धातुओंसे परे स्वार्थमें नित्य यक् (य) प्रत्यय हो ।
कण्डय+अ+ति (मू० ३०२) कण्डयति, कण्डयते (वो खुजाता है)
इत्यादि ॥

॥ इति कण्डादिगणः समाप्तः ॥

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया ।

७९.४ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे । १ । ३ । १४ ॥

क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपद स्यात् ॥

जब क्रियाका विनिमय (अदला-बदला) प्रकाश करना हो तब
कर्त्ता-अर्थमें आत्मनेपद हो । वि-अति+लुना+ते (मू० ७४४ । ६७१)
व्यतिलुनीते (अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः) (वोह दूसरेके
योग्य काटना कर्म करता है) ॥

७९.५ न गतिहिंसार्थेभ्यः । १ । ३ । १५ ॥

गति (जाना) और हिंसाअर्थवाची धातुओंसे आत्मनेपद प्रत्यय

(मू० ७९४) न हो । व्यतिगच्छति (वे परस्पर विरुद्ध जाते हैं) ।
व्यतिगन्ति (वे परस्पर मारते हैं) ॥

७९६ नेर्विशः । १ । ३ । १७ ॥

नि-पूर्वक विश-धातुसे परे आत्मनेपद-संज्ञक प्रत्यय हों । निविश-
ते (वोह अन्तरमें प्रवेश करता है) ॥

७९७ परिव्यवेभ्यः क्रियः । १ । ३ । १८ ॥

परि, वि और अव उपसर्गोंसे परे जो क्री-धातु तिससे आत्मने-
पद-संज्ञक प्रत्यय हों । परिक्रीणीते (वोह मोल लेता है) । वि-
णीक्रीते (वोह बेचता है) । अवक्रीणीते (वोह मोल लेता है) ॥

७९८ विपगन्त्यां जेः । १ । ३ । १९ ॥

वि और परा उपसर्गोंसे परे जो जि-धातु तिससे आत्मनेपद
प्रत्यय हों । विजयते (वोह जीतता है) । पराजयते (वोह हारता है) ॥

७९९ समवप्रविभ्यः स्थः । १ । ३ । २२ ॥

सम्, अव, प्र और वि यह उपसर्ग जिसके पहले हों ऐसे ष्टा-
(रथा) धातुसे आत्मनेपद प्रत्यय हों । संतिष्ठते (वोह भली प्रकार
स्थित होता है) । अवातिष्ठते (वोह स्थित होता है) । प्रतिष्ठते
(वोह अच्छी रीतिसे स्थित होता है) । वितिष्ठते (वोह विशेष-
करके स्थित होता है) ॥

८०० अपह्वंवे ज्ञः । १ । ३ । ४४ ॥

ज्ञा-धातुसे परे छिपाने-अर्थमें आत्मनेपद-संज्ञक प्रत्यय हों ।
शतमपजानीते (अपलपतीत्यर्थः) (वोह सौ रुपये छिपाता है—
अर्थात्—१०० रुपयेकू नाटता है) ॥

१ इन दोनों उदाहरणोंमें कर्मव्यतिहार है, क्योंकि—जब वे उनको घर जाते हैं तब वे
उनको घर जाते हैं । और जब वे उनको मारते हैं तब वे उनको मारते हैं । ऐसे अ. १
बदलेकी भी महाभाष्यकारने कर्मव्यतिहार माना है । अणके गोश्व कामको और का
इसकीही क्रियाविनिमय (कर्मव्यतिहार) नहीं करते हैं । चाहे जैसा क्रियानवधी अद्वय-
बदल हो वोह सब कर्मव्यतिहार कहाता है ।

८०१ अकर्मकाच्च । १ । ३ । ४५ ॥

यदि ज्ञा-धातु अकर्मक हो तौ उससे परे आत्मनेपद-संज्ञक प्रत्यय हो । सर्पिषो जानीते (सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः) (वोह घृतउपायसे प्रवृत्त होता है) ॥

८०२ उदश्वरः सकर्मकात् । १ । ३ । ५३ ॥

जिसके प्रथम उत् उपसर्ग हो ऐसे सकर्मक चर्-धातुसे आत्मनेपद-संज्ञक प्रत्यय हों । धर्ममुच्चरते (उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः) (वोह धर्मका उल्लंघन कर जाता है) ॥

८०३ समभृतीयायुक्तात् । १ । ३ । ५४ ॥

तृतीयान्त-पदसे युक्त और सम-पूर्वक जो चर्-धातु तिससे आत्मनेपद हो । रथेन संचरते (वोह रथद्वारा मुखसे जाता है) ॥

८०४ दाणश्च मा चेच्चतुर्थ्यर्थे । १ । ३ । ५५ ॥

सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्त स्यात् तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे ॥

तृतीयान्त-पदसे युक्त तथा सम-पूर्वक दाण-धातुसे परे आत्मनेपद प्रत्यय हों, यदि वोह तृतीया चतुर्थीके अर्थम हो तौ । दास्या संयच्छते कामी (कामी रतिकी कामनासे दासीको देता है) ॥

८०५ पूर्ववत्सन् । १ । ३ । ६२ ॥

सन्ः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्य सन्नन्तादप्यात्मनेपद स्यात् ॥

सन्-प्रत्ययसे पहले जो धातु आत्मनेपदी हो उसके सदृश सन्-प्रत्ययान्त धातुसेभी आत्मनेपद हो । एदिधिषते (मृ० ४४७ । ७६६) (वोह बढनेकी इच्छा करता है) ॥

८०६ हलन्नाच्च । १ । २ । १० ॥

इक्षमापाहलः पणं शलादिः सन् कित स्यात् ॥

इक्ष-के समीप जो हल् तिससे परे शलादि अर्थात्-भानिद् सन् कित-संज्ञक हो । निविविक्षते (वोह प्रवेश करनेकी इच्छा करता है) ॥

८०७ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु
कृजः । १ । ३ । ३२ ॥

गन्धन (चुगली करना), अवक्षेपण (डराना), सेवन (सेवा करना), साहसिक्य (बलात्कार करना), प्रतियत्न (गुणका ग्रहण करना), प्रकथन (कहना), उपयोग (धर्मार्थ देना) इन अर्थोंमें कृ-धातुसे परे आत्मनेपद प्रत्यय हो । जैसे उन्कुरुते (सूचयतीत्यर्थः) (वोह चुगली करता है) । श्यनो वर्त्तिकामुत्कुरुते (भर्त्सयतीत्यर्थः) (बाज बटेरकू डराता है) । हरिमुपकुरुते (सेवते इत्यर्थः) (वोह विष्णुकी सेवा करता है) । परदारान् प्रकुरुते (तेषु सहसा प्रवर्त्तते) (वोह परस्त्रीके साथ बलात्कार करता है) । एषो दकम्योपस्कुरुते (गुणमाधत्ते) (जलकू ईधन अपना गुण देता है) । कथाः प्रकुरुते (कथयतीत्यर्थः) (वोह कथा कहता है) । शतं प्रकुरुते (धर्मार्थ विनियुङ्के) (वोह धर्मार्थ सौ (१००) रुपये लगाता है) ॥

एषु किम् ? कट करोति ॥

उक्त गन्धन-आदि अर्थोंहीमें कहनेसे—कटं करोति (वोह चटाई बनाता है) इस उदाहरणमें आत्मनेपद न हुआ, क्योंकि—यहां पूर्वा-क्त अर्थोंमेंसे कोईभी अर्थ नहीं है ॥

भुजोन्नयने-आदन भुङ्के ॥

भुज-धातुसे भोजन अर्थमें आत्मनेपद (म० ७३२) होता है । जैसे—आदनं भुङ्के (वोह भात खाता है) । और पालन-अर्थमें नहीं ॥

अनयने किम् ? मही भुनक्ति ॥

पालन-अर्थमें आत्मनेपदका निषेध करनेसे—मही भुनक्ति (वोह भूमिको पालता है) । यहां पालनार्थमें आत्मनेपद न हुआ ॥

॥ इति आत्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

१ दाश शब्द नित्य स्त्रीवाचक होनेपर्या नित्य पुलिग आग बहुवचनान्त होता है, उसीका विवरण होनेसे यहां 'तेषु' पद लिखा । २ " दिव मरुत्त्वानिव भोक्ष्यते भुवम् "

अथ परस्मैपदप्रक्रिया ।

८०८ अनुपगम्यां कृजः । १ । ३ । ७९ ॥

कतृगे च फले गन्धनादौ च परस्मैपद म्यात् ॥

क्रियाका फल कर्त्ता-कृ पहुंचता हो तथा गन्धन आदि (मृ० ८०७) अर्थोमेसे कोई अर्थ हो ताँ अनु और परा-उपसर्गसे परे कृ-धातुसे परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय हो । अनुकरोति (वोह अनुकरण करता है) । पराकरोति (वोह निराकरण करता है) ॥

क्षिप् प्रेरणे । स्वगितेत् ॥

क्षिप (फेंकना) यह धातु स्वगितेत् है, इसीसे उभयपदी (मृ० ४२५) है ॥

८०९ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । १ । ३ । ८० ॥

अभि, प्रति और अति उपसर्गोंमे परे जो क्षिप्-धातु तिससे पर-स्मैपद प्रत्यय हों । अभिक्षिपति (वोह सब प्रकारसे फेंकता है) । इत्यादि ॥

८१० प्रावृहः । १ । ३ । ८१ ॥

प्र-पर्वक वह-धातुमे परस्मैपद-संज्ञक प्रत्यय हों । प्रवहति (वोह वहता है) ॥

८११ परमृषः । १ । ३ । ८२ ॥

परि-पर्वक मृष-धातुसे परे परस्मैपद हो । परिमृषति (वोह सहता है) ॥

रमु-क्रीडायाम् ॥

रमु = रंमु (क्रीडा करना) ॥

यद्यपि यदा ' भोज्यते ' का भोजन अर्थ नहीं है, पान्तु-पायन अर्थ भी नहीं है किन्तु-भोगना अर्थ है, इसीसे यदा आत्मनेपद प्रयोग कानिडात्मने दिया है । भोगनेमें और पालनेमें अन्तर है । १ यह रमु धातु श्रीनागेशभट्टके मतमें उदन्त नहीं है ।

८१२ व्याङ्परिभ्यो रमः । १ । ३ । ८३ ॥

वि, आङ् और परि उपसर्गसे परे जो रम-धातु तिससे परस्मैपद हो । विरमति (वोह निवृत्त होता है) ॥

८१३ उपाच्च । १ । ३ । ८४ ॥

उप-उपसर्गसे परे जो रम-धातु तिससेभी परस्मैपद प्रत्यय हों । यज्ञदत्तमुपरमति (उपरमयतीत्यर्थः) (वोह यज्ञदत्तकू निवृत्त करता है) । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । अर्थात्-इस उक्त उदाहरणमें- (मू० ७६०) का अर्थ अन्तर्भूत है । भाव यह है कि उप-पूर्वक रम-धातुका अर्थ निवृत्त होना नहीं, किन्तु निवृत्त करना है ॥

॥ इति परस्मैपदप्रक्रिया समाप्ता ॥

इति पदव्यवस्था सम्पूर्णा ।

अथ भावकर्मप्रक्रिया ।

८१४ भावकर्मणोः । १ । ३ । १३ ॥

लस्यात्मनेपदम् ॥

यादि भाव अथवा कर्म-अर्थमें लकार लाना इष्ट हो तौ लकारके स्थानमें आत्मनेपद प्रत्यय हों ॥

८१५ सार्वधातुके यक् । ३ । १ । ६७ ॥

धातोर्यक् भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके । भाव. क्रिया । सा च-भावार्थ-कलकारेणान्वयते । युष्मदस्मद्भ्यां मामानाधिकरण्याभावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि- किन्त्वेकवचनमेवोत्सर्गतः ॥

धातुसे परे यक्-(य) प्रत्यय हो. भावकर्मवाचक सार्वधातुक परे रहते । भाव नाम क्रियाका है । और वह क्रिया भाव-अर्थवाले लकार (मू० ४१५) से अनुवाद की जाती है, क्योंकि-भाव (क्रिया) धातुका वाचक है । इस अवस्थामें लकारके स्थानमें प्रथमपुरुषही

होता है, कारण जब लकार भाव-अर्थमें होता है तब लकारका अर्थ भावही होता है और युष्मद् तथा अस्मद्-शब्द कर्ताका बोध करते हैं इस कारण उनका समानाधिकरण (मू० ४२९ । ४३०) नहीं है । अतएव मू० ४२९ । ४३० भाव-प्रत्ययान्तमें नहीं लगते । तिङ्वाच्य क्रियाके अद्रव्यरूप होनेसे द्विवचन और बहुवचनकी प्रतीति नहीं होती अर्थात्-द्रव्यवाचकसेही द्विवचन और बहुवचन हो सके है इसीकारण द्विवचनादिके प्रत्यय भावकर्ममें नहीं किये जाते, किन्तु स्वाभाविक एकवचनही होता है, अर्थात्-जहां द्वित्वादि संज्ञाका ज्ञान नहीं होता वहां एकवचन स्वभावसेही हो जाता है । भू+य+ते (मू० ८१४ । ८१५) त्वया मया अन्यैश्च भ्रयते (तुझसे मुझसे अन्योसे हुआ जाता है) । बभूवे (मू० ४४६) (उससे हुआ गया अर्थात्-बोह हुआ) । भू+ता+आ ॥

८१६ म्यमिचुमीयुट्नामिषु भावकर्मणोरुपदेशोऽञ्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च । ६ । ४ । ६२ ॥

उपदेशे योऽञ्ज तदन्ताना हनादीनाञ्च चिणीवाङ्कार्ये वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः, स्यादीनामिडागमश्च । चिण्वद्वावपक्षेऽयमिड । चिण्वद्वावाहद्वि. ॥

जो धातु उपदेशमें अजन्त हों उनको, और हन्, ग्रह्, दृश् इन धातुओंको अंगसंज्ञा-निमित्तक कार्य इस प्रकार विकल्प करके हों, जैसे कि-चिण्-प्रत्यय (मू० ८१७) परे रहते होते हैं, जब स्य (मू० ४४९), सिच (मू० ४८४), सीयुट् (मू० ५७०) वा तासि (मू० ४५९) प्रत्यय परे हों तौ, और जब लकार भाव वा कर्म-अर्थमें हुआ हो तौ ' स्य ' आदि प्रत्ययोंको इट् आगमभी हो । जिस पक्षमें चिण्वद्भाव होता है यह इट्भी उसी पक्षमें होता है । चिण्वद्भाव होनेके कारण वृद्धि (मू० २०३) होनी है । भौ+

१ द्रव्य बोह कहाता है कि जिममें-द्रिड मख्या और कायकत्व रहते हैं । २ अर्थात् तू होता है, मैं होता हूँ, और होते हैं ऐमेही सर्वत्र जानना ।

इ+ता (मू० २७) भाविता, भविता (मू० ४४७) (होगा) ।
भाविष्यते, भविष्यते (होगा) । भूयताम् (होय) । अभूयत (हुआ) ।
भाविषीष्ट, भविषीष्ट (ईश्वर करे कि-होय) । अ+भू+च्छि+त
(मू० ४८३) ॥

८१७ चिण् भावकर्मणोः । ३ । १ । ६६ ॥

च्छेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि तश्चिदं परे ॥

च्छि-कू चिण् (इ) आदेश हो, भावकर्मवाचक त-प्रत्यय परे
रहते । अभू+इ+त (मू० २०३ । २७), अभावि+त (मू० ६९५)
अभावि (हुआ) । अभाविष्यत (मू० ८१६), अभविष्यत (जो
वोह हो) ॥

अकर्मकोऽप्युपसर्गशात्सकर्मकः । चैत्रेण त्वया मया च आनन्दः अनु-
भूयते ॥

अकर्मक-धातुभी उपसर्गके संयोगसे सकर्मक हो जाता है । चैत्र-
नामक पुरुषसे तुझसे और मुझसे आनन्द अनुभव किया जाता है ।
अनुभूयते (चैत्रसे तुझसे मुझसे दो आनन्द अनुभव किये जाते हैं) ।
अनुभूयन्ते (चैत्रसे० आनन्द अनुभव किये जाते हैं) । चैत्रेण
त्वमनुभूयसे (चैत्रसे तू अनुभव किया जाता है) । चैत्रेणाहमनु-
भूये (चैत्रसे मैं अनुभव किया जाता हूँ) । चैत्रेणान्वभावि (चैत्रसे
वोह अनुभव किया गया) । अन्वभाविषाताम् . अन्वभविषाताम्
(चैत्रसे वे दो अनुभव किये जाते हैं) । भू-धातुसे परे णिच् (मू०
७६०) होता है, मू० ५८० से णिका लोप होता है, तब-भाव्यते
(उससे वोह हुवाया जाता है) । भावयाश्चक्रे, भावयाम्बभूवे, भाव-
यामासे (उससे वोह हुवाया गया) ॥

आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः ॥

भू-धातुसे चिण्वद्भाव (मू० ८१६) होकर इट् आगम होता है
तब-भाविता (उससे वोह हुवाया जायगा) इस उदाहरणमें णि-
का लोप (मू० ५८०) हुआ है, क्योंकि-मू० ६१३ के अनुसार

मू० ५८० की दृष्टिमें मू० ८१६ असिद्ध है । मू० ८१६ के दूसरे पक्षमें— भावयिता (मू० ४४७ । २०३ । २७) (उससे वोह हुवाया जायगा) । भावयिषीष्ट (ई० उससे वोह हुवाया जाय) । अभावि (मू० ५८०) (उससे वोह हुवाया गया) । अभाविषा-
ताम् (मू० ५८०), अभावयिषाताम् (उससे वे दो हुवाए गये) ॥
भ्र-धातुसे सन्-प्रत्यय (मू० ७६५) कर यक् करनेसे—बुभूष्यते
(वोह होनेकी इच्छा करता है) । बुभूषाञ्चके (उसने होनेकी
इच्छा की) । बुभूषिता (वोह होनेकी इच्छा करेगा) । बुभूषिष्यते
(वोह होनेकी इच्छा करेगा) ॥ भ्र-धातुसे यङ् प्रत्यय (मू० ७७१)
क्रिया फिर यङन्तसे यक् क्रिया तौ—बोभूध्यते (वोह वार २ हो-
ता है) । बोभूषिष्यत (वोह वार २ होगा) ॥ यङ्लुगन्तमें—बो-
भूयते (वोह वार २ होता है) ॥

ष्टृ-स्तुति ॥

स्तु (स्तुति करना) । स्तु+य+तं (मू० ८१५ । ५३३) स्तु-
यते विष्णुः (उससे विष्णु स्तुति किया जाता है) । स्ताविता (मू०
८१६), स्तोता (उससे विष्णु स्तुति किया जायगा) । स्तावि-
ष्यते, स्ताप्यत (वोह किसीसे स्तुति किया जायगा) । अस्तावि
(वोह किसीसे स्तुति किया गया) । अस्ताविषाताम्, अस्ताषाताम्
(उससे वे दो स्तुति किये गये) ॥

ऋ-गता ॥

ऋ (जाना) । अर्यते (मू० ५४८) (किसीसे वोह गमन
किया जाता है) ॥

उपदेशग्रहणाच्चिष्यदिट् । आरिता-अर्त्ता ॥

ऋ और निम्नलिखित स्मृ-धातु उपदेशमें अजन्त हैं, इसलिये
चिष्वद्धाव मान विकल्पकरके इट् (मू० ८१६) आगम होता है ।
आरिता (मू० २०३), अर्त्ता (किसीसे वोह गमन किया जायगा) ॥

स्मृ-स्मरणे ॥

स्मृ (स्मरण करना) । स्मर्यते (मू० ५४८) (किसीसे वोह स्मरण किया जाता है) । सस्मरे (किसीसे वोह स्मरण किया गया) । स्मारिता, स्मर्त्ता (किसीसे वोह स्मरण किया जायगा) ॥

स्त्रस्यते । अनदितामिति नलोपः । इदितस्तु नन्द्यते ॥

स्त्रन्-धातुके नकारका लोप (मू० ३७७) होकर-स्त्रस्यते (वोह गिरता है) यह रूप होता है । परन्तु-आनन्दित होना वा बढने अर्थवाले नदि-(नन्द) धातुके सदृश इदित्-धातुके 'न' का लोप नहीं होता । नन्द्यते (वह आनन्दित होता है) ॥ इज्यते (मू० ५९८) (वोह पूजा जाता है) ॥ तन्+य+ते (मू० ८१५) इस अवस्थामें-॥

८१८ तनोतेर्यकि । ६ । ४ । ४४ ॥

आकारान्तादेशो वा स्यात् ॥

तन्-(तनु) (विस्तार करना) धातुकू आकारान्तादेश विकल्प करके हो, यक् प्रत्यय परे रहते । तायते, तन्यते (वोह विस्तार किया जाता है) ॥ तप्यते (वोह तापित होता है) । अतप्+ल्लिच+त । यहां ल्लिच-के स्थानमें चिण्- (मू० ८१७) की प्राप्ति थी, परन्तु-॥

८१९ तपोऽनुतापे च । ३ । १ । ६५ ॥

तपश्चल्लेखिण न स्यात्कर्मकर्त्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन ।

सन्तापवाचक तप्-धातुकी च्लि-कू चिण् न हो यदि कर्मही कर्त्ता हो तौ, अथवा तप्-का अर्थ पश्चात्ताप हो तौ । पापेन अन्वतप्त (पापीने पश्चात्ताप किया) । यहां भाव-अर्थमें लकार हुआ, यदि-कर्म-अर्थमें लकार हो तौ यह अर्थ होगा कि-पापरूप कर्त्तासे वोह सन्तापित हुआ ॥ दीयते (मू० ६३९) (किसीसे वोह दिया जाता है) । ददे (किसीसे वोह दिया गया) । दा+ता+आ । यहां विकल्पसे षिण्वद्भाव (मू० ८१६) हुआ-॥

८२० आतो युक् चिण्कृतोः । ७ । ३ । ३३ ॥

आदन्तानां युगागमः स्याच्चिणि ञिति कृति च ॥

आकारान्त-धातुओंको युक्-(य) का आगम हो जब चिण् परे रहे अथवा जित्-कृत् (मू० ३३२) परे रहते वा णित्-कृत् प्रत्यय परे रहते । दायिता वा दाता (किसीसे वोह दिया जायगा) । दायिषीष्ट (मू० ८१६), दासीष्ट (ई० करे किसीसे वोह दिया जाय) । अदायि (मू० ८१७ । ६९५) (किसीसे वोह दिया गया) । अदायिषाताम् (मू० ८१६) (किसीसे वे दो दिये गये) ॥ धा+य+ते (मू० ६३९) धीयते (किसीसे वोह धारण किया जाता है) । दधे (किसीसे वोह धारण किया गया) । धायिषीष्ट, धासीष्ट (ई० वोह किसीसे धारण किया जाय) । अधायि (वोह किसीसे धारण किया गया) ॥ भञ्ज्+य+ते (मू० ३७७) भज्यते (वोह किसीसे तोडा जाता है) । अभञ्ज्+इ+त ॥

८२१ भञ्जश्च चिणि । ६ । ४ । ३३ ॥

नलोपो वा स्यात् ॥

चिण् परे रहते भञ्ज्-(भनञ्ज) धातुं न-कारका लोप विकल्प करके हो । अभञ्जि (मू० ५०४), अभञ्जि (वोह किसीसे तोडा गया) ॥ लभ्+य+ते = लभ्यते (वोह किसीसे लिया जाता है) । अलभ्+इ+त ॥

८२२ विभाषा चिण्णमुलाः । ७ । १ । ६९ ॥

लभेर्नुमागमो वा स्यात् ॥

लभ्-धातुकू नुम्-(न) आगम विकल्प करके हो, चिण् वा णमुल्- (मू० ८४९) प्रत्यय परे रहते । अल+न+भ्+इ+त (मू० ९६ । १७ । ६९५) अलम्भि, अलाभि (मू० ५०४) (किसीसे वोह पाया गया) ॥

॥ इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया ।

जिस प्रक्रियामें कर्ताहीको कर्म माना जाता है, उसे कर्मकर्तृप्रक्रिया कहते हैं ॥

८२३ यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षितं, तदा सकर्मकाणामप्यकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च लकारः ॥

जब कर्महीको कर्ता माननेकी विवक्षा हो तब सकर्मक-धातुभी अकर्मक हो जाते हैं, इस कारण उन अकर्मक-धातुओंसे परे कर्ता अथवा भाव-अर्थमें लकार होते हैं ॥

८२४ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः । ३ । १ । ८७ ॥

कर्मस्थयया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन-यगात्मनेपदचिण्चिण्वदिटः स्युः ॥

कर्मस्थ क्रियाके सदृश क्रियावाला कर्त्ता कर्मवत् हो, अर्थात्-उस कर्त्ताके कर्मके कार्य हों । यह कार्यातिदेश है । इस कारण यक् (मू० ८१५), आत्मनेपद प्रत्यय (मू० ८१४), चिण् (मू० ८१७), चिण्वद्भाव और इट् (मू० ८१६) हों ॥ पच्यते फलम् (फल स्वयं पकता है) । अपाचि (मू० ८१७ । ६९५ । ५०४) (वोह स्वयं पका) । भिद्यते काष्ठम् (काष्ठ स्वयं फटता है) । अभेदि (मू० ५००) (वोह स्वयं फटा) । इन उक्त उदाहरणोंमें पकना और फटना यह क्रियाके फल जैसे कर्मकर्त्तामें हैं वैसेही कर्तृ-प्रत्ययान्त प्रयोग कर्ममें रहते हैं ॥

भावे तु-भिद्यते काष्ठेन । पच्यते फलेन ॥

जब भाव-अर्थमें लकार होता है तब कर्त्ता तृतीयान्त हो जाता है । जैसे-भिद्यते काष्ठेन (काष्ठ स्वयं फटता है) । पच्यते फलेन (फल स्वयं पकता है) ॥

॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ।

८२५ अभिज्ञावचने लट् । ३ । २ । ११२ ॥

स्मृतिबोधिन्युपपदे भवाननद्यतने धातोर्लट् स्यात् । लङोऽपवादः । वस-
निवासं ॥

स्मरण-वाचक शब्द उपपद होय तौ अनद्यतनभूत-अर्थमें धातुसे
परे लट् लकार हो । यह सूत्र लङ्- (मू० ४७०) का अपवाद है ।
वस् (निवास करना) । वस्+स्य+मस् (मू० ४३६)-स्मरसि कृ-
ष्ण ! गोकुले वत्स्यामः (कृष्ण ! स्मरण करते हो कि-हम गोकुल-
में रहते थे) ॥ एवं-बुध्यसे, चेतयसे, इत्यादि प्रयोगेऽपि ॥ ऐसेही
बुध्यसे (क्या तू स्मरण करता है), चेतयसे (क्या तू याद करता
है) इत्यादिके प्रयोगमेंभी लट्-लकारही होता है, क्योंकि-उक्त दो
धातुओंकाभी स्मरणही अर्थ है ॥

८२६ न यदि । ३ । २ । ११३ ॥

ययोगे उक्त न ॥

जो यद्-के योगमें स्मरणवाचक शब्द हो तौ धातुसे लट् (मू०
८२५) न हो । अभिज्ञानासि कृष्ण ! यद्वने अभुञ्जमहि (हे कृष्ण !
स्मरण करते हो जो कि हमने वनमें भोजन किया था) । यहाँ लङ्
लकारही हुआ ॥

८०७ लट् स्म । ३ । २ । ११८ ॥

लिटोऽपवादः ॥

स्म उपपद रहते धातुसे लट्-लकार हो । यह सूत्र लिट्- (मू०
४३७) लकारका अपवाद है । इससे ज्ञात होता है कि-यह
लकार भूत अनद्यतन परोक्षकालकीभी अपेक्षा रखता है । जैसे-
यजति स्म युधिष्ठिरः (युधिष्ठिरने यज्ञ किया था) । वसति स्म
मदोत्कटः (मदोत्कट रहता था) ॥

१ स्म-के योगमें 'यजति' इस वत्तमानप्रयोगका भूताथ हुआ है ।

८२८. वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३१ ॥

वर्त्तमाने ये प्रत्यया उक्तास्ते वर्त्तमानसामीप्ये भूते भविष्यति च वा स्युः ॥

जो प्रत्यय वर्त्तमान अर्थमें स्थापित किये जाते हैं, वे प्रत्यय वर्त्तमान कालके समीपवर्त्ती भूत-अर्थ और भविष्यत्-अर्थमेंभी विकल्प करके हों ॥ प्रश्न—कदागतोऽसि ? (तू कब आया है ?) । उत्तर (भूत)—अयमागच्छामि अयमागमम् वा (मैं अभी आया हूं) । प्रश्न—कदा गमिष्यसि ? (तू कब जायगा ?) । उत्तर (भविष्यत्)—एष गच्छामि गमिष्यामि वा (मैं अभी जाता हूं) । इन उक्त उदाहरणों-में क्रमसे वर्त्तमानके आगे एकमें भूत दूसरेमें भविष्यत् प्रत्यय किये गये हैं, परन्तु—उनकाभी अर्थ वर्त्तमानही होता है ॥

८२९. हेतुहेतुमतोर्लिङ् । ३ । ३ । १५६ ॥

वा स्यात् ॥

जहां कार्यकारणभाव प्रकाश करना हो, तहां धातुसे परे लिङ् (मू० ४७३) लकार विकल्प करके हो । कृष्णं नमस्चेत् सुखं यायात्, कृष्णं नंस्यति चेत्सुखं यास्यति (यदि कृष्णको नमस्कार करै तो सुख पावै) ॥

भविष्यत्येव । नेह—हन्तीति पलायते ॥

यह उक्त-विधि (मू० ८२९) केवल भविष्य-अर्थमेंही होती है ॥ इस कारण यहां वर्त्तमानमें नहीं होती । हन्ति इति पलायते (एक मारता है इस कारण दूसरा भागता है) ॥

विधिनिमन्त्रणेति लिङ् ॥

विधि और निमन्त्रण आदि अर्थोंमें लिङ् (मू० ४७३) होता है ॥

‘विधिः? प्रेरणम्—भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तनम् ॥

विधि प्रेरणा—कू कहते हैं, अर्थात् भृत्यआदि क्षुद्र मनुष्यको किसी काममें प्रवृत्त करना । जैसे—यजेत (वोह पूजन करै) ॥

निमन्त्रणम् ? नियोगकरण । आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्त्तनम् ॥

निमन्त्रण भोजनादिककी प्रेरणाकू कहते हैं, अर्थात्-आवश्यक
श्राद्ध-भोजनादिकमें दौहित्र (धेवता) आदिकू प्रवृत्त करना । जैसे-
इह भुञ्जीत (वोह यहां भोजन करे) ॥

आमन्त्रणम् ? कामचारानुज्ञा ॥

आमन्त्रण किसीकी इच्छानुसार सम्मति देनेकू कहते हैं । जैसे-
इहासीत (आपकी इच्छा हो तौ यहां बैठें) ॥

अधीष्ट ? सत्कारपूर्वको व्यापारः ॥

अधीष्ट सत्कार-पूर्वक व्यापारकू कहते हैं । जैसे-पुत्रमध्यापयेद्भ-
वान् (आप हमारे पुत्रको पढाइये) ॥

सम्प्रश्नः ? सम्प्रधारणम् ॥

सम्प्रश्न उचित वा अनुचित वार्ताकू पछकर निश्चय कर लेनेको
कहते हैं । जैसे-कि भो वेदमधीयीय उत तर्कम् (क्या मैं वेद पढ़ूं
वा न्यायशास्त्र) ॥

प्रार्थनम् ? याचना ॥

प्रार्थना मांगनेकू कहते हैं । जैसे-भो भोजनं लभय (अजी !
हमें भोजन मिलेगा) ॥

एव लोट ॥

इसी प्रकार इन अर्थोंमें लोट्-(मू० ४५५) लकारका प्रयोग
होता है ॥

॥ इति लकारार्थप्रक्रिया ॥

अथ कृदन्तकृत्यप्रक्रिया ।

८३० धातोः । ३ । १ । ९१ ॥

आतृर्नायाध्यायसमाप्त्यन्त ये प्रत्ययास्ते धातोः परे स्युः । कृदन्तिङ्
इति कृत्संज्ञा ॥

अष्टाध्यायीके तीसरे अध्यायकी समाप्ति पर्यन्त जितने प्रत्यय हैं,
वे सब प्रत्यय धातुसे परे हों । यह अधिकारसूत्र है । इस सूत्र

(मू० ८३०) के अधिकारमें जो प्रत्यय होते हैं, उनकी कृत-संज्ञा (मू० ३३२) होती है ॥

८३१ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । ३ । १ । ९४ ॥

अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्
रूप्यधिकारोक्त विना ॥

‘धातोः’ इस सूत्र-(मू० ८३०) के अधिकारमें किसी प्रत्ययका असदृश कोई प्रत्यय अपवाद हो तौ वह स्त्रीके अधिकारवाले प्रत्ययों-(मू० ९३२) को छोड़कर उत्सर्ग-(बाध्य) को विकल्प करके बाधे ॥

८३२ कृत्याः । ३ । १ । ९५ ॥

ण्वल्तृचावित्यतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

इस सूत्रसे लेकर ‘ण्वल्तृचौ’ (मू० ८४९) इस सूत्रके पहले जो प्रत्यय हैं उनकी कृत्य-संज्ञा हो ॥

८३३ कर्त्तृणि कृत् । ३ । ४ । ६७ ॥

कृतप्रत्ययः कर्त्तृणि स्यात् । इति प्राप्ते ॥

कृत-संज्ञक (मू० ३३२) प्रत्यय कर्त्ता-अर्थमें हो। ऐसी प्राप्ति हुई ॥

८३४ तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः । ३ । ४ । ७० ॥

एते भावकर्मणोरेव स्युः ॥

कृत्य-(मू० ८३२) प्रत्यय, क्त (मू० ८८१) और खल-
अर्थमें होनेवाले प्रत्यय (मू० ९४७) भाव और कर्म अर्थमें हों ॥

८३५ तव्यत्तव्यानीयरः । ३ । १ । ९६ ॥

धातोरेते प्रत्ययाः स्युः ॥

तव्यत् (तव्य) तथा तव्य और अनीयर् (अनीय) यह प्रत्यय
धातुसे परे हों । एध्+तव्यत् (मू० ४५०।४४७) एधितव्य (मू०
१३७।१३८) एधितव्यम् । एध्+अनीय = एधनीयम् ॥

भावे औत्सर्गिकमेकवचन क्लीबत्वम् ॥

भाव-अर्थमें एकवचन और क्लीबत्व (नपुंसकलिंगका व्यवहार) स्वभावहीसे होता है । एधितव्यम्, एधनीयं त्वया (तुझे बढना उचित है) । चि+तव्यः (म० ४३४) चेतव्यः । चि+अनीयः (म० ४३४।२७) चयनीयः । चेतव्यः चयनीयो वा धर्मस्त्वया (तुझे धर्मसंचय करना चाहिये) ॥

८३६ (केलिमर् उपमंगव्यानम्) ॥

वार्तिककारका यह मत है कि-भाव और कर्म अर्थमें जिन प्रत्ययोंका विधान किया है, उनमें केलिमर् (एलिम) प्रत्ययकाभी विधान करना चाहिये । पच्-एलिम+जस् (म० १४७) पचेलिमाः मापाः (उडद पकाने योग्य है) । भिदेलिमाः सरलाः (देवदारु काटनेके योग्य है) । यहां कर्ममें प्रत्यय है ॥

८३७ कृत्यल्युटो बहुलम् । ३ । ३ । ११३ ॥

कृत्य-(म० ८३२) संज्ञक प्रत्यय और ल्युट इन दो प्रत्ययोंका व्यवहार बहुल (अनेक प्रकार) करके हो ॥

कचिन्प्रवृत्ति कचिदप्रवृत्ति । कचिदिहभाषा कचिदन्यदेव ॥

विधेविधानम्बहुधा समीप्य । चतुर्विध बाहुल्यक वदन्ति ॥ १ ॥

कही तौ प्रवृत्ति हो अर्थात्-जहां उनका विधान करनेके लिये कोई मन्त्र न हो तहांभी उनका प्रयोग हो, कहीं अप्रवृत्ति हो, अर्थात्-जहां उनका विधान करनेवाला मन्त्र विद्यमानभी हो और उनकी प्रवृत्ति न हो, कहीं २ उनका विधान विकल्प करके होता है, और कहीं इन तीनों प्रकारोंसे भिन्न उनका व्यवहार होता है, अर्थात्-औरका औरही होता है, इस प्रकार विधिविधानक देखकर आचार्य बहुधा (अक्सर) उक्त रीतिसे चार प्रकारका बाहुल्यक कहते हैं ॥ १ ॥ उदाहरण-स्ना+अनीयर्=स्नानीयम् चर्णम् (जिससे स्नान किया जाय वोह उवटन) । दा+अनीयर्=दानीयो विप्रः (जिसके अर्थ दिया जाय सो ब्राह्मण) । अनीयर्-(म० ८३४) प्रत्यय कृत्य-(म० ८३२) संज्ञक होनेके कारण म० ८३४ के अनुसार

भाव और कर्म अर्थहीमें होता है, परन्तु—उक्त दो उदाहरणोंमें आचार्योंने उसका विपरीत व्यवहार किया है, जैसे कि पहले उदाहरणमें चूर्णरूप कार्य-कारकमें प्रत्यय हुआ है । और दूसरे उदाहरणमें विप्ररूप सम्प्रदान-कारकमें प्रत्यय हुआ है ॥

८३८ अचो यत् । ३ । १ । ९७ ॥

अजन्ताद्धातोर्यत् स्यात् ॥

अजन्त-धातुसे परे यत् (य) प्रत्यय हो । चि+य+अम् (मू० ४३४) चेयम् (संचय करने योग्य) ॥ दा+य+अम् (मू० ८३८) इस अवस्थामें—॥

८३९ ईद्विति । ६ । ४ । ६५ ॥

यति परे आत ईत्स्यात् ॥

यत् प्रत्यय परे रहते आकार-कू ईकार हो । दी+य+अम् (मू० ४३४) देयम् (देनेके योग्य) । ग्लेयम् (ग्लानि करनेके योग्य) ॥

८४० पोरदुपधात् । ३ । १ । ९८ ॥

पवर्गान्तादुपधाद्यत् स्यात् । प्यतोऽपवादः ॥

जिस पवर्गान्त-धातुकी उपधा अत् हो उस धातुसे परे यत्-प्रत्यय हो । यह प्यत्- (मू० ८४५) का अपवाद है । शप्+यत् = शप्यम् (शपथ करने योग्य) । लभ्+यत् = लभ्यम् (प्राप्त करने योग्य) ॥

८४१ एतिस्तुशास्वृद्वजुषः क्यप् । ३ । १ । १०९ ॥

एभ्यः क्यप् स्यात् ॥

इण् (जाना), ए (स्तुति करना), शास् (शिक्षा करना), वृ (स्वीकार करना), दृ (आदर करना), जुष् (प्रीति करना । सेवन करना) इन धातुओंसे परे क्यप्- (मू० १५६) (य) प्रत्यय हो । इ+क्यप् (मू० १५६ । ३३२) इ+यप् (मू० ५) ॥

८४२ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् । ६ । १ । ७१ ॥

ह्रस्व-कृ तुक्-(त्) का आगम हो जिसके पकारकी इत्संज्ञा हो
ऐसा कृत् परे रहते । इ+त+य (मू० ४८१) इत्यः (जानेके
योग्य) । स्तुत्यः (स्तुति करनेके योग्य) ॥ शासु-अनुशिष्टौ ॥
शास् (शासन (शिक्षा) करना) । शास्+य (मू० ८४१) ॥

८४३ शाम इदङ्हलाः । ६ । ४ । ३४ ॥

शाम उपधाया इत्यादिङि हलादौ कृति ॥

शास-धातुकी उपधा-कृ इकार हो, अङ् (मू० ६२८) प्रत्यय
परे हो तौ वा हलादि कित् वा ङित् प्रत्यय परे रहते ॥ शिस्+य
(मू० ६०५) शिष्यः (शिक्षा देने योग्य) । वृ+यः (मू० ४८२)
वृत्यः (स्वीकार करने योग्य) । आ-हृ+त+यः = आहृत्यः (आदर
करने योग्य) । जुष्यः (प्रीति करने योग्य) ॥

८४४ मृजेर्विभाषा । ३ । १ । ११३ ॥

मृजे क्यच्चा स्यात् ॥

मृज्-(शुद्ध करना) धातुसे परे क्यप् प्रत्यय विकल्प करके हो ।
मृज्यः (शुद्ध करने योग्य) ॥

८४५ कृहलन्तर्ण्यत् । ३ । १ । १०४ ॥

ऋवर्णान्ताङ्गलन्ताच्च धातोर्ण्यत् ॥

ऋकारान्त आङ्ग हलन्त-धातुसे परे ण्यत्-(य) प्रत्यय हो ।
कृ+ण्यत् (मू० १४० । २०३) कार्यम् (करनेके योग्य) । हृ+
य+अम् = हार्यम् (हरनेके योग्य) । धृ+य+अम् = धार्यम् (धारण
करनेके योग्य) ॥ मृज्+य (मू० ८४५) इस अवस्थामें-॥

८४६ चजोः कु विण्यताः । ७ । ३ । ५० ॥

चजोः कृत्व स्यात् धिति ण्यति च परे ॥

चकार और जकारके स्थानमें कवर्ग हो, जिसका वकार इत्-
संज्ञक हो ऐसा प्रत्यय वा ण्यत्-प्रत्यय परे रहते । मृग्+य
(मू० ४५०) ॥

८४७ मृजेवृद्धिः । ७ । २ । ११४ ॥

मृजेगिको वृद्धिः सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥

मृज्-धातुके डक्-को वृद्धि हो, सार्वधातुक वा आर्धधातुक प्रत्यय परे रहते । मार्ग्यः (शुद्ध करनेके योग्य) ॥

८४८ भोज्यं भक्ष्ये । ७ । ३ । ६९ ॥

भोग्यमन्यन् ॥

भुज्-धातुका 'भक्षण करनेके योग्य' इस अर्थमें ' भोज्यम् ' रूप बनता है । अन्यत्र 'भोग्यम्' रूप होता है ॥ जानना चाहिये कि—कृत्यसंज्ञक प्रत्यय शक्य १, योग्य २, प्रेरणा ३, आमन्त्रण ४, और प्राप्तकाल ५ इन अर्थोंमें होते हैं, सो इनका नियामक सूत्र और विस्तार सिद्धान्तकौमुदीमें किया है ॥

॥ इति कृदन्तकृत्यप्रक्रिया ॥

अथ कृदन्तप्रकरणम् ।

८४९ ण्वुलृत्वा । ३ । १ । १३३ ॥

धातोर्गेतो स्तः ॥

धातुके परे ण्वुल और लृत् प्रत्यय हो । यह प्रत्यय कर्त्ता-अर्थमें (मू० ८३३) होते हैं । कृ+ण्वुल (म० १५६ । ५) ॥

८५० युवोग्नाका । ७ । १ । १ ॥

यु वु एनयोग्नाका स्तः ॥

यु आर वु-के स्थानमें क्रमसे अन और अक आदेश हों । कृ+अक+सु (मू० २०३) कारकः (करनेवाला) । कृ+तृच् (मू० ४३४) कर्+तृ+सु (मू० २०८ । २२९ । २०० । २०१) कर्त्ता (करनेवाला) ॥

८५१ नन्दिग्रहिपचादियो ल्युणिन्यचः । ३ । १ । १३४ ॥

नन्दादेर्ल्युः, ग्रह्यादेर्णिनिः, पचादेर्च् स्यात् ॥

नन्दि (तुनादि) आदि धातुओंसे परे ल्यु- (मू० १५६) (यु) प्रत्यय हो, ग्रह-आदि धातुओंसे परे णिनि (इन) प्रत्यय हो । और पच आदि धातुओंसे परे अच प्रत्यय हो । उदाहरण-नन्द्+ल्यु (मू० ८१० । ५१२) नन्दनः (आनन्द करनेवाला) । जन-अर्द्+यु (मू० ८१० । ५३) जनार्दनः (दुष्ट मनुष्योंको पीड़ा करनेवाला = विष्णु) । लृ+यु (मू० ८१० । ४३४ । २७) लृवण (नौन) ॥ ग्रह्+इन (मू० ५०४) ग्राहिन् (मू० १३७ । १३९ । २०० । १०८ । २०१) ग्राही (लेनेवाला) ॥ स्था+इन (मू० ८२०) स्थायी (टिकनेवाला) ॥ मन्त्री (मन्त्री) । पच आदिगण आकृति गण हैं ॥

८५० इगुपथजप्रार्थिकिः कः । ३ । १ । १३५ ॥

पथ्य क स्थान ॥

जिनकी उपधा टुक हा जिन धातुओंसे परे और जा (जानना), प्री (प्रार्थि करना), क (फेरना) इन धातुओंसे परे रु- (अ) प्रत्यय हो । वृथ् अ (मू० ४८१) वृथः (जाननेवाला) । कृश्+अ = कृशः (दुर्बल) । ज्ञा+अ (मू० ५३९) ज्ञः (जाननेवाला) । प्री+अ (मू० २२१) प्रियः (प्रार्थि करनेवाला = प्रियारा) । कृ+अ (मू० ७१८) क्रिः (फेरनेवाला) ॥

८५३ आनश्चोपमर्गे । ३ । १ । १३६ ॥

उपमर्ग उपपद रहने आकागन्त-धातुसे परे क-प्रत्यय हो । प्र-ज्ञा+अ (क) (मू० ५३९) प्रज्ञः (पण्डित) । सु+ग्या+अ (मू० ५४३) सुग्लः (मू० ५३९) (बड़ी ग्यानि करनेवाला) ॥

८५४ गेह कः । ३ । १ । १४४ ॥

१ मनुष्यवाचक ' जन ' शब्द उपपद (मू० ५०३०) रहने वाला मनुष्यवाचा ' अर्द् ' धातुसे ल्यु प्रत्यय हुआ है, ' जनम ' अर्थानि यदा उपपत्तमाम (मू० १०३०) होकर ' जनम ' की विभक्तिका रूप (मू० ७८१) हो गया तो-उक्तगीतिमें स्थिति हुई । २ यह शब्द निपातमें होता है ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् ॥

यदि गेह (घर) ही कर्त्ता हो तौ ग्रह-धातुसे परे क प्रत्यय हो ।
ग्रह्+अ (मू० ६८६) ग्रह+अम् (मू० १५५ । ४८१) गृहम्
(धान्यादि ग्रहण करनेवाला = घर) ॥

८५५ कर्मण्यण् । ३ । २ । १ ॥

कर्मण्युपपदे धातोरण्प्रत्ययः स्यात् । कुम्भ कर्गेति कुम्भकारः ॥

कर्म उपपद (मू० १०३६) रहते धातुसे परे अण् (अ) प्र-
त्यय हो । कुम्भ+कृ+अ (मू० ७८१ । २०३) कुम्भकारः (घडे-
का बनानेवाला = कुम्हार) ॥

८५६ आतोऽनुपसर्ग कः । ३ । २ । ३ ॥

आदन्ताद्धातोरनुपसर्गात्कर्मण्युपपदे कः स्यात् । अणोऽपवादः ॥

यदि उपसर्ग उपपद न हो और कर्म उपपद हो तौ आकारान्त
धातुसे परे क-प्रत्यय हो । यह सूत्र अण्- (मू० ८५५) का अपवाद
है । गां ददाति = गो+दा+अ (मू० ५३९) गोदः (गौ देने-
वाला) । धन+दा+अ = धनदः (धन देनेवाला = कुबेर) । कम्ब-
लदः (कम्बल देनेवाला) ॥

अनुपसर्गे किम् ? गोसंप्रदायः ॥

उपसर्ग उपपद न हो यह कहनेसे-गो+सं-प्र+दा+अ (मू०
८५५ । ८००) गोसंप्रदायः (देशाचारपूर्वक गौ देनेवाला)-यहां
क-प्रत्यय न हुआ क्यों कि-यहां उपसर्ग उपपद है ॥

८५७ (मूलविभुजादिभ्यः कः) ॥

मूलानि विभुजति मूलविभुजो ग्यः । आकृतिगणोऽयम् ॥

मूल विभुज आदि गणपाठित शब्दोंसे परे क-प्रत्यय हो । मूल-
विभुज्+अ = मूलविभुजः (वृक्षांकी जड़को टेढ़ा करनेवाला = रथ) ।
मूलविभुजादिगण आकृतिगण है । जैसे-मही+धृ+अ (मू० १९)
महीध्रः (पहाड़) । कु+धृ+अ (मू० १९) कुंभ्रः (पर्वत) ॥

८५८ चरेष्टः । ३ । २ । १६ ॥

अधिकरणे उपपदे ॥

अधिकरण अर्थात्-सतम्यन्त उपपद रहते चर्-धातुसे परे ट(अ) प्रत्यय हो । कुरुषु चरति = कुरु+चर्+अ (मू० ७८१) कुरुचरः (कुरुदेशोंमें चरनेवाला) ॥

८५९. भिक्षासेनादायेषु च । ३ । २ । १७ ॥

आदायेति ल्यबन्तम् ॥

यदि भिक्षा वा सेना अथवा आदाय यह चर्-धातुके उपपद हों तो चर्-धातुसे ट (अ) प्रत्यय हो । आदाय इसमें ल्यप्-(मू० ०५५) प्रत्ययान्तका ग्रहण है । भिक्षाम् चरति = भिक्षाम्+चर्+अ (मू० ७८१) भिक्षाचरः (भिक्षाकू जानेवाला = भिखारी) । सेनाचरः (सेनाकू जानेवाला) । आदायचरः (लेकर जानेवाला) ॥

८६०. कृत्रो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । ३ । २ । २० ॥

एषु द्योत्येषु करोतिष्ठः स्यात् ॥

हेतु वा ताच्छील्य (स्वभाव) अथवा अनुकूलता इन अर्थोंके प्रकट करनेमें कृ-धातुसे परे ट-प्रत्यय हो । यशः+कृ+अ ॥

८६१. अतः कृकमिकंमकुम्भपात्रकुशाकर्णष्विनव्ययस्य ।

८ । ३ । ४६ ॥

आदृत्तगस्यानव्ययस्य विसर्गस्य समासे नित्य सादेशः कर्गेत्यादिषु पदेषु ॥

अकारसे परे जो विसर्ग तिनको समासमें नित्य स-आदेश हो, यदि वोह विसर्ग अव्यय (मू० ४१३) की न हों तो, कृ (करना), कमि (इच्छा करना), कंस (कटोरा), कुम्भ (घडा), पात्र (वासन), कुशा (दाभ । गूलरकी खंडी), कर्णी (कान) इन शब्दोंमेंसे कोई शब्द परे हो ता । हेतु-यशस्करी (मू० १३३७ । ७८१) विद्या (यश देनेवाली विद्या) । ताच्छील्य-श्राद्धकरः (मू० ७८१) (श्राद्ध करनेके स्वभाववाला) । अनुकूलता-वचनकरः (मू० ७८१) (आज्ञाकारी) ॥

८६२ एजः खश् । ३ । २ । २८ ॥

प्यन्तः खश् स्यात् ॥

णि-३ १ (मू० ७६०) एज्- (कांपना) धातुसे परे खश् (मू० १ . . . ३ । ५) (अ) प्रत्यय हो । जन+एज्+इ+अ ॥

८६३ अरुद्विषदजन्तस्य मुम् । ६ । ३ । ६७ ॥

अरुषो द्विषतोऽजन्तस्य च मुमागमः स्यात् खिदन्ते परे, नत्वव्ययस्य । शित्त्वाच्छवादिः ॥

अरुष् (मर्मस्थान), द्विषत् (शत्रु) इनकू और अजन्त-शब्दों-कू मुम् (म) आगम (मू० २६७) हो, खित्प्रत्ययान्त परे रहते; परन्तु अव्यय उपपद रहते न हो । खश्- (मू० ८६२) प्रत्यय शित् होनेके कारण सार्वधातुक (मू० ४३२) माना जाता है, इस-से शप्- (मू० ४३३) आदि होते हैं । जन+म्+एज्+इ+अ+अ (मू० ४३४ । २७ । ३०२) जनमेजयः (मनुष्योंको कँपानेवाला) ॥

८६४ प्रियवशे वदः खच् । ३ । २ । ३८ ॥

प्रिय वा वश उपपद रहते वद्- (बोलना) धातुसे परे खच् (अ) प्रत्यय हो । प्रिय+वद्+अ (मू० ८६३) प्रियंवदः (प्रिय बोलने-वाला) । वशंवदः (मू० ८६३) वशंवदः (' मैं तुम्हारे वश हूँ ' यह कहनेवाला) ॥ शृ-हिंसायाम् ॥ शृ (हिंसा करना) ॥

८६५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । ३ । २ । ७५ ॥

मानिन् कनिप् वनिप् विच् एते प्रत्यया धातोः स्युः ॥

मानिन् (मन्), कनिप् (वन्), वनिप् (वन्), विच् (व्) यह प्रत्यय अकारान्त-धातुके अतिरिक्त और धातुओंसे परे हैं । सु-शृ+मन् (मू० ४३४) सुशर्+मन् । यहां इट्- (मू० ४४७) की प्राप्ति होनेपर-॥

८६६ नेडुशि कृति । ७ । २ । ८ ॥

१ यह महाराज परीक्षितके पुत्रका नाम है ।

वशादेः कृत इण् न स्यात् ॥

जिसके आदिमें वश्-प्रत्याहारका वर्ण हो ऐसे कृत-प्रत्ययकू इट् आगम न हो । सुशर्मन+सु (मू० १९८।२००।२०१) सुशर्मा (भलीभांति मारनेवाला) । प्रातर-इ+कनिप्=वन=प्रातरि+वन (मू० ८४२) प्रातरि त+वन+सु (मू० १९८।२००।२०१) प्रातरिन्वा (प्रातःकालका जानेवाला) ॥ वि-जन+वन (मू० ८६५) इस दशमे-॥

८६७ विट्नाग्ननामिकम्यात् । ६ । ४ । ४१ ॥

अनुनामिकम्यात् स्यात् ॥

विट् अथवा वन (मू० ८६५) प्रत्यय परे रहते अनुनामिकके स्थानमें आकार हो । वि-जा+वन (मू० १०८।२००।२०१) विजावा (उत्पन्न होनेवाला) ॥ ओण-अपनयने ॥ ओण (दूर करना) । ओण्+वन+सु (मू० ८६७।२७।१९८।२००।२०१) अवावा (ब्राह्मणी) (पात्र दूर करनेवाली ब्राह्मणी) ॥ रुप्-हिंसायाम् ॥ रुप् (मारना) । रुप्+व (मू० ८६५।१००।३३१) रोप्+सु (मू० २००।८३।१६६) रोट्-रोड़ (हिंसा करनेवाला) । ऐसेही-॥ रिप्-हिंसायाम् ॥ रिप् (मारना) । रेट्-रेड़ (मारनेवाला) ॥

सु-गण+व्+सु (मू० २००।३३१) सुगण् (भलीप्रकार गिननेवाला) ॥

८६८ क्तिप् च । ३ । २ । ७६ ॥

अयमपि दृश्यते ॥

धातुसे परे कर्त्ता-अर्थमें क्तिप्-प्रत्ययभी होता है । उखाम् सन्स-ति=उखां+सन्स+क्तिप् (मू० ७८१।३७७) उखाम्+सु (मू०

१ सु+श-मनिन । सु सुट्, शर्म मुख यस्य । अर्थात्-पाप वा अहानादिको विधिपूर्वक नष्ट करनेवाला । २ क्तिप् प्रत्ययका मू० १०६ । ३३१ । ३४ । १ । ५ के अनुसार सर्वोपहारी लोप हो जाता है, यह मर्यादा ध्यान रखना ।

२९०।२००) उखास्रत् (हँडियासे गिरनेवाला) ॥ पर्ण ध्वंस-
ति = पर्ण+ध्वन्स+सु (मू० ३७७।२९०।२००) पर्णध्वत् (प-
त्तोंसे गिरनेवाला) ॥ वाहात् भ्रन्सति = वाह+भ्रन्स+सु (मू०
३७७।३३६।८३ । १६६) वाहभ्रट्-ङ् (घोड़ेसे गिरनेवाला) ॥

८६९ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । ३ । २ । ७८ ॥

अजात्यर्थे सुपि धातोर्णिनिस्ताच्छील्ये द्योत्ये ॥

सुबन्त उपपद रहते स्वभाव प्रकाश करने अर्थमें धातुसे परे
णिनि प्रत्यय हो, यदि उसके उपपद जाति न हो तौ । उष्णं भोजनं
तच्छील्यमस्य = उष्णं+भुज्+णिनि (मू० १४९।३४।७८१।५००)
उष्णभोजिन्+सु (मू० १९८।२००।२०१) उष्णभोजी (उष्ण
भोजन करनेके स्वभाववाला) ॥

८७० मनः । ३ । २ । ८२ ॥

सुपि मन्यतेर्णिनिः स्यात् ॥

सुबन्त उपपद रहते मन्- (मानना) धातुसे णिनि (इन्) प्र-
त्यय हो । दर्शनीयं+मन्+इन् (मू० ७८१।१९८) दर्शनीयमानिन्+सु
(मू० २००।२०१) दर्शनीयमानी (अपनेको सुन्दर माननेवाला) ॥

८७१ आत्ममाने स्वश्च । ३ । २ । ८३ ॥

स्वकर्मके मनने वर्त्तमानान्मन्यतेः सुपि स्वश् स्यात् । चाण्णिनिः ॥

सुप् उपपद रहते मन्- (मानना) धातुसे परे स्वश् (अ) प्रत्यय
हो, यदि उसका स्वकर्म- (मानना) अर्थ होता हो तौ । सूत्रमें
' च ' का पाठ करनेसे विदित होता है कि-उसी अर्थमें णिनि-
(मू० ८६९) प्रत्ययभी होता है । पण्डितमात्मानं मन्यते = पण्डितं+
मन्+अ+सु (मू० ७८१ । ८६३ । ६८१) पण्डितम्मन्यः, पण्डित-
मानी (मू० ८६९) (अपनेको पण्डित माननेवाला) ॥ काली+
मन्+अ (मू० ८७१) ॥

८७२ खित्यनव्ययस्य । ६ । ३ । ६६ ॥

खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ऋस्वः ॥

खित्-प्रत्यय परे रहते धातुके पूर्व-पदकू ऋस्व हो, यदि वोह अव्यय न हो तौ । कालि+मन्+अ (मू० ८६३ । ६८१) कालि-मन्या (मू० १३६६) (अपनेको काली देवी माननेवाली स्त्री) ॥

८७३ करणे यजः । ३ । २ । ८५ ॥

करणे उपपदे भूतार्थयजोर्णिनिः कर्त्तरि ॥

करण अर्थात्-तृतीयान्त उपपद रहते भूत-अर्थवाले यज्-(पूजा करना) धातुसे परे णिनि (इन्) प्रत्यय हो । सोमेन-इष्टवान् = सोम+यज्+इन्+सु (मू० ५०४ । १०८ । २०० । २०१) सोम-याजी (जिसने सोमयज्ञ द्वारा निज इष्टकी भावना की थी) । अग्नि-ष्टोमयाजी (जिसने अग्निष्टोम यज्ञ करके अपने इष्टकी भावना की) ॥

८७४ दृशेः कनिष् । ३ । २ । ९४ ॥

कम्मणि भूते ॥

कर्म उपपद हो तौ भूत-अर्थमे दृश्-धातुसे परे कनिष् (वन्) प्रत्यय हो । पारं दृष्टवान् = पार+दृश्+वन्+सु (म० १९८ । २०० । २०१) पारदृष्ट्वा (जिसने आरपार देखा हो) ॥

८७५ गजनि युधि कृजः । ३ । २ । ९५ ॥

कनिष्प्यात् । युधिगन्तर्भावितण्यर्थः ॥

राजन्-शब्द उपपद रहते युध् और कृ-धातुसे परे कनिष् प्रत्यय हो । युध-धातुमें ण्यर्थ अन्तर्भूत है । जैसे-राजयुध्वा (मू० १९८ । २०० । २०१) (जिसने राजाकू लडवाया हो) । राजकृत्वा (मू० ८४२) (जिसने गजा किया) ॥

८७६ सहे च । ३ । २ । ९६ ॥

कर्मणीति निवृत्तम् ॥

यदि सह उपपद हो तौभी युध् और कृ-धातुसे परे कनिष्-प्रत्यय हो । यहांसे ' कर्मउपपद ' की निवृत्ति हो गई । सहयोधितवान् = सह+युध्+वन्+सु (मू० १९८ । २०० । २०१) सहयुध्वा (जिस-

ने साथ लडवाया) । सहकृत्वा (मू० ८४२) (जिसने सहायता की) ॥

८७७ सप्तम्यां जनेर्ङः । ३ । २ । ९७ ॥

सप्तम्यन्त उपपद हो तौ जन-धातुसे परे ङ- (मू० १५६) (अ) प्रत्यय हो । सरसि+जन+अ (मू० २६९) सरसि+ज्+अ । यहाँ ङिका लुक् (मू० ७८१) प्राप्त हुआ, परन्तु—

८७८ तत्पुरुषं कृति बहुलम् । ६ । ३ । १४ ॥

तत्पुरुष समास- (मू० ९९६) में कृत-प्रत्ययान्त परे रहते ङिका लुक् बहुल (मू० ८३७) करके हो अर्थात्-विकल्पसे हो । सरसिजम्, सरोजम् (मू० ७८१ । १२५ । १२७ । ३३) (सरोवरमें उत्पन्न होनेवाला = कमल) ॥

८७९ उपसर्गं च संज्ञायाम् । ३ । २ । ९९ ॥

उपसर्ग उपपद हो तौ जन-धातुसे परे ङ (अ) प्रत्यय हो यदि ङ-प्रत्ययान्त संज्ञावाचक हो तौ । प्र+जन+अ (मू० २६९) प्रजा (मू० १३६६) (सन्तान वा प्रजा) ॥

८८० क्तवत् निष्ठा । १ । १ । २६ ॥

एतौ निष्ठासंज्ञौ स्त ॥

क्त और क्तवत् इन दो प्रत्ययोंकी निष्ठा संज्ञा हो । इसका फल—

८८१ निष्ठा । ३ । २ । १०२ ॥

भूतार्थवृत्तेर्धातोर्निष्ठा स्यात् । तत्र तयोर्गवेति भावकर्मणोः क्तः । कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि क्तवत् ॥

भूत-अर्थमें धातुसे परे निष्ठा- (मू० ८८०) संज्ञक अर्थात्-क्त और क्तवत् प्रत्यय हो । उनमें क्त-प्रत्यय मू० ८३४ से भाव और कर्ममें होता है । और मू० ८३३ से क्तवत् कर्त्ता-अर्थमें होता है ॥ उदाहरण—स्ना+क्त (मू० १५६) स्नातं मया (मैंने स्नान किया) । स्तु+क्त (मू० १५६) स्तुतः त्वया विष्णुः (तुझसे विष्णु स्तुति किया गया) । कृ+क्तवत् (मू० १५६।३४) कृतवत्+सु (मू०

३१८ । १९८ । २०० । २४) कृतवान् विश्वं विष्णुः (विष्णुमे विश्व बनाया) ॥ शृ-हिंसायाम् ॥ शृ (हिंसा करना) । शृ+क्त (मू० ८८१ । १५६ । ७१८ । ३५) शिर्+त (म० ६६५) ॥

८८२ रसाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । ८ । २ । ४२ ॥

रद् रस्य निष्ठातस्य नः स्यात्, निष्ठापेक्षया पूर्वस्य धातोर्दस्य च ॥

र वा द-मे परे जो निष्ठा- (म० ८८०) का तकार तिसे नकार हो, और निष्ठामे पूर्व जो धातु तिमके द-कारकृभी नकार हो । शी-र्णः (म० १५८) (जो मारा गया) ॥ भिद्+त=भिन्नः (जो विदीर्ण किया गया) । छिद्+त=छिन्नः (जो काटा गया) ॥ द्वै-कुत्सायां गतौ ॥ द्वै (कुत्सितगति) । द्वै+त (म० ८८१ । ५४३) द्रा+तः ॥

८८३ संयोगादगतो धातोर्यण्वतः । ८ । २ । ४३ ॥

निष्ठातस्य नः स्यात् ॥

जिसमे यण प्रत्याहारगत ण हो णमे संयोगादि आकारान्त धातुमे परे निष्ठा- (म० ८८०) के तकारकृ न-कार हो । द्राणः (जिसने कुत्सित गति की) । द्रु+तः (म० ८८१ । ५४३ । ८८३) ग्लानः (जिसने ग्लानि की) ॥ लृ+तः (म० ८८१) ॥

८८४ त्वादिभ्यः । ८ । २ । ४४ ॥

एकावशतेर्ज्वादिभ्य प्राग्वत् ॥

लृञ-आदि (म० ७००) इक्कीस धातुओंमे परे पूर्वोक्त विधि (म० ८८०) अर्थात्-निष्ठाके त-कृ न हो । लृनः (जो काटा गया) ॥ ज्या-वयोद्धानौ ॥ ज्या+तः (म० ६८६ । ८८४) ज्ञ+इ+न ॥

८८५ हल्ः । ६ । ४ । २ ॥

अङ्गावयवाहल् पर यत्सम्प्रसारण तदन्तस्य दीर्घः ॥

अङ्गका अवयव जो हल् तिममे परे जो सम्प्रसारण (म० २८४) तदन्तका दीर्घ हो । जीनः (जो जीर्ण हो गया) ॥ भुञ्ज+तः (म० ३३५) भुग्+तः ॥

८८६ ओदितश्च । ८ । २ । ४५ ॥

जिस धातुके ओकारकी इत्संज्ञा हो तिससे परे निष्ठा-के तकारकू नकार हो । भ्रुः (जो टेढा किया गया) । दुआं-दिव-गति-वृद्धयोः ॥ दिव = इव् (जाना वा बांधना) । उत्-इव्+तः (मू० ७७ । ८८६ । १३) उच्छूनः (मू० ८८५) (ऊंचा हुआ) ॥ शुष्+तः (मू० ८८१) इस अवस्थामें—॥

८८७ शुषः कः । ८ । २ । ५१ ॥

निष्ठातस्य कः ॥

शुष्-धातुसे परे निष्ठा- (मू० ८८१) के त-कारकू क-कार हो । शुष्कः (सूखा) ॥ पच्+तः (मू० ८८१ । ३३५) पक्+तः ॥

८८८ पचो वः । ८ । २ । ५२ ॥

निष्ठातस्य वः ॥

पच्-धातुसे परे निष्ठा-के त-कू व हो । पक्कः (पका) ॥ क्षै-हर्षक्षये ॥ क्षै (हर्षका नाश) । क्षै+त (मू० ५४३) क्षा+तः ॥

८८९ क्षायो मः । ८ । २ । ५३ ॥

निष्ठातस्य मः ॥

क्षै-धातुसे परे निष्ठा-के त-कू म हो । क्षामः (कुश) ॥ भू+तः (मू० ७६० । २०३ । २७) भावि+तः (मू० ४४७) भाव्+इ+तः ॥

८९० निष्ठायां सेटि । ६ । ४ । ५२ ॥

णेलोपः ॥

इद-सहित निष्ठा-संज्ञक प्रत्यय परे रहते णि- (मू० ७६०) का लोप हो । भावितः (होनेको प्रेरणा किया गया) । भृ+इ+तवत् (मू० ४४७ । २०३ । २७ । ८९०) भावि+तवत् (मू० ३१८ । ३८६ । २४) भावितवान् (जिसने हुवाया) ॥ दृह-हिंसायाम् ॥ दृह (हिंसा करना) । दृह+त ॥

८९१ दृढः स्थूलबलयोः । ७ । २ । २० ॥

स्थूले बलवति च निपात्यते ॥

निष्ठा-प्रत्ययान्त दृढ-धातुका स्थूल और बलवान् अर्थमें ' दृढः ' ऐसा रूप निपातन किया जाता है । दृढ+त (म० २७९ । ६०० । ७९) दृढ+ढः (म० ६०१) दृढः (स्थूल । बलवान्) ॥ धा+क्त (म० ८८१ । १५६) धा+त ॥

८९२ दधातेर्हिः । ७ । ४ । ४२ ॥

तादौ किनि ॥

त-कागादि कित्-प्रत्यय परे रहते धा-धातुकू हि आदेश हो । हि+त+सु (म० २६०) हितम् (धारण किया गया) ॥ दा+तः (म० ८८१ । ६७६) ॥

८९३ ददो दद्वयोः । ७ । ४ । ४६ ॥

घुमजकस्य दाइत्यस्य दद् स्यान्नादौ कित् ॥

घु-मंजक दा-धातुकू दद् आदेश हो, तकागादि कित्-प्रत्यय परे रहते । दद् नः (म० ११) दत्तः (दिया गया) ॥

८९४ लिटः कानज्या । ३ । २ । १०६ ॥

८९५ कसुश्च । ३ । २ । १०७ ॥

लिट् कानच् कसुश्च वा न्नः ॥

लिट्-के स्थानमें कानच् (आन) और कसु (वस्) प्रत्यय विकल्प करके हो । चकु+त = चकु+आन (म० ११९ । १५८) चक्राणः (जिसने किया) ॥ गम+त = जगम+वस् (म० ८९५) ॥

८९६ म्वाश्च । ८ । २ । ६५ ॥

मान्तस्य धातेर्नन्व म्वा पन्तः ॥

मान्त-धातुकू 'न' हो म अथवा व परे रहते । जगन+वस् (म०

१ यह म० ४२३ के अनुसार आत्मनेपदा यणिआमेदा होता है । क्योंकि-इस कान-चर्षी आत्मनेपद मन्ना है ।

२५) जगन्वस् (मू० ३८५ । ३१८ । २४) जगन्वान् (जो जा चुका) ॥

८९.७ लटः शतृशानचावप्रथमाममानाधिकरणे । ३।२।१२४ ॥

अप्रथमान्तेन समानाधिकरणे लट् एतौ वा स्तः ॥

जब अप्रथमान्तके साथ लट्-का समानाधिकरण (एकअर्थ) हो तो लट्-के स्थानमें शतृ (अन्) और शानच् (आन) प्रत्यय विकल्पसे हो । यह दोनों प्रत्यय शित (मू० १५६) हैं, इसकारण यह जहां होते हैं तहां अप्- (मू० ४३३) आदि प्रत्ययभी होते हैं ॥ पच्+अ+अत् (मू० ३०२।३१८) पचन्त्+अम् = पचन्तं चित्रं पश्य (पकाते दृष्ट चित्रकृ देख) । पच्+अ+आम् ॥

८९.८ आन मुक् । ७।२।८० ॥

अदन्ताद्गम्य मुगागमः स्यादाने परे ॥

अदन्त-अङ्गकृ मुक् (म) आगम हो, आन पर रहते । पच्+म्+आन+अम् = पचमानं चित्रं पश्य (पकानेवाले चित्रका देख) ॥

लटित्यन्वर्तमाने पुनर्लट्ग्रहणान्प्रथमाममानाधिकरण्येऽपि कश्चित् । मन द्विज ॥

मू० ८९.७ में मू० ४२० से लट्-का अनुवर्तन करनेसे ही कार्य हो जाता पुनः यहां मू० ८९.७ में लट्-ग्रहण करनेमें जात होता है कि-कहीं २ लट्-का प्रथमान्तके साथभी समानाधिकरण हो तो भी शतृ शानच् हो जाय । जैसे-अम्+अ+अत् (मू० ६०३।६२५।३१८।२४) सन द्विजः (विद्यमान ब्राह्मण) ॥ विद्+अ+अत् (मू० ६०३) ॥

८९.९ विदः शतृवसुः । ७।१।३६ ॥

वेत्तेः परम्य शतृवसुगदेशो वा ॥

विद्-धातुसे परे जो शतृ (अन्) तिमे विकल्प करके वसु (वस्) आदेश हो । विद्-वस (मू० ३८५।३१८।२४) विद्वान्,

१ यहां अप्रथमान्तके साथ एक अर्थ करना है इसलिये प्रथमा । वसन्ति छोड़ द्विती-यान्त चत्र के साथ समानाधिकरणही इच्छाने अम् स्थापित किया है ।

विद्+अ+अत् (मू० ३१८ । २४) विदन् (जाननेवाला) ॥

१०० तौ सत् । ३।२।१२७ ॥

तौ शत्रुशान्तौ सत्सौ स्त ॥

उक्त शत्रु और शान्त-की सत्-संज्ञा हो । इसका फल—॥

१०१ लृटः मदा । ३।३।१४ ॥

व्यवस्थितविभाष्यम् । तेनाप्रयमामामानाधिकरण्ये प्रत्ययोल्लापदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् ॥

लृट् लकारके स्थानमे सत् संज्ञक प्रत्यय विकल्प कर्के हों । यह वैकल्पिक सूत्र है । इस कारण अप्रयमाके समानाधिकरणमे, सम्बोधनमे और प्रत्यय परेवाले लक्षण हेतुमे नित्य हो । करिष्यन्तं करिष्यमाणं पठ्य (जो कर्मेको है उसे देख) ॥

१०२ आकम्पच्छीलितद्धर्मनत्वाधुर्कारिणु । ३।२।१३४ ॥

किंप्रभमित्याप्य नृप्यमाण प्रत्यय मत्तः शालादिषु कृषि बोध्या ॥

इम सूत्रमे लेकर किंप्र- (म० १०७) प्रत्यय पर्यन्त जितने प्रत्यय हैं वे सब ऐसे कर्त्ताओमे हो, जैसे—किसी प्रकारका स्वभाव प्रकाश करना हो वा किसी प्रकारका धर्म प्रकाश करना हो वा किसी प्रकारकी सुन्दरता प्रकाश करनी हो ॥

१०३ तृन् । ३।२।१३५ ॥

धातुमे परे तच्छील- (म० १०२) आदि अर्थोमे तृन् (तृ) प्रत्यय हो । कृ+तृ (म० ४३४) कर्तृ+मु (म० २२८ । १९८ । २०० । २०१) कर्त्ता कृतान (चटाई बनानेका स्वभाववाला) ॥

१०४ जल्पतिश्रकुट्टलुण्टवृडः पाकन । ३ । २।१५५ ॥

जल्प (बकवाद करना), भिक्ष (भीख मांगना), कुट्ट (कूटना), लुण्ट (लटना = लोटना), वृड (सेवा करना) इन धातुओंसे परे तच्छील- (म० १०२) अर्थोमे पाकन प्रत्यय हो । जल्प+पाकन (म० ३) ॥

९०५ षः प्रत्ययस्य । १ । ३ । ६ ॥

प्रत्ययस्यादिः षः इत्सज्ञः स्यात् ॥

प्रत्ययकी आदिका जो ष-कार उसकी इत्सज्ञा हो । जल्प+आक+
सु (मू० ५३) जल्पाकः (बकवादी) । भिक्ष+(ष) आकः =
भिक्षाकः (भिखारी) । कुट्ट+आकः = कुट्टाकः (कूटनेके स्वभा-
वाला) । लुण्ट+आकः = लुण्टाकः (लुटेरा) । वृ+आकः (मू०
४३४) वराकः (नीच । कंगाल) ॥

९०६ सनाशंसभिक्ष उः । ३ । २ । १६८ ॥

सन्नत- (मू० ७६५) से परे तथा आङ्-पूर्वक शंस-धातुसे परे
और भिक्ष-धातुसे परे तच्छीलादि- (मू० १०२) अर्थोंमें उ-प्रत्यय
हो । चिकीर्ष+उः = चिकीर्षुः (करनेकी इच्छाके स्वभाववाला) ।
आशंसुः (जिसका स्तुति करनेका स्वभाव हो) । भिक्षुः (जिसका
भिक्षा मांगनेका स्वभाव हो) ॥

९०७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावमनुवः क्तिप् । ३ । २ । १७७ ॥

भ्राज् (चमकना), भास् (चमकना), धुर्व् (हिंसा करना),
द्युत् (चमकना), ऊर्ज (बलवान होना), पृ (पूर्ण करना), जु
(जाना), ग्राव (पाषाण) शब्दपूर्वक स्तु (स्तुति करना) इन
धातुओंसे परे तच्छील आदि (मू० १०२) अर्थोंमें क्तिप्-प्रत्यय
हो । विभ्राज्+क्तिप् = विभ्राज्+सु (मू० ३३६ । २०० । ८३ ।
१६६) विभ्राट् । विभ्राड् (चमकनेके स्वभाववाला) । भास+
क्तिप् = भाः (जो चमके = दीप्ति) । धुर्व्+क्तिप् ॥

९०८ गलोपः । ६ । ४ । २१ ॥

रेफाच्छ्लोपः कौ श्लोप इति च ॥

रेफ-से परे जो छ अथवा व तिसका लोप हो, यदि क्तिप्-प्रत्यय
परे हो तो अथवा श्लोदि कित् वा डित् प्रत्यय परे रहते । धुर्+

सु (मू० ३९४ । २०० । ११३) धूः (भार) । वि-द्युत्+किप् = विद्युत् (विजली) । ऊर्क (म० ३३५) (बलवान्) । पूः(पुरी)।
जु+किप्+सु-॥

दृशिग्रहणस्यापकर्षाज्जतेर्दीर्घः ॥

अर्थात्-म० ८६५ मे ' दृश्यन्ते (देखे जाते हैं) इस पदके अनुकर्षणसे महाभाष्यके अनुकूल जु-धातुकोभी दीर्घ होता है । जूः (शीघ्रगामी) । ग्रावस्तु+किप् (म० ८४२) ग्रावस्तुत् (पाषाणकी स्तुति करनेवाला) ॥

१०९. किञ्चिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घोऽमम्भ-
माणश्च) ॥

वच् (बोलना), प्रच्छ (पछना), आयत (शब्दपूर्वक) स्तु (स्तुति करना), कटप्र (चटाईसे जाना), जु (जाना), श्रि (सेवा करना) इन धातुओंसे पंगे किप् प्रत्यय हो, तथा इनको दीर्घ हो, और सम्प्रसारण (म० ५०८ । ६८६) न हो । वच्+किप् (म० ३३५) वाक् (वाणी) ॥ प्रच्छति-इति=प्रच्छ+किप् ॥

११०. च्छोः शृङ्गनामिके च । ६ । ४ । १९ ॥

स्तुकस्य छस्य च क्रमान् अ उठ् ण्नावादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ
अलादौ च कृति ॥

तुकसहित छ-कारकू और व-कू क्रमसे अ और उठ आदेश हों,
अनुनासिक वा कि-प्रत्यय अथवा झलादि कित डित पंगे रहते । प्र-
च्छति इति=प्राट् (म० ०१० । ३३६ । ८३ । १६६), प्राड्
(पछनेवाला) । आयतं स्तौति=आयतस्तु+किप्=आयतस्तुः
(बड़ी स्तुति करनेवाला) । कटे प्रवते=कटप्र+किप्+सु=कटप्रः
(चटाईमें होनेवाला कीड़ा) । ज्ञः (शीघ्रगामी) । श्रयति हरिं =

१ अयात-शब्दपूर्वक स्तुति करना । आयत स्तु ॥

२ इस च की भाँति म० ५०८ में बोला ।

श्रि+क्लिप् (मृ० ९०९) श्रीः (जो विष्णुकी सेवा करती है = लक्ष्मी) ॥

९११ दाघ्रीशसयुजस्तुदसिमिचमिहपतदशनहः करणे ।
३ । २ । १८२ ॥

दावादेः प्रन् स्यात्करणेऽर्थे ॥

दाष् (काटना), नी (ले जाना), शस् (हिंसा करना), यु-
(मिलाना), युज् (जोड़ना), स्तु (स्तुति करना), तुद् (प्रेर-
णा करना), पि (बांधना), पिच् (छिडकना), मिह (मूतना),
पत (गिरना), दश (काटना), नह (बांधना) इन धातुओंसे
परे करण- (तृतीया) अर्थमें प्रन्- (त्र) प्रत्यय होता है । दाति
अनेन = दा+त्र+अम् = दात्रम् (जिसद्वारा काटा जाता है = दरांति) ॥
शस्+त्र+अम् । यहाँ इट्- (मृ० ४४७) की प्राप्ति हुई- ॥

९१२ तितृत्रतथमिसुसरकमेषु च । ७ । २ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण न ॥

ति (क्तिन् वा क्तिच्) तुन, प्रन्, कथन्, क्तिस्, मुच्, सरन्, कन्
और स इन दश प्रत्ययोंको इट् आगम न हो । शस्त्रम् (जिस
करके हिंसा की जाती है = शस्त्र) । यु+त्र (मृ० ४३४) योत्रम्
(जोत) । युज्+त्र (मृ० ५०० । ३३५) योज्त्रम् (जुआ) । पु+त्र
(मृ० २८३) स्तोत्रम् (स्तोत्र) । तुद्+त्र (मृ० ९१ । ५००)
तोत्रम् (कोडा) । पि+त्र (मृ० ४३४ । २८३) सेत्रम् (बांधन) ।
सिच्+त्र (मृ० ३३५ । ५००) सेक्त्रम् (छिडकनेका पात्र) ।
मिह्+त्र (मृ० ५०० । २७९ । ६०० । ७९ । ६०१) मेद्रम् (लि-
ङ्ग) । पत्+त्र = पत्रम् (वाहन) । दश् (इ) +त्र (मृ० ५१२ ।
३३६ । ९६ । ७९) दंष्ट्रा (दांत) । नह्+त्र (मृ० ४०३ ।
६०० । १३७३) नध्त्री (चर्मकी रज्जु) ॥

९१३ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । ३ । २ । १८४ ॥

ऋ (जाना), लृ (काटना), धू (कांपना), सू (प्रसव करना), खन् (खोदना), सह् (सहना), चर् (जाना) इन धातुओंसे परे करण-अर्थमें इत्र प्रत्यय हो । ऋ+इत्र (म० ४३४) अरित्रम् (पतवार) । लृ+इत्र (म० ४३४ । २७) लवित्रम् (दरांती) । धू+इत्र (म० ४३४ । २७) धवित्रम् (बीजना-पंखा) । सू+इत्र = सवित्रम् (उत्पत्तिकारण) । खन्+इत्र = खनित्रम् (कस्सी । खुरपा-आदिक) । सह्+इत्र = सहित्रम् (धैर्य) । चर्+इत्र = चरित्रम् (चरित्र) । यहां ' इत्र ' प्रत्यय इस कारण किया है कि इकारकाभी श्रवण रहे. यदि ' त्र ' प्रत्यय करते तो इट्-का निषेध (म० ११२) हो जाता ॥

१.१४ पृवः संज्ञायाम् । ३ । ० । १८५ ॥

पृ-(पवित्र करना) धातुमें परे संज्ञा-अर्थमें इत्र प्रत्यय हो । पृ+इत्र (म० ४३४ । २७) पवित्रम् (पवित्री, पेती) ॥

अथ उणादयः ।

१.१५ कृवापाजिमिम्बदिमाध्यगृभ्य उण् ॥

कृ (करना), वा (जाना), पा (पीना), जि (जीतना), डुमित्र (फेंकना), स्वद् (स्वाद लेना), साध् (साधना), अश् (व्याप्त होना) इन धातुओंसे परे उण् (उ) प्रत्यय हो । कृ+उ (म० २०३) कारुः (शिल्पी = कारीगर) । वा+उ (म० ८२०) वायुः (पवन) । पा+उ (म० ८२०) पायुः (गुदा) । जि+उ (म० २०३ । २७) जायुः (औषधि) । मि+उ (म० २०३ । २७) मायु (पित्त) । स्वद्+उ (म० ५०४) स्वादुः (स्वाद) । साध्+उ = साधुः (परकार्यको सिद्ध करनेवाला) । अश्+उ (म० ५०४) आशुः (शीघ्र) ॥

श्रि+किप् (मू० १०९) श्रीः (जो विष्णुकी सेवा करती है = लक्ष्मी) ॥

१११ दाम्नीशसयुजस्तुदसिमिचमिहपतदशनहः करणे ।
३ । २ । १८२ ॥

दावादेः प्रन् स्यात्करणेऽर्थे ॥

दाष् (काटना), नी (ले जाना), शस् (हिंसा करना), यु- (मिलाना), युज् (जोड़ना), स्तु (स्तुति करना), तुद् (प्रेरणा करना), पि (बांधना), पिच् (छिड़कना), मिह (मृतना), पत (गिरना), दश (काटना), नह (बांधना) इन धातुओंसे परे करण-(तृतीया) अर्थमें प्रन्-(त्) प्रत्यय होता है । दाति अनेन = दा+त्र+अम् = दात्रम् (जिसद्वारा काटा जाता है = दरांति) ॥ शस्+त्र+अम् । यहां इट्-(मू० ४४७) की प्राप्ति हुई-॥

११२ तितृत्रतथमिमुमरकमेषु च । ७ । २ । ९ ॥

एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिण न ॥

ति (क्तिन् वा क्तिच्) तुन, प्रन्, कथन्, क्तिस्, मुच्, सरन्, कन् और स इन दश प्रत्ययोंको इट् आगम न हो । शस्त्रम् (जिस करके हिंसा की जाती है = शस्त्र) । यु+त्र (मू० ४३४) योत्रम् (जोत) । युज्+त्र (मू० ५०० । ३३५) योक्त्रम् (जुआ) । पु+त्र (मू० २८३) स्तोत्रम् (स्तोत्र) । तुद्+त्र (मू० ९१ । ५००) तोत्रम् (कोडा) । पि+त्र (मू० ४३४ । २८३) सेत्रम् (बांधन) । सिच्+त्र (मू० ३३५ । ५००) सेक्त्रम् (छिड़कनेका पात्र) । मिह+त्र (मू० ५०० । २७९ । ६०० । ७९ । ६०१) मेद्वम् (लिङ्ग) । पत+त्र = पत्रम् (वाहन) । दश् (इ) +त्र (मू० ५१२ । ३३६ । ९६ । ७९) दंष्ट्रा (दांत) । नह+त्र (मू० ४०३ । ६०० । १३७३) नष्ट्री (चर्मकी रज्जु) ॥

११३ अर्त्तिलुधूसूखनसहचर इवः । ३ । २ । १८४ ॥

ऋ (जाना), लृ (काटना), धू (कांपना), सू (प्रसव करना), खन (खोदना), सह् (सहना), चर् (जाना) इन धातुओंसे परे करण-अर्थमें इत्र प्रत्यय हो । ऋ+इत्र (म० ४३४) अरित्रम् (पतवार) । लृ+इत्र (म० ४३४ । २७) लवित्रम् (दरांती) । धू+इत्र (म० ४३४ । २७) धवित्रम् (बीजना-पंखा) । सू+इत्र = सवित्रम् (उत्पत्तिकारण) । खन+इत्र = खनित्रम् (कस्सी । खुरपा-आदिक) । सह्+इत्र = सहित्रम् (धैर्य) । चर्+इत्र = चरित्रम् (चरित्र) । यहां ' इत्र ' प्रत्यय इस कारण किया है कि इकारकाभी श्रवण रहे, यदि ' त्र ' प्रत्यय करते तो इट्-का निषेध (म० १.१२) हो जाता ॥

१.१४ पृवः संज्ञायाम् । ३ । २ । १८५ ॥

पृ- (पवित्र करना) धातुमें परे संज्ञा-अर्थमें इत्र प्रत्यय हो । पृ+इत्र (म० ४३४ । २७) पवित्रम् (पवित्री, पेती) ॥

अथ उणादयः ।

१.१५ कृवापाजिमिभ्वदिमाध्यभृभ्य उण् ॥

कृ (करना), वा (जाना), पा (पीना), जि (जीतना), हुमित्र (फेकना), स्वद् (स्वाद लेना), साध् (साधना), अश् (व्याप्त होना) इन धातुओंमें परे उण् (उ) प्रत्यय हो । कृ+उ (म० २०३) कारुः (शिल्पी = कारीगर) । वा+उ (म० ८२०) वायुः (पवन) । पा+उ (म० ८२०) पायुः (गुदा) । जि+उ (म० २०३ । २७) जायुः (औषधि) । मि+उ (म० २०३ । २७) मायु (पित्त) । स्वद्+उ (म० ५०४) स्वादुः (स्वाद) । साध्+उ = साधुः (परकार्यको सिद्ध करनेवाला) । अश्+उ (म० ५०४) आशुः (शीघ्र) ॥

११६ उणादयो बहुलम् । ३ । ३ । १ ॥

एते वर्त्तमाने मज्ञायां च बहुल स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः ॥

यह उणादि-प्रत्यय वर्त्तमान-अर्थमें और संज्ञा-अर्थमें अनेक प्रकारसे हैं । कोई २ प्रत्यय उणादि सूत्रसे नहीं विधान किये गये हैं, उनकाभी तर्क करना उचित है । सो दिखलाते हैं—

सज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ।

कार्याद्विद्यादनवन्धमेतच्छास्त्रमुणादियु ॥ १ ॥

उणादिकोंमें यह विधि है कि—संज्ञा-अर्थमें धातुओंके रूप, उनसे परे प्रत्यय, तथा गुण आदि कार्य समझकर तर्कना कर लेने, अर्थात्—जो संज्ञा (किसीके वाचक) शब्द है, और वे किसी प्रकार साधे नहीं जा सके हैं तो उनमें ऐसे धातु और उनसे परे ऐसे प्रत्यय कल्पना करो जो उनमें हो सकें ॥

११७ तुमुनृष्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । ३ । ३ । १० ॥

क्रियार्थाया क्रियायामुपपदे भविष्यन्त्यर्थं धातेर्गेतो स्तः । मान्तत्वा-
दन्त्ययत्वम् ।

क्रिया-अर्थवाली जब एक क्रिया उपपद हो तो भविष्यत्-अर्थमें धातुसे परे तुमुन (तुम) और ण्वुल (वु) प्रत्यय हो । तुमुन प्रत्ययान्त मान्त होनेके कारण अव्यय-(म० ४१४) संज्ञक होता है । उदाहरण—कृष्णं+दृश+तुम+याति (म० ५२५ । ६९८ । १९ । ३३६ ७९) कृष्णं दृष्टुं याति । कृष्णं+दृश+वु+याति (म० ८५० । ५००) कृष्णं दर्शको याति (वोह कृष्णको देखने जाता है) । यहां 'याति' क्रियाके उपपद 'दृश' क्रिया है, ऐसेही सर्वत्र समझ लो ॥

१. यथा 'क्राफट' यह मज्ञावाचक शब्द है यह शब्द किसी प्रकार समझ नहीं हो सक्ता इस कारण इसे उणादिप्रकारमें समझ करते हैं, 'क्रा' धातु, 'त' तममें पर आणा-
दिक्रिया 'फट' प्रत्यय कल्पना किया और उक्त मज्ञावाचकशब्दमें गणन देखकर 'फिट' प्रत्ययहोता है (म० ४८१) माना ता 'क्राफट' समझ हुआ । और योरमेंभी प्रसिद्ध है कि उणादिप्रत्यय लगे औला उगा इना । मानातुमें समझ कर दिखे, माना मझा मीना ॥

११८ कालममयवेलासु तुमुन् । ३ । ३ । १६७ ॥

कालादिपूषपदेषु तुमुन् ॥

काल, समय, वेला, इनमेंसे जब कोई उपपद हो तौ धातुसे परे तुमुन्-प्रत्यय हो । कालः+भुज्+तुम् (मू० ५००।३३५) कालः समयो वेला भोक्तुम् (भोजन करनेका समय) ॥

११९ भावे । ३ । ३ । १८ ॥

मिद्धावस्थापत्रे धात्वर्थे वाच्ये धातोर्धञ् ॥

यदि धातुका अर्थ सिद्धावस्थाको प्राप्त हो तौ उस धातुसे परे भाव-अर्थमें घञ् (अ) प्रत्यय हो । पच+अ (मू० ५०४ । ८४६) पाकः (रसोई) ॥

१२० अकर्तृणि च कारके संज्ञायाम् । ३ । ३ । १९ ॥

कर्तृभिन्नं कारकं घञ् स्यात् ॥

कर्ता-भिन्न कारकमें धातुसे परे संज्ञा-अर्थमें घञ् (अ) प्रत्यय हो । रञ्ज+अ = रनज्+अ ॥

१२१ घञि च भावकणयोः । ६ । ४ । २७ ॥

रञ्जेर्नलोपः स्यात् ॥

भाव और करण-अर्थमें जो घञ्-प्रत्यय सो परे रहते रञ्ज-(रंगना) धातुके न-कारका लोप हो । रज्ज-अ (मू० ५०४ । ८४६) रगः (रंगनेका यन्त्र) ॥

अनयोः किम् ? रज्यव्यभिचिन्ति रङ्गः ॥

भाव और करण अर्थहीमें न-का लोप हो, यह कहनेसे-रनज्+अ (मू० ८४६) रङ्गः (नाटकशाला) यहां न-का लोप न हुआ, क्योंकि-यहां अधिकरण-अर्थमें घञ्-प्रत्यय है ॥

१२२ निवामचिनिशर्गिणममाधानेष्वादेश्व कः । ३ । ३ । ४१ ॥

एषु चिन्तानेर्धञ् आदेश्व ककारः ॥

१ जहां मिद्धपद दूसरी क्रियाको आकांक्षा रखता है वहां मिद्धावस्थापत्र क्रिया होती है ।

निवास, चित्ति, शरीर और उपसमाधान इन चार अर्थोंमें चि-धातुसे परे घञ् प्रत्यय हो, और चि-धातुके आदिके च-कारकृ ककार हो । निचि+अ=निकि+अ (मू० २०३ । २७) निकायः (निवास) । चि+अ=कि+अ (मू० २०३ । २७) कायः (शरीर) । गोमयनिकायः (गोबरका ढेर) ॥

१.२३ एरच् । ३ । ३ । ५६ ॥

इवर्णान्तादच् स्यात् ॥

इवर्णान्त-धातुसे परे अच्-प्रत्यय हो । चि+अ (मू० ४३४ । २७) चयः (समूह) । जि+अ (मू० ४३४ । २७) जयः (जीतना) ॥

१.२४ ऋदोग् । ३ । ३ । ५७ ॥

ऋवर्णान्तादुगर्णान्ताच्चाप् ॥

ऋकारान्त और उकारान्त धातुओंसे परे अप् प्रत्यय हो । कृ+अ (मू० ४३४ । ३५) करः (छिडकना) । गृ+अ=गरः (विष) । यु+अ (मू० ४३४ । २७) यवः (जौ) । लृ+अ=लवः (काटना) । स्तु+अ=स्तवः (स्तोत्र) । पु+अ=पवः (पवित्र करना) ॥

१.२५ (घञर्थे कविधानम्) ॥

घञ्-प्रत्ययके अर्थमें क-(अ) प्रत्ययभी हो प्र+स्था+अ (मू० ५३९) प्रस्थः (तोल) । वि+हन+अ (मू० ५५५ । ३१६) विघ्नः (बाधा) ॥

१.२६ ङितः क्तिः । ३ । ३ । ८८ ॥

जिस धातुके ङ-की इत्संज्ञा हो उससे परे क्ति-प्रत्यय हो । डुपच-ष्ट=पच+क्ति (मू० ३३५) ॥

१.२७ कर्मम् नित्यम् । ४ । ४ । २० ॥

क्तिप्रत्ययान्तात् मम् स्यान्नित्यत्त्वेऽर्थे ॥

क्रि-प्रत्ययान्तसे परे सिद्ध अर्थमें मम् प्रत्यय हो । पाकेन निवृत्तं पक्त्रिमम् (पाकक्रियासे जो सिद्ध हुआ) । डुवप् = वप्+क्रि+मम् (मू० ५९८) उपत्रिमम् (जो बोनेसे सिद्ध हुआ) ॥ दुवेष्ट-कम्पने ॥ वेप् (कांपना) ॥

१२८ दितोऽथुच् । ३ । ३ । ८९ ॥

जिस धातुका टु इत जाय तिससे परे अथुच् (अथु) प्रत्यय हो । वेप्+अथु = वेपथुः (कंप) ॥

१२९ यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । ३ । ३ । ९० ॥

यज (पूजना), याच (मांगना), यत (प्रयत्न करना), विच्छ (जाना वा चमकना), प्रच्छ (पुछना), रक्ष (रक्षा करना) इन धातुओंसे परे नङ् (न) प्रत्यय हो । यज्+न (मू० ७७) यजः (अश्वमेधादि यज्ञ) । याच्+न (मू० ७७ । १६६६) याच्त्रा (मांगना) । यत+न = यत्रः (उपाय) । विच्छ्+न (मू० ९१० । ७८) विष्णः (प्रताप) । प्रच्छ्+न (मू० ९१० । ७८) प्रश्नः (पुछना) । रक्ष्+न (मू० ७९) रक्षणः (रक्षा) ॥

१३० स्वप् ननु । ३ । ३ । ९१ ॥

स्वप्-(त्रिध्वप्) धातुसे परे ननु (न) प्रत्यय हो । स्वप्+न = स्वप्नः (स्वप्न) ॥

१३१ उपसर्गे घोः किः । ३ । ३ । ९३ ॥

उपसर्ग-पूर्वक घु-संज्ञक (मू० ६७६) धातुसे परे कि (इ) प्रत्यय हो । प्र-धा+इ (मू० ५३९) प्रधिः (चक्रधारा) । उप-धा+इ (मू० ५३९) उपधिः (छल) ॥

१३२ स्त्रियां क्तिन् । ३ । ३ । ९४ ॥

स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् स्यात् । घञोऽपवादः ॥

यदि स्त्रीलिङ्ग-भाव प्रकाश करना हो तो धातुसे परे क्तिन्-(ति)

प्रत्यय हो । यह घञ्- (मू० ११९) का अपवाद है । कृ+ति = कृतिः (करना) । छु+ति (मू० २८३) स्तुतिः (प्रशंसा) ॥

१३३ (ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः) ॥

ऋकारान्त धातुओंसे और लृ-भादि (मू० ७५०) धातुओंसे परे क्तिन्-प्रत्यय निष्ठा- (मू० ८८०) की समान हो यह कहना चाहिये । कृ+ति (मू० ७१८ । ६६५ । ८८२ । २९५) कीर्णिः (छीटना) । लृ+ति (मू० ८८२) लूनिः (खुरपी) । ध्रु+ति (मू० ८८४ । ८८२) धूनिः (कांपना) । प्र+ति (मू० ८८४ । ८८२) पूनिः (विनाश) ॥

१३४ (सम्पदादिभ्यः क्तिप्) ॥

सम्पत्-आदिकोंसे परे क्तिप्-प्रत्यय हो । सम्पत्+क्तिप् = सम्पत् (धन) । विपत् (संकट) । आपत् (दुःखावस्था) ॥ क्तिन्नपीप्यते ॥ उक्त धातुओंसे परे क्तिन्-प्रत्ययकीभी विवक्षा की जाती है । सम्पत्तिः (सम्पदा) । विपत्तिः (विपत्) । आपत्तिः (आपत, आफत) ॥

१३५ ऊतिवृत्तिजृतिमातिहेतिकीर्तयश्च । ३ । ३ । ९७ ॥

एते निपात्यन्ते ॥

ऊति (रक्षा करना), यति (मिलाना), जृति (शीघ्रगति), साति (ध्वंस), हेति (अस्त्र), कीर्त्ति (यश) यह निपातन किये जाते हैं ॥

१३६ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ६ । ४ । २० ॥

एषामुपधावकार्योरुद्ध अनुनासिके कौ झलादौ कृति ॥

ज्वर (ज्वर), त्वर (त्वरा करना), स्त्रिव (जाना), अव (रक्षा करना), मव (बांधना) इनकी उपधाको तथा-व-को ऊद्ध हो । अनुनासिकप्रत्यय वा क्तिप्-प्रत्यय झलादि किंत् और डित् परे रहते ॥ ज्वर्+क्तिप् = ज्व-ऊ-र+सु (मू० २०० । ११३) जूः (ज्वरवाला

रोगी) । त्वर+क्विप्=त्-ऊ-र् (म० ११३) तूः (त्वरावान्) ।
 सि-क्विप्=स्+ऊ=स्ः (सुवा) । अव+क्विप्=ऊ=ऊः
 (मयक) । मव+क्विप्=म+ऊ=मः (बांधनेवाला) ॥

१.३७ इच्छा । ३ । ३ । १०१ ॥

निपातोऽयम् ॥

इच्छ-धातुसे इच्छा यह श-प्रत्ययान्त निपातन किया जाता है ।
 इच्छ+अ (म० ५५४ । १२२ । ७७) इच्छा (अभिलाषा) ॥

१.३८ अः प्रत्ययात् । ३ । ३ । १०२ ॥

प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययः ॥

प्रत्ययान्त-धातुओंसे पर स्त्रीलिंगमें अकार प्रत्यय हो । चिकीर्ष+
 अ (म० १३६६) चिकीर्षा (करनेकी इच्छा) । पुत्रकाम्या
 (पुत्रकी इच्छा) ॥

१.३९. गुणेश्च हलः । ३ । ३ । १०३ ॥

गुणमतो हलन्तास्त्रियामप्रत्ययः स्यात् ॥

गुणमान (म० ४९८ । ४९९) हलन्त-धातुसे पर अ-प्रत्यय हो,
 यदि सिद्धपद स्त्रीलिंग हो तो । ईह+अ=ईहा (चेष्टा करना) ॥

१.४० ण्यामश्रन्थो युच् । ३ । ३ । १०७ ॥

अकारस्यापवादः ॥

णि- (म० ७६०) प्रत्ययान्त धातुओंसे पर और आस (बैठना),
 श्रन्- (ढीला होना) इन धातुओंसे पर युच् (यु) प्रत्यय हो ।
 म- अकारका अपवाद है । कु+इ+यु (म० २०३ । ८५० । ५८० ।
 २००) कारणा (म० १३६६) (करवाना) । ह+इ+यु=
 हाणा (हरवाना) ॥

१.४१ नपुंसके भावे क्तः । ३ । ३ । ११४ ॥

भावे प्रकाश करनेमें धातुसे पर क्त प्रत्यय हो, यदि सिद्ध-शब्द

• क्त शब्द मतआदि वाय हूण ह । • यहा काम्यच प्रत्यय ह ।

नपुंसक लिंग हो तौ । हस्+त (मू० ४४७) हसितम् (हँसी) ॥

१४२ ल्युट् च । ३ । ३ । ११५ ॥

भावही प्रकाश करनेमें धातुसे परे ल्युट् (यु) प्रत्यय हो, जो सिद्धशब्द नपुंसकलिंग हो तौ । हस्+यु (मू० ८५०) हसनम् (हँसी) ॥

१४३ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । ३ । ३ । ११८ ॥

संज्ञामें धातुसे परे प्रायः घ (अ) प्रत्यय होता है जो सिद्ध होनेवाला शब्द पुल्लिंग हो तौ । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन = दन्तछद्+इ+अ (मू० ५०४) दन्तछाद्+इ+अ ॥

१४४ छादेर्घोऽद्व्युपसर्गस्य । ६ । ४ । १६ ॥

द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वो घे परे ॥

दो आदि उपसर्गसे रहित छद्- (छादना) धातुको ह्रस्व हो, घ-प्रत्यय परे रहते । दन्तछद्+इ+अ (मू० ५८० । १२२ । ७७) दन्तच्छद्ः (ओष्ठ) ॥ आकुर्वन्त्यस्मिन्निति = आ+कृ+अ (मू० ४३४) आकरः (खान) ॥

१४५ अव तृस्रोर्घञ् । ३ । ३ । १२० ॥

अव उपसर्ग उपपद रहते तृ (तरना) और स्तृ (ढकना) इन दो धातुओंसे परे घञ् प्रत्यय हो । अव+तृ+अ (मू० २०३ । ३५) अवतारः (अवतार) । अव+स्तृ+अ (मू० २०३ । ३५) अवस्तारः (कनात) ॥

१४६ हलश्च । ३ । ३ । १२१ ॥

हलन्तात् धञ् । घापवादः ॥

हलन्त-धातुओंसे परे घञ् (अ) प्रत्यय हो । यह सूत्र घ-प्रत्यय- (मू० १४३) का अपवाद है ॥ रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति = रम+अ (मू० ५६४) रामः (जिसमें योगी रमण करते हैं, अर्थात्-राम) । अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरिति = अप-आ+मृज्+अ (मू० ८४६ ।

८४७) अपामार्गः (जिससे रोग दूर हों = औषधि) ॥

९४७ ईषदुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । ३।३।१२६ ॥

एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खल् । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । करणाधिकरणयोरिति निवृत्तम् ॥

दुःख-अर्थमे दुर् और मुख-अर्थमें ईषद् वा सु उपपद हो तो धातुसे परे खल् (अ) प्रत्यय हो । यह खल्-प्रत्यय म० ८३४ से भाव तथा कर्म-अर्थमे होता है । यहां करण तथा अधिकरण अर्थकी निवृत्ति हो गई । दुर्+कृ+अ (म० ४३४ । ११३ । १७।१७०) दुष्करः = दुष्करः कठो भवता (आपसे चटाईका बनना कठिन है) । ईषत्+कृ+अ = ईषत्करः (अनायाससे बन सक्ता है) । सु+कृ+अ = सुकरः (सुगमतासे बन सक्ता है) ॥

९४८ आतो युच् । ३ । ३ । १२८ ॥

खलोऽपवादः ॥

आकागन्त-धातुसे परे युच् (यु) प्रत्यय हो । यह प्रत्यय खल्- (म० ९४७) का अपवाद है ॥

ईषत्+पा+यु (म० ८५०) ईषत्पानः—सोमो भवता (आपसे सोमरस अनायाससे पिया जा सक्ता है) । सु+पा+यु (म० ८५०) सुपानः (सुगमतासे पिया जा सक्ता है) । दुष्पानः (कठिनतासे पिया जा सक्ता है) ॥

९४९ अलंखल्वाः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । ३।४।१८ ॥

प्रतिषेधार्थयोरलखल्वारूपपदयोः क्त्वा स्यात् ॥

निषेध-अर्थवाले अलं और खल् उपपद रहते धातुसे परे क्त्वा (त्वा) प्रत्यय हो । अलं+दा+त्वा (म० ८९३।९१) अलं दत्त्वा (मत दो) । खल्+पा+त्वा (म० ६३९) खल् पीत्वा (मत पिओ) ॥

अलखल्वाः किम् ? मा कर्पात् । प्रतिषेधयोः किम् ? अल्लकारः ॥

अलं और खल उपपद हो यह कहनेसे—मा कार्षीत् (मू० ४८७) (वोह मत करे) । यहां क्त्वा न हुआ । और निषेध-अर्थवाले ऐ-सा कहनेसे—अलंकारः (भूषण) यहां क्त्वा न हुआ क्योंकि—यहां अलं निषेधार्थक नहीं है ॥

१५० समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । ३ । ४ । २१ ॥

समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् ॥

जो अधिक धातुओंका कर्त्ता एकही हो तौ उनमें जो धातु पूर्व-काल अर्थमें विद्यमान हो तिससे परे क्त्वा (त्वा) प्रत्यय हो । स्नात्वा व्रजति (वोह स्नान करके जाता है) अर्थात् प्रथम स्नान करता है फिर जाता है ॥ द्वित्वमतन्त्रम् ॥ उक्त सूत्रमें 'समानकर्तृकयोः' इस द्विवचनके दिखलानेसे यह नियम दोही धातुओंमें नहीं लगता अर्थात्—दोसे अधिकमेंभी लगता है । भुज्+त्वा (मू० ३३५ । ४८१) भुक्त्वा । पा+त्वा (मू० ६३९) पीत्वा=भुक्त्वा पीत्वा व्रजति (खा पीकर जाता है) ॥ शी+इ+त्वा । इस दशममें—॥

१५१ न क्त्वा सेट् । १ । २ । १८ ॥

सेट् क्त्वा कित् स्यात् ॥

सेट् क्त्वा कित् न होय । गयित्वा (मू० ४३४ । २७) (सांकर) ॥

सेट् किम् ? कृत्वा ॥

सेट् कहनेसे—कृ+त्वा=कृत्वा (करके) यहां क्त्वा-कृ कित् मानके गुण न हुआ ॥

१५२ ग्लोव्युपधाद्धलादेः संश्च । १ । २ । २६ ॥

इवर्णोवर्णोपिधाद्धलादेरलन्तात्पगे क्त्वासर्नो सेटो वा कितौ स्तः ॥

जिसकी उपधामें तौ इवर्ण वा उवर्ण हो, और आदिमें हल, और अन्तमें र वा ल हों ऐसे धातुसे परे सेट् क्त्वा और सन प्रत्यय विकल्प करके कित् हों । युत्+इ+त्वा=युत्तिन्वा, द्योतिन्वा(चमक-कर) । लिखित्वा, लेखित्वा (लिखकर) ॥

व्युपधात् किम्? वर्तित्वा । रलः किम्? सेवित्वा । हलादे? किम्? एषित्वा । सेट् किम्? भुक्त्वा ॥

जिसकी उपधा इवर्ण और उवर्ण हो यह कहनेसे-वृत्+त्वा = (म० ४४७) वर्तित्वा (रहकर) । यहां लवृषधगुण नित्य होता है, न कि-कित मानके वैकल्पिक । और अन्तमें र वा ल हों यह कहनेसे-सेवित्वा (सेवा करके) । यहांभी क्त्वा कित न मानकर नित्य गुण हुआ । हलादि कहनेसे-इप्+इ+त्वा = एषित्वा (जाकर) । यहांभी वैकल्पिक गुण न हुआ । सेट् कहनेसे-भुज्+त्वा = भुक्त्वा (खाकर) । यहां म० ९५२ नहीं लगता ॥ शम्+त्वा = शम्+त्वा ॥

९५३ उदितो वा । ७ । २ । ५६ ॥

उदिन पगम्य क्त्वा दृष्ट्वा ॥

जिसके उ-कागकी डन्संज्ञा हो गेसे धातुसे परे क्त्वा-को इट् आगम विकल्प करके हा । शम् ड+त्वा = शमिन्वा, शान्वा (म० ७८८) (शान्त होकर) । दिव+इ+त्वा = देविन्वा (म० ९५१), द्यूत्वा (म० ९१० । १९.) (खेलकर) । धा+इ+त्वा (म० ८९२) हि+इ+त्वा हित्वा (धारण करके) ॥ हा त्वा ॥

९५४ जहानश्च क्त्वि । ७ । ४ । ४३ ॥

आहाक-धातुकृभी हि आदेश हो क्त्वा-प्रत्यय परे रहते । हिन्वा (न्यागकर) । हात्वा (जाकर) ॥ प्र+कृ+त्वा । इस अवस्थामें-॥

९५५ समामेऽनञ्पूर्वे क्त्वा ल्यप् । ७ । १ । ३७ ॥

अन्ययपर्वपदेऽनञ्समामे क्त्वा ल्यवादेश ॥

नञ्-समाम-भिन्न अव्यय पर्वपद रहते क्त्वा-कृ ल्यप् (य) आदेश हो । प्रिकृ+य (म० ८४२) प्रकृत्य (आगम्भ करके) ॥

अनञ् किम्? अकृत्वा । अन्ययपर्वपदे किम्? पगमकृत्वा ॥

नञ्-भिन्न कहनेसे-अकृत्वा (न करके) । यहां नञ्पूर्वपदमें ल्यप्

१ यह 'आहाड-गता' वातुका रूप में, इसकागण यहाही (म० ९५४) आदेश न हुआ ।

आदेश न हुआ । अव्यय पूर्वपद हो यह कहनेसे—परमकृत्वा (श्रेष्ठ करके) । यहांभी क्त्वा-कृ ल्यप् न हुआ ॥

१५६ आर्भीक्ष्ये णमुल् च । ३ । ४ । ०० ॥

आर्भीक्ष्ये द्योत्ये पूर्वविषये णमुल् म्यात् क्त्वा च ॥

जब वारंवार करना प्रकाश करना हो तौ अव्ययवहित नञ्-समा-सरहित अव्यय पूर्वपद रहते धातुसे परे णमुल् और क्त्वा प्रत्यय हों ।
स्मृ+णमुल् (अम्) (मू० २०३) ॥

१५७ नित्यवीप्सयोः । ८ । १ । ४ ॥

आर्भीक्ष्ये वीप्साया च द्योत्ये पदस्य द्वित्व स्यात् । आर्भीक्ष्य तिङन्ते-ष्वव्ययसंज्ञकेषु कृदन्तेषु ॥

वारम्बार करना वा वीप्सा प्रकाश करनेमें पद-कृ द्वित्व हो । तिङन्तोंमें और अव्ययसंज्ञक कृदन्तों—(मू० ४१४) में वारम्बार करना अर्थ रहता है । स्मारं स्मारं नमति शिवम् (वारम्बार स्मरण कर शिवको नमस्कार करता है) । स्मृत्वा स्मृत्वा (वार २ स्मरण करके) । पायं पायम् (मू० ८२०) (वार २ पीकर) । भोजं भोजम् (मू० १००) (वार २ भोजन करके) । श्रावं श्रावम् (मू० २०३ । २७) (वार २ मुनकर) ॥

१५८ अन्यथैवंकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । ३ । ४ । २७ ॥

एषु कृजो णमुल् स्यात् सिद्धोऽप्रयोगोऽस्य एवमनश्चेत् कृञ् । त्यर्थत्वा-त्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः ॥

अन्यथा (प्रकारान्तरसे), एवं (ऐसा), कथं (कैसा), इत्थं (इस प्रकार) यह शब्द उपपद रहते कृञ्-धातुसे परे णमुल् (अम्) प्रत्यय हो, यदि उस कृञ्-धातुका अप्रयोग सिद्ध हो अर्थात्—कृञ्-धातु निरर्थक हो । व्यर्थ होनेसे उसका प्रयोगभी अयोग्य हो । अन्यथा+कृ+अम् (मू० २०३) अन्यथाकारं भुङ्क्ते (बोह प्रकारान्तरसे खाता है) । एवंकारं । इत्थंकारं भुङ्क्ते (इस प्रकार खाता है) ।

कथंकारं भुंक्ते (कैसे खाता है) । इन उदाहरणोंमें कृ-का प्रयोग व्यर्थही है, इसीसे णमुल् हुआ है ॥

सिद्धेति किम् ? शिरोऽन्यथा कृत्वा भुंक्ते ॥

कृञ्-धातुका अप्रयोग सिद्ध हो ऐसा कहनेसे-शिरोऽन्यथा कृत्वा भुंक्ते (शिरको टेढ़ा कर खाता है) । यहा णमुल् न हुआ, क्योंकि-यहां कृ-धातु अर्थवान है ॥

॥ इति कृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ विभक्त्यर्थाः ।

०.५.०. प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा । २ ।

३ । १६ ॥

नियतोपस्थितिकं प्रातिपदिकार्थं । मात्रशब्दस्य प्रत्येक योगं- प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्यपरिमाणमात्रे मर्यामात्रे च प्रथमा स्यात् ॥

प्रातिपदिकके उच्चारणमात्रसे जो अर्थ नियमसे उपस्थित होता है उसे प्रातिपदिकार्थ कहते हैं । मन्त्रमे जो मात्रशब्द है तिसका प्रत्येक शब्दके साथ योग करना । जिस शब्दमें केवल प्रातिपदिकार्थही हो वा केवल लिङ्ग अर्थ अधिक हो किवा केवल परिमाण अर्थ अधिक हो अथवा जो शब्द केवल संख्यावाचक हो तिससे परे प्रथमा हो ॥ केवल प्रातिपदिकार्थका उदाहरण-उच्चैः (ऊंचा) । नीचैः (नीचा) । कृष्णः (कृष्ण) । श्रीः (लक्ष्मी) । ज्ञानम् (ज्ञान) । इन उदाहरणोंमें प्रत्येक शब्दसे जो २ अर्थ निकले हैं, सो नियमसे उपस्थित होते हैं ॥ केवल लिङ्ग अर्थकी अधिकताका उदाहरण-तटः । तटी । तटम् (नदीका किनारा) । इन उदाहरणोंमें 'नदीका किनारा' यह अर्थ तौ नियमसे उपस्थित होता है, परन्तु-लिङ्ग नहीं, क्योंकि-'तटः' से पुल्लिङ्ग, 'तटी' से स्त्रीलिङ्ग, 'तटम्' से नपुंसकलिङ्ग उपस्थित होते हैं ॥ केवल परिमाण-अर्थकी अधिकताका

उदाहरण—द्रोणो व्रीहिः (द्रोणभर चावल) । इस उदाहरणमें द्रोणका अर्थ तौ है नाप, और सुप्रत्ययका अर्थ परिमाण है। इस कारण प्रातिपदिक (पात्र) के साथ परिमाण-(सु) के अर्थका अभेद है, अर्थात्-द्रोणरूप जो परिमाण तिससे परिछिन्न व्रीहि (चावल) ॥ वचनं संख्या । अर्थात्-वचनका अर्थ संख्या है । एकः (एक) । द्वौ (दो) । बहवः (बहुत) । सूत्रमें वचन-शब्द ग्रहण करनेका यही प्रयोजन है कि—यदि वचन ग्रहण न करते तो एक-शब्दसे परे सु, द्विसे परे औ, और बहुसे परे जस् प्रत्यय न धर सके; क्योंकि-शब्दसे जो अर्थ ज्ञात होता है उसीके द्योतन करनेके अर्थ फिर किसी प्रत्ययका लगाना अयोग्य है, जैसे—एक-शब्दसे परे उसी अर्थमें सु-प्रत्यय लगाना इत्यादि ॥

१६० सम्बोधने च । २ । ३ । ४७ ॥

प्रथमा स्यात् ॥

सम्बोधन अर्थमेंभी प्रथमा विभक्ति हो । हे राम+सु (प्र० १५४) हे राम (हे राम) ॥

१६१ कर्तुराप्मितनमं कर्म । १ । ४ । ४९ ॥

कर्तुः क्रियाया आमुमित्तमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ॥

कर्त्ताकू क्रियाजनित फलके साथ जिसका संबंध कराना अनपेक्ष इष्ट हो वोह कारक-संज्ञक होकर कर्म-संज्ञक हो । इसका फल—॥

१६२ कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् ॥

किसी प्रत्ययसे जब कर्म उक्त न हो तो कर्मसे परे द्वितीया विभक्ति हो । स हरि भजति (वोह हरिको भजता है) । इस उदाहरणमें तिप्-प्रत्यय कर्त्ताको प्रकाश करता है, कर्मको नहीं। इसीसे कर्म अनुक्त होकर द्वितीया हो गई ॥

अभिहिते तु कर्मादौ प्रथमा ॥

और जब कर्म किसी प्रत्ययसे उक्त होता है तो उसमें प्रथमा हो

जाती है । हरिः सेव्यते (हरि सेवन किया जाता है ।) लक्ष्म्या
सेवितः (लक्ष्मीसे सेवा किया गया) ॥

१६३ अकथितं च । १ । ४ । ५१ ॥

अपादानादिविशेषैर्विवक्षितं कारक कर्ममज्ञ स्यात् ॥

अपादान आदि विशेष कारकोसे अर्थात्-अपादान (पंचमी),
सम्प्रदान (चतुर्था), करण (तृतीया), अधिकरण (सप्तमी)
इन विभक्तियोंसे जो विवक्षित न हो तिस कारककी कर्म संज्ञा हा ॥

१६४ द्रुह्याचुपचृण्डरुधिश्रच्छिचित्रशामुजिमथमुषाम् ।

(एषाम्) कर्मयुक्त म्यादकथितं तथा म्यान्नीहृष्वहाम् ॥ १ ॥

द्रुह (दूहना), याच (मांगना), पच (पकाना), दण्ड (दंड
देना), रुध (रोकना), प्रच्छ (पछना), चि (डकड़ा करना),
त्र (स्पष्ट बोलना), शाम (शिशा करना), नि (जीतना),
मथ (मथना), मष (चेगी करना) इन धातुओंके तथा नी (ले
जाना), हृ (प्राप्त करना), कृष (खींचना), वह (पहंचाना)
इन धातुओंके कर्मके साथ जिनका योग हो, और अपादानादिसे
अविवक्षित हो वोह कारक कर्म संज्ञक हो । गां दोग्रिथ पयः (गोसे
दूध दुहना है) । बाल याचते वमुषाम् (वोह राजा बालिसे भूमि
मांगना है) । नण्डुलान् ओदनं पचति (वोह चावलको भात
पकाना है) । गर्गान् शनं दण्डयति (वोह गगोंसे सौ रूपये दण्ड
लेता है) । व्रजम् अवरुणद्वि गाम् (वोह गोहंसे गौको रोकता
है) । माणवकं पन्थानं पृच्छति (वोह बालकसे मार्ग पछता है) ।
वृक्षं अग्निनोति फटानि (वोह वृक्षसे फट डकड़े करना है) ।
माणवकं धर्मं ब्रूते अग्निं वा (वोह बालकको धर्म बतलाना है, वा
सिखाता है) । शनं जयति देवदत्तम् (वोह देवदत्तसे सौ मुद्रा
जीतना है) । मुषा क्षीगनिधिं मथति (वोह क्षीरसागरसे अमृत
मथना है) । देवदत्तं शनं मुष्णति (वोह देवदत्तसे सौ रूपया चुरा-

ता है) । ग्रामं अजां नयति, हरति, कर्षति, वहति वा (वोह बकरीको ग्राममें ले जाता है, प्राप्त करता है, खींचता है वा पट्ट-चाता है) ॥

अर्थनिवन्धनेय सजा ॥

यह सूत्रमें जो सोलह धातुओंकी संज्ञा बांधी है सो अर्थ निवन्धना संज्ञा है, अर्थात्—इनके सदृश औरभी जिन धातुओंके अर्थ हों उनमेंभी उक्त सूत्र लगता है । जैसे—बलिं भिक्षते वसुधाम (वोह बलिसे भूमि मांगता है) यहां ' भिक्ष ' धातु ' याच ' के अर्थकी समान है ॥ माणवकं धर्म भाषते, अभिधत्ते, वक्तीत्यादि (वोह बालकसे धर्म कहता है इत्यादि) यहां ' भाष ' आदि धातु ' ब्रू ' के अर्थकी समान है ॥

९६५ साधकनमं कर्णम् । १ । ४ । ४२ ॥

क्रियामिदं प्रकृष्टोपकारक कर्णसज म्यात् ॥

क्रियाकी सिद्धिमें अन्यन्त उपकारक (जिसके द्वाग कार्य सिद्ध हो) जो कारक सो करणसंज्ञक हो । करणसंज्ञाका फल—॥

९६६ कर्तृकर्णयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

अनभिहिते कर्त्ताणि कर्णे च तृतीया म्यात् ॥

यदि कर्त्ता और करण तिङ्-आदि प्रत्ययमें उक्त न हो तौ उनमें तृतीया विभक्ति हो । रामेण बाणेन हतो वाली (रामसे बाणकरके वाली मारा गया) ॥

९६७ कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् । १ । ४ । ३२ ॥

दानस्य कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमजः म्यात् ॥

दानरूप क्रियाके कर्मके साथ जिसका संबंध करनेकी इच्छा हो वह कारक सम्प्रदान संज्ञावाला हो । इस संज्ञाका फल—॥

९६८ चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

सम्प्रदान-कारकमें चतुर्थी विभक्ति हो । विप्राय गां ददाति (ब्राह्मणको गौ देता है) ॥

९.६९ नमस्त्वनिम्वाहास्वधालं वषट् योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् ॥

नमस्, स्वास्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट् इनके योगमें चतुर्थी हो । हरये नमः (हरिको नमस्कार) । प्रजाभ्यः स्वास्ति (प्रजाका कल्याण) । अग्रये स्वाहा (अग्रिम आहुति देना) । पितृभ्यः स्वधा (पितरोको देना) ॥

अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् ॥

अलं-शब्दका यहां परिपूर्णशक्ति-प्रदर्शक अर्थ है, इस कारण 'अलम्' के पर्यायवाची शब्दोंके योगमेंभी चतुर्थी विभक्ति होती है । दैत्येभ्यो हरिः अलं प्रभुः समर्थः शक्त इत्यादि (दैत्योके लिये हरि परिपूर्ण शक्तिमान है, समर्थ है, शक्तिमान है) ॥

९.७० ध्रुवमपायऽपादानम् । १ । ४ । २४ ॥

यस्य ये निःशेषस्तस्मिन्मात्रे येन उच्यते विभक्त्यन्तः सारकः अपादानमजं स्यात् ॥

अपाय विभागको कहते हैं, ध्रुव निश्चल अवधिका नाम है । जिस निश्चल अवधिमें विभाग हो वह (अवधिभन) कागक अपादान-संज्ञक हो । उसका फल—॥

९.७१ अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

अपादान-कागकमें पञ्चमी विभक्ति हो । ग्रामान आयानि (वोट ग्रामसे आता है) । यहां निश्चल अवधि जो ग्राम है, तिससे आनेवालेका विभाग है । धावनोऽङ्गान्पतति (दौड़ते घोंडे परसे गिरता है) यहांभी घोंडेकी कमर ध्रुव-अवधि है ॥

९.७२ पृथी शेषः । २ । ३ । ५० ॥

कागकप्रतिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावोऽस्ति सम्बन्धः शेषस्तत्र पृथी ॥

कागक और प्रतिपदिकार्थमें भिन्न स्वस्वामिभाव (स्वन्व स्वामिन्वरूप सम्बन्ध) आदि सम्बन्ध से शेष कहा जाता है, उसमें हो । राज्ञः पुरुषः (राजाका भनुष्य) । इस उदाहरणमें राजा स्वामी और

पुरुष स्वकीय है, अतः राजा में स्वामित्व और पुरुष में स्वकीयत्व रहता है ॥

कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविवक्षाया पृष्टचेव ॥

कर्मआदिकोंकीभी जब केवल संबंधमात्र करके विवक्षा हो तो पृष्टी विभक्तिही हो । सतां गतम् (सज्जनोंका गमन) । सर्पिषो जानीते (वोह घृतके उपायसे प्रवृत्त होता है) । मातुः स्मरति (वोह माताका स्मरण करता है) । एधो दकरयोपस्कुरुते (ईधन जलकू नया गुण देता है) । भजे शम्भोः चरणयोः (मैं महादेवजीके चरणोंकू भजता हूं) ॥

९७३ आधारेऽधिकरणम् । १ । ४ । ४५ ॥

कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधार. कारकमधिकरण स्यात् ॥

कर्ता और कर्मके द्वारा कर्ता और कर्मकी क्रियाका जो आधार सो कारक अधिकरण-संज्ञक हो ॥

९७४ सम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

अधिकरणे समीप ग्यात् चकाराद्वरान्तिकार्येभ्यः ॥

अधिकरणमें समीप विभक्ति हो, चकारसे दूर और समीप अर्थ-वाचक शब्दोंसे परेभी समीप हो ॥

औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधारमन्त्रिधा ॥

आधार तीन प्रकारका होता है. एक तौ-औपश्लेषिक, दूसरा-वैषयिक, तीसरा-अभिव्यापक । औपश्लेषिक उस आधारको कहते हैं कि-जिसके किसी अवयवसे सम्बन्ध हो । वैषयिक आधार वोह कहाता है कि-जिससे विषयका बोध हो । और अभिव्यापक उस आधारका नाम है कि-जिसमें आधेय पूर्णरूपसे हो ॥ औपश्लेषिक-का उदाहरण-कटे आस्ते (वोह चटाईपर बैठता है) अर्थात्-चटाईके किसी अवयवमें बैठता है । रथान्यां पचति (वोह बटलोईमें पकाता है) ॥ वैषयिकका उदाहरण-मोक्षे इच्छास्ति (मोक्षमें

इच्छा है) अर्थात्-इच्छाका विषय मोक्ष है ॥ अभिव्यापकका उदाहरण-सर्वस्मिन्नात्मास्ति (आत्मा सबमें व्याप्त है) ॥ वनस्य दूरे अन्तिके वा (वनके दूर वा निकट) ॥

॥ इति विभक्त्यर्थाः समासाः ॥

अथ समासाः ।

१. ७७. सममनं समामः । समामः पञ्चधा । मच्च विशेषमं-
जाविनिर्मुक्तः केवलममामः प्रथमः । प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽ-
व्ययीभावो द्वितीयः । प्रायेणानुपपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषभूतः तृतीयः,
तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः, कर्मधारयभेदो द्विगुः । प्रायेणान्यपदा-
र्थप्रधानो बहुव्रीहिश्रुत्यर्थः प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः पञ्चमः ॥

अनेक पदोंको एकमें मिला देनेको समाम कहते हैं । बोह समा-
म पांच प्रकारका होता है । जिसका कोई विशेष नाम नहीं है वोह
‘ केवलममाम ’ कहलाता है, यह पहला है । बहुधा जिसमें पूर्वपदका
अर्थ प्रधान होता है वोह ‘ अव्ययीभाव ’ नामक दूसरा समाम है ।
प्रायः जिसके उत्तरपदका अर्थ प्रधान हो वोह ‘ तत्पुरुष ’ नामका
तीसरा समाम होता है, तत्पुरुषका एक भेद ‘ कर्मधारय ’ है, इसमें
दोनों विभक्ति समान होती है, और विशेषण विशेष्यभाव होता है;
कर्मधारयका भेद ‘ द्विगु ’ है, इसके प्रथम संख्यावाचक शब्द होता
है । जिसमें समासके पदोंको छोड़ आगुनी पदका अर्थ प्रधान हो
वोह ‘ बहुव्रीहि ’ नामका चौथा समाम होता है । जिसमें दोनों पद-
का अर्थ प्रधान हो वोह ‘ द्वन्द्व ’ नामक पांचवां समाम होता है ॥

१. ७८. समर्थः पदविधिः । ७ । १ । १ ॥

पदसवन्था यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः ॥

पदसे संबंध रखनेवाली जो विधि है वोह सामर्थ्य-(एकार्थाभाव) के आश्रय होती है ॥

९७७ प्राक्कडारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

‘कडाराः कर्मधारये’ इत्यतः प्राक् समास इत्यधिक्रियते ॥

यहांसे लेकर ‘कडाराः कर्मधारये’ सूत्रसे पहले तक ‘समास’ इस पदका अधिकार किया जाता है ॥

९७८ सह सुपा । २ । १ । ४ ॥

सुप् सुपा सह वा समस्यते । समासत्वात्प्रातिपदिकत्वेन सुपो लुक् । परार्थाभिधानं वृत्तिः । कृतद्वितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । सच लौकिकोऽलौकिकश्चेति द्विधा । तत्र-पूर्वं भूत इति लौकिकः । पूर्वं अम् भूतं सु इत्यलौकिकः । भूतपूर्वः । भूतपूर्वं चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः ॥

एक सुबन्तके साथ दूसरे सुबन्तका समास विकल्प करके हो । जिन पदोंका समास होता है उनकी प्रातिपदिक (म० १३७) संज्ञा होती है, अतएव सुप्-का लुक् (म० ७८१) होता है । एकरूपसे अर्थ प्रकाश करनेकी शक्तिको वृत्ति कहते हैं । उस वृत्तिके पांच भेद हैं, यथा—कृत् (म० ३३२), तद्धित (म० १०८३), समास (म० ९७५), एकशेष (म० १४६) और सनाद्यन्त धातु (म० ५१७) । वृत्तिके अर्थकू बोधन करनेवाले वाक्यकू विग्रह कहते हैं । वह विग्रह लौकिक और अलौकिक इन दो भेदोंसे दो प्रकारका है । तहां पूर्व भूतः (पहले हुआ) यह लौकिक है । और पूर्व+अम्, भूत+सु यह अलौकिक है । परन्तु यहां कालवाचक पूर्वशब्द भूत क्रियाका विशेषण है इसकारण पूर्वशब्द लौकिक उपसर्जन होनेसे पूर्वशब्दका पहिले (म० ९८३) प्रयोग पाया, परन्तु ‘भूत-पूर्वं चरट्’ इस सूत्रके देखनेसे भूतशब्द पूर्वनिपात होता है । भूतपूर्वः (पहले हुआ) ॥

९७९. (इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च) ॥

इव-शब्दके साथ सुबन्तका समास हो, परन्तु-विभक्तिका लोप न हो । वागर्थी+इव = वागर्थीविव (शब्द और अर्थकी सदृश) ॥

॥ इति केवलसमासः प्रथमः ॥

अथ अव्ययीभावसमासः ।

१८० अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

अधिकारोऽयम्, प्राक् तत्पुरुषात् ॥

अव्ययीभाव शब्दका म० १९६ से प्रथमतः अधिकार है ॥

१८१ अव्ययं विभक्तिमयीपममृद्धिवृद्धचर्यात्तावात्ययामं-
प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादथानुपूर्व्ययोगपदमादृश्यमप्यनिसाकल्या-
न्वचनेषु । २ । १ । ६ ॥

विभक्त्यादिषु वर्तमानमव्ययं सुबन्तेन सह नित्यं समस्यते । सोऽव्ययी-
भावः । प्रायेणाविग्रहो नित्यमसामः प्रायेणाऽनपदविग्रहो वा । विभक्तौ-
ह्रि डि अधि इति स्थिते ॥

विभक्तिका अर्थ समीपवाची, समृद्धिवाचक, व्यृद्धि-(घटती)
वाचक, अर्थका अभाव, नाशवाचक, असंप्रति-(नहीं लगती)
वाचक, शब्दका प्रकाश पीछे, यथा-वाचक, क्रमवाचक, समकाल-
वाचक, सदृशवाची, अपने योग्य प्राप्ति, सम्पूर्ण-(समग्र) ता,
अन्तर्वाचक इन अर्थोंमें वर्तमान अव्ययका सुबन्तके साथ नित्य
समास किया जाता है, वोही अव्ययीभाव कहाना है । बहुधा नित्य-
समासके अर्थ विग्रह (म० १७८) नहीं होता, अथवा प्रायःकरके
समस्यमान पदोंमें भिन्न अर्थान्-औरही पदोंमें उसका विग्रह होता
है । विभक्तिके अर्थमें अव्ययका उदाहरण जैसे-ह्रि+डि+अधि ।
इस विग्रहमें अधि अव्यय है, और उसका 'डि' के अर्थमें
व्यवहार है ॥

१८२ प्रथमानिर्दिष्टं समाम उपमर्जनम् । १ । २ । ४३ ॥

समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसज्ञ स्यात् ॥

समास-विधायक शास्त्रमें जो प्रथमाद्वारा निर्दिष्ट हो उसकी उप-सर्जन संज्ञा होय । उक्त (मू० १८१) सूत्रमें ' अव्ययं ' पद प्रथमानिर्दिष्ट है, इसकारण ' हरि+ङि+अधि ' उस अव्ययका इस उदाहरणमें ' अधि ' अव्ययकी ' उपसर्जन ' संज्ञा हुई । इसका फल—॥

१८३ उपसर्जनं पूर्वम् । २ । ३ । ३० ॥

समासे उपसर्जन प्राक् प्रयोज्यम् । इत्यर्थः प्राक् प्रयोगः । सुपो लुक् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकमजाया स्वाद्युत्पत्तिः । अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

समासमें उपसर्जन-(मू० ०८२) का प्रथम प्रयोग करना चाहिये । इसकारण ' अधि ' का पहिले प्रयोग हुआ । अधि+हरि+ङि । और सुप्-का लुक् (मू० ७८१) होता है । अधि+हरि । जिसका एकदेश विकृत हो जाता है वोह औरकी समान नहीं होता, यद्यपि यहां सुप्-का लुक् होकर कुछ रूपान्तर हो गया है तथापि वह प्रातिपदिकही कहाता है, इसकारण फिरभी सु-आदि (मू० १३८) प्रत्यय होते है । अधि+हरि+सु । फिरभी अव्यय-संज्ञा (मू० ४१६) देनेके कारण सु-आदिकोंका लुक् (मू० ४१७) हो जाता है । अधिहरि (हर्गिके विषय) ॥ गाः पातीति गोपास्तस्मिन् = अधि+गोपा+सु ॥

१८४ अव्ययीभावश्च । २ । ४ । ३८ ॥

अय नपुमरु स्यात् ॥

अव्ययीभाव-समासभी नपुंसकलिंग हो । अधि+गोपा+अम (मू० २६० । २७०) अधिगोपम (ग्वालियेके विषे) ॥

१ लौकिक और शास्त्रीय दोनों उपसर्जन दो प्रकारके होते हैं, लौकिक उपसर्जन विशेषण कहते हैं शास्त्रीय उपसर्जन बोध होते हैं जिनका सूत्रादिमें उपसर्जन सज्ञा की जाय ।

१८५ नाव्ययीभावादतोऽस्त्वपञ्चम्याः । २ । ४ । ८२ ॥

अदन्तादव्ययीभावात्सुपो न लुक् तस्य पञ्चमी विना अमादेशः स्यात् ॥
 चह्रस्व-अकारान्त अव्ययीभावसे परे सुप्-का लुक् न हो, परन्तु-
 पंचमीको छोडकर शेष विभक्तियोंकू अम आदेश हो ॥

१८६ तृतीयामसम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

अदन्तादव्ययीभावान्तर्तीयामसम्योर्बहुलमभावः ॥ उपकृणम् उपकृण्णेन।
 मद्राणा समृद्धिः सुमद्रम् । यवनाना व्यृद्धिर्दुर्यवनम् । भक्षिकाणामभावो निर्म-
 क्षिकम् । हिमस्यात्ययोऽतिहिमम् । निद्रा मप्रति न युज्यत इत्यातिनिद्रम् ।
 हरिश्चन्द्रस्य प्रकाश इतिहरि । विष्णो पश्चादनुविष्णुः । योग्यतावाप्ताप-
 दार्थानतिवृत्तिरसामृद्ध्यानि यथायाः । रूपस्य योग्यमनुरूपम् । अर्थमर्थ प्रति-
 प्रत्यर्थम् । शक्तिमननिक्रम्य यथाशक्ति ॥

अदन्त-अव्ययीभावममासमे परे तृतीया और सप्तमी विभक्तिको
 अम् (म० २८५) आदेश बहुल (म० ८३७) करके हो । जैसे
 उपकृण्ण टा = उपकृणम, उपकृण्णेन (म० १६०) । (कृण्णके स-
 मीप) ॥ समृद्धिका उदाहरण-सु मद्रः अम = सुमद्रम् (मद्रदेश-
 वायोकी समृद्धि) ॥ व्यृद्धिका उदाहरण-दुर्गः यवनः अम = दुर्य-
 वनम् (यवनोकी घटनी) ॥ अभाववाचकका उदाहरण निर्-
 मक्षिका + अम् (म० २७०) निर्मक्षिकम् (भक्षिकोंका अभाव) ॥
 नाशवाचकका उदाहरण-अति + हिम अम = अतिहिमम् (हिमका
 नाश) ॥ असंप्रतिका उदाहरण-अति निद्रा अम् (म० २७०)
 अतिनिद्रम् (निद्रा नहीं लगती) ॥ प्रादुर्भावका उदाहरण-इति +
 हरि सुं (म० २७१) इतिहरि (हरिश्चन्द्रका प्रकाश) ॥ पीछे-
 वाचीका उदाहरण-अनु + विष्णु सुं (म० २७१) अनुविष्णु (वि-
 ण्णुके पीछे) ॥ यथा-अव्ययके चार अर्थ हैं. योग्यता १, वीप्सा
 (अनेकता) २, पदार्थानतिवृत्ति (किमी पदार्थका उल्लंघन न कर-
 ना) ३, सादृश्य (तुल्यता) ४ ॥ योग्यताका उदाहरण-अनु +

१। कन्हा २ पाण्डित्याममानयाने यहा 'सु' के स्थानम 'अम' आदेश करके
 लिखा है, सो उनकी मर्बया प्राति है, क्योंकि यहा अम-की प्रवृत्ति नहीं है ।

रूप+अम् = अनुरूपम् (रूपके योग्य) ॥ वीप्साका उदाहरण-
प्रति+अर्थ+अम् = प्रत्यर्थम् (सब अर्थोंमें) ॥ पदार्थानतिवृत्ति-
का उदाहरण-यथा+शक्ति+सु (मू० २७१) यथाशक्ति (शक्तिको
उल्लंघन न करके, अर्थात्-शक्तिके अनुसार) ॥ सादृश्यका उदा-
हरण-सह+हरि+सु (मू० २७१) ॥

९८७ अव्ययीभावे चाकाले । ६ । ३ । ८१ ॥

सहस्य सः स्यादव्ययीभावे नतु काले । हेरः सादृश्यं सहरि । ज्येष्ठस्या-
नुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत्सचक्रम् । सदृशः सख्या ससखि ।
क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणम् । अग्निग्रन्थपर्यन्त-
मधीते साग्नि ॥

यादि उत्तरपद कालवाचक न होय तौ अव्ययीभावसमासमें सह-
कू स-आदेश हो । सहरि (हरिकी समान) ॥ क्रमवाचकका
उदाहरण-अनु+ज्येष्ठ+अम् = अनुज्येष्ठम् (ज्येष्ठके क्रमसे) ॥ सम-
कालका उदाहरण-सह+चक्र+अम् (मू० ९८७) सचक्रम् (च-
क्रके समकाल) ॥ सदृशवाचीका उदाहरण-सह+सखि+सु
(मू० ९८७ । २७१) ससखि (मित्रके सदृश) ॥ सम्पत्तिका
उदाहरण-सह+क्षत्र+अम् = सक्षत्रम् (क्षत्रियोंकी पूर्णता) ॥ सम-
ग्रताका उदाहरण-सह+तृण+अम् = सतृणम् (अत्ति) (तृणस-
हित खाता है) ॥ अन्तवाचकका उदाहरण-सह+अग्नि+सु (मू०
९८७ । २७१ । ५३) साग्नि (अग्निप्रतिपादक ग्रन्थपर्यन्त वेद
पढता है) ॥

९८८ नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

नदीभिः सह सख्या वा समस्यते । समाहारं चायमिष्यते । पञ्चानां ग-
गानां समाहारः पञ्चगङ्गम् । द्वियमुनम् ॥

नदी-वाचक शब्दोंके साथ संख्यावाचक शब्दोंका विकल्प करके
समास किया जाता है । पतञ्जलिकी यह इच्छा है कि-यह सूत्र
समाहार (मू० १०१२) हीमें लगे, अन्यत्र नहीं । पञ्च+गङ्गा+सु

(मू० २७०) पञ्चगङ्गम् (पांच गंगाका समुदाय) । द्वि+यमुना+
सु (मू० २७०) द्वियमुनम् (दो यमुनाका समुदाय) ॥

९८९ तद्धिताः । ४ । १ । ७६ ॥

आ पञ्चमसमाप्तेराधिकारोऽयम् ॥

इस सूत्रसे लेकर अष्टाध्यायीके पञ्चम अध्यायकी समाप्तिपर्यन्त
“ तद्धित ” इस पदका अधिकार है ॥

९९० अव्ययीभावे शग्त्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥

शग्दादिभ्यश्च स्यात्समामान्तोऽन्यथाभावे । शग्दः सर्मापमुपशग्दम् ।
प्रतिविपाशम् ॥

अव्ययीभाव समाप्तमें शग्द-आदिसे परे समासका अन्त अवयव
टच् (अ) प्रत्यय हो । उप+शग्द+अ+अम् (मू० ९८१) उपश-
रदम् (शरद ऋतुके समीप) । प्रति+विपाश+अ+अम् = प्रतिवि-
पाशम् (विपाशा नाम नदीके समीप) ॥ उप+जग+अम् ॥

९९१ जगया जग्श्च । उपजग्मम् । इत्यादि ॥

जग-शब्दके स्थानमें जरम् आदेश हो उप+जरम्+अम् = उपजर-
सम् (वृद्धावस्थाके समीप) ॥

९९२ अनश्च । ५ । ४ । १०८ ॥

अत्रन्तादन्ययीभावान्वाट्च् स्यात् ॥

जिमके अन्तमें ‘ अन ’ हो णेमें अव्ययीभाव समाप्तसे परे टच्
(अ) प्रत्यय हो । उप+गजन+अ ॥

९९३ नम्नद्धिते । ६ । ४ । १४४ ॥

नान्तस्य भस्य ऐर्गेपि नद्धिते ॥

नकागन्त भ-(मू० १८६) संज्ञक शब्दकी टि-(मू० ४९)
का लोप हो, तद्धित प्रत्यय (मू० ९८०) पर रहने । उप+राज्+
अ+अम् = उपराजम् (राजाके समीप) । अधि+आत्मन्+अ = अ-
धि+आत्म+अ+अम् = अध्यात्मम् (आत्माके) ॥

१ यट् स्यात् ‘पंचगंगा’ नाममें प्रसिद्ध है, और काशीजीम माधवरायके घाटके निकट है ।

१९४ नपुंसकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । १०९ ॥

अत्र यत् क्त्वा तदन्तादव्ययीभावादृच्वा स्यात् ॥

जिसके अन्तमें 'अन्' हो ऐसा नपुंसकलिङ्ग जिसके अन्तमें हो तिस अव्ययीभावसमाससे परे टच्-(अ) प्रत्यय विकल्पसे हो ।
उप+चर्मन्+अ+अम् (मू० ४९) उपचर्मम्, उपचर्म (मू० २७१)
(चमडेके समीप) ॥

१९५ झयः । ५ । ४ । १११ ॥

झयन्तादव्ययीभावादृच् वा स्यात् ॥

जिसके अन्तमें झय्-प्रत्याहारका कोई अक्षर हो तिस अव्ययीभाव समाससे परे टच्-(अ) प्रत्यय विकल्पसे हो । उप+समिध्+अ+अम् = उपसमिधम्, उपसमित (मू० १६६) (समिधाके समीप) ॥

॥ अव्ययीभावसमासः सम्पूर्णः ॥

अथ तत्पुरुषसमासः ।

१९६ तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् प्राग्वद्ब्रीहौ ॥

बहुव्रीहि (मू० १०४९) समाससे पहले तक ' तत्पुरुष ' पद-
का अधिकार है ॥

१९७ द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥

द्विगुपि तत्सम्पसङ्गः स्यात् ॥

द्विगु-नामवाला (मू० १०१८) समासभी तत्पुरुष-(मू० ९९६)
संज्ञक हो ॥

१९८ द्वितीयाश्रितातिपतिभगनात्यन्तश्रानाप्रज्ञैः । २ । १ । २४ ॥

द्वितीयान्त श्रितादिप्रकृतिकैः सुवर्त्तैः सह वा सम्भ्यते । कृष्ण श्रितः-
कृष्णश्रितः । इत्यादि ॥

श्रित (जिसने आश्रयण किया), अतीत (जो अतिक्रमण कर आगे गया), पतित (जो गिर पड़ा), गत (जो गया), अत्यस्त (जो उल्टंघन कर गया), प्राप्त (जो पहुँच गया) और आपन्न (जो प्राप्त हुआ) इन सुबन्त प्रकृतियोंके साथ द्वितीयान्तका समास विकल्प करके हो । कृष्णम+श्रितः = कृष्णश्रितः (जिसने कृष्णका आश्रयण किया) इत्यादि जानना ॥

११९ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥

तृतीयान्त तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनार्थेन च सह वा प्राग्वत् । शङ्कुलया खण्डः-शङ्कुलाखण्डः । धान्येनार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेति किम् ? अङ्गा काणः ॥

तृतीयान्तके अर्थसे जिस गुणको सम्पादन किया जाय तिस गुणके वाचक शब्दके साथ और अर्थ-शब्दके साथ तृतीयान्तका विकल्प करके समास होय । शङ्कुलया+खण्डः = शङ्कुलाखण्डः (सरो-तेसे किया गया खण्ड) । धान्येन+अर्थः = धान्यार्थः (धान्यसे प्राप्त हुआ अर्थ) । तृतीयान्तके अर्थसे जिस गुणको सम्पादन किया जाय यह कहनेसे-अङ्गा काणः (एक आंखसे काणा) । इस उदाहरणमें समास न हुआ, क्योंकि-तृतीयान्त जो ' अङ्गा ' पद है सो काणत्वका सम्पादक नहीं है ॥

१००० कर्तृकृष्ण कृता बहुलम् । २ । १ । ३० ॥

कर्त्तृकृष्णे च तृतीया कृदन्तेन बहुल प्राग्वत् ॥

कर्त्ता और कारण अर्थमें जो तृतीयान्त सो कृदन्तके साथ बहुल (म० ८३७) करके समासकृ प्राप्त होय । जैसे-हरिणा व्रातः, वा-हरिवात (हरिसे रक्षा किया गया) । नखैर्भिन्नः, वा-नखभिन्नः (नखोंसे विदीर्ण किया गया) ॥

वृद्धग्रहणे गतिराम्कपूर्वग्यापि ग्रहणम् ॥

उक्त सूत्रमें ' कर्त्तृ ' के ग्रहण करनेसे गति (म० २३३) और कारक (म० १११) जिस कृदन्तके पूर्व हो तिसकाभी ग्रहण कि-

या जाता है । जैसे-नखैः+निभिन्नः = नखनिभिन्नः (नखोंसे सम्पूर्ण फाड़ा गया) ॥

१००१ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितमुखरक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्त वा प्राग्वत् । यूपाय दारु यूपदारु । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टः । तेनेह न । रन्धनाय स्थाली ॥

अर्थ (निमित्त), बलि (बलिदान), हित (उपकारक), मुख (मुख), रक्षित (रक्षा किया हुआ) इन शब्दोंके साथ और चतुर्थ्यन्तके लिये जो हो तिसके वाचक शब्दके साथ चतुर्थ्यन्तका विकल्प करके समास हो । यूपाय दारु = यूपदारु (यज्ञस्तम्भके लिये लकड़ी) । चतुर्थ्यन्तके लिये जो हो तिसके वाची शब्दके साथ ऐसा कहनेसे यह इष्ट है कि-जो चतुर्थ्यन्तके लिये (वस्तु) हो, उसका विकार होता हो, जैसे-यूप-(स्तम्भ) के लिये दारु-(लकड़ी) का विकार होता है । इसीकारण-रन्धनाय स्थाली (पकानेके लिये बटलोयी), इस उदाहरणमें समास नहीं होता कारण कि-जैसे लकड़ी विकार (रूपान्तर) होकर स्तम्भ होता है, इस प्रकार बटलोयीका रूपान्तर पकानेसे नहीं होता ॥

१००२ (अर्थेन नित्यममामो विशेष्यलिङ्गना चेति वक्तव्यम्) ॥ द्विजार्थः सूपः । द्विजार्था यवागृः । द्विजार्थ पयः ॥

अर्थ-शब्दके साथ चतुर्थ्यन्त सुबन्तका समास नित्य हो और विशेष्यका लिङ्ग हो यह कहना चाहिये । द्विजार्थः सूपः (ब्राह्मणके लिये दाल) । द्विजार्था यवागृः (ब्राह्मणके लिये लपसी) । द्विजार्थ पयः (ब्राह्मणके लिये दूध) ॥ जो मृ० १००१ में और

१ जो गुण प्रकाश करनेवाली वस्तु हो उसे विशेषण कहते हैं, और जिसका गुण प्रकाश किया जाय उसे विशेष्य कहते हैं । जैसे- 'सुन्दर बालक' यथा 'बालक' विशेष्य और 'सुन्दर' विशेषण है । और उक्त उदाहरणोंमें जो द्विज सूप आदिका है वोही लिंग अर्थ शब्दके साथ समस्यमान पड़का है ।

शब्द लिखे थे अब उनके समासके उदाहरण लिखते हैं । भूतबलिः (भूतोंके लिये बलिदान) । गोहितम् (गौके लिये उपयोगी) । गोमुखम् (गौके लिये सुखदायक) । गोरक्षितम् (गौके लिये रक्षा किया हुआ) । यदि इनका समास न किया जाय तौ ' भूतेभ्यो बलिः ' ऐसा विग्रह होगा ॥

१००३ पञ्चमी भयन । २ । १ । ३७ ॥

भय-शब्दके साथ पञ्चम्यन्तका समास हो चोरद्वयम् = चोरभयम् (चोरसे भय) ॥

१००४ स्नोकान्तिकदुर्गार्थकृच्छ्राणि क्तन । २ । १ । ३९ ॥

स्नोक (थोड़ा), अन्तिक (निकट), दुर्ग (दुर्ग) यह शब्द और उन शब्दोंके अर्थमें जो शब्द होंगे तथा पञ्चम्यन्त कृच्छ्र-(दुःस्वधाचक) शब्द इनका क्त (म० ८८१) प्रत्ययान्तके साथ समास हो । स्नोकान् क्तः ॥

१००५ पञ्चम्याः स्नोकादित्यः । ६ । ३ । २ ॥

यत्पुनश्चपदे ॥

उत्तर पद पर रहने स्नोक आदि-(म० १००४) शब्दोंमें पर पंचमीका लुक् (म० ७८५) न होय । स्नोकान्मुक्तः (म० १८४) (थोड़ेमें छटा) । अन्तिकान् आगतः = अन्तिकादागतः (निकटमें आया) । अभ्यासादागतः (समीपमें आया) । दुर्गात् आगतः = दुर्गादागतः (दुर्गमें आया) । कृच्छ्रान् आगतः = कृच्छ्रादागतः (दुःस्वमे आया) ॥

१००६ पश्री । २ । ७ । ८ ॥

सुबन्तान् प्रत्ययान् ॥

सुबन्तके साथ पश्र्यन्तका समास विकल्प करके हो । गजः पुरुषः = गजन-पुरुषः (म० २०१) गजपुरुषः (गजपुत्रका पुरुष) ॥

१००७ पूर्वापराधगेनग्मेकदेशिनैकाधिकरणे । २ । १ । ११ ॥

अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी । पष्ठी-
समासापवादः ॥

पूर्व (पहिला-अगला भाग), अपर (पिछला भाग), अधर
(नीचेका भाग), उत्तर (पिछला भाग) इन शब्दोंका एकत्व
संख्या-(गणना) विशिष्ट अवयवीके साथ विकल्प करके समास
होता है । यह पष्ठीसमास (मू० १००६) का अपवाद है । पूर्व
कायस्य = पूर्वकायः (मू० ९८२ । ९८३ (शरीरका पूर्वभाग =
शिर) । अपरकायः (शरीरका पिछला भाग) ॥

एकाधिकरणे किम् ? पूर्वश्छात्राणाम् ॥

एकत्व-संख्याविशिष्ट अवयवीके साथ ऐसा कहनेसे ' पूर्वश्छात्रा-
णाम् ' इस उदाहरणमें समास नहीं हुआ, कारण कि-अवयवी
(छात्राणाम्) एकवचनान्त नहीं, किन्तु-बहुवचनान्त है ॥

१००८ अर्ध नपुंसकम् । २ । ७ । २ ॥

समाशवाच्यर्धशब्दो नित्य कृवि प्राग्वत् ॥

आधा-(समांश) वाची अर्ध-शब्द नित्य नपुंसकलिङ्गमें हो,
उसका सुबन्तके साथ विकल्प करके समास हो । अर्ध पिप्पल्याः-
अर्धपिप्पली (आधी पीपल) ॥

१००९ मममी शौण्डः । २ । १ । ४० ॥

समस्यन्त शौण्डादिभिः प्राग्वत् ॥

शौण्डादिगण-पठित सुबन्तोंके साथ समस्यन्तका समास
विकल्पसे हो । अक्षेषु शौण्डः = अक्षशौण्डः (पाशोमे निपुण) ॥

हिर्वाया तन्वायेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि तृतीयादिविभक्त्या प्रयोग-
वशात्समासो ज्ञेयः ॥

यह नियम है कि-उक्त (मू० ९९८ । ९९९ । १००१ ।
१००३ । १००९) इन सूत्रोंमें जो शब्द परिगणित हैं उनके साथ
द्वितीयान्त तृतीयान्त आदिकोंका समास हो, परन्तु-गिने शब्दोंसे
भिन्नभी पदोंके साथ समासकी आवश्यकता (जरूरत) होती है ।

इस कारण—द्वितीया तृतीया आदि पदोंको अपने २ सूत्रोंमें योगवि-
भाग करनेसे द्वितीयान्त तृतीयान्त आदिकोंका औरोंके साथभी
समास हो ऐसा जानना चाहिये ॥

१०१० दिक्मन्व्ये संज्ञायाम् । २ । १ । ५० ॥

पूर्वपुकाशमी । सप्तर्षयः । सज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । तेनेह न-
उत्तरा वृक्षा पञ्च ब्राह्मणाः ॥

दिशा-वाचक तथा संख्या-वाचक सुबन्तके समान अधिकरणवाले
सुबन्तके साथ संज्ञा-अर्थमें समस्यमान हो । पूर्वपुकाशमी (पूर्व-
वाला इपुकाशमी ग्राम) । सप्तर्षयः (सात ऋषि) । यह सूत्र
नियमसे संज्ञा-अर्थहीमें लगता है, इसकारण यहां नदी लगता—उत्तरा
वृक्षाः (उत्तरवाले वृक्ष) । पञ्च ब्राह्मणाः (पांच ब्राह्मण) ।
' उत्तरा वृक्षाः ' और ' पञ्च ब्राह्मणाः ' यह किसीकी संज्ञा
(नाम) नहीं है ॥

१०११ तद्धितार्थोत्पन्नपदमाहोर्ग च । २ । १ । ५१ ॥

तद्धितार्थविषये उत्पन्नपदं च पदम् । समाहोर्गं च वाच्यं दिक्मन्व्ये च
प्राग्वत् ॥

जब तद्धित (म० ७८९) प्रत्ययके अर्थकी विषयता हो वा उत्तर
पद परे हो अथवा समाहार वाच्य होय तो दिशावाचक और संख्या-
वाचक शब्दोंका विकल्प करके समास हो । पूर्वस्यां शालायां भवः
जब इन पदोंका समास होता है तब ' भव ' शब्दको तद्धितकी
विषयता रहती है, क्योंकि-भवन-रूप अर्थमें जो ' अ ' प्रत्यय (म०
१०१३) है सो समास होनेके अनन्तर आता है फिर समास
होकर पूर्वा-शाला (म० ७८९) ऐसा रूप होता है, फिर—॥

१०१२ (सर्वनामो धृतिमात्रे पुंवद्भावः) ॥

पांचा वृत्ति- (म० ९७८) योंमेंमें किसीभी वृत्तिमें सर्वनाम हो
तो उसका पुल्लिङ्गकी समान रूप हो । महामति श्रीपद्मजिह्व मूनि

कहनेसे ' पूर्वा ' में जो स्त्रीलिंगका चिन्ह ' आ ' है, उसे निकाल दिया जाता है । पूर्व+शाला ॥

१०१३ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः । ४ । २ । १०७ ॥

अस्माद्धर्षार्थे जः स्यादसंज्ञायाम् ॥

दिशा-वाचक शब्द पूर्वपद हो तब समास किये हुए पदसे परे भव आदि अर्थोंमें ज प्रत्यय हो, यदि समास किया हुआ पद किसीकी संज्ञा (नाम) न हो तौ । पूर्व+शाला+ज (मू० १४९) ॥

१०१४ तद्धितेष्वचामादेः । ७ । २ । ११७ ॥

अिति णिति च तद्धितेष्वचामादेर्गो वृद्धिः स्यात् ॥

जित् वा णित् तद्धित-संज्ञक प्रत्यय हो तौ अचोंमें पहिले अच्-कू वृद्धि हो । पौर्व+शाला+अ (मू० २६२) पौर्व+शाल्+अ+सु = पौर्वशालः (जो पूर्व शालामें हुआ) ॥

पञ्च गावो धन यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ ॥

' पञ्च गावः धनं यस्य ' इस उदाहरणमें तीनों पद बहुव्रीहि (मू० १०४९) समासके हैं, उसमें वक्ष्यमाण वार्त्तिक (मू० १०१५) लगता है ॥

१०१५ (द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्) ॥

उत्तरपद परे रहते द्वन्द्व (मू० १०६९) और तत्पुरुष (मू० ९९६) नित्य हों । पञ्च+गो+धनः ॥

१०१६ गोर्गतद्धितलुकि । ५ । ४ । ९२ ॥

गोन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात्समासान्तो नतु तद्धितलुकि ॥

जिसके अन्तमें गो हो तिस तत्पुरुषसे परे तद्धित-संज्ञक टच् प्रत्यय समासका अन्त अवयव हो, यदि तद्धित-प्रत्ययका लुक् न हुआ हो तौ । पञ्च+गो+अ+धनः (मू० २७) पञ्चगवधनः (जिसका पांच गौ धन हों) ॥

१०१७ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः । १ । २ । ४२ ॥

जिस तत्पुरुष (मू० १०६) समासके पद समान अधिकरणवाले अर्थात्—एकही पदार्थको कहते हो, तिस (तत्पुरुष) की कर्मधार-य संज्ञा हो ॥

१०१८ मंग्यापूर्वा द्विगुः । १ । २ । ५२ ॥

तद्विनायैव्यत्रोक्तस्त्रिविधः मंग्यापूर्वा द्विगुमज्ञ स्यात् ॥

जिस समासके पहले मंग्यावाचक शब्द हो और वोह समास मू० १०११ के तीन प्रकारोंमें कोई हो तौ उसकी द्विगु संज्ञा होय ॥

१०१९ द्विगुर्गवचनम् । २ । ४ । १ ॥

द्विगुर्य समाहार एकवचनम् ॥

जिस समाहारका द्विगु (म० १०१८) समासमें प्रकाश किया जाय उसमें पर एकवचन हो ॥

१०२० स नपुंसकम् । ३ । ४ । १७ ॥

समाहार द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंस स्यात् ॥

समाहार-अर्थमें द्विगु (म० १०१८) और द्वन्द्व (म० १०६०) समासमें पर नपुंसकलिङ्गप्रत्यय हो । पञ्चानां गवां समाहारः = पञ्च-गो-अ+अम् (म० १०१६ । २७) पञ्चगवम् (पांच गायोंका समूह) ॥

१०२१ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ॥

भेदक भेद्येन समानाधिकरणेन बहुल प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणान् क्वचिन्नित्यम् कृष्णमर्षः । क्वचिन्न-गमो जामदग्न्यः ॥

विशेष्यके साथ विशेषणका बहुल (म० ८३७) करके समास हो । नीलम् उत्पलम् (म० ७८१) नीलोत्पलम् (नीलकमल) । बहुलग्रहणमें यह आशय है कि—कहा तौ समास नित्यही हो, जैसे—कृष्णमर्षः (काला सर्प) । और कहा २ न हो, जैसे—रामो जामदग्न्यः (राम जो कि—जमदग्नि के पुत्र) अर्थात्—परशुगुप्त ॥

१०२२ उपमानानि सामान्यवचनः । २ । १ । ५५ ॥

सामान्यवचनोंके साथ उपमानवाचक शब्दोंका समास हो । घन इव श्यामः = घनश्यामः (मेघके समान श्याम) ॥

१०२३ (शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्) ॥

‘ शाकपार्थिव ’ आदि समासरूप शब्दोंकी सिद्धिके लिये उत्तरपदका लोप हो ऐसा जानना चाहिये । शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः (जिस राजाको खड्गमुष्टि प्रिय हो) । यहां ‘ प्रिय ’ उत्तरपदका लोप हुआ है । देवपूजको ब्राह्मणः = देवब्राह्मणः (देवतापूजक ब्राह्मण) ॥

१०२४ नञ् । २ । ३ । ६ ॥

नञ् सुपा सह समस्यते ॥

सुबन्तके साथ नञ्-अव्ययका समास हो । न+ब्राह्मणः ॥

१०२५ नलोपो नञः । ६ । ३ । ७४ ॥

नञो नस्य लोप उत्तरपदे ॥

नञ्-अव्ययके नकारका लोप हो, उत्तरपद परे रहते, अर्थात्-‘अ’ शेष रहे । अब्राह्मणः (जो ब्राह्मण न हो = द्विजबन्धु) ॥ न अश्वः-न+अश्वः (मू० १०२५) अ+अश्वः ॥

१०२६ तस्मान्नृडाचि । ६ । ३ । ७४ ॥

लुप्तनकारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नृडागमः स्यात् ॥

जिसके नकारका लोप हो गया हो ऐसे नञ्-से परे जो अजादि पद तिसे नृट् (नृ) का आगम हो । अ+नृ+अश्वः = अनश्वः (जो अश्व न हो) ॥

१ जिसमें उपमा दी जाती है वोह उपमान कहाता है, और जिसको उपमा दी जाती है वोह उपमेय कहाता है, जो धर्म उपमान और उपमेयमें सामान्य रहता है उसके वाचकको सामान्यवाचक कहते हैं जैसे-“ बालाका मुख चन्द्रमाकी समान सुन्दर है यहा मुख उपमेय और चन्द्रमा उपमान है, और सुन्दरता सामान्यधर्म तद्वाचक ‘सुन्दर’ शब्द सामान्यवाचक है ।

नैकधेत्यादौ तु नशब्देन सह सुप्सुपेति समासः ॥

‘न एकधा’ इत्यादि उदाहरणोंमें तौ जित्-भिन्न ‘न’ के साथ मू० १७८ से समास होता है । इसीकारण ‘न’ का लोप (म० १०२५) नहीं होता । न+एकधा (म० ४१७ । ३९) नैकधा (एक प्रकारसे नहीं) ॥

१००७ ऊर्यादिच्विडाचश्च । १ । ४ । ६१ ॥

ऊर्याड्यश्च्यवन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा म्यु ॥

ऊर्-आदि गणपठित शब्द और च्वि (मू० १३५५) प्रत्ययान्त शब्द तथा डाच (म० १३६२) प्रत्ययान्त शब्द क्रियाके योगमें गतिसंज्ञक हो ॥

१०२८ कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

एने समर्थेन निन्य समर्थ्यन्ते ॥

कु-शब्द (म० ४१३) और गति-संज्ञक (म० २२३ । १०२७) तथा अ-आदि (म० ४५) शब्द इनका एकार्थीभावके योग्य शब्दोंके साथ निन्य समास हो । कुस्मितः पुरुषः = कु-पुरुषः = कुपुरुषः (कुस्मित मनुष्य) । ऊर्-कृत्य (म० १०२७ । १५५) ऊर्गीकृत्य (अङ्गीकार करके) । गुर्गी-कृत्य (म० १३५५) (इवेन करके) । पठत्-पठन्-आ (डाच)-कृत्य (म० २६९) पठपठाकृत्य (पठत् २ शब्द करके) । सु-पुरुष (म० १०२८ । ४५) सुपुरुषः (सुन्दर पुरुष) ॥

१०२९ (प्रादयो गनाद्यर्थे प्रथमया) ॥

प्र-आदि (मू० ४५) उपसर्गोंका गत इस शब्दके अर्थमें अथवा गत-शब्दके समान शब्दोंके अर्थमें प्रथमान्तके साथ समास हो । प्रगत आचार्यः = प्र-आचार्यः (म० ५३) प्राचार्यः (कुलपरम्परासे प्राप्त आचार्य) ॥

१०३० (अन्याश्च्यः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया) ॥

अति-आदि उपसर्ग उल्लंघन आदि अर्थमें अथवा कान्त-शब्दोंके

तुल्य शब्दोंके अर्थमें द्वितीयान्तके साथ समासकू प्राप्त होय । 'अति-क्रान्तो मालाम्' इस विग्रहमें—॥

१०३१ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । १ । २ । ४४ ॥

विग्रहे यन्नियतविभक्तिक तदुपसर्जनसज्ञ स्यान्नतु तस्य पूर्वनिपातः ॥

विग्रहमें जो नियतविभक्ति (एकही विभक्तिवाला) हो तिसकी उपसर्जनसज्ञा तौ हो, परन्तु उसका पूर्व प्रयोग (मू० १८३) न हो । अति+माला+सु ॥

१०३२ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य । १ । २ । ४८ ॥

उपसर्जन यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्त च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ऋह्रः स्यात् ॥

जिस प्रातिपदिकका अन्त अवयव उपसर्जन संज्ञक गो-शब्द हो अथवा-स्त्रीप्रत्ययान्त (मू० १३६५) हो, तिसे ऋह्र होय । अति+माला+सु = अतिमालः (जिसने मालाको अतिक्रमण किया) ॥

१०३३ (अवादयः कुप्रादयर्थं तृतीयया) ॥

अव-आदि उपसर्ग कुपृष्ठ- (बुलाना) अर्थमें वा इसके समान शब्दोंके अर्थमें तृतीयान्तके साथ समासकू प्राप्त हो । अवकुपृष्ठः कोकिलया = अव+कोकिल+सु (मू० १०३२) अवकोकिलः (कोकिलद्वारा बुलाया गया) ॥

१०३४ (पर्यादयो ग्लानादयर्थं चतुर्थ्या) ॥

परि-आदि उपसर्ग ग्लान- (ग्लानियुक्त) अर्थमें अथवा इसके सदृश अर्थमें चतुर्थ्यन्तके साथ समासकू प्राप्त हो । परिग्लानोऽध्ययनाय = परि+अध्ययनः (मू० २९) पर्याध्ययनः (अध्ययनके अर्थ ग्लानियुक्त) ॥

१०३५ (निरादयः क्रान्तादयर्थं पञ्चम्या) ॥

निर्-आदि उपसर्ग क्रान्त- (गया) अर्थमें तथा इसके तुल्य-अर्थमें पञ्चम्यन्तके साथ समासकू प्राप्त हो । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः =

निर्ऋकौशाम्बी (मू० १०३२ । ११३ । ११७ । १७०) निष्कौ-
शाम्बिः (जो कौशाम्बी नगरीसे निकला हो) ॥

१०३६ तत्रोपपदं समर्पय्यम् । ३ । १ । ९२ ॥

समर्पयन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं यत् कुम्भादि तद्वाचक
पदमुपपदसज्ज स्यात् ॥

कर्मणि (मू० ८५५) इत्यादि सप्तम्यन्त पदोपे वाच्यमान जो
' कुम्भ ' आदि अर्थ तिनके वाचक पद उपपद संज्ञक हो ॥

१०३७ उपपदमतिङ् । २ । २ । १९ ॥

उपपदं भवन्त समर्थेन नित्यं समर्पयन्ते अतिङन्तश्चाथ 'समाम्' । कुम्भ
कर्मणोर्नामि कुम्भकारः । अतिङ् किम् ? मा भवान् भूत् । माडि एडिति
समर्पयन्तिदेशान्माडुपपदम् । गतिकारणोपपदानां वृद्धिं सह समामवचन
प्राक् सुबुत्पन्ते । व्याघ्रा । अश्वक्रां । कच्छपाव्यादि ॥

उपपद-संज्ञक (म० १०३६) सुबन्तका समर्थ- (एकार्थीभावेक
योग्य शब्द) के साथ निरसमाम होय यह समाम तिङन्तके साथ
नहीं होय । कुम्भकारः (म० ८५५ । ७८५ । २०३) (कुम्भार) ।
तिङन्तके साथ न हो ऐसा कहनेसे ' मा भवान् भूत् ' (आप न
होय) यहां समाम न हुआ, क्योंकि-म० ४८७ से सप्तमीनिर्देश
होनेके कारण माड-की उपपद- (म० १०३६) संज्ञा होती है ।
कृदन्तसे परे सुपुकी उत्पत्तिके प्रथमही गति (म० २०३ । १०२७),
कारक (म० १५०) और उपपद (म० १०३६) इन तीनोंका
कृदन्तके साथ समाम हो जाना है । व्याजिघ्रतीति = वि + आङ् + घ्रा
(म० ८५३ । ५३९ । १३९०) व्याघ्री (सिही) । अश्वेन क्री-
यते = अश्व + क्रीना (म० १३९४) अश्वक्रीती (अश्वद्वारा मोल
ली हुई) । कच्छे पिवति = कच्छ + पा (म० ५३९ । १३९९)
कच्छपी (कलुषी) ॥

१०३८ तत्पुरुषम्यांगुलः संख्याव्ययादेः । ५ । ४ । ८६ ॥

संख्याव्ययादेः गुल्यन्तस्य समामान्तोऽच् म्यात् ॥

जिस तत्पुरुष (मू० ९९६) समासके आदिमें संख्यावाचक शब्द हो अथवा अव्यय हो और अन्तमें अंगुली शब्द हो तिस (तत्पुरुष) का अन्त अव्यय अच् होय । द्वे अंगुली प्रमाणमस्य = द्वि + अंगुली + अ (मू० २६२) द्व्यंगुलम् (दो अंगुल प्रमाण) । निर्गत-मंगुलिभ्यो = निर + अंगुली + अ + अम् (मू० २६२) निरंगुलम् (जो अंगुलीसे निकल गया) ॥

१०३९ अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः । ५ । ४ । ८ ७ ॥

एभ्योगत्रेच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहण द्वन्द्वार्थम् ॥

अहन् (दिन), सर्व (सब), एकदेश (अव्यय), संख्यात (गिना हुआ), पुण्य (पवित्र) इन शब्दोंसे परे यदि रात्रि शब्द हो तौ तिससे परे अच् प्रत्यय हो, चकारसे संख्यावाचक शब्द और अव्यय जिस रात्रिके आदिमें हो तिससेभी परे अच् (अ) प्रत्यय हो । और इस सूत्रमें अहन्-शब्द द्वन्द्व (मू० १०६९) समासके अर्थ है, क्योंकि—‘ अहन् + रात्रिः ’ इसमें तत्पुरुष समासका होना सम्भव नहीं ॥

१०४० रात्राह्नाहाः पुंसि । २ । ४ । २९ ॥

एतदन्तो द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुस्येव ॥

जिसके अन्तमें रात्र (मू० १०३९) अथवा अह्न वा अह हों ऐसे द्वन्द्व (मू० १०६९) और तत्पुरुष (मू० ९९६) समास पुं-लिङ्गमें हों । अहश्च रात्रिश्च = अहन् + रात्रि + अ (मू० ४०८ । १२६ । ३३ । २६२) अहोरात्रः (दिन और रात) । सर्वरात्रः (सम्पूर्ण रात) । संख्यातरात्रः (गिनी हुई रात) ॥

१०४१ संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम् । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् ॥

जिसके प्रथम संख्यावाचक शब्द हो ऐसा रात्र-शब्द नपुंसक-लिङ्गमें हो । द्वि + रात्रि (मू० १०३९ । २६२) द्विरात्रम् (दो रातका समाहार) । त्रिरात्रम् (तीन रातका समाहार) ॥

१०४२ राजाहःसखिभ्यष्टच् । ५ । ४ । ९१ ॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादृच् स्यात् ॥

राजन् (राजा), अहन् (दिन), सखि (मित्र) यह शब्द जिसके अन्तमें हों तिस तत्पुरुष (मू० ९९६) समाससे परे टच्-(अ) प्रत्यय होय । परम्+राजन्+अ (मू० ९९३) परमराजः (प्रधान राजा) ॥ महत्+राजन्+अ (म० १०४२) ॥

१०४३ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । ६ । ३ । ४६ ॥

महत आकागेन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे उत्तमपदे जातीये च परे । महाराजः । प्रकारवचने जातीय । महाप्रकारे महाजातीयः ॥

महत-(बडा) शब्दको आकार अन्तदेश हो, समान अधिकरण-वाला उत्तरपद परे रहते अथवा जातीयर् (जातीय) प्रत्यय परे रहते । महाराजः (मू० ९९३) (महाराज) । प्रकार-अर्थमें जातीयर् है, जैसे-महत्+जातीयः (म० १०४३) महाजातीयः (बडे प्रकारवाला) ॥ द्वौ च दश च = द्वि+दश ॥

१०४४ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यर्थात्योः । ६ । ३ । ४७ ॥

आन्मयान् ॥

द्वि और अष्टन-शब्दको संख्यावाचक शब्द उत्तरपद परे रहते आ होय, यदि बहुव्रीहि (मू० १०४९) समाम हो तो अथवा अशीति-शब्द परे हो तो । द्वादश (बारह) । अष्टन्+विंशति = अष्टाविंशति (अट्ठाईस) ॥

१०४५ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । ७ । ४ । ७६ ॥

एतयोः परपदभ्येव लिङ्ग ग्यात् ॥

द्वन्द्व (मू० १०६९) और तत्पुरुष (म० ९९६) समासका लिङ्ग परपद (उत्तरपद) के लिङ्गके अनुकूल हो । जैसे-कुक्कुटमयू-र्यो इमे (ये कुक्कुट और मयूरी) । मयूरीकुक्कुटौ इमौ (यह मयूरी और कुक्कुट) । अर्धपिप्पली (पीपलका आधा) ॥

१०४६ (द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः) ॥

द्विगु (मू० १०१८) समासमें और प्रात आपन्न और अलम् यह जिसके प्रथम हों तिसमें तथा गतिसमास (मू० १०२८) में उत्तरपदके समान लिंग (मू० १०४५) न होय । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः = पञ्च + कपाल (मू० १०११) पञ्चकपालः पुरोडाशः (पांच कसेरोंमें पकाया हुआ पुरोडाश) । प्रातो जीविकां = प्रात-जीविकः, आपन्नजीविकः (जिसको जीविका प्रात हुई हो) । अलं कुमार्यै-अलंकुमारिः (मू० १०३२) (कुमारीके अर्थ समर्थ) । अतएव ज्ञापकात्समासः, अर्थात्-उक्त उदाहरणमें ' अलं ' पूर्वक समासमें उत्तरपदके अनुकूल लिंगके निषेधविधानहीकी सामर्थ्यसे समास होता है । निष्कांशाम्बिः (कौशाम्बी नगरीसे निकला हुआ) ॥

१०४७ अर्धर्चाः पुंमि च । २ । ४ । ३१ ॥

अर्धर्चादय शब्दाः पुंसि क्त्वावे च स्युः ॥

अर्धर्च-आदि गणपाठित शब्द पुंल्लिङ्ग और नपुंसकलिंगमें हों । अर्धर्चः, अर्धर्चम् (ऋचाका आधा) ॥

एव-ध्वज-तीर्थ शरीर-मण्डप-यूप-देहाकुश-कलश-पात्र-सूत्रादयः ॥

इसी प्रकार-ध्वज (ध्वजा), तीर्थ (प्रयागराज आदि तीर्थ), शरीर (देह), मण्डप (यज्ञभवन), यूप (स्तम्भ), देह (शरीर), अंकुश (अंकुस), कलश (कलसा), पात्र (वासन), सूत्र (डोरा आदिक) इत्यादि शब्दभी पुंल्लिङ्ग और नपुंसक लिंगमें होते हैं ॥

१०४८ सामान्ये नपुंसकम् ॥

सामान्य-अर्थकी विवक्षामें नपुंसकलिंग होता है । मृदु पचति (बोह कोमल पकाता है) । इस उदाहरणमें ' मृदु ' शब्द सामान्य अर्थात्-किसी विशेषलिंग घटित पदार्थका विशेषण नहीं

१ यदा ' द्विगोलगनपत्ये ' इस सूत्रमें ताद्वतप्रत्ययका लुक् होता है । यह सूत्र सिद्धान्तकौमुदीमें है ।

है, इसकारण नपुंसकलिंग है । प्रातः कमनीयम् (प्रातःकाल रमणीक है) ॥

॥ तत्पुरुषसमासः समासः ॥

अथ बहुव्रीहिसमासः ।

१०४९. शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

अधिकारोऽयं प्राग्गन्धात् ॥

यहासे लेकर द्वन्द्व-(मू० १०६९) समासके पूर्वपर्यन्त ' बहु-व्रीहि' इस पदका अधिकार है ॥ भाष्य-इस सूत्रके ' शेष ' पदकी अनुवृत्ति केवल म० १०८ । १०१० हीमें होती है, कारण कि-द्वितीयान्तसे लेकर सप्तम्यन्तपर्यन्तका समास तौ म० १०८ । १०९ । १००१ । १००३ । १००६ । १००९ में उक्त है, अतः ' शेष ' प्रथमान्त रहता है, और म० १०१० भी केवल प्रथमान्तहीमें लगता है ॥

१०५०. अनेकमन्यपदार्थ । २ । २ । २४ ॥

अनेक प्रथम लभ्यमन्य पदमन्ये वर्तमान वा समन्यते स बहुव्रीहिः ॥

अनेक प्रथमान्त-शब्द जो कि अन्यपदार्थ द्वितीयादि किसी पदके अर्थके लिये वर्तमान हो उनका विकल्प करके समास हो, और वही समास बहुव्रीहि संज्ञक हो ॥

१०५१. सप्तम्यन्तविशेषण बहुव्रीहिः । १ । २ । ३५ ॥

सप्तम्यन्त विशेषण च बहुव्रीहिः । अतएव जापकाद्व्यधिकारणपदो बहुव्रीहिः ॥

बहुव्रीहि-समासमें सप्तम्यन्त और विशेषणका पूर्वप्रयोग होता है। इस सूत्रमें सप्तम्यन्तका पूर्व प्रयोग कहनेमें विदित होता है कि-कहीं प्रथमान्तसे भिन्न विभक्त्यन्तपदोकार्भा बहुव्रीहि (मू० १०५०) समास होता है । कण्ठ+कालः (म० १०५१) ॥

१०५२ हलन्तादन्ताच्च सप्तम्याः संज्ञायाम् । ६ । ३ । ९ ॥

हलन्तादन्ताच्च सप्तम्या अलुक् ॥

संज्ञा-अर्थमें हलन्तसे और अदन्तसे परे सप्तमीका लुक् (मू० ७८१) न होय। कण्ठेकालः (जिनके कण्ठमें काला हो = महादेव) त्वचिसारः (जिसका सार त्वचामें हो = वांस) ॥

बहुव्रीहिसमासके अन्य उदाहरण ।

द्वितीयान्त बहुव्रीहि-प्रातमुदकं यं = प्रातोदको ग्रामः (जिसको जल प्रात हुआ हो वोह ग्राम) । तृतीयान्त बहुव्रीहि-ऊठो रथो येन = ऊठरथोऽनड्डान् (जिसने रथ उठाया हो वोह वृष) । चतुर्थ्यन्त बहुव्रीहि-उपहतः पशुः यस्मै = उपहतपशू रुद्रः (मू० ११३१ । ११३२) (जिनके लिये पशु समर्पण किया हो वोह महादेव) । पञ्चम्यन्त बहुव्रीहि-उद्धृतं ओदनं यस्याः = उद्धृतौदना स्थाली (जिससे भात निकाल लिया हो वोह थाली) । षष्ठ्यन्त बहुव्रीहि-पीतं अम्बरं यस्य = पीताम्बरो हरिः (जिनके वस्त्र पीले हों वोह श्रीकृष्ण) । सप्तम्यन्त बहुव्रीहि-वीरः पुरुषकः यस्मिन् = वीरपुरुषको ग्रामः (जिसमें वीरपुरुष हों वोह ग्राम) ॥

१०५३ (प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः ॥

ऐसा कहना उचित है कि-प्रआदि (मू० ४५) से परे धातुज (धातुसे उत्पन्न हुआ शब्द) विकल्प करके समस्यमान हो, और समासपक्षमें विकल्पमे उत्तरपदका लोप हो। प्रपतितं पर्णं यस्मात् = प्रपर्णः, प्रपतितपर्णः (जिसके पत्ते गिर गये हों) । इस उदाहरणमें उत्तरपद ' पतित ' का विकल्पसे लोप हुआ है यहां ' प्र ' से परे ' पतित ' शब्दके समास करनेका यह अभिप्राय है कि- ' पतित ' शब्दभी उत्तरपद कहाया, अन्यथा लोप नहीं होता ॥

१०५४ (नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः) ॥

यह कहना चाहिये कि नञ् (मू० १०२५) से परे विद्यमानता-

वाचक शब्द विकल्प करके समस्यमान हों, और समासपक्षमें विकल्पसे उत्तरपदका लोप होय । अविद्यमानः पुत्रो यस्य = अपुत्रः, अविद्यमानपुत्रः (जिसका पुत्र विद्यमान न हो) । यहां उत्तरपद 'विद्यमान' शब्दका विकल्पसे लोप हुआ है ॥

१०५५ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनृङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

उक्तपुंस्कादनृङ् ऊढोऽभावो यत्र न्याभूतस्य स्त्रीवाचकस्यैव रूप स्यात्समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे ननु पण्य्या प्रियादी च पठन् ॥

जिस समासमें समानाधिकरण स्त्रीलिङ्ग उत्तरपद हो और उसका पूर्वपद भाषितपुंस्क स्त्रीलिङ्ग हो तथा तिसके परे ऊङ् (म० १४०३) प्रत्यय न हो तो पुंवाचककी समानरूप हो जिस गणके आदिमें प्रियाशब्द हो तिसका कोई शब्द उत्तरपद परे हो तो नहीं । यथा—चित्राः गावो यस्य = चित्राः गो । इस उदाहरणमें उत्तरपद 'गो' शब्द स्त्रीलिङ्गवाचक है, और तिसके समानाधिकरण (सदृश विभक्तिवाला) 'चित्रा' शब्द है तिसका पुंवाचककी सदृश रूप(चित्र) होगा । चित्राः गो (म० १०३० । २७८) चित्रगु (जिसकी विचित्र गौ हो) । ऐसेही रूपवती भार्या यस्य = रूपवद्वार्यः (जिसकी स्त्री सुन्दर हो) ॥

अनृङ् किम् ? वामोरुभार्य ॥

ऊङ् प्रत्यय परे न हो ऐसा कहनेसे—वामोरुभार्यः (जिसकी स्त्रीकी जंघा सुन्दर हो) यहां ऊकृ दीर्घ हुआ है, और पुंवद्भाव नहीं हुआ क्योंकि—यहां ऊङ् (म० १४०७) प्रत्यय होता है ॥

कल्याणी पञ्चमी यामां रात्रीणां ताः = कल्याणी + पञ्चमी ॥

१०५६ अपूर्णप्रमाणयोः । ५ । ३ । ३१६ ॥

पूरणार्थप्रत्ययान्त यन्स्त्रीलिङ्ग नदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीह्यप्यात् ॥

जिसके अन्तमें पूरणार्थ प्रत्ययान्त स्त्रीलिङ्ग हो अथवा प्रमाणी-

शब्द हो तिस बहुव्रीहि (म० १०४९) से अप् प्रत्यय हो । कल्याणीपञ्चमाः रात्रयः (जिन रात्रियोंकी पांचमी रात्रि मंगलदायक हो) । इस उदाहरणमें ' पञ्चमी ' शब्द पूरणार्थ प्रत्ययान्त स्त्रीलिंग है, इस कारण ' कल्याणी ' शब्दमें पुंवद्राव नहीं हुआ । स्त्री प्रमाणी यस्य = स्त्रीप्रमाणः (जिसकी स्त्री प्रमाण हो) ॥

अप्रियादिषु किम् ? कल्याणाप्रियः ॥

उक्त सूत्र-(म० १०५५) में प्रिया-आदि गणपठित शब्दका निषेध करनेसे-कल्याणी प्रिया यस्य सः = कल्याणीप्रियः (जिसकी स्त्री मंगलदायक हो) । इस उदाहरणमें ' प्रिया ' शब्द परे रहते ' कल्याणी ' शब्दको पुंवद्राव न हुआ ॥

१०५७ बहुव्रीहौ सकथ्यक्षणाः स्वाङ्गात्पञ्च।५।४।११३॥

स्वाङ्गाच्चिसकथ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेः पञ्च स्यात् ॥

जिसके अन्तमें सचेतन शरीरके अवयववाचक सकथि (जंघा), अक्षि (आंग्र) इनमेंसे कोई शब्द हो तिस बहुव्रीहिसे परे पञ्च(अ) प्रत्यय हो । दीर्घमकथः (जिसकी लंबी जंघा हों) । जलजाक्षी (मू० १३७३) (जिसके नेत्र कमलकी समान हों) ॥

स्वाङ्गान्किम् ? दीर्घमकथि शकटम् । स्थलाक्षा वेणुयष्टिः । अक्षणाऽदर्शनात् । इत्यत्र वक्ष्यमाणोऽञ्च ॥

स्वाङ्गवाची सचेतन सकथि और अक्षिमें पञ्चा विधान करनेसे दीर्घमकथि शकटम् (लम्बी फटोंवाला छकड़ा) और-स्थलाक्षा वेणुयष्टिः (लम्बी आंग्र (गांठ) वाली बांसकी लाठी) इन उदाहरणोंमें पञ्च नहीं हुआ । पिछले हरणमें वक्ष्यमाण मू० १०७९ से अच्-प्रत्यय हुआ है ॥

१०५८ द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः । ५ । ४ । ११५॥

आभ्या मूर्धः ष स्याद्बहुव्रीहौ ॥

बहुव्रीहि-समासमें द्वि (दो) और त्रि (तीन) शब्दसे परे जो मूर्धन-शब्द तिससे परे ष (अ) प्रत्यय हो । द्विमूर्धः (मू० ९९३)

(जिसके दो मस्तक हो = द्रुमयी सर्प) । त्रिमुर्धः (जिसके तीन मस्तक हों, त्रिशिख-राक्षस) ॥

१०५९ अन्नर्बह्मियां च लोमः । ५ । ४ । ११७ ॥

व्याभ्यां लोमोऽपि स्यादहर्ब्रह्म ॥

बहुव्रीहि-समाममे अन्तर और बह्मसे पर जो लोमन-शब्द निमसे पर अप (अ) प्रत्यय हो । अन्तर लोमन अ (म० १०३) अन्तर्लोमः (जिसके रोम भीतर हो) । बह्मिलोमः (जिसके रोम बाहर हो) ॥ व्याघ्रस्येव पादावस्य = व्याघ्र-पद ॥

१०६० पादस्य लोपाद्दृष्ट्यादिभ्यः । ५ । ४ । ११८ ॥

दृष्ट्यादिभ्यः जित्वा उपमानात्पदस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात्प्रादौ ॥

बहुव्रीहि-समाममे हस्ति-आदि शब्दोंके छोड़कर उपमानसे पर जो पाद शब्द तिसका लोप हो । व्याघ्र पात = व्याघ्रपात (म० २५) (जिसके चरण वेघ्रोंके चरणोंकी तुल्य हो) ॥

अदृष्ट्यादिभ्यः हिम ? ह स्तपद । कुश्लपाद ॥

हस्ति-आदि शब्दोंके छोड़कर कहनेसे-हस्ति-पादः = हस्ति-पादः (जिसके पग हाथीके पदकी समान हो) । कुश्लपादः (जिसके पद कुटलेके तुल्य हो) ॥ द्वौ पादौ यस्य = द्वि-पाद ॥

१०६१ संख्यामुपूर्वभ्यः । ५ । ४ । ११९ ॥

पादस्य लोपः स्यान्ममासान्तो बहुव्रीहि ॥

बहुव्रीहि-समाममे जिसके पहिले संख्यावाचक शब्द हो अथवा जिसके पहिले सु हो तिस ममासान्त पाद-शब्दका लोप हो । द्विपात (जिसके दो चरण हो) । सुपाद (जिसके सुन्दर चरण हों) ॥

१०६२ उद्विभ्यां काकुदस्य । ५ । ४ । १२० ॥

आभ्यां षस्य लोपः स्यात् ॥

उत् और वि-से पर जो काकुद- (तालुआ) शब्द तिसका लोप हो । उत्+काकुद = उत्काकुत (जिसका तालुआ ऊंचा हो) । विकाकुत (जिसका तालुआ बिगड़ा हो) ॥

१०६३ पूर्णाद्विभाषा । ५ । ४ । १४९ ॥

पूर्ण-शब्दसे परे काकुद-शब्दके अन्तका लोप (मू० १०६२) विकल्प करके हो । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः (जिसका तालुवा पूर्ण हो) ॥

१०६४ सुहृदुर्हदौ मित्रामित्रयोः । ५ । ४ । १५० ॥

सुदुर्भ्यां परस्य हृदयस्य हृद्रावो निपात्यते ॥

सु और दुर् से परे हृदय-शब्दका हृद्रूप निपातन किया जाता है, अर्थात्-सुहृद् (मित्र), दुर्हृद् (अमित्र) शब्द मित्र और अमित्र वाचक निपातन किये जाते हैं । जैसे-सु+हृदय+सु (मू० १०६४। २००) सुहृत् (मित्र) । दुर्+हृदय+सु=दुर्हृत् (शत्रु) ॥

१०६५ उरःप्रभृतिभ्यः कप् । ५ । ४ । १५१ ॥

समासान्त उरस्-आदि गणपठित शब्दसे परे कप् (क) प्रत्यय हो । व्यूढ+उर (ः) स्+क ॥

१०६६ कस्कादिषु च । ८ । ३ । ४८ ॥

एष्विण उत्तर्गस्य विसर्गस्य षोऽन्यस्य तु स' ॥

कस्कादि-गणमें इण्-प्रत्याहारसे परे जो विसर्ग तिनको ष हो, और अन्यविसर्ग (जो इण्-से परे न हो तिस) को स हो । व्यूढोरस्कः (जिसकी चौड़ी छाती हो) । प्रिय+सर्पि (ः) स्+कः=प्रियसर्पिष्कः (जिसको धृत प्रिय हो) ॥

१०६७ निष्ठा । ० । २ । ३६ ॥

निष्ठान्त बहुव्रीहौ पूर्व स्यात् ॥

जिस शब्दके अन्तमें निष्ठा- (मू० ८८०) संज्ञक प्रत्यय हो वोह शब्द बहुव्रीहि समासमें पूर्व (पहले) होय । युक्तयोगः (जो योगाभ्यासमें युक्त हो) ॥

१०६८ शेषाद्विभाषा । ५ । ४ । १५४ ॥

अनुक्तसमासान्ताद्बहुव्रीहे क्त्वा स्यात् ॥

जिस समाससे परे समासान्तका विधान नहीं किया हो तिस

बहुव्रीहिसे परे विकल्प करके कप् (क) प्रत्यय हो । महा+यशस्+
क = महायशस्कः, महायशाः (जिसका बड़ा यश हो) ॥

॥ बहुव्रीहिसमासः समासः ॥

अथ द्वन्द्वसमासः ।

१०६९ चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २९ ॥

अनेक सुबन्त चार्थे वर्तमान वा समर्थो स द्वन्द्व । समुच्चयान्वाचयेन-
रेतरयोगसमाहारश्चासीत् । तत्र ईश्वर गुरु च भजस्व इति परस्परनिर्-
पेक्षयानकस्य कस्मिन्नन्वय समुच्चय । ' भिक्षामट गा चानय' इति अ-
न्यत्रस्य तपद्विहतेनान्वयोऽन्वाचय । अनयोरसामर्थ्योत्समामो न । धव
स्वदिरौ छिन्वि इति भिक्षितानामन्वय इतरयोग । मजापरिभाषम्
इति । समूह समाहार ॥

चकारके अर्थमें वर्तमान जो अनेक सुबन्त वे विकल्प करके
समर्थमान हो, और बोध रूपान् द्वन्द्वमंजक हो । च-कारके चार
अर्थ हैं, समुच्चय १, अन्वाचय २, इतरयोग ३, समाहार ४
इन्हीं चार अर्थोंमें चकार आता है । अनेक पदार्थ जो परस्पर निर-
पेक्ष (आकांक्षाहित) हो तिनका एक-पदार्थमें जो अन्य (सम्बन्ध)
तिमको समुच्चय कहते हैं, जैसे-ईश्वरं गुरु च भजस्व (ईश्वर और
गुरु को भज) इस उदाहरणमें 'ईश्वर' और 'गुरु' परस्पर निरपेक्ष
हैं, और 'भजस्व' इस एकही क्रियामें अन्वय है ॥ एक पदार्थका
मुख्य और अन्यका अमुख्य अन्वय जो किसी दूसरे पदार्थमें हो
उस अन्यको अन्वाचय कहते हैं, जैसे-भिक्षामट गां चानय
(भिक्षाको जाओ और गांको लाओ) इस उदाहरणमें 'भिक्षा' का
मुख्य अन्वय है और 'गाय' का अमुख्य अन्वय है । समुच्चय
और अन्वाचयमें समास नहीं होता, कारण कि-जन्दाका आपसमें
सुधा २ सम्बन्ध (पं० ९७६) नहीं है । दो जन्तुओंके सहितरूप
संबंधको इतरतरयोग कहते हैं, जैसे-धवश्च स्वदिरश्च = धवस्वदिरौ

छिन्धि (धव और खैरकू काट) इस उदाहरणमें दोनोंका साथ काटनाही सहितरूप संबन्ध है ॥ अनेक पदार्थोंके समुदायको समाहार कहते हैं, जैसे—संज्ञा च परिभाषा च = संज्ञापरिभाषम (संज्ञा और परिभाषाका समुदाय) ॥ दन्तानां राजा = दन्त+राजा ॥

१०७० गजदन्तादिषु पञ्च । २ । २ । ३१ ॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं पञ्च स्यात् ॥

राजदन्तादिषु नामोंमें जिसका प्रयोग पहले (मू० ९८३) होना चाहिये तिसका पर (पीछे) प्रयोग होय । गजदन्तः (दातोंका राजा) । इस उदाहरणमें दन्त-शब्दका प्रयोग पहिले (मू० १००६) न हुआ ॥

१०७१ (धर्माग्निनियमः) ॥

जिस गणके आदिमें धर्म-शब्द हो तिसमें पूर्व प्रयोग (मू० १०७०) का नियम नहीं है । जैसे—अर्थधर्मो, धर्मार्थो (अर्थ और धर्म) इत्यादि ॥

१०७२ द्वन्द्वे चि । २ । २ । ३२ ॥

द्वन्द्वे चिञ्च पूर्व स्यात् ॥

द्वन्द्व- (मू० १०६९) समासमें चिसंज्ञक (मू० १०१) शब्दका पूर्वप्रयोग होय । हरिश्च हरश्च = हरिहरौ (विष्णु और महादेव) ॥

१०७३ अजायदन्तम् । २ । २ । ३३ ॥

इदं द्वन्द्वे पूर्व स्यात् ॥

जिस शब्दके आदिमें अच् और अन्तमें ह्रस्व अकार हो उसकाभी द्वन्द्व (मू० १०६९) समासमें पूर्व प्रयोग हो । ईशश्च कृष्णश्च = ईशकृष्णौ (शिव और कृष्ण) ॥

१०७४ अल्पावृत्तम् । २ । २ । ३४ ॥

जिस शब्दमें अल्प (थोड़े) अच् हों उसकाभी द्वन्द्व (मू०

१०६९) समासमे पूर्वप्रयोग हो । शिवश्च केशवश्च = शिवं केशवौ
(शिवा और केशव) ॥

१०७५ पिता मात्रा । १ । २ । ७० ॥

मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते ॥

समासमे मातृ-शब्दके साथ प्रयोग किया हुआ पितृ शब्द विकल्प
करके शेष रहे । माता च पिता च = पितरौ, मातृपितरौ (माता
और पिता) ॥

१०७६ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यमेनाङ्गनाम् । ७ । ४ । ७० ॥

यथा द्वन्द्व एकवचन्यात् ॥

प्राणी (जीव), तूर्य (वाजा), मेना (फौज) इनके अत्यववा-
चक शब्दोंका द्वन्द्वसमास एकवचनान्तकी तुल्य होय । प्राणिपादम्
(हाथ और पैर) । मार्दङ्गिरुपाणविक्रम (मृदङ्ग और ढोल
वजानेवाला) । गयिकाश्वारो म (गध और अश्वका चढ़नेवाला) ॥

१०७७ द्वन्द्वाच्चुःपदान्तात्ममाहारः । ५ । ४ । १०६ ॥

चवर्गान्तिद्वयस्य चोच्च द्वन्द्वात्तत्र म्यात्ममाहारः ॥

चवर्गान्त तथा द-प-ह यह तिसके अन्तमे हो तिस द्वन्द्व- (म०
१०६७) समासमे परे टच् (अ) प्रत्यय हो समाहारमे । वाक् च
त्वक् च = वाक्त्वक् + अ + अम् = वाक्त्वचम् (वाणी और त्वचाका
समुदाय) । त्वक्स्वजम् (बकले और माटाका समुदाय) । शमीट-
पदम् (शमी और पाषाणका समुदाय) । वाक्स्विपम् (वाणी और
कान्तिका समुदाय) । छत्रोपातहम् (छाने और जूनेका समुदाय) ॥

समाहारं किम् ? प्रावृट्शब्दात् ॥

समाहारमें टच्का विधान करनेमे प्रावृट्शब्दों (वर्षा ऋतु और
शङ्ख ऋतु) यहां टच् न हुआ क्योंकि—यहां समाहार (समुदाय)
नहीं है ॥

॥ द्वन्द्वसमासः समासः ॥

अथ समासान्तप्रकरणम् ।

१०७८ ऋक्पूरुषःपथामानक्षे । ५ । ४ । ७४ ॥

ऋगाद्यन्तस्य समामस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवः अक्षे या दूस्तदन्त्येन ॥

ऋच् (वैदिक ऋचा), पुर (नगर), अप् (जल), धुर् (भार), पथिन् (मार्ग) यह शब्द जिस समासके अन्तमें हों तिस (समास) का अन्तअवयव अ-प्रत्यय हो, परन्तु—जहां अक्ष (धुरी) में धुर् शब्द हो तिसका अन्तावयव अ-प्रत्यय न होय । अर्ध+ऋच्+अ = अर्धर्चः (ऋचाका आधा) । विष्णु+पुर+अ+ (अम्) = विष्णुपुरम् (विष्णुलोक) । विमल+आप्+अ = विमलापः-सरः (निर्मल जल-वाला सरोवर) । राज+धुर+अ (मू० १३६६) राजधुरा (राजा-संबंधी भार) । धुरीवाचक धुर-के उदाहरण, यथा—अक्ष+धुर+सु (मू० २०० । ६६५ । ११३) अक्षयूः (पहियेकी धुरी) । दृढ+धुर+सु = दृढयूः—अक्षः (पुष्ट धुरीवाला पहिया) । सखि+पथिन्+अ (मू० ९९३) सखिपथः—देशः (जिस देशका मार्ग मित्र हो) । रम्य+पथिन्+अ (मू० ९९३) रम्यपथः—देशः (रमणीक मार्ग-वाला देश) ॥

१०७९ अक्ष्णोऽदर्शनात् । ५ । ४ । ७६ ॥

अचक्षुःपर्यायादक्ष्णोऽच् रयाम्ममामान्त ॥

अचक्षुके पर्यायवाची अर्थात्—जो चक्षु (नेत्र) का पर्याय- (प्रतिशब्द) वाची न हो ऐसे अक्षि-शब्दसे समासान्त अच् (अ) प्रत्यय हो । गवामक्षीव = गो+अक्षिन्+अ (मू० ६० । ९९३) गवाक्षः (गायोकी आंखोंके सदृश झरोखा) । इस उदाहरणमें 'अ-क्षिन्' शब्द 'चक्षु' वाची नहीं है, अतएव अचक्षु पर्याय माना जाता है ॥

१०८० उपमर्गादश्वतः । ५ । ४ । ८५ ॥

उपसर्ग (म० ४५) से परे जो अध्वन्-शब्द तिससे परे समा-
सान्त अच् (अ) प्रत्यय होय । प्रगतोऽवानम् = प्र+अध्वन्+अ
(म० १०३) प्राधो रथः (मार्गकृ पहुँचा हुआ रथ) ॥

१०८१ न पूजनात् । ५ । ४ । ६९ ॥

पूजनार्थान्गमेय समासान्ता न स्युः ॥

स्तुति-अर्थवाचक शब्दोंमें परे जो शब्द तिनसे पर समासान्तरूप
प्रत्यय (म० १०४२) न होय । परन्तु-॥

१०८२ (ग्वतिभ्यामेव) ॥

उक्त निषेध सु और अति उपसर्गहीसे परे लगता है । जैसे-सु+
राजन-सु (म० २०० । १०८ । २०१) सुराजा (भला राजा) ।
अतिराजा (सर्वोत्कृष्ट राजा) ॥

॥ समामान्तप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ तद्धिताः ।

१०८३ समर्थानां प्रथमाद्वा । ४ । १ । ८२ ॥

इदं पदत्रयमधिक्रियते, प्राग्निदश इति यावत् ॥

इस सूत्रक तीनों पदोंका म० १३०७ तक अधिकार है ॥
जिन शब्दोंमें एकार्यभावकी विवक्षा हो उनमेंसे सूत्रांक शब्द-बोध्य
जो अर्थ तद्वाचक शब्दमें परे तद्धित प्रत्यय विक्रमसे हो । इस
सूत्रमें 'समर्थ' पद लिखनेका यह अभिप्राय है कि-जिस पदमें सन्धि
व्या समासकार्य आदि संभव हो, वे पहिले हो जाय, तदनन्तर
तद्धित प्रत्यय हो ॥

१०८४ अश्वपन्यादिभ्यश्च । ४ । १ । ८४ ॥

एभ्योऽण स्यात्प्राग्नि यत् देवर्षेभ्यः ॥

अश्वपनि आदि गणपंडित शब्दोंमें परे अष्टाध्यायीके क्रमसे म०
१००३ से पहिलेके भिन्न २ प्रत्ययोंक अर्थमें अण (अ) प्रत्यय हो ॥

अश्वपति+अ (मू० १०१४ । २६२) आश्वपतम् (अश्वपति राजाकी सन्तान) इत्यादि । गणपति+अ = गाणपतम् (गणेशजीका सन्तान आदिक) ॥

१०८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः । १।४।८५ ॥

दित्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेऽध्वर्येषु ण्यः स्यात् । अणो-
ऽपवादः ॥

दिति, अदिति, आदित्य और जिसके अन्तमें पति-शब्द हो ऐसे शब्दोंसे परे प्राग्दीव्यति आदि अर्थोंमें ण्य (य) प्रत्यय होय । यह सूत्र अण्-(मू० १०८४) का अपवाद है । दितेरपत्यम् = दिति+य (मू० १०१४ । २६२) दैत्यः (दितिका सन्तान आदि) । अदितेरादित्यस्य वा = अदिति+य (मू० १०१४।२६२) आदित्यः (अदितिका सन्तान आदि) । आदित्य+य ॥

१०८६ हश्चो यमां यमि लोपः । ८ । ४ । ६४ ॥

हलः परम्य यमो लोपः स्यादमि ॥

हल्-प्रत्याहारमे परे जो यम्-प्रत्याहार तिसका लोप हो, यम परे रहते । आदित्+य = आदित्यः (आदित्यकी सन्तान आदि) । प्रजापति+अ (मू० १०१४ । २६२) प्राजापन्य (प्रजापतिका सन्तान आदि) ॥

१०८७ (देवाद्यञ्जं) ॥

देव-शब्दसे परे यञ् (य) तथा अञ् (अ) प्रत्यय हो । देव-
य (मू० १०१४ । २६२) दैव्यम् . दैवम् (मू० २६२) (देव-
से उत्पन्न हुआ इत्यादि) ॥

१०८८ (बहिषष्टिलोपो यञ्च) ॥

बहिष्-शब्दकी टि (मू० ४९) का लोप हो और यञ् (य) प्रत्यय हो । बहिष्+य (मू० १०१४ । १०८८) बाह्यः (जो बाहर हो) ॥

१०८९ (ईकक् च) ॥

बहिष्-शब्दसे ईकक् (ईक) प्रत्यय हो और टि- (मू० ४९) का लोप हो । बह्+ईक ॥

१०९० किति च । ७ । २ । ११८ ॥

किति तद्धिते चाचामादिगो वृद्धिः स्यात् ॥

कित-तद्धित प्रत्यय पर रहते आदि-अचको वृद्धि हो । बाहीकः (जो बाहर हो) ॥

१०९१ (गोजादिप्रसंगे यत्) ॥

गो-शब्दसे जहां अजादि-प्रत्यय प्राप्त हो तहां उन्हें बाधकर यत् (य) प्रत्यय हो । गो+य (म० २०) गव्यम् (जो गामे उत्पन्न हो) इत्यादि ॥

१०९२ उत्मादिभ्योऽन्त् । ४ । १ । ८६ ॥

उत्मादिगण-पठित अव्ययसे परे अन्त् (अ) प्रत्यय होय । उत्म+अ (म० १०१४ । २६२) आन्मः (उत्मका मन्तान आदि) ॥

॥ इत्यपत्यादिचिकारागन्तार्थाः प्रत्ययाः ॥

मन्तान (म० १०५४) अदि अर्थोस लेकर विहार (म० १२१७) अर्थ पर्यन्त अर्थोमे होनेवाले प्रत्यय समाप्त हुए ॥

१०९३ स्त्रीपुंमाभ्यां नञ्सञ्ज्ञा भवनात् । ४ । १ । ८७ ॥

स्त्रीपुंमाभ्यां नञ्सञ्ज्ञा भवनात् । प्रागेत्येव स्त्रीपुंमाभ्यां क्रमः स्त्रज्ञा रत्न ॥

इस सूत्रसे लेकर म० १२६१ के बाहिर जिनने अर्थोमे प्रत्यय होने हैं उन्ही अर्थोमे स्त्री और पुंम शब्दसे परे क्रमसे नञ् (न) और सञ् (स) प्रत्यय हो । स्त्री न (म० १०१४ । १७८) स्त्रिणः (स्त्रियोंमे जो होय) इत्यादि । पुंम स्न (म० १०१४ । २४) पोस्तः (पुरुषोंमे जो होय) इत्यादि ॥

१०९४ तस्यापत्यम् । ४ । १ । ९२ ॥

पष्ठचन्तात्कृतसन्धेः समर्थादपत्येऽर्थे उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया वा स्युः ॥

जिस पष्ठचन्तपदमें सन्धि हुई हो और बोद्ध तद्धित-प्रत्ययके अर्थके साथ एकार्थीभावसे मिल सके उससे परे उक्त (कहे गये) और वक्ष्यमाण (जो कहे जाँयगे) प्रत्यय अपत्य-अर्थमें विकल्प करके हों । उपगोरपत्यम् = उपगु+अ (मू० १०८४) ॥

१०९५ ओर्गुणः । ६ । ४ । १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणस्तद्धिते ॥

उवर्णान्त भ-संज्ञक (मू० १८६) को गुण हो तद्धित-प्रत्यय परे रहने । उपगो+अ (मू० १०१४ । २७) औपगवः (उपगुऋषिका सन्तान) । आश्वपतः (मू० १०१४ । २६२) (अश्वपतिका सन्तान) । दैत्यः (दितिका सन्तान) । औत्सः (उत्सका सन्तान) । स्त्रेणः (स्त्रीका सन्तान) । पौंसः (पुरुषका सन्तान) ॥

१०९६ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् । ४ । १ । १६२ ॥

अपत्यत्वेन विवक्षित पौत्रादि गोत्रसज्ञ स्यात् ॥

सन्तानस्वरूपसे वक्ताको इष्ट जो पौत्र-आदि सो गोत्र-संज्ञक हों । इसका फल-॥

१०९७ एको गोत्रे । ४ । १ । १३ ॥

गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् ॥

गात्र-संज्ञक (मू० १०९६) में एकही अपत्य- (सन्तान) अर्थ क प्रत्यय होय । उपगोर्गोत्रापत्यम् = औपगवः (उपगुका पौत्र वा प्रपौत्र आदि सन्तान) ॥

१०९८ गर्गादिभ्यो यञ् । ४ । १ । १०५ ॥

गोत्रापत्ये ॥

गोत्र- (मू० १०९६) रूप सन्तान-अर्थमें गर्गादि गणपठित शब्दोंसे परे यञ् (य) प्रत्यय होय । गर्गस्य गोत्रापत्यम् = गर्ग+य (मू० १०१४ । २६२) गार्ग्यः (गर्गका पौत्र वा प्रपौत्रादि सन्तान) । वात्स्यः (वत्सका पौत्र वा प्रपौत्रादि सन्तान) ॥

१०९९ यज्जोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

गोत्रे यद्यञन्तमञन्त च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात्तल्लुने बहुत्वे न तु स्त्रियाम् ॥

गोत्र-(म० १०९६) रूप सन्तान-अर्थमे जो यञन्त और अञन्त शब्द तिनके अवयव यज् (म० १०९८) और अञ् (म० १०९२) का लुक् (लोप) हो यदि तन्निमित्तक बहुवचन हो तौ, परन्तु-गोत्र-प्रत्ययान्त यदि स्त्रीलिङ्ग हो तौ नहीं । गर्गाः (गर्गके पोत्र वा प्रपौत्रादि सन्तान) । वत्साः (वत्सके पात्र वा प्रपौत्रादि सन्तान) ॥

११०० जीवति तु वंश्ये युवा । ४ । १ । १६३ ॥

वंश्ये पितादौ जीवति पोत्रादपेक्षित्य च युवादि तदुपमजमेव स्यात्, न तु गोत्रसज्ञम् ॥

पिता वा पितामह अथवा प्रपितामह उनके जीवित रहते चतुर्थ श्रेणी (पीढी) अर्थात्-प्रपोत्र आदि सन्तानकी युवन-सज्ञा हो गोत्र (म० १०९६) सज्ञा नहीं ॥

११०१ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् । ४ । १ । १४ ॥

अन्यत्रान्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेः प्रत्यय स्यात् स्त्रियां तु न युवमज्ञा ॥

यदि युवन (म० ११००) संज्ञक सन्तान अर्थ प्रत्यय करना हो तौ प्रथम गोत्र-(म० १०९६) रूप सन्तान-अर्थमे प्रत्यय हो नाय, तब उन्ही पदामे युवनरूप सन्तान-अर्थमे प्रत्यय होय परन्तु-स्त्रीलिङ्गमे युवन सज्ञा न होय ॥

११०२ यज्जोश्च । ४ । १ । १०१ ॥

गोत्रे यौ यज्जोश्च तदन्तत्फः स्यात् ॥

गोत्र (म० १०९६) रूप सन्तान-अर्थमे जो यञन्त तथा अञन्त शब्द तिनमे पर युज्-(म० ११००) रूप सन्तान-अर्थमे फक् (फ)

१ युवा 'युवा' रूप होता अन्त यज्जोश्च नाम तानमे तानामन्त, यादृमा न तान्मा मा स्याद्विद्वा ।

प्रत्यय होय । गर्गस्य युवापत्यम् = गार्ग्य+फ (मू० १०९८) ॥

११०३ आयनेयीनीयियः फट्खच्छवां प्रत्ययादीनाम् ।

७ । १ । २ ॥

प्रत्ययादेः फस्य-आयन्, ढस्य-एय्, खस्य-ईन्, छस्य-ईय्, घस्य-इय्, एते स्युः ॥

प्रत्ययकी आदिके फ-कू-आयन्, ढ-कू-एय्, ख-कू-ईन्, छ-कू-ईय्, घ-कू-इय् यह आदेश क्रमसे हों । गार्ग्य+आयन्+अ (मू० १५८। २६२) गार्ग्यायणः (गर्गका प्रपौत्र आदि सन्तान) । दाक्षायणः (दक्षका प्रपौत्र आदि सन्तान) ॥

११०४ अत इञ् । ४ । १ । १५ ॥

अपत्येऽर्थ ॥

अकारान्तसे परे अपत्य-(सन्तान) अर्थमे इञ् (इ) प्रत्यय हो । दक्ष+इ (मू० १०१४। २६२) दाक्षिः (दक्षका सन्तान) ॥

११०५ बाह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । १६ ॥

बाहु-आदि गणपाठित शब्दोंने परभी इञ् (इ) प्रत्यय होय । बाहु+इ (मू० १०१४। १०९५। २७) बाह्विः (बाहुका सन्तान) । उड्डलोमन्+इ (मू० १०१४। १९३) आड्डलोमिः (उड्डलोमाका सन्तान) ॥

११०६ (लोत्रोऽपत्येषु बहुवचनमे वक्तव्यः) ॥

लोमन्-शब्दकू बहुवचनमे अकार आदेश हो, यदि अपत्य-अर्थ होय तौ । उड्डलोमाः (उड्डलोमाके सन्तान) ॥

११०७ अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् । ४ । १ । १०४ ॥

येत्त्वत्रानृष्यस्तेभ्योऽपत्येऽन्यत्र तु गोत्रेऽञ् स्यात् ॥

विदादिगणपाठित जो शब्द ऋषिवाचक न हों तिनसे परे अव्य-वहित सन्तानरूप अर्थमे अञ् (अ) प्रत्यय हो, और जो विदा-दिगणपाठित ऋषिवाचक शब्द हों तिनसे परे गोत्र-(मू० १००६)

रूप सन्तान-अर्थमें अञ् (अ) प्रत्यय होय । विदस्य गोत्रम् = विद्+अ (म० १०१४ । २६२) वैदः (विद् ऋषिका गोत्र) । वैदा (विद् ऋषिके गोत्र) । विदाः (म० १०२९) (विद्ऋषिके गोत्र) । पुत्रस्यापत्यम् = पुत्र+अ (म० १०१४ । २६२) पौत्रः (पुत्रका सन्तान पोता) । पौत्रा (पुत्रके सन्तान) । पौत्राः (पुत्रके सन्तान) ॥ एवं दौहित्रादयः ॥ इसीप्रकार दौहित्र- (पुत्रीका सन्तान) आदि शब्दोंक जानो ॥

११०८ शिवादिभ्योऽण् । ४ । ३ । ११० ॥

अपत्ये ॥

शिवादिगण-पठित शब्दोंमें पं० अपत्य (सन्तान) अर्थमें अण् (ण) प्रत्यय होय । शिव+अ (म० १०१४ । २६२) शैवः (शिवका सन्तान) । गङ्गा अ (म० १०१४ । २६२) गङ्गाः (गङ्गाका सन्तान) ॥

११०९ ऋष्यन्धकवृष्णिकुमार्यश्च । ४ । ३ । ११४ ॥

ऋषिभ्य नामिष्ट वैश्वामित्र । इवभ्य इवफल्क । वृष्णिभ्य वामुदेवः । कुम्भ्य नाकुलः । माहभ्य माहदेवः ॥

ऋषि, अन्धक, वैश्वामित्र, व्याक, वृष्णि व. संबंधी व्यक्ति, कुम्भ, वैश्वामित्र, इनके नामोंमें पं० अण् (ण) प्रत्यय होय । ऋषिभ्योके नामोंमें पं०-वामिष्ट+अ (म० १०१४ । २६२) वामिष्टः (वामिष्टका सन्तान) । इववामित्र अ (म० १०१४ । २६२) इववामित्रः (इववामित्रका सन्तान) । अन्धक+वैश्वामित्र संबंधी व्यक्तिके नामोंमें पं०-इवफल्क अ (म० १०१४ । २६२) इवफल्कः (इवफल्कका सन्तान) । वृष्णि संबंधी व्यक्तिके नामोंमें वामुदेव+अ = वामुदेवः (वामुदेवका सन्तान) । कुम्भ+वैश्वामित्र संबंधी व्यक्तिके नामोंमें-नाकुल+अ (म० १०१४ । २६२) नाकुलः (नाकुलका सन्तान) । माहदेवः (माहदेवका सन्तान) ॥

१११० मातृशब्दसंख्यासंज्ञद्रूपायाः । ४ । १ । ११५ ॥

संख्यादिपूर्वस्य मातृशब्दस्य उदादेशः स्यादण्प्रत्ययश्च ॥

जिसके पहिले संख्यावाचक शब्द हो वा सम् पहिले हो अथवा भद्र पहिले हो ऐसे मातृ-शब्दकू उकार आदेश और अण् (अ) प्रत्यय हो । द्वि+मातृ = (मू० १११०।३५) द्वि+मातृ+अ (मू० १०१४) द्विमातुरः (जिसकी दो माँ हैं = गणशक्ती) । षाण्मातुरः (जिसकी छः माता हैं = कार्तिकेय) । सांमातुरः (जिसकी भली माता हो) । भाद्रमातुरः (जिसकी कल्याणी माता हो) ॥

११११ स्त्रीभ्यो ढक् । ४ । १ । १२० ॥

स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् ॥

स्त्रीप्रत्ययान्त (मू० १३६६) से परे सन्तान अर्थमें ढक् (ढ) प्रत्यय होय । विनता+ढ (मू० ११०३ । १०१४ । २६२) विन-तेयः (विनताका सन्तान = गरुड) ॥

१११२ कन्यायाः कनीन च । ४ । १ । ११६ ॥

चादण् । कनीनो व्यासः कर्णश्च ॥

सन्तान-अर्थमें कन्या-शब्दका कनीन आदेश हाँ ओर चकारने अण् हो । कन्या = कनीन+अ (मू० १०१४ । २६२) कनीनः (अनव्याही स्त्रीका सन्तान = कर्ण और व्यास) ॥

१११३ राजश्वशुराद्यत् । ४ । १ । १३७ ॥

राजन् और श्वशुर शब्दसे पर सन्तान-अर्थमें यत् (य) प्रत्यय होय । परन्तु-॥

१११४ (राज्ञां जातविदेति वाच्यम्) ॥

राजन्-शब्दसे पर जानिकी प्रतीति दाय तां यत् (मू० १११३) प्रत्यय हाय ऐमा कहना चाहिये । राजन्+य (मू० ११३) ॥

१११५ ये चात्मानकर्मणोः । ६ । ४ । १६८ ॥

यादौ तादृते परेऽन् प्रवृत्त्या स्यान्तु मान्कर्मणोः ॥

यकारादि ताद्धित प्रत्यय पर रहते शब्दके अन्तका अवयव जो
अन् सो स्वाभाविक रहे, परन्तु-भाव तथा कर्म-अर्थमें नहीं । राज-
न्यः (क्षत्रिय) ॥

जातावेवेति किम् ? ॥

उक्त मू० (११४) में यह क्यों कहा कि-जातिकी प्रतीतिमें हो
यदि यह न कहते ता-॥

१११६ अन् । ६ । ४ । १६७ ॥

अन् प्रवृत्त्या स्यादणि परे ॥

अण प्रत्यय पर रहते शब्दके अन्तका अवयव अन् प्रकृतिमें
रहे । राजन् + अ = राजनः (राजाका मन्तान) । जो विवाहिता
स्त्रीमें उत्पन्न न हो । इवशुर + य (म० १११३) इवशुर्यः (इवशु-
रका मन्तान) ॥

१११७ क्षत्राद् घः । ४ । १ । १३८ ॥

क्षत्र शब्दमें पर मन्तान-अर्थमें घ प्रत्यय होय । यहभी जानिमें
होता है । क्षत्र + घ (म० ११०३) क्षत्र + ट्यु (म० २६२) क्ष-
त्रियः (जो क्षत्री जातिका हो) । अन्यत्र क्षत्रिः (म० ११०४ ।
१०१४ । २६२) (क्षत्रीमें उत्पन्न हुआ विजानीय स्त्रीका मन्तान) ॥

१११८ रेवत्यादिभ्यश्च । ४ । १ । १४६ ॥

रेवती आदि गणपठित शब्दोंमें परे अपत्य-अर्थमें टक् (ट)
प्रत्यय होय । रेवती + ट ॥

१११९ ठम्येकः । ७ । ३ । ५० ॥

अङ्गात्मस्य ठम्येकादेशः ॥

अङ्गमें परे जो ठ तिमें टक आदेश हो । रेवती + टक + अ (म०
१०१४ । २६०) रेवतिकः (रेवतीका मन्तान) ॥

११२० जनपदशब्दान् क्षत्रियाञ्च । ४ । १० । १६८ ॥

जनपदक्षत्रियाञ्चकान्छडादञ्च म्यादपत्ये ॥

देशवाची शब्द यदि क्षत्रियवाचक हो तौ उससे परे सन्तान-अर्थमें अञ् (अ) प्रत्यय होय । पञ्चाल+अ (मू० १०१४।२६२) पाञ्चालः (पञ्चालदेशीय क्षत्रियका सन्तान) ॥

११२१ (क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदान्तस्य राजन्यपत्यवत्) ॥

क्षत्रियवाची शब्द यदि देशवाचक हो तौ उससे परे तिसका राजा इस अर्थमें अपत्यवत् अर्थात् जैसे प्रत्यय अपत्य-अर्थमें होते हैं वैसे प्रत्यय हों । पञ्चालानां राजा=पञ्चाल+अ-पाञ्चालः (पञ्चाल देशका राजा) ॥

११२२ (पुरोरण् वक्तव्यः) ॥

पूरु-शब्दसे परे अण् (अ) प्रत्यय हो अपत्य-अर्थमें, तथा पूरु-देशका राजा इस अर्थमें । पूरु+अ (मू० १०१४ । १०२५।२७) पौरवः (पुरुका सन्तान वा पुरुदेशका राजा) ॥

११२३ (पाण्डोर्ध्वण्) ॥

पाण्डुशब्दसे परे अपत्य वा राजावाचक अर्थमें ध्वण् (य) प्रत्यय होय । पाण्डु+य (मू० २६९) पाण्ड्यः (पाण्डुका सन्तान वा पाण्डुदेशका राजा) ॥

११२४ कुरुनादिभ्यो ण्यः । ४ । १ । १७० ॥

कुरु-शब्दसे परे तथा नकारादि शब्दोंसे परे ण्य (य) प्रत्यय हो, अपत्य वा राजा-अर्थमें । कुरु+य (मू० १०१४।१०९५।२९) कौरव्यः (कुरुका सन्तान वा कुरुदेशका राजा) । निषध+य (मू० १०१४ । २६२) नैषध्यः (निषधका सन्तान वा निषधदेशका राजा) ॥

११२५ ते तद्राजाः । ४ । १ । १७४ ॥

अजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः ॥

अञ्-आदि (मू० ११२०) प्रत्ययोंकी तद्राज संज्ञा हो ॥

११२६ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥

वहृष्वर्थेषु तद्राजस्य लृक् तदर्थकुने वहृत्वे ननु म्रियाम् ॥

बहुत्व-अर्थकी प्रतीति होय तो तद्राज-संज्ञक (म० ११२५) प्रत्ययका लृक् (लोप) हो, परन्तु स्त्रीलिङ्गमें लोप न होय । इ-श्वा-कु+अ+जस्र (म० ११२० । ११२६ । १८९ । २७) इ-श्वाकवः (इ-श्वाकु देशके क्षत्रियके मन्तान वा इ-श्वाकु देशके राजे) । प-ञ्चाल+अ+जस्र = पञ्चालाः (पञ्चाल देशके राजे वा पञ्चाल देशके क्षत्रियके मन्तान) ॥

११२७ कम्बोजान्तुलुक् । ४ । १ । १७७ ॥

अस्मान्तराजस्य लृक् ॥

कम्बोज-शब्दमें परं तद्राज (म० ११२७) संज्ञक प्रत्ययका लोप हो । कम्बोज+अ (म० ११२०) = कम्बोजः (कम्बोजदेशके राजाका मन्तान वा कम्बोजदेशका राजा) ॥

११२८ (कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम्) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि कम्बोजसे परं और कम्बोजकी सदृश शब्दोंमें परं तद्राज (म० ११२७) का लृक् होय । चोलः (चोल देशका राजा) । शकः (शक देशका राजा) । केरलः (केरल देशका राजा) । यवनः (यवनदेशका राजा) ॥

॥ इत्यपत्त्याधिकारः समाप्तः ॥

अथ चातुर्थिकाः ।

११२९ तेन रक्तं गगात् । ४ । २ । १ ॥

अण स्यात् ॥

रंग वाचक तृतीयान्त शब्दमें परं रंगा गया इम अर्थमें अण (अ) प्रत्यय होय । कषायेण रक्तं = कषाय अ (म० १०१४ । २६२) काषायं वस्त्रम् (गेरुसे रंगा गया वस्त्र) ॥

११३० नक्षत्रेण युक्तः कालः । ४ । २ । ३ ॥

अण् स्यात् ॥

नक्षत्रवाची तृतीयान्त-शब्दमे परे युक्त-अर्थपे अण् (अ) प्रत्यय हो, युक्तपदार्थ यदि कालपदार्थ होवे । पुण्येण युक्तं = पुण्य+अ ॥

११३१ (तिष्यपुण्ययोर्नक्षत्राणि यलोप इति वाच्यम्) ॥

नक्षत्रवाचक जो तिष्य तथा तिष्यमा पर्या । जो पुण्य-शब्द त-नके यका लोप हो, अण् परे रहते । पुण्+अ (मू० १०१४) पौष-अहः (पुण्यनक्षत्रयुक्त दिन) ॥

११३२ लुबविशेषे । ४ । २ । ४ ॥

पूर्वेण विहितस्य लुप्स्यात्पष्ठिदण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविषयश्चेन्न गम्यते ॥

पूर्व सूत्र (मू० ११३०) मे विहित अण्-मा लुप् (मू० २११) होय यदि साठ दंडरूपी कालके अन्तर्गत अवयवकी अतिशय प्रतीति न होय तो । अद्य+पुण्य+अ (मू० ११३०।११३२) अद्य पुण्यः (आ । पुण्य नक्षत्र है) । यत्ता अद्य कहनेसे रात्रि वा दिनका विशेष ज्ञान नहीं होता ॥

११३३ दृष्टं साम । ४ । २ । ७ ॥

तनेत्येव ॥

देखा गया इस अर्थमे तृतीयान्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय होय यदि देखा हुआ पदार्थ सामवेद हो तो । वसिष्ठेन दृष्टं साम = वसिष्ठ+अ (मू० १०१४।२६२) वसिष्ठं साम (वसिष्ठ मुनि करके देखा गया सामवेद) ॥

११३४ वामदेवाड्यड्यौ । ४ । २ । ९ ॥

देखा गया इस अर्थमे तृतीयान्त वामदेव-शब्दमे परे ड्यत् (य) और ड्य (य) प्रत्यय हों यदि दृष्टवरतु सामवेद हो तो । वामदेवेन दृष्टं साम = वाम+य (मू० २६२) वामदेव्यम् (वामदेव मुनि करके देखा गया सामवेद) ॥

११३५ परिवृतो रथः । ४ । २ । १७ ॥

अस्मिन्नर्थेऽण् प्रत्ययो भवति ॥

परिवृत-(लपेटा गया) अर्थमें तृतीयान्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय होता है, यदि परिवृत पदार्थ रथ होय तौ । वस्त्रेण परिवृतो रथः = वस्त्र+अ (मू० १०१४ । २६२) वस्त्रः (वस्त्रसे लपेटा गया रथ) ॥

११३६ तत्रोद्धतममत्रायः । ४ । २ । १४ ॥

उद्धत-(औरमेसे निकाल उसमें धरा) अर्थमें पात्रवाचक सप्तम्यन्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय होता है । शरावे उद्धतः आदनः = शराव +अ (मू० १०१४।२६२) शरावः (सरइयामें धरा गया भात) ॥

११३७ संस्कृतं भक्षः । ४ । २ । १६ ॥

सप्तम्यन्तादण् स्यात्संस्कृतेऽयं यत्संस्कृतं भक्षश्चेत्ते म्यु ॥

संस्कृत-(संस्कार) अर्थमें सप्तम्यन्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय हो, यदि संस्कार होनेवाला पदार्थ भक्षण करनेके योग्य हो तौ । भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भक्षः = भ्राष्ट्र+अ (मू० १०१४ । २६२) भ्राष्ट्रः (भाइमें संस्कार हुए गदे) ॥

११३८ माऽस्य देवता । ४ । २ । २४ ॥

वोह इसका देवता है इस अर्थमें देवतावाचक प्रथमान्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय होय । इन्द्रो देवता अस्य इति = इन्द्र+अ (मू० १०१४।२६२) ऐंद्रं हविः (जिसके इन्द्र देवता हो वोह हवि) । पशुपति+अ (मू० १०१४।२६२) पशुपतम् (महादेवजीकी हवि) । बृहस्पति+अ (मू० १०१४।२६२) बार्हस्पत्यम् (बृहस्पति देवताकी हवि) ॥

११३९ शुक्राद् घन । ४ । २ । २६ ॥

वोह इसका देवता है इस अर्थमें प्रथमान्त शुक्रशब्दसे परे घन (घ) प्रत्यय होय । शुक्र+घ (मू० ११०३) शुक्र+इम्+अ (मू० २९२) शुक्रियं (शुक्रदेवताकी जो हवि) ॥

११४० सोमाट्टचण् । ४ । २ । ३० ॥

वोह इसका देवता है इस अर्थमें प्रथमान्त सोम-शब्दसे परे टचण् (य) प्रत्यय होय । सोम+य (मू० १०१४ । २६२) सौम्यम् (चन्द्रमा जिसके देवता हो वोह हवि) ॥

११४१ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् । ४ । २ । ३१ ॥

वोह इसका देवता है इस अर्थमें प्रथमान्त वायु, ऋतु, पितृ और उपस्र इन शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय होय । वायु+य (मू० १०९५ । २९) वायव्यम् (वायु देवताकी जो हवि) । ऋतव्यम् (ऋतु देवताकी जो हवि) । पितृ+य ॥

११४२ रीड् ऋतः । ७ । ४ । २७ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुके यकारे च्चौ च परे ऋदन्ताङ्गस्य रीडादेशः ॥
कृत् (मू० ३३०) भिन्न यकार तथा सार्वधातुक (मू० ४३२) से भिन्न यकार परे रहे तौ अथवा च्वि (मू० १३५५) परे रहते ऋकारान्त अंगकू रीड् (री) आदेश हो । पित्री+य (मू० २६२) पित्र्यम् (पितररूप देवताकी जो हवि) । उपस्यम् (प्रातःकालरूप देवताकी जो हवि) ॥

११४३ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ ॥

एते निपात्यन्ते ॥

पितृव्य (चचा), मातुल (मामा), मातामह (नाना), पितामह (दादा) यह शब्द निपातन किये जाते हैं ॥

११४४ तस्य समूहः । ४ । २ । ३७ ॥

१ पितृर्नातरि व्यत्=पिताका भाई इस अर्थमें पितृशब्दमें परे व्यत् (व्य) प्रत्यय होता है । पितृ+व्य=पितृव्यः । २ मातुर्दुलच्=माताका भाई इस अर्थमें मातृशब्दमें परे दुलच् (उल) प्रत्यय होय । मातृ+उल (मू० २८९) मातुल । ३ मातृपितृभ्यां पितरि ढामहच्=माता और पिताके पिता इस अर्थमें मातृ और पितृशब्दमें परे ढामहच् (आमह) प्रत्यय होय । मातृ+आमह (मू० २६९) मातामहः । पितृ+आमह=पितामहः । यह सिद्धान्तकौमुदीका आशय है ।

समूह-अर्थमें षष्ठ्यन्तसे परे अण् (अ) प्रत्यय होय । काकानां
समूहः = काक+अ (म० १०१४।२६२) काकम् (काकोंका समूह) ॥

११४५ भिक्षादिभ्याऽण् । ४ । ७ । ३८ ॥

समूह-अर्थमें भिक्षा आदि षष्ठ्यन्त शब्दोंसे परे अण् (अ) प्र-
त्यय होय । भिक्षाणां समूहः = भिक्षा+अ (म० १०१४ । २६२)
भैक्षम् (भिक्षाका समूह) । गर्भिणी+अ (म० १८६) ॥

‘ इह भग्यादे तद्धित इति पुंवद्रावे कृते ॥’

ढकारभिन्न तद्धित प्रत्यय परे रहते पूर्व भसंज्ञकको पुंवद्राव हो,
इसके अनुसार पुंवद्राव करने पर—। गर्भिन्+अ । यहां टि-लोप (म०
९९३) की प्राप्ति होनेपर ॥

११४६ इनपयनपत्ये । ६ । ४ । १६४ ॥

अनपत्यार्येऽणि परे इन प्रकृत्या स्यात् ॥

सन्तान-अर्थभिन्न अण् प्रत्यय परे रहते जो इन् सो प्रकृतिसे
(जैमा हो वैमादी) रहे । गर्भिणम् (म० १०१४) (गर्भवती
स्त्रियोका समूह) । युवती+अ = योवतम् (युवतियोंका समूह) ॥

११४७ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् । ४ । ३ । ४३ ॥

तलन्त स्त्रियाम् ॥

ग्राम (गांव), जन (लोक), बन्धु (भ्राता) इन शब्दोंसे परे
समूह-अर्थमें तल् (त) प्रत्यय हो । तल्-प्रत्ययान्त शब्द स्त्रीलिङ्ग-
में होते हैं । ग्राम+त (म० १३६६) ग्रामता (ग्रामोंका समूह) ।
जनता (लोकोंका समूह) । बन्धुता (भ्राताओंका समूह) ॥

११४८ (गजमहायाभ्यां चेति वक्तव्यम्) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि—गज (हाथी) और सहाय (सहायक)
इन शब्दोंसेभी परे समूह-अर्थमें तल् (म० ११४७) प्रत्यय होय ।
गजता (हाथियोंका समूह) । सहायता (सहायकोंका समूह) ॥

११४९ (अहः स्वः कर्ता) ॥

समूह-अर्थमें षष्ठ्यन्त अहन्-शब्दसे परे ख प्रत्यय होय, प्रकृति-प्रत्ययके समूहसे यज्ञ-वाचक हो तौ । अहन्+ख (मू० ११०३) अहन्+ईन्+अ (मू० ११३) अहीनः (जो यज्ञ अनेक दिनोंसे साध्य हो) ॥

११५० अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् । ४ । २ । ४७ ॥

अचित्त (अचेतन), हस्ति (हाथी), धेनु (गौ), षष्ठ्यन्त इन शब्दोंसे परे समूह-अर्थमें ठक् (ठ) प्रत्यय हो । सक्तु+ठ ॥

११५१ इसुसुक्तान्तात्कः । ७ । ३ । ५४ ॥

इस् उस् उक् तान्तात्परस्य ठस्य कः ॥

इस् प्रत्यय जिसके अन्तमें हो वा उस् प्रत्यय जिसके अन्तमें हो अथवा उक् प्रत्याहार जिसके अन्तमें हो तथा तकार जिसके अन्तमें हो तिनसे परे जो ठकार तिसे क-आदेश हो । सक्तु+क (मू० १०१४) साक्तुकम् (सत्तुओंका समूह) । हास्तिकम् (हाथियोंका समूह) । धैनुकम् (गायोंका समूह) ॥

११५२ तदधीते तद्वेद । ४ । २ । ५९ ॥

वोह पढता है तथा वोह जानता है इन अर्थोंमें द्वितीयान्तसे परे अण् (अ) आदि प्रत्यय हों । व्याकरणमधीते वेद वा = व्याकरण+अ । इस अवस्थामें वृद्धि (मू० १०१४) की प्राप्ति हुई, परन्तु-॥

११५३ न घ्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । ७ । ३ । ३ ॥

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः, किन्तु-ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैजागमौ स्तः ॥

पदान्तके यकार तथा वकारसे परे अच्-कू वृद्धि न होय, किन्तु उन यकार वकारसे पहिले ऐ और औ आगम क्रमसे हों । व्+ऐ +या+करण+अ = वैयाकरणः (व्याकरणका पढनेवाला या उसका जाननेवाला) ॥

११५४ क्रमादिभ्यो वुन् । ४ । २ । ६१ ॥

बोह पढता है तथा बोह जानता है इन अर्थोंमें क्रमादि गणान्त-
र्गत शब्दोंसे परे वुन् (वु) प्रत्यय होय । क्रम+वु (मू० २६२ ।
८५०) क्रमकः (वैदिक द्वितीय विकृतिका जाननेवाला) । पदकः
(वैदिक प्रथम विकृतिका जाननेवाला) । शिक्षकः (वैदिक षडं-
गोंमेंसे शिक्षाका जाननेवाला) । मीमांसकः (मीमांसा शास्त्रका
जाननेवाला) ॥

११५५ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । ४ । २ । ६७ ॥

जिस प्रथमान्त-शब्दका अस्ति- (है) क्रियाके साथ समाना-
धिकरण हो तिससे परे अस्मिन् (इसमें) के अर्थमें अण्-आदि क
प्रत्यय हों, यदि सिद्ध होनेवाला शब्द तन्नामक देशवाची हो तो ।
उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देसः = उदुम्बर+अ (म० १०१४ । २६२)
औदुम्बरो देशः (जिसमें गूलरके वृक्ष हों वोह देश) ॥

११५६ तेन निर्वृत्तम् । ४ । २ । ६८ ॥

बनाया गया इस अर्थमें तृतीयान्तसे परे अण्-आदि प्रत्यय होंय
कुशाम्बेन निर्वृत्ता नगरी = कुशाम्ब+अ (म० १०१४ । २६२)
कौशाम्बी (म० १३६६) (कुशाम्बराजा द्वारा बनायी गयी
नगरी) ॥

११५७ तस्य निवासः । ४ । २ । ६९ ॥

षष्ठ्यन्त-शब्दसे परे निवास अर्थमें अण्-आदि प्रत्यय हों । शि-
बीनां निवासः देशः = शिबि+अ (म० १०१४ । २६२) शीब-
(शिबि नाम क्षत्रियोंके रहनेका देश) ॥

११५८ अदूरभवश्च । ४ । २ । ७२ ॥

षष्ठ्यन्त-शब्दसे परे अदूर- (निकट) अर्थमें अण्-आदि प्रत्यय
हों, सिद्ध होनेवाला शब्द यदि देशवाचक होय तो । विदिशाया
अदूरभवं नगरं = विदिशा+अ (म० १०१४ । २६२) वैदिशम्
(विदिशानगरीके निकटका नगर) ॥

११५९ जनपदे लुप् । ४ । २ । ८१ ॥

जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् ॥

जनपद (देश) की विवक्षा हो तो चातुरर्थिक प्रत्ययोंका लुप् (लोप) होय । पञ्चालानां निवासो जनपदः = पञ्चाल+अ (मू० ११५७।११५९) पञ्चाल-॥

११६० लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने । १ । २ । ५१ ॥

लुपि सति प्रकृतिवाल्लिङ्गवचने स्तः ॥

लुप् (मू० ११५९) हो जानेके अनन्तर प्रकृतिहीका लिंग और वचन हों । पञ्चालाः (पञ्चालवंशियोंके निवासका देश) । कुरुवः (कुरुवंशवालोंके निवासका देश) । अङ्गाः (अंगवंशवालोंके निवासका देश) । वङ्गाः (बंगालियोंके निवासका देश = बंगाल) । कलिङ्गाः (कलिङ्गोंके निवासका देश) ॥

११६१ वरणादिभ्यश्च । ४ । २ । ८२ ॥

अजनपदार्थ आरम्भः ॥

वरणाआदि गणपठित शब्दोंसे परे जो प्रत्यय तिनका लुप् होय । यह सूत्र देशवाचक शब्दोंसे भिन्न शब्दोंके अर्थ है । वरणानामदूरभवं नगरं-वरणाः (मू० ११६०) (जो वरणोंके निकट नगर हो) ॥

११६२ कुमुदनड्वेतसेभ्यो ङ्गुत् । ४ । २ । ८७ ॥

कुमुद (बबूला), नड (नरकट), वेतस (वेंत) इन शब्दोंसे परे ङ्गुत् (मत्तु = मत्) प्रत्यय होय । कुमुद+मत् (मू० २६९) ॥

११६३ झयः । ८ । ३ । १२ ॥

झयन्तान्मतोर्मस्य वः ॥

झयन्तसे परे मत्तुप् (मू० ११६२) के म-कू व होय । कुमुद+वत् (मू० ३१८।२००।२४।१९८) कुमुद्धान् (जहां बबूले हों) । नङ्गान् (जहां नरकट हों) । वेतस+मत् ॥

११६४ मादुपधायाश्च मतोर्वाऽयवादिभ्यः । ८।२।९ ॥

मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णोपधाच्च यवादिवजितात्परस्य मतोर्मस्य वः ॥

यवादिवर्णको छोड़कर जिसके अन्तमें अथवा उपधामें मकार वा अकार हो तिससे परे जो मतु (मू० ११६२) तिसके म-कू व होय । वेतस्वान् (जिसमें वेत हो) ॥

११६५ नडशादाङ्गुलच् । ४ । २ । ८८ ॥

नड (नरकट), शाद (घास) इन शब्दोंसे परे ङुलच् (वल) प्रत्यय होय । नड+वल (मू० २६९) नङ्गलः (नरकटसे पूर्ण देश) । शाद्वलः (घासपूर्ण देश) ॥

११६६ शिखाया वलच् । २ । ४ । ८९ ॥

शिखा शब्दसे परे चार अर्थोंमें वलच् (वल) प्रत्यय होय । शिखा+वल = शिखावलः (मयूर) ॥

॥ इति चातुरथिकाः ॥

अथ शेषिकाः ।

११६७ शेषे । ४ । २ । ९२ ॥

अपत्यादिचतुर्थ्यन्तादन्येभ्यः शेषमन्त्राणादयः स्युः ॥

अपत्य- (मू० १०९४) अर्थसे लेकर मू० ११५५ पर्यन्त जो चार अर्थोंसे भिन्न अर्थ शेष कहांत हैं तिनमेंभी अण्-आदि प्रत्यय हो । जैसे-चक्षुषा गृह्यते = चक्षुष्+अ (मू० १०१४) चाक्षुषं रूपम् (जो नेत्रसे जाना जाय-रूप) । श्रावणः (मू० १०१४ । २६२) शब्दः (जो कानसे सुना जाय-शब्द) । औपनिषदः (मू० १०१४) पुरुषः (जो उपनिषदसे जाना जाय-आत्मा) । दृषादि पिष्टा दार्षदाः (मू० १०१४) सक्तवः (जो चक्कीमें पीसे जाय-सक्त) । चतुर्भिरुह्यते = चातुरं (मू० १०१४) शकटम् (जो चारसे ढोया जाय-छकड़ा) । चतुर्दश्यां दृश्यते = चातुर्द-

शं (मू० १०१४।२६२) रक्षः (जो चौदशमें देखा जाय-राक्षस) ।

तस्य विकार इत्यतः प्राक् शेषाधिकारः ॥

इस सूत्रसे लेकर मू० १२१५ के पूर्वपर्यन्त शेष-पदका अधिकार जाता है ॥

११६८ राष्ट्रावारपाराद् घखौ । ४ । २ । ९३ ॥

आभ्यां क्रमाद् घखौ स्तः शेषे ॥

राष्ट्र (देश) और अवारपार (दोनों तट) इन शब्दोंसे परे शेष-अर्थमें क्रमसे घ और ख प्रत्यय हों । राष्ट्रे जातादिः = राष्ट्र+घ (मू० ११०३।२६२) राष्ट्रियः (जो देशमें उत्पन्न हुआ हो इत्यादि) । अवारपार+ख (मू० ११०३।२६२) अवारपारीणः (दोनों तटमें उत्पन्न हुआ आदिक) ॥

११६९ (अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम्) ॥
पारीणः पारावारीणः । इह प्रकृतिविशेषाद् घादयष्टचुटचुलन्ताः प्रत्यया उच्यन्ते तेषां जातादयोर्यविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ॥

यह कहना चाहिये कि-अवारपार शब्दके अवयव जो अवार और पार इनका पृथक् २ भी ग्रहण करना तथा-तिनके क्रमको बदलकर अर्थात्-पूर्वको पर और परको पूर्व करकेभी ग्रहण करना चाहिये अर्थात् तौभी उनसे परे ख-प्रत्यय होय । अवार+ख (मू० ११०३।२६२) अवारीणः (इस पारका) । पार+ख = पारीणः (उस पारका) । पारावारीणः (इस पार और उस पारका) ॥ इस प्रकरणमें प्रकृतिविशेषसे परे घ (मू० ११६८) से लेकर ऋ ऋल् (मू० ११९०) पर्यन्त जो प्रत्यय कहे जाते हैं, तिनके जात (मू० ११९१) आदि अर्थ तथा समर्थका विभक्तियोंके साथ एकार्थीभावका वर्णन आगे करेंगे ॥

११७० ग्रामादखजौ । ४ । २ । ९४ ॥

ग्राम-शब्दसे परे य तथा खञ् (ख) प्रत्यय हों । ग्राम+य
(मू० २६२) ग्राम्यः, ग्राम+ख (मू० ११०३।२६२) ग्रामीणः
(जो ग्राममें रहता हो) ॥

११७१ नद्यादिभ्यो ढक् । ४ । २ । ९७ ॥

नदी आदि गणपठित शब्दोंसे परे ढक् (ढ) प्रत्यय होय ।
नदी+ढ (मू० ११०३।१०२०।२६२) नादेयम् (जो नदीमें हुआ
वा जो नदीसे आया) । माहेयम् (भूमिमें जो हुआ) । वाराणसे-
यम् (जो बनारसमें हुआ) ॥

११७२ दक्षिणापश्चात्पुनस्त्यक् । ४ । २ । ९८ ॥

दक्षिणा, पश्चात्, पुनस् इन शब्दोंसे परे त्यक् (त्य) प्रत्यय
होय । दक्षिणा+त्य (मू० १०९०) दक्षिणात्यः (जो दक्षिणमें
उत्पन्न हुआ हो) । पाश्चात्यः (जो पश्चिममें उत्पन्न हुआ हो) ।
पौरस्त्यः (जो पूर्वमें उत्पन्न हुआ हो) ॥

११७३ दुप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् । ४ । २ । १०१ ॥

दिष् (आकाश) , प्राच् (पूर्व), अपाच् (दक्षिण), उदच्
(उत्तर), प्रतीच् (पश्चिम) इन शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय
होय । दिष्+य = दिव्यम् (जो स्वर्गमें उत्पन्न हुआ हो) । प्रा-
च्यम् (जो पूर्वमें उत्पन्न हुआ हो) । अपाच्यम् (जो दक्षिणमें
उत्पन्न हुआ हो) । उदच्+य (मू० ३८०) उदीच्यम् (जो उत्तरमें
उत्पन्न हुआ हो) । प्रतीच्यम् (मू० ३७९) (जो पश्चिममें उत्पन्न
हुआ हो) ॥

११७४ अव्ययान्यप् । ४ । २ । १०४ ॥

अव्ययसे परे त्यप् (त्य) प्रत्यय होय । परन्तु—॥

११७५ (अमेहकतसित्रेभ्य एव) ॥

अमा, इह, क से और तसि (मू० १३०९) तथा त्र (मू०
१३१४) जिनके अन्तावयव हों तिनसे परेही त्यप् (मू० ११७४)

प्रत्यय हो औरसे परे नहीं । अमा+त्य = अमात्यः (जो साथ रहे = मन्त्री) । इहत्यः (जो यहां हो) । कृत्यः (जो कहां हो) । ततस्त्यः (जो तहां हो) । तत्रत्यः (जो तहां हो) ॥

११७६ (त्यन्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम्) ॥

नि-अव्ययसे परे ध्रुव- (स्थिर) अर्थमें त्यप् (त्य) प्रत्यय होय । नित्यः (जो सदा विद्यमान रहे) ॥

११७७ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् । १ । १ । ७३ ॥

यस्य समुदायस्याचा मध्ये आदिवृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञम् ॥

जिस समुदायके अचोंका प्रथम अच् वृद्धि-संज्ञक होय उस समुदायकी वृद्ध संज्ञा हो ॥

११७८ त्यदादीनि च । १ । १ । ७४ ॥

वृद्धसंज्ञानि स्युः ॥

त्यद्-आदिक (मू० १७१) शब्दोंकीभी वृद्ध संज्ञा होय । वृद्धसंज्ञाका फल-॥

११७९ वृद्धाच्छः । ४ । २ । ११४ ॥

वृद्ध-संज्ञक शब्दोंसे परे छ प्रत्यय होय । शाला+छ (मू० ११०३ । २६२) शालीयः (जो शालामें होय) । मालीयः (जो मालामें हो) । तदीयः (जो तिसमें हो) ॥

११८० (वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या) ॥

नाम-वाचक शब्दकी विकल्प करके वृद्ध संज्ञा हो ऐसा कहना चाहिये । देवदत्त+छ (मू० ११०३ । २६२) देवदत्तीयः, देवदत्त+अ (मू० १०१४ । २६२) दैवदत्तः (जो देवदत्तका हो) इत्यादि ॥

११८१ गहादित्यश्च । ४ । २ । १३८ ॥

गह-आदि शब्दोंसे परेभी छ प्रत्यय होय । गंह+छ (मू० ११०३ । २६२) गहीयः (जो गुहामें हो) ॥

११८२ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च । ४ । ३ । १ ॥

चाच्छः । पक्षेऽण् ॥

युष्मद् और अस्मद्-शब्दसे परे खञ् (ख) प्रत्यय विकल्प करके हो । चकारसे छ- (म० ११७९) प्रत्ययभी हो । दूसरे पक्षमें अण्-प्रत्यय हो । युष्मद्+ख । अस्मद्+ख ॥

११८३ तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ । ४ । ३ । २ ॥

युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तः, खञि आणि च ॥

युष्मद् और अस्मद्-शब्दकू क्रमसे युष्माक और अस्माक आदेश हो, खञ् (म० ११८२) और अण्-प्रत्यय परे रहते । युष्माक+ख । अस्माक+ख (म० ११०३ । १०१२ । २६२) यौष्माकीणः (तुम्हारा जो हो) । आस्माकीनः (हमारा जो हो) । युष्मद्+छ । अस्मद्+छ (म० ११०३) युष्मदीयः (जो तुम्हारा हो) । अस्मदीयः (जो हमारा हो) । युष्मद्+अ । अस्मद्+अ (म० ११८३) युष्माक+अ । अस्माक+अ (म० १०१४) यौष्माकः (तुम्हारा जो हो) । आस्माकः (हमारा जो हो) ॥

११८४ तवकममकावेकवचनं । ४ । ३ । ३ ॥

एकार्थवाचिनोऽयुष्मदस्मदोस्तवकममका स्तः खञि आणि च ॥

एक अर्थवाचक युष्मद् और अस्मद् शब्दोंकू तवक और ममक आदेश क्रमसे हो । तवक+ख । ममक+ख (म० १०१४ । २६२ । ११०३) तावकीनः, तवक+अ (म० १०१४ । २६२) तावकः (तेरा) । मामकीनः, मामकः (मेरा) । युष्मद्+छ । अस्मद्+छ । इस दशमें-॥

११८५ प्रत्ययान्तरपदयोश्च । ७ । २ । १८ ॥

मपर्यन्तयोरकार्थवाचिनोस्त्वमौ स्तः प्रत्यये उत्तरपदे च परतः ॥

एकार्थ-वाची मपर्यन्त युष्मद् अस्मद् शब्दकू क्रमसे न्व और म आदेश हों यदि कोई प्रत्यय परे हो तौ तथा उत्तरपद परे रहते ।

त्व+अद्+छ । म+अद्+छ (मू० ११०३।३०२) त्वदीयः(तेरा) ।
मदीयः (मेरा) । युष्मद्+पुत्रः । अस्मद्+पुत्रः (मू० ११८५)
त्व+अद्+पुत्रः । म+अद्+पुत्रः (मू० ३०२ । ८३) त्वत्पुत्रः
(तेरा पुत्र) । मत्पुत्रः (मेरा पुत्र) ॥

११८६ मध्यान्मः । ४ । ३ । ८ ॥

मध्य-शब्दसे परे म प्रत्यय होय । मध्य+म = मध्यमः (बीचका) ॥

११८७ कालाट्ठञ् । ४ । ३ । ११ ॥

कालवाचिभ्यष्टञ् स्यात् ॥

काल-वाचक शब्दोंसे परे ठञ् (ठ) प्रत्यय होय । काल+ठ
(मू० १११९ । २६२ । १०१४) कालिकम् (समयका) । मा-
सिकम् (मू० १११९ । २६२ । १०१४) (मासिक) । सां-
त्सरिकम् (मू० १११९) (वार्षिक) । सायंप्रात्+ठ (मू० १८६) ॥

११८८ (अव्ययानां भमात्रे टिलोपः) ॥

केवल भसंज्ञक अव्ययोंकी टि- (मू० ४९) का लोप हो । सायं-
प्रात्+ठ (मू० १११९) सायंप्रातिकः (जो संध्या और प्रातः-
कालमें होय) । पुनः पुनर्+ठ (मू० ११८८ । १११९ । १०१४)
पौनःपुनिकः (जो बारंबार हो) ॥

११८९ प्रावृष एण्यः । ४ । ३ । १७ ॥

प्रावृष्-(वर्षाकाल) शब्दसे परे एण्य प्रत्यय हो । प्रावृष्+एण्य =
प्रावृषेण्यः (जो वर्षाकालमें होय) ॥

११९० सायंचिरंप्राहेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।

४ । ३ । २३ ॥

सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्युट्युलौ स्तस्तयो-
स्तुट् च ॥

सायम् (संध्या), चिरम् (बहुतकाल), प्राहे (दिनका पूर्वा-

र्ध), प्रगे (प्रातःकाल) इन चार शब्दोंसे परे तथा कालवाचक अव्ययोंसे परे द्यु (यु), द्युल् (यु) प्रत्यय हों, और उन प्रत्ययोंको तुद् (त्) आगम होय । सायम्+त्+यु (मू० ८५०) सायंतनम् (जो संध्यामें हो) । चिरंतनम् (जो बहुतकालमें हो) ॥

प्राहेप्रगेऽनयोरेदन्तत्वं निपात्यते ॥

प्राहे और प्रगे इन एकारान्त सिद्ध रूपोंमें एकार निपातन किया है । प्राहेतनम् (जो पूर्वाह्नमें उत्पन्न हो) । प्रगेतनम् (जो प्रातः-कालमें उत्पन्न हो) । दोषातनम् (जो रात्रिमें होय) ॥

११९१ तत्र जातः । ४ । ३ । २५ ॥

समर्थासमर्थाज्जात इत्यर्थेऽणादयो धादयश्च स्युः ॥

तहां उत्पन्न हुआ इस अर्थमें सप्तम्यन्त समर्थसे परे अण् आदि-क और घ आदिक प्रत्यय हो । सुप्ते जातः=सुप्त+अ (मू० १०१४ । २६२) स्त्रीप्तेः (जो सुप्तदेशमें उत्पन्न हो) । उत्से जातः=उत्स+अ (मू० १०१४ । २६२) औन्सः (जो क्षरनेमें उत्पन्न हो) । राप्ते जातः=राप्+घ (मू० ११६८) राप्त्रियः (मू० ११०३) (जो किसी देशमें उत्पन्न हुआ हो) । अवारपारे जातः=अवारपार+ख (मू० ११६८) अवारपारीणः (मू० ११०३) (जो आरपारमें उत्पन्न हुआ हो) इत्यादिक ॥

११९२ प्रावृषष्ठप् । ४ । ३ । २६ ॥

एण्यापवादः ॥

तहां उत्पन्न हुआ इस अर्थमें प्रावृष्-शब्दसे परे ठप् (ठ) प्रत्यय हो । यह एण्य (मू० ११८९) प्रत्ययका अपवाद है । प्रावृष्+ठ (मू० १११९) प्रावृषिकः (जो वर्षाश्रुतुमें उत्पन्न हुआ हो) ॥

११९३ प्रायुत्तवः । ४ । ३ । ३९ ॥

तत्रेत्येव ॥

प्रायः होता है इस अर्थमें सप्तम्यन्तसमर्थसे परे अण्-आदि

प्रत्यय हों । सुप्ते प्रायेण बाहुल्येन भवति = सुप्+अ (मू० १०१४। २६२) स्त्रौघः (जो प्रायः सुप्प्रदेशमें होता हो) ॥

११९४ सम्भृते । ४ । ३ । ४१ ॥

संभूत-अर्थमें सप्तम्यन्तसे परे अण्-आदि प्रत्यय हों । सुप्ते संभवति = सुप्+अ (मू० १०१४। २६२) स्त्रौघः (सुप्प्रदेशमें जिसका सम्भव हो) ॥

११९५ कोशाढूञ् । ४ । ३ । ४२ ॥

कोश (रेशमीकीडोंके रहनेका) इस सप्तम्यन्त समर्थसे ढञ् (ढ) प्रत्यय हो । कोश+ढ (मू० ११०३। १०१४। २६२) कौशेयं वस्त्रम् (रेशमी वस्त्र) ॥

११९६ तत्र भवः । ४ । ३ । ५४ ॥

तहां हो इस अर्थमें सप्तम्यन्त समर्थसे परे अण्-आदि प्रत्यय हों । सुप्ते भवः = सुप्+अ (मू० १०१४ । २६२) स्त्रौघः (जो सुप्प्रदेशमें हो) । औत्सः (जो झरनेमें हो) । राष्ट्रियः (जो किसी देशमें हो) ॥

११९७ दिगादिभ्यो यत् । ४ । ३ । ५४ ॥

तहां हो इस अर्थमें दिश-आदि शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय होय । दिश+य = दिश्यम् (जो दिशामें हो) । वर्ग+य (मू० २६२) वर्ग्यम् (जो वर्गमें हो) ॥

११९८ शरीरावयवाच्च । ४ । ३ । ५५ ॥

तहां हो इस अर्थमें शरीरके अवयववाची शब्दसे परे यत् (य) प्रत्यय हो । दन्त+य (मू० २६२) दन्त्यम् (जो दांतमें हो) । कण्ठ+य = कण्ठ्यं (जो कण्ठमें हो) ॥

११९९ (अध्यात्मादेश्चिष्यते) ॥

महाभाष्यकारकी यह इच्छा है कि— ध्यात्मआदि सप्तम्यन्त

शब्दोंसे परे भव- (हों) अर्थमें ठञ् (ठ) प्रत्यय होय । अध्यात्मं भवम् = अध्यात्म + ठ (मू० १११९ । १०१४ । २६२) आध्यात्मिकम् (जो आत्मामें हो) ॥ अधिदेव + ठ । इस दशममें—॥

१२०० अनुशक्तिकादीनाञ्च । ७ । ३ । २० ॥

एषामुभयपदवृद्धिर्ज्ञिति णिति किति च ॥

अनुशक्ति आदि शब्दोंके पूर्व तथा उत्तर इन दोनों पदोंके आदि अच्कृ वृद्धि हो, जित् वा णित् और कित् प्रत्यय पर रहते । आधिदैव + ठ (मू० १११९ । २६२) आधिदैविकम् (जो देवमें हो) । अधिभूत + ठ = आधिभूतिकम् (जो पंचभूतमें हो) । इह-लोक + ठ = ऐहलौकिकम् (जो इस लोकमें हो) । परलोक + ठ = पारलौकिकम् (जो परलोकमें हो) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ यह आकृतिगण है ॥

१२०१ जिह्वामलंगुलेश्च । ४ । ३ । ६२ ॥

तहां हो इस अर्थमें जिह्वामल और अंगुल इन सप्तम्यन्त-शब्दोंमें परे छ प्रत्यय हो । जिह्वामल + छ (मू० ११०३ । २६२) जिह्वामलीयम् (जो जिह्वाक मलमें हो) । अंगुलीयम् (जो अंगुलीमें हो) ॥

१२०२ वर्गान्नाञ्च । ४ । ३ । ६३ ॥

जिसके अन्तमें वर्ग-शब्द हो ऐसे सप्तम्यन्तममर्थमें परे तहां हो इस अर्थमें छ प्रत्यय हो । कवर्ग + छ (मू० ११०३ । २६२) कवर्गीयम् (जो कवर्गमें हो) ॥

१२०३ तन आगतः । ७ । ३ । ७४ ॥

तहांसे आया इस अर्थमें पञ्चम्यन्त ममर्थमें परे अण आदि प्रत्यय हो । सृग्रादागतः = सृग्र + अ (मू० १०१४ । २६२) स्रोग्रः (जो सृग्रदेशमें आया हो) ॥

१२०४ ठगांयस्थानेभ्यः । ४ । ३ । ७५ ॥

तहांसे आया इस अर्थमें राजाके कर लेनेके स्थानके वाचक पंच-

म्यन्त शब्दोंसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । शुल्कशालाया आगतः = शुल्कशाला + ठ (मू० १११९ । २६२ । १०९०) शौल्कशालिकः (शुल्कशाला (चुंगीकी मडइया) से जो आया हो) ॥

१२०५ विद्यायोनिस्सम्बन्धेभ्यो वुञ् । ४ । ३ । ७७ ॥

तहांसे आया इस अर्थमें विद्यासंबंधवाची और योनि संबंधवाची पंचम्यन्त शब्दोंसे परे वुञ् (वु) प्रत्यय हो । उपाध्याय + वु (मू० ८५० । १०१४ । २६२) औपाध्यायकः (जो उपाध्यायसे आया हो) । पितामह + वु = पितामहकः (जो पितामहसे आया हो) ॥

१२०६ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः । ४ । ३ । ८१ ॥

तहांसे आया इस अर्थमें हेतु वाचक तथा मनुष्यवाचक शब्दोंसे परे विकल्प करके रूप्य प्रत्यय हो । दूसरे पक्षमें छ (मू० ११८१) प्रत्यय हो । समादागतम् = सम + रूप्य = समरूप्यम्, सम + छ (मू० ११०३ । २६२) समीयम् (तुल्यहेतुसे जो आया हो) । देवदत्त + रूप्य = देवदत्तरूप्यम्, देवदत्त + अ (मू० १०१४ । २६२) देवदत्तम् (देवदत्तसे जो आया हो) ॥

१२०७ मयट् च । ४ । ३ । ८२ ॥

तहांसे आया इस अर्थमें हेतुवाचक और मनुष्यवाचक शब्दोंसे परे विकल्पसे मयट् (मय) प्रत्यय होय । सम + मय = सममयम् (समानहेतुसे जो आया हो) । देवदत्त + मय = देवदत्तमयम् (देवदत्तसे जो आया हो) ॥

१२०८ प्रभवति । ४ । ३ । ८३ ॥

प्रकाशित होता है इस अर्थमें पंचम्यन्त समर्थसे परे अण्-आदि प्रत्यय हों । हिमवतः प्रभवति = हिमवत + अ (मू० १०१४) हिमवती (मू० १३६८) गङ्गा (जो हिमालयपर्वतसे प्रकाशित हो = गंगाजी) ॥

१२०९ तद्गच्छति पथिदूतयोः । ४ । ३ । ८५ ॥

तहांको जाता है इस अर्थमें द्वितीयान्त-शब्दसे परे अण्-आदि प्रत्यय हों, यदि वोह जानेवाला दूत वा मार्ग हो तो । सुघ्नं गच्छ-ति = सुघ्न+अ (मू० १०१४।२६२) सौघ्नः-पन्था दूतो वा (दूत वा मार्ग जो सुघ्नदेशकू जाता हो) ॥

१२१० अभिनिष्कामति द्वारम् । ४ । ३ । ८६ ॥

सन्मुख निकलता है इस अर्थमें द्वितीयान्त शब्दसे परे अण्-आदि प्रत्यय हो, यदि सन्मुख निकलनेवाला द्वार-वाचक हो तो । सुघ्नमभिनिष्कामति = सुघ्न+अ = सौघ्नं कान्यकुब्जद्वारम् (सुघ्नदेश-के सन्मुख जो निकलता है = कान्यकुब्जका द्वार) ॥

१२११ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे । ४ । ३ । ८७ ॥

किसी विषयका प्रसंग करके किया इस अर्थमें द्वितीयान्तशब्दसे परे अण्-आदि प्रत्यय हों, जो किया जाय वोह यदि ग्रन्थवाचक होय तो । शरीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः = शरीरक+छ (मू० ११०३।२६२) शरीरकीय. (आत्मविषयक प्रसंग करके निर्मित ग्रंथ) ॥

१२१२ सोऽस्य निवासः । ४ । ३ । ८९ ॥

इसका निवासस्थान इस अर्थमें प्रथमान्तसे परे अण् आदि प्रत्यय हों । सुघ्नो निवासोऽस्य = सुघ्न+अ = सौघ्नः (जिमका निवास-स्थान सुघ्नदेश हो) ॥

१२१३ तेन प्रोक्तम् । ४ । ३ । १०१ ॥

कहा गया इस अर्थमें तृतीयान्तसे परे अण्-आदि प्रत्यय हो । पाणिनिना प्रोक्तम् = पाणिनि+छ (मू० ११०३।२६२) पाणिनी-यम् (पाणिनिमुनि करके कहा गया) ॥

१२१४ तस्येदम् । ४ । ३ । १२० ॥

तिसका यह है इस अर्थमें पष्ठ्यन्तसे परे अण्-आदिक प्रत्यय

हों । उपगोरिदम् = उपगु + अ (मू० १०१४।१०९५।२७) औप-
गवम (जो उपगुका हो) ॥

॥ इति शैषिकाः ॥

अथ विकारार्थकाः ।

१२१५ तस्य विकारः । ४ । ३ । १३४ ॥

विकार-अर्थमे पष्ठ्यन्त-शब्दसे परे अण्-आदि प्रत्यय हांय ।
अश्मनो विकारः = अश्मन + अ ॥

१२१६ (अश्मनो विकारं टिलोपो वक्तव्यः) ॥

अश्मन्- (पाषाण) शब्दकी टिका लोप होय, विकारार्थक प्रत्यय
पर रहते । अश्म + अ (मू० १०१४) आश्मः (पाषाणका विकार) । भस्मन् + अ (मू० १०१३।१११६) भस्मनः (भस्मका वि-
कार) । मृत्तिका + अ (मू० १०१४ । २६२) मार्तकः (मट्टी-
का विकार) ॥

१२१७ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः । ४ । ३ । १३५ ॥

आदिभ्यः ॥

प्राणी, औषधि और वृक्षवाचक पष्ठ्यन्त शब्दोंसे परे अवयव-
अर्थमे अण्-आदि प्रत्यय हो । चकार कहनेका यह अभिप्राय
है कि-विकार-अर्थमेभी हो । मयूरस्यावयवो विकारो वा = मयूर + अ
(मू० १०१४।२६२) मायूरः (मोरका अवयव वा विकार) ।
मूर्वायाः काण्डं भस्म वा = मूर्वा + अ (मू० १०१४।२६२) मूर्वम्
(मूर्वालताका काण्ड वा भस्म) । पिप्पल + अ = पैप्पलम् (पीपलका
अवयव वा विकार) ॥

१ प्रकृतिक रूपान्तरक विकार कहते हैं, यथा-दूधका विकार दही होता है ।

२ फल पकै जातेपर जिसका नाश हो जाता है वहाँ औषधि कहाता है, जैसे-गेंहू
पकेतेपर दाल नष्ट हो जाती है ।

१२१८ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः । ४ । ३ । १४३ ॥

प्रकृतिमात्रान्मयद्वा स्याद्विकारावयवयोः ॥

वैदिकग्रन्थोंसे भिन्न ग्रन्थोंमें प्रातिपदिकमात्रसे परे विकार और अवयव-अर्थमें मयट् (मय) प्रत्यय विकल्प करके हो, परन्तु-विकार और अवयव यदि भोजन और वस्त्रवाचक न हों तौ । अऽमन+मय (मू० १२१६) अऽमनमयम् , अऽमन+अ (मू० १०१४) आऽमनम् (पत्थरका विकार वा अवयव) ॥

अमभ्येत्यादि किम् ? मौढ-मपः । कार्पासम्-आच्छादनम् ॥

भोजन और वस्त्र-वाचक न हो ऐसा कहनेसे-मुढ+अ (मू० १०१४ । २६२) मौढः (मृगका विकार-मृगकी दाल) । कर्पास+अ = कार्पासम् (कपासका विकार-वस्त्र) ॥

१२१९ नित्यं वृद्धशगादिभ्यः । ४ । ३ । १४४ ॥

वृद्ध-संज्ञक (मू० ११७७) और शर-आदि शब्दोंसे परे विकार और अवयव-अर्थमें मयट् (मय) प्रत्यय नित्य होय । आम्र+मय = आम्रमयम् (आमका विकार वा अवयव) ॥

१२२० गोश्च पुरीषे । ४ । ३ । १४५ ॥

गोवर-अर्थमें गो-शब्दसे परे मयट् (मय) प्रत्यय होय । गोः पुरीषम् = गो+मय = गोमयम् (गौका गोबर) ॥

१२२१ गोपयसोर्यत् । ४ । ३ । १६० ॥

विकार-अर्थमें गो और पयस् (दूध) शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय होय । गो+य (मू० २९) गव्यम् (गौका विकार) । पयस्+य = पयस्यम् (दूधका विकार) ॥

॥ इति प्राग्दीव्यनीयाः ॥

अथ ठगधिकारः ।

१२२२ प्राग्वहतेष्ठक् । ४ । ४ । १ ॥

तद्वहर्नाल्यन्तः प्राक् उगधिक्रियन्ते ॥

इस मन्त्रसे लेकर म० १०३८ के प्रथमपर्यन्त ठक् प्रत्ययका अधिकार किया जाता है ॥

१२२३ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् । ४।४।२॥

खेलता है, खोदता है, जीनता है, जीता गया इन अर्थोंमें तृतीयान्त-शब्दसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । अक्षैर्दीव्यति, खनति, जयति, जितं वा = अक्ष-ठ (म० १११९ । १०९० । २६२) आक्षिकः (पासोंमें खेलता है, खोदता है, जीनता है वा जो वस्तु जीनी गयी) ॥

१००४ संस्कृतम् । ४।४।३॥

संस्कार किया गया इस अर्थमें तृतीयान्त समर्थसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । दध्ना संस्कृतम् = दधिन-ठ (म० १११९ । १०९० । ००३) दाधिकम् (जिसका दहीमें संस्कार किया गया हो) । मारीचिकम् (जिसका मरिचमें संस्कार किया गया हो) ॥

१००५ तगति । ४।४।५॥

पाग जाना है इस अर्थमें तृतीयान्त-शब्दसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । उद्धृपेन तगति = उद्धृप-ठ (म० १११९ । १०९०) औद्धृपिकः (चब्रट्ट करके जो पाग जाना है) ॥

१००६ चगति । ४।४।८॥

हाथ में लेना है वा खाना है इन अर्थोंमें तृतीयान्त-शब्दसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । हस्तिना चगति = हस्तिन-ठ (म० १११९ । १०९० । ५५३) हास्तिकः (हाथी करके जो खाना हो) । दध्ना भक्षयति = दाधिकः (म० १११९ । १०९० । ०६०) (दही करके जो खाना हो) ॥

१००७ संमृष्टं । ४।४।१०॥

मिलाया गया इस अर्थमें तृतीयान्तसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय ।
दध्ना संसृष्टम् = दाधिकम् (दही करके मिलाया गया) ॥

१२२८ उञ्छति । ४ । ४ । ३२ ॥

वीनता है इस अर्थमें द्वितीयान्तसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय ।
बदराणि उञ्छति = बदर+ठ (म० १११९।१०९०।२६२) बाद-
रिकः (जो बेर वीनता है) ॥

१२२९ रक्षति । ४ । ४ । ३३ ॥

रक्षा करता है इस अर्थमें द्वितीयान्त-शब्दसे परे ठक् (ठ) प्र-
त्यय होय । समाजं रक्षति = समाज+ठ (म० १११९।१०९०।२६२)
(जो समाजकी रक्षा करता है) ॥

१२३० शब्ददुर्दुरं करोति । ४ । ४ । ३४ ॥

शब्द करता है और दुर्दुर करता है इन अर्थोंमें द्वितीयान्त शब्द
और दुर्दुर-शब्दोंसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । शब्दं करोति =
शब्द+ठ (म० १११९।१०९०।२६२) शाब्दिकः (जो शब्द क-
रता है) । दुर्दुरं करोति = दार्दुरिकः (जो मेंडक करता है) ॥

१२३१ धर्मं चरति । ४ । ४ । ४१ ॥

धर्म आचरण करता है इस अर्थमें द्वितीयान्त धर्म-शब्दसे परे
ठक् (ठ) प्रत्यय होय । धर्मं चरति = धर्म+ठ (म० १११९ ।
१०९०।२६२) धार्मिकः (जो धर्म आचरण करता है) ॥

१२३२ (अधर्माच्चिति वक्तव्यम्) ॥

यह कहना चाहिये कि-अधर्म आचरण करता है इस अर्थमें
द्वितीयान्त अधर्म-शब्दसे परे ठक् प्रत्यय होय । अधर्म+ठ = अधा-
र्मिकः (जो अधर्म आचरण करता है) ॥

१२३३ शिल्पम् । ४ । ४ । ५५ ॥

हस्तकौशल इस अर्थमें प्रथमान्तसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय ।

मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य = मृदङ्ग+ठ (म० १११९।१०९०।२६२)
मार्दङ्गिकः (जिसका मृदंग बजानेमें हस्तकौशल होय) ॥

१२३४ प्रहरणम् । ४ । ४ । ५७ ॥

इसका प्रहरण इस अर्थमें प्रथमान्तसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय हो-
य । असिः प्रहरणमस्य = अमि-ठ (म० १११९।१०९०।२६२)
आसिकः (खड्गधारी) । धनुष्+ठ (म० ११२१।१०९०) धानु-
ष्कः (धनुषधारी) ॥

१२३५ शीलम् । ४ । ४ । ६१ ॥

स्वभाव-अर्थमें प्रथमान्तसे परे ठक् (ठ) प्रत्यय होय । अप-
भक्षणं शीलमस्य = अप्+ठ (म० १११९।१०९०।२६२) आप-
पिकः (जिसका मालपुष्प खानेका स्वभाव हो) ॥

१२३६ निकटं वसति । ४ । ४ । ७३ ॥

निकट वसता है इस अर्थमें सप्तम्यन्त निकट-शब्दसे परे ठक्
(ठ) प्रत्यय होय । निकटं वसति = निकट-ठ (म० १११९।१०९०।
२६२) निकटको भिक्षुकः (जो निकट वसता है-भिक्षारी) ॥

॥ इति ठगधिकारः ॥

अथ प्राग्विनीयाः ।

१२३७ प्राग्विनीयत् । ४ । ४ । ७५ ॥

तस्मै हितमिन्त्यतः प्राग्य यदधिक्रियते ॥

इस मन्त्रसे लेकर म० १२४६ के पूर्व पर्यन्त यत्-प्रत्ययका
अधिकार किया जाता है ॥

१२३८ तद्वदति ग्ययुगप्रामङ्गम् । ४ । ४ । ७६ ॥

उसे ले जाता है इस अर्थमें द्वितीयान्त रथं, युग और प्रामंग
इन शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय होगा जो ले जाया जाय, वह य-

दि रथ वा युग या प्राप्त होय तौ । रथं वहति = रथ + य (मू० २६२) रथ्यः (जो रथ ले जाता है) । युग्यः (मू० २६२) (जो जुआ ले जाता है) । प्राप्त्युग्यः (जो अडगडा ले जाता है) ॥

१२३९ धुरो यडूकौ । ४ । ४ । ७७ ॥

ले जाता है इस अर्थमें द्वितीयान्त धुर्-शब्दसे परे यत् (य) और टक् (ट) प्रत्यय होंय । धुरं वहति = धुर् + य (मू० २६१ । ७३८) धुर्यः, धुर् + ट (मू० १०१४ । ११०३) धौरेयः (जो बोझा ले जाता है) ॥

१२४० नौवयोधर्मविषमूलमूलमीतानुलाभ्यन्तार्यतुल्यप्राप्यवध्यानाम्यसमसमितसम्मिनेषु । ४ । ४ । ९१ ॥

नौ (नाव), वयस् (आयु), धर्म (धर्म), विष (विष), मूल (जड), मूल (मोल लिया हुआ), सीता (हलकी अनी-फल), तुला (तराजू) इन तृतीयान्त शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय हो, यदि सिद्ध होनेवाले शब्द क्रमसे आगे लिखे शब्दोंमें वर्ते तौ-तार्य (तरने योग्य), तुल्य (समान), प्राप्य (प्राप्त होनेके योग्य), वध्य (मारनेके योग्य), आनाम्य (नम्र करनेके योग्य), सम (सदृश), समित (समान किया गया), सम्मित (तोला गया) । नावा तार्यम् = नौ + य (मू० २९) नाव्यम् (नौका करके तरने योग्य) । वयसा तुल्यम् = वयस् + य = वयस्यः (आयु करके जो समान हो) । धर्मेण प्राप्यम् = धर्म + य (मू० २६२) धर्म्य (जो धर्म करके प्राप्त होनेके योग्य हो) । विषेण वध्यः = विष्यः (मू० २६२) (जो विष करके मारनेके योग्य है) । मूलेन आनाम्यः = मूल्यम् (जो जडकरके नम्र करनेके योग्य हो) । मूलेन समो = मूल्यः (मोल लियेके सदृश) । सीतया समितम् = सीत्यं (मू० २६२) क्षेत्रम् (हलके फलसे समान किया खेत) । तुलया समितम् = तुल्यम् (तराजूसे तोला गया) ॥

१२४१ तत्र साधुः । ४ । ४ । ९८ ॥

निपुण- (चतुर) अर्थमें सप्तम्यन्त समर्थसे परे यत् (य) प्रत्यय होय । अग्रे साधुः = अग्र+य (मू० २६२) अग्र्यः (अगाडीमें जो चतुर हो) । सामसु साधुः = सामन्+य = सामन्यः (जो सामवेदमें निपुण है) । कर्मन्+य = कर्मण्यः (कर्ममें जो निपुण हो) । शरण्यः (शरण देनेमें जो निपुण हो) ॥

१२४२ सभाया यः । ४ । ४ । १०५ ॥

निपुण-अर्थमें सप्तम्यन्त सभा-शब्दसे परे यत् (य) प्रत्यय होय । सभासु साधुः = सभा+य (मू० २६२) सभ्यः (जो सभामें निपुण हो) ॥

॥ इति यत्ताञ्चधिः ॥

अथ छयत्ताङ्गधिकारः ।

५

१२४३ प्राक् क्रीताच्छः । ५ । १ । १ ॥

तेन क्रीतमिन्यत् प्राक् शोऽङ्गिक्रियते ॥

इस सूत्रसे लेकर मू० १२५१ के पूर्वपर्यन्त छ-प्रत्ययका अधिकार किया जाता है ॥

१२४४ उगवादिभ्यो यत् । ५ । १ । २ ॥

उवर्णान्ताद्वादिभ्यश्च यत् म्यात् । छम्यापवादः ॥

उकारान्त और गो-आदि शब्दोंसे परे यत् (य) प्रत्यय हो । यह छ मू० १२४३ प्रत्ययका अपवाद है । शङ्खे हितम् = शङ्कु+य (मू० १०९१ । २०) शङ्ख्यं दारु (शङ्कुको जो हित हो-काष्ठ) । गो+य (मू० २९) गव्यम् (गौको जो हित है) ॥

१२४५ (नाभि नभश्च) ॥

नाभि-शब्दक नभ-आदेश हो और यत् प्रत्यय होय । नाभि

य = नभ + य (मू० २६२) नभ्यः (नाभिको जो हित हो-धुगी) ।
नभ्यम (मू० २६२) (अंजन) ॥

१२४६ तस्मै हितम् । ५ । १ । ५ ॥

हितकारी अर्थमें चतुर्थ्यन्तसे परे छ प्रत्यय हो । वन्सेभ्यो हि-
तो = वत्स + छ (मू० ११०३ । २६२) वन्सीयः गोधुक् (बछ-
डोंके लिये हितकारी-बचा हुआ दूध) ॥

१२४७ शरीरावयवाद्यत् । ५ । १ । ६ ॥

शरीरके अवयववाचक चतुर्थ्यन्त शब्दोंमें परे हितकारक-अर्थमें
यत् (य) प्रत्यय हो । दन्तेभ्यो हितम् = दन्त + य (मू० २६२)
दन्त्यम् (जो दांतोंका हितकारक हो) । कण्ठ + य = कण्ठ्यम् (जो
कंठका हितकारक हो) । नस् + य = नस्यम् (जो नासिकाका हित-
कारक हो) ॥

१२४८ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् स्वः । ५ । १ । ९ ॥

हितकारक अर्थमें चतुर्थ्यन्त आत्मन् तथा विश्वजन शब्दोंसे परे
और जिनका उत्तरपद भोग-शब्द हो ऐसे शब्दोंसे परे स्व प्रत्यय
हो । आत्मने हितम् = आत्मन् + स्व । यहां टि-लोप (मू० ९२३)
की प्राप्ति होनेपर-॥

१२४९ आत्माध्वानो ग्वे । ६ । ४ । १६९ ॥

एतौ स्वे प्रकृत्या स्वः ॥

आत्मन् और अध्वन्-शब्द स्व प्रत्यय परे रहते यथावत् रहें ।
आत्मन् + स्व (मू० ११०३) आत्मनीनम् (जो अपने अर्थ हित-
कारक हो) । विश्वजनीनम् (जो सब लोकोंको हितकारक हो) ।
मातृभोग + स्व (मू० ११०३ । २६२) मातृभोगिणः (जो माताके
सुखके लिये हितकारक हो) ॥

॥ इति छयनोः पूर्णोऽवधिः ॥

अथ ठभधिकारः ।

१२५० प्राग्बतेष्ठञ् । ५ । १ । १८ ॥

तेन तुल्यमित्यतः प्राक् उज्ज्विक्रियते ॥

इस सूत्रसे लेकर मू० १२५७ के पूर्वपर्यन्त ठञ्-प्रत्ययका अधिकार किया जाता है ॥

१२५१ तेन क्रीतम् । ५ । १ । ३७ ॥

मोल लिया गया इस अर्थमें तृतीयान्त समर्थसे परे ठञ् (ठ) प्रत्यय हो । सत्तया क्रीतम् = सत्त+ठ (मू० १११९ । १०९० । २६२) साततिक्रम (जो सत्तर करके मोल लिया गया हो) । प्रस्थ+ठ = प्रास्थिक्रम (प्रस्थपरिमित धान्यादिसे मोल लिया गया) ॥

१२५२ तस्येश्वरः । ५ । १ । ४२ ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ स्तः ॥

सर्वभूमि और पृथिवी इन पष्ठ्यन्त शब्दोंसे परे ईश्वर-अर्थमें क्रमसे अण् (अ) और अञ् (अ) प्रत्यय हो । सर्वभूमेरीश्वरः = सर्वभूमि+अ (मू० १२०० । २६२) सार्वभौमः (सम्पूर्ण भूमिका ईश्वर) । पृथिवी+अ (मू० १०१४ । ३५ । २६२) पार्थिवः (पृथिवीका ईश्वर) ॥

१२५३ पङ्क्तिर्विंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिमनत्यर्शा-
तिनवतिशतम् । ५ । १ । ५९ ॥

एते रुटिशब्दा निपात्यन्ते ॥

पङ्क्ति (दश वा छन्दविशेष), विंशति (बीस), त्रिंशत् (तीस), चत्वारिंशत् (चालीस), पञ्चाशत् (पचास), षष्टि (साठ), सप्तति (सत्तर), अशीति (अरसी), नवति (नव्वे), शत (सौ) यह रुटशब्द निपातन किये जाते हैं ॥

१२५४ नदर्हति । ५ । १ । ६३ ॥

लब्धु योग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्ताद्भजादयः स्युः ॥

लेनेको योग्य है इस अर्थमें द्वितीयान्तसे परे ठञ् (ठ) आदि प्रत्यय हों । श्वेतच्छत्रमर्हति = श्वेतच्छत्र+ठ (मू० १११९।१०१४। २६२) श्वेतच्छत्रिकः (जो श्वेतछत्र लेनेको योग्य हो) ॥

१२५५ दण्डादित्यो यत् । ५ । १ । ६६ ॥

एभ्यो यत् स्यात् ॥

योग्य है इस अर्थमें दण्ड आदि शब्दोंसे परे यत् प्रत्यय हो । दण्डमर्हति = दण्ड+य (मू० २६२) दण्ड्यः (जो दण्डके योग्य है) । अर्घ्यः (जो पूजाके योग्य है) । वध्यः (जो मारनेके योग्य हो) ॥

१२५६ तेन निर्वृत्तम् । ५ । १ । ७९ ॥

निष्पन्न-अर्थमें तृतीयान्त-समर्थसे परे ठञ् (ठ) प्रत्यय होय । अह्ना निर्वृत्तम् = अहन्+ठ (मू० १०१४।१११९।२७५) आह्निकम् (जो एक दिन करके निष्पन्न हो-नित्यकर्म) ॥

॥ इति ठञोऽवधिः ॥

अथ नञ्स्त्रभोरधिकारः।

१२५७ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः । ५ । १ । ११५ ॥

तुल्य-अर्थमें तृतीयान्तसे परे वति (वत्) प्रत्यय हो, जिस धर्मके साथ तुलना की जाय, यदि वोह क्रिया होय तौ । ब्राह्मणेन तुल्यं = ब्राह्मण+वत् (मू० ४१३) ब्राह्मणवत्-अधीते (वोह ब्राह्मणके तुल्य पढता है) ॥

क्रिया चेदिति किम् ? गुणतुल्ये मा भूत्-पुत्रेण तुल्यः स्थूलः ॥

जिसके साथ तुलना की जाय वोह क्रिया हो ऐसा कहनेसे गुणकी तुल्यतामें वति-प्रत्यय नहीं होता । जैसे-पुत्रेण तुल्यः स्थूलः (पुत्रकी तुल्य स्थूल) ॥

१२५८ तत्र तस्येव । ५ । १ । ११६ ॥

तिसकी सदृश वा तिसमें सदृश इन अर्थोंमें सप्तम्यन्त और षष्ठ्यन्तशब्दोंसे परे वति (वत्) प्रत्यय हो । मथुरायामिव = मथुरा+वत् = मथुरावत् सुघ्ने प्राकारः (जैसा मथुरामें वैसाही सुघ्न-देशमें परिकोटा है) । चैत्रस्येव = चैत्र+वत् = चैत्रवन्मैत्रस्य गावः (चैत्रकेसी मैत्रकी गायें हैं) ॥

१२५९ तस्य भावस्त्वतलौ । ५ । १ । ११९ ॥

प्रकृतिजन्यबोधे प्राकारे भावः । त्वान्त क्तावम् ॥

तिसका भाव इस अर्थमें षष्ठ्यन्त-समर्थसे परे त्व और तल् (त) प्रत्यय हों । प्रकृतिजनितबोधमें विशेषरूपको भाव कहते हैं । त्व-प्रत्ययान्त शब्द नपुंसकलिङ्ग होता है । गोर्भाव = गो+त्व = गो-त्वम्, गोता (गायका धर्म) ॥

१२६० आ च त्वात् । ५ । १ । १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इत्यन्तः प्राक् त्वत्त्वावधिक्षिप्ते । अपवादः सह समावेशार्थमिदम् । चकारो नञ्स्त्रञ्भ्यामपि समावेशार्थः ॥

“ ब्रह्मणस्त्वः ” इस अष्टाध्यायीके पूर्वपर्यन्त त्व और तल् प्रत्ययका अधिकार किया जाता है । यह सूत्र अपवाद प्रत्ययोंके साथ व्यवहारके अर्थ किया गया है । चकारसे यह आशय है कि-नञ् और स्त्रञ् (मू० १०९३) प्रत्ययोंकी समान इनका प्रयोग होय । स्त्रियाः भावः = स्त्री+न (मू० १०९३ । १०१४ । ११८) स्त्रेणम्, स्त्रीत्वम्, स्त्री+त (मू० १३६६) स्त्रीता (स्त्रीका धर्म) । पुंस्+न (मू० १०९३) पौंसनम्, पुंस्त्वम्, पुंस्ता (पुरुषका धर्म) ॥

१२६१ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा । ५ । १ । १२० ॥

वावचनमणादिममावेशार्थम् ॥

भाव-अर्थमें पृथु-आदि षष्ठ्यन्त प्रातिपदिकोंसे परे विकल्प करके इमनिच् (इमन्) प्रत्यय होय । वा-ग्रहण अण्-आदि प्रत्ययोंके समावेशके अर्थ है । पृथोर्भावः = पृथु+इमन् ॥

१२६२ र ऋतो हलादेर्लघोः । ६ । ४ । ५१ ॥

हलादेर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्टमेयस्सु पठतः ॥

जिसके आदिमें हल् हो ऐसा जो लघु (म० ४९७) ऋकार तिसको र-आदेश हो इष्टन्-आदि प्रत्यय परे रहते । पठन्तु-॥

“ पृथुमृदुभृशकुशदृढपरिवृढानामेव गत्वम् ” ॥

पृथु (बड़ा), मृदु (कोमल), भृश (अत्यन्त), कुश (दुर्बल), दृढ (पुष्ट), परिवृढ (प्रभु) इन्हीं शब्दोंके ऋकारको र-आदेश होय । पृथु+इमन् ॥

१२६३ टेः । ६ । ४ । १५५ ॥

भस्य टेलोपः इष्टमेयम् ॥

भसंज्ञक टिका लोप होय, इष्टन् (म० १३२९), इमनिच् (म० १२६१) तथा ईयमुन् (म० १३३३) प्रत्यय परे रहते । प्रथु+इमन् = प्रथिमन्+सु = प्रथिमा, पृथु+अ (म० १०१४ । १०९५ । २७) पार्थवम् (बडेका भाव) । मृदु+इमन् = मृदिमा, मार्दवम् (कोमलका भाव-कोमलता) ॥

१२६४ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च । ५ । १ । १२३ ॥

चादिमनिच् ॥

भाव-अर्थमें रङ्ग-वाचक तथा दृढ आदिगण-पठित पष्ठ्यन्त शब्दोंसे परे प्यञ् (य) प्रत्यय होय । चकारग्रहणसे इमनिच् प्रत्ययभी होता है । शुक्ल+य (म० १०१४ । २६२) शौक्ल्यम्, शुल्किमा (म० १२६१) (श्वेतता) । दृढ+य (म० १०१४ । २६२) दाढ्यम्, द्रढिमा (म० १२६१ । १२६२) (दृढता) ॥

१२६५ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि चा५।१।१२४ ॥

चाट्टावे ॥

गुणवाचक पष्ठ्यन्त-शब्दोंसे और ब्राह्मणादि पष्ठ्यन्त-शब्दोंसे परे कर्म-अर्थमें प्यञ् (य) प्रत्यय होय । चकारसे भाव-अर्थमेंभी

हो । जडस्य कर्म भाव वा = जड+य (मू० १०१४ । २६२)
 जाड्यम् (जड (मूर्ख) का कर्म वा भाव) । मूढस्य कर्म भाव वा =
 मूढ+य (म० १०१४ । २६२) मौढ्यम् (मूर्खका भाव वा आच-
 रण) । ब्राह्मण+य (मू० २६२) ब्राह्मण्यम् (ब्राह्मणका कर्म वा
 भाव) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ ब्राह्मण आदि शब्द आकृतिगण हे ॥

१०६६ सख्ययुः । ५ । १ । १२६ ॥

भाव और कर्म-अर्थमें पष्ठ्यन्त सखि-शब्दसे परे य प्रत्यय होय ।
 सख्युर्भावः कर्म वा = सखि+य (मू० २६२) सख्यम् (मित्रका
 भाव वा कर्म-मित्रता) ॥

१०६७ कपिजात्याट्ठक् । ५ । १ । १२७ ॥

भाव और कर्म-अर्थमें पष्ठ्यन्त कपि और जातिशब्दसे परे ट्ठक्
 (ट) प्रत्यय होय । कपि+ट (मू० ११०३ । १०९० । २६२) कापे-
 यम् (वानरका भाव वा आचरण) । जाति+ट (मू० ११०३ ।
 २६२) ज्ञानेयम् (जातिका भाव वा आचरण) ॥

१०६८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । ५ । १ । १२८ ॥

भाव और कर्म-अर्थमें पष्ठ्यन्त पति-शब्दान्त और पुरोहितादि-
 गणपठित शब्दोंसे परे यक् (य) प्रत्यय होय । सेनापति+य (मू०
 १०९० । २६२) सेनापत्यम् (सेनापतिका भाव वा कर्म) । पुरोहित
 +य (मू० १०९० । २६२) पुरोहित्यम् (पुरोहितका भाव वा कर्म) ॥

॥ इति नञ्सन्जोरधिकारः ॥

अथ मत्वर्थीयाः ।

१२६९ धान्यानां भवेन खञ् । ५ । २ । १ ॥

जिस सेतमें धान्य उत्पन्न हों वोह (खेत) वांच्य हो तौ धान्या-
 र्थवाचक पष्ठ्यन्त प्रातिपदिकसे परे खञ् (ख) प्रत्यय होय । मु-

द्वानां भवनं क्षेत्रम् = मुद्ग+ख (मू० ११०३।१०१४।२६२) मौढी-
नम् (जिस खेतमें मृग उत्पन्न हो वोह) ॥

१२७० व्रीहिशाल्योदक । ५ । २ । २ ॥

उक्त अर्थ (मू० १२६९) में पष्ठ्यन्त व्रीहि और शालि-शब्दोंसे
परे ढक् (ढ) प्रत्यय होय । व्रीहि+ढ (मू० ११०३।१०९०।२६२)
व्रीहेयम् (धान्यकी खेत) । शालि+ढ = शालेयम् (सट्टीकी उत्प-
त्तिका खेत) ॥

१२७१ हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् । ५ । ३ । २३ ॥

ह्योगोदोहशब्दस्य ह्रियङ्गुगदेशः विकारार्थं स्वञ्च निपात्यते । दृढ्यते
इति दोहः क्षीरम् ह्योगोदोहस्य विकारः हैयङ्गवीनं नवनीतम् ॥

हैयङ्गवीनम् यह शब्द संज्ञा अर्थात्-मक्खन-(नैनी, घी) अर्थमें
निपातन किया जाना है । ह्योगोदोहशब्दकृ तौ ह्रियङ्गु आदेश और
विकार-अर्थमें स्वञ्-प्रत्ययका निपातन होता है । जो दुहा जाय उसे
दोह (दूध) कहते हैं । व्यतीत दिनमें दुहे हुए दूधको विकार हैय-
ङ्गवीन (मक्खन) कहाता है ॥

१२७२ तदस्य संज्ञातं तारकादिभ्य इतच् । ५ । २ । ३६ ॥

वोह इसके उत्पन्न हुआ इस अर्थमें तारकाआदि प्रथमान्त-शब्दों-
से परे इतच् (इत) प्रत्यय होय । तारकाः संज्ञाता अस्य = ता-
रका+इत (मू० २६२) तारकितं नभः (जिसके तारे उत्पन्न हुए
हों-आकाश) । पण्डा संज्ञाता अस्य = पण्डा+इत (मू० २६२)
पण्डितः (जिसके सत्यासत्यके विवेककी बुद्धि उत्पन्न हुई हो) ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ यह तारकादि शब्द आकृतिगण है ॥

१२७३ प्रमाणे द्वयसज्जद्वयमात्रचः । ५ । २ । ३७ ॥

प्रमाणरूप अर्थमें प्रथमान्त-शब्दसे परे द्वयसच् (द्वयस), दघ्नञ्
(दघ्न) और मात्रच् (मात्र) प्रत्यय होय । ऊरु प्रमाणमस्य =
ऊरु+द्वयस् = ऊरुद्वयसम्, ऊरुदघ्नम्, ऊरुमात्रम् (जिसका प्रमाण
जांघभर हो) ॥

१२७४ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् । ५ । २ । ३९ ॥

यद्, तद् और एतद् शब्दोंसे परे परिमाणरूप अर्थमें वतुप् (वत्) प्रत्यय होय । यत्परिमाणमस्य = यत्+वत् (मू० ३९१) यावत्+सु (मू० ३१८।२००।२४।१९८) यावान् (जिसका जितना परिमाण हो) । तावान् (मू० ३९१।३१८।२००।२४।१९८) (जिसका वोह परिमाण हो) । एतावान् (मू० ३९१।३१८।२००।२४।१९८) (जिसका इतना परिमाण हो) ॥

१२७५ किमिदंभ्यां वो घः । ५ । २ । ४० ॥

आभ्यां वतुप्, वकारस्य घश्च ॥

किम् और इदम्-शब्दसे परे वतुप् (वत्) प्रत्यय हो और वकारकू घ-आदेश हो । किम्+वत् । इदम्+वत् = किम्+घ । इदम्+घ (मू० ११०३) ॥

१२७६ इदंकिमोर्गिकी । ६ । ३ । ९० ॥

इदं-इदंभ्यां इदम् ईश् किमः की ॥

इक्, इञ् और वत्-प्रत्यय परे रहते इदम्-शब्दकू ईश् (ई) और किम् शब्दकू की आदेश होय । की+घ । ई+घ (मू० २६२।११०३) कियान् (कितना) । इयान् (इतना) ॥

१२७७ संख्याया अवयवे तयप् । ५ । २ । ४२ ॥

संख्या-वाचक प्रथमान्त-शब्दोंसे परे अवयव-अर्थमें तयप् (तय) प्रत्यय होय । पञ्च अवयवा अस्य = पञ्चन्+तय (मू० २०१) पञ्च-तयम् (जिसके पांच अवयव हों) ॥ द्वि+तय इस अवस्थामें—॥

१२७८ द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा । ५ । २ । ४३ ॥

द्वि और त्रि इन प्रथमान्त प्रातिपदिकोंसे परे तयकू अयच् (अय) आदेश विकल्पसे होय । द्वि+अच् (मू० २६२) द्वयम्, द्वितयम् (जोड़ा) । त्रि+तय = त्रि+अय (मू० २६२) त्रयम्,

त्रितयम् (जिसके तीन अवयव हों—तिगड्डा) ॥ उभ+तय
(मू० १२७७) ॥

१२७९ उभादुदात्तो नित्यम् । ५ । २ । ४४ ॥

उभशब्दात्तयोऽयच् स्यात्सचायुदात्तः ॥

उभ-शब्दसे परे तयप्-प्रत्ययके स्थानमें आदिउदात्त अयच्
(अय) आदेश होय । उभ+अय (मू० २६२) उभयम् (जिस-
के दो अवयव हों) ॥

१२८० तस्य पूरणे डट् । ५ । २ । ४८ ॥

तिसका पूरण करनेवाला इस अर्थमें प्रथमान्तप्रातिपदिकसे परे डट्
(अ) प्रत्यय होय । एकादशानां पूरणः = एकदशान्+अ (मू०
९९३) एकादशः (ग्यारहवीं संख्याका पूर्ण करनेवाला—ग्यारहवां) ॥
पञ्चानां पूरणः = पञ्चान्+अ (मू० १२८०) ॥

१२८१ नाम्नादसंख्यादेर्मट् । ५ । २ । ४९ ॥

डटो मडागमः ॥

जिस नकारान्त संख्यावाचक शब्दके आदिमें और कोई संख्या-
वाचक शब्द न हो तिससे परे जो डट् प्रत्यय तिससे मट् (म) का
आगम होय । पञ्चान्+म्+अ (मू० ९९३) पञ्चमः (पांच संख्या-
का पूर्ण करनेवाला—पांचवां) ॥

नान्तात्किम् ? ॥

नकारान्तसे परे डट्-कू मट्-का आगम हो ऐसा कहनेसे । विं-
शतीनां पूरणः = विंशति+अ (मू० १२८०) ॥

१२८२ त्रिविंशतेर्द्वि । ६ । ४ । १४२ ॥

विंशतेर्भस्य त्रिशब्दस्य लोपो दिति परे ॥

भ-संज्ञक (मू० १८६) विंशति-शब्दके त्रि-शब्दका लोप होय,
द्वि-प्रत्यय परे रहते । विंश+अ (मू० ३०२) विंशः (बीसवां) ।
यहां मट् आगम (मू० १२८१) न हुआ ॥

१ 'एकादशभ्यः' इस निर्देशसे एक-शब्दको दीर्घ हुआ ।

असंख्यादेः किम् ? एकादशः ॥

जिसके आदिमें और कोई संख्यावाचक शब्द न हो (मू० १२८१) ऐसा कहनेसे । एकादशः (ग्यारहवां) । इसमें मद्-आगम (मू० १२८१) न हुआ, क्योंकि—यहां 'एक' शब्द संख्यावाचक 'दश' शब्दकी आदिमें है ॥ षण्णां पूरणः = षष्+अ (मू० १२८०) ॥

१२८३ षट्कनिकतिपयचतुरां थुक् । ५ । २ । ५१ ॥

एषां थुगागमः स्याद्दृष्टिः ॥

षष् (छः), कति (कितने), कतिपय (कईएक) और चतुर (चार) इन शब्दोंके थुक् (थू) आगम हो, डट् प्रत्यय पर रहते । षष्+थू+अ (मू० ७९) षष्ठः (छे संख्याका पूर्ण करनेवाला—छटा) कति+थू+अ = कतिथः (कौनसा) ॥

कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽप्यन एव ज्ञापकाद्दृष्टः ॥

यद्यपि कतिपय-शब्द संख्यावाचक नहीं है तथापि डट् प्रत्यय होता है, कारण कि—डट् प्रत्यय पर रहते थुक् (मू० १२८३) विधान किया है, अर्थात्—थुक्-आगमके विधान करनेहीमें ज्ञात होता है कि कतिपय-शब्दसेभी डट्-प्रत्यय होता है । कतिपय+थू+अ = कतिपयथः (कईएकमें कौनसा) । चतुर्+थू+अ = चतुर्थः (चौथा) ॥

१२८४ द्विर्मायः । ५ । २ । ५४ ॥

दृष्टोपवादः ॥

षष्ठ्यन्त द्वि-शब्दसे परे पूरण-अर्थमें तीय प्रत्यय होय । यह डट् (मू० १२८०) का अपवाद है । द्वयोः पूरणः = द्वि+तीय = द्वितीयः (दो संख्याका पूर्ण करनेवाला—दूसरा) ॥

१२८५ त्रैः सम्प्रसारणं च । ५ । २ । ५५ ॥

षष्ठ्यन्त त्रि-शब्दसे परे पूरण-अर्थमें तीय प्रत्यय हो और सम्प्रसारण (मू० २८४) हो । त्रि = तृ+तीय = तृतीयः (तीन संख्याका पूरण करनेवाला—तीसरा) ॥

१२८६ आत्रियंश्छन्दोऽधीति । ५ । २ । ८४ ॥

श्रोत्रियः । वेत्यनुवृत्तेश्छान्दसः ॥

छन्द (वेद) पढता है इसमें श्रोत्रियन् शब्दका निपात किया जाता है, तिसके अन्तके नकारका लोप (मू० ५) होता है श्रोत्रियः (वेदपाठी) और वा-पदकी अनुवृत्ति करके, छान्दसः (मू० १०१४) वेदपाठी ऐसाभी प्रयोग बनता है ॥

१२८७ पूर्वादिनिः । ५ । २ । ८६ ॥

प्रथमान्त पूर्व-शब्दसे इनि (इन्) प्रत्यय होय यदि अनेन (इसने वा जिसने) इस रूपसे क्रियाके भावकी विवक्षा हो तौ । पूर्व कृतमनेन = पूर्व+इन् (मू० २६२) पूर्विन+सु (मू० १९८।२००। २०१) पूर्वी (जिसने पहिले किया) ॥

१२८८ सपूर्वाच्च । ५ । २ । ८७ ॥

जिसके प्रथम कोई शब्द हो ऐसेभी प्रथमान्त पूर्व-शब्दसे उक्त अर्थ (मू० १२८७) में इनि (इन्) प्रत्यय होय । कृतं पूर्वमनेन = कृत+पूर्व+इन् = कृतपूर्वी (जिसने पहिले किया) ॥

१२८९ इष्टादित्यश्च । ५ । २ । ८८ ॥

इष्ट आदि प्रथमान्त-शब्दोंसे परे उक्त (मू० १२८७) अर्थमें इनि (इन्) प्रत्यय होय । इष्टमनेन = इष्ट+इन् (मू० १९८। २०१) इष्टी (जिसने इच्छा करी) । अधीत+इन् = अधीती (जिसने अध्ययन किया) ॥

१२९० तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । २९४ ॥

तिसका यह है वा तिसमें यह है, इस अर्थमें प्रथमान्तसे परे मतुप् (मत) प्रत्यय होय । गावोऽस्यास्मिन्वा सन्ति = गो+मतु+सु (मू० ३१८ । २४ । १९८) गोमान (जिसके वा जिसमें गायें हैं) ॥ विद्वस्+मतु ॥

१२९१ तसौ मत्वर्थे । ३ । ४ । १९ ॥

तान्तसान्तौ भसजौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे ॥

तकारान्त और सकारान्त शब्दोंकी भ्रंशज्ञा हो, जब मनुके अर्थमें कोई प्रत्यय परे हो । विद्वस्+मत् (मू० ३९६।१७०।३१८) विदुष्मान् (जिसमें विद्वान् हों) । शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति = शुक्ल+मत् (मू० १२९०) ॥

१२९२ (गुणवचनेभ्यो मनुषो लुगिष्ठः) ॥

गुणवाचक शब्दोंसे परे मनुप्-प्रत्ययका लृक् महाभाष्यकार पतञ्जलि मुनिको अभिमत है । शुक्लः पटः (जिसमें श्वेतता हो-वस्त्र) । कृष्ण+मत् = कृष्णः (जिसमें कृष्ण (वर्ण) हो) ॥

१२९३ प्राणिस्थादातो लजन्यतरम्याम् । ५ । २ । ९६ ॥

प्राणीमें समवाय-संबंधसे स्थित जो पदार्थ उसके वाचक आकारान्त-शब्दसे परे मनुप् (मू० १२९०) के अर्थमें विकल्प करके लच् (ल) प्रत्यय होय । चूडा+ल = चूडालः, चूडावान् (मू० १२९०) (जिसके प्रशस्त चोटी हो) ॥

प्राणिस्थात् किम् ? शिखावान् दीपः । प्राण्यद्वांद्व. नेह मेधावान् ॥

प्राणीमें स्थित ऐसा कहनेसे, शिखावान् दीपः (शिखावाला दीपक) यहां लच् न हुआ किन्तु मनुप् हुआ है । प्राणीके अंगहीसे परे लच् प्रत्यय होता है, इस हेतु, मेधावान् (जिसको धारणकी बुद्धि हो) इस प्रयोगमें नहीं होता ॥

१२९४ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । ५ । २ । १०० ॥

लोम-आदि और पामन्-आदि तथा पिच्छ-आदि शब्दोंसे परे क्रमसे श और न तथा इलच् (इल) प्रत्यय हों ॥

लोमादिभ्यः शः ॥

अर्थात्-लोम-आदि शब्दोंसे परे श प्रत्यय हो । लोमन्+श (मू० २०१) लोमशः, लोमवान् (मू० १२९०) (जिसके देहमें लोम हों) । रोमशः, रोमवान् (जिसके देहमें रुएं हों) ॥

पामादिभ्यो नः ॥

अर्थात्-पामन-आदि शब्दोंसे परे न प्रत्यय हो । पामन+न (मू० २०१) पामनः (जिसके खुजली हो) ॥

१२९५ (अङ्गात्कल्याणे) ॥

प्रथमान्त अङ्ग-शब्दसे परे कल्याण-अर्थमें न (मू० १२९४) प्रत्यय हो । अङ्ग+न (मू० १३६६), अङ्गना (जिसके अङ्ग अच्छे हों-कल्याणी स्त्री) ॥

१२९६ (लक्ष्म्या अच्च) ॥

प्रथमान्त लक्ष्मी-शब्दसे परे न प्रत्यय हो और लक्ष्मी-शब्दको अकार अन्तादेश हो । लक्ष्मी = लक्ष्म+न (मू० १५८) लक्ष्मणः (कल्याण चिह्न समन्वित) ॥

पिच्छादिभ्य इलच् ॥

अर्थात्-पिच्छआदि शब्दोंसे परे विकल्प करके इलच् (इल) प्रत्यय होता है । पिच्छ+इल = पिच्छिलः, पिच्छवान् (मू० १२९०) (मांड) ॥

१२९७ दन्त उन्नत उरच् । ५ । २ । १०६ ॥

प्रथमान्त दन्त-शब्दसे परे उन्नत-(ऊंचे) रूप अर्थमें उरच् (उर) प्रत्यय होय । उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य = दन्त+उर = दन्तुरः (जिसके दांत ऊंचे हों) ॥

१२९८ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् । ५ । २ । १०९ ॥

प्रथमान्त केश-शब्दसे परे विकल्प करके व प्रत्यय हो । केश+व = केशवः, केशी (मू० १३०१), केशवान् (मू० १२९०) (जिसके केश सुन्दर हों) ॥

१२९९ (अन्ग्रेभ्योऽपि दृश्यते) ॥

केश-शब्दके अतिरिक्त और शब्दोंसेभी परे व-प्रत्यय देखा जाता है । जैसे-मणि+व = मणिवः (जिसकी मणी सुन्दर हो) ॥

१३०० (अर्णसो लोपश्च) ॥

प्रथमान्त अर्णस्-शब्दसे परे व-प्रत्यय हो और सकारका लोप हो । अर्णस् = अर्ण + व = अर्णवः (जिसमें जल हो-समुद्र) ॥

१३०१ अत इनिठनौ । ५ । २ । ११५ ॥

अदन्त-शब्दोंसे परं मतुप् (मू० १२९०) के अर्थमें इनि (इन्) और ठन् (ठ) प्रत्यय हों । दण्ड+इन् (मू० १९८) दण्डी, दण्ड+ठ (मू० १११९) दण्डिकः (जिसमें दण्ड हो) ॥

१३०२ व्रीह्यादिभ्यश्च । ५ । २ । ११६ ॥

व्रीहि-आदि शब्दोंसे परेभी इन् और ठन् प्रत्यय हों । व्रीहि+इन् (मू० १९८) व्रीही, व्रीहि+ठ (मू० १११९) व्रीहिकः (जिसमें चावल हों) ॥

१३०३ अस्मायामेधास्रजो विनिः । ५ । २ । १२१ ॥

जिसके अन्तमें अस्-शब्द हो उस शब्दसे और माया तथा मेधा और स्रज् इन शब्दोंसे परे विनि (विन्) प्रत्यय होय । यशस्+विन् (मू० १९८।२०१) यशस्वी, यशस्वान् (मू० १२९०) (जिसका यश हो) । माया+विन् (मू० १९८।२०१) मायावी (जिसमें माया हो) । मेधावी (जिसमें धारण बुद्धि हो) । स्रज्+विन् (मू० ३३५।१९८।२०१) स्रग्वी (जिसमें माला हो) ॥

१३०४ वाचो ग्मिनिः । ५ । २ । १२४ ॥

वाच्-शब्दसे परे ग्मिनि (ग्मिन्) प्रत्यय होय । वाच्+ग्मिन् (मू० ३३५।१९८।२०१) वाग्मी (जिसमें वाक्पटुता हो) ॥

१३०५ अर्शआदिभ्योऽच् । ५ । २ । १२७ ॥

अर्शस्-आदि शब्दोंसे परे अच् (अ) प्रत्यय होय । अर्शोऽस्य विद्यते = अर्शस्+अ = अर्शसः (जिसको बवासीरका रोग हो) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ यह अर्शस्-आदि शब्द आकृतिगण है ॥

१३०६ अहंशुभमार्युम् । ५ । २ । १४० ॥

अहम् और शुभम् इन अव्ययोंसे परे युस् (युः) प्रत्यय होय।
अहम्+युः = अहंयुः (अहंकारी) । शुभम्+युः = शुभंयुः (शुभयुक्त)॥

॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

अथ स्वार्थिकाः ।

१३०७ प्राग्दिशो विभक्तिः । ५ । ३ । १ ॥

दिक्शब्देभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः ॥

इस सूत्रसे लेकर “दिक्शब्देभ्यः । ५।३। २७॥ ” इस सूत्रके पूर्वपर्यन्त जो प्रत्यय आगे कहे जायँगे उनकी विभक्तिसंज्ञा होय ॥

१३०८ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः । ५ । ३ । २ ॥

किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्चेति प्राग्दिशोऽधिक्रियते ॥

किम्, सर्वनाम, बहु इन शब्दोंसे परे विभक्ति (मू० १३०७) संज्ञक प्रत्यय हों, परन्तु—जिस सर्वनामकी आदिमें द्विशब्द हो तिस-से परे न हों । यह निषेध किम्-शब्दमें प्रवृत्त नहीं होता, कारण की इसका ग्रहण तौ सूत्रमें पृथक्ही किया है । यह अधिकार “दि-क्शब्देभ्यः ” इस सूत्रके पूर्वपर्यन्त होता है ॥

१३०९ पञ्चम्यास्तसिल् । ५ । ३ । ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् वा स्यात् ॥

किम्-आदि (मू० १३०८) पञ्चम्यन्त शब्दोंसे परे तसिल् (त-स्) प्रत्यय विकल्प करके होय । किम्+तस् (मू० १३०७) ॥

१३१० कु तिहोः । ७ । २ । १०४ ॥

किमः कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः ॥

किम्-शब्दकू कु-आदेश हो, तकारादि तथा हकारादि विभक्ति परे रहते । कु+तस् (मू० १२५।११३) कुतः, कस्मात् (मू० २९९) (क्यों वा कहाँसे) ॥ इदम्+तस् (मू० १३०९) ॥

१३११ इदम् इश् । ५ । ३ । ३ ॥

प्राग्विदशीये परे ॥

इदम्-शब्दकू इश् (इ) आदेश हो, प्राग्विदशीय प्रत्यय परे रह-
ते । इ+तस् (मू० १२५।११३) इतः (इससे वा यहाँसे) ॥
एतद्+तस् (मू० १३०९) ॥

१३१२ एतदोऽन् । ५ । ३ । ५ ॥

प्राग्विदशीये परे ॥

प्राग्विदशीय प्रत्यय परे रहते एतद्-शब्दकू अन्(अ) (मू० ५८)
आदेश होय । अ+तस् (मू० १२५।११३) अतः (इससे वा
यहाँसे) । अदस् = (मू० २१४।३०२) अद+तस् (मू० ४००।१२५।
११३) अमुतः (इससे) । यत = (मू० २१४।३०२) य+तस् =
यतः (जिससे वा जहाँसे) । तत्+तस् (मू० २१४।३०२।१२५।
११३) ततः (तिससे वा तहाँसे) । बहु+तस् = बहुतः (बहुतोंसे) ॥

द्वादेस्तु-द्वाभ्याम् ॥

द्वि-आदि सर्वनामसे परे प्रत्यय नहीं (मू० १३०८) होनेके कारण-
द्वि+भ्याम् (मू० २१४।१६१) द्वाभ्याम् (दोसे) रूप बनता है ॥

१३१३ पर्यभिभ्याञ्च । ५ । ३ । ९ ॥

आभ्यां तसिल् स्यात् ॥

परि और अभि-से परे तसिल् (तस्) प्रत्यय होय । परि+तस् =
परितः (चारों ओरसे) । अभि+तस् = अभितः (दोनों ओरसे) ॥

१३१४ समम्याञ्चल । ५ । ३ । १० ॥

किम्-आदि (मू० १३०८) सप्तम्यन्तशब्दोंसे परे त्रल् (त्र)
प्रत्यय हो । किम्+त्र (मू० १३१०) कुत्र (किममें वा कहाँ) । यत्+त्र
(मू० २१४।३०२) यत्र (जिसमें वा जहाँ) । तत्+त्र (मू० २१४।
३०२) तत्र (तिसमें वा तहाँ) । बहु+त्र = बहुत्र (बहुतोंमें) ॥

१३१५ इदमो हः । ५ । ३ । ११ ॥

त्रलोऽपवादः ॥

सप्तम्यन्त इदम्-शब्दसे परे ह प्रत्यय होय । यह प्रत्यय ब्रह्
(मू० १३१४) का अपवाद है । इदम्+ह (मू० १३११) इह
(यहां) ॥

१३१६ किमोऽत् । ५ । ३ । १२ ॥

सप्तम्यन्तात्किमोऽद्वा स्यात् । पक्षे ब्रह् ॥

सप्तम्यन्त किम्-शब्दसे परे अत् (अ) प्रत्यय विकल्प करके
होय । पक्षान्तरमें ब्रह् (मू० १३१४) प्रत्यय होय । किम्+अ ॥

१३१७ क्वाति । ७ । २ । १०५ ॥

किमः क्वादेशः स्यादति ॥

किम्-शब्दको क्-आदेश होय अत्-प्रत्यय परे रहते । क्+अ
(मू० २६२) क्, कुत्र (मु० १३१४।१३१०) (कहां) ॥

१३१८ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते । ५ । ३ । १४ ॥

पञ्चमीसप्तमीतरविभक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते । दृशिग्रहणाद्भव-
दादियोग एव ॥

पञ्चम्यन्त (मू० १३०९) तथा सप्तम्यन्त (मू० १३१४)
को छोड़कर औरभी विभक्त्यन्तोंसेभी परे तसिल् आदि प्रत्यय
देखनेमें आते हैं । सूत्रमें ' दृश्यन्ते ' इस पदके ग्रहण करनेसे विदित
होता है कि-भवत्-आदिकोंके योगहीमें प्रत्यय होते हैं । स भवान्
वा-तत्+भवान् = तत्+तस् (मू० २१४) ततोभवान् (सो आप) ।
सभवान् वा तत्रभवान् (सो आप) । तत्रभवन्तं, ततोभवन्तम् (सो
तिन आपको) । ऐसेही सदीर्घायुः, ततोदीर्घायुः, तत्रदीर्घायुः
(बहुत दिन जीवे) । सदेवानां प्रियः, ततोदेवानां प्रियः, तत्रदे-
वानां प्रियः, (जो देवताओंको प्रिय हो) । आयुष्मान् (जो बहुत
दिन जीवे) । इन शब्दोंके योगमें उक्त प्रत्ययोंका प्रयोग जानना ॥

१३१९ सर्वैकान्यर्कियत्तदः काले दा । ५ । ३ । १५ ॥

सप्तम्यन्तेभ्यः कालार्थेभ्यः स्वार्थे दा स्यात् ॥

कालार्थवाचक सर्व (सब), एक (एक), अन्य (और),

किम् (क्या), यद् (जो), तत् (वोह) इन सप्तम्यन्त शब्दोंसे परे स्वार्थमें दा प्रत्यय हो । सर्वस्मिन्काले = सर्व+दा ॥

१३२० सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि । ५ । ३ । ६ ॥

दादौ प्राग्दिशीये सर्वस्य सो वा स्यात् ॥

सर्व-शब्दकू स आदेश विकल्प करके हो, दकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते । स+दा = सदा, सर्वदा (नित्य) । अन्यदा(और कालमें) । किम्+दा (मू० २९९) कदा (कब) । यत्+दा (मू० २१४ । ३०२) यदा (जब) । तदा (मू० २१४।३०२)(तब)॥

काले किम् ? सर्वत्र देशे ॥

कालार्थ-वाचक कहनेसे, सर्वत्र (मू० १३१४) देशे (सब देशमें) यहां दा-प्रत्यय न हुआ ॥

१३२१ इदमोर्हिल् । ५ । ३ । १६ ॥

कालाऽर्थे सप्तम्यन्तात् ॥

सप्तम्यन्त इदम्-शब्दसे परे कालरूप अर्थमें हिंल् (हिं) प्रत्यय होय । अस्मिन् काले = इदम्+हिं ॥

१३२२ एतेतौ रथोः । ५ । ३ । ४ ॥

इदम्-शब्दस्य एत इत् इत्यादेशौ स्तो रेफादौ थकागदौ च प्राग्दिशीये परे ॥

इदम्-शब्दकू एत वा इत् आदेश हों, कालरूप-अर्थमें रकारादि तथा थकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते । एत+हिं = एतर्हि (इस कालमें) ॥

काले किम् ? इह देशे ॥

कालरूप अर्थमें कहनेसे, इह (मू० १३१५ । १३११) देशे (इस देशमें) ॥

१३२३ अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम् । ५ । ३ । २१ ॥

अनद्यतन अर्थमें हिंल् (हिं) प्रत्यय विकल्प करके हो । किम् +हिं (मू० २९९) कीर्हि, कदा (मू० १३१९ । २९९) (कब) ।

यर्हि (मू० २१४), यदा (मू० १३१९) (जब) । तर्हि, तदा (तब) ॥ एतस्मिन्काले = एतत्+र्हि ॥

१३२४ एतदः । ५ । ३ । ५ ॥

एत इत् एतौ स्तो रेफादौ थादौ च प्राग्दिशीये परे ॥

कालरूप-अर्थमें वर्तमान सप्तम्यन्त एतद्-शब्दकू एत और इत् आदेश होंय, रकारादि और थकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परे रहते । एत+र्हि = एतर्हि (इस कालमें) ॥

१३२५ प्रकारवचने थाल् । ५ । ३ । २३ ॥

प्रकारवृत्तिभ्यः किमादिभ्यस्याल् स्यात्स्वार्थे ॥

प्रकार-रूप अर्थमें वर्तमान किम्-आदि (मू० १३०८) शब्दोंसे परे थाल् (था) प्रत्यय होय । तेन प्रकारेण = तद्+था (मू० २१४) तथा (तिस प्रकारसे) । यथा (जिस प्रकारसे) ॥

१३२६ इदमस्थमुः । ५ । ३ । २४ ॥

थालोऽपवादः ॥

इदम्-शब्दसे परे प्रकार-अर्थमें थमु (थम्) प्रत्यय हो । यह थाल्- (मू० १३२५) प्रत्ययका अपवाद है । अनेन प्रकारेण = इदम्+थम् (मू० १३२२) इत्थम् (इस प्रकार) ॥

१३२७ (एतदोऽपि वाच्यः) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि तृतीयान्त एतद्-शब्दसेभी परे प्रकार-अर्थमें थमु प्रत्यय हो । एतेन प्रकारेण = एतद्+थम् (मू० १३२४) इत्थम् (इस प्रकार) ॥

१३२८ किमश्च । ५ । ३ । २५ ॥

प्रकाररूप अर्थमें तृतीयान्त किम्-शब्दसे परे थमु (थम्) प्रत्यय होय । केन प्रकारेण = किम्+थम् (मू० २९९) कथम् (किस प्रकार) ॥

॥ इति प्राग्दिशीयाः ॥

१३२९ अतिशायने तमविष्ठनौ । ५ । ३ । ५५ ॥

अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थे एतौ स्तः ॥

अतिशयविशिष्टरूप अर्थमें प्रथमान्त प्रातिपदिकोंसे परे स्वार्थमें तमप् (तम) और इष्ठन् (इष्ठ) प्रत्यय होंय । अयमेवामतिशयेन आढ्यः = आढ्य + तम = आढ्यतमः (यह इनमें अत्यन्त धनी है) । अयमेवामतिशयेन लघुः = लघु + तम = लघुतमः, लघु + इष्ठ (मू० १२६३) लघिष्ठः (अत्यन्त लघु) ॥

१३३० तिङश्च । ५ । ३ । ५६ ॥

तिङन्तादतिशये द्योत्ये तमप् स्यात् ॥

अतिशय-अर्थ द्योत्य होय तौ तिङन्तसे परे तमप् (तम) प्रत्यय होय ॥

१३३१ तरप्तमपौ घः । १ । १ । २२ ॥

एतौ घसञौ स्तः ॥

तरप् (तर) और तमप् (तम) प्रत्ययोंकी घसंज्ञा हो ॥

१३३२ किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्व्यप्रकर्षे । ५ । ४ । ११ ॥

किम् एदन्तात्तिङोऽव्ययाच्च यो घस्तदन्तादामुः स्यान्नतु द्व्यप्रकर्षे ॥

किम्, एकारान्त, तिङन्त और अव्यय इनसे परे घसंज्ञक (मू० १३३१) प्रत्यय तदन्तसे परे आम् (आम्) प्रत्यय हो, परन्तु—द्रव्यकी प्रकर्षता द्योत्य होय तौ नहीं । किम् + तम + आम् (मू० ९५ । ९७) किन्तमाम् (कैसा अतिशय करके, अर्थात्—वरसता है इत्यादि) । प्राहेतमाम् (अतिशय करके प्रातःकाल) । पचति-तमाम् (मू० १३३०) (वोह अतिशय करके पकाता है) । उच्चै-स्तमाम् (अत्यन्त ऊंचे स्वरसे) ॥

द्रव्यप्रकर्षे तु-उच्चैस्तमस्तरुः ॥

द्रव्यवाचककी प्रकर्षतामें तौ, उच्चैस्तमः तरुः (अत्यन्त ऊंचा वृक्ष) यहां आम् (मू० १३३२) न हुआ ॥

१३३३ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ । ५ । ३ । ५७ ॥

द्वयोरैकस्यातिशये विभक्त्ये चोपपदे सुप्तिङन्तादेर्नो स्तः । पूर्वयोरपवादः ॥

दोमेंसे एक जो अलग किया जाय तौ उसके अतिशय द्योतित होनेमें सुबन्त और तिङन्तसे परे तरप् (तर) और ईयसुन् (ईयस्) प्रत्यय हो, परन्तु—यदि द्विवचनान्त अथवा विभजनीय उपपद रहे तौ । यह सूत्र पूर्वोक्त प्रत्ययों (मू० १३२९ । १३३०) का अपवाद है । अयमनयोरतिशयेन लघुः = लघु + तर = लघुतरः, लघु + ईयस् (मू० १२६३) लघीयान् (इन दोमें यह अतिशय करके हल्का है) । उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः, पटीयांसः (उदीच्य (उत्तर दिशाके रहनेवाले) जन प्राच्य (पुरविये) जनोसे अतिशय करके पण्डित हैं) ॥ प्रशस्य + इष्ठन् ॥

१३३४ प्रशस्यस्य श्रः । ५ । ३ । ६० ॥

अस्य श्रादेशः स्यादिष्टेयसोः परतः ॥

प्रशस्य-शब्दकू अ आदेश होय इष्ठन् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहते । श्र + इष्ठ । यहाँ मू० १२६३ वां २६२ की प्राप्ति होनेपर—॥

१३३५ प्रकृत्यैकाच् । ६ । ४ । १६३ ॥

इष्ठादिष्वैकाच् प्रकृत्या स्यात् ॥

इष्ठन् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहते एकाच् प्रकृतिभावसे रहे । श्र + इष्ठ = (मू० ३३) श्रेष्ठः, श्रेष्ठान् (मू० ३३) (सबसे श्रेष्ठ) । प्रशस्य + इष्ठ । इसी अवस्थामें—॥

१३३६ ज्य च । ५ । ३ । ६१ ॥

प्रशस्यस्य ज्यादेशः स्यादिष्टेयसोः ॥

प्रशस्य-शब्दकू ज्य आदेशभी होय, इष्ठन् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहते । ज्य + इष्ठ (मू० ३३) ज्येष्ठः, प्रशस्य + ईयस् (मू० १३३६) ज्य + ईयस् ॥

१ किन्हीं २ प्राच्योने “ श्र + इष्ठ ” इस दशमं (मू० २४) से टिके लोपकी प्राप्ति होती है ऐसा लिखा है, सो यथार्थ नहीं ।

१३३७ ज्यादादीयसः । ६ । ४ । १६० ॥

ज्य (मू० १३३६) से परे जो ईयसुन् प्रत्यय तिसे आ आ-देश होय । ज्य+आयस् (मू० ८९) ज्यायान् (मू० ५३) (स-र्वोत्तम) ॥ बहु+इमन् (मू० १२६१) ॥

१३३८ बहोर्लोपो भू च बहोः । ६ । ४ । १५८ ॥

बहोः ष्योगिष्ठेयसोर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरादेशः ॥

बहु-शब्दसे परे जो इमनिच् (मू० १२६१) और ईयसुन् (मू० १३३३) प्रत्यय तिनके प्रथम वर्ण (मू० ८९) का लोप होय और बहु-कू भू आदेश होय । भू+मन् (मू० १९८ । २०१) भूमा (बहुतायत) । बहु+इष्ट (मू० १३२९ । १३३८) भू+इष्ट । इस दशामें-॥

१३३९ इष्टस्य यिट् च । ६ । ४ । १५९ ॥

बहोः परस्य इष्टस्य लोपः स्याद्विडागमश्च ॥

बहु-शब्दसे परे जो इष्टन् तिसके आदिवर्ण (मू० ८९) का लोप हो और यिट् (यि) आगम होय । भू+यि+ष्ट = भूयिष्टः (अत्यन्त बहुत) ॥ अतिशयेन स्रग्वी = स्रज्+विन् (मू० १३०३) +इष्ट ॥

१३४० विन्मतोर्लुक् । ५ । ३ । ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः ॥

विन्-का और मतुप्का लुक् होय, इष्टन् और ईयसुन् प्रत्यय परे रहते । स्रज्+इष्ट = स्रजिष्टः, स्रज्+विन्+ईयस् = स्रजीयान् (अ-तिशय करके मालाधारी) । अतिशयेन त्वग्वान् = त्वचिष्टः, त्वची-यान् (अतिशय त्वचावाला) ॥

१३४१ ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः । ५ । ३ । ६७ ॥

थोड़ी असमाप्ति-विशिष्ट अर्थमें विद्यमान प्रातिपदिकसे परे कल्पप् (कल्प), देश्य और देशीयर् (देशीय) प्रत्यय हों । ईषदूनो विद्वान् = विद्वत्+कल्प = विद्वत्कल्पः, विद्वद्देश्यः, विद्वद्देशीयः (जि-

सके विद्वान् होनेमें थोड़ीही कसर होय) । पचति+कल्प = पचति-कल्पम् (पाक करनेमें थोड़ीही कमी रखता है) ॥

१३४२ विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात् । ५ । ३ । ६८ ॥

ईषदसमासिविशिष्टेऽर्थे सुबन्ताद्बहुज्वा. सच प्रागेव, ननु परतः ॥

थोड़ी असमासिविशिष्ट अर्थमें विद्यमान सुबन्तके पूर्वभागमें बहु-
च् (बहु) प्रत्यय विकल्प करके होय । ईषद्नः पटुः = बहु+ पटु
= बहुपटुः, पटुकल्पः (जिसके विद्वान् होनेमें थोड़ीही कसर हो) ॥
सुपः किम् ? यजतिकल्पम् ॥

सुबन्तके पूर्वभागमें कहनेसे, यजतिकल्पम् (मू० १३४१) (यज्ञ
करनेमें कुछ न्यूनता करता है) यहां बहुच् प्रत्यय नहीं हुआ, क्यों-
कि- ' यजति ' पद सुबन्त नहीं है ॥

१३४३ प्रागिवात्कः । ५ । ३ । ७० ॥

इव प्रतिकृतावित्यतः प्राक्कोधिक्रियते ॥

इस सूत्रसे लेकर मूल १३४९ के पूर्वपर्यन्त क प्रत्ययका
अधिकार किया जाता है ॥

१३४४ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टः । ५ । ३ । ७१ ॥

कापवादः ॥

अव्यय और सर्वनामकी टि-के पहिले प्रागिवीय प्रत्ययके अर्थमें
अकच् (अक) प्रत्यय हो । यह क (मू० १३४३) प्रत्ययका
अपवाद है ॥

१३४५ अज्ञाते । ५ । ३ । ७३ ॥

अज्ञातरूप अर्थमें वर्तमान प्रातिपदिकसे परे क (मू० १३४३)
प्रत्यय होय । कस्यायमश्वः = अश्व+क = अश्वकः (यह किसका
अश्व है ?) । उच्चकैः (क्या ऊंचा ह ?) । नीचकैः (क्या नीचा
है ?) । सर्वकैः (न जाने सब कितने हैं ?) ॥

१ उच्च = उच् + ऐ = उच्च + अक + ऐ = उच्चकैः । इत्यादि ।

१३४६ कुत्सिते । ५ । ३ । ७४ ॥

कुत्सित-अर्थमेंभी प्रातिपदिकसे परे क प्रत्यय हो । कुत्सितोऽश्वः
= अश्व+क = अश्वकः (अधम घोडा) ॥

१३४७ किंयनदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् । ५ । ३ । ९२ ॥

किम्, यत्, तद्, इन शब्दोंसे परे स्वार्थमें डतरच् (अतर) प्र-
त्यय हो, यदि दोमेंसे एकका निश्चय करना होय तो । अनयोः कत-
रो वैष्णवः = किम्+अतर (मू० २६९) कतरः (इन दोनोंमें कौ-
नसा वैष्णव है) । यत्+अतर (मू० २६९) यतरः (दोनोंमें जो) ।
तत्+अतर = ततरः (दोनोंमें वोह) ॥

१३४८ वा बहूनां जातिपरिग्रहे डतमच् । ५ । ३ । ९३ ॥

बहूनां मध्य एकस्य निर्धारणे डतमज्या । जातिपरिग्रहे इति प्रत्याख्यात-
माकरे ॥

बहुतांके मध्य (बीच) मेंसे एकका निश्चय करना हो तो किम्
आदि (मू० १३४७) शब्दोंसे परे विकल्पसे डतमच् (अतम)
प्रत्यय हो । जातिके प्रश्नविषे, इस निमित्तका महाभाष्यमें खण्डन
किया है । कतमो भवतां कठः = किम्+अतम (मू० २६९) क-
तमः (आपमेंसे कठशाखाका पाठक कौन है) । यतमः (सबमें
जो हो) । ततमः (सबमें जो वोह) । यत्+अक (मू० १३४४)
यकः (मू० २१४ । ३०२) (सबमें जो है) । तद्+अक (मू० ३४०)
सकः (सबमें वोह है) ॥

॥ इति प्राग्विध्याः ॥

१३४९ इवे प्रतिकृतौ । ५ । ३ । ९६ ॥

कन्त्यात् ॥

प्रतिकृति- (प्रतिनिधि) रूप अर्थमें वर्तमान प्रातिपदिकसे परे
स्वार्थमें कन् (क) प्रत्यय हो । अश्व इव प्रतिकृतिः = अश्व+क
= अश्वकः (घोडेकी प्रतिमा) ॥

१३५० (सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे कन्) ॥

सम्पूर्ण प्रातिपदिकोंसे परे स्वार्थमें कन् (क) प्रत्यय होय । अश्व
एव = अश्व + क = अश्वकः (घोडा) ॥

१३५१ तत्प्रकृतवचने मयट् । ५ । ४ । २१ ॥

प्राचुर्येण प्रस्तुत प्रकृत तस्य वचन प्रतिपादनम् । भावे अधिकरणे वा ल्युट्
आद्ये-प्रकृतमन्नमन्नमयम् । अपूपमयम् । द्वितीये तु अन्नमयो यज्ञः । अपूप-
मय पर्व ॥

अतिशयकरके आरंभ की गई वस्तुके कहनेमें प्रथमान्त सम-
र्थसे परे मयट् (मय) प्रत्यय हो । द्वितीय अर्थ अतिशयकरके आ-
रम्भ की गई जो वस्तु तिसका कहना जिसमें हो तिस अर्थमें
वर्तमान जो प्रथमान्त तिससे परे मयट् (मय) प्रत्यय होय । बा-
हुल्यता करके जो आरंभ किया जाय उसे प्रकृत कहते हैं, उसके
कहनेकू वचन कहते हैं । सूत्रोक्त वचन-शब्दके दो अर्थ होते हैं,
कारण-ल्युट् प्रत्यय भाव और अधिकरण अर्थहीमें होता है । भाव-
अर्थमें-अन्न+मय = अन्नमयम् (अन्नका अधिकार) । अपूपमयम्
(मालपुवोंका अधिकार) । अधिकरण-अर्थमें-अन्नमयो यज्ञः
(जिसमें अन्नका अधिकार हो ऐसा यज्ञ) । अपूपमयं पर्व (जिसमें
मालपुवोंका अधिकार हो ऐसा पर्व) ॥

१३५२ प्रज्ञादिभ्यश्च । ५ । ४ । ३८ ॥

अण् स्यात्स्वार्थे ॥

प्रज्ञ-आदि शब्दोंसे परे स्वार्थमें अण् (अ) प्रत्यय हो । प्रज्ञ
एव = प्रज्ञ + अ (मू० १०१४ । २६२) प्राज्ञः (पाण्डित) । दे-
वता + अ (मू० १०१४ । २६२) दैवतः (देवता) । बन्धु + अ
(मू० १०१४ । १०९५ । २७) बान्धवः (भ्राता) ॥

१३५३ बहुल्यार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् । ५ । ४ । ४२ ॥

अधिक वा न्यून इस अर्थमें विद्यमान कारक (मू० ९५९)

से परे शस् (शः) प्रत्यय विकल्प करके होय । बहुनि ददाति = बहु+शः = बहुशः (बहुत देता है) । अल्पशः (थोडा देता है) ॥

१३५४ (आदादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम्) ॥

आदि इत्यादिक सुबन्तमात्रसे परे तसिल् (मू० १३०९) प्रत्यय हो । आदौ इति = आदि+तस् = आदितः (आदिमें) । मध्यतः (मध्यमें) । अन्ततः (अन्तमें) । पृष्ठतः (पीछेसे) । पार्श्वतः (करवाटि होय) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ यह आकृतिगण है । यथा-स्वरेण = स्वरतः (स्वर करके) । वर्णतः (वर्ण करके) ॥

१३५५ कृत्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः । ५।४।५० ॥

विकारात्मतां प्राप्नुवत्यां प्रकृतौ वर्त्तमानाद्विकाग्शब्दात् स्वार्थे च्विर्वा स्यात्करोत्यादिभिर्योगे ॥

जो प्रकृति पीछेसे विकारकू प्राप्त होय उसमें वर्त्तमान प्रातिपदिकसे परे कृ, भू, अस् इन धातुओंके योगमें स्वार्थमें च्वि (इ) प्रत्यय विकल्प करके होय परन्तु-॥

१३५६ (अभूततद्भाव इति वक्तव्यम्) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि उक्त च्वि प्रत्यय अभूततद्भाव (अभूतके सत्यभाव) में होय । अकृष्णः कृष्णः सम्पद्यते तं करोति = कृष्ण+इ ॥

१३५७ अस्य च्वौ । ७।४।३२ ॥

अवर्णस्य ईत्स्यात् च्वौ ॥

च्वि-प्रत्यय परे रहते अकारकू ई आदेश हो । कृष्णी+इ = कृष्णीकरोति (जो प्रथम काला न हो पीछे कृष्णताकू प्राप्त हो अर्थात्-उसे कोई काला कर दे) । ब्रह्मीभवति (जो पीछेसे ब्राह्मण हो) । गङ्गीस्यात् (वोह गंगा हो जाय) ॥

१ जो सत्य हो उसे भूत कहते हैं, जो सत्य न हो वोह अभूत कहाता है । और अभूतका जो सत्यभाव सो अभूततद्भाव कहाता है ।

१३५८ (अव्ययस्य च्वावीत्वं नेति वाच्यम्) ॥

ऐसा कहना चाहिये कि-च्विप्रत्यय परे रहते अकारकू ई (मू० १३५७) न हो । दोषाभूतमहः (दिन जो रात हो गया) । दिवा-भूता रात्रिः (रात जो कि दिन हो गई) ॥

१३५९ विभाषा साति कात्स्न्यं । ५ । ४ । ५२ ॥

च्चिविषये सातिर्वा स्यात्साकल्ये ॥

जहां च्वि-प्रत्ययकी प्राति होय तहां साति (सात्) प्रत्यय वि-कल्प करके होय । कृत्स्नं शस्त्रमग्निः सम्पद्यते = अग्नि+सात्+भव-ति । यहां (मू० १७०) की प्राति होनेपर-॥

१३६० सात्पदाद्योः । ८ । ३ । १११ ॥

सस्य षत्व न स्यात् ॥

साति-प्रत्ययके सकारकू और पदके आदि सकारकू ष न होय। अग्निसाद्भवति (मू० ८३) (सब शस्त्र अग्नि हो जाता है) । दधि सिञ्चति (वोह दहीको सींचता है) ॥ अग्नि+इ+भवति(मू० १३५५)॥

१३६१ च्वौ च । ७ । ४ । २६ ॥

च्वौ च परे पूर्वस्य दीर्घः स्यात् ॥

च्चि-प्रत्यय परे रहते पूर्व अच्कू दीर्घ होय । अग्नीभवति (वोह सब अग्नि होता है) ॥

१३६२ अव्यक्तानुकरणाद्वचजवरार्थादनितौ डाच् । ५ । ४ । ५७ ॥

द्वचजवर न्यून नतु-ततो न्यूनम्, अनेकाजिति यावत्तादृशमर्थ यस्य तस्माश्चाच् स्यात् कुम्भास्तिभिर्योगे ॥

मनुष्यकी वाणीसे अतिरिक्त शब्दका अनुकरण (अनुहार) जो कि ऐसा अनेकाच् कि जिसके अर्धभागमें दो अच्से कम न हों तिससे परे डाच् (आ) प्रत्यय विकल्प करके हो यदि कृ, भू, अस् इनमेंसे किसीकी योग होय तौ, परन्तु-इति-शब्द, परे रहते नहीं । पटत्+आ+करोति ॥

१३६३ (डाचि बहुलं द्वे भवतः) ॥

इति डाचि विवक्षिते द्वित्वम् ॥

डाच् प्रत्यय परे रहते बहुल (मू० ८३७) करके द्वित्व हों ।
इसके अनुसार डाच्की विवक्षा करनेपर द्वित्व हुआ । पटत्+पटत्+
आ+करोति ॥

१३६४ (नित्यमाश्रेडिते डाचीति वक्तव्यम्) ॥

डाच्पर यदाश्रेडित तस्मिन्परे पूर्वपरयोर्वर्णयोः पररूप स्यात् । इति
तकारपकारयोः पकारः ॥

ऐसा कहना चाहिये कि—जिससे डाच् प्रत्यय परे ऐसा आश्रे-
डित परे रहते पूर्व और पर वर्णके स्थानमें नित्य पररूप हो । इसके
अनुसार तकार और पकारकू पकारही हो जाता है । पटपटा करोति
(मू० २६९) (वोह पट २ शब्द करता है) ॥

अव्यक्तानुकरणात्किम् ? ईषत्करोति । ढ्यजवगर्धात्किम् ? श्रत्करोति ।
अवंगति किम् ? खगटखगटाकरोति । अनित्ता किम् पठिति करोति ॥

मनुष्यके शब्दसे अतिरिक्त कहनेसे—ईषत्करोति (ईषत् (थोडा)
ऐसा शब्द करता है) गहां डाच् न हुआ ॥ जिसके आधेमें दो
अच्से कम न हो, यह क्यों कहा ? श्रत्करोति (वोह श्रत् शब्द
करता है) ॥ दो अच्से कम न हों यह कहनेसे ज्ञात हुआ कि—दो
अच्से जादेमें डाच् प्रत्यय हो जाता है—खरटखरटाकरोति (वोह
खरट शब्द करता है) ॥ इति-शब्द परे न हो ऐसा कहनेसे पटत्+
इति = पठितिकरोति (वोह पठत ऐसा शब्द करता है) यहां डाच्
प्रत्यय नहीं हुआ ॥

॥ इति तद्धिताः ॥

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ।

१३६५ स्त्रियाम् । ४ । १ । ३ ॥

अधिकारोऽयं समर्थानामिति यावत् ॥

समर्थं सूत्रपर्यन्तं स्त्रीप्रत्ययका अधिकारं है ॥

१३६६ अजाद्यतष्टाप् । ४ । १ । ४ ॥

अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् ॥

अजा-आदि शब्दोंका और अकारान्त-शब्दोंका स्त्रीत्व (स्त्रीलिङ्गत्व) जब प्रकाश करना हो तब उनसे परे टाप् (आ) प्रत्यय हो । अज+आ = अजा (बकरी) । एडक+आ = एडका (मेंढी) । अश्व+आ = अश्वा (घोड़ी) । चटक+आ = चटका (चटका) । मूषिक (मू० १३८३)+आ = मूषिका (चुहिया) । बाल+आ = बाला (बालकी) । वत्स+आ = वत्सा (बलिया) । होढ+आ = होढा । मन्द+आ = मन्दा । विलात+आ = विलाता (कन्या) । मेध+आ = मेधा (बुद्धि) ॥ अकारान्त-शब्दोंके उदाहरण-गङ्गा+आ = गङ्गा (भागीरथी गंगा) । सर्व+आ = सर्वा (सब स्त्री) ॥

१३६७ उगितश्च । ४ । १ । ६ ॥

उगिदन्तात्प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥

स्त्रीलिङ्ग प्रकाश करना हो तौ उगित् प्रातिपदिकसे परे ङीप् (ई) प्रत्यय हो । भवत् (मू० ८४९)+ई (मू० ४१२) भवन्ती (होती हुई स्त्री) । पचत्+ई = पचन्ती (पकाती हुई स्त्री) ॥

१३६८ टिड्ढाणञ्द्रयसञ्जदघ्नञ्मात्रचूतयपूठकूठञ्कञ्क-
रपः । ४ । १ । १५ ॥

अनुपसर्जनं यट्टिदादि तदन्तं यददन्तं प्रातिपदिकं ततः स्त्रियां ङीप्स्यात् ॥

टित्, ढ- (मू० ११११) प्रत्यय, अण्- (मू० १०९४) प्रत्यय, अञ् (मू० १०९२), द्रयसञ् (मू० १२७३), दघ्नञ् (मू०

१२७३), मात्रच् (मू० १२७३), तयप् (मू० १२७७), ठक् (मू० १२२२), ठञ् (मू० १२५०), कञ् (मू० ३९०) और करप् (पा० ३ । २ । १६३ ॥) यह टित्-आदि प्रत्यय कहाते हैं, अनुपसर्जन जो टित्-आदि प्रत्यय तिनका अवयव जो अकार वोह जिन प्रातिपदिकोंके अन्तमें हो तिनसे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें डीप् (ई) प्रत्यय हो । कुरुचर (मू० ८५८)+ई=कुरुचरी (जो कुरुदेशकू जाती है) । नदट् (मू० ८५१)+ई=नदी (नदी) । देवेट् (मू० ८५१)+ई=देवी (देवी) । सौपर्णेय (मू० ११११)+ई=सौपर्णेयी (सुपर्णाके वंशकी स्त्री) । ऐन्द्र (मू० ११३८)+ई=ऐन्द्री (जिस ऋचाका इन्द्र देवता हो) औत्स (मू० १०९२)+ई=औत्सी (उत्सके वंशकी कन्या) । ऊरुद्वयस्-ऊरुद्वय-ऊरुमात्र (मू० १२७३)+ई=ऊरुद्वयसी, ऊरुद्वयी, ऊरुमात्री (जिस स्त्रीका प्रमाण जांघभर हो) । पञ्चतय (मू० १२७७)+ई=पञ्चतयी (जिस स्त्रीके पांच अवयव हों) । आक्षिक (मू० १२२३)+ई=आक्षिकी (पासा खेलनेवाली) । प्रास्थिक (मू० १२५०)+ई=प्रास्थिकी (प्रस्थमात्र प्रमाणवाली) । लावणिक (मू० १२५०)+ई=लावणिकी (लवण बेचनेवाली) । यादृश (मू० ३९०)+ई=यादृशी (जैसी) । इत्वर+ई=इत्वरी (जानेवाली) ॥

१३६९ (नञ्स्रज्जीककृव्युंस्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम्) ॥

नञ् और स्रञ् (मू० १०९३), ईकक् (मू० १०८९) और ख्युन् (पा० ३ । २ । ५६ ॥) यह प्रत्यय तथा तरुण और तलुन इन प्रातिपदिकोंसे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें डीप् (ई) प्रत्यय हो । स्त्रैण+ई=स्त्रैणी (स्त्रीसम्बन्धिनी) । पौंस्र+ई=पौंस्त्री (पुरुषसम्बन्धिनी) । शाक्तीक (मू० १०८९)+ई=शाक्तीकी (शक्तिमती स्त्री) । आढ्यंकरण (मू० ९५ । ९७)+ई=आढ्यंकरणी (जो

१ आन्यसुभगस्थूलपलितमग्रांन्धप्रियेषु च्छ्यर्थेष्वर्चो कृत्र करणे ख्युन् । ३ । २ । ५६ ॥

स्त्री दरिद्रको धनी करे) । तरुण+ई = तरुणी, तलुनी (युवा स्त्री) ॥

१३७० यञश्च । ४ । १ । १६ ॥

यञन्तास्त्रियां ङीप्स्यात् ॥

स्त्रीत्वकी विवक्षामें यञ् (मू० १०९८) प्रत्ययान्तसे परे ङीप् (ई) प्रत्यय हो । गार्ग्य (मू० १०९८) + ई (मू० २६२) गार्ग्य+ई ॥

१३७१ हलस्तद्धितस्य । ६ । ४ । १५० ॥

हलः परस्य तद्धितयकारस्योपधाभूतस्य लोप ईति परे ॥

हल्से परे जो तद्धितकी उपधाका यकार तिसका लोप हो । गार्ग्य+ई = गार्गी (गर्गवंशकी कन्या) ॥

१३७२ प्राचां ष्फ तद्धितः । ४ । १ । १७ ॥

यञन्तात् ष्फो वा स्यात् सच्च तद्धितः ॥

प्राचीनोंके मतमें यञन्तसे परे ष्फ (फ) प्रत्यय विकल्प करके होय और वोह तद्धित माना जाय । गार्ग्य+फ (मू० ११०३) गार्ग्य+आयन् (मू० २६२) ॥

१३७३ षिद्रौरादिभ्यश्च । ४ । १ । ४१ ॥

षिद्रचो गौरादिभ्यश्च ङीष् स्यात् ॥

षित्-प्रत्ययान्तसे परे और गौर-आदि शब्दोंसे परे ङीष् (ई) प्रत्यय हो । गार्ग्य+आयन्+ई (मू० १५८) गार्ग्यायणी (गर्ग-ऋषिके वंशकी कन्या) । नर्त्तक+ई = नर्त्तकी (नाचनेवाली) । गौर+ई = गौरी (पार्वती) ॥

१३७४ (आमनडुहः स्त्रियाम्बा) ॥

अनडुह् शब्द स्त्रीत्व विवक्षामें गौरादिगणमें आमसहित विकल्पसे पठित है । अनड्वाही, अनडुही (गाय) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ यह गौरादिगण आकृतिगण है ॥

१३७५ वयसि प्रथमे । ४ । १ । २० ॥

प्रथमवयोवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां ङीप् स्यात् ॥

प्रथमआयुवाचक अदन्त प्रातिपदिकसे परे स्त्रीत्व विवक्षामें ङीप् (ई) प्रत्यय हो । कुमार+ई (मू० २६२) कुमारी (नवीन कन्या) ॥

१३७६ द्विगोः । ४ । १ । २१ ॥

अदन्ताद् द्विगोर्ङीप् स्यात् ॥

अकारान्त द्विगु (मू० २९७) समाससे परे ङीप् (ई) प्रत्यय होय । त्रिलोक+ई = त्रिलोकी (तीनों लोकका समूह) । त्रिफला और त्र्यनीका इन पदोंमें टाप् (मू० १३६६) होता है क्योंकि—यह अजा-आदि गणमें पड़े हैं ॥

१३७७ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः । ४ । १ । ३९ ॥

वर्णवाची योऽनुदात्तान्तमनोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् तकारस्य नकारादेशश्च ॥

ऐसा वर्णवाचक जो अनुपसर्जन कि जिसका अन्त तौ अनुदात्त और उपधा तकार हो, तिससे परे ङीप् (ई) प्रत्यय विकल्प करके हो और उपधाभूत तकारकू नकार आदेश हो । एत+ई = एनी, एता (चितकबरी) । रोहित+ई = रोहिणी, रोहिता (नक्षत्र वा मृगी) ॥

१३७८ वोतो गुणवचनात् । ४ । १ । ४४ ॥

उदन्ताद्गुणवाचिनो वा ङीप् स्यात् ॥

उकारान्त गुणवाचक प्रातिपदिकसे परे ङीप् (ई) प्रत्यय विकल्प करके हो । मृदु+ई (मू० १९) मृद्वी, मृदुः (कोमल स्त्री) ॥

१३७९ बह्वादिभ्यश्च । ४ । १ । ४५ ॥

एभ्यो वा ङीप् स्यात् ॥

बहुआदिगणपठित शब्दोंसेभी परे ङीप् (ई) प्रत्यय विकल्प करके होय । बहु+ई (मू० १९) बह्वी, बहुः (स्थूल स्त्री) ॥

१३८० (रुदिकारादृक्त्तिनः) ॥

क्तिन् (मू० १३२) प्रत्ययान्तकू छोडकर कृत्-प्रत्ययके इका-
रसे परे डीष् (ई) प्रत्यय विकल्प करके हो । रात्रि+ई (मू०
२६२) रात्री, रात्रिः (रात) ॥

१३८१ (सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्यंके) ॥

किन्हीं २ आचार्योंका यह अभिप्राय है कि क्तिन् प्रत्ययकू छोड
कर और सब इकारान्तोंसे परे डीष् (ई) प्रत्यय विकल्प करके
हो । शकटि+ई (मू० २६२) शकटी, शकटिः (गाडी) ॥

१३८२ पुंयोगादाख्यायाम् । ४ । १ । ४८ ॥

या पुमाख्या पुयोगात्स्त्रियां वर्तते ततो डीष् ॥

जो पुल्लिङ्गवाचक शब्द पुल्लिङ्गके योगसे स्त्रीलिङ्गमें प्रवृत्त होय
उससे परे डीष् (ई) प्रत्यय हो । गोपस्य स्त्री = गोप+ई (मू०
२६२) गोपी (ग्वालियेकी स्त्री) ॥

१३८३ (पालकान्तान्न) ॥

जिसके अन्तमें पालक-शब्द होय तिससे परे डीष् (मू० १३८२)
न होय । गोपाल+आ (मू० १३६६) गोपालिका (मू० १३८४)
(ग्वालियेकी स्त्री) । अश्वपालिका (अश्वरक्षककी स्त्री) ॥ सर्व-
क+आ (मू० १३६६) ॥

१३८४ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः । ७ । ३ । ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याकारस्येकारः स्यादापि स आप् सुपः परो नचेत् ॥

प्रत्ययमें स्थित जो ककार तिससे पहिले अकू इ होय आप्
परे रहते, यदि वोह आप् सुप्से परे हो तौ न हो । सर्विका (कु-
त्तित स्त्री) । कारक+आ (मू० १३६६) कारिका (बनानेवाली) ॥

अतः किम् ? नौका । प्रत्ययस्थात्किम् ? शक्नोतीति शका । असुपः
किम् ? बहुपरिव्राजका नगरी ॥

अकू हो ऐसा कहनेसे नौका (नाव) यहां औकू इ आदेश न
हुआ । प्रत्ययमें स्थित हो ऐसा कहनेसे शका (जो सम्पत्) यहां
इकारादेश न हुआ क्योंकि—' शका ' का ककार धातुका है । यदि

सुप्से परे आप हो तौ नहीं यह कहनेसे बहुपरिव्राजका-नगरी (जिसमें बहुत संन्यासी हों ऐसी नगरी काशी) यहांभी अत्कू इकार न हुआ कारण-‘बहुपरिव्राजका’ में पहिले सुप्का लुक् हुआ है तदनन्तर टाप् हुआ है ॥

१३८५ (सूर्यादेवतायां चाब्वाच्यः) ॥

देवता-(देवी) अर्थमें सूर्य-शब्दसे परे चाप् (आ) प्रत्यय हो । सूर्यस्य स्त्री देवता = सूर्य+आ (मू० २६२) सूर्या (सूर्य-की स्त्री जो देवी है) ॥ देवतायां किम् ? ॥ देवी अर्थमें हो यह कहनेसे-सूर्य+ई (मू० २६२) यहां-॥

१३८६ (सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च) ॥

सूर्य और अगस्त्य शब्दोंके यकारका लोप होय, छ और ङी प्रत्यय परे रहते । सूर+ई = सूरी-कुन्ती (सूर्यकी मनुष्यदेहवाली स्त्री अर्थात्-कुन्ती) ॥

१३८७ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुला-चार्याणामानुक् । ४ । १ । ४९ ॥

एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च ॥

इन्द्र, वरुण, भव, शर्व, रुद्र, मृड, हिम, अरण्य, यव, यवन, मातुल, आचार्य इन शब्दोंकू आनुक् (आन्) का आगम हो और ङीष् (ई) प्रत्यय होय । इन्द्रस्य स्त्री = इन्द्र+आन्+ई = इन्द्राणी (इन्द्रकी स्त्री) । वरुण+आन्+ई = वरुणानि (वरुणकी स्त्री) । भव+आन्+ई = भवानी (महादेवकी स्त्री) । शर्व+आन्+ई = शर्वाणी, रुद्र+आन्+ई = रुद्राणी, मृड+आन्+ई = मृडानी (शिवजीकी स्त्री) ।

१३८८ (हिमारण्ययोर्महत्त्वे) ॥

हिम और अरण्य-शब्दोंसे परे महत्त्व-अर्थमें ङीष् प्रत्यय और आनुक् (मू० १३८७) आगम हो । महाद्धिमम् = हिम+आन्+

ई = हिमानी (बहुत हिम) । महदरण्यम् = अरण्य+आन्+ई = अरण्यानी (बड़ा वन) ॥

१३८९ (यवाद्दोषे) ॥

यव-शब्दसे परे ङीष्-प्रत्यय और आनुक् आगम (मू० १३८७) दोष- (दुष्ट) अर्थमें होय । दुष्टो यवो = यव+आन्+ई = यवानी (दुष्ट यव) ॥

१३९० (यवनाल्लिप्याम्) ॥

यवन-शब्दसे परे लिपि- (लिखाई) अर्थमें ङीष् प्रत्यय और आनुक् आगम (मू० १३८७) होय । यवनानां लिपिः = यवन+आन्+ई = यवनानी (यवनोंकी लिपि) ॥

१३९१ (मातुलोपाध्याययोरानुग्वा) ॥

मातुल और उपाध्याय शब्दोंकू आनुक् आगम विकल्प करके होय । मातुल+आन्+ई = मातुलानी, मातुल+ई (मू० २६२) मातुली (मामी) । उपाध्याय+आन्+ई = उपाध्यायानी, उपाध्याय+ई (मू० २६२) उपाध्यायी (उपाध्यायकी स्त्री) । आचार्यस्य स्त्री = आचार्य+आन्+ई । यहां मू० १५८ की प्राप्ति होनेपर-॥

१३९२ (आचार्यादणत्वं च) ॥

आचार्य-शब्दसे परे आन्के नकारकू णकार न होय । आचार्या-नी (आचार्यकी स्त्री) ॥

१३९३ (अर्यक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थे) ॥

अर्य और क्षत्रिय इन दो शब्दोंसे परे स्वार्थमें ङीष् (ई) प्रत्यय और आनुक् (आन्) आगम एकसाथ विकल्प करके होंय । अर्य +आन्+ई (मू० २६२/१५८) अर्याणी, अर्या (वैश्यजातिकी स्त्री) । क्षत्रिय+आन्+ई = क्षत्रियाणी, क्षत्रिया (क्षत्रियजातिकी स्त्री) ॥

१३९४ क्रीतात् करणपूर्वात् । ४ । १ । ५० ॥

क्रीतान्ताददन्तात् करणादेः स्त्रियां ङीष् स्यात् ॥

करण-कारकवाचक शब्द जिसके पहिले होय ऐसा जो क्रीत शब्द वोह जिसके अन्तमें हो तिससे परे डीष् प्रत्यय हो । वस्त्र+क्रीत+ई=वस्त्रक्रीती (जो स्त्री वस्त्र करके मोल ली गई हो) ॥
 कचित्र-धनक्रीता ॥ किसी २ स्थानमें उक्त विधि नहीं लगती ।
 जैसे-धन+क्रीत+आ=धनक्रीता (जो स्त्री धन करके मोल ली गई हो) ॥

१३९५ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । ४ । १ । ५४ ॥

असंयोगोपधमुपसर्जनं यत् स्वाङ्गं तदन्ताददन्तात् डीष् वा ॥

जिसकी उपधा संयोग न हो ऐसा जो शरीरके अवयववाचक उपसर्जन वोह जिसके अन्तमें हो तिस प्रातिपदिकसे परे डीष् (ई) प्रत्यय विकल्प करके होय । केशानतिक्रान्ता=अतिकेश+ई=अतिकेशी, अतिकेश+आ=अतिकेश (जिसके केश सबसे सुन्दर हों) । चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा (जिस स्त्रीका मुख चन्द्रमाकी सदृश हो) ॥

असंयोगोपधात्किम् ? सुगुल्फा । उपसर्जनात् किम् ? सुशिखा ॥

जिसकी उपधा संयोग न हो यह कहनेसे सुगुल्फा (जिस स्त्रीके गुल्फ सुन्दर हों) यहां उपधामें संयोग होनेके कारण डीष् न हुआ ॥ उपसर्जन क्यों कहा ? सुशिखा (सुन्दर जूडा) यहां डीष् न हुआ ॥

१३९६ न क्रोडादिबह्वचः । ४ । १ । ५६ ॥

क्रोडादेर्बह्वचश्च स्वाङ्गात्तत्र डीष् ॥

क्रोड आदि तथा बहुत अच्वाले स्वाङ्गवाचक शब्दोंसे परे डीष् (मू० १३९५) प्रत्यय न हो । कल्याणक्रोडा (जिस स्त्रीकी छाती सुन्दर हो) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ यह क्रोडादिगण आकृतिगण है । मुजघना (जिसका नितम्बाग्रभाग सुन्दर हो) ॥

१३९७ नखमुखात्संज्ञायाम् । ४ । १ । ५८ ॥

न डीष् ॥

नख और मुख-शब्दोंसे परे संज्ञा-(नाम) अर्थमें डीष् (मू० १३९५) प्रत्यय न होय । शूर्पनख+आ (मू० २६२) ॥

१३९८ पूर्वपदात्संज्ञायामगः । ८ । ४ । ३ ॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नस्य णः स्यात्संज्ञायां नतु गकारव्यवधाने ॥

पूर्वपदमें स्थित निमित्त (र-ष) से परे संज्ञा-अर्थमें नकारकृ णकार होय, परन्तु-गकारका व्यवधान होय तौ नकृ ण न हो । शूर्पणखा (रावणकी बहिन) । गौरमुख+आ = गौरमुखा (गौर-मुख नामवाली स्त्री) ॥

संज्ञायां किम् ? ताम्रमुखी कन्या ॥

संज्ञा-अर्थ (मू० १३९७) में कहनेसे ताम्रमुखी कन्या (तांबे-के सदृश मुखवाली कन्या) यहां संज्ञा न होनेसे डीष् (मू० १३९७) का निषेध न हुआ ॥

१३९९ जातिरस्त्रीविषयादयोपधात् । ४ । १ । ६३ ॥

जातिवाचि यत्र च स्त्रियां नियतमयोपध ततः स्त्रियां डीष् ॥

जाति-वाचक जो प्रातिपदिक नियम करके स्त्रीलिंग न हो और उसकी उपधा यकार न हो तौ उससे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें डीष् (ई) प्रत्यय होय । तट+ई = तटी (किनार) । वृषल+ई = वृषली (शूद्रस्त्री) । बहृच+ई = बहृची (ऋग्वेदियोंकी जातिकी स्त्री) ॥

जातेः किम् ? मुण्डा । अस्त्रीविषयात् किम् ? बलाका । अयोपधात्कि-म् ? क्षत्रिया ॥

जाति-वाचक कहनेसे मुण्डा (सिरमुडी) यहां डीष् न हुआ । नियम करके स्त्रीलिंग न हो यह कहनेसे बलाका (बकपंक्ति) में नहीं हुआ । उसकी उपधा यकार न हो यह कहनेसे क्षत्रिया (क्ष-त्रिय जातिकी स्त्री) यहां डीष् न हुआ ॥

१४०० (योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानामप्र-तिषेधः) ॥

यकार उपधावाले जिन शब्दोंका निषेध (मू० १३९९) किया

है उस निषेधमें वक्ष्यमाण शब्दोंको छोड़ देना चाहिये । गवय (नील गाय), हय (घोड़ा), मुकय (जंतुविशेष), मनुष्य (मनुष्य), मत्स्य (मछली) अर्थात्-इन शब्दोंसे डीप् हो जाय । गवय+ई = गवयी (नील गाय) । हय+ई = हयी (घोड़ी) । मुकय+ई = मुकयी (जंतुविशेषरूप स्त्री) । मनुष्य+ई (मू० १३७१) मनुषी (स्त्री) । मत्स्य+ई ॥

१४०१ (मत्स्यस्य ड्याम्) ॥

डीप्-प्रत्यय परे रहते मत्स्य-शब्दके यकारका लोप हो । मत्सी (मछली) ॥

१४०२ इतो मनुष्यजातेः । ४ । १ । ६५ ॥

डीप् स्यात् ॥

मनुष्यजातिवाचक इकारान्त प्रातिपदिकसे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें डीप् (ई) प्रत्यय हो । दाक्षि+ई = दाक्षी (दक्षके वंशकी स्त्री) ॥

१४०३ ऊङुतः । ४ । १ । ६६ ॥

उदन्तादयोपधानमनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ॥

मनुष्यजातिवाचक जिस उकारान्त प्रातिपदिककी उपधा यकार न हो तिससे परे स्त्रीत्व विवक्षामें ऊङ् (ऊ) प्रत्यय हो । कुरु+ऊ = कुरूः (कुरुवंशकी स्त्री) ॥

अयोपधात्किम् ? अध्वर्युः ब्राह्मणी ॥

जिसकी उपधा यकार न हो यह कहनेसे अध्वर्युः ब्राह्मणी (यजुर्वेदियोंके वंशकी स्त्री) यहां ऊङ् न हुआ ॥

१४०४ पङ्गोश्च । ४ । १ । ६८ ॥

ऊङ् स्यात् ॥

पङ्गु-शब्दसेभी परे ऊङ् (ऊ) प्रत्यय हो पङ्गु+ऊ = पङ्गूः (लँगड़ी) ॥

१४०५ (श्वशुरस्यांकाराकारलोपश्च) ॥

श्वशुर-शब्दके उकार और अकारका लोप हो तथा ऊङ् (ऊ)

प्रत्ययभी हो । इवशुर+ऊ = इवशुर्+ऊ = इवशूः (सास) ॥

१४०६ ऊरुत्तरपदादौपम्ये । ४ । १ । ६९ ॥

उपमानवाचि पूर्वपदमूरुत्तरपदं यत्प्रातिपदिक तस्मादूङ् ।

जिस प्रातिपदिकका पूर्वपद उपमानवाचक हो और उत्तरपद ऊरु शब्द हो तिस (प्रातिपदिक) से परे ऊङ् (ऊ) प्रत्यय होय।
करभ+ऊरु+ऊ = करभोः (जिस स्त्रीकी जंघा करभकी समान हो) ॥

१४०७ संहितशफलक्षणवामादेश्व । ४ । १ । ७० ॥

अनौपम्यार्थ सूत्रम् ॥

संहित (सटा हुआ), शफ (सुर), लक्षण (चिन्ह), वाम (सुन्दर) इन शब्दोंमेंसे जिसके आदिमें कोई शब्द होय और ऊरु शब्द उत्तरपद हो तिस प्रातिपदिकसे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें ऊङ् (ऊ) प्रत्यय हो । जिन प्रयोगोंका पूर्वपद उपमानवाचक नहीं है उनके लिये यह सूत्र किया है । संहितोः (जिसकी जंघा सटी हुई हो) । शफोः (जिसकी जंघा सुरकी समान हो) । लक्षणोः (जिसकी जंघामें कोई चिन्ह हो) । वामोः (जिस स्त्रीकी जंघा सुन्दर हो) ॥

१४०८ शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् । ४ । १ । ७३ ॥

शार्ङ्गरवादेरजो योऽकारस्तदन्ताच्च जातिवाचिनो डान् स्यात् ॥

जातिवाचक शार्ङ्गरवादिगणपठित शब्दोंसे परे तथा अञ्-प्रत्यय अकार जिसके अन्तमें हो तिस प्रातिपदिकसे परे स्त्रीत्वकी विवक्षामें डीन् (ई) प्रत्यय होय । शार्ङ्गरव+ई = शार्ङ्गरी (शृङ्ग ऋषिके वंशकी कन्या) । वैद (म० ११०७) + ई = वैदी (विदऋषिके वंशकी कन्या) । ब्राह्मण+ई = ब्राह्मणी (ब्राह्मण जातिकी स्त्री) । नृ+ई ॥

१४०९ (नृनरयोर्वृद्धिश्च) ॥

नृ और नर-शब्दकू वृद्धि हो, डीन्-प्रत्यय परे रहते । नारी (स्त्री) ॥

१ मणिबन्धसे लेकर कनिष्ठिकाके मूलपर्यन्त हाथके बाह्य भागको करभ कहते हैं ।

* १४१० यूनस्तिः । ४ । ७ । ७७ ॥

युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात् ॥

स्त्री-वाचक युवन्-शब्दसे परे ति-प्रत्यय होय । युवन्+ति (मू० २०१) युवतिः (युवा स्त्री) ॥

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

इति श्रीवरदराजभट्टकृता लघुसिद्धान्तकौमुदी समाप्ता.

शास्त्रान्तरे प्रविष्टानां, बालानां चोपकारिका ।

कृता वरदराजेन. लघुसिद्धान्तकौमुदी ॥ १ ॥

जिनकी अन्य २ शास्त्रोंमें प्रवृत्ति है परन्तु-व्याकरणशास्त्रमें प्रवृत्ति नहीं तिनके और बालकोंके अर्थ श्रीयुक्त भट्ट वरदराजने इस लघुसिद्धान्तकौमुदीको निर्माण किया है ॥ १ ॥

इति श्रीमहर्षिकौत्सगोत्रोद्भवानां विद्वद्बृन्दपुरन्दराणां सुप्रसिद्ध-
पदवाक्यप्रमाणपारावारीणदैवज्ञश्रीभट्टचन्द्रमणिसूरिकुक्षि-
जश्रीमज्ज्वालानाथकोविदानां तनयेन रुहेलखण्डान्तर्ग-
तपश्चिमोत्तरप्रान्तमुरादावादनिवासिना ब्रजर-
त्नभट्टाचार्येण प्रणीता रसालाख्यव्याख्या
समाप्ता.

पुस्तक मिलनेका ठिकाना-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदास,
“लक्ष्मीवेंकटेश्वर” छापाखाना, कल्याण-मुंबई.

॥ श्रीः ॥

गणेष्वनिर्दिष्टा उत्तरत्रोदाहृता धातवः ।

अर्द-गतौ, याचने च ॥ १ ॥ (भ्वादिगणीयः । परस्मैपदी ।
सकर्मकः । सेट्) अर्दति । आनर्द । अर्दिता । अर्दिष्यति ।
अर्दतु । अर्दत् । अर्देत् । अर्द्यात् । अर्दीत् । अर्दिष्यत् ॥

अव-रक्षणे ॥ २ ॥ (भ्वादिः । पर० । सक० । सेट्) अवति ।
आव । अविता । अविष्यति । अवतु । आवत् । अवेत् । अव्यात् ।
आवीत् । आविष्यत् ॥

अशूङ्-व्याप्तौ ॥ ३ ॥ (स्वादिः । आत्मने० । सक० । वेट्)
अशनुते । आनशे । अशिता, अष्टा । आशिष्यते, अक्ष्यते ।
अशनुताम् । आशनुत । अशनुवीत् । अशिषीष्ट, अक्षीष्ट । आशिष्ट,
आष्ट । आशिष्यत्, आक्ष्यत् ॥

ऋ-गतौ ॥ ४ ॥ (भ्वा० । प० । सक० । अनिट्) ऋच्छति ।
आर । अर्त्ता । अरिष्यति । ऋच्छतु । आर्च्छत् । ऋच्छेत् ।
अर्यात् । आर्षीत् । आरिष्यत् ॥

ऋ-गतौ ॥ ५ ॥ (जुहो० । प० । सक० । अनिट्) इयति ।
लुडादौ भ्वादिवत् ज्ञेयम् ॥

एज्-दीप्तौ ॥ ६ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) एजते । ऐजिष्ट ॥

एज्-कम्पने ॥ ७ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) एजति । ऐजीत् ॥

ओणृ-अपनयने ॥ ८ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) ओणति ।
औणीत् ॥

कुट्ट-भर्त्सनछेदनयोः ॥ ९ ॥ (चु० । उभ० । स० । से०)
कुट्टयति-ते । अचुकुट्टत्-त ॥

क्षिप-प्रेरणे ॥ १० ॥ (तु० । उ० । स० । अनि०) क्षिपति-तै ।
विक्षेप-चिक्षिपे । क्षेता । क्षेतासि-से । क्षेप्यति-ते । क्षिप-

१ पीडायामकर्मकः, पीडाज्जनने सकर्मकः, याचने द्विकर्मकः । २ प्रीतावकर्मकः ।

३ “ ऋन्नो. स्ये ” इतीडागमः ।

तु-ताम् । अक्षिपत्-त । क्षिपेत्-व । क्षिप्यात्-क्षिप्सीष्ट ।
 अक्षिप्सीत्-अक्षिप्त । अक्षेप्स्यत्-त ॥
 क्षै-क्षये ॥ ११ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । अनि०) क्षायति । अक्षासीत् ॥
 कृत-संशब्दने ॥ १२ ॥ (चु० । उभ० । स० । से०) कीर्त्त-
 यति-ते । अचकीर्त्तत्-त ॥
 खनु-अवदारणे ॥ १३ ॥ (भ्वा० । उ० । स० । से०) खनति-ते ।
 चखान-चखने । खनिता २ । खनिष्यति-ते । अखनत्-त ।
 खनेत्-त । खायात् । खन्यात्-खनिषीष्ट । अखनीत्, अखानीत्-
 अखनिष्यत्-त ॥
 घट-चेष्टायाम् ॥ १४ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) घटते ।
 जघटे । घटिता । घटिष्यते । घटताम् । अघटत । घटेत ।
 घटिषीष्ट । अघटिष्ट । अघटिष्यत ॥
 चर-गतिभक्षणयोः ॥ १५ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०)
 चरति । चचार । चरिष्यति । अचारीत् ॥
 चक्रासृ-दीप्तौ ॥ १६ ॥ (अदा० । प० । अ० । से०) च-
 कास्ति । चकासांचकार-बभूव-आस । अचकासीत् ॥
 छद्-आवरणे ॥ १७ ॥ (चु० । उभ० । स० । से०) छा-
 दयति-ते । अच्छादीत्, अच्छदीत्-अच्छदिष्ट ॥
 जि-जये ॥ १८ ॥ (भ्वा० । प० । स० । अ०) जयति ।
 जिगाय । अजैषीत् ॥
 जप-व्यक्तायां वाचि ॥ १९ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) ज-
 पति । जजाप । अजा (ज) पीत् ॥
 जल्प-व्यक्तायां वाचि ॥ २० ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०)
 जल्पति । जजल्प । अजल्पीत् ॥
 जक्ष-भक्षणहसनयोः ॥ २१ ॥ (अ० । प० । स० । से०)
 जक्षति । जक्षतः । जक्षति । अजक्षीत् ॥

ज्वर-रोगे ॥ २२ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । से०) ज्वरति । अज्वरीत् ॥
जागृ-निद्राक्षये ॥ २३ ॥ (अ० । प० । अ० । से०) जा-
गर्ति । जागराम्बभूव-आस-चकार । अजागः । अजगुरुः ।
अजागरीत् ॥

ज्या-वयोहानौ ॥ २४ ॥ (कृचा० । प० । अ० । अ०) जिनाति ।
जिज्यौ । अज्यासीत् ॥

ज्ञप-ज्ञाने ज्ञापने च ॥ २५ ॥ (चु० । उ० । स० । से०)
ज्ञपयति-ते । अजिज्ञपत्-त ॥

जित्वरा-सम्भ्रमे ॥ २६ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से० ।
त्वरते । तत्वरे । अत्वरिष्ट ॥

दाण्-दाने ॥ २७ ॥ (भ्वा० । प० । स० । अ०) यच्छति ।
ददौ । अदात् ॥

दरिद्रा-दुर्गतौ ॥ २८ ॥ (अ० । प० । अ० । से०) दरि-
द्राति । ददरिद्रौ । अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् ॥

दंश-दशने ॥ २९ ॥ (भ्वा० । प० । स० । अ०) दशति ।
ददंश । अदांक्षीत् ॥

दृशिर्-प्रेक्षणे ॥ ३० ॥ (भ्वा० । प० । स० । अ०) पश्यति ।
ददर्श । अदर्शत्-अद्राक्षीत् ॥

दण्ड-दण्डनिपातने ॥ ३१ ॥ (चु० । उ० । द्विक० । से०)
दण्डयति-ते । अददण्डत्-त ॥

दृढ-हिंसायाम् ॥ ३२ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) दर्हति ।
अदर्हीत् ॥

द्रै-कुत्सायां गतौ ॥ ३३ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । अ०)
द्रायति । अद्रासीत् ॥

१ मारणे-आलोकं-तोषणे-निशानं-स्तुतावाप । २ यद्यपि एतस्य भौवादिकत्वमस-
न्दिग्धमेव, श्रीपाणिनेर्धातुपाठदर्शनात्, तथापि श्रीपाण्डितशिवदत्तमहर्षियैस्तौदादिकत्व-
मेव निर्विवादमिति प्रतिपादितं जाम्बवतीपरिणयस्य 'अपश्यती' ति षदाकस्त्रैकञ्चत् ।

धूर्वी-हिसायाम् ॥ ३४ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) धूर्वति ।
अधूर्वीत् ॥

पठ-व्यक्तार्यां वाचि ॥ ३५ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०)
पठति । पपाठ । पेठतुः । अपाठीत्, अपठीत् ॥

पल्ल-पतने ॥ ३६ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । से०) पतति ।
पपात । पेपतुः । अपतत् ॥

मुङ्-गतौ ॥ ३७ ॥ (भ्वा० । आ० । सक० । अ०) प्रवते ।
पुपुवे । अप्रोष्ट ॥

भ्रंशु-अधःपतने ॥ ३८ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०)
भ्रंशते । अभ्रशत्-अभ्रंशिष्ट ॥

भास-दीप्तौ ॥ ३९ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) भास-
ते । बभासे । अभ्रासिष्ट ॥

भिक्ष-याचने ॥ ४० ॥ (भ्वा० । आ० । द्वि० । से०) भि-
क्षते । बिभिक्षे । अभिक्षत । अभिक्षिष्ट ॥

भ्राज-दीप्तौ ॥ ४१ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) भ्रा-
जते । बभ्राजे, भ्रेजे । अभ्राजिष्ट ॥

मन्त्रि-गुप्तसम्भाषणे ॥ ४२ ॥ (चु० । आ० । स० । से०)
मन्त्रयते । अमन्त्रत ॥

मव-बन्धने ॥ ४३ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) मवति ।
अम(मा) वीत् ॥

मन्थ-विलोडने ॥ ४४ ॥ (कृया० । प० । स० । से०) म-
थ्नाति । अमथ्नात् ॥

मन-ज्ञाने ॥ ४५ ॥ (दि० । आ० । स० । अ०) मन्यते ।
मेने । अमंस्त ॥

मा-माने ॥ ४६ ॥ (अ० । प० । स० । अ०) माति । अ-
मात् । अमासीत् ॥

मृजृष्-शुद्धौ ॥ ४७ ॥ (अ० । प० । स० । वे०) मार्ष्टि । मृष्टः ।
मार्जन्ति, मृजन्ति । अमार्ष्ट-ई । अमार्जीत्, अम्राक्षीत्, अमाक्षीत् ॥
यती-प्रयत्ने ॥ ४८ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) यतते । अयतत,
अयतिष्ठ ॥

याचृ-याचने ॥ ४९ ॥ (भ्वा० । उ० । द्वि० । से०) याचति-ते ।
अयाचीत्-अयाचिष्ठ ॥

युध-संप्रहारे ॥ ५० ॥ (दि० । आ० । स० । अ०) युध्यते ।
युयुधे । अयुध्यत । अयुद्ध ॥

रमु-क्रीडायाम् ॥ ५१ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । अ०) रमते ।
रमे । अरंस्त ॥

रञ्ज-रागे ॥ ५२ ॥ (भ्वा० । उ० । अ० । से०) रजति-ते ।
अरांक्षीत्-अरंक्त ॥

रिष-हिंसायाम् ॥ ५३ ॥ (दि० । प० । स० । से०) रिष्यति ॥

रुष-हिंसायाम् ॥ ५४ ॥ (दि० । प० । अ० । अ०) रुष्यति ।
अरुषत्, अरोषीत् ॥

डुलभष्-प्राप्तौ ॥ ५५ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । अ०) ल-
भते । लेभे । अलब्ध ॥

लुठि-स्तेये ॥ ५६ ॥ (तु० । प० । अ० । से०) लुठति । अलुठीत् ॥

वच्-परिभाषणे ॥ ५७ ॥ (अ० । प० । अ० । अ०) वक्ति । अवोचत्-त ॥

वस-निवासे ॥ ५८ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । अ०) वसति ।
उवास । अवात्सीत् ॥

वद-व्यक्तायां वाचि ॥ ५९ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०)
वदति । उवाद । उद्यात् । अवादीत् ॥

वृष-छेदने ॥ ६० ॥ (भ्वा० । उ० । स० । अ०) वपति-ते ।
उवाप । अवापीत्-अवप्त ॥

वृषेष्ट-कम्पने ॥ ६१ ॥ (भ्वा० । आ० । अ० । से०) वेपते । अवेपिष्ठ ॥

विच्छ-गतौ ॥ ६२ ॥ (तु० । प० । स० । से०) विच्छति । अविच्छीत् ॥

दुओश्चि-गतिवृद्धयोः ॥ ६३ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०)

इव्यति । शुश्वाव । शिश्वाय । अश्वात्, अशिश्वियत्, अश्वयीत् ॥

शप-आक्रोशे ॥ ६४ ॥ (भ्वा० । उ० । स० । अ० । शपति-

ते । शशप-शेषे । अशाप्सीत्, अशप्त ॥ .

शासु-अनुशिष्टौ ॥ ६५ ॥ (अ० । प० । स० । से०) शास्ति ।

अशात् । अशिशत् ॥

शासु-हिंसायाम् ॥ ६६ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) शासति ॥

शृ-हिंसायाम् ॥ ६७ ॥ (कृचा० । प० । स० । से०) शृणाति । अशारीत् ॥

शंसु-स्तुतौ ॥ ६८ ॥ (भ्वा० । प० । स० । से०) शंसति ॥

स्त्रिञ्-बंधने ॥ ६९ ॥ (स्वा० । उ० । अ०) स्त्रिणाति ॥

साध-संसिद्धौ ॥ ७० ॥ (स्वा० । प० । अ० । अ०) साधोति ॥

स्त्रिवु-गतिशोषणयोः ॥ ७१ ॥ (दि० । प० । अ० । से०)

स्त्रीव्यति । अस्त्रेवीत् ॥

ष्टुञ्-स्तुतौ ॥ ७२ ॥ (अ० । उ० । स० । अ०) स्तौति ॥

ष्ठा-गतिनिवृत्तौ ॥ ७३ ॥ (भ्वा० । प० । अ०) तिष्ठति ॥

स्मृ-स्मरणे ॥ ७४ ॥ (भ्वा० । प० । स० । अ०) स्मरति । अस्मर्षीत् ॥

स्वद-आस्वादने ॥ ७५ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । से०) स्वदति ॥

स्वप-शये ॥ ७६ ॥ (अ० । प० । अ० । अ०) स्वपिति ॥

सह-मर्षणे ॥ ७७ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । अ०) सहति ॥

हसे-हसने ॥ ७८ ॥ (भ्वा० । प० । अ० । से०) हसति ।

जहास । अहासीत् ॥

हि-गतौ ॥ ७९ ॥ (स्वा० । प० । स० । अ०) हिनोति । जिघाय ।

अहिनोत् । अहैषीत् ॥

व्रजरत्नभट्टाचार्यः ।

१ आयपक्षे उभयपक्षी=विच्छायाति-ते । अविच्छायीत्-अविच्छायिष्ट । २ वृद्धावक-
र्भक । ३ गता सकर्मक । ४ सिचि-सिष्ट । रुडि परस्मैपदम् वेद् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ परिभाषापाठः ।

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम् ॥ यथोद्देशं
संज्ञापरिभाषम् ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकान्ता अनुब-
न्धाः ॥ (एकान्ताः) ॥ नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् ॥ नानुबन्धकृतमने-
जन्तत्वम् ॥ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ उभयगतिरिह भवति ॥ कार्य-
मनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ यदागमास्तद्गुणीभूता-
स्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ यत्रानेकविध-
मान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ अर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-
कस्य ग्रहणम् ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ॥ अनिन्स्म-
न्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ एकयो-
गनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ एकयोगनिर्दिष्टानां
क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते ॥ भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥
भाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति ॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्य-
यलक्षणम् ॥ उष्णादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ प्रत्ययग्र-
हणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ प्रत्ययग्रहणे
चापञ्चम्याः ॥ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥
स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं
नास्ति ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ पदाङ्गाधि-
कारे तस्य च तदन्तस्य ॥ व्यपदेशिवदेकस्मिन् निमित्तसद्भावात् ॥
ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ व्यपदेशिवद्भावा-

ऽप्रातिपदिके न ॥ यस्मिन्विधिस्तदादाबलग्रहणे ॥ सर्वो द्वन्द्वो
 विभाषैकवद्भवति ॥ सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ प्रकृति-
 वदनुकरणं भवति ॥ एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ पूर्वपरनित्यान्तर-
 ज्ञापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥
 सकृद् गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव ॥ विकरणेभ्यो
 नियमो बलीयान् ॥ परान्नित्यं बलवत् ॥ शब्दान्तरस्य प्राप्नु-
 वन्विधिरनित्यो भवति ॥ शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुव-
 तश्चानित्यस्वम् ॥ लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥ कचि-
 त्कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण
 निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं
 विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः ॥
 असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ नाजानन्तर्ये बहिष्प्रकृतिः ॥ अन्तर-
 ज्ञानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते ॥ पूर्वोत्तरपदनिमित्तका-
 र्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ अन्तरज्ञानपि विधीन् बहि-
 रङ्गो ल्यप् बाधते ॥ वाणादाङ्गं बलीयो भवति ॥ अकृतव्यूहाः
 पाणिनीयाः ॥ अन्तरङ्गादपवादो बलीयान् ॥ येन नाप्राप्ते यो
 विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ कचिदपवादविषये-
 ऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाध-
 न्ते नोत्तरान् ॥ मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरान् ॥
 अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ पूर्वं ह्यपवादा अभि-
 निविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो-
 ऽभिनिविशते ॥ उपसंजनित्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनि-

मित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ अपवादो यदन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्य-
 न्तरङ्गेण बाध्यते ॥ अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥
 ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ कल्युद्भुतमुत्सलार्थेषु वास-
 रूपविधिर्नास्ति ॥ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ उभयनिर्देशो
 पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि
 ग्रहणम् ॥ विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ सूत्रे लिङ्गवचनमत-
 न्त्रम् ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ गति-
 कारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ सांप्र-
 तिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥ चा-
 नुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ हल्स्वर-
 प्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धक-
 स्य ग्रहणम् ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम् ॥
 कचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ समासा-
 न्तविधिरनित्यः ॥ सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥
 संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ ताच्छीलिके णे-
 ऽणुकृतानि भवन्ति ॥ धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥
 तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलु-
 ग्विकरणस्य ॥ प्रकृतिग्रहणे ष्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ अङ्गवृत्ते
 पुनर्वृत्तावविधिः ॥ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ आगमशास्त्रम-
 नित्यम् ॥ गणकार्यमनित्यम् ॥ अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदम-
 नित्यम् ॥ नञ्घटितमनित्यम् ॥ आतिदेशिकमनित्यम् ॥ सर्व-
 विधिभ्यो लोपविधिरङ्गविधिश्च बलवान् ॥ प्रकृतिग्रहणे यङ्लु-

गन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ उपप-
 दविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ अन्त्यविकारेऽन्त्यसदेश-
 म्य ॥ नानर्थकेऽलान्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ प्रधानाप्रधानयोः प्र-
 धाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥
 व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ विधिनियमसंभवे
 विधिरेव ज्यायान् ॥ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ प्रत्य-
 याप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥ सहचरितासहचरितयोस्स-
 हचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥
 लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ गामादावग्रहणे-
 ष्वविशेषः ॥ प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ क्वचित्समुदायेऽपि ॥
 अभेदका गुणाः ॥ बाधकान्येव निपातनानि ॥ पर्जन्यवल्लक्षण-
 प्रवृत्तिः ॥ लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते ॥ निषेधाश्च बलीयांसः ॥
 अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ योगविभागादिष्टमिद्धिः ॥ पर्याय-
 शब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ ज्ञापकमिद्धं न सर्वत्र ॥
 पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीय-
 स्यात्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं
 बलवत् ॥ क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ आपदेशिकप्रायो-
 गिकयोरपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ श्लिषा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं
 ग्रहणेन च ॥ यत्रैकाग्रग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ पद-
 गौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ अर्थमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं
 मन्यन्ते वैयाकरणः ॥ इति परिभाषापाठः समाप्तः ॥

अथ शिक्षा.

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शंभुमते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥

अनुस्वारो विसर्गश्च २ क २ पौ चापि पराश्रितौ ।

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ॥ ५ । १ ॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युद्धे विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥

मारुतस्तरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातः सवनयोगं तं छन्दोगायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवर्नं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

सोदीर्णो मूर्ध्यभिहतो वक्रमापद्य मारुतः ।
 वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पंचधा स्मृतः ॥ ९ ॥
 स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।
 इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० । २ ॥
 उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
 ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥
 उदात्ते निषादगांधारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
 स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपंचमाः ॥ १२ ॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥
 ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
 जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥ १४ ॥
 यद्योभावप्रसंधानमुकारादिपरं पदम् ।
 स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्वच्यक्तमूष्मणः ॥ १५ । ३ ॥
 हकारं पञ्चभिर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
 औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंभृतम् ॥ १६ ॥
 कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
 स्युर्मर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 जिह्वामूले तु कुः प्रोक्ता दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतौ बुधैः ।
 एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥ १८ ॥
 अर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।
 ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।
 घोषा वा संवृताः सर्वे अधोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥
 स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।
 तेभ्योपि विवृतावेङ्गौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥
 अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥
 अलाबुधीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु ।
 अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ङ्होः शषसेषु च ॥ २३ ॥
 अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ।
 द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रौकारवकारयोः ॥ २४ ॥
 व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
 भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥
 यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिभाषते ।
 एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः स्वे अरौ इव स्वेदया ॥ २६ ॥
 रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्नो ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ।
 दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥
 हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।
 नासिकायां तथार्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥ २८ ॥
 हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्येन समनुस्मरन् ।
 मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥
 मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।
 सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥ ६ ॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।
 सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥
 गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
 अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥
 माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।
 धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥ ३३ ॥
 शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।
 काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥
 उषांशुदष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।
 निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥
 प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरुतोपमेन ।
 मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकृजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥
 तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।
 मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥ ३७ ॥
 अचोस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमिस्पृष्टाः शरः स्मृताः ।
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥
 यमोनुनासिका न हौ नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ।
 ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥
 ईषच्छासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते ।
 दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥ ८ ॥
 छंदः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
 ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
 तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥
 उदात्तमाख्याति वृतोङ्गुलीनां प्रदेशिनी मूलनिविष्टमूर्धा ।
 उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥
 उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोङ्गुलिम् ।
 निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥
 अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।
 मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥
 अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिर्गिन्द्राबृहस्पती ।
 अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं
 वीर्यं नीचस्वरितम् ॥ ४६ ॥
 हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितम् ।
 बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तमिन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥ ४७ ॥
 अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मृद्ध्युदात्त उदाहृतः ।
 स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।
 शिखी राति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥ ४९ ॥
 कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।
 न तस्य पाठे मोक्षोस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥ ५० ॥ १० ॥
 सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 सवाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोपराधात् ५२
 अवक्षरं हनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।
 अक्षताशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥
 हस्तहीनं तु योधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥
 हस्तेन वेदं योधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ ११ ॥
 शंकरः शांकरिं प्रादाद्वाक्षीपुत्राय धीमते ।
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥
 त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह
 पठेत् प्रयतश्च सदा द्विजः ।
 स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमा-
 नतुलं च सुखं समश्नुते दिवीति ॥ ५७ ॥

इति पाणिनीयशिक्षा.

अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥ सर्वं विश्व उभ
उभय उतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम मिम ।
पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापगधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्जानि-
धनाख्यायाम् । अंतरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद्
इदम् अदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥ इति सर्वादिः १ ॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७ ॥ स्वरः अन्तर् प्रा-
तर् । अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋधक्
ऋते युगपत् आगत (अन्तिकात्) पृथक् । आद्युदात्ताः । ह्यम्
श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक् ईषत् (शश्वत्) जोषम् त-
ष्णीम् वहिस् (अधम्) अवस् समया निकषा स्वयम् मृषा नक्तम्
नञ् हेतौ (हे हे) इद्धा अद्धा सामि । अन्तोदात्ताः । वत्
(५ । १ । ११५) ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना मनत् मनात् उपधा
तिरम् । आद्युदात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्ताः । अन्तरेण
(मक्) ऽयोक् (योक् नक्) कम् शम् सहसा (श्रद्धा) अलम्
स्वधा वषट् विना नाना स्वास्ति अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा
दोषा मुधा दिष्ट्या वृथा मिथ्या । क्त्वातोमुक्त्सुनः । कृन्मकारसं-
ध्यक्षरान्तोऽव्ययीभादश्च । पुरा मिथो मिथस् प्रायस् प्रवाहुकम् प्र-
वाहिका आर्यहलम् अभीक्ष्णम् साकम् सार्धम् (सत्रम् समम्) नमस्
हिरुक् । तसिलादयस्तद्धिता एधाच्चपर्यन्ताः (५ । ३ । ७-४६)
शस्तसी कृन्सुच् सुच् आरथालौ । च्यर्थश्च । (अथ) अम् आम्
प्रताम् प्रतान् प्रशान् । आकृन्निगणां ऽयम् । तेनान्येऽपि । तथा-
हि । माङ् श्रम् कामम् (प्रकामम्) भूयस् परम् साक्षात् सावि
(सावि) न्त्यम् मङ्शु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनि-
शम् नित्यम् नित्यदां सदा अजस्रम् संततम् उषा ओम् भूर् भुव
श्चरति तरसा सुष्ठु कु अन्नसा अ मिथु (अमिथु) विथक् भाजक्

अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम्
 आनुपक् अनुपक् अनुषट् अम्रस् (अम्भस्) अम्रर् (अम्भर्) रथाने
 वरम् दुष्टु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्रा-
 क्पाशपः (६ । ३ । ३६) शस्प्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः (५ ।
 ४ । ४३-६८) । मान्तः कृत्वोर्थः । तसिवती नानात्राविति ॥
 इति स्वरादिः ॥ २ ॥

चादयोऽसत्त्वे ? । ४ । ५७ ॥ च वा ह अह एव एवम् नूनम्
 शश्वत् युपत् युगपत् भयस् सूपत् कूपत् कुवित् नेत् चेत् चण कच्चित्
 यत्र तत्र नह हन्त माकिम् मार्कीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आ-
 कीम् माङ् नञ् तावत् यावत् त्वा न्वै त्वै द्वै रै (रं) श्रौषट् वौषट्
 रवाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किल अथ सुष्टु स्म अ इ उ
 ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उक्ञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा
 यन् तन् किम् पुरा वधा (वध्वा) धिक् हाहा हेहै (हहे) पाट् प्याट्
 आहो उताहो हो अहो नो (नौ) अथो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रू-
 हि तु नु इति इव वत् वात् वन वत (सम् वशम् शिकम् दिकम्)-
 सनुकम् छंवट् (छंवट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनतर् तहिकम्
 सत्यम् ऋतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जानु कथम् कुतः कुत्र
 अव अनु हा हे (हँ) आहोस्वित् शम् कम् खम् दिष्ट्या पशु वट्
 सह (अनुषट्) आनुपक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरं वाट्
 (चाट्) कुम् खम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् सि वै । उपसर्गविभ-
 क्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपातः । आकृतिगणोऽयम् ॥ इति
 चादयः ॥ ३ ॥

प्रादयः ? । ४ । ५४ ॥ प्र परा अप सम् अनु अव निस्
 निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि
 उप ॥ इति प्रादयः ॥ ४ ॥

ऊर्यादि च्विडाचश्च ? । ४ । ६१ ॥ ऊरी उररी तन्थी
 ताली आताली वेताली धूली धूसी शकला संशकला ध्वंसकला भ्रंस-

कला गुलगुधा सजूस् फल फली विक्की आक्की आलोष्ठी केवाली
केवासी सेवासी पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यमशा वश्मसा मस्मसा
मसमसा औषट् श्रौषट् वौषट् वषट् स्वाहा स्वधा पांपी प्रादुस् श्रत्
आविस् ॥ इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

साक्षान्प्रभृतीनि च १ । ४ । ७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चि-
न्ता भद्रा रोचना आस्था अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा बीजर्या बी-
जरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नौ
वशे विकसने विहसने प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ॥
इति साक्षान्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

निष्ठद्रुप्रभृतीनि च २।१।१७ ॥ तिष्ठद्रु वहद्रु आयतीगवम्
खलेयवम् खलेवुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम्
संहनयवम् संहियमाणयवम् संहतवुसम् संहियमाणवुसम् समभूमि स-
मपदाति सुपमम् विषमम् दुःपमम् निःपमम् अपसमम् आयतीसमम्
(प्रोटम्) पापसमम् पुण्यसमम् प्राहम् प्रथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम्
(अपरदक्षिणम्) संप्रति असंप्रति । इच्छप्रत्ययः समासान्तः । (५।
४ । १२७ ॥ ५ । ४ । १२८) ॥ इति निष्ठद्रुप्रभृतयः ॥ १ ॥

सप्तमी शौण्डैः २ । १ । ४० । शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्र-
वीण संवीत अन्तर अधि पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति
शौण्डादयः ॥ २ ॥

पात्रेसमितादयश्च २ । १ । ४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेबहु-
लाः उदुम्बरमशकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूप-
मण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः नगरवायसः मा-
तरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदी गेहेश्वेडी गेहेवि-
जिती गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदसः गेहेधृष्टः गर्भेदसः आख-

निकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिती गोष्ठेवेडी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपंडितः
गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेठिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा । आकृतिगणोऽयम् ॥
इति पात्रेसमितादयः ॥ ३ ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे २ । १ । १६ ॥
व्याघ्र सिंह ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक वृष वराह हस्तिन् तरु कुञ्जर
रुरु पृषत् पुण्डरीक पलाश कितव ॥ इति व्याघ्रादयः ॥ आ-
कृतिगणोऽयम् । तेन मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिसलयम् पा-
थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ४ ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः २ । १ । ५९ ॥

१ श्रेणि एक पृग मुकुन्द राशि निचय विषय निधन पर इन्द्र देव
मुण्ड भूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिरूपक ब्राह्मण क्षत्रिय
(विशिष्ट) पटु पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते श्रे-
ण्यादयः ॥ ५ ॥

२ कृत मित मत भूत उक्त (युक्त) समाज्ञात समाज्ञात समाख्या-
त संभावित (संमेवित) अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत (दृष्ट कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित) । आकृति-
गणोऽयम् ॥ इति कृतादिः ॥ ६ ॥

शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् २ । १ । ६० ॥ शाकपार्थिव
कुनपमौश्रुत अजातौन्वलि । आकृतिगणोऽयम् । कृतापकृत भुक्त-
विभक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका
फलाफलिका मानोन्मानिका ॥ इति शाकपार्थिवादिः ॥ ७ ॥

कुमारः श्रमणादिभिः २ । १ । ७० ॥ श्रमणा प्रव्रजिता
कुलटा गर्भिणी तापसी दासी बन्धकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित
पटु मृदु कुशल चपल निपुण ॥ इति श्रमणादयः ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादयश्च २ । १ । ७२ ॥ मयूरव्यंसक छात्र-
व्यंसक कम्बोजमुण्ड यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य)
पादेगृह्य (पादगृह्य) लाङ्गूलेगृह्य (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एही-

डादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं एहियवं एहिवाणिजा क्रिया । अपेहिवाणिजा
 प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिद्वितीया अपेहिद्वितीया ।
 प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकरटा प्रेहिकर्दमा
 प्रोहकर्दमा विधमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेला आ-
 हरवसना (आहरसेना) आहरवनिता (आहरवितना) कृन्तविचक्ष-
 णा उद्धरोत्सृजा उद्धरावमृजा उद्धमविधमा उत्पचनिपचउत्पतनिपता
 उच्चावचम् उच्चनीचं आचोपचम् आचपराचम् (नखप्रचम्) निश्चप्रचम्
 अकिंचन स्नात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रोप्यपापीयान्
 उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निपण्णश्यामा अपेहिप्रचमा एहिविध-
 मा इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहिकर्मणा बहुलमाभीष्ण्ये कर्तारं चा-
 भिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः)
 (उज्जहिस्तम्बम्) । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीतापि-
 बता पचतभृजता खादतमोदता खादतवमता (खादताचमता)
 आहरनिवषा आहरनिष्किरा (आवपनिष्किरा) उत्पचविपचा भिन्धिल-
 वणा कृन्धिविचक्षणा पचलवणा प्रचप्रकूटा । आकृन्तिगणोऽयम् ।
 तेन । अकुतोऽभयः कान्दिशीकः (कान्देशीकः) आहोपुरु-
 षिका अहमहमिका यदृच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजावमृजा द्रव्यान्तरम्
 अवश्यकार्यम् ॥ इत्यादिमयूरव्यंसकादयः ॥ ९ ॥

याजकादिभिश्च २ । २ । ९ ॥ याजक पूजक परिचारक
 परिवेषक (परिपेचक) स्नापक अध्यापक उत्साहक उद्धर्तक होतृ
 भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ॥ इति याजकादयः ॥ १० ॥

राजदन्तादिषु परम् २ । २ । ३१ ॥ राजदन्तः अग्रेवणम्
 लिप्तवासितम् नग्रमुषितम् सितसंमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवक्लिन्नपक्वम्
 अर्पितोतम् (अर्पितोतम्) उत्तगाढम् उल्लखलमुसलम् तण्डूलकिण्व-
 म दृषदुपलम् आरङ्गायनि (आरग्वायनबन्धकी) चित्ररथबाहीकम्
 अवन्त्यदमकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजानौ विश्वसेनार्जुनौ अक्षिभुवम्
 दारगावम् शब्दार्थौ धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थधर्मौ अर्थकामौ

वैकारिमतम् गाजवाजम् (गोजवाजम्) गोपालिधानपूलासम् (गो-
पालधानीपूलासम्) पूलासकारण्डम् (पूलासककुरण्डम्) स्थूलासम्
(स्थूलपूलासम्) उशीरवीजम् (जिज्ञास्थि) सिञ्जास्थम् (सिञ्जा-
श्वत्थम्) चित्रास्वाती (चित्रस्वाती) भार्यापती दंपती जंपती जा-
यापती पुत्रपती पुत्रपशू केशश्मश्रु शिरोबिजु (शिरोबीजम्) शिरोजानु
सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी (आद्यन्तौ) अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ॥
इति राजदन्तादिः ॥ ११ ॥

वाहिताग्न्यादिषु २ । २ । ३७ ॥ आहिताग्नि जातपुत्र जा-
तदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत (मद्यपीत) ऊढभार्य गतार्थ ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन गडुकण्ठ अस्युद्यत (अरमुद्यत) द-
ण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ इत्याहिताग्न्यादयः ॥ १२ ॥

कडाराः कर्मधारये २ । २।३८ ॥ कडार गडुल खञ्ज खोड
कण कुण्ठखलति गौर वृद्ध भिक्षुक पिङ्ग पिङ्गुल (पिङ्गल) तड
तनु (जठर) बधिर मठर कञ्ज बर्बर ॥ इति कडारादयः ॥ १३ ॥

नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेषु २ । ३ । १७ ॥ नौ काक
अन्न शुक शृगाल ॥ इति नावादयः ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् २ । ३।१८ ॥ प्रकृति प्राय
गोत्र सम विषम द्विट्रोण पञ्चक साहस्र ॥ इति प्रकृत्यादयः ॥ १५ ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च २ । ४ । ११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम्
गवैडकम् अजाविकम् (अजैडकम्) कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम्
पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकम् शाटीपटीरम् शा-
टीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उग्रखरम् उग्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरीषम्
यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरम् दर्भपृतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जु-
नपुरुषम् तृणोपलम् (तृणोपलम्) दासीदासम् कुटीकुटम् भागवती-
भागवतम् ॥ इति गवाश्वप्रभृतीनि ॥ १६ ॥

न दधिपयआदीनि २ । ४ । १४ ॥ दधिपयसी सर्पिर्मधुनी
मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिवैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राजकौ-

शिकौ (परिब्राह्मीशिकौ) प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी
दीक्षातपसी (श्रद्धातपसी मेधातपसी) अध्ययनतपसी उलूखलमु-
सले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ॥ इति दधिपय-
आदीनि ॥ १७ ॥

अर्धर्चाः पुंसि च २ । ४ । ३१ ॥ अर्धर्च गोमय कषाय का-
र्षापण कुतप कुसप (कुणप) कपाट शङ्ख गूथ यूथ ध्वज कबन्ध पद्म
गृह सरक कंस दिवस यूष अन्धकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप
श्रूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर चरण पुच्छ
दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषध आढक
चषक द्रोण खलीन पात्रीव षष्टिक वारबाण (वारवारण) प्रोथ कपिस्थ
(शुष्क) शाल शील शुक्ल (शुल्क) शीधु कवच रेण (ऋण) कपट
शीकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्व चमस क्षीर कर्ष आकाश अष्टापद
मङ्गल निधन निर्यास जृम्भ वृत्त पुस्त बुस्त क्ष्वेडित शृङ्ग निगड
(खल) मूलक मधु मूल स्थूल शराघ नाल वप्र विमान मुख प्रग्रीव
शूल वज्र कटक कण्टक (कर्पट) शिकर कल्क (वल्कल) नटमक
(नाटमस्तक) वलय कुसुम तृण पद्म कुण्डल किरीट (कुमुद)
अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इक्षस (इष्वास) मुकुल वसन्त
तटाक (तडाग) पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माष कोश फलक
दिन दैषत पिनाक समर स्थाणु अनीक उपवास शाक कर्पास (वि-
शाल) चषाल (चखाल) खण्ड दर विटप (रण बल मक) मृ-
णाल हस्त आर्द्र हल (सूत्र) ताण्डव गाण्डीव मण्डप पटह सौध
योध पार्श्व शरीर फल (छल) पुर (पुरा) राष्ट्र अम्बर बिम्ब
कुट्टिम मण्डल (कुकुट) कुडप ककुद खण्डल तोमर तोरण मञ्चक
पञ्चक पुङ्ख मध्य (बाल) छाल वल्मीक वर्ष वस्त्र वसु देह उद्यान
उद्योग स्नेह स्तेन (स्तनस्वर) संगम निष्कक्षेम शूक क्षत्र पवित्र
(यौवन कलह) मालक (पालक) मूषिक (मण्डल वल्कल)
कुज (कुञ्ज) विहार लीहित विषाण भवन अरण्य पुलिन दृढ आ-

सन ऐरावत शूर्प तीर्थ लोमन (लोमश) तमाल लोह दण्डक श-
पथ प्रतिसर दारु धनुस् मान वर्चस्क कूर्च तण्डक मठ सहस्र ओदन
प्रवाल शकट अपराह नीड शकल तण्डुल ॥ इत्यर्धर्चादिः ॥ १८ ॥

पैलादिभ्यश्च २ । ४ । ५९ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यं-
कामि राहावि रावणि औदञ्चि औदत्रजि औदमेधि औदव्यञ्चि (औ-
दमञ्जि) औदभृज्जि दैवस्थानि पैङ्गलौ दायनि राहक्षति भौलिङ्गि
राणि औदन्यि औद्राहमानि औज्जिहानि औदशुद्धि । तद्राजाच्चाणः
(तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् । इति पैलादिः ॥ १९ ॥

न तौल्वलिभ्यः २ । ४ । ६१ ॥ तौल्वलि धारणि पाराणि
रावणि दैलीपि दैषानि वार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति)
दैवयज्ञि चाफट्टकि बैल्वकि वैकि (वैङ्कि) आनुहारति (आनुराहति)
पौष्करसादि आनुरोहति आनुतिप्रादोहनि नैमिषि प्राडाहति बान्धकि
वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिषि आसिबन्धकि पौष्पि
कारेणपालि वैकर्णि वैरकि वैहति ॥ इति तौल्वल्यादिः ॥ २० ॥

यस्कादिभ्यो गोत्रे २ । ४ । ६३ ॥ यस्क लह्य दुह्य अय-
स्थूण (अयःस्थूण) तृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार बहियोग कर्णाढक
पर्णाढक पिण्डीजह्न वकसस्थ (बक सक्थ) विश्चि कुट्टि अजवस्ति
मित्रयु रक्षोमुख जह्वारथ उत्कास कटुक मथक (मन्थक) पुष्करट
(पुष्करसट्) विषपुट उपरिमेखल क्रोष्ट्रकमान (क्रोष्ट्रमान) क्रोष्ट्रपाद
कोष्ट्रमाय शीर्षमाय खरप पदक वर्षुक भलन्दन भडिल भण्डिल
भडित भण्डित ॥ एते यस्कादयः ॥ २१ ॥

न गोपवनादिभ्यः २ । ४ । ६७ ॥ गोपवन श्रेयु (शिश्रु)
बिन्दु भाजन अश्वावतान उयामक (उयोमाक) श्यामक श्यापर्ण ॥
विदाद्यन्तर्गणोऽयम् (४ । १ । १०४) गोपवनादिः ॥ २२ ॥

तिक्कितवादिभ्यो ढन्धे २ । ४ । ६८ ॥ तिक्कितवाः वङ्गर-
भण्डीरथाः उपकलमकाः प्रफकनरकाः बकनखगुदपरिणद्धाः उब्जक-
कुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णमुन्दराः भ्र-

एककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः ॥ एते निककिनवादयः ॥ २३ ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामच्छे २ । ४ । ३० ॥ उपक
लपक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक
गडुक उदङ्ग सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट मुपिष्ट (सुपिष्ट)
मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेगणि कुशीतक
कशकृत्स्न (काशकृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्ण-
पिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद
प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनमिहित कमक वराटक लेखाभ्र कम-
न्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत
दामकण्ठ ॥ एते उपकादयः ॥ २४ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः ३ । १ । १२ ॥ भृश
शीघ्र चपल मन्द पण्डित उत्सुक सुमनस् दुमनस् अभिमानस् उन्मनस्
रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् तृपत् शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिम् शुचिव-
र्चस् अण्डर वर्चस् ओजस् मुरजस् अरजस् ॥ एते भृशादयः ॥ ११ ॥

लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ३ । १ । १३ ॥ लोहित चरित
नील फेन मद्र हरित दासमन्द ॥ लोहितादिराकृतिगणः ॥ २ ॥

सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ३ । १ । १८ ॥ सुख दुःख
तृप्त लृच्छ अस्त्र आस्त्र अलीक प्रतीप करुण कृपण सोढ ॥ इत्ये-
तानि सुखादीनि ॥ ३ ॥

कण्ठादिभ्यो यक् ३ । १ । २७ ॥ कण्ठूञ् मन्तु हृणीङ्
वल्गु असु (मनस्) महीङ् लाट् लेट् इरस् इरज् इरञ् दुवस्
उषस् वेट् मेधा कुषुभ (नमस्) मगध तन्तस् पम्पस् (पपस्)
मुख दुःख (भिक्षं चरुण चरम अवर) सपर अरर (अरर्) भि-
षज् भिण्णुज् (अपर आर) इषुध वरुण चुरण तुरण भुरण गद्रद

एला केला खेला (वेला शेला) लिट् लोट् (लेखा लेख) रेखा
द्रवस तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् संभूयस् सम्बर ॥
आकृतिगणोऽयम् ॥ इति कण्ठादिः ॥ ४ ॥

नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ३ । १ । १३४ ॥

१ नन्दिवाशिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञा-
याम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः
रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः
रमणः दर्पनः संक्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधु-
सूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः कुलदमनः (शत्रुदमनः)
इति नन्त्यादिः ॥ ५ ॥

२ ग्राही उत्ताही उदासी उद्धासी स्थायी मन्त्री संमर्दी । रक्षश्रुव-
पशां नौ । निरक्षी मिश्रावी निवापी निशायी । याचृव्याहृज्रवदवसां
प्रतिपिद्धानाम् । अयाची अव्याहारी असंव्याहारी अत्राजी अवादी
अवासी । अचामचित्तकर्तृकाणाम् । अकारी अहारी अविनायी (वि-
शायी विषायी) विशयी विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । अ-
भिभावी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥ इति
ग्रहादिः ॥ ६ ॥

३ पच वच वप वद चल पत नदट् भषट् प्लवट् चरट् गरट् तरट्
चोरट् गाहट् सूरट् देवट् (दोषट्) जर (रज) मर (मद) क्षम
(क्षप) सेव मेष कोप (कोप) मेध नर्त व्रण दर्श सर्प (दम्भ
दर्प) जारभर श्वपच ॥ पचादिराकृतिगणः ॥ ७ ॥

कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् ३।२।५॥
मूलविभुज नखमुच काकगुह कुमुद महीध्र कुध्र मिध्र ॥ आकृति-
गणोऽयम् ॥ इति मूलविभुजादयः ॥ ८ ॥

पार्श्वादिपूपसंख्यानम् ३।२।१५॥ पार्श्व उदर पृष्ठ उत्ता-
न अवमूर्धन् ॥ इति पार्श्वादिः ॥ ९ ॥

भविष्यति गम्यादयः ३ । ३ । ३ ॥ गमी आगमी भावी

प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी ॥
एते गम्यादयः ॥ १० ॥

*संपदादिभ्यः क्तिप् * ३ । ३ । १०४ ॥ संपद् विपद् आपद्
प्रतिपद् परिषद् ॥ एते संपदादयः ॥ ११ ॥

षिद्धिदादिभ्योऽङ् ३ । ३ । १०४ ॥ भिदा विदारणे । छिं-
दा द्वैधीकरणे । विदा । शिपा । गुहा गिर्योषध्योः । श्रद्धा मेधा
गोधा । आरा शह्याम् । हारा । कारा बन्धने । क्षिया । तारा
ज्योतिषि । धारा प्रपातने । रेखा चडा पीडा वषा वसा मृजा । कृपेः
संप्रसारणं च । कृपा ॥ इति भिदादिः ॥ १२ ॥

भीमादयोऽप्पादाने ३ । ४ । ७४ ॥ भीम भीष्म भयानक
वहचर (वहचरु) प्रस्कन्दन प्रपतन (प्रतपन) समुद्र सुव सुक्
वृष्टि (दृष्टि) रक्षः संकसुक (शङ्कुसुक) मूर्ख खलति ॥ आकृ-
तिगणोऽयम् ॥ इति भीमादिः ॥ १३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजाव्यनष्टाप् ४ । १ । ४ ॥ अजा एडका कोकिला चटका
अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा
(पूर्वापिहाणा) अपरापहाणा । संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फलात् ।
सदच्चाण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् । शूद्रा चामहत्पूर्वाजातिः । कुञ्ज
उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । मध्यमा पुंयोगेऽपि । मृलान्नत्रः ।
दंष्ट्रा ॥ एतेऽजादयः ॥ १ ॥

न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥ स्वसु दुहितु ननान्त यातु
मातु तिसु चतसु ॥ इति स्वस्त्रादिः ॥ २ ॥

नित्यं सपत्न्यादिषु ४ । १ । ३५ ॥ समान एक वीर
पिण्ड इव (शिरी) भ्रातृ भद्र पुत्र दासाच्छन्दसि ॥ इति
समानादिः ॥ ३ ॥

षिद्धौरादिभ्यश्च ४ । १ । ४१ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शृङ्ग
 पिङ्गल हय गवय मुकय ऋष्य (पुट तूण) द्रुण द्रोण हरिण कोकण
 (काकण) पटर उणक (आमल) आमलक कुवल बिम्ब बदर
 फर्करक (कर्कर) तर्कार शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शक्कंड स-
 नन्द सुपम सुपव अलिन्द गडुल शाण्डश आढक आनन्द आश्वत्थ
 सृपाट आखक (आपञ्चिक) शकुल सूर्य (सूर्म) शूर्प सूच यूष
 (पूष) यूथ सूप मेथ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत साल्वक
 वेतस वृक्ष (वृस) अतस (उभय) भृङ्ग मह मठ छेद पेश मैद
 श्वन् तक्षन् अनडुही अनड्हाही । एषणः करणे । देह देहल काका-
 दन गवादन तेजन रजन लवण औद्गाहमानि (आद्गाहमानि) गौतम
 (गोतम) (पारक) अयस्थूण (अयः स्थूण) भौरिकि भौलिकी
 भौलिङ्गि यान मेध आलम्बि आलजि आलब्धि आलक्षि केवाल आ-
 पक आरट नट टोट नोट मुलाट शातन (पोतन) पातन पाठन
 (पानठ) आरतरण अधिकरण अधिकार अग्रहायणी (आग्रहा-
 यणी) प्रत्यवरोहिणी (सेचन) । सुमङ्गलात्संज्ञायाम् । अण्डर सु-
 न्दर मण्डल मन्थर मङ्गल पट पिण्ड (षण्ड) उर्द गुर्द शम सूद
 औड (आर्द्र) हृद (इद) पाण्ड (भाण्डल) भाण्ड (लोहाण्ड)
 कदर कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माष बृहत् महत् (सोम)
 सौधर्म । रोहिणी नक्षत्रे । रेवती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल ।
 कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी (हरीतकी)
 कोशातकी शमी वरी शरी पृथिवी क्रोष्टु मात्ममह पितामह ॥ इति
 गौरादिः ॥ ४ ॥

बह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ४५ ॥ बहु पद्धति अश्वति अङ्गति
 अंहति शकटि (शक्ति) । शक्तिः शस्त्रे । शारि वारि राति राधि
 (शाधि) अहि कपि यष्टि मुनि । इतः प्राण्यङ्गात् । कृदिकारादक्ति-
 नः । सर्वतोऽक्तिन्नर्यादित्येके । चण्ड अराल कृपण कमल विकट
 विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्)

कल्याण उदार पुराण अहन् क्रोड नख खुर शिखा बाल शफ गुद ॥
आकृतिगणोयऽम् ॥ तेन । भग गल राग इत्यादि ॥ इति
बह्वादयः ॥ ५ ॥

शार्ङ्गरवाद्यञ्चो ङीन् ४ । १ । ७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौ-
गुलव ब्राह्मण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृतेय (आनिचेय)
आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कैकस काप्य (काव्य)
शैव्य एहि पर्येहि आश्मरथ्य औदपान अराल चण्डाल वतण्ड ।
भोगवद्गैरिमतोः संज्ञायां वादिषु (६ । ३ । ४३) नित्यं त्वस्वार्थम् ।
नृनरयोर्वृद्धिश्च ॥ इति शार्ङ्गरवादिः ॥ ६ ॥

कौड्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८० ॥ कौडि लाडि व्याडि आपि-
शलि आपक्षिति चौपयत चैटयत (वैटयत) सैकयत बेल्वयत सौ-
धातकि । सूत युवत्याम् । भोज क्षत्रिये । यौतकि कौटि भौरिकि
भोलिकि (शाल्मलि) शालास्थलि कापिष्ठलि गौकश्च ॥ इति
कौड्यादिः ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादिभ्यश्च ४ । १ । ८४ ॥ अश्वपति (ज्ञानपति)
शतपति धनपति गणपति (स्थानपति यज्ञपति) राष्ट्रपति कुलपति
गृहपति (पशुपति) धान्यपति धन्वपति (बन्धुपति धर्मपति) न-
भापति प्राणपति क्षेत्रपति ॥ इत्यश्वपत्यादिः ॥ ८ ॥

उत्सादिभ्योऽञ् ४ । १ । ८६ ॥ उत्स उदपान विक्रर मिनद महानद
महानस महाप्राण तरुण तलुन । बप्कयासं । पृथिवी (धेनु) पंक्ति
जगती त्रिष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्था-
न देशे । पृषदंश भल्लकीय रथन्तर मध्यंदिन बृहत् महत् सत्त्वत् कुरु
पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णह् ककुम्भ सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ॥
इत्युत्सादिः ॥ ९ ॥

बाह्वादिभ्यश्च ४ । १ । ९६ ॥ बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु
शिवाकु वटाकु उपनिन्दु (उपविन्दु) वृषली वृकला चूडा बलाका
मूपिका कुशला मगला (छगला) ध्रुवका (ध्रुवका) सुमित्रा दु-

मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् (भद्रशर्मन् सुशर्म-
न) कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौजसः स-
लोपश्च । मुधावत् उदञ्चु शिरस् माष शराविन् मरीची क्षेमवृद्धिन्
शृङ्खलतोदिन् स्वरनादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अजीगर्त
कृष्ण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदकः
संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ॥ आकृतिगणोऽध्वम् ॥ तेन
सात्वकिः जाह्नविः ऐन्दशमिः आजघेनविः इत्यादि ॥ इति बाह्या-
दयः ॥ १० ॥

गोत्रे कुञ्जादिभ्यष्फञ् ४ । १ । ९८ ॥ कुञ्ज ब्रध्न शङ्ख भ-
रम्पन् गण लोमन् शट् शाक शुण्डा शुभ विणश् स्कन्द स्कम्भ ॥
इति कुञ्जादिः ॥ ११ ॥

नडादिभ्यः फक् । ४ । १ । ९९ ॥ नड चर (वर) बक
मुञ्ज इतिक इतिश उपक (एक) लम्क । शलङ्कु शलङ्क च । सप्तल
वाजप्य तिक । अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप
पिङ्ग पिङ्गल किङ्कर किङ्कल (कातर) कातल काश्यप (कुश्यप)
काश्य कान्य (काव्य) अज अमुष्य (अमुष्म) कृष्णरणो ब्राह्मण
वासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार । क्रोष्टु क्रोष्टु च । लोह दुर्ग
रतम्भ शिशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत् ऋच जलंधर
अध्वर युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् (पिण्ड) पञ्चाल चमसिन मृक-
त्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अस्त्र कामुक
ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह दण्डप ॥ इति नडादिः ॥ १२ ॥

अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ् ४ । १ । १०४ ॥ बिद्
उर्व कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किन्दर्भ)
विश्वानर (ऋषिषेण) ऋषिषेण ऋतभाग हर्यश्च प्रियक आपस्तम्ब
कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्) धेनु गोपवन शिशु बिन्दु (भोगक)
भाजन (शुमिक) अश्ववतान श्यामाक श्यामकं (श्यावलि) श्यापर्ण
हरित किंदास वह्यस्क अर्कजूष (अर्कलूष) बध्योग विष्णु वृद्ध

प्रतिबोध (रथीतर) रथन्तर गविष्ठिर निषाद (शबर अलस) मठर
(मृडाकु) सृपाकु मृदु पुनर्भ पुत्र दुहितृ ननान्द । परस्त्री परशुं च ॥
इति बिदादिः ॥ १३ ॥

गर्गादिभ्यो यञ् ४ । १ । १०५ ॥ गर्ग वत्स । वाजासे ।
संकृति अज व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति
चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक एक धूम अवट मनसू धनंजय
वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित वभ्रु वल्गु मण्डु शङ्ख लिगु
गुहल मन्तु मङ्गु अलिगु जिगीपु मनु तन्तु मनायी सनु कथक
कन्थक ऋक्ष तृक्ष (वृक्ष) (तनु) तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत
(कपि कत) कुरुकत अनडुह कण्व शकल गोकक्ष अगस्य कण्डिनी
यज्ञवल्क पर्णवल्क अभयजात विरोहित वृषगण रट्टगण शण्डिल व-
र्णक (चणक) चुलक मुद्गल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जा-
तकर्ण) महित मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष प्रतिमाप रथुगा अदरक
(अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द उलूक तितिक्ष भिषज (भि-
षज्) (भिष्णज) भडित भण्डित दल्भ चेकित चिकित्सित देवहू
इन्द्रहू एकलु पिप्पलु वृहदग्नि (सुलोहिन्) सुलाभिन् उक्थ कुटीगु ॥
इति गर्गादिः ॥ १४ ॥

अश्वादिभ्यः फञ् ४ । १ । ११० ॥ अश्व अश्वमन् शङ्ख इन्द्रक
विद पुट रोहिण खर्जूर (खजूर) (खञ्जार वस्त) पित्रल भडिल
भण्डिल भडित भण्डित (प्रकृत रामोद) क्षान्त (काश तीक्ष्ण गोलाङ्क
अर्क खर स्फुट चक्र श्रविष्ठ) पविन्द पवित्र गोमिन् इयाम धूम
धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट । शप आत्रेये । जन जड खड ग्रीष्म
अर्हकित विशंप विशाल गिरि चपल चुप दासक वैल्य (बैल्य) प्राच्य
(धर्म्य) आनडुह्य । पुंसि जाते । अर्जुन (प्रहृत) सुमनसू दुर्मनस् मन
(मनस्) (प्रान्त) ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये । उत्स
जातव कितव (वद' धन्य पाद) शिव खदिर ॥ इत्यश्वदिः ॥ १५ ॥

शिवादिभ्योऽण् ४ । १ । ११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड

जम्भ भूरि दण्ड कुठार ककुम्भ (ककुभा) अनभिम्भान कोहित मुख
 संधि मुनि ककुत्स्थ कहोड कोहड कहुय कहय रोध कपिञ्जल (कु-
 पिञ्जल) खञ्जन वतण्ड तृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल (पथिक) पिष्ट
 हैहय (पार्षिका) गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक
 (मजिरक) वृष्णिक् खञ्जार खञ्जाल (कर्मार) रेख लेख आलिम्बन वि-
 श्रवण रवण वर्तनाक्ष ग्रीवाक्ष (विटप पिटक) विटाक तृक्षाक नभाक
 ऊर्णनाभ जरत्कारु (पृथा उत्क्षेप) पुरोहितिका सुरोहितिका सुरो-
 हिका आर्यश्वेत (अर्यश्वेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण (स्वर्जुरकर्ण)
 कदूरक तक्षन ऋष्टिषेण गङ्गा विपाश यस्क लह्य दुह्य अयस्थूण तृण
 कर्ण (तृण कर्ण) पर्ण भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इत्या सपत्नी । अचो
 नद्याः त्रिवेणी त्रिवर्ण च ॥ इति शिवादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १६ ॥

शुभ्रादिभ्यश्च ४ । १ । १२३ ॥ शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर)
 ब्रह्मकृत शतद्वार शलाथल शलाकाभ्र लेखाभ्र (लेखाभ्र) विक्रंसा
 (विकास) रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिग् शालक अजवस्ति शकंधि
 विमान् विधवा शुक्र विश देवतर शकुनि शुक्र उग्र जातल (शतल)
 बन्धकी मृकण्डु विम्वि अतिथि गोदन्त कुशाम्ब मकष्टु शाताहर पव-
 ष्टरिक मुनामन् । लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्टे । गोधा कृकलास अणीव
 प्रवाहण भरत (भारत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यातर आलीढ
 सुदन्त सुदक्ष सुवक्षस सुदामन् कट्ट तुद अकशाय कुमारिका कुठारि-
 का किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका
 खडूर कुबेरिका अशोका गन्धपिङ्गला खडोन्मत्ता अनुदृष्टिन् (अनु-
 दृष्टि) जरतिन् बलीवर्दिन् विग्र वीज जीव श्वन् अश्मन् अश्व अनिर
 इति शुभ्रादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १७ ॥

कल्याण्यादीनामिन्द्र च ४ । १ । १२६ ॥ कल्याणी सु-
 भगा दुर्भगा बन्धकी अनुदृष्टि अनुसृति (अनुसृष्टि) जरती बलीवर्दी
 ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥ इति कल्याण्यादिः ॥ १८ ॥

गृष्ट्यादिभ्यश्च ४ । १ । १३६ ॥ गृष्टि हाष्टि बलि हलि विंश्रि
कुट्टि अजत्रास्ति मित्रयु ॥ इति गृष्ट्यादिः ॥ १९ ॥

रेवत्यादिभ्यष्टक ४ । १ । १४६ ॥ रेवती अश्वपाली मणि-
पाली द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकबन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कु-
कुटाक्ष (ककुदाक्ष) चामरग्राह ॥ इति रेवत्यादिः ॥ २० ॥

कुर्वादिभ्यो ण्यः ४ । १ । १५१ ॥ कुरु गर्गर मङ्गुष अ-
जमार रथकार वावदूक । सम्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति)
कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्रजाली एजि वातकि दामौ-
ष्णीपि गणकारि कैशोरि कुट शालका (शलाका) मृग पुर परका
शुभ्र अभ्र दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय श्यावनाय श्याव-
रथ शावपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूढ शकन्धु शङ्कु शाक
शालिन् शालीन कर्तृ हर्तृ इन पिण्डी । तक्षन् वामरथस्य कण्वादिव-
स्वरवर्जम् ॥ इति कुर्वादिः ॥ २१ ॥

तिकादिभ्यः फिच् ४ । १ । १५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबा
लशिख (संज्ञा बाला शिखा) उरस् शाट्य सैन्धव यमुन्द रूप्य
ग्राम्य नील अमित्र गोकक्ष कुरु देवरथ तैतील औरस कौरव्य भौ-
रिकि भौलिकि चौपयत चैट्यत शीकयत क्षैतयत वाजवत चन्द्रमस्
शुभ गङ्गा वरेण्य सुपामन् आरब्ध बाह्यक स्वल्पक वृष लोमक उद-
न्य यज्ञ ॥ इति तिकादिः ॥ २२ ॥

वाकिनादीनां कुक्च ४ । १ । १५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्किश
काक लङ्का । चर्मिर्वभिर्णोर्नलोपश्च ॥ इति वाकिनादिः ॥ २३ ॥

कम्बोजालुक् ४ । १ । १५९ ॥ कम्बोज चोल केरल शक
यवन ॥ इति कम्बोजादिः ॥ २४ ॥

न प्राच्यभर्गादिभ्यो धेयादिभ्यः ४ । १ । १६८ ॥

१ भर्ग कर्कश केकयु कश्मीर साव्व मुस्थाल उरस् कौरव्य ॥
इति भर्गादिः ॥ २५ ॥

२ यौधेय शौक्रेय शौभ्रेय ज्यावाणेय धौर्तेय धार्तेय त्रिगर्त भरत
उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ २६ ॥

भिक्षादिभ्योऽण् ४ । २ । ३८ ॥ भिक्षा गर्भिणी क्षेत्र करीष
अङ्गार चर्मिन् धर्मिन् सहस्र युवाति पदाति पद्धति अथर्वन् दक्षिणा
भरत विषय श्रोत्र ॥ इति भिक्षादिः ॥ २७ ॥

खण्डिकादिभ्यश्च ४ । २ । ४५ ॥ खण्डिका वडवा । क्षुद्र-
कमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शुक उलूक श्वन अहन युगवरत्रा
हलबन्धा ॥ इति खण्डिकादिः ॥ २८ ॥

पाशादिभ्यो यः ४ । २ । ४९ ॥ पाश तृण धूम वात अङ्गार
पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन ॥ इति
पाशादिः ॥ २९ ॥

* खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः * ४ । २ । ५१ ॥ खल डाक
कुटुम्ब शाक कुण्डलिनी ॥ इति खलादिराकृतिगणः ॥ ३० ॥

राजन्यादिभ्यो वुञ् ४ । २ । ५३ ॥ राजन्य आनृत बाभ्र-
व्य शालङ्कायन दैवयातव (देवयात) (अत्रीड वरत्रा) जालंधरा-
यण (राजायन) तेलु आत्मकामेय अम्बरीषपुत्र वसाति बैल्ववन
शैष्ठष उदुम्बर तीव्र बैल्वल आर्जुनायन संप्रिय दाक्षि ऊर्णनाभ ॥
इति राजन्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३१ ॥

भौरिक्क्याचौषुकार्यादिभ्यो विधल्भक्तलौ ४ । २ । ५४ ॥

१ भौरिक्कि भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणेय वाणिज-
क वाणिकाज्य (बालिकाज्य) सैकयत वैकयत ॥ इति भौरिक्क्या-
दिः ॥ ३२ ॥

२ ऐषुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण व्याक्षायण
व्याक्षायण औडायन जौडायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण
शौद्रायण दाक्षायण शापण्डायन (शायण्डायन) ताक्ष्यापण शौभ्रा-
यण सौबीर (सौवीरायण) शपण्ड (शंयण्ड) शौण्ड शयाण्ड

(शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वध्येनव (वैश्वधेनव) नड तुण्डदेव विश्व-
देव (सापिण्ड) ॥ इति ऐषुकार्यादिः ॥ ३३ ॥

ऋतृक्थादिसूत्रान्तादृक् ४ । २ । ६० ॥ उक्थ लोकायत
न्याय न्यास पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनु-
कल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर श्लक्ष (श्लक्ष्ण) संहिता पदक्रम संघट
(संघट्ट) वृत्ति परिषद् संग्रह गण (गुण) आयुर्देव (आयुर्वेद) ॥
इत्युक्थादिः ॥ ३४ ॥

ऋमादिभ्यो वुन् ४ । २ । ६१ ॥ क्रम पद शिक्षा मीमांसा
सामन् ॥ इति ऋमादिः ॥ ३५ ॥

वसन्तादिभ्यष्टक् ४ । २ । ६३ ॥ वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद
शरत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अथर्वन् आथर्वण ॥
इति वसन्तादिः ॥ ३६ ॥

संकलादिभ्यश्च ४ । २ । ७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उडुप
उद्रेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुपूत सुनेत्र सुमङ्गल
सुपिङ्गल सूत सिकत पूतिका (पूतिक) पूलास कूलास पलाश नि-
वेश गवेश (गवेष) गम्भीर इतर आन् अहन् लोमन् वेमन् चरण
(वरुण) बहुल सद्योज अभिषिक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल मल्ल माल ॥
इति संकलादिः ॥ ३७ ॥

सुवास्त्वादिभ्योऽञ् ४ । २ । ७७ ॥ सुवास्तु (सुवस्तु) वर्ण भण्डु
खण्डु सेवालिन कर्पूरिन् शिखण्डिन् गर्त कर्कश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण
(कर्क) कर्कन्धुमती गोह अहिसक्थ ॥ इति सुवास्त्वादिः ॥ ३८ ॥

बुञ्छण्कठजिलसेनिरहञ्णययफक्किफिञ्ज्यकक्ठकोऽ-
रीहणक्केशाश्चैर्यकुमुदकांशर्तृण्प्रेक्षाश्मसंखिसंकांशव-
लपक्षकैर्णसुतंगमप्रगंदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ४ । २ । ८० ॥

१ अरीहण (अहीरण) द्रुघण द्रुहण भलग (भगल) उलन्द किरण
सांपरायण क्रौष्णायन औष्णायन त्रैगर्तायन मैत्रायण भास्त्रायण वैमता-
यण (वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन धौमतायन सौ-

मायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन
 रायस्पोष विपथ विपाश उद्दण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण
 काशकृत्स्न जाम्बवत शिशपा रैवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष
 बधिर जम्बु खादिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलतृ भलन्दन खण्डु कल-
 न यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वेडमन् विशाल लोमश रोमश रोमक
 लोमक शबल कूट वर्चल मुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर)
 सदश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास
 (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयम् मौडल्याकर (मौडल्ययुकर)
 ॥ इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥

३ ऋड्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान
 निबन्धन (निबन्ध) (विबद्ध) परिगृह (उपगृह) असनि सित
 मत वेडमन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खादिर शर्करा अनडुह
 (अनडुह) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम
 अंशु ॥ इत्यृदयादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इकट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप
 निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवाम कूप
 विकङ्कट दशग्राम ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम
 कच्छल कङ्कट गुह बिस तृण कर्पर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु
 सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन
 अर्ण सुवर्ण बल चरण बुस ॥ इति तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इकट
 कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त
 कूपक हिरण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अश्मन् यूय उष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा

कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह ॥
इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्रिदत्त वायुदत्त सखिदत्त (गोपिल) भल्लपाल
(भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर
वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह
तमाल कदल सतल ॥ इति मग्घ्यादिः ॥ ४७ ॥

१० संकाश कपिल कम्पीर (समीर) सूरसेन सरक सूर । सु-
पथिन्पन्थ च । यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अ-
श्मन् कूट मलिन दशकुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर
मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ
अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुष्य (पुल) मूल
उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति ।
पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन्
रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक)
अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल गिल यमल हस्त कला
सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग
(स्फिन्) कुम्भी कन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डी-
वत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र स्वन श्वेत
गडिक (खडिक) शुक्र विग्र बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन
श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कविल खण्डित गदित च्छदार
मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शैरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध

बलाह स्थूल विदग्धः (विजग्ध) विभग्न (निमग्न) बाहु खदिर
शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि (शिरीष)
मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ इति
कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥ वरणा शृङ्गी शाल्मलि
शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गचायन जालपदी (जान-
पदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्ष-
शिला उरसा गंगमती वलभी ॥ इति वरणादिः ॥ ५६ ॥

मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ मधु बिस स्थाणु वेणु कर्कन्धु
शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत् वार्दाली शर इष्टका आसुति
शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन् रुष्टि रुप्य तक्ष-
शिला खड वट वेट ॥ इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥

उत्करादिभ्यश्च ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल
पिप्पलीमूल अश्मन् सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पि-
चुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश
क्षान्त खदिर शृपर्णाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश
विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्रि बैराणक इडा
अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र
अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥
इत्युत्करादिः ॥ ५८ ॥

नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र
वेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । कुश्वा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥
इति नडादिः ॥ ५९ ॥

कल्यादिभ्यो ढक्ञ् ४ । २ । ९५ ॥ कत्त्रि उम्भि पुष्कर
पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उरुया ग्राम ।
कुड्याया यलोपश्च ॥ इति कल्यादिः ॥ ६० ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । १७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रा-
वस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी)
खादिरि पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदार्वा सेतकी । वडवाया
वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ पलदी
परिषद् रोमक बाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट
कमलकीकर कमभिदा गाँधी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्चर
उदपान यकृल्लोम ॥ इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि
(वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकर्षू कुनामन्
हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम
शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधा-
मित्र सोममित्र लग्नमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदा-
त्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम षडण्ड शशादन अर्जु-
नाव माहकस्थली आनकस्थली माहिपस्थली मानस्थली अट्टस्थली
मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह
सात्रासाह शण्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल
द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त
आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आसाङ्गी धार्तराङ्गी आवय तीर्थ ।
कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्णु गन्धार
मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह
विजापक कलूतर रङ्कु ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य ।
मध्यं दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधम-

मायन ऐन्द्रायण कौद्रायण (कौन्द्रायण) खाडायन शाण्डिल्यायन
 रायस्पोष विपथ विपाश उदण्ड उदञ्चन खाण्डवीरण वीरण
 काशकृत्स्न जाम्बवत शिशपा रेवत (रेवत) बिल्व सुयज्ञ शिरीष
 बधिर जम्बु खादिर सुशर्मन् (सशर्मन्) भलवृ भलन्दन खण्डु कल-
 न यज्ञदत्त ॥ इत्यरीहणादिः ॥ ३९ ॥

२ कृशाश्व अरिष्ट अरिश्म वैश्मन् विशाल लोमश रोमश रोमक
 लोमक शबल कूट वर्चल मुवर्चल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर)
 सदृश पुरग पुराग मुख धूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास
 (कुविद्यास) पराशर अरुस् अयस् मौडल्याकर (मौडल्ययुकर)
 ॥ इति कृशाश्वादिः ॥ ४० ॥

३ ऋड्य (हृष्य) न्यग्रोध शर निलीन [निवास निवात] निधान
 निबन्धन (निबन्ध) (विबद्ध) परिगृट (उपगृट) असनि सित
 मत वैश्मन् उत्तराश्मन् अश्मन् स्थूल बाहु खादिर शर्करा अनडुह
 (अनडुह) अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम
 अंशु ॥ इत्यृदयादिः ॥ ४१ ॥

४ कुमुद शर्करा न्यग्रोध इकट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप
 निर्यास शकट कच मधु शिरीष अश्व अश्वत्थ बल्वज यवास कूप
 विकङ्कट दशग्राम ॥ इति कुमुदादिः ॥ ४२ ॥

५ काश पाश अश्वत्थ पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम
 कच्छल कङ्कट गुह बिस तृण कर्पर बर्बर मधुर ग्रह कपित्थ जतु
 सीपाल ॥ इति काशादिः ॥ ४३ ॥

६ तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण बिल पुल फल अर्जुन
 अर्ण सुवर्ण बल चरण वुस ॥ इति तृणादिः ॥ ४४ ॥

७ प्रेक्षा फलका (हलका) बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यग्रोध इकट
 कङ्कट संकट कट कूप बुक पुक पुट मह परिवाप यवाष ध्रुवका गर्त
 कूपक हिष्ण्य ॥ इति प्रेक्षादिः ॥ ४५ ॥

८ अश्मन् यूथ ऊष मीन नद दर्भ वृन्द गुद खण्ड नग शिखा

कीट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह ॥
इत्यश्मादिः ॥ ४६ ॥

९ सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त (गोपिल) भल्लपाल
(भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छगल अशोक करवीर वासव वीर पूर
वज्र कुशीरक शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह
तमाल कदल ससल ॥ इति सख्यादिः ॥ ४७ ॥

१० संकाश कपिल कश्मीर (समीर) मूरसेन सरक सूर । सु-
पथिन्पन्थ च । यूप (यूथ) अंश अङ्ग नासा पलित अनुनाश अ-
श्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर
मन्थ नल रोमन् लोमन् पुलिन मुपरि कटिप सकर्णक वृष्टि तीर्थ
अगस्ति विकर नासिका ॥ इति संकाशादिः ॥ ४८ ॥

११ बल चुल नल दल वट लकुल उरल पुम्व (पुल) मूल
उलडुल (उल डुल) वन कुल ॥ इति बलादिः ॥ ४९ ॥

१२ पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका वालिक चित्र अस्ति ।
पथः पन्थ च । कुम्भ सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन्
रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात पाक सहक (सिंहक)
अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिंसक कुत्स बिल गिल यमल हस्त कला
सकर्णक ॥ इति पक्षादिः ॥ ५० ॥

१३ कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कलूष द्रुपद आनडुह्य पाञ्चजन्य स्फिग
(स्फिग्) कुम्भी कन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डीवत् (आण्डी-
वत) जव जैत्र आकन (आनक) ॥ इति कर्णादिः ॥ ५१ ॥

१४ सुतंगम मुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र स्वन श्वेत
गडिक (खडिक) शुक्र विय बीजवापिन् (बीज वापिन्) अर्जुन
श्वन् अजिर जीव खण्डित कर्ण विग्रह ॥ इति सुतंगमादिः ॥ ५२ ॥

१५ प्रगदिन् मगदिन् मदादिन् कविल खण्डित गदित च्छार
मडार मन्दार कोविदार ॥ इति प्रगद्यादिः ॥ ५३ ॥

१६ वराह पलाशा (पलाश) शैरीष (शिरीष) पिनद्ध निबद्ध

बलाह स्थूल विदग्ध (विजग्ध) विभग्न (निमग्न) बाहु खदिर
शर्करा ॥ इति वराहादिः ॥ ५४ ॥

१७ कुमुद गोमथ रथकार दशग्राम अश्वत्थ शाल्मलि (शिरीष)
मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण घासकुन्द शुचिकर्ण ॥ इति
कुमुदादिः ॥ ५५ ॥

वरणादिभ्यश्च ४ । २ । ८२ ॥ वरणा शङ्गी शाल्मलि
शुण्डी शयाण्डी पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गचायन जालपदी (जान-
पदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्ष-
शिला उरसा गोमती वलभी ॥ इति वरणादिः ॥ ५६ ॥

मध्वादिभ्यश्च ४ । २ । ८६ ॥ मधु विस्र स्थाणु वेणु कर्कन्धु
शमी करीर हिम किशरा शर्याण मरुत वार्दाली शर इष्टका आसुति
शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इक्षु रोमन रुष्टि रुप्य तक्ष-
शिला खड वट वेट ॥ इति मध्वादिः ॥ ५७ ॥

उत्करादिभ्यश्च ४ । २ । ९० ॥ उत्कर संफल शफर पिप्पल
पिप्पलीमूल अश्मन सुवर्ण खलाजिन तिक कितव अणक त्रैवण पि-
चुक अश्वत्थ काश क्षुद्र भस्त्रा शाल जन्या अजिर चर्मन् उत्क्रोश
क्षान्त खदिर शूर्पणाय श्यावनाय नैवाकव तृण वृक्ष शाक पलाश
विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्रि बैराणक इडा
अरण्य निशान्त पर्ण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेत्र
अरीहण खण्ड वातागार मन्त्रणार्ह इन्द्रवृक्ष नितान्तवृक्ष आर्द्रवृक्ष ॥
इत्युत्करादिः ॥ ५८ ॥

नडादीनां कुक्च ४ । २ । ९१ ॥ नड प्लक्ष बिल्व वेणु वेत्र
बेतस इक्षु काष्ठ कपोत तृण । कुश्वा ह्रस्वत्वं च । तक्षन्नलोपश्च ॥
इति नडादिः ॥ ५९ ॥

कट्यादिभ्यो ढकञ् ४ । २ । ९५ ॥ कत्त्रि उम्भि पुष्कर
पुष्कल मोदन कुम्भी कुण्डिन नगरी माहिष्मती वर्मती उरुया ग्राम ।
कुञ्जाया यलोपश्च ॥ इति कट्यादिः ॥ ६० ॥

नद्यादिभ्यो ढक् ४ । २ । १७ ॥ नदी मही वाराणसी श्रा-
वस्ती कौशाम्बी वनकौशाम्बी काशपरी काशफारी (काशफरी)
खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शाल्वदार्वा सेतकी । वडवाया
वृषे ॥ इति नद्यादिः ॥ ६१ ॥

प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ४ । २ । ११० ॥ पलदी
परिषद् रोमक बाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट
कमलकीकर कमभिदा गाँधी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्चर
उदपान यकृल्लोम ॥ इति पलद्यादिः ॥ ६२ ॥

काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ ४ । २ । ११६ ॥ काशि चेदि
(वेदि) सांयाति संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद् हस्तिकर्ष कुनामन्
हिरण्य करण गोवासन भारङ्गी अरिंदम अरित्र देवदत्त दशग्राम
शौवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र दासमित्र सुधा-
मित्र सोममित्र छागमित्र साधमित्र (सधमित्र) । आपदादिपूर्वपदा-
त्कालान्तात् । आपद् ऊर्ध्व तत् ॥ इति काश्यादिः ॥ ६३ ॥

धूमादिभ्यश्च ४ । २ । १२७ ॥ धूम पडण्ड शशादन अर्जु-
नाव माहकस्थली आनकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अट्टस्थली
मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाण्डायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह
सात्रासाह शप्प मित्रवर्ध (मित्रवर्ध) मज्जाली मद्रकूल आजीकूल
द्व्यहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहाव) संस्फाय बर्बर वर्ज्य गर्त
आनर्त माठर पाथेय घोष पल्ली आसाङ्गी धार्तराङ्गी आवय तीर्थ ।
कूलात्सौवीरेषु । समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुक्षि अन्तरीप द्वीप अरुण
उज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ साकेत ॥ इति धूमादिः ॥ ६४ ॥

कच्छादिभ्यश्च ४ । २ । १३३ ॥ कच्छ सिन्धु वर्ण गन्धार
मधुमत् कम्बोज कश्मीर साल्व कुरु अनुषण्ड द्वीप अनूप अजवाह
विजापक कलूतर रङ्कु ॥ इति कच्छादिः ॥ ६५ ॥

गहादिभ्यश्च ४ । २ । १३८ ॥ गह अन्तस्थ सम विषम मध्य ।
मध्यं दिनं चरणे । उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधम-

शाख उत्तमशाख एकशाख समानशाख समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष
 एकपलाश इष्वग्र इष्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्थ खाडायन काठेर-
 णि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत् दैवशर्मि श्रोति आहिंसि आमि-
 त्रि व्याडि वैजि आध्यशिव आनृशंसि शौङ्गि आग्रिशर्मि भौजि वाराट-
 की वाल्मिकि (वाल्मीकि) क्षेमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि ऐकवि-
 न्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तन्त्वग्र) उत्तर अन्तर (अनन्तर) । मु-
 खपाश्वरतसोलोपः । जनपरयोः कुक्च । देवस्य च । इति गहादिः
 वेणुकादिभ्यश्छण् ॥ आकृतिगणः ॥ ६६ ॥

संधिवेलादृतुनक्षत्रभ्योऽण् ४ । ३ । १६ ॥ संधिवेला
 संध्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् ।
 संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥ इति संधिवेलादिः ॥ ६७ ॥

दिगादिभ्यो यत् ४ । ३ । ५४ ॥ दिग् वर्ग पूग गण पक्ष
 धाय्य मित्र मेघा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश
 आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ । उदकात्मंजायाम जाय (न्याय)
 वंश वेश काल आकाश ॥ इति दिगादिः ॥ ६८ ॥

*परिमुखादिभ्यश्च * ४ । ३ । ५९ ॥ परिमुख परिहनु प-
 योष्ठ पर्युल्लखल परिसीर उपसीर उपरथूण उपकलाप अनुपथ अनुपद
 अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसीर अनुमाप अनुयव अनु-
 यूप अनुवंश प्रतिशाख ॥ इति परिमुखादिः ॥ ६९ ॥

* अध्यात्मादिभ्यश्च * ४ । ३ । ६० ॥ अध्यात्म अधिदेव
 अधिभूत इहलोक परलोक ॥ इत्यध्यात्मादिः ॥ आकृ-
 तिगणः ॥ ७० ॥

अणुगयनादिभ्यः ४ । ३ । ७३ ॥ ऋगयन पदव्याख्यान
 छन्दोमान छन्दोभाषा छन्दोविचिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण
 निगम वास्तुविद्या क्षेत्रविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाद उद्याव
 संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिक्षा ॥ इति
 ऋगयनादिः ॥ ७१ ॥ •

शुण्डिकादिभ्योऽण् ४ । ३ । ७६ ॥ शुण्डिक कृकण
कृपण स्थण्डिल उदपान उपल तीर्थ भूमि तृण पर्ण ॥ इति शुण्डि-
कादिः ॥ ७२ ॥

शण्डिकादिभ्यां ज्यः ४ । ३ । ७७ ॥ शण्डिक सर्वसेन
सर्वकेश शक शट रक शङ्ख बोध ॥ इति शण्डिकादिः ॥ ७३ ॥

सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ४ । ३ । ७८ ॥

१ सिन्धु वर्ण मधुमत् कम्बोज साल्व कश्मीर गन्धार किष्किन्धा
उरसा दरद (दरद्) गन्दिका ॥ इति सिन्धुवादिः ॥ ७४ ॥

२ तक्षशिला वत्सोद्धरण कैमेंदुर ग्रामणी छगल क्रोटुर्कर्ण सिंह-
कर्ण संकुचित किंनर काण्डधार पर्वत अवसान बर्बर कंस ॥ इति
तक्षशिलादिः ॥ ७५ ॥

शौनकादिभ्यश्छन्दसि ४ । ३ । १०६ ॥ शौनक वाजस-
नेय शार्ङ्गरव शापेय शाप्पेय खाडायन स्तम्भस्कन्ध देवदर्शन रज्जु-
भार रज्जुकण्ठ कटशाठ कषाय तल दण्ड पुरुषांसक अश्वपेज ॥
इति शौनकादिः ॥ ७६ ॥

कुलालादिभ्यां वुञ् ४ । ३ । ११८ ॥ कुलाल वरुड चाण्डा-
ल निषाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिध्र) सैरिन्ध्र देवराज पर्वत्
(परिषत्) वधू मधु रुरु रुद्र अनडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्वपाक ॥
इति कुलालादिः ॥ ७७ ॥

रैवतिकादिभ्यश्छः ४ । ३ । १३१ ॥ रैवतिक स्वापिशि क्षै-
मवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेधि औदवापि बजवापि ॥
इति रैवतिकादिः ॥ ७८ ॥

विल्वादिभ्योऽण् ४ । ३ । १३६ ॥ विल्व व्रीहि काण्ड मुद्ग
मसूर गोधूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासी पाटली कर्कन्धु कुटीर ॥
इति विल्वादिः ॥ ७९ ॥

पलाशादिभ्यो वा ४ । ३ । १४१ ॥ पलाश खदिर शिंशपा

स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत ॥ इति पला-
शादिः ॥ ८० ॥

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ४ । ३ । १४४ ॥ शर दर्भ मृद
(मृत्) कुटी तृण सोम बल्वज ॥ इति शरादिः ॥ ८१ ॥

तालादिभ्योऽण् ४ । ३ । १५२ ॥ तालाद्धनुषि । बार्हिण इ-
न्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय श्यामाक पीयूषा ॥ इति ता-
लादिः ॥ ८२ ॥

प्राणिरजनादिभ्योऽञ् ४ । ३ । १५४ ॥ रजत सीस लोह
उदुम्बर नीप दारु रोहतक विभीतक पीतदारु तीव्रदारु त्रिकण्टक
कण्टकार ॥ इति रजनादिः ॥ ८३ ॥

प्लक्षादिभ्योऽण् ४ । ३ । १६४ ॥ प्लक्ष न्यग्रोध अश्वत्थ
इडगुटी शिशु रुरु कक्षतु बृहती ॥ इति प्लक्षादिः ॥ ८४ ॥

हरीतक्यादिभ्यश्च ४ । ३ । १६७ ॥ हरीतकी कोशातकी
नखरञ्जनी शक्ण्डी दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला
ध्वाक्षा गभीका कण्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका ॥
इति हरीतक्यादिः ॥ ८५ ॥

* माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् * ४ । ४ । १ ॥ माशब्दः
नित्यशब्दः । कार्यशब्दः ॥ इति माशब्दादिः ॥ ८६ ॥

* आहौ प्रभृतादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ प्रभृत पर्याप्त ॥
इति प्रभृतादिः ॥ ८७ ॥

* पृच्छन्तौ मुस्नातादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ मुस्नात
मुखरात्रे मुखशयन ॥ इति मुस्नातादिः ॥ ८८ ॥

* गच्छन्तौ परदारादिभ्यः * ४ । ४ । १ ॥ परदार गुरु-
तल्प ॥ इति परदारादिः ॥ ८९ ॥

पर्पादिभ्यः घन ४ । ४ । १० ॥ पर्प अश्व अश्वत्थ रथ जाल
न्यास व्याल । पादः पञ्च ॥ इति पर्पादिः ॥ ९० ॥

वेतनादिभ्यो जीवन्ति ४ । ४ । १२ ॥ वेतन वाहन अ-

धवाह धनुर्दण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवास्ति सुख शय्या शक्ति
उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्ता ॥
इति वेतनादिः ॥ ९१ ॥

हरत्युत्संगादिभ्यः ४ । ४ । १५ ॥ उत्संग उडुप उत्पुत
उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥ इत्युत्संगादिः ॥ ९२ ॥

भस्त्रादिभ्यश्च ४ । ४ । १६ ॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार
शीर्षभार अंसभार अंसेभार ॥ इति भस्त्रादिः ॥ ९३ ॥

निर्वृत्तेऽक्षय्यतादिभ्यः ४ । ४ । १७ ॥ अक्षयूत (जानुप-
हृत) जह्वाप्रहृत जह्वाप्रहत पादस्वेदन कण्टकमर्दन गतानुगत गता-
गत यातोपयात अनुगत ॥ इत्यक्षय्यतादिः ॥ ९४ ॥

अण्महिष्यादिभ्यः ४ । ४ । १८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजा-
वती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणिपाली अनुवारक
(अनुचारक) होतृ यजमान ॥ इति महिष्यादिः ॥ ९५ ॥

किसरादिभ्यश्च ४ । ४ । १९ ॥ किसर नरद नलद
स्थागल तगर गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) ॥ इति
किसरादिः ॥ ९६ ॥

छत्रादिभ्यो णः ४ । ४ । २० ॥ छत्र शिक्षा प्ररोह स्था बु-
भुक्षा चुरा तितिक्षा उपस्थान कृपि कर्मन् विश्वधा तपस् सत्य अनृत
विशिखा विशिका भक्षा उदस्थान पुरोडा विक्षा चुक्षा मन्द्र ॥
इति छत्रादिः ॥ ९७ ॥

प्रतिजनादिभ्यः श्वञ् ४ । ४ । २१ ॥ प्रतिजन इदंयुग सं-
युग समयुग परयुग परकुल परस्यकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन
महाजन पञ्चजन ॥ इति प्रतिजनादिः ॥ ९८ ॥

कथादिभ्यश्च ४ । ४ । २२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संक-
था वितण्डा कुष्ठविद् (कुष्ठविद्) जनवाद जनेवाद जमोवाद वृत्ति
संग्रह गुण गण आयुर्वेद ॥ इति कथादिः ॥ ९९ ॥

गुडादिभ्यश्च ४।४। १०३ ॥ गुड कुल्माष सक्त अपूप
मांसौदन इक्षु वेणु संग्राम संघात संक्राम संवाय प्रवास निवास उप-
वास ॥ इति गुडादिः ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

उगवादिभ्यां यत् ५।१। २ ॥ गो हविस् अक्षर विष ब-
हिम् अष्टका स्तदा युग मेधा स्नुच् । नाभि नभं च । शुनः संप्रसा-
रणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्तोदात्तत्वम् । ऊधसोऽनङ् च ।
कूप खद दर खर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीस
(दीप्त) इति गवादिः ॥ १ ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ५।१। ४ ॥ अपूप तण्डुल
अभ्युष (अभ्युष) अभ्योष अवोष अभ्येष पृथुक ओदन सूप पूष
किष्प प्रदीप मुसल कटक कर्णवेष्टक इर्गल अर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च ।
यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ॥ इत्यपूपादिः ॥ २ ॥

असमामे निष्कादिभ्यः ५।१। २० ॥ निष्क पण पाद
माष बाह्य द्रोण पष्टि ॥ इति निष्कादिः ॥ ३ ॥

गोऽथचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् ५।१। ३९ ॥
अश्व अश्वन् गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा क्षण (गङ्गा) वर्षा
वसु ॥ इत्यश्वादिः ॥ ४ ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराङ्गंशादिभ्यः ५।१। ५० ॥
वंश कुटज बल्वज मूल स्थूणा स्थूण अक्ष अश्वन् अश्व उल्लङ्घ इक्षु
खट्वा ॥ इति वंशादिः ॥ ५ ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ५।१। ६४ ॥ छेद भेद द्रोह दोह नति
(नर्त) कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण संप्रश्न
विप्रश्न विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्ग च ॥ इति छेदादिः ॥ ६ ॥

दण्डादिभ्यां यत् ५।१। ६६ ॥ दण्ड मुसल मधुपर्क

कशा अर्ध मेघ मेघा सुवर्ण उदक वध युग गुहा भाग इभ भङ्ग ॥
इति दण्डादिः ॥ ७ ॥

* महानाम्न्यादिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् * ५
१ । ९४ ॥ महानाम्नी आदित्यव्रत गोदान ॥ इति महाना-
मन्यादिः ॥ ८ ॥

* अवान्तरदीक्षादिभ्यां ङिनिर्वक्तव्यः * ५ । १ । ९४ ॥
अवान्तरदीक्षा तिलव्रत देवव्रत ॥ इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ ९ ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ५ । १ । ९७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेश-
न उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अग्निपद पीलुमूल
(पीलु मूल) प्रवास उपवास ॥ इति व्युष्टादिः ॥ ११० ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ५ । १ । १०१ ॥ संताप
संनाह संग्राम संयोग संपराय संवेशन संपेष निष्पेष सर्ग निसर्ग
विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संवात संवेप संवास संमोदन सक्त ।
मांसोदनाद्विगृहीतादपि ॥ इति संतापादिः ॥ ११ ॥

* तदप्रकरणे उपवम्त्रादिभ्य उपसंख्यानम् * ५ । १ ।
१०५ ॥ उपवस्त्र प्राशितृ वृडा श्रद्धा ॥ इत्युपवम्त्रादिः ॥ १२ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ५ । १ । १११ ॥ अनुप्रवचन उत्थापन
उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुबचन अनुवा-
चन अन्वारोहण प्रारम्भण आगम्भण आरोहण ॥ इत्यनुप्रवचना-
दिः ॥ १३ ॥

* स्वर्गादिभ्यां यङ्क्तव्यः * ५ । १ । १११ ॥ स्वर्ग यश-
स् आयुस् काम धन ॥ इति स्वर्गादिः ॥ १४ ॥

* पुण्याहवाचनादिभ्यो लुङ्क्तव्यः * ५ । १ । १११ ॥
पुण्याहवाचन स्वतिवाचन शान्तिवाचन ॥ इति पुण्याहवाचना-
दिः ॥ १५ ॥

पृथ्वादिभ्यं इमनिज्वा ५ । १ । १२२ ॥ पृथु मृदु महत्
पटु तनु लघु बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अ-

किंचन बाल होड पाक वत्समन्द स्वादु ह्रस्व दीर्घ प्रिय वृष ऋजु
क्षिप्र क्षुद्र अणु ॥ इति पृथ्वादिः ॥ १६ ॥

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च ५ । १ । १२४ ॥ दृढ वृढ परिवृढ
मृढ कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड ब-
धिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर । वेर्यातलातमतिर्मनःशारदानाम
समो मतितमनसोः । जवन ॥ इति दृढादिः ॥ १७ ॥

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ५ । १ । १२४ ॥
ब्राह्मण वाडव माणव । अर्हतो नुम्व । चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ सं-
वादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ
विषमस्थ परमस्थ मध्यमस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन
कुतूहल क्षेत्रज्ञ निश्र बालिश अलस दुःपुरुष कापुरुष राजन्
गणपति अधिपति गडुल दायाद विशस्ति विषम विपात निपात ।
सर्ववेदादिभ्यः रवार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ॥ आ-
कृतिगणोऽयम् ॥ इति ब्राह्मणादिः ॥ १८ ॥

* चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च * ५ । १ । १२४ ॥
चतुर्वेद चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रिस्वर षड्गुण सेना
अनन्तर संनिधि समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥ इति
चतुर्वेदादिः ॥ १९ ॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ५ । १ । १२८ ॥ पुरोहित ।
राजासे । ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बाल मन्द) खण्डि-
क दण्डिक वर्मिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सृतिक मूलिक तिलक
अञ्जलिक (अन्तलिक) रूपिक ऋषिक पुत्रिक अविक छत्रिक
पषिक पथिक चर्मिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरक्ष सूचक
(संरक्षसूचक) नास्तिक अजानिक शाकर नागर जूडिक ॥ इति पु-
रोहितादिः ॥ २० ॥

प्राणभृज्जानिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्च ५ । १ । १२९ ॥

उद्गातृ उन्नेतृ प्रतिहर्तृ प्रशास्तृ होतृ पोतृ हर्तृ रथगणक पत्तिगणक
सुष्ठु दुष्ठु अध्वर्यु वधू । सुभग मन्त्र ॥ इत्युद्गात्रादिः ॥ २१ ॥

हायनान्नयुवादिभ्योऽण् ५ । १ । १३० ॥ युवन् स्थविर
होतृ यजमान । पुरुषासे । भ्रातृ कुतुक श्रमण (श्रवण) कटुक क-
मण्डल कुस्त्री सुस्त्री दुःस्त्री सुहृदय दुर्हृदय सुहृद् दुर्हृद् सुभ्रातृ दु-
भ्रातृ वृषल परित्राजक सव्रत्तचारिन् अनृशंस । हृदयासे । कुशल
चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपश्च ॥ इति
युवादिः ॥ २२ ॥

छन्दमनोज्ञादिभ्यश्च ५ । १ । १३३ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभि-
रूप कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर
धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र ग्रामपुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामषण्ड)
ग्रामकुमार सुकुमार बहुल आश्वपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्यकुल सारपत्र
शतपुत्र ॥ इति मनोज्ञादिः ॥ २३ ॥

तस्य पाकमूले पील्वोदिकर्णादिभ्यः कुणञ्जात्चौ
५ । २ । २४ ॥

१ पीलु कर्कन्धू (कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) बदर
अश्वत्थ खदिर ॥ इति पील्वोदिः ॥ २४ ॥

२ कर्ण अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्गदन्त ओष्ठ पृष्ठ ॥
इति कर्णादिः ॥ २५ ॥

तदस्य संज्ञानं तारकादिभ्य इतच् ५ । २ । ३६ ॥ तार-
का पुष्प कर्णक मञ्जरी ऋजीष क्षण सूच मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार
प्रचार विचार कुड्मल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल स्तवक
(स्तवक) किसलय पल्लव खण्डवेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा धेनुष्या पि-
पासा श्रद्धा अध पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्क-
ण्ठा भर व्याधि वर्मन् व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्ध-
कार गर्व कुमुर (मुकुर) हर्ष उत्कर्ष रण कुशल्य मर्ध क्षुध सी-
मन्त ज्वर गर रोग रोमाश्च पण्डा कज्जल तृष् कोरक कल्लोल स्थपुट

फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल बकुल श्वभ्र आराल कलङ्क कर्दम
कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिबिम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दीक्षा
गर्ज । गर्भादप्राणिनि ॥ इति तारकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २६ ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ५ । २ । ६१ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षोसुर
उपसद सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् मही-
यत् सत्त्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह वयस् हविर्धान पतत्रिन् महित्री
अस्यहत्य सोमापूषन् इडा अग्राविष्णु उर्वशी वृत्रहन् ॥ इति विमु-
क्तादिः ॥ २७ ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ५ । २ । ६२ ॥ गोषद् इषेत्वा मातरिश्चन्
देवस्यत्वा देवीरापः कृष्णोस्याखरेष्ठः देवींधिया (देवीं धियम्)
रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रभृत प्रतर्त कृशानु (कृशाकु) ॥ इति
गोषदादिः ॥ २८ ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ५ । २ । ६४ ॥ आकर्ष (आकष) त्सरु
पिशाच पिचण्ड अशनि अश्मन् निचय जय चय विजय आचय नय
पाद दीप ह्रद ह्राद ह्लाद गह्रद शकुनि ॥ इत्याकर्षादिः ॥ २९ ॥

इष्टादिभ्यश्च ५ । २ । ८८ ॥ इष्ट पूर्त उपासादित निगदित
परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपाठित संकलित परिक-
लित संरक्षित परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत
आम्रात श्रुत अधीत अवधान आसेवित अवधारित अवकल्पित नि-
राकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपाठित व्याकुलित ॥
इतीष्टादिः ॥ १३० ॥

रसादिभ्यश्च ५ । २ । ९५ ॥ रस रूप वर्ण गन्ध स्पर्श शब्द
स्नेह भाव । गुणात् एकाचः ॥ इति रसादिः ॥ ३१ ॥

सिध्मादिभ्यश्च । ५ । २ । ९७ ॥ सिध्म गडु माणि नाभि
बीज बीणा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्शु हनु सक्त मांस (मांस) ।
पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । वातदन्तबलललाटानामूङ्च । जटाघटाकटाका-
लाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रज्ञा साक्थि कर्ण स्नेह शीत श्याम पिङ्ग पित्त

पुष्क पृथु मृदु मंजु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धार
वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । क्षुद्रजन्तूपतापयोश्च ॥
इति सिध्मादिः ॥ ३२ ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ५।२।१००॥
१ लोमन् रोमन् बभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मनि तरु ॥ इति
लोमादिः ॥ ३३ ॥

२ पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेष्मन् कट्टु (कट्ट) वलि सामन्
ऊष्मन् कृमि । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्रणां ह्रस्वत्वं च ।
विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेः । लक्ष्म्या अच्च ॥ इति पामा-
दिः ॥ ३४ ॥

३ पिच्छा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक
पङ्क प्रज्ञा ॥ इति पिच्छादिः ॥ ३५ ॥

* ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् * ५।२।१०३ ॥
ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका ॥ इति ज्यो-
त्स्नादिः ॥ ३६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ५।२।११६ ॥ ब्रीहि माया शाला शिखा
माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा
वडवा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखदनों कुमारी । शीर्षान्नजः ॥
इति ब्रीह्यादिः ॥ ३७ ॥

तुन्दादिभ्य इलच्च ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचण्ड
यव ब्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ ॥ इति तुन्दादिः ॥ ३८ ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ५।२।१२७ ॥ अर्शस् उरस् तुन्द
चतुर पलित जटा घटा घाटा अभ्र अव कर्दम अम्ल लवण । स्वा-
ङ्गाद्धीनात् । वर्णात् ॥ इत्यर्शआदिः ॥ आकृतिगणः ॥ ३९ ॥

सुखादिभ्यश्च ५।२।१३१ ॥ सुख दुःख तप्त कृच्छ्र
अस्र (आश्र) आस्रं अलीक कठण सोढ प्रतीप शील हल ।
माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय) दल कक्ष ॥ इति सुखादिः ॥ ४० ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ५ । २ । १३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल
तमाल कुमुद नड कपित्थ बिस मृणाल कर्दम शालूक विगर्ह करीष
शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य कैरव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज
राजीव नालीक सरोरुह पुटक अरविन्द अम्भोज अब्ज कमल
पयस् ॥ इति पुष्करादिः ॥ ४१ ॥

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ५ । २ । १३६ ॥ बल
उत्साह उद्गास उद्गास उद्गास शिखा कुल चडा मुल कूल आयाम
व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिणाह युद्ध ॥ इति बलादिः ४२ ॥

* दृश्निग्रहणाद्भवदादियोग एव * ५ । ३ । १४ ॥
भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुष्मान् ॥ इति भवदादिः ॥ ४३ ॥

देवपथादिभ्यश्च ५ । ३ । १०० ॥ देवपथ हंसपथ वारिपथ
रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ
सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द दण्ड पुष्प मत्स्य ॥
इति देवपथादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ४४ ॥

शाग्वादिभ्यो यः ५ । ३ । १०३ ॥ शाखा मुख जघन
शृङ्ग मेघ अभ्र चरण स्कन्ध स्कन्द (स्कन्द) उरस् शिरस अग्र
शाण ॥ इति शाग्वादिः ॥ ४५ ॥

शर्करादिभ्योऽण् ५ । २ । १०७ ॥ शर्करा कपालिका
कषिष्ठिका (कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गो-
पुच्छ नराची नकुल सिकता ॥ इति शर्करादिः ॥ ४६ ॥

अङ्गुल्यादिभ्यश्च ५ । ३ । १०८ ॥ अङ्गुली भरुज
बभ्रु वल्यु मण्डर मण्डल शङ्कुली हरि कपि मुनि रुह खल उद-
श्वित् गोणी उरस् कुलिश ॥ इत्यङ्गुल्यादिः ॥ ४७ ॥

दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ५ । ३ । ११६ ॥ दामनि
औलपि बैजवापि औदकि औदक्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति)
अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि

काकदन्तकि शातृन्तपि सर्वासेनि बिन्दु बेन्दवि तुलभ मौञ्जयन
काकान्दि सावित्रीपुत्र ॥ इति दामन्यादिः ॥ ४८ ॥

पईर्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ५ । ३ । ११७ ॥

१ पशु असुर रक्षस् बाल्हीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशार्ह
पिशाच अशनि कार्षापण ॥ इति पश्वर्वादिः ॥ ४९ ॥

२ यौधेय कौशेय शौक्रेय शौभ्रेय धार्तेय धार्तेय ज्यावाणेय त्रि-
गर्त भरत उशीनर ॥ इति यौधेयादिः ॥ ५० ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ५ । ४ । ३ ॥ स्थूल अणु
माषेषु (माष इषु) कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । इक्षु तिल ।
पाद्यकालावदातसुरायाम् । गोमित्र आच्छादने । सुरा अहौ । जीर्ण
शालिषु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारीपुत्र कुमारीश्वशुर मणि
॥ इति स्थूलादिः ॥ ५१ ॥

यावादिभ्यः कन् ५ । ४ । २९ ॥ याव मणि अस्थि तालु
जानु सान्द्र पीत स्तम्भ । ऋन्नावुष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु
निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कु-
त्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारीक्रीडनकानि च
(कुमारक्रीडनकानि च) ॥ इति यावादिः ॥ ५२ ॥

विनयादिभ्यष्टक् ५ । ४ । ३४ ॥ विनय समय । उपायो
ह्रस्वत्वं च । संप्रति संगति कथंचित् अकस्मात् समाचार उपचार
समाय । (समयाचार) व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष
अत्यय ॥ इति विनयादिः ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ५।४।३८॥ प्रज्ञ वणिञ्ज् उशिञ्ज् उष्णिञ्ज् प्रत्यक्ष
विद्वस् विदन् पोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुहत् । कृष्ण मृगे ।
चिकीर्षत् । चोस शत्रु योध चक्षुस् वसु एनस् मरुत् क्रुश्च सत्त्वत्
दशार्ह वयस् व्याकृत असुर रक्षस् पिशाच अशनि कर्षापण देवता
बन्धु ॥ इति प्रज्ञादिः ॥ ५४ ॥

* आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् * ५ । ४ । ४४ ॥ आदि

मध्य अन्त पृष्ठ पार्श्व ॥ इत्याद्यादिः॥आकृतिगणः ॥ ५५ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । ५ । ४ । १०७ ॥ शरद्
विपाश् अनस् मत्तस् उपानद् अनडुद् दिव् हिमवत् हिरुकृ विद् सद्
दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् यद् कियत् । जराया जरश्च । प्रति-
परसमनुभ्योऽक्ष्णः । पथिन् ॥ इति शरदादिः ॥ ५६ ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । ५ । ४ । १२८ ॥ द्विदण्डि द्विमुसलि
उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति
उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु
एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि (आढ्यपदि) सपदि निकुच्यकर्णि
संहतपुच्छि अन्तेवासि ॥ इति द्विदण्ड्यादिः ॥ ५७ ॥

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः । ५ । ४ । १३८ ॥ हस्तिन्
कुहाल अश्व कशिक कुरुत कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक क-
ण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्डुमहेला दासी गणिका
कुसूल ॥ इति हस्त्यादिः ॥ ५८ ॥

कुम्भपदीषु च ५ । ४ । १३९ ॥ कुम्भपदी एकपदी जाल-
पदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी सूत्रपदी गोधापदी कल-
शीपदी विपदी तृणपदी द्विपदी त्रिपदी षट्पदी दासीपदी शितिपदी
विष्णुपदी सुपदी निष्पदी आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी शुचिपदी
द्रोणीपदी (द्रोणपदी) द्रुपदी सूकरपदी शकृत्पदी अष्टापदी स्थू-
णापदी अपदी सूचीपदी ॥ इति कुम्भपद्यादिः ॥ ५९ ॥

उरःप्रभृतिभ्यः कप् ५ । ४ । १५१ ॥ उरस् सर्पिस् उपा-
नद् पुमान् अनङ्गान् पयः नौः लक्ष्मीः दाधि मधु शाली शालिः ।
अर्थात्रजः ॥ इत्युरःप्रभृतयः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

* शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् * ६ । १ । ९४ ॥
शकन्धुः कर्कन्धुः कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हल्लीषा मनीषा

लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । सारङ्गः पशुपक्षिणोः ॥ इति शकन्ध्वा-
दिः ॥ १ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ६ । १ । १५७ ॥ पार-
स्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्था नदी । किष्कुः प्रमाणम् ।
किष्किधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च ।
प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि ॥ इति पारस्करादिः ॥ २ ॥

उञ्छादीनां च ६ । १ । १६० ॥ उञ्छ म्लेच्छ जञ्ज नल्प
(जल्प) जप वध । युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । गरो दूष्ये ।
वेदवेगवेष्टबन्धाः करणे । स्तुथुद्रुवश्छन्दसि । वर्तनि स्तोत्रे । श्वभ्रे
दरः । साम्बतापौ भावगर्हायाम् । उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र । भक्षम-
न्धभोगमन्थाः ॥ इत्युञ्छादिः ॥ ३ ॥

वृषादीनां च ६ । १ । २०३ ॥ वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः
गयः नयः तायः तयः चयः अमः वेदः सूदः अंशः गुहा । शम-
रणौ संज्ञायां । संमतौ भावकर्मणोः । मन्त्रः शान्तिः कामः यामः
आरा धारा कारा वहः कल्पः पादः ॥ इति वृषादिः ॥ आकृति-
गणः ॥ अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ६ । २ । २४ ॥ विस्पष्ट विचित्र
विचित्त व्यक्त संपन्न पटु पण्डित कुशल चपल निपुण ॥ इति
विस्पष्टादिः ॥ ५ ॥

कार्तिकौजपादयश्च ६ । २ । ३७ ॥ कार्तिकौजप्रौ सावर्णि-
माण्डकेयौ (सावर्णिमाण्डूकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः
कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवाधूलेयाः शाकलशुनकाः
शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः आर्चाभिर्मौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः
चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः
बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलोकाक्षाः स्त्रीकु-
मारम् मौदपैप्पलादां वत्सजरन्तः सौश्रुतपार्थिवाः जरमुत्पू याज्यानु-
वाक्ये ॥ इति कार्तिकौजपादिः ॥ ६ ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारिवड-
वा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बली दासीभाराणां च ६।२।४२॥
दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः (वसूनितिः)
ओषधिः चन्द्रमाः ॥ इति दासीभारादिः॥आकृतिगणः॥७॥

युक्तारोह्यादयश्च ६।२।८१॥ युक्तारोही आगतरोही
आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहरी आगतप्रमत्स्यः
क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टि-
त्रिरात्रः गणपादः एकशितिपाद् । पात्रे समितादयश्च ॥ इति
युक्तारोह्यादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ८ ॥

घोषादिपु च ६।२।८५॥ घोष घट (कट) वल्लभ हृद
बदरी पिङ्गल (पिगली) पिशङ्ग माला रक्षा शाला (वृट) कुट्ट
कुट्ट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षाकू (प्रेक्षा) ॥ इति
घोषादिः ॥ ९ ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ६।२।८६॥ छात्रिपेलि भाण्डि
व्याडि आखण्डि आटि गोमि ॥ इति छात्र्यादिः ॥ १० ॥

प्रम्यंश्वृहमककर््यादीनाम् ६।२।८७॥ कर्कि (कर्की)
मघ्नी मकरी कर्केन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुबल (कवल)
बदरी ॥ इति कर्क्यादिः ॥ ११ ॥

मालादीनां च ६।२।८८॥ माला शाला शोणा (शोण)
द्राक्षा स्वाक्षा शामा काञ्ची एक काम दिवोदास वश्यश्च ॥ इति
मालादिः ॥ आकृतिगणः ॥ १२ ॥

क्रत्वादयश्च ६।२।११८॥ क्रतु दृशीक प्रतीक प्रतृतिं
हव्य भव्य भग ॥ इति क्रत्वादिः ॥ १३ ॥

आदिश्चिह्णादीनाम् ६।२।१२५॥ चिह्ण मदुर मद्दु-
मर वैतुल पटस्क बैडालिकर्णक बैडालिकर्णि कुकुट चिक्कण चित्कण
॥ इति चिह्णादिः ॥ १४ ॥

वर्ग्यादयश्च ६ । २ । १३१ ॥ दिगादिषु वर्गादयस्त एव कृ-
तयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ६ । २ । १३४ ॥ चूर्ण करिष करीष
शाकिन शाकट द्राक्षी तूस्त कुन्दम दलप चमसी चकन चौल ॥
इति चूर्णादिः ॥ १५ ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ६ । २ । १४० ॥ वनस्पतिः
बृहस्पतिः शचीपतिः तनूनपात् नराशंसः शुनःशेपः शण्डामर्कौ तृ-
ष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसां मर्मत्युः ॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ १६ ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ६ । २ । १४६ ॥ आचित पर्या-
चित आस्थापित परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपक्षिष्ट प्रक्षिष्ट उपहित
उपस्थित संहितागवि ॥ इत्याचितादिः ॥ १७ ॥

प्रवृद्धादीनां च ६ । २ । १४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो
वृषलः । प्रयुता सृण्वः । आकर्षे अवहितः । अवहितो भोगेषु खट्वा-
रूढः । कविशस्तः ॥ इति प्रवृद्धादिः ॥ १८ ॥ आकृतिग-
णोऽयम् ॥ तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषलतो रथ इत्यादि ॥

कृत्योकेषु चार्वाद्यश्च ६ । २ । १६० ॥ चारु साधु यौ-
धिक (यौधिक) अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् । वर्तमानवर्धमान-
त्वरमाणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् । विकारस-
दृशे व्यस्तसमस्ते । गृहपति गृहपतिक । राजाहोइछन्दसि ॥ इति
चार्वादिः ॥ १९ ॥

न गुणादयोऽवयवाः ६ । २ । १७६ ॥ गुण अक्षर अध्या-
य सूक्त छन्दोमान ॥ इति गुणादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २० ॥

निरुद्धादीनि च ६ । २ । १८४ ॥ निरुद्धक निरुपल नि-
र्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्कालिक निष्पेष दुस्तरीप
निस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । परेहस्तपादकेश-
कर्षाः ॥ इति निरुद्धादिः ॥ आकृतिगणः ॥ २१ ॥

प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे ६ । २ । १९३ ॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र

• * कणादीनां चेति वक्तव्यम् * ७ । ४ । ३ ॥ कण रण
भण श्रण लुप हेठ व्हायि वाणि लोटि (लोटि) लोपि ॥ इति
कणादिः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्षणयोः ८।१।२७॥ गोत्र
ब्रुव प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण
विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ वानाम॥इति गोत्रादिः॥१॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ८ । १।६७॥ काष्ठ
दारुण अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्रुत अनु-
क्त भृश घोर सुख परम सु अति ॥ इति काष्ठादिः ॥ २ ॥

मादुपधायाश्च मतार्वोऽयवादिभ्यः ८ । २।९ ॥ यव
दल्मि ऊर्मि (उर्मि) भूमि कृमि कुश्वा वशा द्राक्षा ध्राक्षा ध्रजि व्रजि
ध्वजि निजि सिजि सज्जि हरित् ककुत् मरुत् गरुत् इक्षु द्रु मधु ॥
इति यवादिः । आकृतिगणः ॥ ३ ॥

* अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम् * ८ । २ । ७०॥

१ अहर गीर् धूर् ॥ इत्यहरादिः ॥ ४ ॥

२ पति गण पुत्र ॥ इति पत्यादिः ॥ ५ ॥

कस्कादिषु च ८ । ३ । ४८ ॥ कस्कः कौतस्कुतः भ्रातुष्पुत्रः
शुनस्कर्णः सद्यस्कालः सद्यस्त्रीः साद्यस्कः कांस्कान् सर्पिष्कुण्डिका
धनुष्कपालम् बहिष्पलम् (बर्हिष्पलम्) यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः
तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्पिण्डः भास्करः अहस्करः ॥ इति
कस्कादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ६ ॥

सुषामादिषु च ८।३।९८॥ सुषामा निःषामा दुःषामा सुषेधः
निषेधः निःपेधः दुःपेधः सुषंधिः निःषंधिः दुःषंधिः सुष्ठु दुष्ठु । गौ-
रिषकथः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका जलाषाहम् (जलाषाडम्) नौषे-
चनम् दुन्दुभिषेचनम् (दुन्दुभिषेचणम्) । इति संज्ञायामगात् ।

नक्षत्राद्वा । हरिषेणः रोहिणीषेणः ॥ इति सुषामादिः ॥ आकृ-
तिगणः ॥ ७ ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृहिसवनादीनाम् ८ । ३ । ११० ॥
सवने सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किसं
किसम् (किसः किसः) । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनि-
म् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥ पादान्तरम् ॥ सवने सवने । सवन-
मुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः ।
शकुनिसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । बिसं
बिसम् । किसं किसम् । मुसलं मुसलम् । गोसनिम् अश्वसनिम् ॥
इति सवनादिः ॥ ८ ॥

* इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ८ । ४ । ३ ॥ इरि-
का मिरिका तिमिरा ॥ इतीरिकादिः ॥ आकृतिगणः ॥ ९ ॥

* गिरिनद्यादीनां च * ८ । ४ । १० ॥ गिरिनदी गिरिनख
गिरिनद्ध । आकृतिगणः ॥ १० ॥ गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्र-
नितम्ब तूर्यमान माषेन आर्गयन् ॥ इति गिरिनद्यादिः ॥ १० ॥

क्षुभ्रादिषु च ८ । ४ । ३९ ॥ क्षुभ्र नृनमन नन्दिन् नन्दन
नगर । एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनन्दी हरिनन्द-
नः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नर्तन गहन-
नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परि-
नर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भा-
नूपः । आचार्यादणत्वं च ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ पाठान्तरम् ॥
क्षुभ्रा तृप् नृनमन नरनगर नन्दन । यङ् नृती । गिरिनदी गृहगमन
निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायन । इरिकादीनि
वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार ॥
इति क्षुभ्रादिः ॥ ११ ॥

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीतो गणपाठः समाप्तः ।

सुधन्तशब्दवर्णक्रमः ।

शब्दः	पृष्ठाङ्कः	शब्दः	पृष्ठाङ्कः	शब्दः	पृष्ठाङ्कः
अङ्का	८७	उदच	१३१	ग्रामणी	७६
अक्षि	९७	उदच	१३०	ग्लौ	८४
अग्निमथ्	१२८	उपनह	१४०	घृतपृश्	१३५
अतिलक्ष्मी	७५	उभ	६०	चकासत्	१३४
अतिचमू	८०	उभय	५८	चक्षुष्	१४९
अदम् १३८१४३१४९		उशनम्	१३७	चतुर्	१०३ । १४१
अधर्	६१	उष्णिह	१४०	चरम	६३
अनहृह	१०१	ऊर्ज्	१४५	चिकीर्ष	१३६
अनेहम्	१३८	कृत्विज्	११७	जक्षत	१३३
अन्तर	६३	कम्बुक्षिन्	११५	जरा	८७
अन्य (त्) ५९ । ९५		एक	५८	जाग्रत	१३४
अन्यतर (त्) ५९ । ९५		एकतर	९५	जामातृ	८३
अन्यतम	९५	एतद् १२० । १४२ । १४६		ज्ञातृ	९८
अप्	१४२	कतर (त्)	५८	ज्ञान	९३
अपर	५९	कतम (त्)	९५	तद् १२० । १४२	
अम्बा	८७	कति	७१	तन्त्री	९०
अम्बिका	८६	कतिपय	६३	तरी	९०
अर्ध	६३	कामू	८२	तादृश (तत् दृश)	१३४
अर्यमन्	११२	कवि	६८	तिर्यच	१३०
अर्वन्	११३	किम् १०५ । १४१ । १४४		तिर्यच	१३०
अल्प	६३	कृष्ण	५८	तुदत्	१४८
अल्ला	८७	कुच	१३१	तुरासाह	१०३
अवर्	६१	क्रोष्टु ७८ । ९१		तृतीय (या).	६३ । ८७
अष्टन्	११५	क्षत्रा	७९	त्यद् १२० । १४२	
अस्थि	९७	खज्	११८	त्रि	८८
अस्मद्	१२१	खलपृ	८१	त्व	५८
अहन	१४४	गिर	१४१	त्वत्	५८
आशिष	१४३	गुप	१३४	त्वष्टृ	७९
इतर (त्) ५९ । ९५		गो	८३	त्विष्	१४२
इदम् १०५ । १४१ । १४४		गोअनृच	१४६	दक्षिण	६१
उत्तर	५९	गोपा	८७	दण्डिन्	१४५
उत्तरपूर्वा	८६	गोरी	८९	ददत् १३३ । १४८	

दधि	९७	पचत्	१४९	भवन्	१३२
दष्टृ	१३५	पचन्	११५	भानु	७८
दरिद्रत्	१३४	पति	७१	भूपति	७१
दशन्	११५	पथिन्	११४	भृस्ज	१२०
दिष्	१४१	पपी	७३	भ्रू	९२
दिक् (श)	१४२	पयस्	१४९	मघवन्	११२
दीव्यत्	१४९	पयोमुच्	१३१	मति	८८
दुर्गा	८६	प	६१	मथिन्	११५
दुह	१००	परिव्राज	११९	मधु	९८
दुहित	९२	पितृ	८३	महत	१३२
दन्भू	८१	पिपठिस	१३५	मातृ	९२
दृश (क)	१४२	पुनर्भू	८०	मुह	१००
देवेज् (ट)	११९	पुस्	१३७	यज्वन्	११०
द्यौ	९३	पु	१४१	यद्	१२०
द्रुह	१००	पूर्व	६२	यवकी	७७
द्वि	७३।८९	पूषन्	११२	यशस्विन्	११२
द्वितय	६३	पौत्र	७९	यातृ	९२
द्वितीय (या)	६३।८७	प्रत्यच	१३०	युज	११८
धन	९५	प्रत्यच	१३१	युवन्	११३
धनुष	१४९	प्रथम	६३	युष्मद्	१२१
धातृ	१२।९८	प्रद्यौ	९८	गन्मुष	१३५
धोमत	१३२	प्रधी	७५	ग्मा	८४
धेन्	९१	प्रैरे	९८	राज्	११८
नर्द	९०	प्रशाम्	१०४	राजन्	१०८
ननान्द	९२	प्रशास्तृ	७९	गम	५२
नष्टृ	८२।७९	प्राच्	१२९	गै	८४।९३
नवन्	११५	प्राच्	१३१	लक्ष्मी	९०
नश्	१३५	प्रियत्	७२	लिह	९९
निर्ज	६३	फल	९५	वन	९५
नी	७६	बहुश्रेयसी	७३	वर्षाभू	८१
नृ.	८३	बुद्धि	८८	वाच्	१४२
नेम	६३	ब्रह्मन्	११०	वातप्रमी	७२
नेष्टृ	७९	ब्रह्मनिष्ठ	१०८	वाग्	१४४
नौ	९३	भवत्	१३२	वारि	९६

विह्वल	१२६	इवन्	११३	सुपथिन्	१४५
विभ्राज	११९	षप	१३५	सुपाद्	१२८
विश	१३८	सक्थि	९७	सुपुम	१४९
विश्व	५८	सखि	६८	सुयुज	११८
विश्वपा	६४	मजुष्	१४३	सुलू	८१
विश्ववाह	१०१	सध्यन्	१३०	सुश्री	७७
विश्वगात्र	११९	सध्यचै	१३१	स्त्री	९०
विश्वमज	११९	समन्	११५	स्त्रिह	१०१
वृत्रहन	११०	सम	६१	स्तुह	१०१
वधम	१३८	सम्यच्	१३०	स्व	६२
शक्रुत्	१४८	सम्यच	१३१	स्वनहृह	१४३
शख मा	६६	सव	५९	स्वम्	८१
शम्भ	५८	मिम	५८	स्वयम्भू	९२
शादिन्	११०	मुखी	७८	स्वम	९२
शामन	१३८	मुती	७८	हरि	६६
शुद्धयी	७७	सवि	१०३	हविष	१४९
श्री	९०	मुगी	७७	हाहा	६६
श्रापा	९६	मुना	९९	हृ	८०
				होतु	७९

सुबन्तधातुवर्णक्रम समाप्त ।

तिङन्तधातुवर्णक्रमः ।

धातु	पृष्ठाङ्क	धातु	पृष्ठाङ्क	धातु	पृष्ठाङ्क
अन (१४)	२८९	उज्झ (१६)	२७८	कृ (६)	२९४
अन (२)	१७५	उन्ध (१३)	२८९	कृत (११) (१०)	२८७।२७६
अन (१)	२२१	उण (२४)	२४४	कृप (८)	२७३
अय (२३)	२११	ऊ	३२७	कृ (२०) (१४)	२०२।२८२
अर्च (९)	१८३	कच्छ (१७)	२७८	कन (८)	३००
अश (१९)	२०३	णध (२१)	२०३	क्रम (१५)	१९५
अम (१७)	२३२	कद् (११)	१८४	क्री (१)	२९७
इन् (१९)	२३६	कण्ह (१)	३१९	क्षण (३)	२९३
इण (१७)	२३४	कय (२)	३०५	क्षि (१३)	१९२
इन्ध (२१)	२९१	कम (२२)	२०८	क्षिण (४)	२९४
इप (२५)	२७९	कुट (२६)	२८०	क्षिप	३२३
उज्झ (१६)	२७८	कुष (१८)	३०३	क्षिद् (२७)	२१३

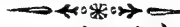
क्षुद (७)	२८७	त्रप (४१)	२१५	पिष (१३)	२७६
क्षुभ (३१)	२१३	त्रस (४)	२५०	पी (१७)	२६४
खिद (१२)	२७६	दद् (४०)	२१४	पुट (२७)	२८०
ख्या (१५)	२३०	दा (१३) (९) २०१२५४		पुष (१०)	२६१
गण (३)	३०५	दिव (१)	२५८	प (११)	३००
गद (६)	१७९	दिह (२१)	२४०	पृ (४३)	२८४
गम (२०)	२०१	दी (१५)	२६३	पृट (२३)	२७०
गुप (१२)	१८५	दीप (२०)	२६६	पृ (४)	२४९
गृ (४०)	२८३	दुह (२०)	२३८	प्रच्छ (४१)	२८४
ग्रह (१७)	३०३	दू (१४)	२६३	पि (२)	२२८
ग्लै (१७)	१९७	दू (०)	३००	मा (१०)	२२९
घट	३०८	दो (८)	२६१	मुय (२३)	२६६
घुट (२९)	२१३	द्युन (२४)	२१०	वृ (२३)	२८१
चि (२)	२६९	द्रा (९)	२००	भज (४८)	२१८
चित (४)	१७९	द्र (१०)	३०	मा (११)	२९०
चुग (१)	३०४	द्या (१०)	२५५	मा (६)	२२९
छिद (३)	२८६	धू (४) (१६) २७१३००		भि (२)	२८६
छुद (८)	२८७	धू (१०)	२१८	मा (२)	२४८
छो (६)	२६०	ध्वस (३६)	११३	मुन (२५) (२०) २०१२८१	
जन् (१०)	२६५	नद (७)	१८०	म (१)	१०७
जुष (४४५)	२८४	नभ (३०)	२१३	म (२३) (८) २१६१२५४	
ज्ञप	३०८	नश (१०)	२६२	त्रस (३५)	२१३
ज्ञा (२१)	३०३	नह (२७)	२६८	ग्रस्न (३)	२७०
डी (१६)	२६४	निज (११)	२५६	सन (८)	२०६
तच (१५)	२८९	नी [णी] (४६)	२१८	मस्न (३०)	२८१
तन् (१)	२९२	नुद (२)	२७२	मा (६) (१८) २६५१२५०	
तप (१४)	१९४	नृ [णृ] (३१)	२८१	मिः (२६)	२१३
तुद (१)	२७१	नृत् (३)	२५८	मिः (५)	२७४
तुभ (३३)	२१३	नन्द (८)	१८०	मी (४)	२९८
तृण (५)	२९४	पच (४७)	२१८	मुच (६)	२७४
तद् (९)	२८७	पठ	३०८	मुप (२०)	३०३
तप (२०) (४१) २७९१२१५		पद (२१)	२६६	मु (४२)	२८४
तम्फ (२१)	२७९	पा (१६) (१४) २३०१९६		मुड (२५)	२७९
तृह (११)	२८७	पिस् (१८)	२००	मुश (३६)	२८२

मृष (२६)	२६८	वृत् (३९)	२१४	सृज् (२५)	२६७
यज (४९)	२१८	वृ (१५)	३०२	सो	
या (४)	२२८	व्यच् (१५)	२७७	स्कम्म् (३)	२९९
यु (३) (७) ३०० ।	२२६	व्यध् (९)	२६१	स्कु (६)	२९९
युज् (४)	२८६	व्रज् (१०)	१८४	स्कृम्म् (४)	२९९
युध् (२४)	२६७	व्रश्च (१४)	२७७	स्तम्म् (१)	२९९
ग्म्	३३३	शद (३८)	२८९	स्तु	३२७
रा (११)	२०९	शिष (१७)	२९०	स्तुम्म् (२)	२९९
रिच (५)	२८६	शी (१८)	२३५	स्त (३)	२७०
रुच (२८)	२१३	शुच (५)	१७९	स्तृ (१३)	३०१
रुज (३३)	२८१	शुभ (३०)	२१३	स्था (१४)	३०७
रुध (१)	२८५	शुष (२१)	२६२	स्त्रा (७)	२२९
ला (१२)	२२९	शा (५)	२५९	स्फुट् (२८)	२८०
लिप् (१०)	२७६	श्रा (८)	२०९	स्फुग (२९)	२८०
लिह (२२)	२८१	श्रि (४०)	२१६	स्फुल (३०)	२८०
लुप (७)	२७५	श्री (३)	२०८	स्मृ	३२७
लृम (१९)	२७८	श्रु (१९)	१९९	स्म (३४)	२१३
लृ (१०)	२०१	श्चिन् (२५)	२१३	स्मम् (३८)	२१४
वन (७)	२९६	श्चिद (२७)	२१३	स्विद्	
वह (५०)	२१९	मद (३७)	२८०	हन् (२)	२२३
वा (५)	२०४	मन् (२)	२९३	हा (५) (७) ३५१।२५३	
विच (६)	२८७	सि (५)	२९८	हिम (१०)	२८८
विज (४५)	२८५	मिच (९)	२७५	हु (१)	२४७
विद (१३) (२२) (८) २६६	२३०।२७५	मिध (३)	१७७	ह (४४)	२१७
		सिच (२)	२५८	ह्री (३)	२४९
विश (३५)	२८१	मु (७) (१) २६०।२६९	२६९	व्ह (१८)	१९८
वृ (२२)	३०४	मृ (१३)	२६३		

इति तिङन्तधातुवर्णक्रमः समाप्तः ।

॥ श्रीः ॥

लघुसिद्धान्तकौमुदीस्थसूत्रवार्त्तिकादिवर्णक्रमः ।

(१) अइउण् । ऋलृक् । एओङ् । ऐऔच । हयवरट् । लण् ।
अमङणनम् । झभञ् । घढधप् । जवगडदश् । खफ-
छठथचटतव् । कपय् । शपसर् । हल् ॥

मूलाङ्क । सूत्रवार्त्तिकादिकम्

१३ अक सवर्णे दीर्घ ।
९६३ अकथित च ।
८०१ अकर्मकाच ।
९२० अकर्त्तरि च काङ्के सत्रायाम् ।
१४ अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ ।
५३३ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घ ।
४१ अक्षादूढिन्यामुपसङ्ख्यानम् ।
१०७९ अक्षणाऽदर्शनात् ।
१२९५ अङ्गात्कल्याणे ।
३७८ अच ।
५३० अचस्तास्वत्यव्ययिणो नित्यम् ।
७५६ अच परस्मिन्पूर्वविधौ ।
११५० अचित्तहस्तिधेनोष्टृक् ।
२५१ अचि र कृत ।
७२३ अचि विभाषा ।
२२१ अचिस्तुधातुभ्रुवा ख्यारियडुवडौ ।
२०३ अचो ङिति ।
४९ अचोन्यादिटि ।
८३८ अचो यत् ।
७४ अचो रहाभ्या द्वे ।
१९५ अच घे ।
१३६६ अजायतष्टाप् ।
१०७३ अजायदन्तम् ।
७६८ अज्जनगमा सनि ।
१३४५ अज्ञाते ।
७३१ अज्ञे सिचि ।
१५८ अट्कुप्वाङ्नुम्वयिवयेऽपि ।
७२० अडभ्यासव्यवयेऽपि ।

मूलाङ्क । सूत्रवार्त्तिकादिकम्.

१५ अणुदित्मवर्णस्य चाप्रत्यय.
४९३ अत आदे ।
११०४ अत इत् ।
१३०१ अत इतिट्ना ।
६२३ } अत उत्सार्वधातुके ।
७३७ }
५०४ अत उपधाया ।
५०९ अत एकहलमध्येऽनादेशादेर्लिटि ।
८६१ अत कृमिकसकुभपात्रकुशाक ।
१३२९ अतिशायने तर्माष्टना ।
३०२ अतो गुणे ।
४३६ अतो दीर्घो यत्रि ।
१६२ अतो भिस ऐम् ।
२६० अतोऽम् ।
४७६ अतो येय ।
१२६ अतो गोरप्लुतादप्लुते ।
५२० अतो लोप ।
४६२ अतो हे ।
५०६ अतो हलादेर्लघोः ।
१०३० अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।
१११ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
३८६ अत्वसन्तस्य चाधातो' ।
४ अदर्शन लोप ।
३९९ अदस आ सुलोपश्च ।
६५ अदसौ मात् ।
४०० अदसोऽमेर्दादुदोमः ।
६५९ अदभ्यस्तात् ।
६०८ अदः सर्वेषाम् ।

- ६०३ अदिप्रभृतिभ्य ण्य ।
 ११५८ अदूभवश्च ।
 ३१ अदेड गुण ।
 २६८ अदृतरादिभ्यः पचभ्यः ।
 १२३२ अधर्माच्चाति वक्तव्यम् ।
 १२११ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।
 ११९९ अध्यात्मादिष्टविष्यते ।
 ३० अध्वपगिमाणे च ।
 १९६ अनड सा ।
 १११६ अन् ।
 २२ अनाच च ।
 ४७० अनद्यतने लङ् ।
 ४४८ अनद्यतने लुट् ।
 १३२३ अनद्यतनेहलन्यतरस्याम् ।
 ९९२ अनश्च ।
 ३०४ अनाप्यक् ।
 ८१ अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् ।
 ३७७ अनिदिता हल उपधाया ० ।
 ११२ अनुनामिकात्परोऽनुस्वार ।
 ९७ अनुस्वारस्य ययि परसवर्ण ।
 ४२४ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।
 ७०७ अनुदात्तस्य चर्दपथस्यान्यतर० ।
 ६१० अनुदात्तोपदेशवनतितनोऽन्य० ।
 ७८८ अनुनासिकस्य किञ्चलो ० ।
 ८०८ अनुपराभ्या कृत्र ।
 १२०० अनुशतिकादीना च ।
 ११०७ अनुष्ठानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ।
 १०५० अनेकमन्यपदार्थे ।
 ५८ अनेकार्त्तान् सर्वस्य ।
 ४६८ अन्त शब्दस्याङ्किविधि० ।
 १७९ अन्तर बहियोगोपसव्यानयो ।
 १०५९ अन्तर्बहिभ्यां च लोम्न ।
 ५२ अन्तादिबृच्च ।
 ९५८ अन्यथैवकथमित्यमु सिद्धाप्रयोगे ।
 १२९९ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
 ८६५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
 ४०७ अन्वादेशे नपुमके एनद्वक्तव्य ।
 १०९६ अपन्य पोत्रप्रभृति गोत्रम् ।
 ८०० अपन्हवे झ ।
 ९७१ अपादाने पचमी ।
 १९९ अपृक्त एकात्प्रत्यय ।
 ४०६ अपो भि ।
 २२९ अपृन्तृचृस्वमृन्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत् ० ।
 १०५६ अपृग्णीप्रमाण्यो ।
 ०३१ अ प्रत्ययान् ।
 ८२५ अभिज्ञावचने लट् ।
 १२१० अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।
 ८०९ अभिप्रत्यतिभ्य क्षिप ।
 १३५६ असूततद्वाव इति० ।
 ६३० अभ्यामस्यासवर्णे ।
 ६११ अभ्यासाच्च ।
 ४४५ अभ्यासे चर्च ।
 १५५ अभि पृव ।
 २८९ अम सम्बुद्धा ।
 ११७५ अमेद्वक्तसिञ्चभ्य एव ।
 २१७ अमरार्थनद्योर्द्वयम् ।
 ५७६ अयामतात्वाभ्याम्ब्रवणषु ।
 ८६३ अर्द्धिषदजन्तस्य सुम् ।
 १३०० अर्णसो लोपश्च ।
 ६६३ अर्तिपपत्योश्च ।
 ९१३ अर्त्तिलूधूसूग्वनसहचर इत्र ।
 ७६२ अर्त्तिहीनलीगेक्न्यूरीक्ष्माय्याता ० ।
 १३६ अर्थवदधातुग्रत्यय प्रातिपदिकम् ।
 १००२ अर्थेन नित्यममासो विशेष्यान्ति० ।
 १००८ अर्ध नपुसकम् ।
 १०४७ अर्धचा पुंसि च ।
 १३९३ अर्धक्षत्रियाभ्या वा स्वार्थे ।
 ३२९ अर्धगन्धसावनत्र ।

१३०५ अशआदिभ्योऽच् ।
 १४९ अलखल्पो प्रतिषेधयो प्राचा० ।
 २५ अलोऽन्यस्य ।
 १९७ अलोऽन्यात्पूर्व उपधा ।
 १०७४ अल्पाचतुर्गम् ।
 २७५ अङ्गोपौ न ।
 ६० अवड स्फोटायनस्य ।
 १२१७ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षभ्य ।
 १०३३ अवाद्य कृष्टार्थं तृतीयया ।
 ११६९ अवाग्पागाद्विगृहीतादपि विपर्या० ।
 ०१५ अवे तृस्त्रोर्ध्व ।
 १३६२ अन्यक्तानुकरणादङ्गजवर्गार्धाद० ।
 २८१ अव्यय विभक्तिसर्मापममृद्विव्य० ।
 १३४४ अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राक्टे ।
 १३५८ अव्ययस्य च्वावीन्व नेति वा० ।
 ११७४ अव्ययात्त्यप ।
 ८११ अव्ययादाप्सप ।
 ११८८ अव्ययाना भमात्रे टिलोप ।
 ८१६ अव्ययीभावश्च ।
 ९८० अव्ययीभाव ।
 ९८७ अव्ययीभावे चाकाले ।
 ०९० अव्ययीभावे शङ्खभृतिभ्य ।
 १०१६ अदमनो विकारं टिलोपः ।
 १०८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।
 ३०८ अष्टन आ विभक्तौ ।
 ३२९ अष्टाभ्य औश ।
 ५०१ असयोगाह्रित कित ।
 ६१३ असिद्धवदत्राभात् ।
 ४९३ अस्तिसिचोऽपुक्त ।
 ६०६ अस्तेर्भू ।
 २७४ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनदुदात्त ।
 ४३० अस्मद्युत्तम ।
 १३०३ अस्मायामेधास्त्रजौ विनि ।
 १३५७ अस्य च्वौ ।

६४८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽड ।
 ३९८ अस्य सम्बुद्धौ वानङ् नलोपश्च ।
 १०३९ अह सर्वैकदेशसख्यातपुण्या० ।
 ४०८ अहन ।
 १३०६ अहशुभमोयुस ।
 ११४९ अह ख कर्ता ।

आ.

१८७ आ कडागदिका मन्ना ।
 ९०२ आक्ते स्तच्छीलितद्वर्म० ।
 २४४ आडि चाप ।
 १०२ आडो नास्त्रियाम् ।
 १२६० आ च त्वा ।
 ६७३ आच द्वौ ।
 १३०२ आचार्यादणत्वं च ।
 ८११ आच्छीनद्योर्नुम् ।
 २१० आटश्च ।
 ८९२ आडजादीनाम् ।
 ४६४ अ डुत्तमस्य पिच्च ।
 २१८ आण नद्या ।
 ५३८ आत औ णल ।
 ५४१ आत ।
 ८५३ आतश्चापमर्गे ।
 ५५९ आतो डित ।
 १८८ आतो धातो ।
 ८५६ आतोऽनुपसर्गे क ।
 ८२० आतो युक् चिणकृतो ।
 ९४८ आतो युच् ।
 ५३९ आतो लोप इटि च ।
 ५७४ आत्मनेपदेष्वनत ।
 ७११ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।
 १२४८ आत्मनविश्वजनभोगोत्तरपदान्त्व ।
 ८७१ आत्ममाने खश्च ।
 १२४९ आत्मध्वानौ खे ।
 ६ आदिरन्येन सहेता ।

५११ आदिर्निद्रुद्व ।
 ८९ अदे परस्य ।
 ५४३ आदेच उपदेशेऽशिति ।
 १७० अदिशप्रन्ययो ।
 ३३ आहुण ।
 ३०६ आद्यन्तषदेकस्मिन् ।
 १०४ आद्यन्तौ ट्कितौ ।
 १३५४ आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम् ।
 ९७३ आधारोऽधिकरणम् ।
 ४६६ आनि लोट् ।
 ८९८ आने मुक ।
 १०४३ आन्महत' समानाधिकरणजाती० ।
 ९५६ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।
 ५०१ आम ।
 १३७४ आमनहुह ख्रिया वा ।
 १७५ आमि सर्वनाम्न सुट् ।
 ५६७ आमेत ।
 ५६२ आम्प्रत्ययवत्कुत्रोऽनुप्रयोगस्य ।
 ११०३ आयनेयीनीयिय फट्छल्० ।
 ५१८ आयादय आर्धधातुके वा ।
 ४५० आर्धधातुक शेष ।
 ४४७ आर्धधातुकस्येड् वलादे ।
 ६१४ आर्धधातुके ।
 ४५६ आशिषि लिङ्लोटौ ।
 ३९१ आ सर्वनाम्न ।
 ६४५ आहस्थ ।

इ

१९ इको यणचि ।
 ७३ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य न्ह० ।
 २७२ इकोऽचि विभक्तौ ।
 ७६९ इको झल् ।
 ८५२ इगुपधज्ञाप्रोक्तिर क' ।
 २८४ इग्यण सप्रसारणम् ।
 ९३७ इच्छा ।

५६१ इजदेश्च गुरुमतोऽनृच्छ ।
 ४९४ इट ईटि ।
 ५७२ इटोऽत् ।
 ६०६ इड्यत्तिव्ययतीनाम् ।
 ५६४ इण षीध्वलुङ्लिटा धो० ।
 ६३२ इणो गा लुङि ।
 ६२९ इणो यण् ।
 १३१८ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
 ४७२ इतश्च ।
 २ इति माहेश्वराणि० ।
 ३२३ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ।
 १४०२ इतो मनुष्यजाते ।
 १३११ इदम इश ।
 १२७६ इदकिमोरीशकी ।
 १३२६ इदमस्थमु ।
 ३०० इदमो म ।
 १३२१ इदमोर्हिल् ।
 १३१५ इदमो'ह ।
 ५१२ इदितो नुम् धातो ।
 २४९ इदुद्गधाम् ।
 ३०१ इरोऽग पुसि ।
 ११४६ इनण्यनपत्ये ।
 १३८७ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमार० ।
 ६१ इन्द्रे च ।
 ३१३ इन्हनूपार्यम्णा शौ ।
 ६७९ इग इत्सज्ञा वाच्या ।
 ६८२ इरितो वा ।
 ९७९ इवेन सह समासो विभक्त्यलोपश्च ।
 १३४९ इवे प्रतिकृतौ ।
 ५५४ इषुगमियमा छ ।
 १२८९ इष्टादिभ्यश्च ।
 १३३९ इष्टस्य यिट् 'व ।
 ११५१ इसुमुक्कान्तात्कः ।

ई.

- १०८९ ईकक् च ।
७५७ ई च गण ।
६४ ईदूदेद्विवचनं प्रगृह्यम् ।
८३९ ईद्यति ।
१३४१ ईषदसमासौ कल्पबदेश्यदेशीयर ।
९४७ ईषदुस्तुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल ।
६७१ ई हल्यघो ।

उ.

- १२४४ उगवादिभ्यो यत् ।
१३६७ उगितश्च ।
३१८ उगिदचा सर्वनामस्थानेऽधातो ।
८ उच्चैरुदात्तः ।

१२२८ उञ्छति ।

- ९१६ उणादयो बहुलम् ।
५५३ उतश्च प्रत्ययादसयोगपूर्वात् ।
६१७ उतो वृद्धिलुकि हलि ।
१०९२ उन्सादिभ्योऽञ ।
३८० उद ईत् ।
८७ उद स्थास्तम्भो. पूर्वस्य ।
९५३ उदितो वा ।

१०६२ उद्विभ्या काकुदस्य ।

- ६६४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।
३४ उपदेशेजनुनामिक इत् ।
५३१ उपदेशेऽत्यतः ।
१०३७ उपपदमतिङ् ।
७८६ उपमानादाचारे ।
१०२२ उपमानानि सामान्यवचने ।
६२८ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्छ्रम् ।
५८६ उपसर्गस्यायतौ ।
४५ उपसर्गा क्रियायोगे ।
१०८० उपसर्गादध्वनः ।
५०८ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।
४७ उपसर्गादति धातौ ।

९३१ उपसर्गे घोः किः ।

- ८७९ उपसर्गे च सज्ञायाम् ।
९८३ उपसर्जनं पूर्वम् ।
८१३ उपाञ्च ।
७४३ उपात्प्रतियत्यवैकृतिवाक्या० ।
१२७९ उभादुदात्तो नित्यम् ।
३८७ उभे अभ्यस्तम् ।
१०६५ उर प्रभृतिभ्य कप् ।
३५ उरण् गपरः ।
५२३ उगत् ।
५९५ उश्च ।
६२० उषषिदजागृभ्योऽन्यतरस्या ।
५४२ उस्य पदान्तात् ।

ऊ.

७ उकालोऽज्जस्वदीर्घप्लुतः

- १४०३ ऊडुत ।
९३५ ऊतियूति जूतिसातिहेतिकीर्तयश्च ।
१४०६ ऊरुत्तरपदादौपम्ये ।
६५२ ऊर्णोतेगम्नेति वाच्यम् ।
६५६ ऊर्णोतेर्विभाषा ।
१०२७ ऊर्यादिच्चिन्दाचश्च ।

ऋ.

- १३ ऋत्वर्णयोर्मिथ सावर्ण्यं वाच्यम् ।
१०७८ ऋक्पूगञ्चू पथामानक्षे ।
६६७ ऋच्छत्यताम् ।
३३१ ऋत उत् ।
७०३ ऋतश्च सयोगादेः ।
५४६ ऋतश्च सयोगादेर्गुणः ।
५४ ऋति सवर्णे ऋ वा ।
४३ ऋते च तृतीयासमासे ।
२२७ ऋतो डि सर्वनामस्थानयोः ।
५३२ ऋतो भारद्वाजस्य ।
७६ ऋत्यकः ।
३३० ऋत्विग्दृक्स्वदिगुष्णिगनु० ।

२२८ ऋदुशनस्फुरदसोऽनेहसा च ।
 ५४७ ऋद्धनो स्ये ।
 २५८ ऋभेभ्यो डीप् ।
 २३७ ऋवर्णात्रस्य णत्व वाच्यम् ।
 ११०९ कथ्यन्धकवृष्णिक्कुरुभ्यश्च ।
 ८४५ कहन्योर्ण्यत् ।

ऋ.

७१८ ऋत इद्धातोः ।
 ९२४ ऋदोरप ।
 ९३३ ऋन्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्य ।

लृ

५५ ऋति सवर्णे ल वा ।

ए.

२७० एकतरात्प्रतिषेधो वाच्य ।
 १५२ एकवचन सवृद्धि ।
 ३५४ एकवचनस्य च ।
 ३७४ एकवाक्ये युष्मदस्मदादे० ।
 ३७३ एकतिङ् वाक्यम् ।
 १०३१ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।
 ५२५ एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।
 २८१ एकाचो बशो भष झषन्तस्य० ।
 ३१० एकाजुत्तरपदे ण ।
 १०९७ एको गोत्रे ।
 ५६ एङः पदान्तादति ।
 ४८ एङि पररूपम् ।
 १५८ एङ्-ह्रस्वात्सम्बुद्धे ।
 २७८ एच इग्रस्वादेशे ।
 २७ एचोऽयवायाव ।
 ८६२ एजे खश् ।
 ४०१ एत ईद्वहुवचने ।
 ५६९ एत ऐ ।
 १३४ एतत्तदोः सुलोपोऽङ्कोरन० ।
 १३२४ एतद् ।
 १३१२ एतदोऽन् ।

१३२७ एतदोऽपि वाच्य ।
 ८४१ एतिस्तुशास्वृद्धजुषः क्यप् ।
 १३२२ एतेतौ रथोः ।
 ६३३ एतेर्लिङि ।
 ४० एतेधव्यूहसु ।
 ९२३ एच ।
 २२२ एनेकाचोऽसयोगपूर्० ।
 ४५७ एह ।
 ५४० एर्लिङि ।

ओ

७६१ ओ पुयणज्यपरे ।
 २३४ ओ सुपि ।
 ७० ओत् ।
 ६८४ ओतः श्यनि ।
 ८८६ ओदितश्च ।
 ५१ ओमाडोश्च ।
 १०५ ओर्गुणः ।
 १६७ ओसि च ।

औ.

२४२ औड आप ।
 २६३ औड श्या प्रातिषेधः ।
 २०५ औत् ।
 २४० औतोऽमशमो ।

क

७९३ कण्ड्वादिभ्यो यक् ।
 १११२ कन्याया कनीन च ।
 १२६७ कपिज्ञान्योर्दक् ।
 ५७५ कमेणिङ् ।
 ५८५ कमेर्च्छेश्चद् वाच्य ।
 ११२८ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् ।
 ११२७ कम्बोजाल्लुक् ।
 ८७३ कणे यङ् ।
 ७९४ कर्साणि कर्मव्यतिहाये ।
 ८३३ कर्सीरि कृत् ।

- ४३३ कर्त्तरि शप् ।
 ९६१ कर्त्तुरीप्सिततम कर्म ।
 ९६६ कर्त्तकरणयोस्तृतीया ।
 १००० कर्त्तकरणे कृता बहुलम् ।
 ८५५ कर्मण्यण ।
 ९६७ कर्मणा यमभिप्रैति स सप्रदानम् ।
 ९६२ कर्मणि द्वितीया ।
 ८२४ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय ।
 ७८९ कष्टाय क्रमणे ।
 १०६६ कस्कादिषु च ।
 १२१ कानाम्भेडिते ।
 ७८५ काम्यच्च ।
 ९१८ कालसमयवेलासु तुमुन् ।
 ११८७ कालाद्भञ् ।
 ५१९ कास्यनेकाच आम्बक्तव्य ।
 १३४७ कियत्तदोनिर्धारणे द्वयोग० ।
 १३०८ कितवन्नामबहुभ्योऽद्वयादि० ।
 १०९० किति च ।
 ४८० किदाशिषि ।
 २९९ किम क ।
 १३२८ किमश्च ।
 १३३२ किमेत्तिडव्ययघादा० ।
 १३१६ किमोऽत् ।
 ७१९ किरतौ लवने ।
 १०२८ कुगतिप्रादयः ।
 १३१० कु तिहोः ।
 १३४६ कुत्सिते ।
 ११९ कुप्नोः ८ क २ पौ च ।
 ११६२ कुमुदनहवेतसेभ्यो इमत्पु ।
 ११२४ कुरुनादिभ्यो ण्य ।
 ५०३ कुहोश्चुः ।
 ८६० कृञो हेतुताच्छ्रीत्यानुलोम्येषु ।
 ५२२ कृञ्चानुप्रयुज्यते स्लिटि ।
 १३७ कृत्तद्धितसमासाश्च १
- ८३७ कृत्यल्युटो बहुलम् ।
 ८३२ कृत्या ।
 ३३२ कृदतिङ् ।
 १३८० कृदिकारादक्तिन ।
 ४१४ कृन्मेजन्त ।
 १३५५ कृभ्वस्तियोगे सपयकर्त्त० ।
 ९१५ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य० ।
 ५२९ कृष्टभृवुस्तुदुसुभ्रवो लिटि ।
 ८३६ केलिमा उपसख्यानम् ।
 १२९८ केशाद्भोऽन्यतगस्याम् ।
 ११९५ कोशाद्भञ् ।
 ४८१ क्विति च ।
 ८८० क्तक्तवत् निष्ठा ।
 ९२६ क्कर्मम् नित्यम् ।
 ४१५ क्कातोऽनुक्तसुन ।
 ७८२ क्यचि च ।
 ७८४ क्यस्य विभाषा ।
 ५३६ क्रम परस्मैपदेषु ।
 ११५४ क्रमादिभ्यो तुन् ।
 १३९४ क्रीतात् करणपूर्वान् ।
 ७४४ कृयादिभ्यश्च भ्रा ।
 ८९५ क्सुश्च ।
 १३१७ क्काति ।
 ३३३ किन्प्रत्ययस्य कुः ।
 ८६८ किप् च ।
 ९०९ किञ्चिच्चिप्रच्छयायतस्तुकट० ।
 १११७ क्षत्राद् घ ।
 ११२१ क्षत्रियसमानस्रज्जाजनपदात्तस्य० ।
 ८८९ क्षायो म ।
 ७७७ क्षुभ्रादिषु च ।
 ६४३ क्सस्याचि ।
- ख
 ११३ खरवसानयोर्विसर्जनीय ।
 ९१ खरि च ।

८७२ स्त्रित्यनव्ययस्य ।

२०४ स्वत्यात्मस्य ।

ग.

११४८ गजसहायभ्यां चेति वक्तव्यम् ।

२२३ गतिश्च ।

८०७ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्य० ।

५५५ ग्रामहनजननघसा लोपः० ।

५५६ गमेरिद् परस्मैपदेषु ।

१०५८ गर्गादिभ्यो यञ् ।

११८१ गहादिभ्यश्च ।

६३८ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन्० ।

६३६ गाङ् लिटि ।

४८५ गातिस्थाघुषाभ्य सि० ।

१२६५ गुणवचनब्राह्मणादिभ्य० ।

१२९२ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि० ।

६५५ गुणोऽपृक्ते ।

७७२ गुणो यङ्लुको ।

५४८ गुणोऽसिसयोगाद्यो ।

५१६ गुणपूर्वाविच्छिन्नपणिभ्य आयः ।

९३९ गुणेश्च हल् ।

८५४ गेहे क ।

२४९ गोतो णित् ।

११०१ गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् ।

१२२१ गोपयसोर्यत् ।

१०९१ गोरजादिप्रसङ्गे यत् ।

१०१६ गोरतद्धितलुकि ।

१२२० गोश्च पुरीषे ।

१०३२ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

६८६ ग्रहज्यावयिव्यधिवष्टिचिचार्ति० ।

७५३ ग्रहोऽलटि दीर्घ ।

११४७ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।

११७० ग्रामाद्यस्वत्रौ ।

घ

९२५ घञर्थे कविधानम् ।

९२१ घञि च भावकारणयो ।

६३९ घुमास्थागापाजहातिसा हलि ।

१९३ घेर्ङिति ।

६२७ ध्वसोर्द्वावभ्यासलोप० ।

ङ.

१०९ डमो ऱ्हस्वादचि डमुण्० ।

१९४ डसिङ्गोश्च ।

१७४ डसिङ्गो स्मास्मिनौ ।

३१० डावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य ।

५९ ङिच्च ।

२४८ ङिति ऱ्हस्वश्च ।

३४१ ङे प्रथमयोरम् ।

२२० ङेरान्नद्याम्नीभ्य० ।

१६३ डेर्य ।

१०५ डणो कुक् टुक् शरि ।

१३९ डघाप्प्रातिपदिकात् ।

च.

५८१ चङि ।

८४६ चजो कुघिण्यतो ।

२८७ चतुरनहुहोगमुदात्तः ।

१००१ चतुर्थी तदर्थोर्त्यबलिहितमुखर० ।

९६८ चतुर्थी सप्रदाने ।

१२२६ चरति ।

८५८ चरेष्ट ।

६५० चर्करीत च ।

६६ चादयोऽसत्वे ।

१०६९ चार्थे द्वन्द्वः ।

६९५ चिणो लुक् ।

६९७ चिण् ते पद ।

८१७ चिणभावकर्मणो ।

१४९ चुट् ।

३३५ चोः कु ।

३७९ चोः ।

९१० च्छोः शूडनुनासिके च ।

९४० ष्यासश्रन्थो युच ।

८४९ ण्वुल्लृचो ।

त

८२३ तडानावात्मनेपदम् ।

१२०३ तत आगत ।

७९२ तत्करोति तदाचष्ट ।

९९६ तत्पुरुष ।

१०१७ तत्पुरुष समानाधिकरण क० ।

१०३८ तत्पुरुषस्यागुले सख्याव्य० ।

८७८ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

१३५१ तत्प्रकृतवचने मयट् ।

७५९ तत्प्रयोजको हेतुच्च ।

११९१ तत्र जात ।

१२५८ तत्र तस्यैव ।

११९६ तत्र भव ।

१२४१ तत्र साधु ।

११३६ तत्रोद्धतममन्त्रेभ्यः ।

१०३६ तत्रोपपद सप्तमीस्थम् ।

११५२ तदधीति तद्वेद ।

१२५४ तदहति ।

११५५ तदस्मिन्नस्तीति देशे त० ।

१२७२ तदस्य मजात तागकादि० ।

१२९० तदस्यास्यास्मिन्निति म० ।

३४० तदो स सावनन्ययोः ।

१२०९ तद्वच्छति पथिद्वयोः ।

९८० तद्विता ।

१०११ तद्विताथार्त्तपदसमाहार० ।

१०१४ तद्वितेष्वचामादेः ।

११२६ तद्राजस्य बहुषु तेनवास्त्रियाम् ।

१२३८ तद्रहितं रथयुगप्रासङ्गम् ।

७३३ तनादिकृञ्भ्य उः ।

७३४ तनादिभ्यस्तथासो ।

८१८ तनोतेर्यङि ।

३२ तपरस्तत्कालस्य ।

८१९ तपोऽनुतापे च ।

८३४ तयीरेव कृत्यकत्तलार्थाः ।

१२२५ तर्गति ।

१३३१ तरसमपौ घः ।

११८४ तवकममकावेकवचने ।

३६६ तवममौ डसि ।

८३५ तव्यज्ञव्यानीयम् ।

१२९१ तसौ मत्वर्थे ।

४६० तस्थस्थमिषा तातताम् ।

१५७ तस्माच्छसो न पुंसि ।

८८ तस्मादित्युत्तरस्य ।

१०२६ तस्मान्नुडचि ।

५१३ तस्मान्नुड द्विहल ।

११८३ तस्मिन्नाणि च युष्माकास्माकौ ।

२० तस्मिन्नाति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

१२४६ तस्मै हितम् ।

११५७ तस्य निश्वास ।

१२० तस्य परमाश्रेडितम् ।

१२८० तस्य पूरणे डट् ।

१२५९ तस्य भावस्त्वतलोः ।

५ तस्य लोपः ।

१२१५ तस्य विकागः ।

११४४ तस्य समूहः ।

१०९४ तस्यापन्यम् ।

१२१४ तस्येदम् ।

१२५२ तस्येश्वर ।

४२८ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचना० ।

४५२ तासस्त्योलोपः ।

१३३० तिङश्च ।

४२७ तिङ्छीणि त्रीणि प्रथममध्यमोः ।

४३२ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ।

९१२ तितुन्नतृसिमुसगसेषु च ।

४२१ तित्तुसृष्टिसिप्यस्थमिब्वस्मस् ता० ।

३८३ तिरसस्तिर्यलोपे ।

१२८२ ति विशतेर्द्विति ।
 ७६३ तिष्ठतेरित ।
 ११३१ तिष्ठ्यपुष्पोर्नक्षत्राणि यलोप इति० ।
 १८१ तीयस्य द्वित्सु वा ।
 ७१३ तीषसहलुभरुषगिष ।
 ७०५ तुदादिभ्यः श ।
 ३५२ तुभ्यमह्यौ डयि ।
 ९१७ तुमुन्पुलौ क्रियाया क्रियार्था० ।
 १२ तुल्यास्यप्रयत्न सवर्णम् ।
 ४५८ तुभ्योस्तातडुशिष्यन्यतरम्याम् ।
 २२६ तृज्वत् क्रौष्टुः ।
 ७२७ तृणह इम् ।
 ९९९ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।
 ९८६ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।
 ९०३ तृन ।
 ५९३ तृफलमजत्रपक्ष ।
 ११२५ ते तद्राजा ।
 १२५१ तेन क्रीतम् ।
 १२५७ तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः ।
 १२२३ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।
 १२५६ } तेन निर्वृत्तम् ।
 ११५६ }
 १२१३ तेन प्रोक्तम् ।
 ११२९ तेन रक्त रागात् ।
 ४६५ ते प्राग्धातोः ।
 ३७१ तेमयावेकवचनस्य ।
 ८२ तो षि ।
 ८६ तोलि ।
 ९०० तौ सत् ।
 ३९० त्यदादिषु दृशोऽनालोचने० ।
 २१४ त्यदादीनामः ।
 ११७८ त्यदादीनि च ।
 ११७६ त्यब्नेर्ध्रुव इति वक्तव्यम् ।
 २५० त्रिचतुरो स्त्रिया तिलेचतल ।

१२८५ त्रे सप्तसाण च ।
 २१३ त्रेच्चय ।
 ३४७ त्वमावेकवचने ।
 ३७२ त्वामौ द्वितीयाया ।
 ३४२ त्वाहौ सौ ।

थ

५१० थलि च संटि ।
 ५६० थास से ।
 ३२४ थोन्य ।

द.

११७० दक्षिणापरचात्पुसस्यक् ।
 १२५५ दण्डादिभ्यो यः ।
 ६७८ दधस्तथोदच ।
 ८९२ दधातेर्हि ।
 १२९७ दन्त उन्नत उगच ।
 ५८७ दयायासदच ।
 ६२४ } द्दच ।
 ३०३ }
 ८०८ दानदच सा चेच्चतुर्थर्थ ।
 २८० ददिर्धातोर्ध ।
 ६७६ दाधाघदाप् ।
 ९११ दाम्नीशसयुजस्तुतुर्दासिच० ।
 १०१३ दिक्पूर्वपदादसज्ञाया च ।
 १०१० दिक्सख्ये सज्ञायाम् ।
 ११९७ दिगादिभ्यो यत् ।
 १०८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्य ।
 २९३ दिव उत् ।
 २९२ दिव औत ।
 ६८१ दिवादिभ्य इयन् ।
 ६८९ दीडो युडानि कृति ।
 ६९४ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्यो० ।
 ६३१ दीर्घ इण किति ।
 ४९९ दीर्घ च ।
 १८३ दीर्घाजिच ।

७७४ दीघोऽकितः ।
 ५८४ दीर्घो लघोः ।
 ४६७ दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्व० ।
 ९६४ दुष्टाच्चपचदण्डरुधि० ।
 ६२ दूराद्भूते च ।
 ८९१ दृढ स्थूलबलयोः ।
 २३६ दृन्करपुनःपूर्वस्य भुवो० ।
 ८७४ दृशे कनिष ।
 ११३३ दृष्ट साम ।
 १०६७ द्वाद्यत्रयौ ।
 ८९३ दो दृघो ।
 ५८८ द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।
 ५८९ द्युद्धयो लुङि ।
 ११७३ द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यत् ।
 १०१५ द्रन्द्वात्तत्पुरुषयोरुत्तरपदे० ।
 १०७६ द्रन्द्वात् प्राणितूर्यसेनाङ्गा० ।
 १०७७ द्रन्द्वाच्चदधहान्तात्समाहारे ।
 १०७२ द्रन्द्वे घि ।
 १०४६ द्विगुप्राप्तापञ्चालपूर्वगति० ।
 १०१९ द्विगुणकवचनम् ।
 ९९७ द्विगुश्च ।
 १३७६ द्विगोः ।
 ३०८ द्वितीयाद्यैस्त्वेन ।
 ३४८ द्वितीयाया च ।
 ९९८ द्वितीयाश्रितातीतपतित० ।
 १०५८ द्वित्रिभ्या ष मूर्ध्नि ।
 ५२४ द्विर्वचनेऽचि ।
 १३३३ द्विवचनविभज्योपपदे० ।
 १२८७ द्विस्तीयः ।
 १०४४ द्रघष्टन सख्यायामबहु० ।
 १४३ द्रघेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

ध

१२३१ धम चराति ।
 १०७१ धर्मादिष्वनियमः ।

८३० धातोः ।
 ७६५ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादि० ।
 ७७१ धातोरैकाचो हलदिः क्रियासम० ।
 २८३ धात्वादेः षः सः ।
 १२६९ धान्याना भवने क्षेत्रे खञ् ।
 ५६५ धि च ।
 १२३९ धुरो यद्दकौ ।
 ९७० ध्रुवमपायेऽपादानम् ।

न.

७८३ नः क्ये ।
 ९५१ न क्त्वा सेट् ।
 १३९६ न क्रोडादिबन्धच ।
 ११३० नक्षत्रेण युक्त कालः ।
 १३९७ नखमुखात्सञ्ज्ञायाम् ।
 ७९५ न गतिर्हि सार्थेभ्यः ।
 ३०९ न दिसम्बुद्धयो ।
 १०२४ नञ् ।
 १०५४ नञोऽस्त्यर्थाना वाच्यो वा चो० ।
 १३६९ नञ्स्त्रीककृष्युस्तरुणतलुना० ।
 ११६५ नडशादाङ्गुलञ् ।
 २५२ न तिसृचतम् ।
 ९८८ नदीभिश्च ।
 ११७१ नद्यादिभ्यो ङक् ।
 ८५१ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच ।
 ६५३ नन्दा सयोगादय ।
 ८० न पदान्तादोरनाम् ।
 १०२ नपे न ।
 २६६ नपुसकस्य झलचः ।
 २६१ नपुसकाच्च ।
 ९९४ नपुसकादन्यतरस्याम् ।
 ९४१ नपुसके भावे क्तः ।
 १०८१ न.पूजनात् ।
 ७३८ न भ्रुकुर्भ्रुनाम् ।
 २२५ न भ्रूसुधियोः ।

९६९ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवष० ।
 ४८९ न माङ्गीगे ।
 ४०२ न मुने ।
 ८२६ न यदि ।
 ११५३ न ध्याभ्या पदान्ताभ्या पूर्वा तु ता० ।
 ७५२ न लिङि ।
 २१२ न लुमताङ्गस्य ।
 २०१ न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।
 ३११ नलोप सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु० ।
 १०२५ नलोपां नञ् ।
 १५१ न विभक्तौ तुस्माः ।
 ५९१ न वृद्धयश्चतुर्भ्यः ।
 ५९२ न शतददवादिगुणानाम् ।
 ३९२ नशेर्वा ।
 १०७ नश्च ।
 ९६ नश्चापदान्तस्य झलि ।
 ११६ नश्छव्यप्रशान् ।
 २५९ न षट्स्वस्वादिभ्यः ।
 ३२० न सप्रसारणे सम्प्रसारणम् ।
 ३१२ न सयोगाद्रमन्तात् ।
 ७५ न समासे ।
 ९९३ नस्तद्धिते ।
 ४०४ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहि० ।
 ४०३ नहो घः ।
 ३८४ नाचे. पूजायाम् ।
 १४८ नादिचि ।
 १२८१ नान्तादसंख्यादेर्मट् ।
 १२४५ नाभि नभ च ।
 ६८१ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातु० ।
 ३८८ नाभ्यस्ताच्छतुः ।
 १६९ नामि ।
 ९८५ नाव्ययीभावादतोऽमृत्वर्ष० ।
 १२३६ निकटे वसति ।
 ६८० निजा त्रयाणा गुणः श्लेः ।

७३९ नित्यं करोते ।
 ७७३ नित्य कौटिल्ये गतौ ।
 ४६९ नित्य डितः ।
 १२१९ नित्य वृद्धशगादिभ्यः ।
 १३६४ नित्यमात्रेडिते डाचीति वक्तव्यम् ।
 ९५७ नित्यवीप्सयोः ।
 ६८ निपात एकाजनाङ् ।
 १०३५ निरादयः कान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ।
 ९२२ निवासचित्रिशरीरोपसमाधाने० ।
 ८८१ निष्ठा ।
 ८९० निष्ठाया सेटि ।
 ९ नीचैरनुदात्त ।
 २३३ नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्व० ।
 ३९५ नुम्विसर्जनीयशर्व्ववायेऽपि ।
 २३८ नृ च ।
 १४०९ नृनरयोर्वृद्धिश्च ।
 ११८ नृन्पे ।
 ५२७ नेटि ।
 ८६६ नेड्वशि कृति ।
 ३०७ नेदमदसोरकोः ।
 २५६ नेयडुवड्स्थानावस्त्री ।
 ५०२ नेगर्दनपतपदधुमास्यतिहन्ति० ।
 ७९६ नेर्विश ।
 ३२७ नोपधाया ।
 १२४० नौत्रयोधर्मविषमूलमूलसीतातुला० ।

प.

१२५३ पङ्क्तिविशतित्रिशच्चत्वारिशरप० ।
 १४०४ पङ्गोश्च ।
 ८८८ पञ्चो वः ।
 १००३ पचमी भयेन ।
 ३५५ पचम्या अत् ।
 १००५ पचम्यास्तोकादिभ्यः ।
 १३०९ पचम्यास्तसिल् ।
 २०६ पतिः समास एव ।

१२६८ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

३२२ पथिमथ्यभुक्षामान ।

१५९ पदान्तस्य ।

१२३ पदान्ताद्वा ।

१६ पगः सन्निकर्षः सहिता ।

१०४५ पग्वल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ।

१४१ पगश्च ।

४३८ परस्मैपदाना णलुतुमुस्थ० ।

११३५ परिवृतो ग्यः ।

७९७ परित्यवेभ्य क्रिय ।

८११ परेर्मुष् ।

४३७ परोक्षे लिट् ।

३३७ परौ व्रजे ष पदान्ते ।

१३९३ पर्यभिभ्या च ।

१०३८ पर्यादयो ग्लानाद्यर्थं चतुर्थ्या ।

५३७ पात्राध्मास्थाम्नादाणहृश्य० ।

११२३ पाण्डोर्ह्यण ।

३७६ पाद पत् ।

१०६० पादस्य लोपोऽहस्यादिभ्य ।

१३८३ पालकान्तात् ।

१०७५ पिता मात्रा ।

११४३ पितृव्यमातुलमातामह० ।

१३८२ पुयोगादाख्यायाम् ।

९४३ पुंसि सज्ञायाम् प्रायेण ।

३९७ पुमोऽमुङ् ।

५०० पुगन्तल्लूपधस्य च ।

११५ पुम स्वयम्परे ।

९१४ एव सज्ञायाम् ।

५५७ एषादिद्युताद्युदितः परस्मैपदेषु ।

११२२ पूरणे वक्तव्य ।

१०६३ पूर्णादिभाषा ।

३७ पूर्वत्रासिद्धम् ।

१३९८ पूर्वपदात्सज्ञायाम् ।

१७६ पूर्वपगवदक्षिणोत्तरापगधराणि० ।

८०५ पूर्ववत्सनः ।

१२८७ पूर्वादिनिः ।

१७७ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

१००७ पूर्वापगधरोत्तरमेकदेशिनैकाधि० ।

४४१ पूर्वोऽभ्यासः ।

१२६१ पृथ्वादिभ्य इमर्निज्वा ।

८४० पौरदुपधात् ।

१३२५ प्रकारवचने थाल् ।

१३३५ प्रकृत्यैकाच ।

१३५२ प्रज्ञादिभ्यश्च ।

१४० प्रत्यय ।

२१० प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

१३८४ प्रत्ययस्थात्कान्पूर्वस्यात् इडाप्यसुप ।

२११ प्रत्ययस्य लुक्दलुलुपः ।

८५ प्रत्यये भाषाया नित्यम् ।

११८५ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

१८० प्रथमचरमतयान्पार्थक्यतपयने० ।

१४७ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

९८० प्रथमार्निर्दिष्ट समाम उपसर्जनम् ।

३४५ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।

२१६ प्रथमार्लग्रहणं च ।

१२०८ प्रभवति ।

१२७३ प्रमाणे द्वयसजदघ्नञ्मात्रं च ।

४४ प्रवन्मतरकवलवसनार्णशानामुणं ।

१३३४ प्रशस्यस्य श्र ।

१२३४ प्रहरणम् ।

९७७ प्राक्कारान्ममास ।

१२४३ प्राक् क्रीताच्छः ।

१३४३ प्रागिवात्कः ।

१२३७ प्राग्ग्रिताद्यत् ।

१३०७ प्राग्दिशो विभक्तिः ।

१२५० प्राग्ब्रूतेष्टञ् ।

१२२२ प्राग्ब्रूतेष्टञ् ।

१३७२ प्राचा ष्फस्तद्धितः ।

१२९३ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।
 ७९१ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टम् ।
 ९५९ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचः ।
 ६७ प्रादय ।
 १०२९ प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।
 १०५३ प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्योऽ ।
 ४२ प्रादूहोदोह्येष्व्येषु ।
 ८१० प्राद्वह ।
 ११९३ प्रायभव ।
 ११८९ प्रावृष एण्य ।
 ११९० प्रावृषष्टप ।
 ८६४ प्रियवशे वद खच ।
 ६३ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।
 ७५० प्वादीना ऱ्हस्व ।

ब.

१०८८ बहिषष्टिलोपो यञ् च ।
 २०७ बहुगणवतुडति सख्या ।
 ३७० बहुवचनस्य वल्लसा ।
 १६५ बहुवचने झल्येत् ।
 १०५७ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो स्वाः ।
 १४४ बहुषु बहुवचनम् ।
 १३३८ बहोर्लोपो भू च बहो ।
 १३५३ बह्वल्परार्थाच्छस्कारकादन्यः ।
 १३७९ बह्वादिभ्यश्च ।
 ६४६ ब्रुव ईट् ।
 ६४४ ब्रुव पचानामादित आहो ब्रुव ।
 ६४७ ब्रुवो वचि ।

भ.

८२१ भुज्जेश्च चिणि ।
 ४४४ भवतेरः ।
 ३२५ भस्य टेलोपः ।
 ८१४ भावकर्मणो ।
 ९१९ भावे ।
 ११४५ भिक्षादिभ्योऽण् ।

८५९ भिक्षासेनादायेषु च ।
 ६६२ भियोऽन्यतरस्याम् ।
 ६६० भीह्रीभृदुवा इलुवच्च ।
 ७३२ भुजोऽनर्धने ।
 ४३९ भुवो ब्रुलुडलिटो ।
 ४६ भूवादयो धातव ।
 ४८६ भूमुसोस्तिङ् ।
 ६७५ भृत्रामित् ।
 ८४८ भोज्य भक्ष्ये ।
 १२८ भोभगोअघाअपूर्वस्य योऽङि ।
 ३५३ भ्यमोऽभ्यम् ।
 ७०६ भस्त्रजोरापभयोगमन्यतरस्याम् ।
 ९०७ भ्राजभासध्विद्युतोऽजिप्रजुग्राः ।

म

३१७ मघवा बहुलम् ।
 ११८६ म-न्यान्म ।
 ८७० मन ।
 ७२ मय उत्रो वो वा ।
 १००७ मयट् च ।
 १२१८ मयङ्वतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छाः ।
 ६८८ मस्त्रिनशोर्झलि ।
 ७१६ मस्त्रेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्य ।
 ४८७ माडि लुङ् ।
 १११० मातुरुत्सख्यासभद्रपूर्वाया ।
 १३९१ मातुलोपाध्याययोगानुगवा ।
 ११६४ मादुपध्यायाश्च मतोवोऽयवादिः ।
 ७६४ मिता ऱ्हस्व ।
 २६७ मिदचोऽन्त्यात्पर ।
 ६९१ मीनातिमिनोतिदिडा ल्यपि च ।
 ११ मुखनासिकावचनोऽनुनासिः ।
 ८५७ मूलविभुजादिभ्य कः ।
 ८४४ मृजेर्विभाषा ।
 ८४७ मृजेर्विद्वि ।
 ४६३ मेनिः ।

९५ मोऽनुस्वार ।
 २९८ मोनो धातो ।
 ९९ मो राजि सम कौ ।
 ७२४ म्रियतेर्लुट्लिङोश्च ।
 ८९६ म्वोश्च ।
 य
 ४०५ यः सौ ।
 ७७८ यडोऽचि च ।
 ७७९ यडो वा ।
 १८६ यचि भम् ।
 ९२९ यज्याचयतविच्छप्र० ।
 १०९९ यज्रोश्च ।
 १३७० यज्रश्च ।
 ११०२ यजिज्रोश्च ।
 २६ यण. प्रतिषेधो वाच्यः ।
 १२७४ यत्तदेतेभ्य परिमाणे वतुप् ।
 २८ यथासख्यमनुदेश समानाम् ।
 ८२३ यदा कर्मैव कर्तृत्वेन विवक्षित० ।
 ५४५ यमगमनमाता सक् च ।
 ८४ योऽनुनासिकेऽनुनासिको० ।
 १३९० यवनाल्लिप्याम् ।
 १०१ यवलपरे यवला वा ।
 १३८९ यवाद्वांषे ।
 १५३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्र० ।
 ७७५ यस्य हल ।
 २६२ यस्येति च ।
 २४५ याङापः ।
 ८७४ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो डिक् ।
 ३३४ युजेरसमासे ।
 ३४४ युवावौ द्विवचने ।
 ८५० युवोरनाकौ ।
 ३६९ युष्मदस्मदोऽष्टीचतुर्थीद्वितीया० ।
 ३५१ युष्मदस्मदोऽनदिशे ।
 ११८२ युष्मदस्मदोरन्यतरस्या खञ् च ।

३६७ युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽश् ।
 ४२९ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्था० ।
 १४१० युनस्तिः ।
 ३४६ यूयवयौ जसि ।
 २१५ यूह्याह्यौ नदी ।
 ७४० ये च ।
 १११५ ये चाभावकर्मणोः ।
 ७३५ ये विभाषा ।
 ३५० योऽचि ।
 १४०० योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयम० ।

र.

१२६२ र ऋतो हलादेर्लघोः ।
 १२२९ रक्षति ।
 ८८२ रदाभ्या निष्ठातो नः पूर्वस्य च० ।
 ६८७ रधादिभ्यश्च ।
 ९५२ रलोव्युपधाद्धलादे सश्च ।
 २९५ रषाभ्या नो णः समानपदे ।
 १०७० राजदन्तादिषु परम् ।
 ८७५ राजनि युधि कृत्रः ।
 १११३ राजश्वसुराद्यत् ।
 १०४२ राजाह सखिभ्यष्टच् ।
 १११४ राज्ञो जातावेव ।
 १०४० राजान्हाहाः पुंसि ।
 २३२ रात्सस्य ।
 २४१ रायो हलि ।
 ९०८ राल्लोपः ।
 ११६८ राष्ट्रावारणाराद्धलौ ।
 ५९४ रिङ्शियगिल्ड्भु ।
 ४५३ रि च ।
 ७७६ रीगृदुपधस्य च ।
 ११४२ रीङ् ऋतः ।
 ७२६ रुधादिभ्यः णम् ।
 १११८ र्वेत्यादिभ्यष्टक् ।
 २९६ रोः सुपि ।

१३० रोऽसुषि ।

१३१ रो रि ।

३९४ वोरुपधाया दीर्घ इक. ८

ल.

४१९ लः कर्मणि च भावे चाकर्मके० ।

४२२ ल परस्मैपदम् ।

१२९६ लक्ष्म्या अच् ।

६१८ लङ् शाकटायनरयेव ।

८९७ लट् शत्रुशानचावप्रथमास० ।

४१८ लटलिटलुटलटलेटलोऽ० ।

८२७ लट स्मे ।

१५६ लशक्तद्धिते ।

४७५ लिङ् सलोपोऽनन्त्यस्य ।

५७० लिङ् सीयुट् ।

४७९ लिङाशिपि ।

४९० लिङनिमित्ते लङ् क्रियातिपत्ता ।

६४० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

७५१ लिङसिचोरात्मनेपदेषु ।

८९४ लिट् कानज्या ।

५६३ लिटस्वज्ञयोगेशिगेच ।

४४० लिटि धातोर्गन्ध्यासस्य ।

४४६ लिट् च ।

६०६ लिट्यन्यतरस्याम् ।

५९७ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।

७१० लिपि सिचि न्दश्च ।

६४२ लुक्वा दृढनिहलिहगुहामात्मने० ।

४८२ लुङ् ।

६१६ लुङि च ।

४७१ लुङ्लटलङ्कुङ् लुङात्तः ।

६०९ लुङ्सनोर्घस्य ।

४५१ लुटः प्रथमस्य डारोत्स

११६० लुपि युक्तवद्वयुक्तवचने

११३२ लुबविशेषे ।

९०१ लट् सद्वा ।

४५४ लट् शेषे च ।

४५९ लोटो लङ्वात् ।

४५५ लोट् च ।

३६ लोपः शाकल्यस्य ।

५५२ लोपश्चास्यान्यतरस्या म्बोः ।

६७४ लोपो यि ।

४७७ लोपो व्योर्वलि ।

१२९४ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्य० ।

९४२ ल्युट् च ।

८८४ ल्वादिभ्यः ।

च

६४९ वच उम् ।

५९८ वर्धस्वर्धयजादीना क्ति ।

५१४ वदव्रजहलन्तस्याच ।

१३७५ वयसि प्रथमे ।

११६१ वर्णादिभ्यश्च ।

११०२ वर्गान्ताच्च ।

१२६४ वर्णद्वयादिभ्य ष्यञ् च ।

१३७७ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।

८२८ वर्त्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

४२० वर्त्तमाने लट् ।

२३५ वर्षाभ्यश्च ।

२९० वसुस्वसुध्वस्वनडुहा दः ।

३९६ वसो सम्प्रसारणम् ।

१३०४ वाचो गिमनि ।

६८३ वा जूश्रमुत्रसाम् ।

२८२ वा दृढमुदृष्णदृष्णिहाम् ।

४१० वा नपुमकस्य ।

११८० वा नामधेयस्य ।

२९ वान्तो यि प्रत्यये ।

५४४ वान्यस्य सयोगादि ।

९८ वा पदान्तस्य ।

१३४८ वा बहूना जाद्विपरिप्रश्ने० ।

५३५ वा भ्राशभ्राशभ्रमु० ।

- ११३४ वामदेवाद् द्यहङ्क्यौ ।
 २५५ वामि ।
 २५४ वाम्शसो ।
 ११४१ वावृतुपितृषसो यत् ।
 १६६ वावसाने ।
 १२४ वा शरि ।
 ८३१ वाऽसङ्गोऽस्त्रियाम् ।
 २८५ वाह ऊर्ह ।
 ७२५ विज इह ।
 ८६७ विह्नोरनुनासिकस्यात् ।
 ६२१ विदाकुर्वन्विव्यन्वतृगस्याम् ।
 ८९९ विदेः शतुर्वेम् ।
 ६१९ विदो लटो वा ।
 १२०५ विद्याधोनासवधेभ्यो वुञ् ।
 ४७३ विधिनिमज्जणामज्जणाधीष्टौ ।
 १३४० विन्मतेलुक् ।
 ७९८ विपराभ्या जे ।
 १३३ विप्रतिषेधे पर कार्यम् ।
 १५० विभक्तिश्च ।
 ६८५ विभाषा त्राधेट् आच्छाम ।
 २७६ विभाषा टिड्यो ।
 ८२२ विभाषा च्छिण्मुल्लो ।
 ७०१ विभाषा चे ।
 २३० विभाषा तृतीयादिष्वच ।
 २४७ विभाषा द्विक्रममात्रे बहुव्रीहौ ।
 ६३७ विभाषा लुङ्ङो ।
 १३५९ विभाषा सार्ति कात्स्न्यं ।
 १३४२ विभाषा सुपो बहुच पुरस्तात् ।
 ५७७ विभाषेट् ।
 ६५४ विभाषाणो ।
 १४५ विगमोऽवसानम् ।
 १०२१ विशेषण विशेष्येण बहुलम् ।
 ३३८ विद्वस्य वसुगटो ।
 ११७ विसर्जनीयस्य सः ।
 ६९० वुग्गुगुवुवङ्घणो सि० ।
 ११७९ वृद्धाच्छ ।
 ३८ वृद्धिरादैच ।
 ३९ वृद्धिरैचि ।
 ११७७ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।
 ५९० वृद्धय स्पसतो ।
 ६६८ वृत्तो वा ।
 ३३९ वृत्तत्स ।
 १३७८ वीतो गुणवचनात् ।
 ८१२ व्याङ्परिभ्यो रम् ।
 ३३६ व्रश्चभ्रश्चलजमृजयजराज० ।
 १२७० व्रीहिशान्योर्दक ।
 १३०२ व्रीह्यादिभ्यश्च ।
 डा.
 ५० शकन्धादिषु पररूप वाच्यम् ।
 ७१७ शदे त्रित ।
 ४१२ शप्श्यनोर्नित्यम् ।
 १२३ शब्दद्वन्द्वं कर्गेति ।
 ७९० शब्दवैरकलहाश्रकण्वमेवेभ्य० ।
 ११९८ शर्गावयवाच्च ।
 १२४७ शर्गावयवाद्यन् ।
 २९७ शरोऽचि ।
 ७०२ शर्पूर्वा खय ।
 ६४१ शल इगुपधादनिट कम ।
 ९३ शश्छोटि ।
 ३४९ शसो न ।
 १०२३ शाकपाथिवादीनामुत्तगपदलो० ।
 ७८ शात् ।
 १४०८ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।
 ८४३ शास इदङ्ङलो ।
 ६०५ शासिवसिंघसीना च ।
 ११६६ शिखाया वलच् ।
 १०८ शि लुक ।
 १२३३ शित्यम् ।

- ११०८ शिवादिभ्योऽण् ।
 २६५ शि सर्वनामस्थानम् ।
 ६३४ शीडः सार्वधातुके गुणः ।
 ६३५ शीडो ऋट् ।
 १२३५ शीलम् ।
 ११३९ शुक्राद् घन् ।
 ८८७ शुषः कः ।
 ६६६ शूद्रप्रा ऋस्वो वा ।
 ७१४ शे तृप्तादीना तुम्वाच्य ।
 ७०९ शे मुचादीनाम् ।
 ४२६ शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ।
 १०६८ शेषाद्विभाषा ।
 १११७ शेषे ।
 ४३१ शेषे प्रथमः ।
 ३४३ शेषे लोपः ।
 १९१ शेषोऽध्यसखि ।
 १०४९ शेषो बहुव्रीहि ।
 ६२५ इनमोर्ल्लोपः ।
 ७२८ इनान्नलोपः ।
 ६७२ इनाभ्यस्तयोगत्त ।
 ५४९ युव श्च ।
 १२८६ श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ।
 ७०४ श्र्यक किति ।
 ६५८ इत्यै ।
 २१९ इवयुवमघोनामताद्धिते ।
 १४०५ इवशुरस्थोकाराकारलोपश्च
 ष
 ९०५ ष प्रत्ययस्य ।
 १२८३ षट्कर्त्तकतिपयचतुर्ग थुक ।
 २९४ षट्चतुर्भ्यश्च ।
 २०९ षड्भ्यो लुक् ।
 ५९९ षट्ठौ कः सि ।
 १००६ षष्ठी ।
 ९७२ षष्ठी शेषे ।
 १३७३ षिङ्गैरादिभ्यश्च ।
 ७९ घुना घृ ।
 ३२६ णान्ता षट् ।
 म.
 १०४१ मख्यापूर्व गात्र ह्रीवम् ।
 १०१८ मख्यापूर्वा द्विगु ।
 १२७७ मख्याया अवयवे तयप् ।
 १०६१ मख्यामुपर्वस्य ।
 ९३४ सम्प्रदादिभ्यः कृप ।
 २८६ सम्प्रसारणाच्च ।
 ७१ सम्बुद्धौ शाकन्त्यस्येतावनाप ।
 ११९४ सम्भूते ।
 ८८३ सयोगादेरातो धातोर्यण्वत ।
 २४ सयोगान्तस्य लोपः ।
 ४९८ सयोगे गुरु ।
 १२०७ मसृष्टे ।
 ११३७ मस्कृत भक्षा ।
 १२२४ मस्कृतम् ।
 १४०७ सहितशफलक्षणवामादेश्च
 ७६७ स स्यार्धधातुके ।
 १०६६ मख्युयं ।
 २०२ सख्युरसम्बुद्धौ ।
 ७५४ सत्यापपाशरूपव्रीणातल० ।
 १०२० स नपुमकम् ।
 ११७ सनाद्यन्ता धातवः ।
 ९०६ मनाशमभिक्ष उः ।
 ७७० सनि ग्रहगृहोश्च ।
 ७६६ सन्यटो ।
 ५८३ सन्यत ।
 ५८२ सन्वल्गुर्नि चङ्पङ्गऽन० ।
 १२८८ सपूवान् ।
 १०५१ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहि ।
 १००९ सप्तमी शौण्डै ।
 ९७४ सप्तम्यधिकरणे च ।
 ८७७ सप्तम्यो जनेर्दः ।

- १३१४ सप्तम्याख्यत्वं ।
 १२४२ सभाया यः ।
 १७५ समसन समासः ।
 १३८१ सम सभिः ।
 ११० सम सुटि ।
 १७६ समर्थ पदार्थाधिः ।
 १०८२ समथाना प्रथमाद्वा ।
 ७९९ समवप्रविभ्य स्थ ।
 ७४२ समवाये च ।
 ८०३ समस्तृतीयायुक्तात् ।
 ९५० समानकर्तृकयो पूर्वकाले ।
 ९५५ समामेऽनत्रपूर्वे क्वो ल्यप ।
 १० समाहार स्वरित ।
 ७४१ सर्पाम्ब्या करोता भूपणे ।
 ११४ सपुत्राना सो वक्तव्य ।
 २४३ सम्बुद्धौ च ।
 ९६० सम्बोधने च ।
 १४६ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।
 १३८१ सर्वतोऽन्तिनयार्थान्येके ।
 ५७ सर्वत्र विभाषा गो ।
 १९८ सर्वनामस्थाने चामम्बुद्धौ ।
 १७३ सर्वनाम्न स्म ।
 २४६ सर्वनाम्न स्यात् ऋस्वश्च ।
 ७८७ सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्वा० ।
 १३५० सर्वप्रातिपदिकेभ्यः स्वार्ये कन ।
 १३२० सर्वस्य सोऽन्यतरस्या णि ।
 १७१ सर्वादीनि सर्वनामानि ।
 १३१९ सर्वैकान्यकियत्तद काले दा ।
 ५६८ सवाभ्या वामा ।
 १२५ समजुषो र ।
 ९७८ सह सुषा ।
 ३८२ सहस्य सप्ति ।
 ६०२ सद्विहारेणोद्वर्णस्य ।
 २९१ सह साह म' ।
 ८७६ से च ।
 १३६० सात्पदायो ।
 ९६५ साधकतम करणम् ।
 ३८५ सान्महतः संयोगस्य ।
 ३६८ सप्त आकम् ।
 १०४८ सामान्ये नपुंसकम् ।
 ११९० सायाचिग्राण्टेप्रगेऽव्ययेभ्यश्चु० ।
 ५५० सार्वधातुकमपित् ।
 ४३४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ।
 ८१५ सार्वधातुके यक ।
 २८८ सावनडुह ।
 ११३८ साम्य देवता ।
 ६६९ साचि च परस्मैपदेषु ।
 ५३४ साचि वृद्धि परस्मैपदेषु ।
 ४९६ मित्रभ्यस्तविदिभ्यश्च ।
 ७२१ सट्कात्पूर्वं इति वक्तव्यम् ।
 ५०३ सट् तिथौ ।
 १८४ सटनपुमकस्य ।
 १८० सप आत्मन क्यच ।
 १४२ सुप ।
 १६१ सुपि च ।
 ७८१ सुषो धातुप्रातिपदिकयोः ।
 १८ सुप्तिटन्त पदम् ।
 ८६० सुष्यजाता णिनिस्ताच्छील्ये ।
 १०६४ सुहृद दुर्हृता मित्रामित्रयोः ।
 १३८६ सुयागस्ययोऽष्टे च टया च ।
 १२८१ सूर्यादेवताया चाप० ।
 ६०८ सजिह्वशोऽन्यमकारित ।
 ४६१ सैर्धापिचु ।
 ६८० सेऽर्माचिक्कृतचृतच्छृवृहृद० ।
 १३५ सोऽचिलोपे चेत पाठपूर्णम् ।
 १४० सोमान् टयण ।
 १२१० सोऽस्य निवाम ।
 ३१४ सो च ।
 ३३९ स्को संयोगादोरन्ते च ।
 ७४६ स्तन्मस्तुन्मुस्कन्मुस्कुन्मु० ।

७४९ स्तम्भे ।
 ७०० स्तुमुधूञ्ज्यः परस्मैपदेषु ।
 १००४ स्तोकात्तिकद्वयार्थकृच्छ्राणि० ।
 ७७ स्तो शुना श्रु ।
 २५३ स्त्रिया ।
 १०५५ स्त्रिया पुवद्भाषितपुस्कादनू० ।
 ९३२ स्त्रिया क्तिन् ।
 २५७ स्त्रिया च ।
 १०९३ स्त्रीपुसाभ्या नञ्स्त्रौ भवनात् ।
 ११११ स्त्रीभ्यो ङ्क् ।
 ६७७ स्थाध्वोरिच ।
 १६४ स्थानिवदादेशोऽनन्विधौ ।
 २१ स्थानेऽन्तरगतम् ।
 ७०८ स्पृशमृशकृपतपहपा० ।
 ३९३ स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।
 ७१५ स्फुगतिस्फुल्लयोर्निनिविभ्य ।
 ४८८ स्मोत्तरे लङ् च ।
 ४४९ स्यतामी ङ्लुटो ।
 ८१६ स्पर्शचसीयुतासिषु भाव ।
 ७५८ स्वतन्त्र कर्त्ता ।
 ९३० स्वपो नन् ।
 १७८ स्वमजातिधनाख्यायाम् ।
 २७१ स्वमोर्नपुमकात् ।
 ५२६ स्वर्गतिस्वर्गसूर्यतिभूज्जुदितो० ।
 ४१३ स्वर्गादिनिपातमन्ययम् ।
 ४२५ स्वर्गातजित कर्त्रभिप्राये० ।
 १३९५ स्वाहाचोपसर्जनादसयोगोपधात् ।
 ६९९ स्वादिभ्य इन् ।
 १८५ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।
 १३८ स्वांजसमौद्गृष्टाभ्या० ।
 ह.
 ५६६ ह एति ।
 ६१५ हनो वध लिङ् ।
 ६१२ हन्तेर्ज ।
 ८८५ हल ।*

७४७ हलः शनः शानञ्ज्ञो ।
 १०५२ हलदन्तात्सप्तम्या संज्ञायाम् ।
 ३ हलन्त्यम् ।
 ८०६ हलन्ताच्च ।
 ९४६ हलश्च ।
 १३७१ हलस्तद्वितस्य ।
 ४४२ हलादि शेष ।
 ६६५ हलिं च ।
 ३०५ हलि लोप ।
 १२९ हलि सर्वेषाम् ।
 १७ हलोऽनन्तरा सयोग ।
 २०० हल्लङ्गाभ्यो दीर्घात्० ।
 १२७ हशि च ।
 ७२२ हिसाया प्रतेश्च ।
 ७४५ हिनु मीना ।
 १३८८ हिमाग्नयोर्महत्त्वे ।
 ६०७ हुक्षन्भ्यो हर्धिः ।
 ५५१ हुश्रुवो सार्धधातुके ।
 ७६० हेतुमति च ।
 १२०६ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्या ।
 ८२९ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।
 १०० हे मपे वा ।
 १२७१ हयद्ग्वीन सज्ञायाम् ।
 २७९ हो ङः ।
 ३१६ हो हन्तोऽङ्गक्षेपु ।
 ५१५ ह्यन्तक्षेत्रश्वसजाष्ट० ।
 ४४३ ह्रस्वः ।
 ४९७ ह्रस्व लघु ।
 १६८ ह्रस्वनद्यापो नुद् ।
 १९० ह्रस्वस्य गुणः ।
 ८४२ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।
 ५९६ ह्रस्वादङ्गात् ।
 २७० ह्रस्वो नपुसके प्रातिपदिकस्य ।
 इति सूत्रवार्त्तिकदिवर्णक्रमः ॥

नूतन पुस्तकोंकी जाहिरात.

हितोपदेश [नीतिविषयक].

(ब्रजरत्नभट्टाचार्यकृत भाषाटीकामहित.)

बालकोंसे वृद्धपर्यन्त ऐसा कोईभी पढालिखा नर न होगा जो उपरोक्त ग्रन्थका नाम न जानता हो । इस ग्रन्थका विषय तो इसके नामहीसे प्रकट होता है, यद्यपि इसका अनुवाद कईएक स्थानोंमें मुद्रित हुआ है परन्तु इसकी समताको कोई नहीं पा सकता; इसके पढनेवालोंको विशेष लाभ यह है, ऊपर मूल और नीचे भाषाटीका रखी है कि—विना गुरुके सब आशय अवगत हो जाता है, इस हमारे यहाँके मुद्रित अनुवादकी उत्तमताका ठीक यही प्रमाण है कि—अनेकों संस्कृतपाठशालाओंमें आदर पाया है । बढ़िया विलायती कपड़ेकी जिल्द बंधी है । मूल्य १। रु० । ८० म० ३ आ० ।

तथा ऊपरके सब अलंकारोंसे अलंकृत, विना जिल्दका मू० १ रु० ।

वाल्मीकिरामायण भूषणटीका—यदि वाल्मीकिकी वाणीका रस चखनेमें लालसा हो, यदि संस्कृतमें पूरी योग्यता प्राप्त करनी हो, यदि कथाके उपयोगी सबही विषय एकमें चाहो तो इसके मंगानेमें त्वरा करो. मू० २५ रु० ।

श्रीविष्णुसहस्रनाम— १ भगवद्गुणदर्पणभाष्य निर्वचन और निरुक्ति इन तीन संस्कृत टीकासहित छपके तैयार है, यह पुस्तक बहुत बड़ा है, की० ५ रु० । २ भगवद्गुणदर्पणभाष्यकी व्युत्पत्ति और उसके अनुसार दीपिका नामक भाषाटीकासहित, की० १ रु० । ३ शंकराचार्यकृत भाष्यकी व्युत्पत्ति और उसके अनुसार चंद्रिका नामक भाषाटीका सहित, कीमत १२ आना । ४ केवल भाषाटीका सहित गुटका, की० ८ आ० । ५ विष्णुसहस्रनाम मूल बड़े टाईपका रेशमी की० ५ आ० ।

बालसंस्कृतप्रभाकर—संस्कृत और हिन्दी भाषा में अपूर्व ग्रंथ संस्कृत सीखनेवाले विद्यार्थिगणको अत्यंत उपकारक तथा चमत्कारक जिसमें प्रथम संस्कृत वाक्य और उसके सामने शुद्ध हिंदीवाक्योंसे अर्थ लिखा गया है और अपूर्व २ संस्कृत गंभीरशब्दोंका संग्रह, व्याकरणकी उपयुक्त सबही बातें उदाहरणसहीत संक्षिप्ततासे लिखी गई हैं, तथा धर्मशास्त्र ज्योतिष आदि प्राचीन वर्तमानके सबही उपयुक्त विषय लिखे गये हैं । जिससे विद्यार्थिगण संस्कृत बोलनेमें भाषांतर करनेमें तथा सब प्रकारके अन्त्य विषयोंके ज्ञानमेंभी निपुण २ हो जावेगा, यह देखनेहीसे मालूम होवे । ग्लेज कागज की० ८आ०। रफू कागज की० ६ आना ।

रामगंगामाहात्म्य भाषाटीका—यदि रामगंगासे कुछभी प्रेम हो तो इस सिद्ध पुस्तकके मंगानेसे न चकिये. मू० २ आ० ।

घटकपर्करकाव्य भाषाटीका—यदि यमकात्मक काव्यके रसकू चाखना होय तो इसे मंगाओ मूल्य २ आ० ।

राजवल्लभनिघंटु भाषाटीकासहित—इसमें छः परिच्छेद ० पहिले परिच्छेदमें प्रभातकालके, दूसरेमें पौर्वाहिक (दुपहरसे पहिलेके), तीसरेमें माध्याह्निक (दुपहरके), चौथेमें अपराह्निक (दुपहरसे संध्यातकके), पांचवेंमें रात्रिमें होनेवाले कार्योंके तथा छठेमें सब औषधि आदियोंके गुण तथा नाम कहे हे यहभी वैद्यलोंको बड़ा उपकारक है. इसपर भाषाटीकाभी ऐसी अच्छी सुबोध और सरल बनाई गई है कि जो सब लोगोंकी समझमें आवेगी सब वैद्यलोंको चाहिये कि इस पुस्तककी एक प्रति अपने संग्रहमें रखें की. १॥ रु.

मदनपालनिघंटु भाषाटीकासहित—इसमें सब औषधि, फल, फूल, शाक, सब तरहके मांस, धातु, उपधातु इत्यादि सब द्रव्योंके नाम और गुण लिखे हैं. यह ग्रंथ वैद्यजनोंका परम सहायक है. इसपर भाषाटीकाभी अच्छी बनाई गई है. कीमत २। रु० ।

व्याकरणग्रन्थाः ।

नाम.	को.रु.आ ट.म.रु.आ.	नाम.	को.रु.आ.ट.म.रु.आ.
महाभाष्य नवादिकमात्र...	२-० ०-४	तत्त्वबोधिनी कौमुदीके पृ-	
लघुशब्ददुशेखर काशीके छा	५-० ०-८	ष्टाङ्कसह उत्तरार्ध छपता	
सिद्धान्तकौमुदी अष्टाध्यायी,		हे पूर्वाद्ध छप्के तैयारहै	३-० ०-६
गणपाठ, धातुपाठ, लिङ्गा-		रूपमालाव्याकरणका षड्-	
नुशासन पा० अक्षर मोटा		लिङ्गविभाग .	०-६ ०-११
जिल्द अति उत्तम	४ ० ०-१२	सन्धिविभाग .	०-५ ०-११
अष्टाध्यायी, गणपाठ, धातु-		प्रयोगविधि .	०-२ ०-११
पाठ लिङ्गानुशासन फ० १-०	०-२	कारकसमासतद्वितादिक	
लघुसिद्धातकौमुदी टिप्पणी-		क्रियाकालार आख्यातच-	
सहित जिल्द अक्षर बडा		द्रिकाधातुरूपभेद लोक-	
मूत्र और वृत्ति खुलासेवार		यीजनिकोपाय	०-६ ०-१
है .	०-१२ ०-२	समासकुवल्याकर नियमो-	
तथा सादा जिल्द	०-१० ०-११॥	के साथ उदाहरण	०-४ ०-११
लघुसिद्धातकौमुदी टिप्पणी-		सारस्वतसटीक प्रमादटीका	०-१२ ०-२
सहित जिल्द रफ.	०-६ ०-१	सारस्वतमूल पूर्वाद्ध जिल्द	
तथा ग्लेज कागज	०-८ ०-१	टाईपका	०-८ ०-१
सिद्धातचन्द्रिका सुबोधिनी		सारस्वत तीनों वृत्ति	०-१२ ०-२
टीका और तत्त्वदीपिका-		सारस्वत चन्द्रकीर्तिटीका-	
सह संपूर्ण	४-० ०-८	सह परमोत्तम	१-४ ०-२
सिद्धातकौमुदीतत्त्वबोधिनी		तथा रफ कागजका	१-० ०-२
टीकासहित जिल्द का-		कारकवादार्थ शब्दबोध	
शीका छापा	७-० ०-८	व्याकरणन्याय	०-२ ०-११
सिद्धातचन्द्रिका उत्तरार्ध		धातुरूपावलि लघुधातुपाठस	०-३ ०-११
सुबोधिनी और तत्त्वदी-		शब्दरूपावलि एकाक्षरीकोशस	०-११ ०-११
पिकासह	२-० ०-४	समासचक्र	०-१ ०-११
सिद्धातचन्द्रिका सटीक पू-		शब्ददीपिका . .	०-४ ०-११
र्वाद्ध सुबोधिनी और त-		मस्कृतनामावली भा टी	०-२ ०-११
त्त्वदीपिका टीकासह.	२-० ०-४	लिङ्गबोध व्याकरण भा टी.	०-२ ०-११

पुस्तकें मिलनेका ठिकाना—गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

“लक्ष्मीवेंकटेश्वर” छापाखाना, कल्याण-मुंबई.

